

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ
ΕΙΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

Award for DISTINGUISHED ARCHAEOLOGICAL ACHIEVEMENT

*This sixth annual award of the ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE of AMERICA was presented to George Emmanuel Mylonas at the banquet held December 29th, 1970 at New York.
The citation was read by President Rodney S. Young.*

GEORGE EMMANUEL MYLONAS continues to enliven and strengthen institutions, enrich the lives and understanding of colleagues, workers, and numberless students, and make his own magisterial contributions to the sound and vigorous evolution of the studies he professes.

He has served the American School of Classical Studies at Athens as member of the resident staff and as Visiting Professor; the Archaeological Institute of America as creative member, dynamic lecturer, and ubiquitous president; Washington University as teacher and administrator, and as focal point and generator of archaeological enthusiasm in the university, in the state, and indeed in the world.

He is ΜΕΓΙΣΤΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ in Mycenae.

He has directed archaeological excavations at Aghios Kosmas, Eleusis, and Mycenaë, giving us the results of his explorations and study in provocative essays and noble, enduring books in which pots, tools, graves, walls,

mysteries, myths, great families and people are duly illumined by his passionate intelligence.

Professor Mylonas has sent this reply:

A mere thank you, however cordial, will prove inadequate to express the sentiments which fill my heart at this moment. Feelings of gratitude to the Archaeological Institute of America for giving me the chance to serve it, to the Higher Institutions of Learning of this country for the chance to lecture and to teach students and share with them the excitement of learning and of intellectual growth, to the Foundations and good friends who made possible my research and publications. The immortal Gods have allotted success with abundance to mortals, but very sparingly have granted appreciation of one's efforts on the part of his fellowmen both in the land of their birth and in the land of their adoption. The medal of the Institute and other honors bestowed in Greece are clear tokens of the gifts of the Gods. For these I am grateful. They serve to fill the soul with the glow of the sunset and with the zeal for service of a dadouchos still young in the temple of Archaeology which has no time limits.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 103

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ
ΕΙΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΔΙΑ ΤΑ 60 ΕΤΗ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β'

Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 8 7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<i>Σελ.</i>
Π.Σ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ: Συγγένειαι μεταξὺ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς συγχρόνου φυσικῆς ἐπιστήμης	1-16
K. SCHEFOLD: Zur Zeitbestimmung der homerischen Epik.	17-21
V. KARAGEORGHIS: Torch-holders or bellows? (pl. 1)	22-26
Γ. ΔΟΝΤΑΣ: Ζητήματα καὶ προβλήματα εἰκονιστικῶν ἔργων (πίν. 2-4)	27-36
Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ: Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα γιὰ μία ἀρχαιοκαπηλία τὸ 1949 στὴν Κρήτη (πίν. 5-19)	37-70
A. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ: Ἐκ τοῦ πρωίμου κεραμεικοῦ ἔργαστηρίου τῆς Χαλκίδος (11ος-8ος αἰ.) (πίν. 20-28)	71-98
I.A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ: Ὁ στρατηγὸς Κυκλιάδας Δαμαρέτου Φαραιεὺς (πίν. 29-31)	99-105
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ: Ἐρετριακὲς λατρεῖες (πίν. 32-39)	106-125
C.A. TRY PANIS: On the unity of Antigone's character in Sophocles' <i>Antigone</i>	126-127
J. REXINE: Homer's <i>Odyssey</i> and Odysseus	128-149
O. PICARD: Monnaies et gravure monétaire à Thasos à la fin du Ve siècle (pls. 40-41)	150-163
D.A. AMYX: Some problems in archaic Corinthian prosopography (pl. 42)	164-170
B. MERITT: Philokles and the Panathenaia of 406 B.C.	171-178
W.K. PRITCHETT: The Παννυχὶς of the Panathenaia	179-188
Μ. ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ: Ἡ θέση τῆς σύγχρονης μουσικῆς στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγῳδία	189-194
A. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ: Ναὸς Ἀπόλλωνος Βασσῶν. Μορφολογικὰ προβλήματα καὶ παρατηρήσεις (πίν. 43-45)	195-204
Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ: Πρόσθετα ἀστρονομικὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῆς Ὁκταετηρίδος	205-214
Μ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ: «Ἴμερόεις γόος». Ἀπὸ τὸν "Ομηρο στὴν τραγικὴ «κάθαρση»	215-244

B. GROSSMAN: The <i>Apostole</i> of Triptolemos (pls. 46-49)	245-253
K. CLINTON: The Date of the Classical Telesterion at Eleusis	254-262
M. SAKURAI - A. RAUBITSCHEK: The Eleusinian <i>Spondai</i>	263-265
STELLA MILLER: Archaic Relief Wares from the Nemea Area (pls. 50-53)	266-284
I. ΚΡΙΤΣΕΛΗ - ΠΡΟΒΙΔΗ: Γραπτὸ κονίαμα δαπέδου τῆς «Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέως» (Νοτιοδυτικοῦ Κτιρίου) / τῶν Μυκηνῶν (πίν. 54)	285-294
B. ΠΕΤΡΑΚΟΣ: Τὸ Νεμέσιον τοῦ Ραμνοῦντος (πίν. 55)	295-326
T. SEKI: Some notes on the so-called Golden Section (pls. 56-58)	327-334
Λ. ΜΟΥΣΟΥΛΟΣ: Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς θειούχου μεταλλοφορίας τῆς νήσου Κύπρου. Τὸ πρόβλημα τῶν ἀποθεμάτων	335-358
Α. ΒΛΑΧΟΣ: Πλουτάρχου Ἡθικὰ (97c). <i>Περὶ Τύχης</i>	359-363
Κ. ΜΠΟΝΗΣ: Ἐρμίου (ἢ Ἐρμείου) φιλοσόφου, «Διασυρμὸς τῶν ἔξι φιλοσόφων» (Irrisio gentilium philosophorum)	364-379
P.A. CLEMENT: Isthmian notes (pls. 59-60)	380-383
C.K. WILLIAMS, II: Laus Julia Corinthiensis et Diana Nemorensis? (pl. 61)	384-389
C.C. VERMEULE III: Greek sculpture in miniature for Roman patrons (pls. 62-64)	390-395
N. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ: Τὸ Ἡραῖο τῆς Κορίνθου καὶ ἡ λατρεία τῶν «Παιδιῶν τῆς Μήδειας»	396-404
B.F. COOK: Two hands? A Greek inscription from Tomis (pl. 65)	405-409
Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ: Δύο εἰκόνες τοῦ ζωγράφου Ἀγγέλου (πίν. 66-69)	410-414
Μ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ: Ἐνα θραῦσμα ἀπὸ τὴν ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνος	415-417
L.W. DALY: Hasty honors	418-419

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΙ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΦΥΣΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Είς τὸν σύγχρονον μελετητὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης γίνεται ἀμέσως φανερὰ ἡ ἱστορικὴ συγγένεια μεταξὺ τῆς ἐπιστήμης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, τόσον ὡς πρὸς τὰ κοινά των σημεῖα, ὃσον καὶ ὡς πρὸς τὰς διαφοράς των. Ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη, καὶ εἰδικῶς ἡ ἐπιστήμη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἀναπτύσσεται σήμερον, ξεκίνησε τὸν 17ον αἰώνα, καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς συνδέονται μὲ τὰ ὄνόματα τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Νεύτωνος. Παρὰ τοὺς πολλοὺς μετασχηματισμοὺς καὶ τὰς μεταβολάς, τὰς δοπίας ὑπέστη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τριακοσίων πενήντα τελευταίων ἐτῶν καὶ ὄσας, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, θὰ ὑποστῇ εἰς τὸ μέλλον, ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ μορφὴ τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης δύναται νὰ καθορισθῇ μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν καὶ ἄνευ πολλῶν ἀμφιβολιῶν. Κατὰ τὴν μέθοδον χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τῆς ἀφαιρέσεως, ἐνῷ κατὰ τὸν σκοπὸν ἀποτελεῖ ἔνα παιγνίδι ἀντιλήψεως καὶ κατακτήσεως τῆς φύσεως.

Ο συνδυασμὸς αὐτὸς εἶναι ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸς εἰς τὴν Φυσικήν, ὅπου ὁ συστηματικὸς πειραματισμὸς καὶ ἡ μαθηματικὴ τυποποίησις εἶναι λειτουργίαι ἀλληλένδετοι ποὺ βοηθοῦν τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης. Ὁπως ἀκριβῶς τὸ ἴδανικόν, ἀκριβὲς καὶ συστηματικὸν ἐπιστημονικὸν πείραμα εἶναι σήμερον ἀκατόρθωτον ἄνευ θεωρητικῶν μαθηματικῶν ὑπολογισμῶν, ἔτσι καὶ ἡ μαθηματικοποίησις τῆς ἐπιστήμης αὐξάνει μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πειραματικῶν μας γνώσεων ἐπὶ τῆς φύσεως.

Τὰ ὅργανα καὶ τὰ μηχανήματα τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὰ πειράματα καθίστανται ὀλον καὶ περισσότερον πολύπλοκα, ἐνῷ αἱ μέθοδοι ἐκτελέσεως τῶν πειραμάτων γίνονται ὀλον καὶ περισσότερον ἀκριβέστεραι.

Ἐξ ἄλλου, ἡ μαθηματικὴ περιγραφὴ κάποιας ἐπιστημονικῆς θεωρίας καὶ ἡ ἐφαρμογὴ μαθηματικῶν ἀρχῶν εἰς τὰ πειραματικὰ φαινόμενα λαμβάνουν ὀλον καὶ περισσότερον ἀφηρημένην μορφήν. Εἰς ὀλας τὰς ἀπόψεις αὐτὰς παρατηροῦμε τὴν σταθερὰν ἐξέλιξιν καὶ τελειοποίησιν ἀντιστρόφων λειτουργιῶν, δηλαδὴ τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τῆς ἀφαιρέσεως.

Ἡ δευτέρα χαρακτηριστικὴ ἰδιότης τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης εὑρίσκει τὴν ἔκφρασίν της εἰς τὴν ἀλληλεξάρτησιν τῆς καθαρᾶς καὶ τῆς ἐφηρμοσμένης ἐπιστήμης, δηλαδὴ τῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν ἐπιστήμην, καὶ τῆς τεχνολογίας. Δὲν ὑπάρχει κλάδος τῆς ἐπιστήμης ἢ οἰασδήποτε ἐπιστημονικῆς θεωρίας, δ ὁποῖος, ἀρχίζων ἐκ τῆς καθαρᾶς θεωρητικῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως, δὲν συμβάλλει εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς φύσεως διὰ τῆς βελτιώσεως τῆς τεχνολογίας.

Ἀντιστρόφως, κάθε μία ἀπὸ τὰς μὲ πολλὰς δυσκολίας ἐπιτευχθεῖσα βελτίωσις εἰς τὴν τεχνικὴν σφαῖραν ἐγχέει νέαν δύναμιν εἰς τὴν καθαρὰν ἐπιστήμην καὶ ἐμπλουτίζει τὰς θεωρητικάς της βάσεις. Ἡ διαφορὰ χρόνου μεταξὺ ἀνακαλύψεως νέας τινὸς ἀρχῆς καὶ τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς της γίνεται σταθερῶς ὀλον καὶ βραχυτέρα, ἐνῷ ὁ ἀριθμὸς τῶν

έπιστημονικῶν προβλημάτων, τῶν δημιουργουμένων ἐξ ἑκάστης τεχνικῆς ἐφευρέσεως, σταθερῶς αὐξάνει.

Ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη δὲν ἔξεκίνησε ἐκ τοῦ μηδενός. Πράγματι, τὸ πρῶτον της βῆμα ἦτο νὰ ἀνακινήσῃ τὴν κληρονομίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ Γαλιλαῖος ἀντιμετώπισε τὴν δυναμικὴν θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως ἀκριβῶς, 100 ἔτη πρὶν ἀπὸ αὐτόν, ὁ Κοπέρνικος κατεσκεύασε τὴν ἡλιοκεντρικὴν θεωρίαν του εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀστρονομίαν τοῦ Πτολεμαίου καὶ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου.

Διὰ νὰ εἴμεθα περισσότερον ἀκριβεῖς πρέπει νὰ σημειώσωμεν ἀμέσως ὅτι ἡ ἐπανάστασις τῶν πρωτοπόρων τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης δὲν κατηγορύνετο ἐναντίον τῆς κληρονομίας τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἐναντίον τῆς ἀποστεώσεως τῶν ἀρχῶν της ἀπὸ τὴν ἀδράνειαν δώδεκα αἰώνων, καὶ εἰδικῶς τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ὁποία ἀποστέωσις ὠφείλετο εἰς τὸν Μεσαιωνικὸν σχολαστικισμὸν καὶ παρουσίαζεν εἰς τοὺς νέους μελετητὰς στρεβλωμένας εἰκόνας τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ἐπανάστασις τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, ἦτο ἐπανάστασις ἐναντίον τῆς τυφλῆς παραδοχῆς τῆς στείρας βιβλιοφιλίας, ἡ ὁποία διεχώριζεν δόλοσχερῶς τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὴν Φύσιν καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Δὲν ἦτο εἰς τὴν βάσιν της ἐπίθεσις ἐναντίον εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ ἐντονος ἀπαίτησις νέας ἐπιστημονικῆς ἀντιμετωπίσεως αὐτῶν τῶν φαινομένων καὶ τῶν σχετικῶν παρατηρήσεων τῶν ἀρχαίων.

Ἴσως θὰ ἦτο σκόπιμον νὰ ἀποκαλέσωμεν τὴν προσπάθειαν αὐτὴν ἐπιστημονικὴν ἀναζωγόνησιν, δεδομένου ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἀντιμετώπισις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὰ φυσικὰ προβλήματα ἦτο ἄμεσος καὶ ζωτανή, πολὺ διάφορος τοῦ ἀψύχου, πράγματι, σχολαστικισμοῦ. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς συγχρόνου ἐπιστημονικῆς ἀναγεννήσεως. Μὲ βάσιν τὴν παραδοχὴν αὐτήν, μποροῦμε νὰ ἀποκληθῶμεν ἐπιστημονικοὶ κληρονόμοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἄλλὰ κατὰ ποίαν ἔννοιαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ σύνδεσμος μεταξὺ δύο περιόδων, τόσον διαφόρων ἀναμεταξύ των, κατὰ τὴν μέθοδον καὶ τὸν σκοπόν; Μὲ πολὺ δλίγας ἔξαιρέσεις, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατὰ μίαν περίοδον 800 ἔτῶν δὲν ἔκαμον παρὰ πολὺ δλίγας προσπαθείας συστηματικοῦ πειραματισμοῦ. Τὸ ἀποφασιστικὸν καὶ βασικὸν αὐτὸ γεγονός, τὸ δποῖον ἀντανακλᾶ ὡρισμένας συνθήκας καὶ ὡρισμένην νοοτροπίαν, πρέπει νὰ ἔξετασθῇ κεχωρισμένως. Ἐν τούτοις, αἱ συνέπειαι τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἦσαν ὅτι ἡ ἐπαγωγὴ περιωρίσθη εἰς τὴν συστηματικὴν παρατήρησιν καὶ τὴν συγκέντρωσιν καταλλήλου πειραματικοῦ ὑλικοῦ, ὅπως αὐτὸ προσεφέρετο ἐκ τῆς μελέτης τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ ἐπαγωγὴ αὐτή, ἦτο φυσικὸν νὰ εἶναι πρωτόγονος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς σημερινάς μας ἀντιλήψεις διὰ τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην. Οὕτε καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἀρχαίων Ἕλλήνων ἦτο καλυτέρα, δεδομένου ὅτι τῆς ἔλειπε τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο, τὸ δποῖον ὁ Κὰντ ἐθεώρει ώς τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν κάθε πραγματικῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ τὴν μαθηματικοποίησιν τῶν βασικῶν εἰννοιῶν καὶ τὴν συναγωγὴν τῶν γεγονότων ἀπὸ νόμους ἐκπεφρασμένους μὲ μαθηματικοὺς τύπους.

Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων Ἕλλήνων ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μαθηματικῶν ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων περιωρίσθη εἰς τὴν καταγραφὴν ὡρισμένων φαινομένων, τὰ πλεῖστα τῶν

όποιων ἡσαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀστρονομίας καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὰ πεδία τῆς στατικῆς καὶ τῆς ὁπτικῆς. Εὑρίσκομεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐπιστήμην μερικὰς ἐπαγωγικὰς ἀποδείξεις καὶ ὑπολογισμοὺς κοσμολογικῶν δεδομένων, ὅπως π.χ. ἡ μέτρησις τῆς περιφερείας τῆς γῆς, ἡ τῆς ἀποστάσεως τῆς γῆς ἀπὸ ἄλλα οὐράνια σώματα κ.ἄ.

Ἐπίσης, ως πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, ἡ ἀρχαία ἐπιστήμη εἶναι σημαντικῶς διάφορος ἀπὸ τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην. Πράγματι, ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη δὲν ἐσκόπευεν εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς φύσεως, ἀλλὰ εἶχεν ὡς ἐλατήριόν της τὴν καθαρῶς πνευματικὴν περιέργειαν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν ὑπάρχει μεγάλη θέσις εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐπιστήμην διὰ τὴν τεχνολογίαν, καὶ οὕτω φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη πάσχει ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν τῆς συνδέσεως τῶν καθαρῶς ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ τῶν πραγματικῶν ἐφαρμογῶν. Ἀντιθέτως, ἡ σύνδεσις αὐτὴ τῶν δύο τάσεων ἀποτελεῖ τὴν δύναμιν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης.

Παρ’ ὅλα αὐτά, ὑπάρχει ἴσχυρὰ ἐπιστημονικὴ σύνδεσις μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων αὐτῶν περιόδων προόδου τῆς ἐπιστήμης. Μποροῦμε πράγματι νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ ρίζαι τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης ἀνευρίσκονται εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἀφοῦ αἱ βασικαὶ ἀρχαὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντιμετωπίσεως, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀκόμη ἐν ἴσχυι μέχρι σήμερον, ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα.

Διὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ κανεὶς τὴν πλήρη σημασίαν τοῦ ἀναμφισβητήτου αὐτοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος πρέπει νὰ λάβῃ ὑπὲρ’ ὅψιν του τὸ προϋπήρχε τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ δου π.Χ. αἰώνος. Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη δὲν ἐγεννήθη ἀπὸ τὸ μηδέν, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη ἐπιστήμη. Ἀπὸ ἀκόμη ἀρχαιοτέρους χρόνους καὶ ἀπὸ διαφόρους πολιτισμοὺς ἐκληρονόμησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες τὸ ὑλικόν, μέρος τοῦ δοπίου ἐπεξειργάσθησαν, καὶ ἄλλο μέρος τὸ ἐγκατέλειψαν. Οἱ προεπιστημονικοὶ μῦθοι καὶ αἱ κοσμογονίαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καθὼς καὶ οἱ συγκεντρωμένοι θησαυροὶ δύο τούλαχιστον χιλιετηρίδων τῆς ἐπιστήμης τῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων, ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸν αὐτό, ποὺ ἐκληρονόμησαν οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι.

Οἱ Αἰγύπτιοι καὶ Βαβυλώνιοι ἐπέτυχον τὰς βασικάς των ἐπιδόσεις εἰς τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὰ μαθηματικά, εἰς αὐτὰ ἀκριβῶς ὅπου καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες ἐπίσης ἐν συνεχείᾳ ἐσημείωσαν τὰς μεγαλυτέρας των προόδους. Ἀστρονομικαὶ παρατηρήσεις κατὰ τὴν διάρκειαν δύο χιλιετηρίδων ἐδημιούργησαν σημαντικὰς ἐμπειρικὰς γνώσεις διὰ τὰς κινήσεις τῶν ἀστέρων, διὰ τῶν ὅποιων οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Βαβυλώνιοι ἤσαν ἰκανοὶ νὰ καθορίζουν προσεγγιστικῶς τοὺς κύκλους τῶν ἡλιακῶν καὶ τῶν σεληνιακῶν ἐκλείψεων καὶ νὰ δημιουργήσουν ἔνα ἡμερολόγιον, τὸ ὅποιον, κατόπιν, υἱοθετήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀστρονόμων μὲ διορθώσεις βασιζομένας εἰς τὰς προσωπικάς των παρατηρήσεις.

Ἄλλὰ ὅχι μικροτέρου ἐνδιαφέροντος ἤσαν καὶ τὰ ἐπιτεύγματα εἰς τὴν Ἀλγεβραν καὶ τὴν Γεωμετρίαν. Ἡ ὑψηλὴ ἐπιστημονικὴ στάθμη ποὺ γνωρίζομεν ὅτι ἀνέπτυξεν ἡ Αἰγύπτιακὴ τεχνολογία εἰς τὴν μεταλλουργίαν, τὴν μεταλλωρυχίαν καὶ τὰς κατασκευὰς πολιτικοῦ μηχανικοῦ ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν τοῦ προϋπάρχοντος πλούτου εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς γνώσεις. Ἀνευ τῆς ἐκτεταμένης αὐτῆς γνώσεως τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς στατικῆς, καὶ ἄνευ τῆς ἀναπτύξεως τῆς τεχνικῆς τῶν κατασκευῶν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ κατασκευασθοῦν αἱ πυραμίδες, νὰ μεταφερθοῦν οἱ ὀβελίσκοι ἀπὸ τὰ λατομεῖα εἰς τὰς θέσεις τοποθετήσεώς των, καὶ νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν κάθετον θέσιν των.

Κάθε νέα ἀρχαιολογική ἀνακάλυψις ἐπιτευγμάτων τῆς τεχνικῆς τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Αἰγυπτίων ἐπαυξάνει τὸν θαυμασμόν μας καὶ τὸν σεβασμόν μας διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ τὰς τεχνικὰς αὐτὰς ἐπιτεύξεις, αἱ ὁποῖαι ἔφθασαν εἰς τὸν κολοφῶνα τῶν πολλοὺς αἰῶνας πρὶν ἀπὸ τὴν γέννησιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ δι' ὅλων αὐτῶν τῶν ἐπιτεύξεων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχηματισθῇ ἐνιαία εἰκὼν τῆς ἐπιστημονικῆς στάθμης τῶν λαῶν αὐτῶν, οὕτε καὶ αἱ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειαι συγκεράζονται σχηματίζουσαι ἐνοποιημένον σῶμα ἐπιστημονικῆς σκέψεως, ἡ ὁποίᾳ νὰ βασίζηται ἐπὶ φιλοσοφικοῦ δόγματος συμπεριλαμβάνοντος ὅλας τὰς ἴδεας αὐτάς. Ἡ σύνθεσις αὐτὴ ὅλων τῶν ἐπιτευγμάτων εἰς ἐνιαίαν φιλοσοφικὴν δομὴν ἔπρεπε νὰ περιμένῃ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως, ἡ ὁποίᾳ ἀπετέλεσε δημιούργημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατὰ τὸν δον π.Χ. αἰῶνα.

Ἡ ἀντιμετώπισις αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἔλαβε τὴν μορφὴν προσπαθείας ὀρθολογιστικῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων, καὶ καθορισμοῦ των, ἐντὸς τοῦ πλαισίου γενικῶν ὑποθέσεων. Τὸ ἀντικείμενον τῆς προσπαθείας αὐτῆς ἦτο νὰ δοθῇ μία γενικὴ ἐνότης εἰς τὴν ἐπιτευχθεῖσαν πεῖραν, διὰ τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ σύμπαντος ὡς μοναδικῆς καὶ τακτοποιημένης ἐνότητος, δηλαδὴ ὡς κόσμου, τοῦ ὁποίου οἱ νόμοι δύνανται νὰ ἀνακαλυφθοῦν καὶ νὰ ἐκφρασθοῦν ἐπιστημονικῶς.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὴν σύμπτωσιν ὅτι τὰ πρῶτα αὐτὰ βήματα τῆς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως ἀπετέλεσαν μέρος φιλοσοφίας, ἡ ἄλλως πως, ὅτι αἱ φυσικὰ ἐπιστήμαι καὶ ἡ φιλοσοφία παρέμειναν συνεζευγμέναι καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Μία ἀπὸ τὰς βασικὰς προσπαθείας τῆς πρωίμου Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἦτο νὰ δώσῃ ἐρμηνείαν εἰς τὰ φυσικὰ συμβάντα, τὰ ὁποῖα προηγουμένως εἶχον ἐρμηνευθῆ ἀπὸ τὰς παλαιοτέρας μυθολογίας.

Ἡ ἀνεξαρτησία αὐτὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποίᾳ ἐπετεύχθη μὲ τὴν νίκην τοῦ λόγου ἐπὶ τοῦ μόθου, εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις παρομοίᾳ πρὸς τὴν γέννησιν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, ἡ ὁποίᾳ, ἐπειτα ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνας, κατενίκησε τὸν ἀποστεωμένον μεσαιωνικὸν σχολαστικισμόν. Μὲ τὸ νὰ ἀπελευθερωθῇ ἡ μελέτη τῆς φύσεως ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν μυθολογικῶν φαντασιῶν διηνοίχθη ὁ δρόμος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης ὡς πνευματικοῦ πλέον συστήματος, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ φιλοσοφικοῦ δογματισμοῦ τοῦ Μεσαίωνος ἦνοιξε τὸν δρόμον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, ὡς αὐτονόμου περιοχῆς τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Διὰ νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἡ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ περίοδος εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν ἀρχαίαν περίοδον ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἀντιλήψεως τῆς φύσεως, πρέπει νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν Φιλολογίαν καὶ εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν μεθόδων τῆς μὲ τὰς συγχρόνους δοξασίας. Εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν ὑπάρχουν δύο ἀδυναμίαι, αἱ ἔξης: Πρῶτον, πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι μεγάλον μέρος τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἔφθασε μέχρις ἡμῶν ἐμμέσως, ἀπὸ δεύτερο χέρι. Τὸ πλεῖστον τῶν γνώσεων τῆς πρωίμου περιόδου, ἥτοι τῶν δου καὶ 5ου π.Χ. αἰώνων, εἶναι γνωστὸν εἰς ἡμᾶς κυρίως ἀπὸ τὰ περιόδου, ἥτοι τῶν δου καὶ 5ου π.Χ. αἰώνων, εἶναι γνωστὸν εἰς ἡμᾶς κυρίως ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀπὸ τοὺς μετέπειτα σχολιαστὰς καὶ ἐρανιστὰς τῶν πρώτων μ.Χ. αἰώνων, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὰς ἐνδιαφέρουσας ἐπιστημονικὰς διδασκαλίας

τῆς μεταριστοτελείου περιόδου. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι, κατὰ τὴν πορείαν τῆς μεταβιβάσεως αὐτῆς, νεώτεραι ἀντιλήψεις παρενεβλήθησαν εἰς τὰς θεωρίας τῆς παλαιοτέρας περιόδου.

‘Ακόμη μεγαλύτερος κίνδυνος παρανοήσεως τῶν ἀρχῶν τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων ἔγκειται κατὰ τὴν προβολήν, ἀπὸ τὸν σύγχρονον μελετητὴν, τῶν συγχρόνων ἰδεῶν, ἐπὶ τῶν ἰδεῶν τῆς Ἐλληνικῆς Ἀρχαιότητος. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ ἀποτέλεσμα δύναται νὰ εἶναι ἀκόμη περισσότερον διαστρεβλωτικόν, λόγῳ τῆς βασικῆς διαφορᾶς ἀπόψεων μεταξὺ τῆς συγχρόνου καὶ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἡ αὐτὴ φύσις καὶ τὰ αὐτὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα, τὰ ὅποια ἀπετέλεσαν τὸ βασικὸν θεμέλιον τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχήν, τὰ ἵδια δεδομένα βοηθοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον τὸν σύγχρονον ἐπιστήμονα νὰ κατανοήσῃ τὸ θέμα τῆς ἐρεύνης του, ποὺ ὅταν εἶναι πλήρως καθωρισμένον, ἐπιβάλλει κατ’ ἀνάγκην τὰς αὐτὰς ἀπεικονίσεις ἀντιλήψεως τῶν φαινομένων. Ὁ βαθμὸς ἐπιτυχίας ἀντιλήψεως τῆς πραγματικότητος μπορεῖ νὰ ποικίλῃ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, ἀλλὰ ἡ πορεία ποὺ ἀκολουθεῖται πρὸς ώρισμένην κατεύθυνσιν ἐρεύνης εἶναι πάντοτε ἡ αὐτή. Κατὰ συνέπειαν, ἡ μελέτη τῶν κοινῶν σημείων μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ τὸν σύγχρονον ἐρευνητὴν νὰ ἀντιληφθῇ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχαίας Ἐλληνικῆς ἐπιστήμης, καθορίζουσα ἐπίσης καὶ τὰ δρια συγκρίσεώς των.

Συμφώνως πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, ἡ ἀνατολὴ τῆς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως παρουσιάζεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δου π.Χ. αἰῶνος εἰς τὴν Μίλητον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ Θαλῆς, καὶ μετ’ αὐτὸν ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὁ Ἀναξιμένης, ἥσαν οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι, τῶν ὅποιων αἱ ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις εἰς διάφορα θέματα ἐμφανίζουν πραγματικὴν ἐπιστημονικὴν ἀντιμετώπισιν, κατὰ τὴν σημασίαν ποὺ δίδει ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη εἰς τὸν ὄρον αὐτόν. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ φιλόσοφοι ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν φυσικὴν ἔννοιαν ποὺ ἐνυπάρχει εἰς ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως, καθὼς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ὑφὴν καὶ τὴν φύσιν τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας, ἐκ τῆς ὅποιας πηγάζουν ὅλαι αἱ φυσικαὶ ἐκδηλώσεις.

Δὲν ἔδωσαν δῆμοι τὴν αὐτὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτό. Ὁ Θαλῆς καὶ ὁ Ἀναξιμένης ὠνόμασαν μίαν εἰδικὴν οὐσίαν, ὁ πρῶτος ἐπέλεξε τὸ νερὸν ὡς τὸ ὑπόβαθρον τῆς φύσεως, ἐνῷ ὁ δεύτερος ἐθεώρησε τὸν ἀέρα ὡς τὴν πρωτογενῆ οὐσίαν. Ὁ Ἀναξίμανδρος, ἀντιθέτως, εἶπε ὅτι ἥτο ἀδύνατον νὰ δώσῃ εἰς τὸ στοιχεῖον αὐτὸν ἔνα ὄνομα.

Αὐτὴ καθ’ ἐαυτὴν ἡ ἐρώτησις εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ προτοῦ τὴν θεωρήσωμεν εἰς βάθος, ἃς ἔξετάσωμεν πρῶτα ὑπὸ ποίαν μορφὴν ἔφθασε μέχρις ἥμιν. Ὁ κύριος πληροφοριοδότης μας διὰ τὰς ἀρχὰς τῶν φιλοσόφων τῆς Μιλήτου εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὅποιος ἐρμηνεύει ώρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θαλῆ. Μετὰ ἀπὸ ώρισμένας ἐρμηνείας καὶ παρατηρήσεις, ὁ Ἀριστοτέλης ἐρωτᾷ διατὶ ὁ Θαλῆς ἐπέλεξε τὸ νερὸν ὡς τὴν ἀρχὴν τοῦ παντός. Ἡ ἀπάντησις ποὺ ἐδόθη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην ἥτο, ὅτι οἱ κύριοι λόγοι ἥσαν βιολογικοί. Κάθε εἶδος τροφῆς περιέχει νερὸν καὶ κάθε εἶδος σπόρου περιέχει ὑγρασίαν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης θεωρεῖ ὅτι ὁ Θαλῆς ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν μυθολογίαν, διότι κατὰ τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν ὁ Ὡκεανὸς ἥτο ὁ «Πατὴρ ὅλων τῶν ὄντων». Κατὰ συνέπειαν, ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι προωθοῦν τὸν φυσικὸν λόγον ἐρμηνείας τῶν πραγμάτων, πιθανὸν νὰ εὑρίσκωνται εἰς τὴν ὄρθην ὁδόν. Πράγματι, τὸ νερὸν ἥτο ἡ μόνη οὐσία, ἡ ὅποια ἥτο γνωστὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ εἰς τὰς

τρεῖς της διαφόρους καταστάσεις, ἥτοι τὴν στερεάν, τὴν ύγρὰν καὶ τὴν κατάστασιν τῶν ἀτμῶν. Κατὰ συνέπειαν τὸ νερὸ δὲν συναντάτωνε, κατὰ δρατὸν τρόπον, τὴν παραμένουσαν οὐσίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν μετατρεπομένην κατὰ τὰς μεταβολάς της.

Κατ' ἀνάγκην, ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐρμηνεῖαι δὲν εἰναι παρὰ ὑποθέσεις, ἀλλὰ δι' ἓνα βασικὸν γεγονός δὲν εἰναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολίᾳ. Ἐχομεν πρὸ ἡμῶν ἐφαρμογὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχῆς, ὅτι τὸ μέγιστον τῶν φαινομένων πρέπει νὰ ἐρμηνεύηται διὰ τοῦ ἐλαχίστου τῶν ὑποθέσεων. Ἰσως βασικὸν κριτήριον τῆς ἀπλότητος κάποιας θεωρίας θὰ πρέπει νὰ εἰναι τὸ ἐὰν κατορθώνῃ ἡ θεωρία αὐτῇ νὰ περιγράψῃ τὸν μέγιστον δυνατὸν ἀριθμὸν γεγονότων μὲ τὸν μικρότερον δυνατὸν ἀριθμὸν ὑποθέσεων. Κάθε βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν μπορεῖ νὰ ληφθῇ ως ἐπιστημονικὴ πρόοδος καὶ ὁ τελικὸς σκοπός, τὸ πλατωνικὸν ἴδανικόν, κάθε ἐπιστήμης εἰναι νὰ κατορθώνῃ αὐτῇ νὰ παρέχῃ ἀπὸ μίαν ἀπλῆν ρίζαν τὸ σύνολον δλων τῶν ἀποτελεσμάτων της.

Ἄν καὶ ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη ἐπιβάλλει προφανῶς πλέον ἀκριβεῖς ἀπαιτήσεις, ὅσον ἀφορᾷ τὴν σύνθεσιν τῆς ἐπαγωγῆς μὲ τὴν μαθηματικὴν ἀναγωγήν, παρὰ ἡ πρόδρομός της ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, καὶ αἱ δύο μορφαὶ ἐπιστήμης εἰναι κατ' ἀρχὴν αἱ αὐταὶ. Παραδείγματος χάριν, ἡ σύγχρονος Φυσικὴ κατώρθωσε νὰ ἀναγάγῃ τὰς δυνάμεις βαρύτητος καὶ τὸν ἡλεκτρισμὸν εἰς τὴν αὐτὴν ρίζαν. Ἐγένετο ἀμέσως παραδεκτὸν ὅτι ἡ ἀπλοποίησις αὐτῇ τῆς Φυσικῆς εἰκόνος τοῦ κόσμου ἡτο μέγα ἐπίτευγμα τῆς ἐπιστήμης. Σχετικὰ ἡσαν τὰ αἰσθήματα τῶν συγχρόνων τοῦ Νεύτωνος, ὅταν αὐτὸς ἀπεδείκνυε ὅτι ὁ νόμος του τῆς βαρύτητος περιελάμβανε καὶ τοὺς τρεῖς νόμους τοῦ Kepler. Παρομοία ἀπλοποίησις ἐπετεύχθη ὅταν ἀπεδείχθη ὅτι τὰ κύματα τοῦ ραδιοφώνου, αἱ ἀκτῖνες τοῦ φωτὸς καὶ αἱ ἀκτῖνες X εἰναι ὅλαι ἡλεκτρομαγνητικαὶ ἀκτινοβολίαι, ποὺ διαφέρουν μόνον κατὰ τὸ μῆκος κύματος καὶ ἔχουν τὰς αὐτὰς βασικὰς ἰδιότητας.

Πρῶτος ὁ Θαλῆς ἡτο ἐκεῖνος ποὺ συνέλαβε τὴν ἀρχὴν ἐρμηνείας τῆς πολλαπλότητος τῶν φαινομένων μὲ μικρὸν ἀριθμὸν ὑποθέσεων δι' ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ὕλης. Ἀπὸ τὴν ἴσχυν τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς, ὅτι ὑπάρχει μία οὐσία ἐκ τῆς ὁποίας ὅλα τὰ ἀντικείμενα προέρχονται καὶ ἡ οὐσία αὐτῇ διατηρεῖται, ὁ Θαλῆς κατέστη ὁ πατὴρ ὅλων τῶν διαφόρων θεωριῶν περὶ τῆς ὕλης, ποὺ ἡκολούθησαν τὴν θεωρίαν του, ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῶν τεσσάρων στοιχείων τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν τοῦ Λευκίππου, τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Ἐπικούρου, διὰ τῆς ἀλχημείας τοῦ Μεσαίωνος, μέχρι τῆς Χημείας καὶ τῆς ἀτομικῆς Φυσικῆς τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Ο Θαλῆς, καὶ οἱ ὀπαδοὶ του, ἔφθασαν ἀκόμη καὶ μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀξιωματοποιήσουν μίαν μοναδικὴν καὶ ἀμετάβλητον οὐσίαν, ως τὸ ὑπόβαθρον ὅλων τῶν φαινομένων. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης καταδεικνύει ὅτι ὅλοι οἱ φιλόσοφοι, ποὺ ἡκολούθησαν αὐτὴν τὴν πορείαν, εύρισκοντο εἰς τὴν ὄρθην ὄδον, διατυπώνοντες τὴν τολμηρὰν αὐτὴν ὑπόθεσιν.

Ἡ δευτέρα ἀρχή, ποὺ ἡ σχολὴ τῶν Μιλησίων ἐκληροδότησεν εἰς τὰς μελλοντικὰς γενεὰς μέχρι καὶ τῶν χρόνων μας, εἰναι ἡ ἀρχὴ ποὺ συνδέει τὴν ἰδέαν τῆς πρωτογενοῦς οὐσίας μὲ τὸν νόμον τῆς διατηρήσεως τῆς ὕλης. Διότι ἐὰν μία ἀπλῆ οὐσία ἐνυπάρχῃ εἰς ὅλας τὰς μεταβολάς τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἡ δημιουργία της, καὶ ἡ φθορά της, πρέπει νὰ εἰναι ἀπλαῖ πλάναι, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ γέννησις ἐκ τοῦ μηδενὸς ἢ ἡ μεταβασίς εἰς τὸ μηδὲν ὅλων τῶν ὑπαρκτῶν ὄντων πρέπει νὰ εἰναι ἀδύνατος.

Ἐὰν εἰς κάποια βαθμίδα τῆς ἀναπτύξεως κάποιας ἐπιστημονικῆς θεωρίας εἴμεθα ὑπο-

χρεωμένοι νὰ ἀντιμετωπίσωμεν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παραδοχῆς τῆς ὑποθέσεως ποὺ περιλαμβάνει τὴν δημιουργίαν ἐκ τοῦ μηδενός, εἰμεθα ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νὰ διευρύνωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς οὐσίας κατὰ τέτοιον τρόπον, ὥστε οἱ νόμοι τῆς διατηρήσεως τῆς ὕλης νὰ εἶναι πάντοτε εἰς ἵσχυν.

Κλασσικὸν παράδειγμα τῶν ἀνωτέρω εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ σύγχρονος φυσικὸς ἡναγκάσθη νὰ συμπεριλάβῃ τὴν θερμότητα εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐνεργείας. Ἡ ἐπέκτασις αὐτὴ κατέστη ἀναγκαία, ὅταν ἀπεδείχθη ὅτι ὁ νόμος τῆς διατηρήσεως τῆς μηχανικῆς ἐνεργείας δὲν ἦτο ἰκανοποιητικὸς διὰ κάθε σύστημα, καὶ ἐχρειάζετο νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς θερμότητος εἰς τὴν δλικὴν ἐνέργειαν, διὰ νὰ ἵσχῃ ὁ νόμος διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας.

Ἄλλο πασίγνωστον παράδειγμα εἶναι ἡ ἔξελιξις τοῦ νόμου διατηρήσεως τῆς ὕλης εἰς τὸν γενικώτερον νόμον διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς ὕλης, ὅταν ἀπεδείχθη ὅτι ἡ ὕλη μπορεῖ νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀκτινοβολίαν.

Οἱ θεμελιώδεις νόμοι διατηρήσεως ἀποτελοῦν σήμερον τόσον βασικὸν τμῆμα τῆς ἐπιστήμης, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ διανοθῶμεν σήμερον ὅτι μποροῦμε νὰ ἐργασθῶμεν ἐπιστημονικῶς χωρὶς τὴν χρησιμοποίησίν των, ἢ ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν μὴ παραδοχὴν των. Ἡ δυνατότης μιᾶς τοιαύτης διατυπώσεως συνεπάγεται καὶ τὴν πρότασιν, τὴν ὅποιαν ἡ σχολὴ τῶν Μιλησίων ἐθεώρησεν ὡς προφανῆ, ἵτοι ὅτι ἡ φύσις εἶναι ἰκανὴ διὰ λογικὴν ἐρμηνείαν, ἡ ὅποια περιορίζει τὸν ἀριθμὸν τῶν μεταβλητῶν, καὶ ἀντικαθιστᾶ ὠρισμένας ἐξ αὐτῶν διὰ σταθερῶν ποσοτήτων, ἀνεξαρτήτων τοῦ χρόνου, ἢ διὰ τῆς εἰδικῆς μορφῆς κάποιας ὠρισμένης λειτουργίας.

Κατὰ συνέπειαν, δὲν ἦτο ἀπλῶς τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξίς μιᾶς πρωτογενοῦς οὐσίας, καὶ ἡ διατήρησις αὐτῆς τῆς οὐσίας, συνεδέθησαν ἀρρήκτως εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θαλῆ.

“Οσον ἀφορᾷ τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ἔχει γραφῆ ὅτι: ὁ Ἀναξίμανδρος λέγει ὅτι ἡ πρώτη ἀρχὴ καὶ τὸ βασικὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ ἀπεριόριστον. Δηλαδὴ ὁ Ἀναξίμανδρος ἦτο ὁ πρῶτος ποὺ εἰσήγαγε τὸν ὄρον αὐτὸν διὰ τὴν πρώτην ἀρχήν. Δὲν παραδέχεται οὔτε τὸ νερό, οὔτε οίονδήποτε ἐκ τῶν ἄλλων στοιχείων, μεταξὺ τῶν μέχρι τότε ὑποδειχθέντων ὑπὸ ἄλλων φιλοσόφων, ὅτι εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ παντός, ἀλλὰ ὑπάρχει κάποια ἄλλη ἀπεριόριστος ὕλη, ἐκ τῆς ὅποιας ὅλοι οἱ οὐρανοί, καὶ οἱ κόσμοι οἱ περικλειόμενοι εἰς αὐτούς, ἥλθον εἰς τὴν ὑπαρξίν.

Ἡ πηγὴ ἐκ τῆς ὅποιας τὰ ὑπάρχοντα πράγματα δημιουργοῦν τὴν ὑπαρξίν των εἶναι ἡ πηγὴ πρὸς τὴν ὅποιαν ἐπανέρχονται μετὰ τὴν καταστροφήν των, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναγκαιότητος. Διότι, κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον, ἀποδίδουν δικαιοσύνην ἢ δίδουν ἐπανορθώσεις ἀναμεταξύ των διὰ τὴν ἀδικίαν των κατὰ τὴν ἔξελιξιν τοῦ χρόνου.

Ο Ἀναξίμανδρος ἐσκέφθη ὅτι δὲν ἦτο σκόπιμον νὰ δώσῃ εἰς τὴν πρωτογενῆ ὕλην ἓνα ὄνομα, διότι κάθε καθορισμὸς τῆς πρωτογενοῦς αὐτῆς οὐσίας θὰ ἐστέρει κατ’ ἀνάγκην τὴν πρωτογενῆ ὕλην τοῦ κυρίου χαρακτηριστικοῦ της, τὸ ὅποιον ἀπετέλει καὶ τὸν λόγον τῆς συλλήψεώς της, ἥτοι τὴν παντελῆ ἔλλειψιν ἴδιοτήτων.

Οἱ λόγοι τοῦ Ἀναξιμάνδρου καταδεικνύουν εἰς ἡμᾶς, κατὰ τίνα τρόπον αἱ ἀντιλήψεις του πρέπει νὰ γίνουν κατανοηταί. Ἀπέδειξε δηλαδὴ ὅτι αἱ κυκλικαὶ μεταβολαὶ τῆς φύσεως δημιουργοῦν καὶ καταστρέφουν ὠρισμένας ἀντιθέτους ἴδιοτητας. Ὁταν αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους ἀλλάζουν, τὰ βασικῶς ἀντίθετα, ἥτοι τὸ ψυχρὸν καὶ τὸ θερμόν, ἢ τὸ ὑγρὸν

καὶ τὸ ξηρὸν ὑποκαθιστοῦν τὸ ἐν τὸ ἄλλο. Αἱ καταστάσεις αὐταὶ δὲν εἶναι ἀφηρημένα ἀντίθετα, ἀλλὰ προσκολλῶνται εἰς ώρισμένας φυσικὰς καταστάσεις. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐνὸς δημιουργεῖ ἀδικίαν, ἀλλὰ ἡ πάροδος τοῦ χρόνου ἐπαναφέρει τὰ πράγματα εἰς τὴν δικαιοσύνην, διὰ παροχῆς τῆς δυνατότητος εἰς τὴν ἀντίθετον βεβαιότητα νὰ εὑρεθῇ καὶ αὐτὴ μὲ τὴν σειράν της εἰς ἀνάπτυξιν. Καμμία ἀπὸ τὰς ἀντιθέτους ἰδιότητας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ ἀπόλυτον κυριαρχίαν καὶ νὰ ἐκμηδενίσῃ δλας τὰς ἄλλας. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον, δλαι αἱ ἀντίθετοι ἰδιότητες εἶναι περιωρισμέναι, δηλαδὴ πεπερασμέναι εἰς θέσιν καὶ χρόνον. Ἐν τούτοις, αἱ ἰδιότητες αὐταὶ εἶναι προϊόντα τῆς ἀπεριορίστου πρωτογενοῦς ψληγᾶς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἀπειρον ἀπόθεμα τῶν ἀτελευτήτων αὐτῶν ἐναλλαγῶν.

Ἄπὸ τὴν παρατήρησιν αὐτὴν τῶν κυκλικῶν ἐναλλαγῶν, ὁ Ἀναξίμανδρος συνήγαγε τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: *Tὸ ἀπεριόριστον περιλαμβάνει ὅλην τὴν αἰτίαν τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς καταστροφῆς του.* Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ οἱ οὐρανοὶ ἀπεχωρίσθησαν, καθὼς καὶ οἱ ἀναρίθμητοι κόσμοι.

Ἡ ἀπεριόριστος αὐτὴ οὖσία εἶναι, δχι μόνον κενὴ ἀπὸ εἰδικὰς ἰδιότητας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ὑποδομὴν δλων τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν ἐναλλαγῶν των. Εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης μποροῦμε νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ δλων τῶν φυσικῶν ποσοτήτων, εἴτε αὐταὶ εἶναι αἱ μᾶζαι, εἴτε αὐταὶ εἶναι αἱ ἐνέργειαι εἰς δλας τὰς μορφάς των, εἴτε εἶναι ἡλεκτρικὸν φορτίον, εἴτε πυρηνικαὶ καὶ βαρυτικαὶ δυνάμεις. Διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τοὺς λόγους ἐνὸς ἐκ τῶν μεταγενεστέρων σχολιαστῶν: «*Ο Ἀναξίμανδρος εὔρε τὴν ἀρχὴν τῶν πραγμάτων, δχι εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς ψληγᾶς, ἀλλὰ εἰς τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἀντιθέτων ἀπὸ τὸ ἀπεριόριστον, διὰ μιᾶς ἀτελευτήτου κινήσεως.* Τὰ διαχωρισθέντα αὐτὰ ἀντιθέτα εἶναι αἱ φυσικαὶ ἰδιότητες, αἱ ὁποῖαι μποροῦν νὰ καθορισθοῦν φυσικῶς, καὶ αἱ ὁποῖαι, ἐπειδὴ εἶναι εἰδικαί, εἶναι περιωρισμέναι. Τὸ ἀπεριόριστον, ἀντιθέτως, εἶναι ἡ ἀνωτάτη δλότης, καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ διαλυθῇ καὶ νὰ διαιρεθῇ. Κάθε προσπάθεια νὰ τοῦ δοθῇ εἰδικὸν ὄνομα, ἡ χαρακτηριστικὸν ταυτισμοῦ, τὸ μεταφέρει ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς γενικότητος εἰς τὸν κόσμον τῶν εἰδικῶν ἐννοιῶν.

Ο τρίτος φιλόσοφος τῆς Μιλήτου, ὁ Ἀναξιμένης, φαίνεται ἐκ πρώτης ὅψεως ἀπογοητευτικός. Ἐν τούτοις, ἔξετάζοντές τον προσεκτικώτερον, εύρισκομεν ὅτι καὶ αὐτὸς κάνει ἔνα περαιτέρω, λίαν ἐνδιαφέρον, βῆμα πρὸς τὴν ἀποψιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς φύσεως. Ο Ἀναξιμένης, ὁ υἱὸς τοῦ Εύρυστράτου, ἐκ Μιλήτου, εἶπεν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ συνάδελφός του ὁ Ἀναξίμανδρος, ὅτι ἡ πρώτη ψληγὴ εἶναι μία καὶ ἀδιαιρετος. Ἀλλά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀναξίμανδρον, δὲν ἐπέβαλεν ὅτι ἡ ψληγὴ αὐτὴ δὲν εἶναι εἰδική, ἀλλὰ τούναντίον ὅτι εἶναι εἰδικὴ καὶ καθωρισμένη, καὶ αὐτὴ εἶναι ὁ ἀήρ.

Διαφέρει δὲ ὁ ἀήρ εἰς πολλὰ σημεῖα, ἀναλόγως τῆς ἀραιότητός του ἡ τῆς πυκνότητός του, ἐὰν αὐτὸς εἶναι ἀραιός δημιουργεῖ τὸ πῦρ, καὶ εἰς τὴν πυκνὴν μορφὴν του, δημιουργεῖ τὸν ἄνεμον, ἐκ τοῦ δποίου προκύπτουν τὰ σύννεφα καὶ τὸ νερό, ἐκ τῶν δποίων πάλι δημιουργεῖται ἡ γῆ καὶ οἱ λίθοι της, καὶ ἐξ αὐτῶν κάθε ἄλλο στοιχεῖον.

Μὲ ἄλλας λέξεις, ὁ Ἀναξιμένης ἐπανῆλθεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Θαλῆ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρωτογενῆ ψληγῆν. Καὶ αὐτὸς ἀξιωματοποίησε μίαν οὖσίαν μὲ εἰδικὰς ἰδιότητας, ἀν καὶ ἀπεριόριστον κατὰ ποσότητα, ἥτοι ἀπειρον. Ο ἀήρ τοῦ Ἀναξιμένους, καὶ πολλῶν ἄλλων σοφῶν μετ’ αὐτόν, δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν ἄτμον, τὸν ἄνεμον καὶ τὴν ἀναπνοήν,

καὶ κατὰ συνέπειαν, ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν ἀναπνοὴν εἰς τὸ πνεῦμα, δηλαδὴ τὴν ψυχήν, εἶναι εὔκολος καὶ ταχεῖα.

Ἡ ἄποψις αὐτὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀναξιμένους εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα εἰς τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀνάπτυξιν τῆς Φυσικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ λέξις πνεῦμα εἰς τὸν ἀρχαίους Ἑλληνας σημαίνει καὶ ἀναπνοὴν καὶ ἀέρα καὶ πνεῦμα. Εἰς τὴν φυσικὴν τῶν Στωικῶν, τὸ πνεῦμα ἔλαβε καὶ περαιτέρω τεχνικὴν σημασίαν, ἡ ὅποια ἦτο χαλαρῶς συνδεδεμένη μὲ τὰς πρωταρχικάς του σημασίας. Ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς ἐχρησιμοποιήθη τὸ πνεῦμα κυρίως διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ποιότητος τοῦ κόσμου, διὸ ποιοῖς συνδέει ὅλα τὰ τμήματά του εἰς μοναδικὸν ὁργανικὸν σύνολον διὰ μιᾶς ἐντατικῆς καταστάσεως ποὺ διεισδύει παντοῦ.

Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἀνάπτυξις τῆς ἐννοίας τοῦ πνεύματος ἐξηρτήθη ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὰς δυναμικὰς ἰδιότητας τοῦ ἀέρος, ὅπως αὐτὰὶ ἀποκαλύπτονται εἰς τὴν ἐλαστικότητὰ του, καὶ εἰς τὴν κίνησίν του, ὡς ἀνέμου. Ἄλλα ὑπάρχει ἐπίσης καὶ σύνδεσμος μὲ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς ἀναπνοῆς, διὰ τῆς ἀναλογίας μεταξὺ τοῦ κόσμου τῶν μὴ ζώντων καὶ τῶν ζώντων καὶ ἀναπνεόντων ὁργανισμῶν.

Ἐφ' ὅσον δὲ ἄνθρωπος ἀναπνέει, τὸ σῶμα του καὶ ὅλα του τὰ μέρη σχηματίζουν ἑνα μοναδικὸν ὁργανικὸν σύνολον. Ὁλως ἀναλόγως, τὸ πνεῦμα, ὡς ἀναπνοὴ τοῦ κόσμου, συγκρατεῖ εἰς συνοχὴν ὅλα τὰ τμήματά του. Ἡ προέλευσις τοῦ Στωικοῦ αὐτοῦ δόγματος εὑρίσκεται καὶ ἐνυπάρχει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀναξιμένους. Περιεσώθη δὲ μέχρι σήμερον μία φράσις, ἡ ὅποια πιθανὸν νὰ περιέχῃ αὐτὰς τὰς ἰδίας λέξεις τοῦ Ἀναξιμένους ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Ἡ φράσις αὐτὴ λέγει: "Οπως ἡ ψυχὴ μας, οὖσα ἀήρ, μᾶς συγκρατεῖ εἰς ἐν σύνολον, κατὰ παρόμοιον τρόπον, ἡ ἀναπνοὴ καὶ ὁ ἀήρ περιβάλλουν τὸ σύνολον τοῦ σύμπαντος.

Ἐνας ἐπὶ πλέον λόγος ταυτισμοῦ τοῦ ἀέρος μὲ τὴν πρωταρχικὴν οὐσίαν εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀήρ ἐπενεργεῖ ὡς μέσον μεταξὺ ἀντιθέτων. Ἐνίστε δὲ ἀήρ λαμβάνει ψυχὴν μορφὴν καὶ ἄλλοτε θερμήν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εὑρίσκεται κάπου μεταξὺ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ ὑδατος. Τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀνήκει εἰς ἄλλην ἄποψιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀναξιμένους, πέραν τῆς ἥδη ἀναφερθείσης. Ὁ ἀήρ, καὶ ἀναλόγως ὁ ἀτμός, διὸ ποιοῖς ἐθεωρεῖτο ὡς ἀήρ, ἐμφανίζεται ὑπὸ διαφόρους μορφάς, ἥτοι ὡς θερμὸς ἡ ψυχρός, ὡς ἄνεμος δημιουργῶν τὰ σύννεφα, καὶ κατὰ συνέπειαν συμπυκνούμενος καὶ μετατρεπόμενος εἰς βροχήν.

Ἐκ τοῦ σημείου αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἡ γενίκευσις ὅτι ἡ ὑλη ἐκδήλωσίν της, περιλαμβάνουσαν ἀκόμη καὶ ὅλα τὰ εἴδη τῶν στερεῶν, εἶναι ἀπλοῦς ἀήρ ὑπὸ διαφόρους μορφάς. Μὲ ἄλλας λέξεις ἔχομεν ἐδῶ τρόπον ἐρμηνείας, ὑπὸ φυσικὴν μορφήν, πῶς αἱ διάφοροι μορφαὶ τῆς ὑλης προέκυψαν ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴν οὐσίαν.

Διὰ τῆς φράσεως εἰς διάφορα ἀντικείμενα εἶναι διάφορος, ἀναλόγως τῆς πυκνότητος ἡ τῆς ἀραιότητος δὲ Ἀναξιμένης ἐξήγησε τὴν ἰδιότητα τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ὑλης διὰ τῆς ποσότητος τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας. Τὸ πᾶν εἶναι ἀήρ εἰς διαφόρους βαθμοὺς πυκνότητος. Εἰς τὸ ἐν ἄκρον τῆς κλίμακος εὑρίσκεται τὸ πῦρ, τὸ διοῖον εἶναι ἀπλῶς πολὺ ἀραιός ἀήρ. Εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς κλίμακος εὑρίσκομεν ὅλα τὰ εἴδη τῆς γῆς, ἥτοι τὰ στερεά. Εἰς τὸ μέσον εὑρίσκεται τὸ νερό.

Παραλλήλως πρὸς τὴν κλίμακα τῆς πυκνότητος ὑπάρχει καὶ ἡ κλίμαξ τῶν θερμοκρασιῶν. Ὁ Ἀναξιμένης προφανῶς ὠδηγήθη εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ ἀέρος ὡς τῆς πρωτο-

γενοῦς οὐσίας, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀὴρ εἶναι ἀόρατος εἰς τὴν κανονικήν του κατάστασιν, καὶ περαιτέρω, διότι ἡ κίνησίς του ἐνίστε δημιουργεῖ μεταβάσεις ἀπὸ τῆς μιᾶς καταστάσεως εἰς τὴν ἄλλην (ἄνεμος, σύννεφα, νερό). Δι’ ὀλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ὁ ἀὴρ καταλαμβάνει μέσην θέσιν, μεταξὺ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ. Κατὰ τὴν μορφὴν ὁ ἀὴρ εἶναι ὡς ἀκολούθως: Ἐφ' ὅσον παραμένει εἰς τὴν μέσην κατάστασίν τον εἶναι ἀόρατος. Καθίσταται ὄρατος ὡς θερμὸς ἢ ψυχρὸς ἀήρ. Εἰς τὴν ὑγρασίαν καὶ εἰς τὴν ξηρασίαν ὁ ἀὴρ εἶναι εἰς διαρκῆ κίνησιν, διότι ἄνευ κινήσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβληθῇ.

Ἡ κίνησις ἔθεωρεῖτο ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τῆς Μιλήτου ὡς τὸ βασικὸν γεγονός, τὸ ὅποιον οὐδεμίαν ἀπήτει ἔξήγησιν. Ἀργότερον, καὶ ἡ σχολὴ τῶν ἀτομιστῶν ἡκολούθησε τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τῶν Μιλησίων φιλοσόφων σχετικῶς μὲ τὴν κίνησιν: Τὸ πᾶν δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν συμπύκνωσιν καὶ ἀραιώσιν τοῦ ἀέρος, ἀλλὰ ἡ κίνησις εἶναι ἐκ τῆς αἰωνιότητος. Αὐτὴ εἶναι ἡ παραδοχὴ τῶν ἀτομιστῶν. Εἶναι ἡ κίνησις, ἡ ὅποια φέρει τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀρχῆς, ὅτι ἡ ποιότης δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς ποσότητα. Διὰ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἡ σχολὴ τῶν Μιλησίων ἔφθασεν εἰς τὸ ἀποκορύφωμα τῶν ἐπιτευγμάτων της, διότι εἰς τὴν βραχεῖαν αὐτὴν φράσιν περιλαμβάνεται ἡ πεμπτονούσια ὅλης τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τοῦ Ἀναξιμένους μέχρι τοῦ Einstein καὶ μέχρι σήμερον. Καθ’ ὅλην τὴν ἀρχαίαν περίοδον, ἡ τάσις αὐτὴ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ πλήρως, διὰ λόγους τοὺς ὅποιους δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἀναφέρωμεν.

Εἰς τὴν σύγχρονον ὅμως ἐποχήν, ἡ μαθηματικοποίησις τῆς ἐπιστήμης ἐπροχώρησε τόσον μακρὰν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, ὥστε νὰ καταστήσῃ δυνατὴν τὴν ἀφαίρεσιν ὅλων τῶν ἰδιοτήτων ἀπὸ τὸν φυσικὸν κόσμον καὶ τὰ φαινόμενά του, καὶ τὴν ἀντικατάστασίν των ἀπὸ τὴν ποσότητα, ἥτοι ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ μέτρον κάθε μεγέθους. Ἄν καὶ ὑπάρχει μεγάλη ἀπόστασις μεταξὺ τῆς θεωρητικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀναξιμένους καὶ τῶν ἔξόχως ἀφηρημένων ὑπολογισμῶν τοῦ συγχρόνου φυσικοῦ καὶ μαθηματικοῦ, ἐν τούτοις, κατὰ τὴν μέθοδον, καὶ οἱ δύο ταυτίζονται.

Εἶναι ἡ μέθοδος, ἡ ὅποια τόσον καθαρῶς καὶ μὲ πολλὴν σύνεσιν καθωρίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὰ μεταφυσικά του, ὅπου λέγει ὅτι ὁ μαθητὴς ἐρευνᾷ ἀφηρημένας ἐννοίας, διότι, προτοῦ νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἐρευνάν του, ἀφαιρεῖ ὅλας τὰς αἰσθητὰς ἰδιότητας, ἥτοι τὸ βάρος καὶ τὴν ἐλαφρότητα, τὴν σκληρότητα ἢ τὸ ἐνάντιόν της, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν θερμότητα καὶ τὴν ψυχρότητα, καὶ ὅλας τὰς αἰσθητὰς ἀντιθέσεις, καὶ ἀφήνει μόνον τὸ ποσοτικὸν καὶ τὸ συννεχές, ἐνίστε εἰς μίαν, ἐνίστε εἰς δύο, ἐνίστε εἰς τρεῖς διαστάσεις, καὶ τὰ παράγωγα καὶ αἱ ἰδιότητες αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὰ ποσοτικὰ καὶ συνεχῇ ἄλλων, καὶ δὲν θεωρεῖ αὐτὰς ὑπὸ οἰανδήποτε ἄποψιν καὶ ἔξετάζει τὰς σχετικὰς θέσεις ὡρισμένων ἐξ αὐτῶν τῶν παραγόντων καὶ τὰς δυνατότητας μετρήσεως ὡρισμένων, ἢ μὴ δυνατότητας μετρήσεως ἄλλων, καὶ τὰς σχέσεις ἄλλων. Ἀλλά, ἐν τούτοις, θέτει μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιστήμην εἰς ὅλα τὰ πράγματα, δηλαδὴ τὴν γεωμετρίαν τὸ αὐτὸν εἶναι ἀληθὲς καὶ διὰ τὸ ἀνθρώπινον ὄν.

Οἱ ρασιοναλισταὶ φιλόσοφοι τῆς Μιλήτου, ποὺ παρουσιάσθησαν ὅλοι τὸν βον π.Χ. αἰῶνα, ἥνοιξαν μίαν καινούργιαν ἐποχὴν εἰς τὴν συστηματικὴν ἐπιστημονικὴν σκέψιν. Ἡ συμβολὴ τους συνοψίζεται εἰς τὸ ὅτι εἰσήγαγον τὰς ἀρχὰς τῆς ἀναγωγῆς πολλῶν φαινομένων εἰς διάλιγας αἰτίας, τῆς ἀναγωγῆς τῆς ποιότητος εἰς τὴν ποσότητα, τῆς χρήσεως τῶν ἀρχῶν τῆς συμμετρίας, καὶ τῆς συλλήψεως καὶ χρησιμοποιήσεως μηχανικῶν προτύπων.

Παρόμοια δρθιολογικὰ στοιχεῖα ἀνευρίσκονται καὶ εἰς τοὺς δύο μετέπειτα Ἑλληνας φιλοσόφους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, εἰς τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ εἰς τὸν Ἀναξαγόρα. Περὶ τῶν

δύο αὐτῶν σημαντικῶν φιλοσόφων μόνον γενικὰς ἀρχὰς θὰ ἀναφέρωμεν χάριν συντομίας.

‘Ο Ἐμπεδοκλῆς προσέθεσε τὰς ἔξης ζωτικὰς θεωρητικὰς προσθήκας εἰς τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστήμης: 1) Τὴν ἀρχὴν τῆς ἔξαρτήσεως τῶν φαινομένων εἰς παγκοσμίους δυνάμεις, δρώσας εἰς τὸν κόσμον μας, πρᾶγμα ποὺ ποτὲ πρὶν κανείς, οὔτε οἱ φιλόσοφοι τῆς Μιλήτου, δὲν ἔθεωρησαν. 2) Τὴν ἀρχὴν διαχωρισμοῦ τῆς ὥλης ἀπὸ τὴν δύναμιν, ἡ δοκία λαμβάνει, ἀπ’ αὐτὸν καὶ μόνον, ξεχωριστὴν δοντότητα. Ἡ μεγάλη πρωτοτυπία τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν διάκρισιν, αὐτὴν καθ’ ἔαυτὴν, καὶ ὅχι εἰς τὸν δρισμὸν τῆς δυνάμεως ὡς εἴδους τῶν στοιχείων τῆς ὥλης ἐνεργού φύσεως, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὥλην, ἡ δοκία εἶναι ἀδρανῆς καὶ ἐνεργοποιεῖται ἀπὸ τὴν δύναμιν. 3) Τὴν εἰσαγωγὴν τεσσάρων βασικῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ἥτοι τοῦ πυρός, τοῦ ἀέρος, τοῦ νεροῦ καὶ τῆς γῆς. Τὰ τέσσαρα αὐτὰ στοιχεῖα, κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, συνδυάζονται καὶ διαχωρίζονται, καὶ οἱ συνδυασμοί των αὐτοὶ καὶ αἱ διασπάσεις των ἀποτελοῦν τὰς διαδικασίας μεταβολῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ ἴδεα αὐτὴ τοῦ Ἐμπεδοκλέους διὰ τὰ τέσσαρα βασικὰ στοιχεῖα παρέμεινεν εἰς ἵσχυν, μέχρι τῆς ἀναπτύξεως τῆς συγχρόνου χημείας.

Εἰς τὸν Ἐμπεδοκλῆ διφείλομεν τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργίας, ὡς ἀποτελέσματος δύο ἀνταγωνιζομένων δυνάμεων, τὰς δοκίας ἀπεκάλεσε ‘Ἀγάπην καὶ Σύγκρουσιν. ‘Ο Ἐμπεδοκλῆς συνέλαβε αὐτὰς τὰς δυνάμεις, ὡς φυσικὰς ποσότητας, ἐπεκτεινομένας εἰς τὸν χῶρον, ἀλλὰ διαφοροποιούμένας ἀπὸ τὰ τέσσαρα βασικά του στοιχεῖα καὶ ἐπενεργούσας ἐπ’ αὐτῶν τῶν στοιχείων. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ δὲν εἶναι ἄλλαι ἀπὸ τὰς σημερινὰς ἔλξιν καὶ ἄπωσιν τῆς συγχρόνου μηχανικῆς. ’Ετσι ὁ Ἐμπεδοκλῆς συνέλαβε τὴν ὑπαρξίν τοῦ κόσμου εἰς κατάστασιν δυναμικῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν δυνάμεων τῆς ἔλξεως καὶ τῆς ἀπώσεως.

Τέλος, εἰς τὸν Ἐμπεδοκλῆ διφείλομεν τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐννοίας τῆς ἀνάγκης. Πράγματι, αὐτός, καὶ κατὰ ποιητικὸν τρόπον, ἥτο ὁ πρῶτος ποὺ εἰσήγαγε τὴν ἀρχὴν τῆς πραγματικότητος τῶν αἰτιῶν εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον, καὶ τὰς ἑταύτισε μὲ τὰς δυνάμεις. ‘Ο σύγχρονος φυσικὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θαυμάζῃ τὸν Ἐμπεδοκλῆ διὰ τὴν ἔμπνευσίν του, νὰ προβάλλῃ τὴν ταυτόχρονον ὑπαρξίν τῶν δυνάμεων τῆς ἔλξεως καὶ ἀπώσεως.

Ἐξ ἄλλου, δύο ἔξαιρετικαὶ φυσικαὶ ἀνακαλύψεις διφείλονται εἰς τὸν Ἐμπεδοκλῆ. Πράγματι, ἥτο ὁ πρῶτος ποὺ ἀνεγνώρισεν ὅτι καὶ ὁ ἀήρ ἔχει τὰς ἴδιότητας τῶν σωμάτων καὶ πληροῖ τὸ σύμπαν, καὶ δεύτερον ἐδίδασκεν ὅτι τὸ φῶς διαδίδεται εἰς τὸν ἄπειρον χῶρον καὶ ἀπαίτει χρόνον διὰ τὴν διάδοσίν του.

Καὶ αἱ δύο αὐταὶ ἀνακαλύψεις τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ὡς γνωστόν, ἐπεβεβαιώθησαν ἀπὸ τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην, ὅπου ἡ ἡλεκτρομαγνητικὴ θεωρία τοῦ φωτὸς καὶ ὁμοίως ἡ φυσικὴ θεωρία τῶν quanta ἀπέδειξαν ὅτι τὸ φῶς εἶναι διαχεομένη οὐσία.

‘Ο Ἀναξαγόρας, ὅπως καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ἔζησε τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα καὶ διεποτίσθη ἀπὸ τὰς ἴδεας τῆς σχολῆς τῆς Μιλήτου. ‘Ο Ἀναξαγόρας δὲν παρεδέχετο τὴν θεωρίαν τοῦ Ἐμπεδοκλέους διὰ τοὺς πόρους τῶν σωμάτων, ἀλλὰ καθώρισε τὸ ἀξιώμα τῆς ἀπολύτου συνεχείας τῆς ὥλης, καὶ ἀνέπτυξε λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα, βασιζομένην εἰς τὴν θεωρίαν αὐτὴν τῆς ἀπολύτου συνεχείας τῆς ὥλης. ’Ανεγνώρισε καὶ ἐμελέτησε στοιχειωδῶς τὰς φυγοκέντρους δυνάμεις, ποὺ ἀναπτύσσονται ὅταν ἔνα σῶμα αἰωρῆται εἰς κυκλικὴν τροχιάν, καὶ ἔδωσεν ἔξήγησιν βασιζομένην εἰς τὰς φυγοκέντρους δυνάμεις διὰ τὴν εὐστάθειαν τῆς γῆς.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεωριῶν του αὐτῶν, ἐξήγησε διὰ πρώτην φορὰν ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ἔνα γεωγραφικὸν ἀντικείμενον, καὶ ὅχι ὁ Θεός-“Ἡλιος, τοῦ ἔδωσε μάλιστα τὸ μέγεθος τῆς Πελοποννήσου. Σήμερον μία τέτοια ὀρθολογιστικὴ σκέψις φαίνεται κοινοτυπία, ἀλλὰ τὸ ρῆγμα ποὺ ἐδημιούργησεν ὁ Ἀναξαγόρας εἰς τὸ ὄχυρὸν τῆς μυθολογίας εἰς ἔνα ἀπὸ τὰ ἴσχυρότερά της σημεῖα, εἶναι ἔνα γεγονός, τὸ δποῖον ἔχει δλίγα ὅμοιά του εἰς τὴν μακραίωνα ἴστορίαν τῆς Ἀνθρωπότητος. Ἐνδιαφέρουσα, γοητευτικὴ καὶ σχεδὸν ἀληθής, εἶναι καὶ ἡ ἐξήγησίς του διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ μετεωρίτου ποὺ ἔπεσε τὸν καιρὸν ἐκεῖνον εἰς τοὺς Αἰγαίους-Ποταμούς. Ἡ ἴστορία διηγεῖται ὅτι, ἐνῷ οἱ κάτοικοι τῆς χερσονήσου προσηγορίζοντο διὰ τὸ φαινόμενον αὐτό, ὁ Ἀναξαγόρας ἴσχυρίσθη ὅτι τὸ φαινόμενον ὠφείλετο εἰς πέτραν, ἡ δποία προήλθεν ἀπὸ κάποιο ἀπὸ τὰ οὐράνια σώματα, ἀπὸ τὸ δποῖον ἀπεκόπη, εἴτε διὰ σεισμοῦ, εἴτε δι’ ἄλλου φαινομένου καὶ κατέπεσεν ἐπὶ τῆς γῆς. Διότι κανένα ἀπὸ τὰ ἄστρα δὲν παραμένει ἀκίνητον εἰς τὴν θέσιν του εἰς τὸν οὐρανόν. Τὰ σώματα αὐτῶν τῶν βαρέων λίθων φωτίζονται εἰς τὸν οὐρανὸν ὅταν πλησιάζουν τὴν γῆν, λόγῳ τῆς ἀντιστάσεως ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸν περιστρεφόμενον αἰλέρα γύρω ἀπ’ αὐτά, δ δποῖος προκύπτει ἀπὸ τὴν ταχεῖαν περιστροφήν τους γύρω ἀπὸ τὸν ἔαυτόν τους.

”Αλλη σωστὴ παρατήρησις τοῦ Ἀναξαγόρα ἦτο ὅτι ἡ σελήνη δὲν ἔχει ἰδικόν της φῶς, παρατήρησις ἡ δποία ἦτο πρωτοπόρος διὰ τὴν ἐποχήν της, καὶ ἐβασίζετο εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνότητος τῶν οὐρανίων καὶ ἐπιγείων φαινομένων.

Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἔμεινε εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς ἐπιστήμης ὡς ὁ πρῶτος ποὺ ἐτόνισε τὴν ἐξάρτησιν τῆς φυσικῆς μας ἐμπειρίας ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις μας, καὶ ἐξέφρασε τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἀρχὴν ὅτι ἡ ἀντίληψίς μας εἶναι ἡ ἐμπειρία τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ἡ δποία δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτή μόνον μὲ τὰς αἰσθήσεις μας, λέγων ὅτι αἱ ὄραται πραγματικότητες εἶναι ἡ ὄψις τῶν ἀοράτων. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἀπετέλεσεν ἀργότερον τὴν βάσιν τῆς θεωρίας τῶν ἀτομιστῶν φιλοσόφων καὶ κατέστη, ἀπὸ ἀπλῆ ὑπόθεσις, γεγονός, ἀπὸ τὴν σύγχρονον ἀτομικὴν ἐπιστήμην.

”Ετσι καταλήγομεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, τόσον εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἡ δημιουργικὴ σκέψις ποὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ ἐνσυνειδήτου καὶ τῆς φύσεως. Ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη ἐξεκίνησε ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, δπου αἱ διάφοροι ἔννοιαι προεβάλλοντο ἐκ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν περιβάλλοντα κόσμον, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐξηγήσουν τὰ φαινόμενα. Ἡ νεωτέρα φυσική, ἀντιθέτως, ἐκκινεῖ ἐκτὸς τῆς σκέψεως, καὶ ἀνάγγει γεγονότα εἰς ἐννοίας. Μία πνευματικὴ ἐπανάστασις ἀντέστρεψε τὴν διεύθυνσιν ροῆς τῶν πληροφοριῶν. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα εἰς τὴν ἀντικειμενικότητα ἥκολούθησε τὴν στροφὴν ἀπὸ τὴν ποιοτικὴν εἰς τὴν ποσοτικὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐννοιῶν. Εἰς τὸ μεταίχμιον αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τοποθετεῖται ὁ Γαλιλαῖος.

”Αλλο βασικὸν σημεῖον διαφορᾶς μεταξὺ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης ἀποτελεῖ ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε καὶ παίζει ἡ τεχνολογία. Ὁ ρόλος αὐτὸς συνδέεται στενώτατα μὲ τὴν ἐπιστήμην καὶ προέκυψεν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης ὀθήσεως διὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ κόσμου, ποὺ ἐδημιουργήθη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀντιστρόφως, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀνάδρομος ἐπίδρασις τῆς τεχνολογίας πρὸς τὴν ἐπιστήμην, δηλαδὴ ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ καθ’ ἔαυτήν, κατέστη προοδευτικῶς ὀλον καὶ περισσότερον ἐνόργανος, μέχρι τοῦ σημείου ποὺ τὸ πείραμα ἐξετόπισε τὴν φαντασίαν

καὶ τὴν λογικήν, οὐχὶ ὡς δημιουργὸς τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ὡς τρόπος ἐρεύνης καὶ ἐλέγχου τῆς θεωρίας.

Ἄλλα ἐνῷ ἡ ἐπιστήμη δύναται νὰ ἀλλάσσῃ, ἡ φύσις, ἡ ὁποίᾳ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης, δὲν μεταβάλλεται, καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀληθής ἐπιστήμη πρέπει ἐξ ὁρισμοῦ νὰ παρουσιάζῃ ώρισμένα σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτα χαρακτηριστικά. Πράγματι, συγγενεῖς βασικαὶ ἐπιστημονικαὶ ἔννοιαι πρέπει κατ’ ἀνάγκην νὰ δημιουργοῦν τὰ αὐτὰ πρότυπα σκέψεως καὶ μέσα ἐκφράσεως, ἀνεξαρτήτως τῶν τεχνικῶν ἔξελίξεων τῶν διαφόρων ἐποχῶν.

Ἡ τοιαύτη παραδοχὴ τῆς μορφολογικῆς συνεχείας τῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μέχρι σήμερον, ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῶν περαιτέρω σκέψεών μας. Διὰ νὰ καταστήσωμεν τὴν παραδοχὴν αὐτὴν σαφεστέραν θὰ προβάλλωμεν, ποίας ἀπόψεις εἰχεν ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἰς προβλήματα τῆς φυσικῆς ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὀργανικὰ ἀντισταθμίσματα τῶν ἴδεων καὶ τῶν μεγάλων διλημμάτων τῆς συγχρόνου φυσικῆς. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ φωτισθῇ καὶ ἄλλη μία ἀποψις τῆς ἀρχαίας σκέψεως, δι’ ἐπισκιάσεως ώρισμένων γνωστῶν χαρακτηριστικῶν, καὶ συγχρόνου προβολῆς εἰς τὴν κοινὴν θέαν ἄλλων ὀλιγώτερον ἐμφανῶν. Θὰ δημιουργηθῇ ἔτσι μία νέα προοπτική, ἡ ὁποίᾳ ἀποκτᾶ ἰδικήν της γοητείαν, ἀλλὰ καὶ πρόκλησιν.

Κατὰ τὴν προοπτικὴν αὐτὴν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν ἥρχισε, μὲ τὰς ἐμπειρικὰς καὶ ἀριθμητικὰς τεχνικάς, τὰς ἐπεξεργασθείσας ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Αἰγυπτίων, διὰ τὴν ἔξέτασιν καὶ ἐπίλυσιν διαφόρων ἀστρονομικῶν καὶ πρακτικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ διὰ τῶν Μιλησίων φιλοσόφων, οἵ ὁποῖοι προέτειναν τὴν βασικὴν ἴδεαν τῆς φύσεως διὰ τὴν ὀρθολογιστικὴν σύλληψιν τοῦ κόσμου, ἐνδὸς κόσμου μὲ τὴν μορφὴν τακτοποιημένου συνόλου, ποὺ ὑπακούει εἰς βασικοὺς νόμους, οἵ ὁποῖοι δύνανται νὰ ἀνακαλυφθοῦν διὰ τῆς σκέψεως. Οἱ Μιλησίοι ἥσαν οἵ πρωτοί, οἵ ὁποῖοι ἔθεσαν ὡς βασικὴν ἀποστολὴν τῆς ἐπιστήμης τὴν ἐρμηνείαν τῆς φύσεως.

Περαιτέρω, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ἀπὸ τὰς διατυπώσεις τῶν ἀρχῶν, τὴν σκιαγραφίαν τῶν βασικῶν τρόπων τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως. Ἡ ἔρευνα τῶν Μιλησίων φιλοσόφων διὰ μίαν βασικὴν οὐσίαν τοῦ κόσμου ἔξυπηρέτησε τὴν ἀρχὴν τῆς οἰκονομίας τῶν ὑποθέσεων. Ὁ ὁρισμὸς ὀλῶν τῶν μεταβολῶν εἰς τὴν φύσιν ὡς μετασχηματισμῶν τῆς βασικῆς αὐτῆς οὐσίας, εἰσήγαγε διὰ πρώτην φορὰν τοὺς περιβοήτους νόμους τῆς διατηρήσεως.

Ἡ κοσμολογία τοῦ Ἀναξιμάνδρου προϋπέθετε τὴν ἀρχὴν τῆς συμμετρίας, δηλαδὴ τῆς μέσης ἵκανῆς αἰτίας. Ἡ προσπάθεια κατασκευῆς φυσικῆς εἰκόνος τοῦ κόσμου ἐγκαίνιασε τὴν χρῆσιν τῶν δόμοιων, τῶν συγχρόνων μας προτύπων, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν σκέψιν. Τέλος, εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν Μιλησίων ὅτι ἡ κίνησις ἔνυπάρχει ἀπὸ τὴν αἰώνιότητα, καὶ κατὰ συνέπειαν εἶναι ἀνεξήγητος, οἱ Μιλησίοι ἔξετίμησαν ὅτι ἡ ποιότης δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν ποσότητα.

Καὶ πράγματι, εἰς τὴν βραχεῖαν αὐτὴν ἔκφρασιν περιλαμβάνεται ἡ πεμπτουσία τῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀναξιμένους μέχρι σήμερον. Ἄλλα μόνον μετὰ τὸν διαστατικὸν καθορισμὸν τῆς κινήσεως, δηλαδὴ μὲ φυσικὰ μεγέθη, ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖον, κατέστη δυνατὸν νὰ διανοίξῃ ὁ ἄνθρωπος τὸν δρόμον, διὰ τῆς δημιουργίας παραθύρου πρὸς τὸ φῶς καὶ πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸν ὅμως ἔξεκίνησε ἀπὸ τοὺς Μιλησίους, καὶ εἰς τὴν συνέχειαν διηνοίχθη ὀλον καὶ περισσότερον καὶ συνεχῶς

διανοίγεται, ώστε δλαι αἱ δυνάμεις τῆς συγχρόνου φυσικῆς νὰ δύνανται νὰ διέλθουν δι' αὐτοῦ.

Ἡ διαστατικὴ αὐτὴ σκέψις, δηλαδὴ ἡ σκέψις μὲ φυσικὰ μεγέθη, καὶ ἡ μέτρησις, προεκάλεσε καὶ τὴν προσοχὴν τῶν Πυθαγορείων, οἵ δοποῖοι εἰσήγαγον εἰς τὰς ἐπιστημονικάς των μελέτας καὶ ἐπιτεύγματα, τὴν βασικωτέραν ἔξ ὅλων τῶν ἀπόψεων, κατὰ τὴν προσπάθειάν των νὰ περιλάβουν ὅλην τὴν φύσιν μέσα εἰς τοὺς ἀριθμούς, τὴν ἔννοιαν τῆς συνεχείας. Καθίσταται σήμερον, μὲ τὰς τελευταίας ἔξελίξεις τῆς ἐπιστήμης, καὶ εἰδικῶς τῆς Μηχανικῆς, ὅλον καὶ περισσότερον ἀπαραίτητον νὰ προσδώσωμεν τὸ ὑψιστὸν ἐνδιαφέρον εἰς τὴν γένεσιν τοῦ γεωμετρικοῦ συνεχοῦς, καὶ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἔννοια αὐτοῦ τοῦ γεωμετρικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ μηχανικοῦ συνεχοῦς, προῆλθεν ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἀρρήτων ἀριθμῶν, ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων.

Ἡ ἀναγγελία τῶν νόμων τῆς μουσικῆς ἀρμονίας ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ μαθηματικῆς περιγραφῆς κάποιας φυσικῆς ποσότητος. Πράγματι, εἶναι δυνατὸν νὰ συγκρίνωμεν εἰς τὴν φαντασίαν μας τὰ αἰσθήματα τῶν Πυθαγορείων κατὰ τὴν ἀνακάλυψιν αὐτήν, μὲ τὸν τρόμον τὸν δοποῖον αἰσθάνεται ὁ σύγχρονος φυσικὸς θεωρῶν τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός ἢ τὴν σταθερὰν τοῦ Planck. Πρόκειται καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις περὶ παγκοσμίων καὶ βασικῶν ποσοτήτων, τὰς δοποίας ἢ ἐπιστήμη διακρίνει εἰς τὴν φύσιν. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ εἴπωμεν ὅτι, ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος τῶν Πυθαγορείων ἦτο ὀρθή. Καὶ μὲ τὴν σκέψιν αὐτὴν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποψιασθῇ τὴν πορείαν, τὴν δοποίαν δύναται ὁ λογισμὸς νὰ ἀκολουθήσῃ. Διότι, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, μποροῦμε νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὰς ἐπιτεύξεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ συνεχοῦς σώματος διὰ φυσικογεωμετρικῶν συλλογισμῶν.

Οἱ νόμοι τῆς ἀρμονίας ἀπετέλεσαν τὸ σπέρμα ἢ τὴν μήτραν μέσα ἀπὸ τὴν δοποίαν ἀνεπτύχθη ἡ μετρητικὴ φυσική. Οἱ νόμοι αὐτοὶ ἔξέφραζον τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μετρητικῆς εἰς τὴν φύσιν, καὶ τοῦτο πολὺ πρὶν ὁ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης διαχωρίσουν τὰ μαθηματικὰ ἀπὸ τὴν φυσικήν, ὡς ἀντιτιθεμένας, ἀλλὰ καὶ ἔξ ἵσου διαιρετικὰς καὶ ἡττοπαθεῖς δόντολογίας.

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ἴδωμεν τὴν φυσικὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὑπὸ μίαν πολὺ δυναμικωτέραν μορφήν, παρ' ὅσην εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύσωμεν.

Ἄνακεφαλαιώνοντες μποροῦμε νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Αἰγυπτιακὸς πολιτισμὸς ἐδημιούργησεν ἔνα εἶδος τεχνολογίας εἰς τὴν προεπιστημονικὴν ἐποχήν. Μὲ τὴν παρακμὴν τῆς Αἰγύπτου, ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐγέννησε τὴν ἐπιστήμην ὥστε τὴν ἀντιλαμβανόμεθα σήμερον, χωρὶς ὅμως νὰ μᾶς δώσῃ ἔμπρακτα στοιχεῖα συνδέσεως τῶν ἐπιστημονικῶν προόδων καὶ ἐπιτευγμάτων μὲ τὴν τεχνολογίαν. Ἐξετάζοντες ὅμως βαθύτερον τὰς κατασκευὰς καὶ τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, μέχρι τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, παρατηροῦμεν τεχνολογικὴν πρόοδον ὑψίστης τελειότητος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔξηγηθῇ μόνον μὲ τὴν ἔξελιξιν τῆς ἐμπειρίας, χωρὶς τὴν παρέμβασιν τῆς ἐπιστήμης. Μέχρι σήμερον ὅμως μᾶς διαφεύγει ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔξελίξεως τῶν ἀρχαίων καὶ τῆς ἐπιδράσεώς της εἰς τὴν ἐκλεπτυσμένην καὶ προοδευμένην τεχνολογίαν τους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀλληλεπίδρασις

αύτή δὲν υπῆρχε. Κατὰ τὴν γνώμην μας τὸ μέλλον καὶ αἱ ἔρευναι θὰ δείξουν αὐτὴν τὴν ἀλληλεξάρτησιν. Σήμερον δῆμος χρεώνεται ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς κόσμος μὲ τὴν ἀδυναμίαν αὐτὴν τῆς μὴ ἐπιδράσεως τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν τεχνικὴν τῶν καιρῶν.

Πάντως, ἔπειτα ἀπὸ χίλια καὶ πλέον χρόνια τέλματος καὶ ἀδρανείας εἰς τὴν Εὐρώπην, δὲ Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἐγκαινίασε τὴν ἐποχὴν τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Ἡ καρποφορία τῆς τεχνολογίας ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην εἶναι καταφανῆς εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμόν. Ἀλλά, καὶ ἡ ἀντίθετος δρᾶσις εἶναι καὶ αὐτὴ δρατὴ καὶ ἔντονος, ἀν καὶ ὅχι τόσον καταφανῆς.

"Αν ἡ πνευματικὴ περιπέτεια τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης εἶναι ἵσως ἡ μεγαλυτέρα ἐξ ὅλων τῶν περιπετειῶν ποὺ ἐγκαινιάσθησαν εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχήν μας, αὐτὸ διφείλεται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μαθηματικῶν ποὺ ἀπετέλεσαν τὸ κλειδὶ διὰ τοὺς νόμους τῆς φύσεως.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ σύγχρονος κόσμος μας ἀπεστραγγίσθη ἀπὸ ὅλον τὸ ἀνθρωπιστικὸν περιεχόμενό του, ποὺ ἐνυπῆρχεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περίοδον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἀπλοϊκὸς κόσμος τῶν αἰσθήσεών μας ἔχει τελικῶς διαχωρισθῆ ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἐπιστήμης, μὲ διαρκῶς διευρυνόμενον χάσμα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀντίληψις τοῦ κόσμου αὐτοῦ τῆς ἐπιστήμης ἔχει ἀνάγκην φοβερῶν δυνάμεων ἀφαιρέσεως καὶ μιᾶς ἐπαγγελματικῆς καὶ πνευματικῆς καλλιεργείας, ἡ δοπία ὅλον καὶ περισσότερον, καθὼς περνᾷ ὁ καιρός, καθίσταται καὶ πιὸ αὐστηρὰ καὶ ἀπόλυτος.

Ἄλλα ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν, δὲ κόσμος αὐτὸς – ἀπὸ τὸν πυρῆνα τῶν ἀτόμων μέχρι τοὺς ἀπομεμακρυσμένους γαλαξίας – γεμίζει συνεχῶς μὲ νέα καὶ θαυμάσια περιεχόμενα, τὰ δοπία καθιστοῦν τὴν ἐμπειρίαν αὐτῶν ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ προβλήματα αὐτά, καὶ μοιράζονται τὰς προσπαθείας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης, ὅχι ὀλιγώτερον πλουσίαν ἀπὸ τὴν κοσμικὴν ἐμπειρίαν τῶν πρώτων φυσικῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

"Οτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι ἥσαν μεταξὺ τῶν πνευματικῶν προγόνων τῆς συγχρόνου ἐποχῆς μας δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία, ἀπὸ οἰνδήποτε συγκρίνει τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, μὲ τὴν μεθοδικήν της ἀντιμετώπισιν, μὲ τὴν αὐστηρότητα τῆς φαντασίας της καὶ τῆς ἐμπνεύσεως της, μὲ τὴν συνεταιριστικήν της ἰσχὺν καὶ τὴν δύναμιν τῶν συμπερασμάτων της, μὲ τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην τῶν καιρῶν μας.

Μέσα εἰς τὰ ὄρια ποὺ καθωρίσθησαν ἀπὸ τὴν ἴστορίαν μέχρι σήμερον διὰ τὸν πνευματικὸν τῶν κόσμον, οἱ "Ἑλληνες, διὰ τῶν μεγάλων πνευματικῶν τῶν πηγῶν, κατώρθωσαν νὰ ὑφάνουν ἔνα θαυμασίως πλούσιον καὶ ποικίλον τάπητα σκέψεως, δὲ δοπίος μᾶς ἐντυπωσιάζει καὶ μᾶς ἐκπλήσσει μὲ τὴν στενήν του συγγένειαν μὲ τὸν ἴδικόν μας διανοητικὸν κόσμον.

Μέσα εἰς τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς τῶν γλώσσης κατώρθωσαν νὰ διατυπώσουν δλα τὰ βασικὰ στοιχεῖα, τὰ δοπία μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν διὰ τὴν συμφωνίαν τῶν νόμων μὲ τὰ φαινόμενα, ὅσον ἀφορᾷ τὸ πλῆθος τῶν καὶ τὴν διαδοχήν των, καθὼς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν διασύνδεσιν τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς πραγματικότητος τῆς φύσεως.

Ἡ διανοητικὴ τῶν σύλληψις τῆς ἀτομικῆς θεωρίας ἥτο τόσον ἐπιτυχής, ὥστε νὰ μᾶς δημιουργῇ ἐκπληξιν καὶ θαυμασμόν, ὅχι ὀλιγώτερον ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μᾶς δημιουργοῦν τὰ μαθηματικά τῶν ἐπιτεύγματα διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμά-

των. Ἡ ἰδία ἔμπνευσις ἡτο ἡ πηγὴ τῆς δξυδερκοῦς των ἐνοράσεως διὰ τὴν πλαισίωσιν τῶν μηχανιστικῶν κοσμογονιῶν, εἰς μίαν περίοδον ὅπου ἡ μηχανὴ ἡτο σχεδὸν ἄγνωστος, καθὼς ἐπίσης αἱ διαπεραστικαὶ των ἀναλύσεις τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν προβλημάτων, ὥπως π.χ. τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων αἰσθήσεων καὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Οἰοσδήποτε ἐπιχειρήσει μίαν προσεκτικὴν μελέτην τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ πληρωθῇ ἀπὸ εὐλάβειαν καὶ σεβασμὸν καὶ αὐτὸς δ σεβασμὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ αὐξάνῃ, ὅσον περισσότερον συγκεκριμενοποιεῖ ὅτι, πέραν οἰωνδήποτε διαφορῶν καὶ μεταβολῶν, δ κόσμος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων παραμένει ἀκόμη δ βράχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ δ ἴδικός μας σημερινὸς κόσμος ἔχει λαξευθῆ.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

Π. Σ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

ZUR ZEITBESTIMMUNG DER HOMERISCHEN EPIK

Die Homerforschung ist jetzt wohl einig darin, daß sie einen «Urkyklos» voraussetzt, eine Folge von mündlich vorgetragenen Epen der Kämpfe um Troia¹. Seit Nilsson wissen wir auch, was es bedeutet, daß die homerischen Helden an Hauptorten der mykenischen Kultur zuhause sind, und daß das Bewußtsein der vergangen Heroenzeit den homerischen Epen überall zugrundeliegt². Jedoch bezeugt der protogeometrische Stil eine neue, von der mykenischen tief verschiedene Auffassung des Lebens und es ließ sich zeigen, daß viele Formen des Lebens, wie die homerischen Kampfschilderungen, erst zur geometrischen Periode gehören³. Man sollte auch bedenken, was es heißt, daß auf den Burgen nicht mehr sterbliche Herrscher regieren, sondern die Götter; daß an die Stelle von heiligen Toren der Herrscher nach und nach Festtore treten können, etwa die attischen Propyläen an die Stelle der Tore von der Art des Löwentors von Mykene, auch wenn dieses selbst weiterexistiert hat. Im Megaron von Eleusis wohnt die Göttin, nicht mehr der König. Nur in Ostgriechenland kann das Megaron Symbol der Herrschaft eines Sterblichen bleiben⁴.

Ein großer Dichter muß in der geometrischen, wohl schon in der protogeometrischen Periode, als die Griechen nach den Wanderungen sich an neuen Wohnsitzen zusammenfanden, die folgenreiche Idee gehabt haben, Helden aus allen Teilen Griechenlands seien zum Kampf gegen Troia zusammengekommen. Ob es schon eine mykenische Dichtung des Kampfs um Troia gegeben hat, ist fraglich geworden, denn fast alle Hel-

1. Drei Stilstufen, die des mündlich vorgetragenen Urkyklos, die Homers und die der uns vorliegenden Ilias und Odyssee suchte ich zu scheiden in dem Aufsatz «Archäologische zum Stil Homers», *MusHelv* 12 (1955) 132ff., besonders 141 zum Urkyklos und seinen Elementen; ausführlicher in späteren Aufsätzen, die in meinem *Wort und Bild* (1975) 27ff. zusammengefaßt und mit Angaben neuerer Literatur S. 194ff. versehen sind. Dazu jetzt J. LATAcz, *Homer, Tradition und Neuerung* (1979) mit Wiederabdruck wichtiger Beiträge zum Problem der Oral Poetry und ausführlicher Bibliographie. Ferner J. LATAcz, «Homer», in *Der Deutschunterricht* 31 (1979) 5ff. Ders., «Der Planungswille Homers im Aufbau der Ilias», in *Die alten Sprachen im Unterricht* 28 (1981) H. 3, 6ff., und ders., «Das Menschenbild Homers», *Gymnasium* 91 (1984) 1ff.

2. Das Verbindende der archäologischen Befunde haben am umfassendsten R. HAMPE und E. SIMON, *Tausend Jahre frühgriechische Kunst* (1980) veranschaulicht. Anders sieht A. HEUBECK, «Homer und Mykene», *Gymnasium* 91 (1984) 1ff. und wie für andere, vor allem seit der Entdeckung des protogeometrischen Stils, die eigentliche griechische Kunst erst mit diesem beginnt, habe ich z.B. in der *Propyläenkunstgeschichte* 1 (1975) 47ff. dargestellt.

3. HEUBECK, a.O.

4. Was in D.M. ROBINSONS Artikel *Haus* in der *RE* 7 Suppl. (1940) 251f. über Paläste in Larisa steht, stammt von mir; vgl. *Larisa* I (1940) 83ff., 153ff; K. SCHEFOLD, «Larisa am Hermos», in *Die Karawane* 24 (1983) 47ff. Neuere Literatur LAW s.v. *Haus* und *Megaron*. W. HOEPFNER und E.L. SCHWANDNER, *Wohnungsbau* (1979).

den und Motive der Troiasage lassen sich auch im Mutterland nachweisen, sind also ursprünglich mykenisch und erst nach der Wanderungen mit dem Ort Troia verbunden worden. Der Dichter stand offenbar unter dem Eindruck der gewaltigen Ruinen, die man am Eingang der Dardanellen fand und die Troia hießen oder benannt wurden⁵. Wenn man das Neue des mündlich vorgetragenen Urkyklos gegenüber den mykenischen Überlieferungen betont, sollte man aber nicht vergessen, wieviel von der altorientalischen Epik in der homerischen nachlebt⁶.

Nach der Zeitbestimmung des Urkyklos ist erst wieder die Homers selbst möglich. In der Bildwelt der geometrischen Vasen läßt sich um 750 eine Wandlung von größter geschichtlicher Bedeutung nachweisen: neben die überindividuellen Urbilder des Lebens treten Bilder bestimmter Sagen. Die göttliche Wirklichkeit wird nicht mehr nur in jenen Urbildern des Lebens erfahren, den Ornamenten, Prozessionen, Szenen des Grabkults und in Tierfriesen, sondern in Heroen, den Trägern mythischen Geschehens. Es ist sehr merkwürdig, daß man die Heroen, von denen so lange schon gesungen hatte, erst jetzt darstellt. Erst Homer hat, wie Peter von der Mühl bewußt gemacht hat, ins Herz der Helden geschaut und das äußere Geschehen aus inneren Erfahrungen der Helden gedeutet, wie den Zorn Achills gegen Agamemnon⁷. Athena hemmt Achills Zorn, aber aus diesem gebändigten Grollen folgt die Niederlage der Griechen, Patroklos' Versuch, ihnen zu helfen, sein Tod und Achills Rache, die ihn bis zur Empörung gegen Apollon treibt und bis zur Ermordung Hektors, mit der Troias Schicksal besiegelt ist. Ähnliche motivische Bedeutung wie der Zorn Achills hatte der des Poseidon in der Odyssee Homers, auch der des Odysseus auf die Freier: er wurde noch nicht moralisch motiviert, wie in der erweiterten Odyssee. Homers Entdeckung der dämonischen Leidenschaft und ihrer Folgen findet in der Kunst ihren Ausdruck in den wilden Blicken und Gebärden der um 700 überlieferten Sagenbilder.

Die jüngeren Teile von Ilias und Odyssee hat von der Mühl zum Teil aus dem Ethos Solons erklärt und damit ins frühe sechste Jahrhundert datiert. Zwar ist das Wissen von Schuld und Sühne uralt, aber erst in der Zeit Solons wird es zum Mittel, die Ereignisse zu verknüpfen, nicht mehr mit inneren Erfahrungen sondern mit dem Übertreten äußerer Gebote. Wichtiger als der Zorn Poseidons wird der des Helios auf Odysseus' Gefährten, weil sie die Rinder des Helios schlachten. Damit beginnt die überlieferte Odyssee. Aus Odysseus' Schicksalsgenossen werden Frevler, die ihren Untergang verschulden und auch aus den Freiern der Penelope werden Frevler, die ihren Untergang durch ihre Maßlosigkeit verschulden. Aber Helios' Zorn ist nicht so großartig wie der Poseidons.

5. Diese Folgerung zieht aus der langen Forschungsgeschichte E. MEYER, *RE* 14 Suppl. (1974) 809ff.

6. Von S.N. KRAMERS Arbeiten zu diesem Thema nenne ich nur seinen Vortrag «Sumerian Epic Literature», in den *Atti del Convegno Internazionale sul tema La Poesia Epica e la sua Formazione*, in Accademia Naz. dei Lincei, Quad. 139 (1970) besonders S. 837 (in der oben Anm. 1 genannten Bibliographie ist nur Lords Vortrag zitiert).

7. P. VON DER MÜHLL, *Die Dichter der Odyssee* (1940) = *Ausgewählte Kleine Schriften*, hgg. von B. WYSS (1976) 122f. Ders., *Hypomnema zur Ilias* (1952). Vgl. oben Anm. 1. Dazu K. SCHEFOLD, *Frühgriechische Sagenbilder* (1964) Taf. 4-8.

Ebenso tritt in jüngeren Teilen der Ilias neben den Zorn Achills der mildere des Priamos auf seine Söhne und der Achills auf Priamos, der rasch beschwichtigt ist.

In der uns überlieferten viel bewunderten Komposition der homerischen Gedichte sehe ich eine andere Gesinnung als in den Erfindungen Homers, einen systematischen Geist, der viele Motive einbezieht und ordnet, während Homer gerade ausgewählt hat, was aus den inneren Erfahrungen folgt, und sich damit von der Stofffülle abhebt, die wir für die mündlich überlieferten Epen des Urkyklos voraussetzen dürfen. Das neue Komponieren wurde dadurch erleichtert, daß Homer als erster seine Epen aufgeschrieben hatte, wie sich aus der festen Überlieferung seiner Texte ergibt. Es sind also vier Stilstufen zu unterscheiden: die des Urkyklos, die Homers, die der Erweiterung seiner Gedichte zur überlieferten Ilias und Odyssee und die der Ergänzung dieser Epen durch den epischen Kyklos, der uns durch Fragmente und Inhaltsangaben überliefert ist und natürlich aufgeschrieben war. Ich habe versucht, diese Geschichte der homerischen Epen mit der Geschichte des Erzählungsstils der Bildkunst zu vergleichen⁸.

Man sieht den Verlauf zu einfach, wenn man auf die Jahrhunderte des Epos und des geometrischen Stil zwei Jahrhunderte der Lyrik folgen läßt. Aus der bildenden Kunst gewinnt man den Eindruck, daß im siebten Jahrhundert neben der Lyrik und den frühen homerischen Hymnen das Herausgreifen kürzerer Epen in der Art Homers noch vorherrscht⁹. Die Bilder erinnern oft mehr an Balladen als an Epen. Dagegen hat der Erzählungsstil in der ersten Hälfte des sechsten Jahrhunderts einen epischen Charakter, wie ihn keine frühere Epoche gekannt hatte, am deutlichsten auf den Kratern des Sophilos und des Kleitias (580/70) und am Schatzhaus der Sikyonier in Delphi¹⁰. In den Metopen des Schatzhauses beobachtet man ein Bemühen um weitreichende epische Zusammenhänge von Europas Entführung und Phrixos' Ritt auf dem Widder nach Kolchis bis zur Jagd auf den Eber von Kalydon und zur Argonautenfahrt, und auf dem Krater des Kleitias von dieser Jagd, an der Peleus teilnahm, zu dessen Hochzeit mit Thetis, zur Aristie von deren Sohn Achill und bis zur Bergung von Achills Leiche durch Aias. Achills Tod folgt aus seinem Frevel, Troilos bei Apollons Heiligtum zu erschlagen. Die Rezitation solcher grosser Zusammenhänge ist für die Epoche bezeugt, die «peisistratische Redaktion» der epischen Gedichte.

In dieser Zeit einer «Renaissance des Epos» muß die neue Fassung des epischen Kyklos wurzeln¹¹. Als Verfasser werden Dichter genannt, die nicht mehr mythischen Charakter haben. Sie setzen die Ausgestaltung der Epen Homers zur überlieferten Ilias und Odyssee voraus, die nicht von der Epoche Solons zu trennen ist (vgl. oben Anm. 7). Den kyklischen Epen fehlte die kunstvolle Komposition von Ilias und Odyssee. Die Motive waren linear gereiht, wie Latacz betont hat¹². Auch in den Epen von den Argo-

8. Oben Anm. 1.

9. *Sagenbilder*, a.O., Taf. 9-39.

10. *Sagenbilder*, a.O., Taf. 46-52, 55b, 63. Sophilos jetzt: D. WILLIAMS, *Occas. Papers Malibu* 1 (1983) 9ff. G. BAKIR, *Sophilos* (1981).

11. *Wort und Bild*, a.O. (oben Anm. 1) 32ff.

12. *Planungswille*, a.O. (oben Anm. 1).

nauten, der kalydonischen Jagd und des Kampfs um Theben, die nach dem Zeugnis der bildenden Kunst nicht vor 600 fixiert wurden, fehlte jene kunstvolle Kompositionswise. Dagegen scheint sie dem Heraklesepos eigen gewesen zu sein, das vermutlich von Peisandros von Rhodos stammte und durch das Motiv der Schuld des Herakles eine Einheit erhielt¹³.

Man hat noch nicht versucht, die ungeheure Stofffülle des epischen Kyklos nach Stilstufen zu gliedern. Immerhin ließ sich vermuten, daß einige Erfindungen in der Art von Homers «Zorn des Achill» in seine Zeit oder auf ihn selbst zurückgehen, zumal, wenn sie so früh in der Kunst überliefert sind. So wird Achill nicht nur in seinem Zorn verstanden sondern auch in seiner Liebesleidenschaft zu Troilos¹⁴. Achills Liebe zu Penthesilea und zu Polyxena wird erst in der klassischen Kunst darstellbar. Damals hat Sophokles auch die Freundschaft von Achill und Patroklos als Liebesbund gedeutet. Aber durch die früharchaische Kunst wird eine «homerische» Dichtung vom Stolz des Aias erwiesen, mit den Bildern der Rettung von Achills Leiche durch Aias und des Selbstmords des gekränkten Helden¹⁵. Auch die Dichtung, die aus Palamedes' wunderbarer Erfindungskraft sein grausames Schicksal erklärt, wirkt homerisch und ist für diese Epoche bezeugt durch einen spätgeometrischen Würfel, auf dem Šemni Karousos ein «Bildnis» des Palamedes entdeckt hat¹⁶. Alte Dichtung hat auch Klytaimestras Rache an Agamemnon aus ihrem Zorn über die Opferung Iphigenies gedeutet. Aigisthos wird erst im epischen Kyklos der Hauptschuldige und bleibt es, bis Aischylos die ursprüngliche Idee von Klytaimestra Rache neu begründet¹⁷.

Andere Schicksale, die in Homers Weise begriffen werden, sind in der bildenden Kunst nicht so früh bezeugt, die Eifersucht des Thersites auf Achill und der unbeugsame Trotz des Philoktet, der wohl zu seiner unheilbaren Verwundung geführt hatte. Dagegen ist Neoptolemos' Angriff auf Apollon vermutlich erst vom kyklischen Dichter nach dem Beispiel von Achills verwegenen Losstürmen auf Apollon gebildet worden¹⁸.

Von diesen mächtigen homerischen Motiven, die in den kyklischen Dichtungen bewahrt sind, muß man scharf unterscheiden, was die Kyklier neu hinzugebracht haben:

1. Begründungen des Geschehens im Geist des solonischen Ethos. So begannen die Kyprioten mit dem Rat der Themis an Zeus, die maßlose Zahl der Menschen durch den troianischen Krieg zu vermindern. Dieselbe Gesinnung spricht daraus, daß Nemesis, die Göttin des rechten Zuteilens und Vergeltens die Mutter der Helena wird anstelle der spartanischen Königin Leda des alten Mythos¹⁹. Die Wahl der attischen Göttin Nemesis spricht dafür, daß die Dichtung für die attischen Panathenäen geschaffen wurde. Als

13. K. SCHEFOLD, *Götter- und Heldensagen* (1978) 88f.

14. *Sagenbilder*, a.O. 82, Abb. 34f. CHR. ZINDEL, *Drei vorhomerische Sagenversionen* (Diss. Basel 1974).

15. *Sagenbilder*, a.O. 24, Taf. 32a,b.

16. S. KARUSU, «Der Erfinder des Würfels», *AM* 88 (1973) 55ff.

17. *Götter- und Heldensagen*, a.O. 260f.

18. a.O. 252, Abb. 339f.

19. K. SCHEFOLD, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst* (1981) 242ff.

solonisch erkannten wir auch die Auffassung der Genossen des Odysseus und der Freier als Frevler, die ihren Untergang selbst verschulden. Nun beschäftigt die Menschen auch der Gedanke, man könne den Raub der Helena mit ihrer Rückgabe und mit friedlichen Geschenken sühnen. In der bildenden Kunst ist das schönste Zeugnis der korinthische Krater, auf dem Theano in Troia an der Spitze eines feierlichen Zuges die Gesandten der Griechen begrüßt²⁰.

2. Das Einbeziehen immer weiterer Sagenkomplexe in den kyklischen Epen führte in den Dichtungen von Oidipus und von den Atriden zu einer Steigerung der Greuel in einer auf das Grausige gerichteten Phantasie²¹, von der wir nur in den spätesten Teilen von Ilias und Odyssee Spuren finden, in der Ermordung von Dolon, Rhesos und dessen Gefährten und in Teilen des Freiermords, dazu kommen nun Oidipus' Inzest und Blendung, Tydeus, der das Gehirn seines Gegners schlürft, der Wechselmord der Brüder, Iokastes Selbstmord und die bekannten Greuel im Atridenhaus. Die griechische archaische Kunst stellt solche Greuel selten dar, allenfalls Tydeus' Ermordung von Oidipus' Tochter Ismene, Achills' Ermordung des Troilos, Neoptolemos' Wüten gegen Astyanax und Priamos²².

3. Dagegen stimmt in spätarchaischer Dichtung und Bildkunst überein die Freude an Alltagszenen, in der Bildkunst an Gelage, Palästra, Frauen am Brunnen und Opferszenen²³, oder wenn sich Athena und Hermes bei der Flucht des Perseus von den Gorgonen unterhalten, wenn auf einer Caeretaner Hydria Apollon und Hermes' Eltern an der Wiege des kleinen Hermes streiten, oder wenn Hephaistos seine Blasebälge tritt, Herakles den Kerberos zähmt, Peleus scheu vor Akastos tritt und sich nachher auf den Baum flüchtet, oder wenn die Dioskuren heimkehren²⁴. Zu alledem paßt, was von Odysseus' und Helenas freundlicher Begegnung in Troia erzählt wurde und vom Zwist der Griechen beim Aufbruch nach der Eroberung Troias.

Versucht man so die Motive der Sagenversionen nach ihrem Stil zu datieren, kommt man leichter dazu, sie geschichtlich zu ordnen, als wenn man allein von den literarischen Überlieferungen ausgeht.

Basel

KARL SCHEFOLD

20. *Sagenbilder*, a.O., Taf. 72.

21. F. WEHRLI, «Oidipus», *MusHelv* 14 (1957) 108ff. = *Theoria und Humanitas* (1972) bes. S. 68f.

22. *Sagenbilder*, a.O. 77, Taf. V und zu Troilos und Astyanax-Priamos besonders *Götter- und Helden-sagen*, a.O., Abb. 278, 342-344.

23. E. PFUHL, *Malerei und Zeichnung* (1923) § 240, 332ff.

24. *Götter- und Helden-sagen*, a.O. 84, Anm. 185, Abb. 10, 46f, 67, 87, 152, 223, 224, 229.

TORCH-HOLDERS OR BELLOWS?*

(Pl. 1)

In the National Museum of Athens there is a clay object, no. 1523, which comes from Tiryns and which is described and illustrated by H. Schliemann in his book *Tiryns* as follows: «(it) is a remarkable object of dark-red clay, which can be nothing else but a torch-holder. The height of it is 225mm., the diam. of tube 48mm. On the middle of the tube, which expands above, is affixed a kind of saucer, the edges of which are now broken away»¹. The edges of the object have been repaired with plaster and the restoration shows in fact a shallow saucer affixed around the middle of the tube (pl. 1a-b). No other information about this object could be found on the index card of the National Museum². It is quite well described and illustrated by Schliemann, but for more accuracy we give below more accurate measurements and a fuller description:

The object consists of a clay tube which widens slightly at the upper part. Its total length is 22.2cm.; the top diam. is 6.3cm. (restored), the lower diam. 4.9cm. The thickness of the tube is 0.4cm. (fig. 1a). The inner part of the «saucer» as well as the outer surface of the upper half of the tube are very heavily blackened by fire. The fabric is hard, brownish, like that of «cooking-pots». The clay must have been baked at a high temperature so that it could withstand high heat.

As already stated, Schliemann identified this object as a torch-holder. A recent study of a number of similar or identical objects found in the Aegean and the Near East tends to identify this class of object «as an intrinsic part of some apparatus designed to pass a forced artificial draught into/over a heap of fuel»³.

Before discussing these opposed suggestions, we propose to describe three similar objects found at Pyla-Kokkinokremos during the 1982 excavations by the Cyprus Department of Antiquities⁴.

Pyla-Kokkinokremos is a military outpost on a high plateau dating to the second half of the 13th century B.C., which was abandoned c. 1200 B.C. The three objects described below were found in one of the rooms of a private house near the edge of the

*This article is offered with feelings of admiration towards a great scholar, Professor George Mylonas, who has honoured me with his friendship over the last two decades. I am particularly grateful to him for his help and generosity towards Cypriote archaeology in times of need, which he manifested both as President of the Academy of Athens and as Secretary General of the Greek Archaeological Society.

1. H. SCHLIEMANN, *Tiryns* (1886) 140 f., fig. 58.
2. I am grateful to Dr. K. Demakopoulou, Ephor of Antiquities in the National Museum, for making the study of this object possible and for the photographs and drawing which are reproduced in this article.
3. R.D.G. EVELY in P.A. MOUNTJOY, *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens (Miscellanea Graeca fasc. 4, 1981)* 85.
4. Published in V. KARAGEORGHIS and M. DEMAS, *Pyla-Kokkinokremos, a Late 13th Century B.C. Fortified Settlement in Cyprus* (1984) 51-53, pls. XX:55, 86A and XXXVI.

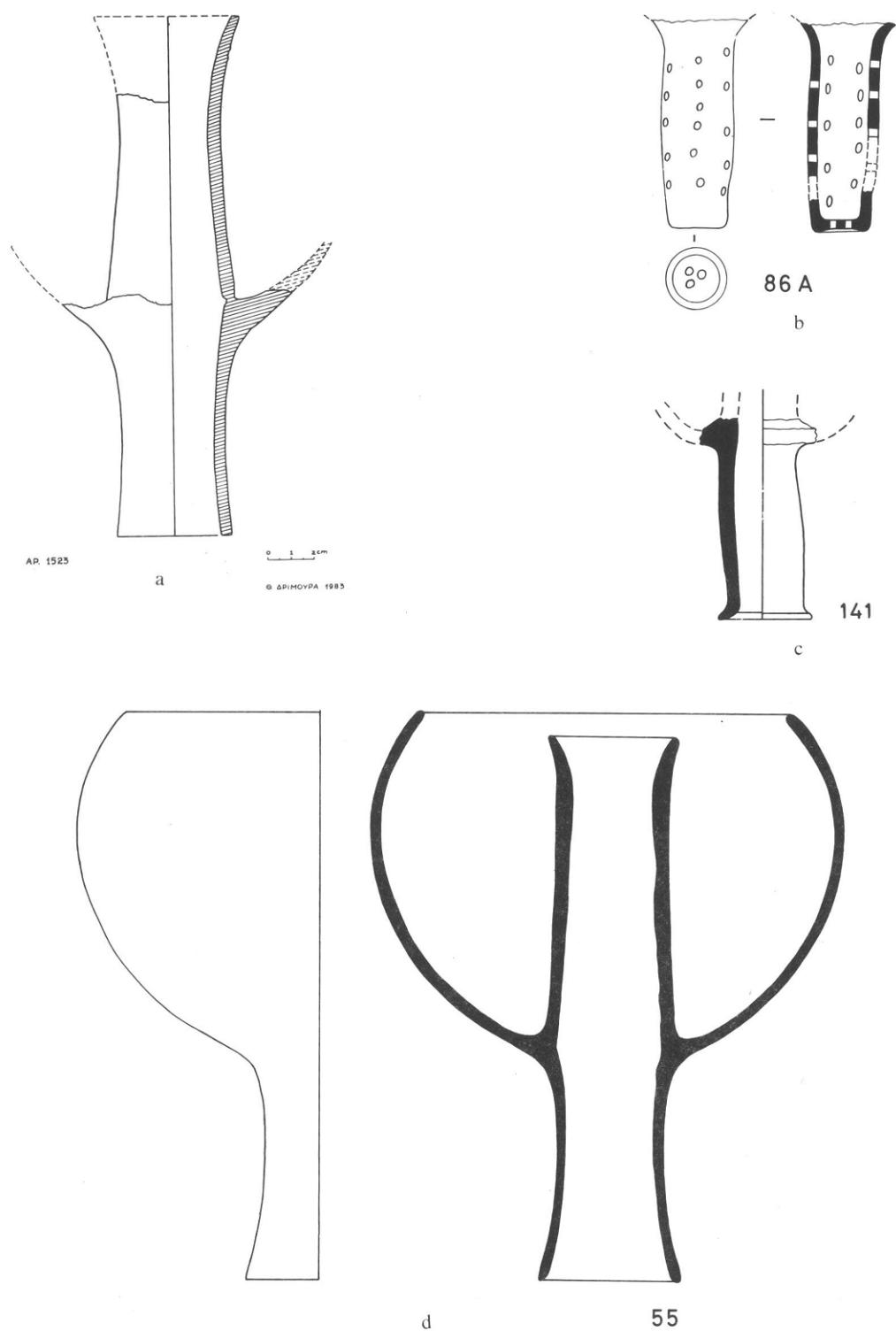

Fig. 1. a. Clay torch from Tiryns (Athens Nat. Museum, no. 1523). b. Pyla-Kokkinokremos no. 86A.
c. Pyla-Kokkinokremos no. 141. d. Pyla-Kokkinokremos no. 55.

plateau. No metallurgical or any other «industrial» installation was found in this room nor indeed in the immediate vicinity.

No. 55 (pl. 1d, fig. 1d): Fragmentary torch of Coarse Wheelmade ware. Deep hemispherical bowl shaped around a tube of which the upper half is contained within the bowl and the lower half serves as a handle, splaying at the base; inverted rim. Height: 24cm.; diam. of bowl: 15.5cm. Buff-brownish clay, heavily burnt on interior and outside below the rim.

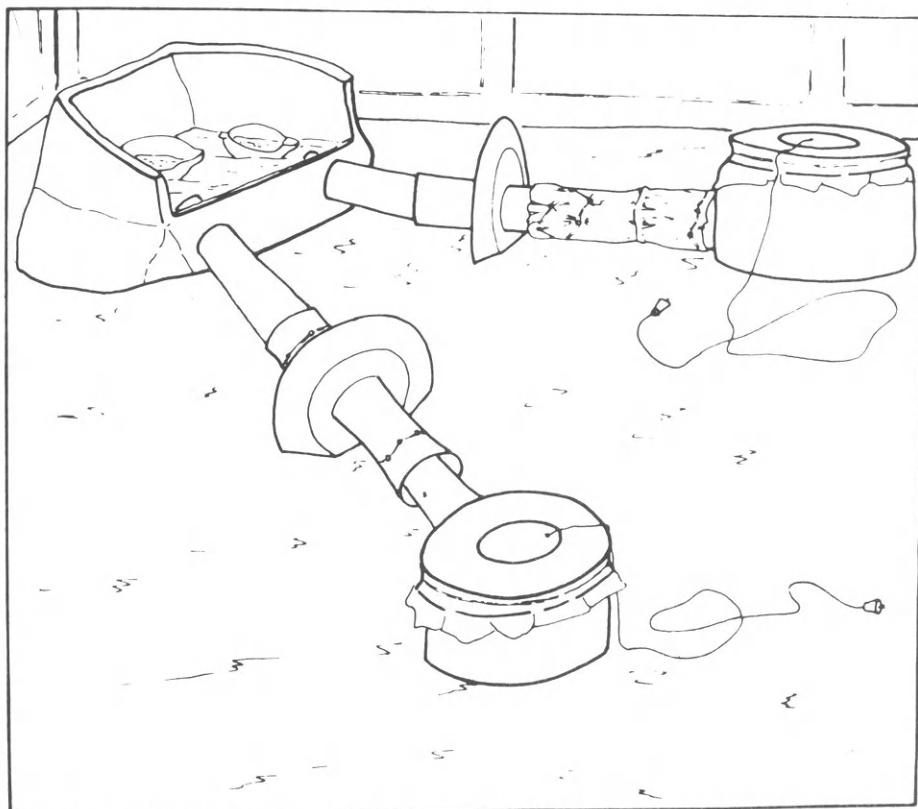

Fig. 2. Clay torches restored as parts of bellows (R.D.G. Evely, *Miscellanea Graeca* fasc. 4, 1981, fig. 34).

No. 86A (pl. 1c, fig. 1b): Clay tube with seven rows of perforations all around, three perforations at end. Length: 8.8cm.; maxim. diam.: 3.2cm. Coarse ware, handmade.

No. 141 (fig. 1c): Fragmentary torch of Coarse Wheelmade ware. Only the tubular handle is preserved, splaying at the base. Preserved length: 8.3cm.; diam. of tube at base: 4cm.

Though fragmentary no. 55 could be restored without any doubt and is the only complete object of this class. The thickness of its walls (not more than 0.5cm.) and the shape of the bowl around the tube make it impossible for this object to have been used as bellows as in the reconstruction of a bellow's nozzle in use (fig. 2), proposed by

R.D.G. Evely⁵. The bowl in our complete specimen has been interpreted as a collar in all the fragmentary specimens, the function of which was to be used as a shield, to reduce the searing effects of the heat⁶. Evely had difficulties in explaining why this collar was always circular (in fact broken to look like a circular disc) and expressed his uncertainty whether the guard was completely circular or flattened across one side, as shown in his reconstruction. If we place no. 55 in his reconstruction, the result does not make sense, and the bowl would collapse under the slightest pressure. If we consider that all objects of this class examined by Evely are broken, particularly the part which (in no. 55) is the deep bowl, it is legitimate to suppose that originally they too had a bowl and not simply a disc.

Schliemann's suggestion that such objects were used as torches is, I believe, very sound. The liquid oil, bitumen or resin⁷, would be stabilized within the bowl with the tube in the middle. The flame would naturally blacken the interior of the bowl and the rim outside, as well as the part of the tube which was inside the bowl. The lower part of the tube, used as a handle, would naturally not be affected by the flame. The description of no. 55 corresponds exactly to such a usage. Moreover, the small size and diameter of no. 141 make it rather unlikely that it could be used as bellows.

No. 86A is of particular importance and corresponds closely to Evely's nos. 1-2, the first found at Knossos in the Unexplored Mansion and the other in a well from the south slope of the Acropolis at Athens. The first specimen «is blackened throughout the interior and to varying degrees on the outside, the heaviest being over that end towards which the guard curves. An identical pattern of distribution is observed on that from the Acropolis»⁸. It is clear, therefore, that the part exposed to the flame was the unperforated part of the tube and the inside of the «disc» or «bowl». We suggest that these perforated tubes formed part of the handle of torches, and that the perforations facilitated ventilation which protected the handle from overheating. In no. 86A the tube narrows towards the base, which is closed and perforated. Such a tube would be most unsuitable as bellows. If our interpretation of the perforated tube is correct, then the suggestion by Evely that the perforations were used for the lacing of the tube onto some substance – e.g. the skin of a bag bellows, should be reconsidered. The same is true for the suggestion that in the case of the Knossos specimen the holes «visible in front of the guard might have been utilized for joining another section of ?clay tubing to it – thus allowing the workmen to stand more comfortably further away from the fire»⁹. The small size and narrow diam. of no. 86A is another argument against its use as

5. EVELY, *op. cit.*, fig. 34.

6. *Ibid.* 84.

7. The residue of such substances have been found in the bowl of a torch from Enkomi (published by J.-C. COURTOIS in *Alasia* III (1984) 70), and from Ugarit (C.F.A. SCHAEFFER, *Ugaritica* II (1949) 210).

8. EVELY, *op. cit.*, 81.

9. *Ibid.* 84.

bellows. Evely rightly observes that no slagging is reported on any of the specimens, which argues against them being merely elaborate tuyères¹⁰.

Finally, a word should be said about the classical coinage of Amphipolis on which a comparable torch is represented¹¹. The part of this torch exposed to flames is the perforated part, and the flame appears to come out of the top of the perforated tube, perhaps from a wick which was inserted through the perforated tube and communicated with a liquid substance in the shallow bowl below. The functioning of this much later torch was thus very different from that of the prehistoric specimens.

Evely justly observes that «In the Amphipolis type of torch the vitrification will have been around the ventilation holes – directly in opposition to what is known for the earlier objects»¹².

It is not difficult to imagine the utilization of torches at a military outpost like Pyla-Kokkinokremos. The fact that some of them, like the one from Knossos, could be used in a workshop is quite possible, but this does not necessarily connect them with actual smelting.

The torches found so far on the Greek Mainland and Crete date to the 15th and 14th centuries B.C., those from Cyprus to c. 1200 B.C.¹³. Though Schaeffer dates the Ugaritan specimens to 1450-1365 B.C., such a dating is disputable. Whether the torch was imported to the Eastern Mediterranean from the Aegean or whether it was an independent invention used in both regions is still unclear.

P.S. This article was written in Spring 1984. Since then I have seen, thanks to the generosity of Dr. K. Kilian, several other torch-holders in the store-rooms of the German Archaeological Institute excavations at Tiryns (see Kilian in the *Φίλια Ἐπη*, vol. I, 152-166). It was gratifying to see that Dr. Kilian identified these objects as torch-holders.

Another torch-holder from Palaepaphos has been published by F.G. Maier in *RDAC* 1985, pl. X:6, and six more examples from Enkomi by J.-C. Courtois in *Alasia* III (1984) 70.

VASSOS KARAGEORGHIS

10. *Ibid.* 85.

11. E.g. G.K. JENKINS, *Ancient Greek Coins* (1972) 98, fig. 213-214.

12. EVELY, *op. cit.*, 83 n. 3.

13. Two such torches have been found at Kition, Area I, on floors II and IIIA-IV respectively (published in *Excavations at Kition*, vol. V (1985) pls. XL:958/1, XLVIII:448).

ZHTHMATA KAI PROBALHMATA EIKONIESTIKON ERGON

(Πίν. 2-4)

Αφορμή γιὰ τὶς παρακάτω σκέψεις στάθηκε ἔνα ἄρθρο ποὺ δημοσίευσε ὁ Jiri Frel στὸ 10ο τεῦχος τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σεμιναρίου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βέρνης¹. Στὸ ἄρθρο του αὐτὸν ὁ Frel διετύπωσε τὴ γνώμη ὅτι ἔνα κεφάλι γενειοφόρου ποὺ βρίσκεται σὲ ἴδιωτικὴ συλλογὴ τῆς Ἐλβετίας² (πίν. 2) καὶ ἔνα κεφάλι τῆς συλλογῆς τῆς Villa Albani³ (πίν. 3) ἀπεικονίζουν, παρὰ τὶς διαφορές διαφορές τους, τὸ ἴδιο πρόσωπο. Γιὰ νὰ ἔξηγήσει δὲ τὶς διαφορές ὑποστήριζε ὅτι τὸ κεφάλι Albani ἔχει τόσο πολὺ χαναδουλευτεῖ («nachgegangen») – ἀπαριθμεῖ μάλιστα τὶς ἐπεμβάσεις ποὺ τοῦ ἔγιναν – ὥστε ἡ εἰκονογραφικὴ ἀξία του νὰ εἶναι σχεδὸν μηδαμινὴ καὶ ἡ μόνη οὐσιαστικὴ προσφορά του νὰ εἶναι τὸ ὅτι κάποτε εἶχε παραστήσει τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸ πορτραῖτο τῆς ἐλβετικῆς συλλογῆς.

Οτι τὸ κεφάλι τῆς συλλογῆς Albani ἔχει ὑποστεῖ τὶς ἐπεμβάσεις ποὺ ἀπαριθμεῖ ὁ Frel καὶ τὶς ὁποῖες διεπίστωσε, ὅπως ὑπογραμμίζει, ὕστερα ἀπὸ αὐτοψίᾳ⁴, δὲν ἔχει κανεὶς λόγους νὰ ἀμφισβητήσει. Ἀρκετὲς ἄλλωστε ἀπὸ αὐτὲς εἶναι φανερὲς καὶ στὶς φωτογραφίες. Ἔκεινο ποὺ δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνο εἶναι τὸ γενικὸ καταδικαστικὸ συμπέρασμά του. Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι – χωρὶς βέβαια νὰ τὸ θέλει – ὁ Frel μείωσε σὲ τέτοιο σημεῖο τὴ σημασία τοῦ κεφαλιοῦ Albani ἀκριβῶς διότι ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸ θεωρήσει δεύτερο ἀντίγραφο τοῦ τύπου τοῦ κεφαλιοῦ τῆς ἐλβετικῆς συλλογῆς. Ἀναγνωρίζοντας στὸ κεφάλι Albani διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτόματα παραδεχόταν δύο ἀνεξάρτητους τύπους.

Ομως τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι. Οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν στὸ κεφάλι Albani κάθε ἄλλο παρὰ ἐπεκτάθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κεφαλιοῦ, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς λεπτομέρειες ἔχουν διατηρηθεῖ καὶ νέες ἐπεμβάσεις ἔγιναν ἐκεῖ ὅπου δὲν σώζονταν ἀρχαῖες λεπτομέρειες, προφανῶς ἐπειδὴ αὐτὲς εἶχαν φθαρεῖ ἢ καὶ καταστραφεῖ. Αὐτὰ τὰ φανερώνει μιὰ προσεκτικὴ «ἀνάγνωση» τῶν φωτογραφιῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνάγνωση τῆς περικοπῆς τοῦ κειμένου τοῦ Frel, στὴν ὁποία ἀπαριθμοῦνται οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν. Ἡ νέα ἐπεξεργασία προσαρμόστηκε στὸ στὺλ τῶν σωζομένων ἀρχαίων λεπτομερειῶν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὸ κεφάλι Albani εἶναι ἀρχαῖο ἔργο, φτάνει νὰ μετακινήσει κανεὶς

1. JIRI FREL, «Ein unbekannter kynischer Philosoph», *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern* 10, 1984, 19-21, πίν. 6-7 (στὸ ἔξῆς HASB).

2. Ὁ.π. πίν. 6, 1-2.

3. Ὁ.π. πίν. 6, 3-4.

4. Ὁ Εμμ. Βουτυρᾶς (EMMANUEL VOUTIRAS, *Studien zu Interpretation und Stil griechischer Porträts des 5. und frühen 4. Jahrhunderts*, Diss. (Bonn 1980) 81-5), βασιζόμενος στὶς φωτογραφίες A/Br 657/8 γράφει στὴ σελ. 91: «Ἡ κατάσταση διατηρήσεως εἶναι σχετικὰ καλή, ἡ ἐπιφάνεια, ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς φωτογραφίες ..., δὲν ἔχει ὑποστεῖ μεγάλες φθορές, ἡ μύτη εἶναι συμπληρωμένη, τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη, οἱ βόστρυχοι στὰ πλάγια τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι σπασμένοι καὶ τὰ ἄκρα τῶν βοστρύχων τοῦ γενιοῦ ἐπίσης».

δύο ἡ τρεῖς φορὲς τὸ βλέμμα του ἀπὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἄλλο κεφάλι γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι τὰ πρόσωπα ποὺ εἰκονίζονται εἶναι διαφορετικά.

’Αποκαλυπτικὴ καὶ ἀποφασιστικὴ εἶναι ἡ δομικὴ διαφορά τους (ἄλλωστε ἡ δομὴ ἐνὸς πλαστικοῦ ἔργου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θιγεῖ ἀπὸ ἐπέμβαση ποὺ γίνεται στήν ἐπιφάνεια): Τὸ κεφάλι τῆς ἑλβετικῆς συλλογῆς εἶναι πολὺ πιὸ πλατὺ καὶ τὸ πρόσωπο ἀποτελεῖ ἐπίπεδη σχεδὸν ἐπιφάνεια, στήν δποίᾳ δ καλλιτέχνης ἔχει προωθήσει ὅλα τὰ ἐκφραστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου. Γιὰ νὰ ἔξαρει μάλιστα τὸ πρόσωπο δ καλλιτέχνης τὸ πλάτυνε ἀκόμη περισσότερο μὲ φούντωμα τῶν μαλλιῶν στοὺς κροτάφους καὶ φούσκωμα τῶν γενιῶν στὰ πλάγια τῆς κάτω γνάθου. Οἱ πλευρικὲς ὅψεις τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀσήμαντες σὲ σύγκριση μὲ τὴν πρόσθια. Τὸ πρωτότυπο λοιπὸν τοῦ κεφαλιοῦ ἦταν «ἔργο προσόψεως», ὅπως εἶναι τὰ ἔργα τῆς προχωρημένης ἑλληνιστικῆς τέχνης, καὶ ἡ χρονολόγησή του ἀπὸ τὸν Frel στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα πρέπει νὰ εἶναι καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ὁρθή.

’Εντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ δομὴ τοῦ κεφαλιοῦ Albani. Τὸ κεφάλι μοιάζει πιὸ στενό, ὅχι ὅμως διότι πράγματι εἶναι ἔτσι, ἀλλὰ διότι ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἴσορροπα καὶ στὶς τέσσερις πλευρές του γ ύ ρ ω ἀπὸ τὸν πυρήνα του, παρ' ὅλο ποὺ τὸ πρόσωπο ἀποτελεῖ φυσικὰ τὴν κύρια ὅψη. Μιὰ τέτοια δλόπλευρη παρουσίαση σημαίνει ὅτι τὸ ἀρχέτυπο ἔγινε στοὺς κλασικοὺς χρόνους, μὲ κανένα τρόπο στοὺς ἑλληνιστικούς.

’Εξ ἄλλου, ὅτι τὰ ἔργα ποὺ ὑπόκεινται εἶναι διαφορετικά, μᾶς τὸ φανερώνει καὶ ἡ «φιλολογία τῶν βοστρύχων» («Lockenphilologie») τὴν δποίᾳ οὔτε νὰ ὑποτιμοῦμε εἶναι σωστὸ⁵ (ὅπως φαίνεται νὰ συμβαίνει ἐδῶ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρήση τοῦ ὄρου), οὔτε νὰ παραμερίζεται πρέπει δίχως λόγο. Καὶ οἱ λεπτομέρειες τῶν τριχωτῶν μερῶν, ὅπως καὶ τὸ στύλ τους γενικότερα καὶ ἡ δομὴ τους δείχνουν μεγάλες διαφορές. ’Έτσι, ἐνῶ λ.χ. στὸ κεφάλι τῆς ἑλβετικῆς συλλογῆς τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένια εἶναι ἀνήσυχα ἔως ταραγμένα, στὸ κεφάλι Albani τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένια σὲ μακρές συστάδες τριχῶν κυλοῦν σὲ ἥρεμους κυματισμούς, μὲ τὴν ἔξαίρεση τῶν μαλλιῶν ποὺ πέφτουν στὸν τράχηλο καὶ κοντὰ στὸ αὐτί, ποὺ ἀναπηδοῦν καὶ συστρέφουν τὰ ἄκρα τους.

Τέλος καὶ στήν ἔκφραση εἶναι φανερὴ ἡ διαφορά. ’Ο ἄγνωστος τῆς ἑλβετικῆς συλλογῆς μᾶς καρφώνει μὲ διαπεραστικὸ βλέμμα μέσα ἀπὸ τὰ στενά του μάτια, ἐνῶ ζαρώνει ἀπὸ τὴν ἔνταση τὸ μέτωπο καὶ σμίγει τὰ φρύδια του. Εἶναι φανερὸ ὅτι βρίσκεται σὲ πυρετώδη πνευματικὴ ἀναζήτηση καὶ ἀμφιβολία, ὅτι τοῦ λείπει ἡ πίστη σὲ σταθερὲς ἀξίες. ’Αντίθετα τὸ κεφάλι Albani. Μὲ τὴ στέρεη δομὴ του καὶ τὰ μεγάλα, στοχαστικὰ μάτια του (μεγάλα πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἀρχικά, ἀκόμα καὶ ἄν, ὅπως ἴσχυριζεται ὁ Frel, τὰ διεύρυνε δ σύγχρονος ἐπισκευαστὴς τοῦ κεφαλιοῦ) φανερώνει μιὰ δυνατή, δρύινη προσωπικότητα, ποὺ ἀπλῶς ρυτιδώνεται ἀπὸ τὴν τρικυμία τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας.

’Επαναλαμβάνω: Τὸ κεφάλι τῆς ἴδιωτικῆς ἑλβετικῆς συλλογῆς καὶ τὸ κεφάλι Albani ἀπεικονίζουν δύο διαφορετικὰ πρόσωπα. Κι ἀκόμα – τὸ βλέπουμε ἥδη – τὰ πρωτότυπα τους εἶναι ἔργα δύο διαφορετικῶν ἐποχῶν. ’Ἐνῶ τὸ πρωτότυπο τοῦ κεφαλιοῦ τῆς ἑλβετικῆς συλλογῆς ἔγινε, ὅπως σωστὰ τὸ ὑποθέτει ὁ Frel, στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (τὸ θεωρεῖ πορτραῖτο κυνικοῦ φιλοσόφου), τὸ πρωτότυπο τοῦ δεύτερου πρέπει νὰ ἔγινε στὸν

5. Βλ. τὶ ἔλεγε σχετικὰ δ H. JUCKER στὸ *Bull. Ass. Pro Aventico* 26, 8.

5ο π.Χ. αι. "Οχι όμως στὸ τέλος αὐτοῦ, ὅπως τὸ νόμιζαν παλιὰ ὁ Arndt⁶, πρὸ ἐτῶν ὁ Βουτυρᾶς καὶ ἐντελῶς πρόσφατα ὁ Frel. Μιὰ πιὸ πρώιμη χρονολογία εἶναι προτιμότερη. Μαλλιὰ καὶ γένια διατηροῦν οὐσιαστικὰ τὸν παλιὸ τρόπο τῆς παράλληλης, παρατακτικῆς ἀποδόσεως τῶν τριχῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὰ μαλλιὰ κάποιες ἀπὸ τίς συστάδες ἀφήνουν νὰ φανοῦν ἀνάμεσά τους καὶ ἄλλες ποὺ εἶναι σὲ χαμηλότερα ἐπίπεδα τοποθετημένες, όμως τὸ σύνολο εἶναι ὅπως παλιότερα ἔνα λεπτὸ στρῶμα, κολλητὸ στὸ κρανίο, μὲ ἔξαιρεση τοὺς βοστρύχους ποὺ κατεβαίνουν στὸν τράχηλο καὶ δίπλα στὸ αὐτί, καὶ ἀναγυρίζουν ἐλεύθερα τὰ ἄκρα τους. Θυμίζω πάντως ὅτι βοστρύχους ὅμοιους μὲ αὐτὸὺς τοὺς τελευταίους ἔχει καὶ ὁ πολὺ παλαιότερος Ἡνίοχος. Τὴν ἴδια πλαστικὴ ἀντίληψη ἔχουν καὶ τὰ γένια, παρ' ὅλο ποὺ ἐδῶ τὰ ἐπίπεδα τῶν τριχωτῶν συστάδων εἶναι πιὸ ἐντονα διαφοροποιημένα παρ' ὅτι στὰ μαλλιὰ καὶ ἡ πρὸς τὰ κάτω ροή τους εἶναι πιὸ ζωηρή, πιὸ ταιριαστὴ μὲ τὸν ρυθμὸ τῶν μαλλιῶν ποὺ ἀναγυρίζουν στοὺς κροτάφους, ἔτσι ποὺ μ' αὐτὰ νὰ δένεται τὸ πρόσωπο σὲ ἐνιαῖο περίγραμμα. Ἡ σύνθεση παλιῶν καὶ νέων πλαστικῶν στοιχείων στὰ μαλλιὰ καὶ στὰ γένια ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὸ πρότυπό του στὴ στιγμὴ ποὺ ξεπερνιέται τελικὰ ἡ αὐστηρὴ τέχνη τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἀνθίζει πιὰ ἡ μεγάλη κλασικὴ, ἀμέσως μετὰ τὸν Riace A, τὸν Δία τοῦ Ἀρτεμίσιου, τὸν Ἀπόλλωνα Chatsworth, ἐνῷ ἡ δομὴ τοῦ κεφαλιοῦ, οἱ τρίχες τῶν μαλλιῶν καὶ τὸ ρυτιδωμένο μέτωπο θυμίζουν ἐπίσης ἐντονα τὸ κεφάλι τοῦ Κενταύρου τῆς N. μετόπης 30 τοῦ Παρθενώνα⁷ καὶ γενικὴ στυλιστικὴ συγγένεια βλέπω στὸ κεφάλι Albani καὶ μὲ ἄλλα κεφάλια Κενταύρων τῶν μετοπῶν τοῦ Παρθενώνα. Νομίζω λοιπὸν ὅτι τὸ πιθανότερο χρονικὸ πλαίσιο τοῦ προτύπου τοῦ κεφαλιοῦ Albani εἶναι τὸ τέλος τῆς δεκαετίας 450 - 440.

Πάντως ὁ στενότερος συγγενής του εἶναι, ὅπως ἀναγνώρισαν ἥδη καὶ ὁ Βουτυρᾶς καὶ ὁ Frel, τὸ ἀριστουργηματικὸ πρωτότυπο χάλκινο κεφάλι μὲ τὴ μεγάλη, πατριαρχικὴ γενειάδα τοῦ Μουσείου τοῦ Ρηγίου τῆς Κάτω Ἰταλίας (πίν. 4), ποὺ βρέθηκε τὸ 1969 στὴ θάλασσα, κοντὰ στὸ Porticello (μαζὶ μὲ τμήματα τοῦ σώματος τοῦ ἀρχικοῦ ἀγάλματος καὶ τμήματα ἐνὸς δεύτερου ἀγάλματος ποὺ παρίστανε ἔναν γυμνὸ νέο)⁸. Ὁ Βουτυρᾶς καὶ ὁ Frel χρονολογοῦν τὸν γενειοφόρο στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ., ἐπειδὴ τοῦ βλέπουν δμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι ἐνὸς Σατύρου ποὺ ἀπεικονίζεται σὲ μία οἰνοχόη τοῦ «ζωγράφου τῆς Ἐρετρίας», σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Basel⁹.

Ἡ ὁμοιότης όμως εἶναι μόνο τυπολογική, ὅχι στυλιστική, τὰ μαλλιὰ τοῦ Σατύρου καὶ

6. *Text zu A/Br 657/8.*

7. FR. BROMMER, *Die Metopen des Parthenon* (Mainz 1967) πίν. 226, 2-3. E. BERGER, *Der Parthenon in Basel, Dokumentation zu den Metopen* (Basel 1986) πίν. 108. Ὁ Βουτυρᾶς συγκρίνει ἐπίσης μὲ τὸ κεφάλι τοῦ γέρου τῆς ληκύθου τῆς Μυρρίνης (RICHTER, *Portraits of the Greeks I*, εἰκ. XXXI) ποὺ εἶναι ἔργο τῆς δεκαετίας 420-410. Γιὰ τὴν παλιότερη χρονολόγηση τοῦ κεφαλιοῦ Albani ἀπὸ τὸν FR. POULSEN (*Jahrb.* 47, 1932, 78 κέ.) περὶ τὸ 325, βλ. VOUTIRAS, ὥ.π. 93.

8. Οἱ πιὸ καλὲς ἀπεικονίσεις τοῦ κεφαλιοῦ Porticello ὑστερα ἀπὸ τὸν καθαρισμό του εἶναι, ἀπὸ ὅσο ξέρω, αὐτές ποὺ δίνονται στὸ βιβλίο τοῦ CL. ROLLEY, *Les bronzes grecs* (1983) 41, εἰκ. 21 καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ FREL, ὥ.π. πίν. 7, 1-3.

9. Βλ. VOUTIRAS, ὥ.π. 347, εἰκ. 70. Ἐπίσης *Ant. Kunst* 10, πίν. 41, *Antike Welt* 7, 2, 1976, 3, εἰκ. 2. Μνεία τοῦ ἀγγείου στὸν J. BEAZLEY, *ARV*² 1688, 1705 καὶ *Para* 469, 12 bis.

τὰ γένια του εἶναι πολὺ πιὸ κινημένα καὶ χαλαρά, σάμπως νὰ φουσκώνουν ἀπὸ ἔνα ρεῦμα ἀέρα ποὺ περνᾶ ἀνάμεσά τους. Στὸ κεφάλι Porticello τὰ μαλλιὰ δὲν ἔχουν διόλου πλαστικὸ βάθος, ἀποτελοῦν, ὅπως στὸ κεφάλι Albani, ἔνα λεπτὸ στρῶμα ποὺ μοιάζει κολλημένο στὸ κρανίο. Ἐπειτα ἡ διάταξη, ἡ ἀπόδοση καὶ ἡ φορὰ τῶν τριχῶν στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῶν μαλλιῶν παρουσιάζουν ἀξιοσημείωτη διστολὴ μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ κεφαλιοῦ Albani, μόνο ποὺ ἐδῶ οἱ τρίχες εἶναι πολὺ πιὸ ψιλοδουλεμένες καὶ ἡ ὑφὴ τῆς ἐπιφάνειας τους σὰν μεταξένια (προφανῶς ὅμως ἐπειδὴ τὸ ἔργο εἶναι πρωτότυπο, ὅχι ἀντίγραφο) καὶ τὰ μαλλιὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο εἶναι πιὸ ζωηρὰ κινημένα, ἀνάκata σχεδόν, δίχως οὔτε αὐτὰ πάντως νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν αὐστηρὰ διστολὴν τοποθέτησή τους. Τὰ γένια ἐπίσης παρουσιάζουν στενὴ διστολὴ μὲ τὰ γένια τοῦ κεφαλιοῦ Albani, εἶναι μιὰ μάζα ἀπὸ πυκνὲς συστάδες παράλληλων τριχῶν, ποὺ κυλοῦν σὲ ρυάκια πρὸς τὰ κάτω, μόνο ποὺ τὰ ρυάκια τρέχουν ἐδῶ πολὺ πιὸ γρήγορα παρ' ὅ,τι στὸ κεφάλι Albani.

Ἡ χρονολογία λοιπὸν ποὺ προτείνει ὁ Frel γιὰ τὸ κεφάλι Porticello εἶναι πολὺ χαμηλή. Ἡ χρονολογία ὅμως τοῦ E. Paribeni¹⁰ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἡ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου (προτείνει μάλιστα τὸ ὄνομα τοῦ κυνικοῦ Διογένη γιὰ τὸν εἰκονιζόμενο) εἶναι ἀπαράδεκτη καὶ ἀνεξήγητη. Ὁχι μόνο διότι παραμερίζει ἀναιτιολόγητα τὰ πραγματικὰ δεδομένα τοῦ ναυαγίου, τὰ ὅποια δὲν ἐπιτρέπουν χρονολογία τοῦ ναυαγίου τοῦ πλοίου μετὰ τὸ 380 π.Χ. (βλ. πκ.), ἀλλὰ κυρίως διότι καὶ οἱ νόμοι τῆς ἐξελίξεως τῆς τέχνης ποὺ ἐπικαλεῖται ὡς κύριο ἐπιχείρημα γιὰ νὰ ξεπεράσει τὸν φραγμὸ ποὺ ὀρθώνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα εὑρήματα τοῦ ναυαγίου, καὶ αὐτοὶ οἱ νόμοι, λέγω, ἀπαγορεύουν νεώτερη χρονολογία γιὰ τὸ χάλκινο ἄγαλμα. Διότι πρῶτα πρῶτα τὶ σχέση μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ ἀνήσυχος ρεαλισμὸς τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Διογένη τῆς Νέας Υόρκης ἡ τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ ἴδιου τύπου ποὺ εἶναι στὸ Aix μὲ τὴ στέρεη δομὴ τοῦ κεφαλιοῦ Porticello; Οἱ γωνίες τοῦ περιγράμματός τους, ἡ πλαδαρή, «ζυμαρωτὴ» σάρκα τοῦ προσώπου, ἡ αἰσθητὴ ἔλλειψη ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ, εἶναι πλαστικὴ ἐκφραστὴ ἐποχῆς διλότελα διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κεφαλιοῦ Porticello, τοῦ ὅποιου δὲν ρεαλισμὸς πατᾶ σὲ στέρεο σκελετὸ καὶ δὲν «διανοεῖται» νὰ διασπάσει τὸ κανονικό, ρέον, ἀπαλὸ περίγραμμα τῆς βασικῆς φόρμας του, ποὺ θυμίζει φόρμα γνωστῶν κεφαλιῶν τοῦ 5ου αἰ., λ.χ. τῆς Ἰδιας τῆς Λημνίας. Τὸ ἐνδεχόμενο ἀντεπιχείρημα ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τοῦ Διογένη διφεύλονται στοὺς ἀντιγραφεῖς δὲν εὑσταθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ δύο ἀντίγραφα, ἐνῶ παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές, δίνουν μολαταῦτα καὶ τὰ δύο «έλληνιστικὸ» στύλ, πράγμα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἀλλάνθαστο σημάδι ὅτι τὸ πρωτότυπο ποὺ ἀντιγράφουν, μὲ κάποια ἐλευθερία βέβαια, εἶναι ἔργο πολὺ νεώτερο ἀπὸ τὸ κεφάλι Porticello. Ἐπειτα στὰ χάλκινα πρωτότυπα τοῦ 4ου καὶ τοῦ πρώην 3ου αἰ. μάταια θὰ ψάξει κανεὶς γιὰ ἀπόδοση μαλλιῶν ἀντίστοιχη μ' αὐτὴ τοῦ κεφαλιοῦ Porticello. Κι ὅταν ἀκόμα στὰ νεώτερα αὐτὰ ἔργα διατηρεῖται κάπου κάπου ἡ «τριχοειδῆς» ἀπόδοση καὶ ὑφὴ τῶν μαλλιῶν ποὺ ἦταν γενικὴ στὰ αὐστηρὰ κεφάλια τοῦ 5ου αἰ., τὰ μαλλιά τους διασπάνται σὲ πολὺ πλούσιότερες, τρισδιάστατες συστάδες, ποὺ ἀγωνίζονται νὰ ποῦν ἡ καθεμιὰ τὸν

10. E. PARIBENI, «Le statue bronzee di Porticello», *Boll. d'Arte*, Anno LXIX, Serie VI, 24, 1984, Marzo-Aprile, σελ. 1-14.

δικό της λόγο στή φόρμα του κεφαλιού, ἐνώ στὸ κεφάλι Porticello τὰ μαλλιὰ διατηροῦν ἀκέραια τὴν «τριχωτή» ὑπαρξή τους καὶ ἐντάσσονται, θὰ μποροῦσε μάλιστα κανεὶς νὰ πεῖ «ὑποτάσσονται», στὴν αὐστηρή φόρμα του συνόλου καὶ τῶν ἐπιμέρους σχηματισμῶν. "Αν κατέβουμε ώς τὸν φιλόσοφο τῶν Ἀντικυθήρων, αὐτὸν πιὰ τεράστιο χάσμα τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸ κεφάλι Porticello, οἱ τρίχες του δὲν εἶναι πιὰ ὄργανικὰ πλάσματα, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα βαθέος σκαλίσματος πλατύτερων ἐπιφανειῶν (ποὺ ἔγινε στὸ στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας του πηλοῦ). Κάτι ἀκόμα ποὺ μοῦ φαίνεται περίεργο πώς δὲν προσέχθηκε εἶναι ὅτι καὶ οἱ πτυχὲς του ἀγάλματος εἶναι ὀλοφάνερα κλασικές, ὅχι ἐλληνιστικές. Οἱ πτυχὲς του ἰσχίου λ.χ. θυμίζουν ἀντίστοιχες τοῦ Δία τῆς Δρέσδης, μὲ κανένα δῆμως τρόπο τὶς πτυχὲς τῆς μέσης του Δημοσθένη ποὺ εἶναι, ὅχι ὅπως ἐδῶ, δοσμένες μία μία σὰν πλαστικὲς μονάδες, ἀλλὰ ἀπλωμένες ἢ καὶ τραβηγμένες στὴν ἐπιφάνεια σ' ἓνα παιγνίδι γραμμῶν, φωτὸς καὶ σκιᾶς. Κλασικὴ ἡρεμία ἔχουν καὶ οἱ κάθετες πτυχές, κάποιες ἀπ' αὐτὲς ἔχουν τὸ ἴδιο μεγάλο φάρδος καὶ φιάξιμο μὲ τὶς πτυχὲς του χιτωνίσκου στὸ σμικρυμένο ἀντίγραφο του Ἀλκαμένειου Ἡφαίστου.

'Αλλ' ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀποψῃ τῆς χαμηλῆς χρονολογίας του Paribeni. Πολύτιμες γιὰ τὸν καθορισμὸν τῆς σωστῆς χρονολογίας εἶναι οἱ συγκρίσεις μὲ ἔργα του 5ου αἰ. Ἐπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀγγειογραφίας, λίγο παλιότεροι εἶναι λ.χ. οἱ γενειοφόροι του κρατήρα του ζ. του Σικάγου ἀπὸ τὴν Spina (450-440)¹¹, ἐνώ στὸ ἴδιο στάδιο ἐξελίξεως βρίσκονται οἱ μορφὲς του κρατήρα του ζ. του Κλεοφῶντος, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Spina (440-430)¹². Ἐπὸ τὴν πλαστική, τὸ κεφάλι Porticello θυμίζει τὸ ἀποσπασματικὸν κεφάλι Κενταύρου τῆς Ν. μετόπης 5 του Παρθενώνα¹³, ἐνώ τὸ ρεαλιστικὸν κεφάλι γενειοφόρου τῶν νομισμάτων τῶν Ἀβδηρῶν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Πυθαγόρης, ποὺ χρονολογοῦνται περὶ τὸ 420¹⁴, εἶναι νεώτερο ἐξελικτικά, τὸ χαλαρό, μαλακὸ πλάσιμο μαλλιῶν καὶ γενιοῦ του συγγενεύει μὲ τὴν κεφαλὴν Σατύρου του ἀγγείου τῆς Basel. Πιὸ κοντὰ στὸ κεφάλι Porticello εἶναι τὸ κεφάλι γενειοφόρου σ' ἓναν δακτύλιο ἀπὸ ἥλεκτρο του Βερολίνου¹⁵. Ἐπομένως μιὰ χρονολογία του κεφαλιοῦ Porticello περὶ τὸ 430 εἶναι ἡ πιθανότερη. Ἡ χρονολογία του Cl. Rolley πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα του αἰώνα εἶναι πολὺ ψηλή, τὰ ἐλεύθερα καὶ κινημένα περιγράμματά του εἶναι σαφῶς νεώτερα ἀπὸ τὰ σκληρά, ξυστὰ του Θεμιστοκλῆ "Οστιας, ποὺ του δίνουν τὴν ὄψη σφιγμένης γροθιᾶς, τὰ γυμνὰ καὶ τριχωτὰ μέρη του δείχνουν πλαστικὸ πλούτο, ἐνώ τὸ πρόσωπο του Θεμιστοκλῆ εἶναι κρουστὸν καὶ λιγόλογο, τὰ μαλλιά του δεμένα στὸ αὐστηρὸν περίγραμμά τους.

'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ρεαλισμὸς τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι ἀλήθεια ἐντυπωσιακὸς καὶ εἶναι ἀσφαλῶς αὐτὸς ποὺ ἐπηρεάζει γιὰ τὴν χαμηλὴν χρονολογία στὸν 5ο αἰώνα.

11. N. ALFIERI - P. ARIAS - M. HIRMER, *Spina*, εἰκ. 50-53.

12. Ὁ.π. εἰκ. 85-87.

13. FR. BROMMER, Ὁ.π. πίν. 180, 1 καὶ 3. E. BERGER, *Der Parthenon in Basel*, Ὁ.π. πίν. 84.

14. BЛ. W. GAUER, *Jahrb.* 83, 1968, 162, εἰκ. 30. Κατὰ τὸν Gauer εἶναι πορτραΐτο του Ἀβδηρίτη Δημόκριτου, ὅπως καὶ ὁ τύπος III του Σοφοκλῆ, εἰκ. 31, 33. BЛ. καὶ G. RICHTER, *Portraits of the Greeks I*, 690-707.

15. D. METZLER, *Portrait und Gesellschaft. Über die Entstehung des griechischen Porträts in der Klassik* (Münster 1971) 312, εἰκ. 27.

Αύτὸς εἶναι ἀκόμα ποὺ παρακινεῖ, καθὼς φαίνεται, τὸν Frel νὰ θεωρήσει τὸ κεφάλι ἔργο τοῦ διάσημου γιὰ τὸν ρεαλισμό του γλύπτη τῆς κλασικῆς περιόδου Δημητρίου. Καὶ εἶναι κρίμα ποὺ τὸ σκοτάδι ποὺ περιβάλλει τὴν προσωπικότητα ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐποχὴ τῆς δράσεως τοῦ ἰδιόρρυθμου αὐτοῦ Ἀθηναίου καλλιτέχνη εἶναι τόσο πυκνό, ὥστε νὰ μένει κανεὶς ἀναποφάσιστος ἀκόμα καὶ ἐμπρὸς σὲ μιὰ τόσο ἐλκυστικὴ καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἀπίθανη σκέψη¹⁶. Δὲν πρέπει πάντως νὰ παραγγωρίζουμε ὅτι ὁ Δημήτριος δὲν ἦταν ὁ μόνος ρεαλιστὴς καλλιτέχνης στὸν 5ο αἰώνα. ‘Ο αἰώνας αὐτὸς ἔδωσε δείγματα γενναίων ρεαλιστικῶν ἐπιτευγμάτων σ’ ὀλόκληρο σχεδὸν τὸν ἐλληνικὸ κόσμο¹⁷ (Dörig: ἰωνικὸ)¹⁸, ποὺ ἐκδηλώθηκαν σὲ ἔνα εὐρὺ φάσμα τεχνοτροπιῶν, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλα πορτραῖτα τοῦ 5ου αἰώνα, ποὺ σώθηκαν σὲ ἀντίγραφα, λ.χ. τὸν Θεμιστοκλῆ τῆς “Οστιας, τὸν Πίνδαρο-«Παυσανία», τὴν λεγόμενη Λυσιμάχη.

“Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ προκαλεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὸν μελετητὴ τοῦ συναρπαστικοῦ κεφαλιοῦ Porticello εἶναι ἡ ταυτότητα του. “Ἄλλωστε ἡ ἀναζήτηση τῆς προσωπικότητος ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὰ ἀνώνυμα πορτραῖτα¹⁹, ἵδιως τὰ πρώιμα, εἶναι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔνας ἀμάχητος πειρασμὸς γιὰ τὸν ἐρευνητή.

16. Βλέπω ἰσχυρὴ καλλιτεχνικὴ δμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι τῆς γριᾶς «Λυσιμάχης» (βλ. ἀντίγραφο Λονδίνου, RICHTER, ὁ.π. εἰκ. 878-879) παρὰ τὴ διαφορὰ τῶν θεμάτων τους. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ κεφάλι ἔχει «ἀνώμαλο» περίγραμμα ποὺ δὲν δρίζει, ὅπως συνήθως τὴν ἐποχὴ αὐτῆς, ἔνα ἀφηρημένο σχῆμα, ἀλλὰ ἀναπαράγει μιὰ πραγματικὴ ἀνθρώπινη μορφή. Στὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια τοῦ κεφαλιοῦ Porticello τὸ φιάξιμο, ἡ ἀναγλυφικὴ τοποθέτησή τους καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς ροῆς τους ἔχουν ἀντιστοιχία μὲ τὰ μαλλιὰ τῆς γριᾶς καὶ τὸ διτὶ οἱ τρίχες τῶν μαλλιῶν τῆς γριᾶς εἶναι λιγότερο λεπτές ὁφείλεται ὅχι σὲ καλλιτεχνικὴ διαφορὰ (οὕτε σὲ καλλιτεχνικὴ ἀδυναμία – τὸ ἀντίθετο, τὸ κεφάλι τῆς γριᾶς εἶναι ἔξαρτο ἀντίγραφο), ἀλλὰ στὸν ἰδιαίτερο τρόπο ποὺ ἀποδίδει ὁ ἀντίγραφέας τὶς λεπτομέρειες τοῦ ἔργου του. Καὶ στὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν ἀκόμη βλέπω παρ’ ὅλες τὶς διαφορὲς ἀρκετὲς δμοιότητες, λ.χ. στὸν τονισμὸ τῶν ζυγωματικῶν καὶ τὸ βούλιαγμα τῆς σάρκας κάτω ἀπὸ αὐτά, τὶς λοξές ζάρες ποὺ ἔκεινοῦν ἀπὸ τὴ μύτη πρὸς τὰ κάτω, τὸ χαράκωμα τοῦ μετώπου ἀπὸ πολλές, δριζόντιες ρυτίδες, τὸ «σκάψιμο» τῆς ρίζας τῆς μύτης, τὰ μικρὰ σχετικὰ μάτια, τὸ πολὺ στενὸ στόμα. Φυσικὰ δὲν εἶναι λίγες οἱ φυσιογνωμικὲς διαφορές, λ.χ. κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τῆς γριᾶς σχηματίζονται ἔντονες «σπακοῦλες» καὶ στὰ μάγουλά της ζάρες, ποὺ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ κεφάλι Porticello, κατὰ τὴ γνώμη μου δμως ἡ σημασία τους εἶναι ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἀποψη δευτερεύουσα. Τὸ κεφάλι Porticello παρουσιάζει καὶ μὲ ἔνα ἄλλο πρώιμο ρεαλιστικὸ πορτραῖτο δμοιότητα, τὸν Σωκράτη τοῦ τύπου A, λ.χ. στὴ δομὴ τοῦ κεφαλιοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸ φιάξιμο καὶ τὴ φορὰ τῶν συστάδων τῶν μαλλιῶν του – φανερὴ κυριώς στὶς πλάγιες ὅψεις – πρβ. RICHTER, ὁ.π. I, εἰκ. 480-482, καὶ τὴν ἀντίστοιχη ὅψη τοῦ κεφαλιοῦ Porticello, βλ. FREL, HASB, ὁ.π. πίν. 7, 2.

Μήπως λοιπὸν πράγματι, ὅπως προτείνει ὁ Frel, τὸ ἄγαλμα Porticello ἦταν ἔργο τοῦ Δημητρίου τοῦ «ἀνθρωποποιοῦ»; Καὶ μήπως εἶναι ώρα νὰ τοῦ ἀποδώσουμε καὶ τὸν πρῶτο ρεαλιστικὸ τύπο τοῦ Σωκράτη, – θὰ ἦταν λοιπὸν ὅψιμο του ἔργο – ὅπως καὶ τὸν τύπο Albani – νεανικό του ἔργο; ‘Ο FREL στὴ σημείωση 13 παραπέμπει σὲ περικοπὴ παλιότερης μελέτης του (*Contributions à l'Iconographie grecque*, Praha 1969), ὅπου (σελ. 13 κέ.) σχολιάζει τὰ πορτραῖτα ποὺ ὁ V. POULSEN, *Les portraits grecs* (Copenhagen 1954) 40-1, εἶχε συγκεντρώσει ὡς ἀντιπροσωπεύοντα τὸ στύλο τοῦ Δημητρίου. “Ἔχω πολλές ἀντιρρήσεις γιὰ τὶς ἀποδόσεις τόσο τοῦ V. Poulsen ὅσο καὶ τοῦ J. Frel, τὰ ἔργα ἀντιπροσωπεύουν διάφορες ἐποχές καὶ διάφορα στύλο. Σὲ ἄλλη μελέτη μου θὰ κάνω λόγο γιὰ τὸν στρατηγὸ τοῦ M. Νεαπόλεως, RICHTER, ὁ.π. I, εἰκ. 372 καὶ τὸν «Λυκοῦργο», RICHTER, ὁ.π. I, εἰκ. 370-1.

17. D. METZLER, ὁ.π. βλ. λ.χ. σελ. 197.

18. J. DÖRIG, «Quelques remarques sur l’origine ionienne du portrait grec», *EIKONEΣ*, 89-95, πίν. 28-32.

19. Τὴν ἀντίστροφη ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἴστορικῶν προσώπων

Εϊδαμε κιόλας ότι κατά τὴν ἀποψη τοῦ Frel τὸ κεφάλι τῆς Ἰδιωτικῆς ἑλβετικῆς συλλογῆς παριστάνει κυνικὸ φιλόσοφο, προφανῶς ἐπειδὴ θυμίζει ἄλλα γνωστὰ πορτραῖτα κυνικῶν. Εϊδαμε ἐπίσης ότι τὸ κεφάλι Albani παριστάνει ἄλλο πρόσωπο, τοῦ ὅποιου ὅμως δ ταυτισμὸς εἶναι ἀκατόρθωτος ἐπειδὴ κανένα ὑποβοηθητικὸ στοιχεῖο δὲν προσφέρεται γιὰ τὴν ἀναγνώρισή του. Μὲ τὸ κεφάλι Porticello βρισκόμαστε τουλάχιστον σὲ ἔνα ἔδαφος πιὸ εύνοϊκό, ἐπειδὴ στὴν περίπτωσή του βοηθοῦν τρία πράγματα: Τὸ διάδημα ποὺ φοροῦσε, τὰ ἔξαιρετικὰ ἔντονα, ἀτομικὰ χαρακτηριστικά του, καὶ αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔργου.

“Οπως δείχνει ἡ ἔντομὴ ποὺ σώζεται στὰ μαλλιά, τὸ κεφάλι τοῦ Porticello περιβαλλόταν ἀπὸ ἔνα στενό, κυκλικῆς διατομῆς διάδημα²⁰. Ὁ Frel, προφανῶς βασιζόμενος σ’ αὐτὸ τὸ διακριτικὸ καὶ φυσικὰ καὶ στὴ χρονολογία ποὺ πιστεύει ότι ἔγινε τὸ ἔργο – τέλος τοῦ 5ου αἰ. –, νομίζει ότι ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ὁ γέρος Σοφοκλῆς. Παραβλέπει ὅμως ότι αὐτὸς ποὺ εἰκονίζεται δὲν εἶναι τὸ πρόσωπο ἐνὸς γέρου ἀνθρώπου στὴν ἡλικία τῶν ἐνενήντα ἐτῶν ποὺ εἶχε ὁ Σοφοκλῆς ὅταν πέθανε τὸ 406/5 π.Χ. (μετὰ τὸν θάνατό του τιμήθηκε ὡς «ἡρως Δεξίων» ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους²¹ γιὰ τὴ συμβολή του στὴν ὑποδοχὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἀθήνα καὶ τὰ πορτραῖτα του φέρουν ὅλα τὸ ἡρωικὸ διάδημα), ἀλλὰ εἶναι τὸ πρόσωπο ἀτόμου προχωρημένης μὲν, πάντως ὅμως μέσης ἀκόμη ἡλικίας. Ἐπειτα, ὅπως εἴδαμε, ἡ χρονολογία τοῦ ἔργου δὲν κατεβαίνει ὡς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα. Τέλος δὲν βλέπω νὰ ὑπάρχει οὕτε καὶ φυσιογνωμικὴ συγγένεια μὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ πορτραῖτα τοῦ Σοφοκλῆ.

‘Οπωσδήποτε τὰ πολὺ ἔξατομικευμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ πορτραίτου Porticello ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀπεικονίζεται πρόσωπο τῆς μυθικῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ ‘Ομηρος ἢ ὁ ‘Ησίοδος. Πρόκειται γιὰ κάποιον τοῦ ὅποιου τὰ πραγματικὰ χαρακτηριστικὰ ἦσαν πολὺ γνωστά. Ἡ πρόταση τοῦ Rolley ότι παριστάνει φιλόσοφο ἔχει ἴσχυρὲς πιθανότητες, διότι δ τύπος θυμίζει πορτραῖτα φιλοσόφων ὑστερότερων χρόνων, λ.χ. τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἐπικούρου κ.ἄ. Ἐπειτα εἶναι καὶ ἄλλοι λόγοι ποὺ κάνουν τὸν ταυτισμό του μὲ φιλόσοφο μιὰν ὅχι ἀπίθανη ὑπόθεση. Κατὰ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Πλίνιου μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ γλύπτη Κολώτη ἦταν καὶ «φιλόσοφοι»²². Τὸ κεφάλι μας στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τοῦ Κολώτη ἀνήκει, μιὰν ἐποχὴ ποὺ τὰ πορτραῖτα ἦταν ἀκόμη μετρημένα. Τί ἴσχυ ἔχουν αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις; Μία μία εἶναι ἴσχνες βέβαια, ὅλες μαζὶ ὅμως συγκροτοῦν μιὰν ὑπολογίσιμη δύναμη. Δὲν εἶναι ἀπίθανο λ.χ. νὰ ἔχουμε ἐδῶ τὸ πορτραίτο τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, δ ὅποιος κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν 60 χρονῶν ὅταν πέθανε²³, εἶχε δηλαδὴ τὴν ἡλικία ποὺ μοιάζει νὰ ἔχει ὁ ἄγνωστος τοῦ Porticello. Κατὰ μία παρά-

καὶ τῶν μεγάλων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἶχε πρῶτος ἐπισημάνει ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ, *NH* 35,2. Βλ. τὴν ὁραία ἀνάλυση τῆς ἐπιθυμίας αὐτῆς ἀπὸ τὸν ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟ στὴν Ἀρχαία Τέχνη² (Ἀθήνα 1981) 176 (Ἀρχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ πορτραίτου καὶ ἀνάπτυξή του στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ.).

20. Τὸ είδος τοῦ διαδήματος εἶναι διακριτικὸ τῶν χθόνιων θεῶν καὶ τῶν ἡρώων. Βλ. A. KRUG, *Binden in der griechischen Kunst* (Hösel 1968) 129 κέ. Ἐπίσης VOUTIRAS, ὁ.π. 62 καὶ 146.

21. M. Ἐτνυολ. σελ. 256, 6. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. RE 2, 111, στ. 1044-5· ἐπίσης L.R. FARRELL, *Greek Hero Cults* (1921) 364 καὶ σημ. 266. Ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι ἀφηρωίζονται ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. FARRELL, ὁ.π. 363 κέ.

22. ΠΛΙΝ. 34, 87.

23. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. 8, 2, 74 (εκδ. Loeb).

δοση ὁ Ἐμπεδοκλῆς πέθανε στὴν Πελοπόννησο τὴν ἐποχὴ πού, ὅπως ἔρουμε, ἐργαζόταν ἐκεῖ ὁ Κολώτης²⁴. Πάντως ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη. Γιὰ τὸν τόπο ὅπου πέθανε ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐπικρατοῦσε στοὺς ἀρχαίους μεγάλη σύγχυση, ὅπως καὶ γιὰ τὸν τρόπο τοῦ θανάτου του. Γι’ αὐτὸν διηγοῦνταν διάφορες θαυμαστὲς ἴστοριες, ποὺ δείχνουν ὅτι πιθανότατα λατρεύθηκε μὲ θεῖκὲς σχεδὸν τιμὲς μετὰ τὸν θάνατό του, ἀφοῦ κιόλας ὁ ἴδιος, ὅταν ζοῦσε, καλλιεργοῦσε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν θεός (ἐγὼ δ' ὑμῖν θεός ἄμβροτος, οὐκέτι θνητὸς/ πωλεῦμαι μετὰ πᾶσι τετιμένος, ὥσπερ ἔοικα, / ταινίαις τε περίστεπτος στέφεστίν τε θαλείοις)²⁵. Ἀνδριάς τοῦ Ἐμπεδοκλῆ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο ὅτι ὑπῆρχε στὸν Ἀκράγαντα, ἀπὸ ὅπου σὲ κάποιαν ἐποχὴ μεταφέρθηκε στὴν Ρώμη²⁶. Ἀντένδειξη εἶναι βέβαια στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὅτι κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο κόμη τε ἦν αὐτῷ βαθεῖα..., ἐνῶ τὰ μαλλιὰ τοῦ κεφαλιοῦ Porticello δὲν εἶναι ἀσφαλῶς μακριά, βαθὺ εἶναι μόνο τὸ γένι του. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ παράδοση σχετικὰ μὲ τὸ παρουσιαστικὸ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ νὰ ἀλλοιώθηκε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου πρὶν φτάσει στὸν Διογένη Λαέρτιο καὶ νὰ φαντάστηκαν τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ὁ δόλος βίος τοῦ ὅποιου ἦταν παράξενος, θαυμαστός, νὰ ἔχει καὶ μακριὰ μαλλιὰ ἐκτὸς ἀπὸ μεγάλη γενειάδα, ὅπως συχνὰ φαντάζονταν στοὺς προχωρημένους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος τοὺς *viros sanctos et graves*, τοὺς «θείους ἄνδρας»²⁷.

Ωστόσο ἀναγνωρίζω ὅτι ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι σχεδὸν καθαρὴ ὑπόθεση. Μιὰ ἄλλη ὅμως πρόταση, μολονότι ἐπίσης ὑποθετική, ἀφορμᾶται τουλάχιστον ἀπὸ κάποια πιὸ συγκεκριμένη παράσταση. Τὰ ἔντονα καὶ μάλιστα «ἀνατολικὰ» χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλιοῦ Porticello, τὸ φουσκωτὸ μέτωπό. του, ἡ γαμψὴ καὶ σουβλερὴ μύτη του μὲ τὴ σκαμμένη ρίζα της, τὰ στενὰ καὶ χωμένα βαθιὰ στὶς κόγχες τους μάτια, ἀκόμα καὶ ἡ πολὺ μεγάλη, πατριαρχικὴ γενειάδα, δῆλα θυμίζουν τόσο πολὺ τὸ κεφάλι τοῦ Ἡροδότου ποὺ ἀπεικονίζεται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ νομίσματα τῆς Ἀλικαρνασσοῦ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἵδιως νομίσματα ἐκδόσεως τοῦ 125 μ.Χ.²⁸, ὥστε δικαιολογημένα νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς μήπως τὸ κεφάλι Porticello παριστάνει τὸ ἴδιο πρόσωπο. Τὰ ἀνατολικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλιοῦ Porticello θὰ συμβιβάζονταν μὲ τὴν παράδοση ὅτι ὁ Ἡρόδοτος προερχόταν ἀπὸ καρικὴ οἰκογένεια. Καθ’ δλες ἐπίσης τὶς ἐνδείξεις ὁ Ἡρόδοτος πέθανε στὰ χρόνια ὅπου γιὰ στυλιστικοὺς λόγους ὑποθέσαμε ὅτι ἀνήκει τὸ πορτραῖτο Porticello²⁹. Τέλος τὸ ἡρωικὸ διάδημα ποὺ φορᾶ τὸ κεφάλι Porticello δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξαφνιάζει ἀν πρόκειται γιὰ Ἡρόδοτο – ἔστω καὶ ἀν τοῦτο ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ

24. Ὁ.π. 8, 2, 67· βλ. καὶ J. OVERBECK, *Die antiken Schriftquellen*, 844-850.

25. Ὁ.π. 8, 2, 62.

26. Ὁ.π. 8, 2, 72: ...ἀνδριάς ἐγκεκαλυμμένος Ἐμπεδοκλέους ἐκείτο πρότερον μὲν ἐν Ἀκράγαντι, ὑστερὸν δὲ πρὸ τοῦ Ῥωμαίων βουλευτηρίου ἀκάλυφος δηλονότι μεταθέντων αὐτὸν ἐκεῖ Ῥωμαίων.

27. Βλ. L'ORANGE, *Apotheosis in Ancient Portraiture*, 32 κέ. Γιὰ τὸν φιλόσοφο τοῦ Iου αἱ. μ.Χ. Εὐφράτη τὸν Τύριο δι ΠΛΙΝΙΟΣ: «decora facies, demissus capillus, ingens et cana barba» (*Epist. I, 10*), βλ. γιὰ τὸν ἴδιο καὶ ΦΙΛΟΣΤΡ. B. *Σοφιστῶν* 536 (ἔκδ. Loeb, σελ. 117).

28. K. SCHEFOLD, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker* (Basel 1943) 173, εἰκ. 22-3.

29. Ὁ Ἡρόδοτος πέθανε, καθὼς φαίνεται, λίγῳ μετὰ τὸ 430 καὶ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 425 π.Χ., βλ. RE Suppl. II, στ. 231-2 (JACOBY) καὶ Der kleine Pauly 2, στ. 1099 (W. P[ÖTSCHER]), πιθανότατα στοὺς Θουρίους καὶ ὅχι στὴν Ἀθήνα (βλ. RE, ὡ.π. στ. 246).

γνωστὸ πορτραῖτο Ἡροδότου ποὺ ἀνήκει στὸν 4ο αἰώνα³⁰ – ἐπειδὴ κατὰ τὴν πολύτιμη πληροφορίᾳ τῆς Σούδας δὲ τάφος τοῦ Ἡροδότου βρισκόταν στὴν ἀγορὰ τῶν Θουρίων, τῆς δεύτερης πατρίδας του, ὅπου καθὼς φαίνεται πέθανε³¹. Καὶ ἂν ἡ πληροφορία εὐσταθεῖ, δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἡ νέα του πατρίδα τοῦ ἐπεδαψίλευσε ἡρωικὲς τιμὲς μετὰ τὸν θάνατό του³². Ἐπιτρέπει ἐπίσης τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀποφάσισε καὶ τὴν ἀνίδρυση ἀνδριάντος του στὸ «ἡρῶον» του.

Μήπως ἔχουμε λοιπὸν ὑπολείμματα ἀνδριάντος τοῦ Ἡροδότου στὸ πορτραῖτο Porticello; Ὄμως οἱ δυσκολίες ποὺ ὁρθώνονται εὐθὺς ἀμέσως εἶναι τόσο πολλὲς καὶ σοβαρές, ὥστε μόνο καταφεύγοντας σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ νέες ὑποθετικὲς προτάσεις νὰ μποροῦμε νὰ τὶς ξεπεράσουμε³³. Τελικὰ λοιπὸν καὶ αὐτὴ ἡ πρόταση μόνον ως μία ἀπὸ τὶς δυνατότητες μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀπογοητευτικό. Ἡ ἐπιβλητικὴ προσωπικότης τοῦ Porticello μοιάζει νὰ παραμένει ἔνα αἴνιγμα.

Ἡ μόνη βοήθεια τώρα ποὺ μοῦ φαίνεται πιὰ ἵκανὴ νὰ λύσει τὸ πρόβλημά μας εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προέλθει ἀπὸ κάποιο ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ ναυαγίου. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ ὑπογραμμίσω πόσο ἐπιτακτικὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη – καὶ ὅχι μόνο γι’ αὐτὸ τὸν λόγο, ἐννοεῖται – νὰ δημοσιευθεῖ πλήρως καὶ ὅσο τὸ δυνατὸ συντομότερα

30. G. RICHTER, ὥ.π. I, εἰκ. 795-820 καὶ σελ. 145-7. Ὁ τύπος αὐτὸς φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ δεκαετία 380-370, ἢν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ στύλ, ταυτόχρονα μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Θουκυδίδη, RICHTER, ὥ.π. I, εἰκ. 825-836 καὶ σελ. 147-150, ἵσως σὲ σχέση μὲ τὴν ἴδρυση τῆς δεύτερης ἀθηναϊκῆς συμμαχίας. Πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ἐντάσσεται στὴν ἀθηναϊκὴ «κοινὴ» τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι «τυπικά», δίχως ἀναφορὰ σὲ ιδιαίτερους φυσιογνωμικοὺς χαρακτῆρες τοῦ ἱστορικοῦ, δοποῖος είλει πεθάνει τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ μισὸ αἰώνα, ἢν καὶ ὅχι ἀσυμβίβαστα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλιοῦ Porticello.

31. Σούδ. Ἡρόδοτος. Βλ. ἐπίσης ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. στὴ λ. Θουρίοι καὶ ΤΖΕΤΖ. Σχολ. Χιλ. I, 19, CRAMER, *Anecd. Oxon.* III, 350.

32. Βλ. λ.χ. E. ROHDE, *Psyche* (Γαλλ. ἔκδ. Aug. Reymond, Παρίσι 1952) 145 κέ.

33. Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀλικαρνασσοῦ ποὺ ἀποδίδεται ἀπὸ τὰ νομίσματα ἡταν κατὰ τὸν KÉKULÉ (*Genethliakon zum Buttmannstage* (1899) 31 κέ.), JACOBY (RE Suppl. II, σ. 210 καὶ σ. 246) καὶ SCHEFOLD (*Bildnisstele*, ὥ.π. καὶ σελ. 221) πρώιμο ἐλληνιστικό. Πάντως τὰ πολὺ ἔξατομικευμένα χαρακτηριστικὰ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἀποδίδουν ἔργο ποὺ δημιουργήθηκε μὲ πλήρη γνώση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ἡροδότου, δηλαδὴ σύγχρονό του. Ρεαλιστικὴ διάθεση καὶ ἵκανότης ὑπῆρχαν ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα, καὶ τὸ κεφάλι ἀκριβῶς τοῦ Porticello δείχνει ως ποιὸ σημεῖο μποροῦσαν νὰ προχωρήσουν. Ὄμως εἶναι φανερό ὅτι ἀν τὸ κεφάλι Porticello παριστάνει τὸν Ἡρόδοτο τῶν νομισμάτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ πρότυπο τῶν νομισμάτων, μάλλον ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἴδιο πήλινο πρότυπο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δηλαδὴ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἡ ὅτι ἔγιναν δύο χάλκινα ἀγάλματα ἀπὸ τὸ ἴδιο πήλινο πρότυπο, ἔνα γιὰ τὴν Ἀλικαρνασσὸ καὶ ἔνα αὐτὸ ποὺ χάθηκε στὰ νερὰ τοῦ Porticello, ἡ ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀλικαρνασσοῦ ἀντεγράφη ἀργότερα ἀπὸ τὸ πήλινο πρότυπο ποὺ ὑφίστατο ἀκόμη. Ποὺ πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι βρισκόταν τὸ πρότυπο; Στὴν Ἀθήνα ἡ στὴν Ἀλικαρνασσό; Ποιός ἡταν ἐπίσης ὁ προορισμὸς τοῦ ἀγάλματος ποὺ χάθηκε στὸ Porticello; "Αν τὸ ἄγαλμα τοῦ Porticello πράγματι παρίστανε τὸν Ἡρόδοτο ἡ ἀποστολὴ του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα θὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογηθεῖ ως παραγγελία τῆς πόλης τῶν Θουρίων, ποὺ ὑπῆρξε ἡ δεύτερη πατρίδα του, ὅπου φαίνεται ὅτι πέθανε ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὅπου ὅπως προαναφέραμε εἶναι εὐλογὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀξιώθηκε ἡρωικῶν τιμῶν. Ὄμως τὸ πλοῖο δὲν ναυάγησε ἔξω ἀπὸ τὶς ἀνατολικές ἀκτὲς τῆς Ἰταλίας, ὅπως θὰ περίμενε κανείς, ἀφοῦ προερχόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὶς νοτιοδυτικές. Αὐτὲς καὶ ἄλλες δυσκολίες περιπλέκουν τόσο πολὺ τὰ πράγματα, ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται ἐφεκτικὴ στάση.

δλόκληρο τὸ ναυάγιο τοῦ Porticello³⁴. Βέβαια πολλές πληροφορίες γι' αὐτὸ και γιὰ δρισμένα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ περιεῖχε ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος και γιὰ τὴν ὥρα ἡ πιὸ πολύτιμη γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι τὰ κομμάτια μολύβδου ποὺ μεταφέρονταν (γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους) μὲ τὸ σκάφος ποὺ ναυάγησε, καθὼς και ὁ μόλυβδος μὲ τὸν δόποιο ἦταν ἐπενδυμένο τὸ κύτος του, προέρχονταν ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου³⁵ (ποὺ ἔκλεισαν, ὅπως εἶναι γνωστό, στὰ τέλη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐξ αἰτίας τῆς ἐπαναστάσεως τῶν δούλων και δὲν ἐπαναλειτούργησαν παρὰ μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, γιὰ νὰ ξανακλείσουν και πάλι στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα)³⁶. Ὁμως δσοδήποτε πολύτιμα και ἀν εἶναι τοῦτα τὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα, δὲν εἶναι ἀκόμη ἐπαρκῆ στηρίγματα γιὰ τὴ διατύπωση μιᾶς βάσιμης ὑποθέσεως σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα αὐτοῦ τοῦ συναρπαστικοῦ πορτραίτου, ποὺ μᾶς προσφέρει συνάμα και μιὰ συγκλονιστικὴ καταγραφὴ τῆς ἴδιοχειρης ἐργασίας ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κορυφαίους καλλιτέχνες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

Ιανουάριος 1986

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

34. Τὴ διατριβὴ τῆς CYNTHIA JONES-EISEMAN, *The Porticello Shipwreck, a Mediterranean Merchant Vessel of 415-385 B.C.*, Univ. of Pennsylvania, Ph. D., 1979 (Univ. Microfilms 1980) δὲν μπόρεσα δυστυχῶς σὲ καμία ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὲς βιβλιοθῆκες νὰ βρῶ. Ἀπὸ τὶς σχετικὲς ὅμως μ' αὐτὴν ἀναφορὲς δὲν προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ συστηματικὴ δημοσίευση τοῦ ναυαγίου.

35. R. H. BRILL and J. M. WAMPLER, «Isotope Studies of Ancient Lead», *AJA* 71, 1967, 63-77. CYNTHIA JONES-EISEMAN, «The Porticello Shipwreck: Lead Isotope Data», *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 1979, 8. 4, σελ. 339. Τῆς ἵδιας, «Greek lead, Ingots from a Shipwreck raise Questions about Metal Trade in Classical Times», *Expedition*, Winter 1980, 41-47.

36. Οἱ βελγικὲς ἀνασκαφὲς φαίνεται νὰ καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λειτουργία τῶν μεταλλείων δὲν διακόπηκε παρὰ τὸ 406/5 (βλ. H. F. MUSSCHE, *Thorikos III* (1965) 79 και *Thorikos, a Guide to the Excavations* (Bruxelles 1974) 65 και C. JONES-EISEMAN, *Expedition*, ὥ.π. 46) και ὅτι ξανάρχισε ἐπὶ Καλλιστράτου, 373/366 π.Χ. (βλ. MUSSCHE, *A Guide*, ὥ.π. 65). Ἀκόμα και ἀν τὰ μεταλλεῖα διέκοψαν τὴ λειτουργία τους τὸ 413 π.Χ. τὸ πλοῖο εἶναι ἀπίθανο νὰ κατευθυνόταν στὴν Ἰταλία – τὸ ἀργότερο – τὸ 415, καθὼς ἡ σικελικὴ ἐκστρατεία και οἱ συνέπειές της πρέπει νὰ δημιούργησαν δυσμενέστατες συνθῆκες στὴν περιοχὴ. Και γ' αὐτὸν ἀκόμα τὸν λόγο τὸ κεφάλι Porticello δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ αἰώνα. Οἱ ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὸν τόπο τοῦ ναυαγίου χρονολογοῦνται κατὰ τὴν C. JONES-EISEMAN («Amphoras from the Porticello Shipwreck», *The International Journal of Marine Archaeology and Underwater Exploration*, 1973, 13-23) στὸ μεταξὺ τῶν ἑτῶν 430 και 390 χρονικὸ διάστημα.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΙΑ ΤΟ 1949 ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ*

(Πίν. 5-19)

Θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ κάποτε κάποιο θέμα. Γιατὶ ἐνῶ ἀναφέρεται μὲ κάποια συχνότητα στὸν Τύπο, ἡμερήσιο καὶ περιοδικό, ἡ λέξη ἀρχαιοκαπηλία, ἡ ἵδια λέξη ἀποφεύγεται στὰ ἐπιστημονικὰ ἀρχαιολογικὰ δημοσιεύματα. Συνήθως γίνεται λόγος γιὰ «κατάσχεση»¹, ὅπως περιγράφονται τὰ προϊόντα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, ποὺ περιέρχονται στὴν κατοχὴ τοῦ κράτους, καὶ δημοσιεύονται πιὰ σὰν αὐτόνομα ἢ αὐθύπαρκτα ἔργα τέχνης. Δὲν ἰσχυρίζεται βέβαια κανεὶς ὅτι οἱ ἀρχαιολόγοι ἀποφεύγουν καὶ τὴ διερεύνηση ἀρχαιοκαπηλιῶν, τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἀφοῦ βέβαια αὐτὸ ἐπιτάσσει καὶ τὸ ύπηρεσιακὸ καθῆκον², ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὶς δικαστικές, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀστυνομικὲς ἀρχές.

*Ἐύχαριστῷ τὴν κ. Ἐφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη γιὰ τὴν πολλαπλὴ βοήθεια στὴν ἐρευνα. Εὐχαριστῷ τοὺς Ἀρχανιώτες κ. Πολ. Γενετζάκη, Μαν. Δουνδουλάκη, Γεώργ. Καναβάκη, Ἀπ. Καζαντζάκη, Νικ. Καλοχριστιανάκη, Χαρ. Καλοχριστιανάκη, Στ. Φουντουλάκη, Γεώργ. Χοχλιδάκη καὶ Εὐάγγ. Χοχλιδάκη γιὰ τὴν πρόθυμη παροχὴ τόσων πληροφοριῶν. Εὐχαριστῷ τὶς σχεδιάστριες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου δ. Καίτη Ἀστρινάκη γιὰ τὴ σχεδίαση τῆς κεραμικῆς καὶ κ. Ἐλευθ. Ἀλεξάκη γιὰ τὴ σχεδίαση τῶν τοπογραφικῶν, καθὼς καὶ τοὺς τεχνίτες κ. Τ. Καρούσο, στὸν ὁποῖο δόφειλονται οἱ φωτογραφίες τοῦ χώρου καὶ Π. Συναδινάκη, καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς φωτογράφους κ. Γ. Ξυλούρη καὶ Chip Vincent. Εὐχαριστῷ τὸν φίλο νομικὸ κ. Δ. Ξυριτάκη γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου. Τέλος εὐχαριστῷ τοὺς φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Ν. Χριστοδούλακη καὶ Εὐάγγ. Παπούτσάκη καὶ φυσικά πιὸ πολὺ ἀπ' ὅλους τὸν κ. Λευτέρη Συναδινάκη.

1. N. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητ. Χρον.* 8, 1954, 517. Ὁ ἴδιος, *Κρητ. Χρον.* 12, 1958, 480. Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Κρητ. Χρον.* 19, 1965, 291-2, καὶ 22, 1970, 519. Ἀπὸ τὶς διάφορες ἐκθέσεις τῶν κατὰ καιροὺς προϊσταμένων τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοπλείων καὶ Ἰδιωτικῶν Συλλογῶν βλ. π.χ. A. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΔ* 26, 1971, Χρον., B2, 561: «Κατὰ τὰς ἔξοδους ὑπαλλήλων τῆς Ἐφορείας πρὸς ἐλεγχον ἐπεσημάνθησαν διάφορα καταστήματα, πωλοῦντα παλαιάς εἰκόνας ἄνευ ἀδείας καὶ κατεγράφησαν αἱ ἔξ αὐτῶν ἀδήλωτοι πρὸς κατάσχεσιν».

2. «Μεγάλη προσπάθεια κατεβλήθη διὰ τὴν δίωξιν τῆς ἀρχαιοκαπηλείας», N. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητ. Χρον.* 11, 1957, 327. «Εἰς τὸν τομέα τοῦτον καθίσταται μᾶλλον ἐμφανῆς ἡ μεγάλη ἀνεπάρκεια τῆς Ὑπηρεσίας, δοφειλομένη κυρίως εἰς ἔλλειψιν ἐπιστημονικοῦ καὶ φυλακτικοῦ προσωπικοῦ. Τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν εἰς πολλάς περιπτώσεις ὑποκαθιστοῦν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, οἱ ὁποῖοι, δργανωμένοι εἰς σπείρας, λυμαίνονται κυριολεκτικῶς τὴν ὑπαίθρον», N. ΠΛΑΤΩΝ - K. ΔΑΒΑΡΑΣ, *Κρητ. Χρον.* 14, 1960, 524.

Χαρακτηριστικὲς εἶναι ἀκόμη διάφορες ἀπόψεις ποὺ ἐκφράστηκαν, ποὺ παρατίθενται ἐδῶ. N. ΠΛΑΤΩΝ, *Κρητ. Χρον.* 5, 1951, 449: «Ο ρυθμὸς τοῦ πλούτισμοῦ τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη δὲν ἐπεβρανδύνθη καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1951. Τὸ πλῆθος τῶν ἀποκτηθέντων δι' ἀγορῶν κυρίως εὑρημάτων προέρχονται ἔξ αὐτῆς τῆς Κρήτης». Ὁ ἴδιος, *Κρητ. Χρον.* 11, 1957, 339: «Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Σαμπᾶ, θέσιν Πύργος περισυνελέγησαν ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλου διάφορα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα κατεσχέθησαν». (Γιὰ τὶς διάφορες «περισυλλογὲς» στὸν Σαμπᾶ βλ. τώρα E. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, «Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὴν Κρήτη», *ΑΕ* 1983, 44-74). Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Κρητ. Χρον.* 7, 1953, 500: «Τὸ λῆξαν ἔτος ὑπῆρξεν ἔξαιρετικὰ εύτυχὲς διὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν τοῦ Ιατροῦ κ. Στ. Γιαμαλάκη, ἡ δοπία ἐπλουτίσθη μὲ σημαντικὰ ἀντικείμενα. Ούτω καὶ αἱ γενόμεναι κατὰ τὸ 1953 δι' ἀνασκαφῶν ἀνακαλύψεις καὶ τὰ τυχαῖα εὑρήματα διὰ μέρους τῶν ὁποίων ἐπλουτίσθη ἡ Συλλογή, ἀποδεικνύουν

Πρόκειται όμως για την ἐπιστημονική διερεύνηση αυτῶν τῶν θεμάτων. Γιατί τὸ ἔγκλημα³ τῆς ἀρχαιοκαπηλίας δὲν εἶναι φυσικὰ μόνον ἡ ἀπώλεια γιὰ τὸ κράτος ἐνὸς ἀντικειμένου ἀλλὰ ἵσως, καὶ περισσότερο, ἡ καταστροφὴ γιὰ πάντα ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ συνιστοῦν ἔνα ἐλάχιστο, ἀλλὰ πάντως ἀπὸ λείψανο τῆς ἴστορίας⁴. Γιὰ πάντα χάνονται όμως ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἀν δὲν ἀναζητηθοῦν. Καὶ ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ ἡ ἐρευνα⁵ μπορεῖ νὰ φθάσει σὲ κάποιο στάδιο ἀνασύνθεσης. Τέτοια εἶναι ἵσως ἡ περίπτωση ποὺ ἐκτίθεται ἐδῶ, μὲ μία ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα γιὰ μία ἀρχαιοκαπηλία στὴν Κρήτη τὸ 1949, τμῆμα τῶν προϊόντων τῆς ὁποίας κατέληξε στὴν τότε δημιουργημένη Συλλογὴ Γιαμαλάκη⁶.

ἀκόμη μίαν φοράν ὅτι ἀνεξάντλητα εἶναι τὰ λείψανα τῶν παλαιῶν, μεγάλων πολιτισμῶν, τῶν διαδεχθέντων ἀλλήλους ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Κρήτης». I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *ΑΔ* 20, 1965, Χρον., B3, 561: «Τὸν Ὁκτώβριον τοῦ 1964 ἐγένετο γνωστὴ μία μεγάλης ἐκτάσεως ἀρχαιοκαπηλία καὶ λαθραία σκαφὴ τοῦ λόφου Προφήτη Ἡλία εἰς Ἀφρατί». Ὁ ἴδιος, ὁ.π. 562: «Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1964, κατόπιν πληροφοριῶν διὰ τὴν δρᾶσιν τῶν ἀρχαιοκαπῆλων εἰς τὴν Μεσαράν ἡρευνήθη ἡ περιοχὴ τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας». Ὁ ἴδιος, *ΑΔ* 21, 1966, Χρον., B2: «Εἰς τὸ χωρίον τῆς Σητείας Ἀγιος Γεώργιος (Τουρτούλοι) κατεσχέθησαν ἐπὶ ἀρχαιοκαπῆλων δύο σαρκοφάγοι καὶ δεκαπέντε ἀγγεῖα. Διὰ τῶν ἡρευνῶν, αἵτινες ἐγένοντο εἰς τὴν περιοχήν, ἐβεβαιώθη ὅτι τὰ κατασχέθεντα ἀνευρέθησαν εἰς ἓν νεκροταφεῖον κείμενον εἰς τὴν θέσιν Βόλακας, B. τοῦ χωρίου».

3. Γ.Α. ΜΑΓΚΑΚΗΣ, Ἡ ἀρχαιοκαπηλία ὡς ἔγκλημα, εἰσήγηση στὸ Α' Συνέδριο τοῦ Συλλόγου Ἐλλήνων Ἀρχαιολόγων, 1967 (Ἀθήνα 1984) 90-96.

4. Ὁ.π. 91: «Ἡ ἀρχαιοκαπηλία..... προσβάλλει περαιτέρω μὲ τὴν ἀρπακτικὴν ἀνασκαφὴν τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν περὶ τῆς ἴστορίας καὶ τῆς τέχνης τοῦ τόπου μας. Τὸ ποὺ καὶ πῶς θὰ εὑρεθῇ ἐν ἀρχαῖον συνιστᾶ μοναδικὸν καὶ ἀναντικατάστατον ἐπιστημονικὸν δεδομένον, τὸ ὅποιον ἔχει συχνότατα μεγάλην ἐπιστημονικὴν σημασίαν διότι παρέχει πληροφορίας ἀνεπαναλήπτους περὶ τῆς ἴστορίας....».

5. Δὲν ἔλειψαν μερικὲς δειλὲς ἀναφορὲς ἀρχαιοκαπηλιῶν ἥ καὶ κιβδηλιῶν κρητικῶν ἀρχαίων. Πρβ. τὶς ἀναμνήσεις τοῦ G. KARO, *Greifen am Thron* (Baden-Baden 1959) 41-2, ὅπου ἀναφέρεται γενικότατα στὸ λεγόμενο «δακτυλίδι τοῦ Μίνωα» καὶ σὲ ἔλεφαντουργήματα ποὺ βρίσκονται στὸ ἔξωτερικό, μὲ μνεία τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν A. Evans καὶ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Σ. Μαρινάτου νὰ ἐντοπίσει τὰ ἄτομα ποὺ ὑποκρύπτονταν. Ἀκόμη καὶ τελευταῖα ὁ N. Πλάτων ἀναφέρθηκε σ' ἔνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς κατὰ τὸν G. Karo κιβδηλίας αὐτῆς, στὸ «δακτυλίδι τοῦ Μίνωα», ποὺ ὁ Πλάτων θεωρεῖ γνήσιο, χωρὶς ὅμως οὐσιαστικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ γνώρισε (N. ΠΛΑΤΩΝ, *Potónata*, 4, 1978, 434 κέ. Ὁ ἴδιος σὲ R. HÄGG-N. MARINATOS, *The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality*, Stockholm 1984, 67). Γιὰ τὰ προβλήματα στὴν ἔρευνα ἀπὸ τὴν κιβδηλίᾳ ἔργων τέχνης, ποὺ ὀδήγησε μερικοὺς ἐρευνητές (π.χ. E. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Minoikón Zōma*, Ἀθήνα 1971) στὴν ἀποφυγὴ καὶ ἀναφορᾶς ἀκόμη ἀμφίβολης προέλευσης ἀρχαίων, ποὺ δὲν ἔχουν προέλθει ἀπὸ ἀνασκαφές, ἐνδιαφέρον εἶναι πάντοτε τὸ ἄρθρο τοῦ H.G. BUCHHOLZ, «Ägäische Kunst Gefälscht», *APA* 1, 1970, 113 κέ. Γιὰ μιὰ σοβαρὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος βλ. τὸ βιβλίο τοῦ H. BIESANTZ, *Kretisch-Mykenische Siegelbilder* (Marburg 1954) 87, ποὺ προσπαθεῖ νὰ βεβαιώσει τὴν γνησιότητα κρητομυκηναϊκῶν σφραγίδων, ἀνάλογα μὲ τὸν χρόνο πρόσκτησή τους.

6. Ἡ Συλλογὴ Γιαμαλάκη ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου τὸ 1963 («Ἐπετεύχθη ἡ ἔξαγορά ὑπὸ τοῦ Δημοσίου τῆς ἐν Ἡρακλείῳ ἰδιωτικῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη», Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 17, 1963, 383). Πρώτη γραπτὴ ἀναφορά ἀπὸ τὴν ἀνηψιὰ τοῦ συλλέκτη ΑΓΝΗ ΞΕΝΑΚΗ, μετέπειτα Σακελλαρίου, σὲ Κρητ. Χρον. 1, 1947, 391-2. Γιὰ τὴν ἐτήσια αὐξηση τῶν πρόσκτημάτων τῆς Συλλογῆς βλ. τὶς εἰδήσεις στὰ χρονικὰ τοῦ περιοδικοῦ Κρητικὰ Χρονικά. Σημαντικὰ ἀντικείμενα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ὅπως τὸ εύρημα ποὺ συζητεῖται ἐδῶ, τὸν ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟ («Γραμμάτων διδασκαλία», *Minoica, Festschrift J. Sundwall* (Berlin 1958) 226-231), κυρίως ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνηψιὰ τοῦ συλλέκτη ΑΓΝΗ ΞΕΝΑΚΗ, μετέπειτα Σακελλαρίου, «Μινωικαὶ πινακίδες τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη», Κρητ. Χρον. 1, 1947, 391-2. «Οἱ μινωικοὶ σφραγιδόλιθοι τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη», Κρητ. Χρον. 3, 1949, 60-84. «Ὀπλα καὶ ἐργαλεῖα τῆς

Τὸ 1950 δ Ἀλεξίου δημοσίευσε ἔνα πολὺ σημαντικὸ ἀντικείμενο (πίν. 5 - 12), ποὺ ἔγινε ἀρχικὰ γνωστὸ στὴ βιβλιογραφίᾳ ώς «δ ναῖσκος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη», μαζὶ μὲ εἴκοσι πρωτογεωμετρικὰ-γεωμετρικὰ ἄγγεῖα πού, ὅπως ἀνέφερε, βρέθηκαν μαζί, ώς «σύνολον ἀγνώστου προελεύσεως, ἀποκτηθὲν κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ τρέχοντος ἔτους»⁷. «Οπως βεβαιώθηκε ἀργότερα, τὸ πήλινο δμοίωμα βρέθηκε στὶς Ἀρχάνες. Καὶ ἡ προέλευση δὲν ἦταν ἀγνώστη τὸ 1950⁸. Στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη τὸ πήλινο δμοίωμα καὶ δεκατέσσερα ἀπὸ τὰ ἄγγεῖα εἶχαν τὴν ἔνδειξη ὅτι βρέθηκαν «μεταξὺ Κνωσοῦ - Ἀρχανῶν, πιθανῶς ἐκ τάφου, 1950»⁹. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἄγγεῖα, ποὺ καταγράφηκε στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς ἀπὸ τὸν Ἀλεξίου ἀργότερα, ἔχει τὴν ἀχρονολόγητη ἔνδειξη «Ἀρχάνες, δμοῦ μὲ τὸν ναῖσκον», γραμμένη μὲ μολύβι¹⁰. Πέντε δμως ἀπὸ τὰ ἄγγεῖα ποὺ δημοσιεύθηκαν ὅτι βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὸ δμοίωμα, δὲν ἔχουν καμία τέτοια ἔνδειξη στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς. Δύο ἀπ' αὐτὰ¹¹ ἔχουν στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς ώς προέλευση τὴν Μεσαρὰ καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τρία¹² δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο προέλευσης. «Ἐτσι μαζὶ μὲ τὸ δμοίωμα ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ βρέθηκαν δεκαπέντε μόνον ἄγγεῖα καὶ ὅχι εἴκοσι¹³.

Συλλογῆς Γιαμαλάκη», *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 107-128. Σημαντικὰ χρήσιμη ἦταν τότε ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὴν A. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ σὲ ἔχωριστὸ τόμο τῶν κρητομυκηναϊκῶν σφραγίδων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη (*Les cachets minoens de la collection Giamalakis* (Paris 1958) E.C.X.) – ὁ τίτλος «μινωικὲς σφραγίδες τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη» δὲν εἶναι ἀκριβῆς, γιατὶ βέβαια ἡ ἀπόκτηση τῶν σφραγίδων στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν συλλέκτη δὲν εἶναι ἀπόδειξη μινωικότητας, ἀν δὲν συνοδεύεται κι ἀπὸ ἄλλα οὐσιαστικὰ στοιχεῖα –, ἀκολούθησε τὸ πρῶτο βιβλίο γιὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴ σφραγιδογραφία τοῦ H. BIESANTZ (*Kretisch-Mykenische Siegelsbilder*, Marburg 1954) καὶ προηγήθηκε λίγο τὸ βιβλίο τοῦ V.E.G. KENNA γιὰ τὶς σπουδαιότατες σφραγίδες τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὀξφόρδης (*Cretan Seals*, Oxford 1960).

«Ἔχει ἀναγγελθεῖ ἀκριβῶς πρὶν εἴκοσι χρόνια, τὸ 1964, ἀπὸ τοὺς F. MATZ καὶ H. BIESANTZ (*CMS I* (Berlin 1964) VII) ὅτι οἱ σφραγίδες τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐρευνήτρια Ἀγνὴ Ξενάκη-Σακελλαρίου, στὴ μεγάλη σειρὰ τοῦ *Corpus der kretisch-mykenischen Siegel* (*CMS*) ώς τόμος III. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ ἀναμένεται ἀπὸ τότε μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον, καὶ ὅχι μόνον ἀπὸ τοὺς σφραγιδολόγους, γιὰ τὸ πρόσθετο γεγονός ὅτι στὴν πρώτη δημοσίευση τῆς Ἀγνὴ Ξενάκη-Σακελλαρίου πολλές κίβδηλες σφραγίδες τῆς Συλλογῆς θεωρήθηκαν ώς γνήσιες.

7. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 441-462, πίν. ΚΘ-ΛΒ, εἰκ. 7-9.

8. Ἀκόμη καὶ ὁ B. RUTKOWSKI, *Cult Places in the Aegean World* (Βαρσοβία 1972) 65, γράφει ὅτι «It was supposedly found at Archanes. A piece of figurine which was a perfect fit for the missing part of one of the figurines on the lid of this vessel recently came to light at Phythies, Archanes».

9. Ἀρ. Κατ. Συλλογῆς 376-390.

10. Ἀρ. 660.

11. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, πίν. ΛΒ 1, ἀρ. 5 καὶ πίν. ΛΑ, ἀρ. 12. Ἀρ. 502, 532 τῆς Συλλογῆς, ἀντίστοιχα.

12. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, ΛΒ 1, ἀρ. 3, 4, 8. Ἀρ. 391, 539 καὶ 591 τῆς Συλλογῆς, ἀντίστοιχα.

13. Δὲν ὑπάρχει ἄλλωστε καὶ κανένα ἐσωτερικὸ στοιχεῖο ποὺ νὰ δόηται στὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ πέντε αὐτὰ ἄγγεῖα βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὸ πήλινο δμοίωμα. Ἀπὸ τὰ πέντε αὐτὰ ἄγγεῖα ποὺ συζητοῦνται ἐδῶ μόνον ἡ προχοΐσκη *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, πίν. ΛΑ, ἀρ. 12 (ἀρ. 532 τῆς Συλλογῆς ἀπὸ τὴν Μεσαρὰ) ἀναφέρεται ὅτι ἀποτελεῖ «ἀδιαίρετον δμάδα ἔξελθοῦσαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου» (*Κρητ. Χρον.* 4, 1958, 448) γιατὶ ἔχει κοινὴ μὲ τὰ ἄλλα ἄγγεῖα τὴν παρουσία τριγώνων. Τρίγωνα δμως ἐπάλληλα ἢ διάγραμμα εἶναι ἑνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα θέματα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (J.K. BROCK, *Fortetsa* (Cambridge 1957) 171, 4e, i, 174, 6e). Τὰ ἄγγεῖα αὐτὰ μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ἄλλα πρωτογεωμετρικὰ-

‘Η προέλευση καὶ οἱ συνθῆκες εὑρεσης τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν ἔμειναν σκοτεινὲς γιὰ μερικὰ χρόνια, μέχρι τὸ 1957, ποὺ βεβαιώθηκε ὅτι τουλάχιστον τὸ πήλινο δμοίωμα βρέθηκε στὶς Ἀρχάνες, στὴ θέση Φυθιές (πίν. 13α). Οἱ Φυθιές βρίσκονται βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δρόμο ποὺ συνδέει τὶς Κάτω μὲ τὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, ἀπέναντι καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Φουρνί, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Γαλανὸ Παπούρι καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀνήφορο, καὶ εἶναι τμῆμα τοῦ Κάμπου, ποὺ βρίσκεται βόρεια, βορειοδυτικά. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς θέσης ὅτι οἱ Φυθιές βρίσκονται δίπλα, ἀλλὰ βόρεια τῶν Ἀρχανῶν, εἶναι δηλαδὴ «μεταξὺ Κνωσοῦ - Ἀρχανῶν», σύμφωνα καὶ μὲ τὴν προέλευση ποὺ ἀναγράφεται στὸ εὑρετήριο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ὅπως σημειώθηκε στὴν ἀρχή.

‘Η ταύτιση τῆς θέσης Φυθιές Ἀρχανῶν ὡς τόπου ἀνεύρεσης τοῦ «ναΐσκου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη» εἶναι μυθιστορηματικὰ ἀπίστευτη, γιὰ ἀυτὸ καὶ δίνεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ μὲ κάθε λεπτομέρεια. Στὶς Ἀρχάνες λοιπόν, στὴ θέση Φυθιές, καὶ ἀκριβῶς στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη, τῆς λεγόμενης Χατζηγιωργάκαινας (πίν. 13β), ὁ ἔξαιρετος φύλακας ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν Λευτέρης Συναδινάκης βρῆκε τὸ 1957 τὸν κορμὸ ἐνὸς πήλινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου¹⁴ ποὺ, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἀνῆκε στὸν ἄντρα δεξιὰ πάνω στὴ στέγη τοῦ δμοιώματος, τὸ κεφάλι τοῦ δποίου εἶχε βρεθεῖ ξεχωριστά, ἐνῷ τὰ πόδια ἦταν συμφυὴ μὲ τὸ δμοίωμα¹⁵. Τὴν εἰδηση δημοσίευσε πρῶτος ὁ N. Πλάτων¹⁶, χωρὶς ἀναφορὰ τῶν ἴδιαίτερων συνθηκῶν εὑρεσης καὶ ἀναδημοσίευσε πάλι ὁ Ἀλεξίου, χωρὶς ὅμως πάλι περισσότερες πληροφορίες¹⁷. ‘Η εἰδηση ἔγινε σύντομα γνωστὴ, γιατὶ βέβαια διαδόθηκε μὲ τὴ μεγάλη κυκλοφορία τοῦ βιβλίου τοῦ Μαρινάτου¹⁸, ποὺ ὑπογράμμισε τὴν ἀνεύρεση τοῦ δμοιώματος στὶς Ἀρχάνες, τὴν ἀρχαιολογικὴ ση-

ἀγγεῖα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ ἄλλους τόπους, ποὺ θὰ δημοσιεύσει ὁ Ἀλεξίου γαλλικὰ (*Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 441, σημ. 1).

14. ‘Ο Λευτέρης Συναδινάκης διηγεῖται (15.9.81) ὅτι στὶς συνηθισμένες του περιοδεῖες στὶς Ἀρχάνες πέρασε τυχαῖα ἀπὸ τὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη, πιθανότατα τὸν μήνα Οκτώβριο, γιατὶ τότε εἶχαν «ξελακκίσει τὶς κουρμούλες» καὶ στὴ ρίζα μιᾶς ἀπ’ αὐτὲς βρῆκε τὸ εἰδώλιο. Τὸ θεώρησε φυσικὰ σημαντικό, καὶ τὴν ἓδια μέρα τὸ πρωὶ πῆγε στὸ Ἡράκλειο καὶ τὸ παρέδωσε στὸν τότε Διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου N. Πλάτωνα. ‘Ο Πλάτων ἀναγνώρισε ἀμέσως ὅτι τὸ εἰδώλιο ἀνῆκε στὸ δμοίωμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη καὶ κάλεσε τηλεφωνικὰ τὸν συλλέκτη γιατρὸ Στ. Γιαμαλάκη, ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὸ σπίτι του στὸ Μουσεῖο τὸ δμοίωμα, ἔτσι ποὺ ἀποδείχθηκε ἀμέσως πάλι ὅτι τὸ εἰδώλιο ποὺ βρῆκε ὁ Λευτέρης Συναδινάκης συνανῆκε στὸ δμοίωμα.

15. Βλ. λεπτομερὴ περιγραφὴ (*Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 447) γιὰ τὰ τμῆματα τοῦ δμοιώματος ποὺ σώζονταν. ‘Αν καὶ δὲν ἀναφέρεται, τὸ κεφάλι τοῦ δεξιοῦ εἰδωλίου, ποὺ βέβαια δὲν ἦταν συμφυές, ἀφοῦ ἔλειπε ὁ κορμός, θὰ ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὸν συλλέκτη ξεχωριστά, ὅπως καὶ τὰ σπασμένα κομμάτια τοῦ δμοιώματος. Πρβ. πιὸ κάτω τὶς περιγραφές τῶν ἐργατῶν γιὰ τὰ κομμάτια ποὺ μάζευαν.

16. *Κρητ. Χρον.* 11, 1957, 338. *BCH* 82, 1958, 701.

17. *Κρητ. Χρον.* 12, 1958, 278: «Τὸ ἀντικείμενον, ἐκ τοῦ δποίου ἔλειπε τὸ ἔτερον τῶν ἐπὶ τῆς στέγης εἰδωλίων, ἀνευρέθη ὑπὸ χωρικῶν, οἵτινες τὸ ἐπώλησαν εἰς τὸν νῦν κάτοχον, τὸ δὲ σημεῖον εὑρέσεως παρέμενεν ἄγνωστον. Πρό τινος ἀνευρέθη τυχαίως τὸ ἐλλείπον εἰδώλιον πλησίον τῶν Ἀρχανῶν καὶ οὕτω ἐγένετο γνωστὸς δ τόπος προελεύσεως αὐτοῦ».

18. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - M. HIRMER, *Kreta und das mykenische Hellas* (München 1959) 103, εἰκ. 138-9.

μασία τοῦ όποιου γνώριζε καλά¹⁹. Ἐπὸ τότε τὸ ἀντικείμενο εἶναι πασίγνωστο ώς «ὅ πρωτογεωμετρικὸς ναΐσκος τῶν Ἀρχανῶν»²⁰.

“Οπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη σημειώνεται ὅτι τὸ πήλινο ὄμοιώμα καὶ δεκαπέντε ἀγγεῖα προέρχονται «πιθανῶς ἐκ τάφου», καὶ ἡ

Εἰκ. 1. Ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν Λευτέρης Συναδινάκης στὴ θέση τῆς κρεβατίνας τῆς Ἀννας Λυδάκη, ὅπου βρῆκε τὸ 1957 τὸν κορμὸ ἐνὸς πήλινου εἰδωλίου ποὺ συνανήκε μὲ μία μορφὴ τοῦ ὄμοιώματος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

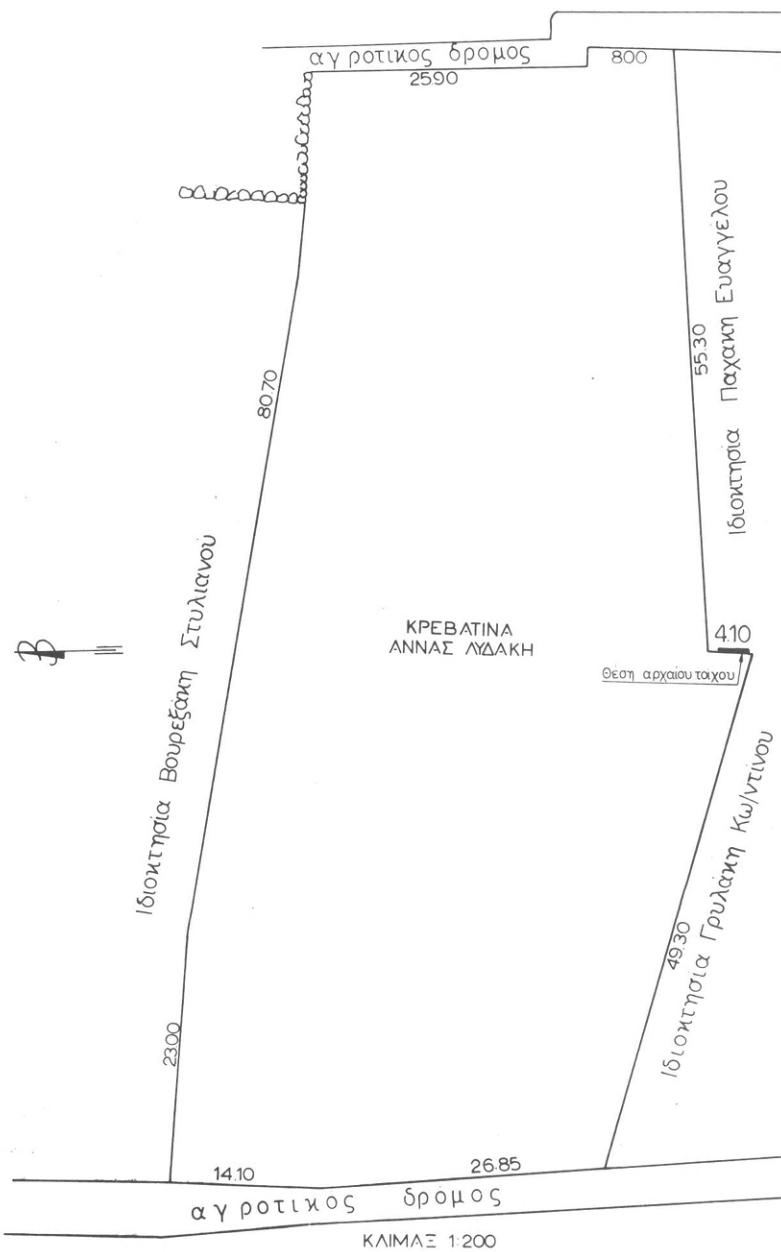
πληροφορία αὐτὴ ἐπαναλήφθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλεξίου στὴν πρώτη δημοσίευση²¹ χωρὶς καμία διευκρίνιση. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ θέμα τοῦ τόπου τῆς ἀνεύρεσης τοῦ ὄμοιώματος, ποὺ βεβαιώθηκε ἀπὸ τὸν Λευτέρη Συναδινάκη, δὲν ἀπασχόλησε περισσό-

19. Ἐπὸ τὸ 1925, *AA* 9, 1922-5, παρ. 1,2.

20. O R. HIGGINS, *Greek Terracottas* (London 1967), ποὺ ἀναφέρει ὅτι τὸ ὄμοιώμα «said to have been found at Archanes», δὲν εἶναι καλὰ πληροφορημένος.

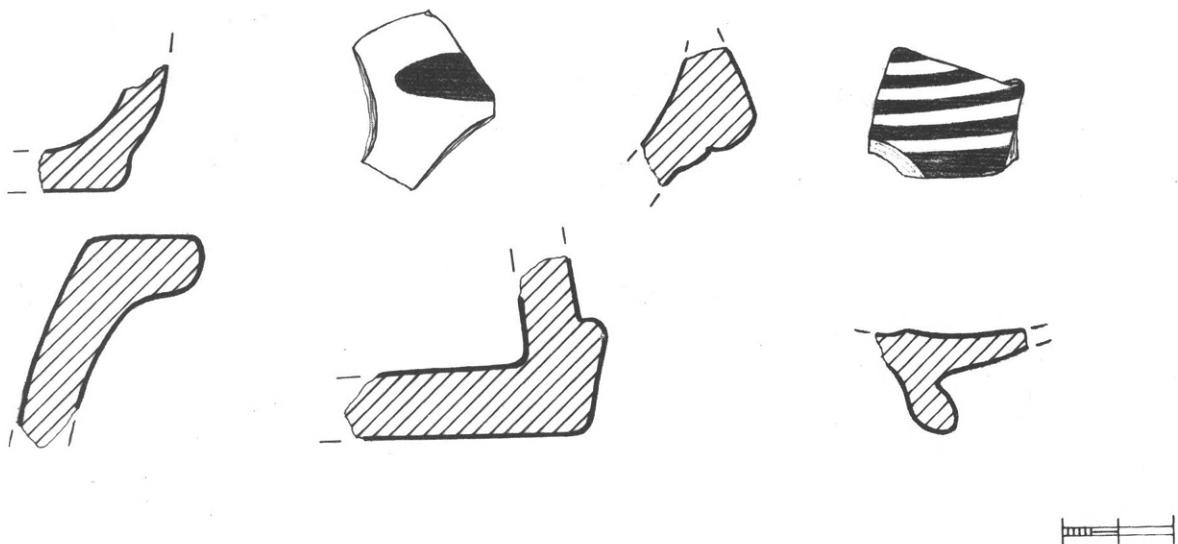
21. *Kρητ. Χρον.* 4, 1950, 449, «πιθανῶς ἡ ὁμάς προέρχεται ἐκ τινος εἰς καλὴν κατάστασιν διατηρηθέντος λαξευτοῦ τάφου» καὶ 452, σημ. 19, ὅπου ἡ ἀνεύρεση σὲ τάφο θεωρεῖται δεδομένη. Σὲ μεταγενέστερη ὁμως ἀναφορὰ τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ στὸ ὄμοιώμα (*Kρητ. Χρον.* 12, 1958) δὲν γίνεται μνεία τῆς ἀνεύρεσής του σὲ τάφο.

τερο τὴν ἔρευνα²². Ἐτσι δόμως τὸ ὁμοίωμα παρέμεινε ἀπλῶς ἓνα σημαντικὸ ἀπόκτημα ἔργου τέχνης μιᾶς ἴδιωτικῆς συλλογῆς, ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ τὸ περιέβαλλε. Ἡταν ἀπαραίτητο λοιπὸν νὰ διερευνηθοῦν οἱ χαμένες συνθῆκες ἀνεύρεσής του, γιὰ τὴν ἐπανένταξή του στὸν χῶρο ποὺ τὸ δημιούργησε.

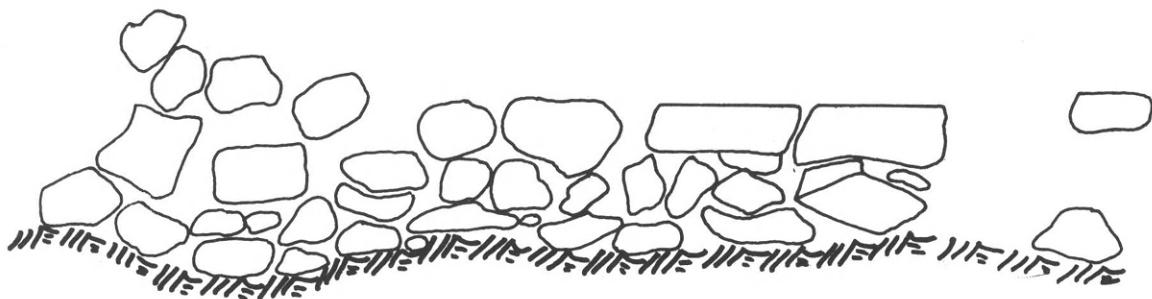

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς κρεβατίνας τῆς "Αννας Λυδάκη στὶς Φυθιὲς Ἀρχανῶν.

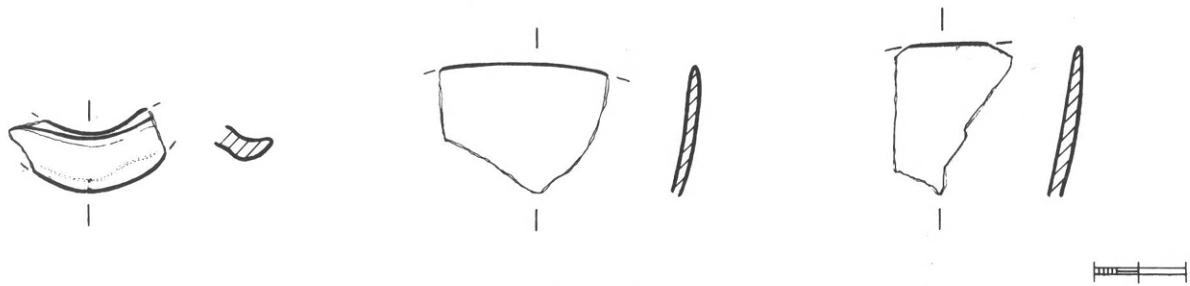
22. Κατὰ τὸν Λευτέρη Συναδινάκη (15.9.81) οὔτε δ. Ν. Πλάτων, οὔτε δ. Στ. Ἀλεξίου ζήτησαν ποτὲ νὰ τοὺς ὑποδείξει τὸν χῶρο ποὺ βρῆκε τὸ εἰδώλιο. («Ἄφοῦ τοὺς πῆγα τὸ εἰδώλιο ἐξενιάσανε», κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Λευτέρη Συναδινάκη).

Εἰκ. 3. "Οστρακα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς κρεβατίνας τῆς "Αννας Λυδάκη.

Εἰκ. 4. Τοῖχος στὴν κρεβατίνα ἀπὸ δυτικά.

Εἰκ. 5. "Οστρακα ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς κρεβατίνας.

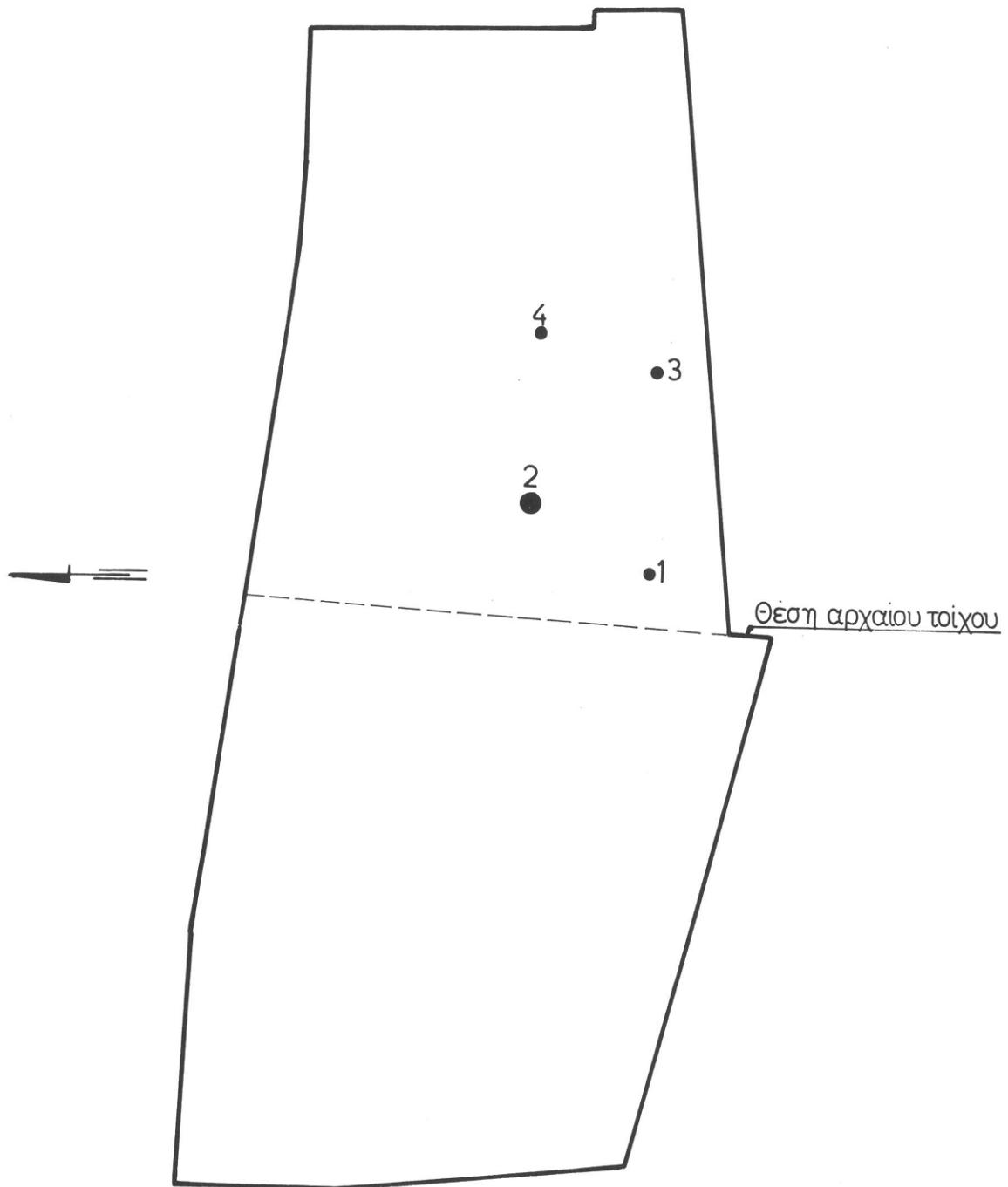
Μὲ τὴν ἀνεύρεση τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Λευτέρη Συναδινάκη ἔγινε γνωστὸς ἀπὸ τὸ 1957 ὁ χῶρος ἀνεύρεσης καὶ τοῦ δμοιώματος, δηλαδὴ ἡ κρεβατίνα τῆς "Αννας Γιάννη Λυδάκη, τῆς λεγόμενης Χατζηγιωργάκαινας, στὶς Φυθιές Ἀρχανῶν (εἰκ. 1). Ἡ κρεβατίνα, ὅπως ἔδειξαν πολλὲς αὐτοψίες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς "Ἐφη καὶ Γιάννη Σακελλαράκη, ἓνα μακρόστενο κομμάτι γῆς ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση (εἰκ. 2) σχήματος περίπου τραπεζίου, μήκους $80.70+23.00$ στὸν Βορρὰ καὶ $53.50+29.30$ μ. στὸν Νότο, πλάτους ἀνατολικὰ $25.90+8.00$ καὶ δυτικὰ $14.10+26.85$ μ., ὁρίζεται ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ ἀπὸ δύο δρόμους, ποὺ δδηγοῦν ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες στὶς κρεβατίνες τοῦ Κάμπου καὶ ἀπὸ τὴν κρεβατίνα τοῦ Στ. Βουρεξάκη στὸν Βορρὰ καὶ τῶν Κωνστ. Γρυπάκη καὶ Εὐάγγ. Παχάκη στὸν Νότο.

Στὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε σὲ πολλὲς ἐπισκέψεις συλλέχθηκαν διάφορα ὄστρακα, ἀκόμη καὶ σύγχρονα, διάσπαρτα σ' ὅλο τὸν χῶρο, κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα (εἰκ. 3) καὶ μία ὁμάδα δμως στὸ δυτικὸ (εἰκ. 5). Ἡ πρώτη ὁμάδα τῶν διάσπαρτων ὄστρακων σ' ὅλο τὸν χῶρο καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς κρεβατίνας περιέχει διάφορα χονδροειδή, ἀχρονολόγητα τὰ περισσότερα ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ πίθων. Ἀνάμεσά τους ὁμως ἔχωριζουν μερικά, ποὺ ἵσως ἀνήκουν σὲ μινωικά, γεωμετρικά, ἐλληνορωμαϊκά καὶ βυζαντινὰ χρόνια. Στὰ μινωικὰ χρόνια ἀνήκει ἀναμφίβολα βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου (εἰκ. 3, πρώτη σειρά, πρῶτο ἀριστερά), καὶ ἵσως ἔνα ὄστρακο ἀπὸ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο (εἰκ. 3, πρώτη σειρά, δεύτερο ἀριστερά) ἀπὸ κιτρινέρυθρο πηλό, ἐπιχρισμένο ἐσωτερικὰ μὲ καστανὸ χρῶμα καὶ διακοσμημένο ἐξωτερικὰ μὲ ἔνα φύλλο (;). Μινωικὸ πρέπει νὰ εἶναι βέβαια κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη, ποὺ σώζει τμῆμα τῆς ἐξωτερικῆς στρογγυλῆς ἐπιφάνειας καὶ τμῆμα κοιλότητας στὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 3, πρώτη σειρά, τρίτο ἀπὸ ἀριστερά). Γεωμετρικὰ εἶναι ἵσως δύο ὄστρακα, τὸ πρῶτο ἀπὸ ἐξω νεῦνον χεῖλος καὶ ψηλὸ λαιμὸ ἀμφορέα (εἰκ. 3, δεύτερη σειρά, πρῶτο ἀπὸ ἀριστερά) ἀπὸ κοκκινωπὸ πηλὸ μὲ τμήματα ἐξίτηλων ὁμόκεντρων κύκλων ἐξωτερικά. Ἰσως στὰ ἐλληνορωμαϊκὰ χρόνια ἀνήκει βάση μεγάλου ἀγγείου (εἰκ. 3, δεύτερη σειρά, μέση) ἀπὸ κοκκινωπὸ ἀκάθαρτο πηλό, μὲ ἀναδίπλωση ἐξωτερικὰ καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια βάση πινακίου (εἰκ. 3, δεύτερη σειρά, δεξιὰ) μὲ ἵχνη ἐφυάλωσης ἐσωτερικὰ σὲ κίτρινο βάθος, μὲ καστανὸ θέμα.

Μόνο στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς κρεβατίνας καὶ μάλιστα σὲ ἀπόσταση 55.30 μ. ἀπὸ τὸν δρόμο στὰ ἀνατολικά, φάνηκε, ἐπιφανειακά, ἡ δυτικὴ ὅψη καλοκτισμένου τοίχου (πίν. 14, εἰκ. 2, 4, 6) μήκ. 2. 90, πλάτ. 0.40 καὶ σωζ. ὑψ. 0.65 μ., ποὺ ἵσως χρονολογεῖται στὰ πρωτομινωικὰ χρόνια, γιατὶ δίπλα του καὶ ἀνατολικὰ βρέθηκαν λίγα ὄστρακα αὐτῶν τῶν χρόνων.

Στὴ δεύτερη αὐτὴ ὁμάδα ὄστρακων ἀπὸ τὴν κρεβατίνα τῆς "Αννας Λυδάκη (εἰκ. 5) ἀνήκουν, ὄστρακο ἀπὸ τὴ δακτυλιόσχημη βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου (εἰκ. 5, πρῶτο ἀριστερά) ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ καὶ δύο ὄστρακα ἀπὸ χείλη παρόμοιων κυπέλλων, πάλι ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλό, μὲ ἵχνη καστανόμαυρου ἐπιχρισματος μέσα κι ἔξω (εἰκ. 5, δεύτερο καὶ τρίτο).

"Οπως φαίνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν δύο ὁμάδων ὄστρακων ἀπὸ τὴν κρεβατίνα τῶν κληρονόμων τῆς "Αννας Λυδάκη, ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ἔφερε σὲ φῶς ἵχνη διάφορων περιόδων, ἀπὸ τὰ πρωτομινωικὰ χρόνια μέχρι σήμερα, τίποτε ὁμως ποὺ νὰ συνδέει ξεχωριστὰ τὸ πήλινο δμοίωμα ἡ ἀκόμη καὶ τὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρεται πώς

Εἰκ. 6. Θέση τῶν τάφων 1-4 στὴν κρεβατίνα τῆς "Αννας Λυδάκη στὶς Φυθιές Ἀρχανῶν κατὰ τὸν ἐργάτη Εὐάγγελο Χοχλιδάκη ποὺ θυμήθηκε τὴν ἀρχαιοκαπηλία τοῦ 1949. Μὲ διακεκομμένη γραμμὴ όριζονται οἱ ἐργασίες στὸ δυτικό τμῆμα τὸ 1947 καὶ στὸ ἀνατολικό τὸ 1949.

βρέθηκαν μαζί του, μὲ τὸν χῶρο. Ὄπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν δύο δστρακα χρονολογοῦνται στὰ γεωμετρικὰ χρόνια. Καὶ εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ πὼς δὲν βρέθηκαν καθόλου ἐπιφανειακὰ κόκαλα, ἡν δυμηθοῦμε πὼς τὸ πήλινο δμοίωμα ἀναφέρθηκε πὼς προέρχεται ἀπὸ τάφο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔρευνα στράφηκε πάλι σὲ ἄλλη κατεύθυνση.

Terminus ante quem γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ πήλινου δμοίωματος ἦταν ἡ ἀπόκτησή του ἀπὸ τὸν Γιαμαλάκη τὸ 1950. Ἐπερπε λοιπὸν νὰ διερευνηθεῖ πόσα χρόνια πρὶν τὸ 1950 εἶχαν γίνει ἐργασίες ἐκσκαφῶν στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη, πράγμα σχετικὰ εὔκολο, γιατὶ ἡ κρεβατίνα ἦταν στὴν εἵσοδο τοῦ χωριοῦ καὶ πολλοὶ κάτοικοι θυμοῦνταν μὲ ἀκρίβεια τὰ γεγονότα. Εἶναι βέβαιο ὅτι πρὶν μεταβάλλει τὸ χωράφι της σὲ κρεβατίνα ἡ Ἀννα Λυδάκη χρειάσθηκε νὰ κάμει κύλισμα, «ἀνασκαφή», ὅπως λέγεται στὶς Ἀρχάνες, δηλαδὴ νὰ σκάψει σὲ βάθος μέχρι 0.50 μ., ἔτσι ποὺ νὰ ἔρθει στὴν ἐπιφάνεια τὸ κατώτερο καὶ εὑφορότερο στρῶμα χώματος. Καὶ ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔγινε σὲ δύο φάσεις, ἐπειδὴ τὸ χωράφι ἦταν μεγάλο, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1947 καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1949. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν μεγάλο τὸ χωράφι, στὸ κύλισμα ἐργάστηκαν ἀρκετοὶ κάτοικοι τῶν Ἀρχανῶν.

Στὴν πρώτη φάση, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1947, ποὺ σκάφτηκε τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς κρεβατίνας, ἐργάστηκαν οἱ Πολύδωρος Γενετζάκης, Νικόλαος Καλοχριστιανάκης, ὁ λεγόμενος Καραβίτης καὶ Χαράλαμπος Καλοχριστιανάκης. Οἱ δύο τελευταῖοι δὲν θυμοῦνται τίποτε. Ὁ Πολύδωρος Γενετζάκης θυμᾶται²³ δμως πὼς στὸ δυτικὸ τμῆμα βρισκόταν σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια ὁ ἄτσακας, δηλαδὴ τὸ στερεὸ ἔδαφος. Σὲ ἀπόσταση μόνο 30-40 μ. ἀπὸ τὸν δρόμο δυτικά, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἀγροῦ, βρίσκονταν πολλὲς πέτρες καὶ δστρακα διάσπαρτα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Πολύδωρου Γενετζάκη βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὰ πορίσματα τῶν αὐτοψιῶν ποὺ ἔγιναν, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω.

Ἡ δεύτερη φάση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς κρεβατίνας, ποὺ ἔγινε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1949, εἶναι ἡ περίοδος ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, στὴν ὁποία ἐργάστηκαν ὀκτὼ κάτοικοι τῶν Ἀρχανῶν, οἱ Μανόλης Δουνδουλάκης, Ἀπόστολος Καζαντζάκης, Νικόλαος Καλοχριστιανάκης, ὁ λεγόμενος Καραβίτης, Χαράλαμπος Καλοχριστιανάκης, Γεώργιος Καναβάκης, Γεώργιος Χοχλιδάκης, Εὐάγγελος Χοχλιδάκης καὶ Στέλιος Φουντουλάκης. Ἀπ' αὐτοὺς ἔχει πεθάνει ὁ Γεώργιος Χοχλιδάκης καὶ ἔλειπε ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες μόνον ὁ Στέλιος Φουντουλάκης, ποὺ δὲν ρωτήθηκε γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ θὰ περιγραφοῦν, ὅπως οἱ ἄλλοι. Οἱ ὑπόλοιποι ἔξι συμφωνοῦν, ὅχι μόνο στὶς γενικὲς γραμμές, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς λεπτομέρειες καὶ μερικοὶ πρόσθεσαν καὶ κάτι ξεχωριστό, ἡ γιατὶ τοὺς ἔκανε ἐντύπωση, ἡ γιατὶ κάτι ἀνέσκαψαν μόνοι τους, ἀφοῦ ἐκεῖνοι τὸ βρῆκαν. Κρίθηκε γι' αὐτὸ σκοπιμότερο νὰ ἀνασυντεθεῖ ἐδῶ ἀπὸ τὶς διάφορες διηγήσεις ἡ χαμένη εἰκόνα, ἀντὶ γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση διάφορων μαρτυριῶν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ δμως ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ βασί-

23. 10.10.81. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ διάφοροι μάρτυρες ρωτήθηκαν ξεχωριστὰ ἄλλὰ καὶ σὲ ἀντιπαράσταση, ἀν κατὰ τὴν πορεία τῆς ἔρευνας εἶχε προκύψει κάποιο στοιχεῖο.

ζεται περισσότερο στή μαρτυρία του Εὐάγγελου Χοχλιδάκη²⁴, που σὰν ἀνηψιὸς τῆς "Αννας Λυδάκη ήταν πιὸ κοντὰ στὰ γεγονότα²⁵.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1949, ἔνα χρόνο πρὶν τὴν ἀπόκτηση τοῦ δμοιώματος ἀπὸ τὸν Γιαμαλάκη, καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Ἰουλίου μέχρι τὶς 10 Αὐγούστου, ἡ ἴδιοκτήτρια "Αννα Γιάννη Λυδάκη, περίπου 65 χρόνων, μία φυσιογνωμία τότε τῶν Ἀρχανῶν, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἐπίθετο Χατζηιωργάκαινα, μίσθωσε τοὺς παραπάνω ἐργάτες, γιὰ νὰ συνεχίσει μετὰ τὸ 1947 σὲ δεύτερη φάση τὸ κύλισμα τῆς κρεβατίνας της, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα. Οἱ πρῶτοι μεταπολεμικοὶ καιροὶ ήταν βέβαια δύσκολοι, ἀφοῦ ἡ πληρωμὴ τῶν ἐργατῶν δὲν ἔπερνοῦσε τὶς 25 δρχ. χωρὶς φαγητό, ἀντίθετα μὲ τὸ «σύψωμα», που συνηθίζεται στὴν Κρήτη. "Ἐτσι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν "Αννα Λυδάκη καὶ στοὺς ἐργάτες της σημαδεύτηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνάγκη τῶν τελευταίων νὰ δουλέψουν, πράγμα σημαντικὸ γιὰ τὸ θέμα που μᾶς ἐνδιαφέρει. Παρούσα συνεχῶς ήταν ἡ "Αννα Λυδάκη καὶ ὁ ἄνδρας της Γιάννης, που δὲν φαίνεται νὰ ἔπαιξε κάποιο ρόλο στὴν ὑπόθεση, γιατὶ δὲν τοῦ ἀνῆκε ἄλλωστε καὶ ἡ κρεβατίνα, που εἶχε μεταγράψει στὴ γυναίκα του. Τὸ κύλισμα ἄρχισε ἀπὸ τὴ λεγόμενη «ποδαρά», δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χωραφιοῦ, δίπλα στὸν ἀνατολικὸ δρόμο, κι ὅπως φαίνεται, κάθε ἐργάτης δούλευε σὲ μία σειρά, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Νότο σὲ Βορρὰ²⁶ καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, «κουνιστά», ὅπως λέγεται στὶς Ἀρχάνες ἡ βουστροφηδὸν κίνηση.

"Οταν ἀνακαλύφθηκε ὁ πρῶτος τάφος, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες που συλλέχθηκαν, ἡ "Αννα Λυδάκη ἀναγνώρισε ἀμέσως τὴ σημασία τοῦ εὑρήματος καὶ πολὺ πειστικὰ μίλησε στοὺς ἐργάτες γιὰ τάφους τούρκικους «τῶν ἀγάδων». Παράλληλα δμως φρόντισε νὰ τοὺς προειδοποιήσει «νὰ μὴν ποῦν τίποτε» καὶ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν περισυλλογὴ τῶν ἀντικειμένων, γιὰ τὴν δροσία φρόντισε ἰδιαίτερα, ἀναφέρθηκε στὸν γιό της, Γεώργιο Λυδάκη, που ζοῦσε στὴν Ἀμερική, στὸν ὅποιο τόσο ἄρεσαν «αὐτὰ τὰ πράγματα», που θὰ συγκολλοῦσε καὶ τὰ σπασμένα, ὅταν θὰ γύριζε. "Ἐτσι δραγανώθηκε ἔντεχνα ἡ ἐπιχείρηση, ἀφοῦ παράλληλα μὲ τὸ κύλισμα, που σίγουρα ἐνδιέφερε περισσότερο, ὁ ἐργάτης που ἔβρισκε ἔναν τάφο, ἔπρεπε νὰ μαζέψει ὅλα τὰ ἀντικείμενα μέσα σὲ κοῦτες ἢ τσουβάλια καὶ νὰ τὰ μεταφέρει στὸ σπίτι τῆς ἴδιοκτήτριας, πολὺ κοντὰ στὴν κρεβατίνα, στὴν εἰσόδο τοῦ χωριοῦ, ἀριστερά. "Οπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, ὁ ἀνηψιὸς τῆς ἴδιοκτήτριας καὶ ἐργάτης της Εὐάγγελου Χοχλιδάκης θυμόταν τόσο καλὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1949, που ἔκανε ἀκόμη κι ἔνα σκαρίφημα γιὰ τοὺς τάφους που βρέθηκαν καὶ τὴ θέση τους στὴν κρεβατίνα τῆς θείας του. Πρόκειται γιὰ τέσσερις τάφους, ὅλους στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τῆς κρεβατίνας, που ἀριθμοῦνται ἐδῶ ἀπὸ τὸ 1 μέχρι τὸ 4 (εἰκ. 6). "Ο Εὐάγγελος Χοχλιδάκης θυμᾶται τὴν ὑπαρξη ἄλλων δύο τάφων βορειοανατολικὰ καὶ νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὸν τάφο 3, που δὲν ἀνοίχθηκαν, ἵσως γιατὶ τὰ εὑρήματα τῶν

24. 10.10.81.

25. Ὁ Μανόλης Δουνδουλάκης ρωτήθηκε στὶς 11.10.81, ὁ Ἀπόστολος Καζαντζάκης στὶς 4.11.81, ὁ Νικόλαος Καλοχριστιανάκης-Καραβίτης στὶς 5.11.81, ὁ Χαράλαμπος Καλοχριστιανάκης στὶς 4.11.81 καὶ ὁ Γεώργιος Καναβάκης στὶς 4.11.81.

26. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος που δὲν παρακολούθησαν ὅλοι οἱ ἐργάτες ὅλες τὶς ἔξελιξεις, ἀλλὰ κυρίως τὰ ἐπεισόδια που ἔλαβε ὁ καθένας μέρος προσωπικά.

ἄλλων ἡταν ἥδη πολλά, καὶ ἡ ἐργασία ποὺ ἀπαιτοῦσαν μεγάλη²⁷. Ὁ Εὐάγγελος Χοχλιδάκης νομίζει ἀκόμη πώς οἱ τάφοι συνεχίζονται καὶ στὴ γειτονικὴ κρεβατίνα τοῦ Εὐάγγ. Παχάκη πρὸς Νότο.

Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν ἔξι ἐργατῶν, οἱ τάφοι βρέθηκαν περίπου σὲ βάθος 0.50 μ., εἶχαν διαστάσεις περίπου 1.50×0.60 μ., καλυμμένοι μὲ πελεκημένες πλακοειδεῖς πέτρες, διαστάσεων 0.80×0.70 μ. περίπου. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν καλυπτήριων πλακῶν²⁸, σ' ὅσες τουλάχιστον περιπτώσεις βρίσκονταν στὴ θέση τους, στὸν κενὸ χῶρο τοῦ τάφου ἦ μερικῶς γεμάτο μὲ χῶμα, βρισκόταν ἓνα ἡ περισσότερα μεγάλα ἀγγεῖα μὲ πώματα, ὑψους μέχρι καὶ 0.70 μ. περίπου, προφανῶς ἡ κάλπη, μέσα στὰ ὅποια ἡταν κόκαλα, στάχτες καὶ ἀγγεῖα μικρά. Δίπλα στὰ μεγάλα ἀγγεῖα μέσα στὸν τάφο ἡταν πλῆθος, δεκάδες ἄλλα μικρὰ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα. Πολλὰ ἀγγεῖα φαίνεται ἀπὸ τὶς περιγραφὲς πώς ἡταν ἀκέραια, ἀρκετὰ ὅμως ἐπίσης σπασμένα, ποὺ ἔπρεπε νὰ μαζεύουν τὰ κομμάτια τους οἱ ἐργάτες. Ἀπ' τὶς περιγραφὲς ἐπίσης ἀναφέρονται ἀγγεῖα ποὺ πρέπει νὰ ἡταν κύπελλα²⁹ ἢ προχοῖδια. Δὲν ἀναφέρθηκε ἡ ἀνεύρεση μεταλλικῶν ἀντικειμένων, φαίνεται ὁμως πώς ὑπῆρξαν τουλάχιστον δύο γαλάζιες χάντρες³⁰. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα πήλινα ὅμοιώματα, γιατὶ μερικὲς περιγραφὲς γιὰ «σπιτάκια» εἰναι θολές, ἵσως μάλιστα καὶ εἰδώλια, γιατὶ ἀναφέρθηκαν «σπασμένα χέρια». Πάντως τὸ στρογγυλὸ πήλινο ὅμοιώμα, ποὺ θυμήθηκαν ἀρκετοὶ ἐργάτες, φαίνεται πώς βρέθηκε στὸν τάφο ἀρ. 2. Ὁ τάφος αὐτός, ὅπως θυμᾶται ὁ Εὐάγγελος Γενετζάκης, ἡταν ξεχωριστὰ στεγασμένος μὲ «κουμπέ», «σὰν γέφυρα, μὲ καμπύλη», γι' αὐτὸ καὶ ὅλα τὰ ἀγγεῖα ἐκεῖ ἡταν γερά. Τὴν ἀνεύρεση τοῦ ὅμοιώματος στὸν τάφο μὲ τὸν «κουμπέ» θυμᾶται καὶ ὁ Ἀπόστολος Καζαντζάκης, ποὺ προσθέτει πώς σ' αὐτὸν τὸν τάφο βρέθηκε καὶ τὸ «γαλάζιο ντοντίνι».

Ἡ ἔρευνα αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ κλείσει μὲ τὴν τύχη τῶν ἀρχαίων, ποὺ συσκευάστηκαν σὲ κοῦτες καὶ τοποθετήθηκαν «φανερά» στὴν ἀποθήκη τοῦ σπιτιοῦ τῆς "Αννας Λυδάκη. Ὁπως διηγεῖται ὁ Εὐάγγελος Χοχλιδάκης, ἡ θεία του τοῦ εἶπε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1949 ὅτι τὰ ἔδειξε στὸν Ἀρχανιώτη Νίκο Κουτουλάκη, τὸν Παρισινὸ ἀρχαιοπάλη³¹, γιὰ τὸν δποῖο διηγοῦνται πολλὲς ίστορίες στὶς Ἀρχάνες³², σχετικὲς καὶ ἀσχετικὲς μὲ τὸ θέμα ποὺ

27. Τὴν ὑπαρξὴν ἐνὸς ἀκόμη τουλάχιστον τάφου στὸ νότιο τμῆμα, ποὺ δὲν ἀνοίχθηκε, ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Γεώργιος Καναβάκης.

28. Ἐνας ἀπὸ τὸν τάφους τῆς κρεβατίνας ἔχει κτιστεῖ κατὰ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὶς πέτρες τῶν τάφων. Τὰ κατώτερα τμῆματα τῶν τάφων πάντως φαίνεται ὅτι ἔμειναν στὴ θέση τους.

29. Τὰ μόνωτα κύπελλα ποὺ δημοσιεύει ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ (*Kρητ. Χρον.* 4, 1950, 441 κέ.) εἰναι, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης.

30. Ἐνα «ντοντίνι γαλάζιο» ἀναφέρει ὁ Εὐάγγελος Χοχλιδάκης καὶ ἐπιβεβαιώνει ὁ Γεώργιος Καναβάκης, ποὺ θυμᾶται ὅτι «ὅ Βαγγέλης πήρε μιὰ γαλόπετρα στρογγυλή, γυαλένια» καὶ ἔνα ἄλλο συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Μανόλη Δουνδουλάκη γιὰ ἔνα «στρογγυλό, γαλάζιο», ψεύτικο μάτι, ποὺ θὰ εἴχε ἔνας ἀπὸ τὸν νεκρούς.

31. Βλ. τὴ διαφήμιση «N. Koutoulakis, Mesopotamie-Iran, et civilisations méditerranéennes des origines au classicisme» τῶν καταστημάτων στὸ Παρίσι καὶ τὴ Γενεύη σὲ J. THIMME, *Kunst der Kykladen* (Karlsruhe 1976) στὸ τέλος τοῦ τόμου, χωρὶς ἀριθμὸ σελίδας.

32. Π.χ. γιὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλία στὸ Βρωμόνερο Ἀρχανῶν, τὸ 1936 (S. MARINATOS, *AA* 1936, 224, H.

μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁ Νίκος Κουτουλάκης ἦταν πολὺ οἰκεῖος τῆς Ἀννας Λυδάκη, σὰν ἀδελφικὸς φίλος τοῦ γιοῦ της Ξενοφώντα, στὸν ὅποιο εἶχε καὶ τὴ μεγαλύτερη ἀδυναμία ἀπ’ τὰ παιδιά της³³. Ὁ Εὐάγγελος Χοχλιδάκης μετέδωσε αὐτὴ τὴ στιχομυθία ἀνάμεσά τους. «Τāδειξα τοῦ Νίκου ἐτοῦτα δῶ. Πόσο θὰ μοῦ δώσεις νὰ στὰ δώσω». «Πέντε λίρες χρυσές». «Νὰ σκεφθῶ». Καὶ ἡ σκέψη τῆς στράφηκε στὸν κουμπάρο της συλλέκτη Στ. Γιαμαλάκη, στὸν ὅποιο καὶ ἔδειξε τὰ εὑρήματα. Ὡπως εἶπε στὸν ἀνηψιό της Εὐάγγελο Χοχλιδάκη καὶ ὁ Γιαμαλάκης τῆς πρότεινε «πέντε λίρες χρυσές», γι’ αὐτὸ καὶ τοῦ τὰ ἔδωσε στὸ Ἡράκλειο, ὥπως εἶπε πάλι ἡ ἴδια, ἀφοῦ ἔτσι βεβαιώθηκε πῶς αὐτὴ ἦταν ἡ πραγματική τους τιμή³⁴.

Ἡ τελευταία φάση εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀφήνει καὶ τὰ περισσότερα ἐρωτηματικά, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ ἀρχαιοπώλη Ν. Κουτουλάκη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀπουσία ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Γιαμαλάκη τῶν τόσων εὑρημάτων, ποὺ περιγράφηκαν, τοῦ πλήθους τῶν ἀγγείων καὶ μάλιστα τῶν μεγάλων καλπῶν, καὶ ἵσως ἀκόμη τῶν κυπέλλων. Καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ, πῶς ὅταν ἀναφέρθηκε στὸν Εὐάγγελο Χοχλιδάκη ἡ ἀπουσία αὐτῶν τῶν ἀγγείων, θυμήθηκε πῶς ἡ θεία του ἔκανε λίγα χρόνια ἀργότερα, γύρω στὰ 1955, ἑνα ταξίδι στὴ Γαλλία, μέχρι καὶ τὸ Βισύ, ἃν καὶ ἦταν περασμένης ἡλικίας, γιατὶ ἤθελε νὰ ξαναδεῖ τὰ μέρη ποὺ εἶχε κάνει γαμήλιο ταξίδι, ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἄνδρα της, κι ἔφθασε μέχρι καὶ τὴν Ἀμερική.

Ἐτσι οἱ ἔρευνες ποὺ ἔγιναν στὶς Ἀρχάνες, τόσο ἡ αὐτοψία καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τοῦ χώρου, ὅσο καὶ οἱ ἄλλες στὶς μνῆμες τῶν ἀνθρώπων, εἶχαν σημαντικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸ δόμοιώμα τῶν Ἀρχανῶν καὶ ἵσως καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ἀποκτήματα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, γιατὶ πέρα ἀπὸ τὴ γνωστή, ξερὴ σύνδεση «Ἀρχάνες - Φυθιές» καὶ τὴν ὑποθετικὴ «ἐκ τάφου», τὸ δόμοιώμα συνδέθηκε μ’ ἔναν συγκεκριμένο χῶρο καὶ μὲ τοὺς χρόνους ποὺ τὸ σημάδεψαν. Ἐτσι ἔγινε φανερὸ διτὶ οἱ Φυθιές εἶναι ἔνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς χώρους τῶν Ἀρχανῶν³⁵, ὅπου τὰ ἵχνη τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ μέχρι σήμερα, καὶ ὅτι τὸ περιβάλλον του ἦταν ἑνα πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο.

Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χώρου αὐτοῦ στὶς Φυθιές γιὰ ταφὲς εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τῆς ΥΜ ΙΙΠ - ὑπομινωικῆς ταφῆς σὲ λάρνακα στὸ οἰκόπεδο τῆς Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη³⁶, ποὺ δὲν ἀπέχει βέβαια πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὰ πρωτογεωμετρικὰ

MEGAW, *JHS* 56, 1936, 151, E. PIERCE -BLEGEN, *AJA* 40, 1936, 372, J. WIESNER, *Grab und Jenseits* (Berlin 1938) 41, Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Πρωτογεωμετρικὴ - Γεωμετρικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες», *Κρητ. Χρον.*, τυπώνεται.

33. Γεώργιος Λυδάκης, πολιτικὸς μηχανικός, Μανόλης Λυδάκης, χημικός, Ξενοφῶν Λυδάκης, χημικός, Εὐαγγελία Λυδάκη, σύζυγος Καλπάκη.

34. Ὡπως εἶπε πάλι ἡ ἴδια, μὲ τὰ χρήματα ποὺ πήρε «ἔβγαλε τὰ ἔξοδα τῶν ἐργατῶν».

35. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη καὶ τὸν τάφο ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη, στὶς Φυθιές βρέθηκε ἀκόμη μία μινωικὴ ἀμυγδαλοειδῆς ταλισμανικὴ σφραγίδα ἀπὸ πράσινο ἵαστι (Σ-Κ 2200) (Ι.Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *AΔ* 20, 1965, *Χρον.*, B3, 558) καὶ ἑνα μαρμάρινο χέρι ποὺ κρατᾷ φιάλη (*Κρητ. Χρον.* 11, 1957, 338), ποὺ δὲν ταυτίστηκε στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου.

36. Στὶς 16.7.79 στὶς Φυθιές, σὲ οἰκόπεδο τῆς τότε Δημάρχου Ἀρχανῶν Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη, ἔγινε ἔρευνα σὲ τάφο ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἐκσκαφῆς μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα. Κατὰ τὴν ἀνασκα-

χρόνια τῆς ταφῆς τοῦ δμοιώματος. Γνωρίζουμε ἔτσι ὅτι ὁ χῶρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ ταφές ἀπὸ τὰ ΥΜ ΙΙΙΓ χρόνια μέχρι τὰ πρωτογεωμετρικά. Δὲν μπορεῖ δμως νὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος ὅτι αὐτὸς εἶναι καὶ τὸ κατώτατο χρονικὸ ὄριο τῆς χρήσης τοῦ χώρου γιὰ ταφές, γιατὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ποὺ λέγεται πῶς βρέθηκαν μαζὶ μὲ τὸ δμοίωμα, μπορεῖ νὰ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὰ πρώιμα ἀνατολίζοντα χρόνια.

Οπωσδήποτε δμως πρόκειται γιὰ ἓνα νεκροταφεῖο³⁷, ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἓνα τάφο στὸ οἰκόπεδο τῆς Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη ἔχουμε ἀκόμη ἵσως ἔξι στὴν κρεβατίνα τῆς "Αννας Λυδάκη, δηλαδὴ τοὺς τέσσερις ποὺ συλήθηκαν καὶ ἄλλους δύο ποὺ δὲν ἀνοίχθηκαν, συνολικὰ ἐπομένως ἵσως ἐπτὰ τάφους. Ο τάφος στὸ οἰκόπεδο τῆς Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη³⁸ ἡταν ἓνα λίθινο κιβώτιο, κι αὐτὸς σχετίζεται ἀναμφίβολα μὲ τὶς διηγήσεις τῶν ἐργατῶν γιὰ τοὺς τέσσερις τάφους στὴν κρεβατίνα τῆς "Αννας Λυδάκη, ποὺ λέγεται πῶς ἡταν κτιστοὶ καὶ σκεπασμένοι μὲ πλάκες, ἔνας μάλιστα μὲ καμάρα. Οἱ διαστάσεις ποὺ δόθηκαν μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπερβολικές, δπωσδήποτε δμως δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλοὺς λάκκους, ἀλλὰ γιὰ τάφους μὲ κάποια ἀρχιτεκτονικὴ μορφή. Κι αὐτὸς εἶναι ἓνα ἀξιοσημείωτο θέμα. Γιατὶ στὶς Ἀρχάνες, στὴ θέση Κάτω Λάκκος, βρέθηκε ἀκόμη μία ὑπομινωικὴ λίθινη κάλπη³⁹, ἐνῶ λίθινες κάλπες, λίθινα κιβώτια, ἢ κτιστοὶ ὁρθογώνιοι τάφοι κάθε ἄλλο παρὰ συνηθίζονται αὐτὰ τὰ χρόνια στὴν Κρήτη⁴⁰. Οἱ καύ-

φή, σὲ βάθος 1.65 μ., βρέθηκε λίθινη λάρνακα σὲ λάκκο βάθους 0.82 μ. Η λίθινη λάρνακα ἔχει σχῆμα κιβωτίου μὲ λαξευμένα τοιχώματα. Μῆκ. 0.44-0.30, ὑψ. ἐσωτ. 0.31, τὸ κάλυμμα 0.32-0.54, πάχ. 0.135-0.11 μ. Στὴ σαρκοφάγο βρέθηκε κρατηρίσκος μὲ κοτύλη στὸν δμο καὶ δύο ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι ΥΕ ΙΙΙΓ - ὑπομινωικῶν χρόνων. Βρέθηκαν ἀκόμη μία σιδερένια αἰχμὴ βέλους, ἄμορφο κομμάτι σιδήρου καὶ ἵχνη κάρβουνου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ γιὰ τοὺς τάφους στὴν κρεβατίνα τῆς "Αννας Λυδάκη ἡ σπανιότητα τῶν λίθινων λαρνάκων καὶ ἡ εὑρεση δύο λίθινων σκευῶν γιὰ τὴν ταφὴ ἢ τέφρα νεκρῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀρχανῶν. Αὐτὴ ἀπὸ τὶς Φυθιές καὶ μία κάλπη ἀπὸ τὸν Κάτω Λάκκο (βλ. πιὸ κάτω). Η μοναδικὴ γνωστὴ λίθινη λάρνακα αὐτῶν τῶν χρόνων τῆς Κρήτης βρέθηκε στὸ Ἀφρατί (D. LEVI, *Annuario* 10-12, 1927, 29, 208, 546, εἰκ. 230, πίν. V) στὸν σημαντικὸ θολωτὸ τάφο R τοῦ νεκροταφείου (ὅ.π. 202-304) ποὺ περιέλαβε ταφές ἀπὸ τὰ πρωτογεωμετρικὰ μέχρι καὶ τὰ ἀνατολίζοντα χρόνια (γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ νεκροταφείου βλ. τελευταῖα E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS, *Die Fibeln der Griechischen Inseln* (München 1978) (PBF XIV, 4) 20). Η χρονολογία τῆς λάρνακας τῶν Ἀρκάδων εἶναι δύσκολη, γιατὶ μέσα στὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης πού περιεῖχε βρέθηκε μία πόρπη τοῦ τύπου II β (E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS, ὅ.π. 46, ἀρ. 128) ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ ὑστερα γεωμετρικὰ μέχρι τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια. Η λάρνακα τῶν Ἀρκάδων εἶναι ἑνα ἀπλὸ ὁρθογώνιο κιβώτιο, χωρὶς πόδια, λαξευμένο στὸ χειλός γιὰ τὴν ὑπόδοχὴ τοῦ ἐπίπεδου πῶματος. Ο D. LEVI (ὅ.π. 546-7) συγκρίνει τὴ λάρνακα τοῦ Ἀφρατί μὲ τὶς ἀνάλογες λίθινες λάρνακες τῶν δωρικῶν ἐπίσης νεκροταφείων τῆς Θήρας. Γιὰ τὶς καύσεις στὰ μινωικὰ καὶ ὑπομινωικὰ χρόνια βλ. C. DAVARAS, σὲ *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi* (Catania 1973) 158 κέ. Γιὰ τάφους κατασκευασμένους ἀπὸ λίθινες πλάκες στὴν Καρδιανὴ Τήνου βλ. D. LEVI, *Annuario* 8-9, 1925-6, 212 κέ.

37. Ο L. PINI, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (Wiesbaden 1968) 76-7, δὲν ἀναφέρει τὸ νεκροταφεῖο στὶς Φυθιές στὸν κατάλογό του γιὰ τὰ νεκροταφεῖα τῶν Ἀρχανῶν.

38. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

39. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *ΠΑΕ* 1978, 322, εἰκ. 3.

40. Βλ. παραπάνω σημ. 36. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς Φορτέτσας π.χ. οἱ πέτρες χρησιμοποιοῦνται βοηθητικὰ γιὰ νὰ κλείσουν τοὺς δρόμους ἢ νὰ στερεώσουν τὰ τοιχώματα (J.K. BROCK, ὅ.π. 2). Η περίπτωση τοῦ Ἀνάβλοχου στὸ Βραχάσι (A.M. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece* (Edinburg 1971) 169) εἶναι ἀμφίβο-

σεις όμως που ἐναποτίθενται μέσα στίς κάλπες είναι γενικότερα γνωστές, ἀκόμη και ἀπό τις Ἀρχάνες⁴¹.

Όπως εἰδαμε, οἱ ἀναμνήσεις τῶν ἐργατῶν γιὰ τὰ εὑρήματα ἡταν περιορισμένες καὶ μὲ τὴν ἔξαίρεση τῶν καλπῶν μὲ πώματα, τῶν προχοϊδίων καὶ τῶν κυπέλλων, ἐλάχιστα περιγραφικές. Ἐντύπωση κάνει βέβαια ἡ ἀπουσία μεταλλικῶν ἀντικειμένων. Εἶναι ἀκόμη ἀβέβαιο τὶ ἡταν οἱ «γαλάζιες χάντρες», πραγματικὲς χάντρες⁴² ἢ σφονδύλια⁴³ καὶ ἀν ὑπῆρξαν ἄλλα δμοιώματα ἢ εἰδώλια. Τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ μένουν είναι βέβαια πολλά, καὶ τὸ σημαντικότερο εἶναι ποῦ βρίσκονται σήμερα τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα, ποὺ ἀναφέρθηκαν πὼς βρέθηκαν τὸ 1949 στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη⁴⁴. Στὴ Συλλογὴ Γιαμαλάκη, μὲ τὴν ἔξαίρεση μιᾶς μεγάλης πυξίδας⁴⁵ (εἰκ. 7) ποὺ χρονολογεῖται στὰ πρωτογεωμετρικὰ χρόνια, μὲ προέλευση τὶς Ἀρχάνες, ὅχι μόνο δὲν ὑπάρχουν ἄλλα πρωτογεωμετρικὰ-γεωμετρικὰ ἀγγεῖα μ' αὐτὴ τὴν προέλευση, ἀλλὰ τὸ κυριότερο, κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀγνωστῆς προέλευσης πρωτογεωμετρικὰ-γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, δὲν ἔχει τὴν ποιότητα τοῦ δμοιώματος⁴⁶, τῶν YM ΗΙΓ - ὑπομινωικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῆς Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη⁴⁷, ἢ ἀκόμη τῶν ἄλλων γεωμετρικῶν ἀπὸ τὸ Τζαμὶ⁴⁸ ἢ καὶ τῶν ὑπομινωικῶν ἀπὸ τὸν Κάτω Λάκκο⁴⁹. Δὲν θὰ πρέπει λοιπὸν καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο ἡ Ἀννα Λυδάκη νὰ μὴν πούλησε τὰ εὑρήματά της μόνο στὸν Γιαμαλάκη, ἀλλὰ ἵσως καὶ σὲ ἄλλους, ἵσως ἀκόμη καὶ στὸν ἀρχαιοπάλη N. Κουτουλάκη, μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως εἰδαμε, ἡταν σὲ ἐπαφή. Εἶναι ἀδύνατο νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴν τύχη αὐτῶν τῶν εὑρημάτων. Γι' αὐτὸ εἶναι καιρὸς πιὰ νὰ στραφεῖ ἡ ἔρευνα στὰ ἀντικείμενα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Όπως εἰδαμε στὴν ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὸ εὑρετήριο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη μὲ τὸ πήλινο δμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν ἀπὸ τὶς Φυθιές, ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ βρέθηκαν δεκαπέντε μόνον ἀγγεῖα καὶ ὅχι εἴκοσι, ὅπως νόμισε ὁ Ἀλεξίου⁵⁰, γι' αὐτὸ καὶ μόνον

λη, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Μαρινάτου, *AA* 14, 1931-2, 5 κέ. Εὔλογα ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ ὑπέθεσε (*Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 449) ὅτι τὸ δμοίωμα βρέθηκε σὲ τάφο «λαξευτόν», γιατὶ αὐτὸ θὰ ἡταν τὸ συνηθισμένο.

41. Π.χ. ἀπὸ τὸ Βρωμόνερο. Βλ. παραπάνω σημ. 32.

42. E. HALL, *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro* (Philadelphia 1914) 144, εἰκ. 85. V. DESBOROUGH, *Protogeometric Pottery* (Oxford 1952) 266. J. BOARDMAN, *BSA* 55, 1960, 148, 62, 1967, 70.

43. Βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, «Πρωτογεωμετρικὴ – Γεωμετρικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες», *Κρητ. Χρον.*, τυπώνεται.

44. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι καὶ ὁ Ἀλεξίου γράφει τὸ 1950 (*Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 449) ὅτι «δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸ σύνολον τῶν εὑρεθέντων ἐν αὐτῷ (τῷ τάφῳ) ἀντικειμένων» γιατὶ λείπει τὸ σχῆμα τῶν κρατηρίσκων.

45. ΣΓ 633.

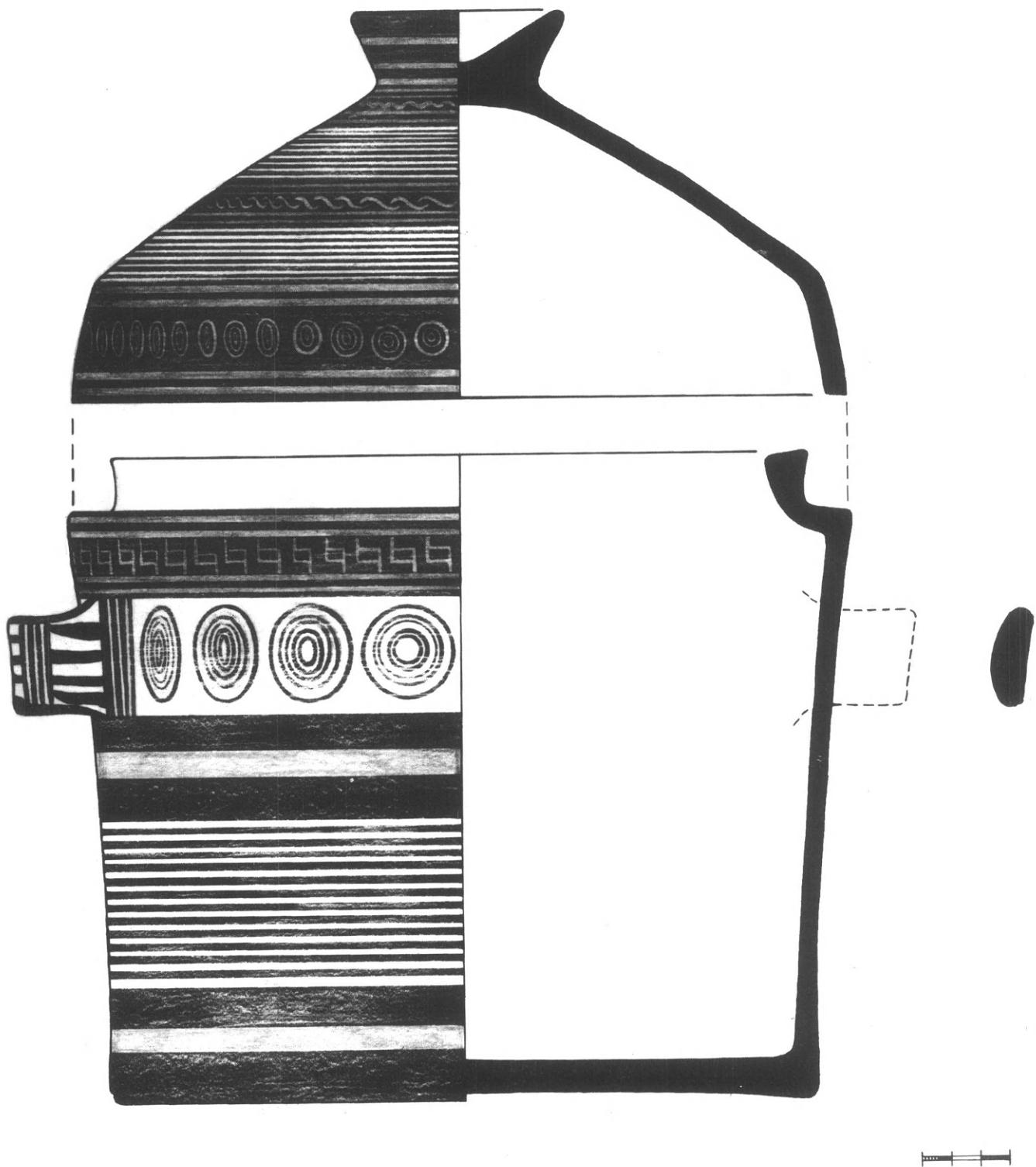
46. Π.χ. τὰ λίγα κύπελλα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ποὺ είναι κακῆς ποιότητας. Στὴν ἔκθεση τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ὑπάρχει μία μόνον, ἀκατάγραφη ὄμως κάλπη, καὶ χωρὶς καμία ἔνδειξη, ἐκτεθειμένη ἐλεύθερη στὸν νότιο τοῖχο, μὲ διακόσμηση καὶ ἀβακωτοῦ θέματος.

47. Βλ. παραπάνω σημ. 36

48. Πρβ. *ΠΑΕ* 1957, 133-5.

49. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *ΠΑΕ* 1978, 322.

50. Βλ. παραπάνω σημ. 13.

Εἰκ. 7. Ἡ πυξίδα 633 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

αύτὰ συζητηθοῦν ἐδῶ. Ὁ Ἀλεξίου, ποὺ πρῶτος δημοσίευσε τὰ ἀντικείμενα, νόμισε⁵¹, δτι «εἶναι σχεδὸν βέβαιον δτι τὰ παρόντα εὑρήματα ἀποτελοῦν ἀδιαίρετον δμάδα, ἐξελθοῦσαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου. Ἡ ποιότης τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ χρώματος εἶναι ἡ αὐτή, εἰς δὲ τὴν διακόσμησιν ἐτηρήθησαν αἱ αὐταὶ ἀρχαὶ καὶ ἡ αὐτὴ μέθοδος, τόσον εἰς τὰ ἀγγεῖα ὅσον καὶ εἰς τὸν ναΐσκον, τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ δποίου ἐπετεύχθη διὰ τροχοῦ. Εἰς τῶν κυριοτέρων χαρακτήρων τῆς διακοσμήσεως εἶναι ἡ ἀφθονία τῆς ραβδώσεως, ἀπαντώσης κυρίως ἐπὶ τῶν λαβῶν τῶν ἀγγείων, ώς καὶ ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ναΐσκου καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν καὶ τοῦ ζώου». Δὲν φαίνεται δηλαδὴ νὰ ἔχει καμία ἀμφιβολία δτι τὸ δμοίωμα καὶ τὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα ἀποτελοῦν «ἀδιαίρετον δμάδα» καὶ ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀξίζει νὰ συζητηθεῖ, γιατὶ ἐκφράσθηκαν κάποιες ἀντιρρήσεις.

Ἀντιρρήσεις ἔξέφρασε, δ N. Coldstream, ποὺ στὸ γενικό του βιβλίο γιὰ τὴ γεωμετρικὴ κεραμικὴ⁵² ἀναγνωρίζει, χωρὶς βέβαια νὰ ἔχει κάνει τὴν ἔρευνα ποὺ προηγήθηκε, δτι τὰ ἀντικείμενα δὲν προέρχονται ἀπὸ ἔναν μόνο τάφο. Καὶ διακρίνει ἀκόμη δτι τρία ἀγγεῖα ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶναι πρωτογεωμετρικά, ἀλλὰ πρώιμα γεωμετρικά⁵³. Ἐπιβεβαιώνονται ἔτσι ἀνεξάρτητα τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας ποὺ σημειώθηκε πιὸ πάνω. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ γίνει λόγος πιὰ γιὰ «δμοίοτητα» πηλοῦ καὶ χρώματος, γιὰ ταυτότητα τῶν διακοσμητικῶν ἀρχῶν, ἀκόμη γιὰ τὴν ἀφθονία τῶν ραβδώσεων, τὸ κοινότατο στοιχεῖο τῆς ὅλης γεωμετρικῆς τέχνης στὴν Ἑλλάδα, ποὺ συνάπτουν δῆθεν τὸ πήλινο δμοίωμα καὶ τὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα. Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔξεχωρίζει πάλι ὁ Ἀλεξίου πὼς ἀπαντῶνται σὲ διάφορα ἀγγεῖα τοῦ συνόλου⁵⁴, δηλαδὴ ἡ τρέχουσα σπείρα καὶ τὰ τρίγωνα, καὶ ἀκόμη ἡ σύνθεση σὲ μετόπες, εἶναι συνηθισμένα σ' ὅλες τὶς φάσεις⁵⁵ καὶ μόνον ἡ κυματοειδῆς ταινία εἶναι σπάνια, ἀλλὰ καὶ πάλι σπανιότερη στὴν πρωτογεωμετρικὴ φάση⁵⁶. Τὰ θέματα ποὺ νομίζει ὁ Ἀλεξίου «συνήθη πρωτογεωμετρικά», δηλαδὴ ὁ σταυρὸς στὴ βάση τῶν καλάθων, δ πλοχμός, τὸ ζατρίκιο, οἱ ἐνάλληλες γωνίες καὶ τὰ συστήματα τῶν κάθετων, λοξῶν καὶ παράλληλων γραμμῶν, μὲ τὴν ἔξαίρεση τῶν χωρισμένων σὲ τετράγωνα τριγώνων⁵⁷, ἀπαντοῦν πάλι σὲ διάφορες φάσεις⁵⁸. Τὸ ζατρίκιο εἶναι γνωστὸ στὰ γεωμετρικὰ χρόνια⁵⁹, ὥπως καὶ οἱ ἐνάλληλες γωνίες⁶⁰. Ἡ χρήση τοῦ λευκοῦ δὲν εἶναι συνηθισμένη στὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχή⁶¹. Ὅπαρχουν λοιπὸν πολλὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν κεραμικὴ ποὺ συνάφθηκε μὲ τὸ δμοίωμα. Γι' αὐτὸ καὶ στάθηκε

51. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 448.

52. N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) 234, 415.

53. Οἱ παραπομπὲς τοῦ N. Coldstream στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα εἶναι λανθασμένες.

54. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 448.

55. Γιὰ τὴν τρέχουσα σπείρα βλ. J.K. BROCK, ὁ.π. 179, 11L καὶ γιὰ τὰ τρίγωνα, ὁ.π. 174, 172, 4.

56. J.K. BROCK, ὁ.π. 174, 175, 8.

57. Ὁ.π. 171, 41.

58. Σταυροὶ σὲ βάση καλάθων, τύπος Leaf Cross, μόνο σὲ γεωμετρικὰ καὶ ἀνατολίζοντα χρόνια, J.K. BROCK, ὁ.π. 181, 12g-12a-f.

59. J.K. BROCK, ὁ.π. 169, 1v.

60. Ὁ.π. 174, 65.

61. Ὁ.π. 176, 90.

ἀπαραίτητο νὰ μελετηθοῦν καὶ πάλι τὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα, ἀφοῦ βέβαια καὶ ἡ ἔρευνα τῆς πρωτογεωμετρικῆς-γεωμετρικῆς κεραμικῆς ἔχει προχωρήσει σημαντικὰ ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς πρώτης δημοσίευσης, μὲ σκοπὸν νὰ διακριθεῖ ποιὰ ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ συναφθοῦν μὲ τὸ πήλινο ὅμοιωμα, ἥ καὶ μὲ τὸ νεκροταφεῖο στὶς Φυθιές.

Μετὰ ἀπὸ ἐπισταμένη μελέτη τὰ δεκαπέντε ἀγγεῖα, ποὺ κατὰ τὸ εύρετήριο τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη προέρχονται «μεταξὺ Κνωσοῦ - Ἀρχανῶν, πιθανῶς ἐκ τάφου, 1950», κατατάσσονται σὲ τρεῖς ὁμάδες, σύμφωνα μὲ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα ποὺ ἔχουν καὶ φυσικὰ τὴ χρονολογία τους. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν ἔξι ἀγγεῖα, ποὺ χρονολογοῦνται στὰ πρωτογεωμετρικὰ χρόνια. Στὴ δεύτερη ὁμάδα ἀνήκουν ἔξι ἄλλα ἀγγεῖα, ποὺ χρονολογοῦνται γενικὰ στὰ γεωμετρικὰ χρόνια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐδῶ ἡ περίπτωση τοῦ καλάθου ΣΓ 390, ποὺ δίνει τὰ ἀκραῖα ἐπάνω καὶ κάτω ὅρια, ἀπὸ τὰ πρωτογεωμετρικά, μέχρι τὰ πρώιμα ἀνατολίζοντα χρόνια. Στὴν τρίτη ὁμάδα τοποθετοῦνται τρία ἀγγεῖα ποὺ ἀποτελοῦν ξεχωριστὲς περιπτώσεις⁶².

Ἡ πρώτη ὁμάδα τῶν ἔξι ἀγγείων⁶³ περιλαμβάνει δύο ὑδρίες, μία πυξίδα, δύο προχοῖδια καὶ ἔναν κάλαθο. Ἡ δεύτερη ὁμάδα τῶν ἄλλων ἔξι ἀγγείων⁶⁴ περιλαμβάνει δύο οἰνοχόες, ἔναν κάλαθο, ἔνα πῶμα καὶ δύο προχοῖσκες. Καὶ τέλος ἡ τρίτη ὁμάδα τῶν τριῶν ὑπόλοιπων ἀγγείων⁶⁵ περιλαμβάνει δύο οἰνοχόες καὶ ἔνα προχοῖδιο.

Πρώτη ὁμάδα

Ὑδρία ΣΓ 377 (πίν. 15α, εἰκ. 8α)

΄Οσειδής μὲ ψηλὸν λαιμὸν ποὺ ἀνοίγει ψηλά, ὅπου τὸ στρογγυλὸν χεῖλος. Κάθετη, πλατιὰ κυλινδρικὴ λαβὴ ἔσκινά ἀπὸ τὸν λαιμὸν καὶ καταλήγει στὸν ὄφρο. Δύο μικρὲς ὄριζόντιες, ὑπερυψωμένες κυλινδρικὲς λαβές, ἀσύμμετρα τοποθετημένες χαμηλὰ στὸ σῶμα. Βάση ἐπίπεδη. Πηλὸς ροδόχρωμος. Ἐπίχρισμα κίτρινο. Διακόσμηση καστανόμαυρη, ἔξιτηλη. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται ἀπὸ πέντε ζῶνες, ποὺ χωρίζονται μεταξύ τους ἀπὸ συστάδες τριῶν λεπτῶν γραμμῶν. Πλατιὰ ταινία κοντὰ στὴ βάση. Οἱ δύο κατώτερες ζῶνες εἶναι ἀδιακόσμητες. ችη τρίτη, στὸ ὑψος τῆς κοιλιᾶς, εἶναι διακοσμημένη μὲ τὴν ἀπλούστερη μορφὴ μαιάνδρου, ποὺ ἔσκινά καὶ καταλήγει κάτω ἀπὸ τὴν κάθετη λαβὴ καὶ συνδέεται στὸ σημεῖο αὐτὸν μὲ τὶς ταινίες ποὺ τὸν πλαισιώνουν ἀπὸ κάτω καὶ ἀπὸ πάνω. ችη τέταρτη ζώνη, στὸ ὑψος τοῦ ὄφρου, εἶναι διακοσμημένη μὲ ὅρθια δικτυωτὰ τρίγωνα, μὲ ἀπλὸ ἔξωτερικὸν περίγραμμα. ችη ἀνώτερη ζώνη, στὸν λαιμό, εἶναι διακοσμημένη πάλι μὲ τὸ θέμα τοῦ μαιάνδρου, ποὺ ἀναφέρθηκε. Σειρὰ ἀπὸ ἐγκάρσιες γραμμὲς ἔξωτερικὰ τοῦ χείλους καὶ στὴν κάθετη λαβὴ. Οἱ ἄλλες δύο λαβές πρόχειρα βαμμένες. Δύο ταινίες διακρίνονται ἔσωτερικὰ τοῦ χείλους. Συγκολλημένο μόνο λίγο στὸ χείλος καὶ σ' ἔνα σημεῖο στὸ σῶμα, ὅπου καὶ ἔχει μικρὴ συμπλήρωση.

΄Ψ. 0.244, διάμ. χείλ. 0.07, μέγ. διάμ. 0.153, διάμ. βάσ. 0.054 μ.

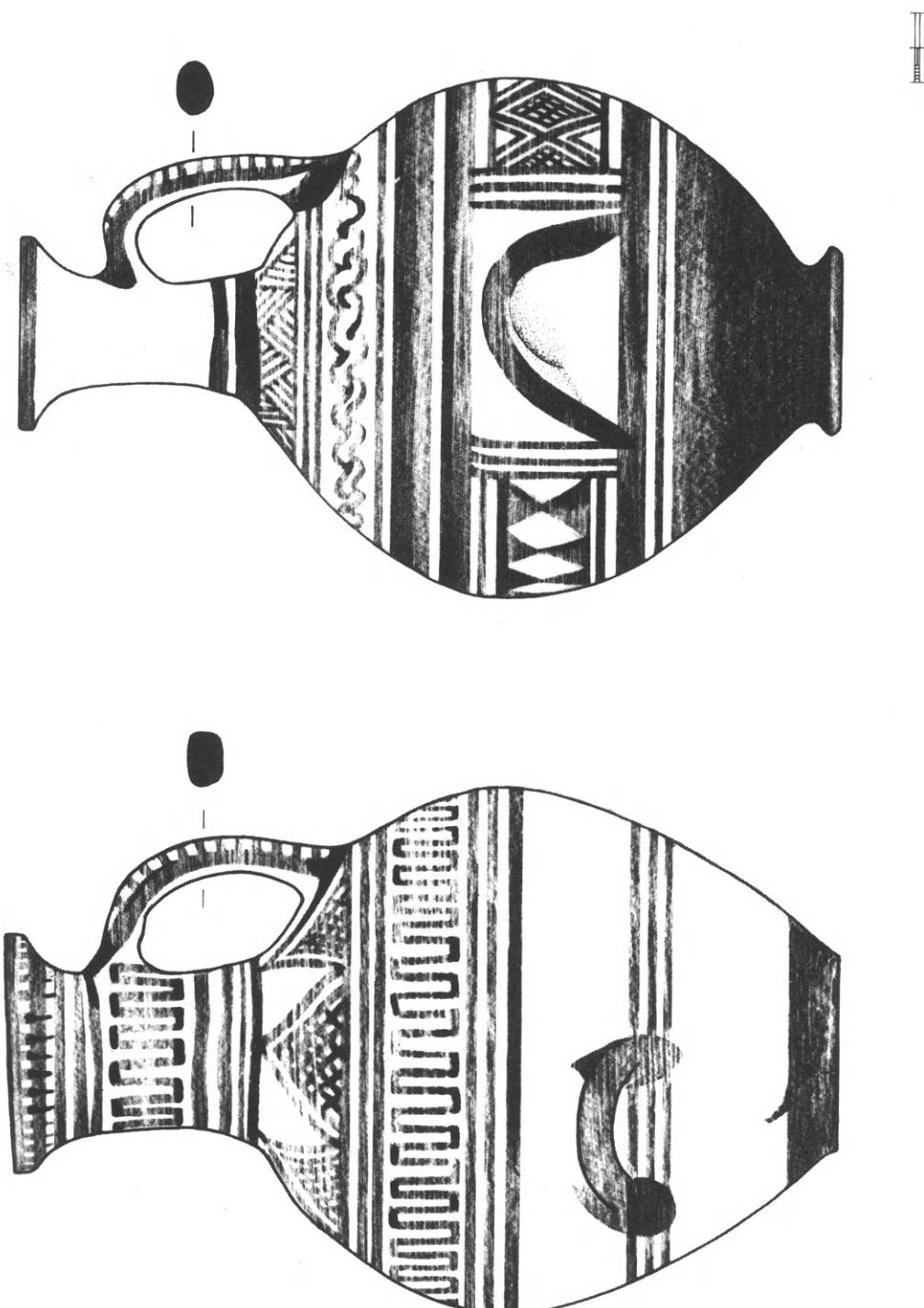
Κρητ. Χρον. 4, 1950, 441, πίν. ΛΑ, ἀρ. 1.

62. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι καὶ ὁ Ἀλεξίου βρῆκε δυσκολίες στὴν ταξινόμηση τῶν τριῶν αὐτῶν ἀγγείων, γι' αὐτὸν καὶ τὰ τοποθετεῖ στὴν κατηγορία «ἄλλα ἀγγεῖα», Κρητ. Χρον. 4, 1950, 443-4.

63. ΣΓ 377, 378, 388, 380, 385, 389.

64. ΣΓ 381, 383, 390, 660, 386, 387.

65. ΣΓ 382, 379, 384.

Εἰκ. 8. Τὰ ἀγγεῖα 377(α) καὶ 378(β) τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Κατὰ τὸν V. Desborough ἡ ὑδρία ὡς σχῆμα ἀγήκει κανονικὰ στὴν πρωτογεωμετρικὴ Β φάση⁶⁶, ἂν καὶ ὁ J.K. Brock τὴν χρονολογεῖ στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πρωτογεωμετρικῆς Α ὡς τὴν πρώιμη γεωμετρικὴ φάση⁶⁷. Ἀκριβῶς παράλληλη μικρότερη, μὲ πιὸ δισκοειδὲς χεῖλος, ὑδρία ἀπὸ τὸν τάφο X τῆς Φορτέτσας⁶⁸. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς σύνταξη καὶ ἐπιλογὴ παρόμοιων θεμάτων μὲ τὶς ἴδιες ἀρχὲς ὑπάρχει σὲ ὑδρία ἀπὸ τὸν τάφο II τῆς Φορτέτσας⁶⁹. Τὸ θέμα τῶν δικτυωτῶν τριγώνων μὲ ἀπλὸ περίγραμμα ὁ J.K. Brock χρονολογεῖ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ὡς τὴν ὥριμη γεωμετρικὴ περίοδο⁷⁰. Τὸ θέμα τοῦ ὑπεραπλουστευμένου μαιάνδρου δὲν ἔχει ἀκριβὲς παράλληλο. Ὁ J.K. Brock χρονολογεῖ τὸν ἀπλὸ μαιάνδρο, ὅταν ὅμως εἰναι διάγραμμος, στὴν ὑστερη πρωτογεωμετρικὴ φάση⁷¹.

Ὑδρία ΣΓ 378 (πίν. 15β-γ, εἰκ. 8β)

Σφαιρική, μὲ ψηλὸ λεπτὸ λαιμό, ποὺ ἀνοίγει ψηλὰ γιὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ στρογγυλοῦ χείλους. Βάση δισκοειδής, κοίλη ἀπὸ κάτω. Κάθετη, πλατιά, κυλινδρικὴ λαβή, ποὺ ἔκεινα ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ καταλήγει στὸν ὅμο. Δύο δριζόντιες, ὑπερυψωμένες, κυλινδρικὲς λαβὲς στὴν κοιλιά, ἡ μία ἐλαφρὰ λοξή. Πηλὸς ροδόχρωμος. Ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Διακόσμηση καστανόμαυρη, ἔξιτηλη. Ὑπάρχουν τρεῖς διακοσμητικὲς ζῶνες, μία στὴν κοιλιὰ καὶ δύο στὸν ὅμο. Στὴν πρώτη σχηματίζονται ἀνάμεσα στὶς λαβὲς δύο μετόπες ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ δριζόντιες καὶ κάθετες γραμμές. Ἡ μία κάτω ἀπὸ τὴν κάθετη λαβή εἰναι διακοσμημένη μὲ σειρὰ δικτυωτῶν ρόμβων, ποὺ παρακολούθουνται ἀπὸ διπλὸ περίγραμμα. Ἡ δεύτερη, στὴν ἀντίθετη ὅψη τοῦ ἀγγείου, εἰναι διακοσμημένη μὲ ζώνη συνεχῶν, διόβαφων «κατὰ κορυφὴν» τριγώνων, ποὺ σχηματίζουν στὰ μεταξύ τους κενὰ σειρὰ ἀπὸ ρόμβους. Ἡ πρώτη ζώνη τοῦ ὅμου εἰναι διακοσμημένη μὲ καμπυλόγραμμους πλοχμούς. Ἡ δεύτερη ζώνη εἰναι διακοσμημένη μὲ τὸ θέμα τῶν διάγραμμῶν τριγώνων. Μεταξὺ τῶν ζωνῶν παρεμβάλλονται παχιές καὶ λεπτὲς ταινίες. Χαμηλὰ στὸ σῶμα καὶ στὴ βάση, διόβαφη ἡ ἐπιφάνεια. Λαιμὸς ἀδιακόσμητος. Βαφὴ ἐσωτερικὰ τοῦ χείλους. Ἐγκάρσιες γραμμὲς στὴν κάθετη λαβή. Βαφὴ κατὰ μῆκος τοῦ τόξου τῶν δριζόντιων λαβῶν. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο.

Ύψ. 0.238, διάμ. χείλ. 0.052, μέγ. διάμ. 0.148, διάμ. βάσ. 0.054 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 441-2, πίν. ΛΑ, ἀρ. 3, εἰκ. 7.

Κοντινὸ παράλληλο μὲ παχύτερο λαιμό, ἡ ὑδρία ἀπὸ τὸν τάφο OD τῆς Φορτέτσας⁷². Τὸ θέμα τῶν πλοχμῶν καὶ τῶν «κατὰ κορυφὴν» τριγώνων δὲν ἔχουν παράλληλο στοὺς J.K. Brock καὶ V. Desborough, ἐνδὲ τὰ διάγραμμα τρίγωνα καὶ ἵσως οἱ δικτυωτοὶ ρόμβοι μὲ περίγραμμα χρονολογοῦνται στὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο⁷³.

Πυξίδα ΣΓ 388 (πίν. 16α, εἰκ. 9α)

Ἡμισφαιρική, μὲ ψηλὸ κέντρο βάρους. Χεῖλος ἔξω νεῦον. Βάση ἐπίπεδη. Πρόχειρη κατασκευή, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀσυμμετρία τοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ροδόχρωμος. Ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Μελανὴ διακόσμηση. Ταινία στὸ χείλος. Δεύτερη παχιὰ ταινία χαμηλὰ στὸ σῶμα, πάνω

66. V.R.G. DESBOROUGH, ὥ.π. 255-6.

67. J.K. BROCK, ὥ.π. 147.

68. Ὦ.π. 51, 147, πίν. 29, ἀρ. 505.

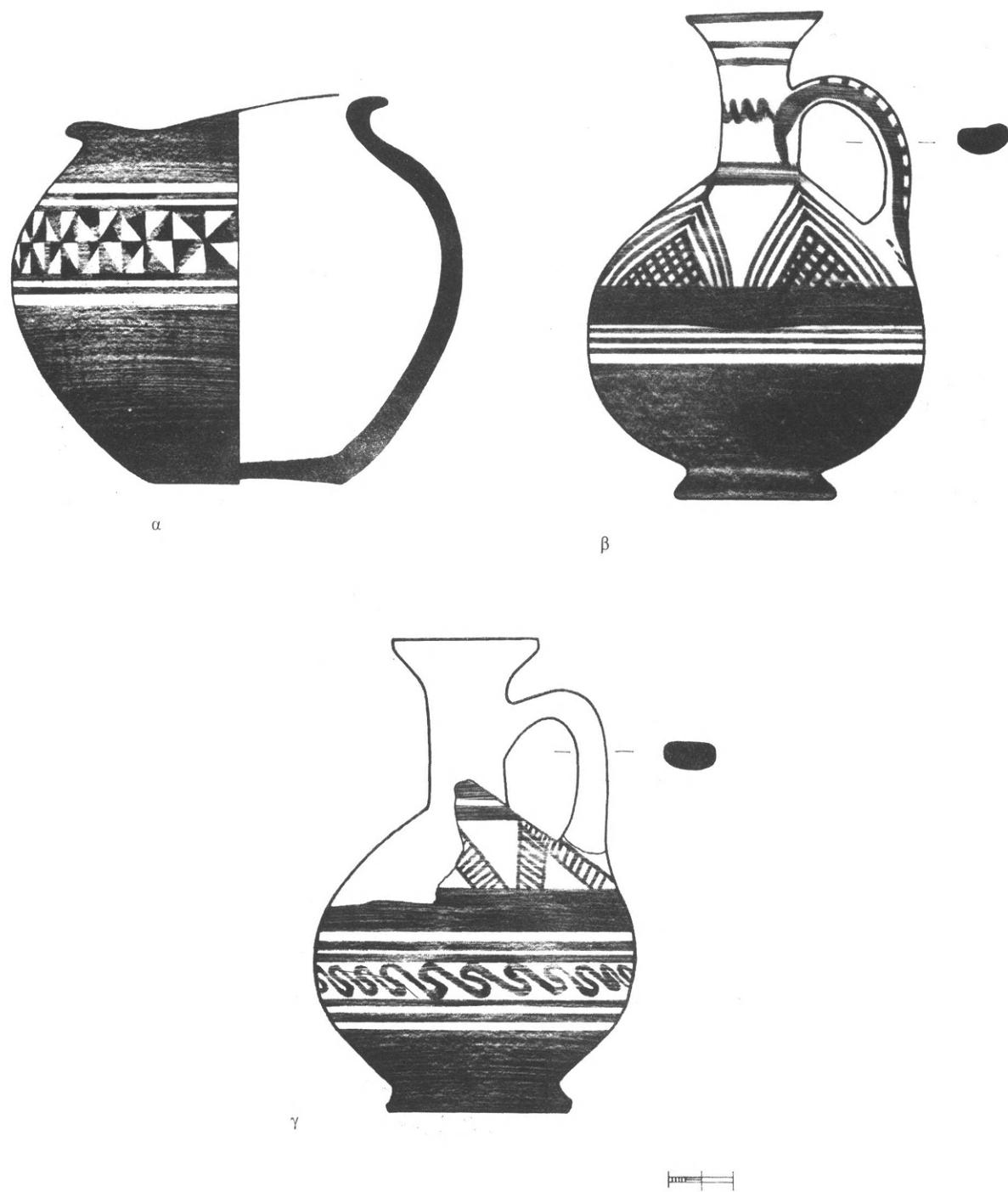
69. Ὦ.π. 93, 147, πίν. 60, ἀρ. 1015.

70. Ὦ.π. 171, 41, πίν. 29, ἀρ. 522.

71. Ὦ.π. 174, 7e.

72. Ὦ.π. 36, 147, πίν. 25, ἀρ. 342. Βλ. ἐπίσης δύο ἀγγεῖα ἀπὸ Ἀρκάδες, D. LEVI, *Annuario* 10-12, 1927-9, 517, εἰκ. 600 καὶ 561, εἰκ. 619, τὸ πρῶτο μὲ πλοχμούς.

73. J.K. BROCK, ὥ.π., 172, 171, 4j.

Εἰκ. 9. Τὰ ἀγγεῖα 388(α), 380(β) και 385(γ) τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

ἀπὸ τὴν δοποία ἵχνη ἄλλων λεπτότερων. Κάτω ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ χείλους ἄλλες λεπτομέρειες. Ἀνάμεσα ἀπὸ τίς ταινίες ἵχνη διακοσμητικῆς ζώνης μὲ σύνθεση τριγωνικῶν θεμάτων, τὸ λεγόμενο «θέμα τοῦ ἀνεμόμυλου». Βαφὴ ἐσωτερικὰ τοῦ χείλους. Συγκολλημένη. Ἐλαφρὰ συμπληρωμένη⁷⁴.

“Ψ. 0.12, διάμ. βάσ. 0.06, διάμ. χείλ. 0.098, μέγ. διάμ. 0.139 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 444, πίν. ΛΒ 1, ἀρ. 6⁷⁵.

Κοντινὸ παράλληλο μὲ λαβές καὶ συμμετρικότερη κατασκευή, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς πρωτογεωμετρικῆς Α φάσης, πυξίδα ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙΙ τῆς Φορτέτσας⁷⁶. Στὸ ἀγγεῖο παραπέμπει γιὰ τὴν ἴδια σύγκριση καὶ ὁ Boardman⁷⁷, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ὅμοια πυξίδα ἀπὸ τὸν Τεκέ⁷⁸. Τὸ θέμα τοῦ «ἀνεμόμυλου» συναντᾶται σὲ ὑδρία τοῦ τάφου Ρ τῆς Φορτέτσας, πρωτογεωμετρικῶν Β-πρώιμων γεωμετρικῶν χρόνων⁷⁹ καὶ σὲ ὑδρία ἀπὸ τίς Ἀρκάδες⁸⁰.

Προχοῖδιο ΣΓ 380 (πίν. 16β, εἰκ. 9β)

Σῶμα σφαιρικό, ἐλαφρὰ συμπιεσμένο. Βάση ἔχωριστή, δισκοειδής, ἐλαφρὰ κοίλη κάτω. Λαιμὸς ψηλός, λεπτός, ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, σχηματίζοντας ἔξω νεῦον χεῖλος. Λαβὴ κάθετη, ταινιωτή, ποὺ ἔκεινα ἀπὸ τὴν μέση τοῦ λαιμοῦ καὶ καταλήγει χαμηλὰ στὸν ὅμο. Πηλὸς ροδόχρωμος, ἐπικαλυψμένος μὲ κίτρινη ὁξείδωση. Βαφὴ καστανόμαυρη. Διακόσμηση ἀπὸ ὄρθια δικτυωτὰ τρίγωνα μὲ τριπλὰ περιγράμματα στὸν ὅμο. Ἀπὸ κάτω μία πλατιὰ καὶ τρεῖς λεπτὲς ταινίες. Τὸ κατώτερο μισὸ τοῦ ἀγγείου ὀλόβαφο. Μία ταινία στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Στὴ μέση κυματοειδῆς γραμμὴ καὶ πιὸ ψηλὰ δύο κλειστὲς ταινίες. Ταινίες ἐπίσης στὸ ἄκρο καὶ ἐσωτερικὰ τοῦ χείλους. Πλατιὲς ταινίες κατὰ μῆκος τοῦ τόξου τῆς λαβῆς μὲ ἐγκάρσιες γραμμὲς ἀνάμεσά τους. Ἀκέραιο, συγκολλημένο λίγο στὸ χεῖλος.

“Ψ. 0.151, διάμ. βάσ. 0.049, μέγ. διάμ. 0.16 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 442, πίν. ΛΑ, ἀρ. 4.

Ἀκριβῶς παράλληλο στὸ σχῆμα, τὴν σύνταξην καὶ τὴν διακόσμησην, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κυματοειδή γραμμὴ στὸν λαιμό, ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο ΟΔ τῆς Φορτέτσας, ποὺ χρονολογεῖται στὴν πρωτογεωμετρικὴ Β φάση⁸¹. Στὴν ἴδια φάση χρονολογεῖ τὸ διακοσμητικὸ θέμα ὁ J.K. Brock⁸².

Προχοῖδιο ΣΓ 385 (πίν. 16γ, εἰκ. 9γ)

Σῶμα σφαιρικό, ἐλαφρὰ συμπιεσμένο. Βάση δισκοειδής. Πηλὸς κιτρινωπός. Διακόσμηση μελανή. Ὁριζόντιες ταινίες στὴν κοιλιὰ πλαισιώνουν ταινία μὲ τρέχουσα σπείρα. Παχιὰ ταινία στὸν ὅμο. Πάνω στὴν ταινία ἀκουμποῦν διάγραμμες γωνίες. Χαμηλὰ τὸ σῶμα ὀλόβαφο. Σώ-

74. Ὁ Ἀλεξίου ἀναφέρει κι ἔνα πῶμα, ποὺ «ἴσως δὲν ἀνήκει εἰς τὸ ἀγγεῖον» ἀν καὶ ἀπεικονίζεται μαζὶ μὲ τὸ ἀγγεῖο, *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, πίν. ΛΒ 1, ἀρ. 6. Τὸ πῶμα ὁμος αὐτό, ποὺ βέβαια δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴν πυξίδα ΣΓ 388, εἶναι τὸ πῶμα ΣΓ 660. Βλ. πιὸ κάτω δεύτερη δμάδα.

75. Στὸ ἀγγεῖο παραπέμπει ὁ V.R.G. DESBOROUGH, *Europa, Festschrift für Ernst Grumach* (Berlin 1967) 78, 79.

76. J.K. BROCK, ὥ.π. 28, 165, πίν. 18, ἀρ. 246.

77. BSA 62, 1967, 59, πίν. 9, 57.

78. Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. γενικά V.R.G. DESBOROUGH, *Protogeometric Pottery* (Oxford 1952) 106. Βλ. ἀκόμη τὴ μελέτη τοῦ V.R.G. DESBOROUGH, *Europa, Festschrift für Ernst Grumach* (Berlin 1967) 75 κέ., πίν. V.

79. J.K. BROCK, ὥ.π. 102, 169, IX.

80. D. LEVI, ὥ.π. 561, εἰκ. 619.

81. J.K. BROCK, ὥ.π. 35, 37, 157, πίν. 26, ἀρ. 355.

82. ὥ.π. 171, 40.

ζονται και ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ δύο κομμάτια τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἀγγείου. Ἐχουν συμπληρωθεῖ τμῆμα τοῦ ὄμου, δ λαιμός, τὸ χεῖλος και ἡ κάθετη ταινιωτὴ λαβή.

Διάμ. βάσ. 0.052, μέγ. διάμ. 0.12 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 442, πίν. ΛΑ, ἀρ. 7.

Παράλληλο στὸ σχῆμα και τὴ σύνταξη ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο ΟΔ τῆς Φορτέτσας, ποὺ χρονολογεῖται στὴν πρωτογεωμετρικὴ Β φάση⁸³. Τὸ θέμα τῶν διάγραμμῶν γωνιῶν δὲν χρονολογεῖται σὲ μία συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο⁸⁴.

Κάλαθος ΣΓ 389⁸⁵ (πίν. 17α, εἰκ. 10)

Κωνικός. Βάση μικρή, ἐπίπεδη. Χεῖλος πλατύ, μὲ ἐπίπεδη τὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του. Δύο δριζόντιες κυλινδρικὲς λαβὲς ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς ροδόχρωμος. Διακόσμηση μελανὴ μὲ πλατιές ταινίες. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος δριζόντια ζώνη μὲ σειρὰ καμπύλων γραμμῶν, ποὺ ἐφάπτεται πάνω και κάτω στὶς ταινίες ποὺ δριζουν τὴ ζώνη. Τὸ κενὸ μεταξύ τους εἶναι διαγραμμισμένο. Ἀπὸ κάτω δεύτερη ζώνη μὲ σειρὰ ἀπὸ συστάδες ἐναλλασσόμενων διαγωνίων, ποὺ σὲ μερικὲς περιπτώσεις διασταυρώνονται. Τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ἀπὸ τέσσερις ταινίες. Στὴ βάση δύο γραμμὲς τέμνουν χιαστὶ τὸ πεδίο σὲ τέσσερα τεταρτημόρια. Κάθε ἔνα γεμίζεται μὲ ἔνα ἥ δύο ἄνισα τρίγωνα. Βαφὴ στὶς λαβές. Ἐγκάρσιες γραμμὲς στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους. Ἐσωτερικὰ δόλόβαφο ἐκτὸς ἀπὸ μία ταινία. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος λίγο στὸ χεῖλος.

Ύψ. 0.07, διάμ. χείλ. 0.23, διάμ. βάσ. 0.052 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 443, πίν. ΛΒ 1, ἀρ. 2.

Ο κάλαθος σὰν σχῆμα προέρχεται ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ λοπάδα⁸⁶. Ἐξελικτικὰ ὁ τύπος αὐτὸς χρησιμοποιεῖται και σὰν πῶμα ἀγγείων στὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο και ἀργότερα, ὅταν οἱ λαβὲς ἐκλείπουν και ἡ βάση μεταμορφώνεται σὲ λαβή⁸⁷. Κοντινὸ παράλληλο μὲ περισσότερο κωνικὸ σῶμα, ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙ τῆς Φορτέτσας, ποὺ ἀποτελεῖ κλειστὸ πρωτογεωμετρικὸ εύρημα⁸⁸. Τὰ θέματα, ἃν και δὲν ἔχουν ἀκριβὴ παράλληλα, συναντῶνται δῆμως σὲ πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα⁸⁹.

Δεύτερη όμαδα

Οἰνοχόη ΣΓ 381 (πίν. 17β, εἰκ. 11α)

Σῶμα ωοειδές. Λαιμὸς λεπτός. Χεῖλος τριφυλλόσχημο. Κάθετη ταινιωτὴ λαβή, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ χεῖλος και καταλήγει στὸν ὄμο. Πηλὸς ροδόχρωμος. Καστανέρυθρη διακόσμηση. Στὸν ὄμο τρεῖς διαμέρεις ἀπὸ τετραπλές ἥ πενταπλές ἐνάλληλες γωνίες. Ὁριζόντιες ταινίες στὸ ὑπόλοιπο σῶμα. Ταινία στὸν λαιμό. Βαφὴ στὸ χεῖλος ἐσωτερικά και ἐξωτερικά. Βαφὴ στὶς ἀκμὲς τῆς λαβῆς και διακόσμηση ἀπὸ ἐγκάρσιες γραμμές. Σώζεται ἀκέραιο.

83. Ὁ.π. 35, 37, 157, πίν. 26, ἀρ. 356.

84. Ὁ.π. 174, 6b.

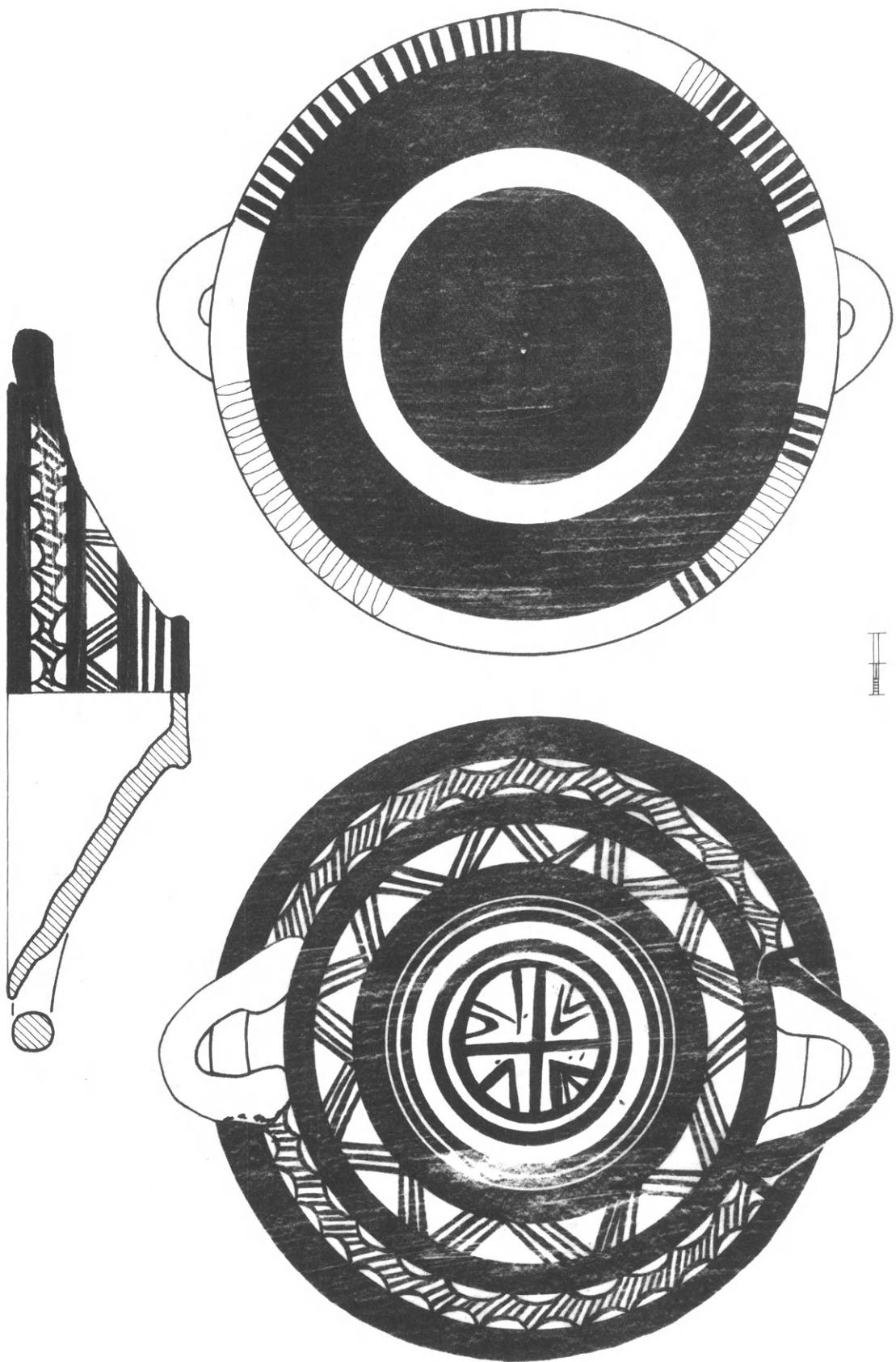
85. Ἐσωτερικὰ ὑπάρχει ἥ ἔνδειξη Ι μὲ μολύβι. Ἡ ἔνδειξη αὐτή, δῆμως και ἡ ἔνδειξη ΙΙ στὸ ἀγγεῖο ΣΓ 390, δὲν εἶναι βέβαια ἀνασκαφικές ἔνδειξεις, δῆμως συνηθίζεται γιὰ τὰ γραμμένα μὲ μολύβι στοιχεῖα, ἀλλ’ ἀντίθετα φαίνεται πῶς γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλεξίου γιὰ τὴ σειρὰ περιγραφῆς τῶν καλάθων στὰ *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 443.

86. F. STUBBINGS, *BSA* 42, 1947, 38, εἰκ. 16E, J.K. BROCK, Ὁ.π. 162.

87. V.R.G. DESBOROUGH, *Protogeometric Pottery* (Oxford 1952) 241. J.K. BROCK, Ὁ.π. 162.

88. J.K. BROCK, Ὁ.π. 10, 162, πίν. 3, ἀρ. 27.

89. Ὁ.π. πίν. 23, ἀρ. 350i, πίν. 60, ἀρ. 1016. Βλ. ἀκόμη D. LEVI, Ὁ.π. εἰκ. 360.

Εἰκ. 10. Τὸ ἀγγεῖο 389 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

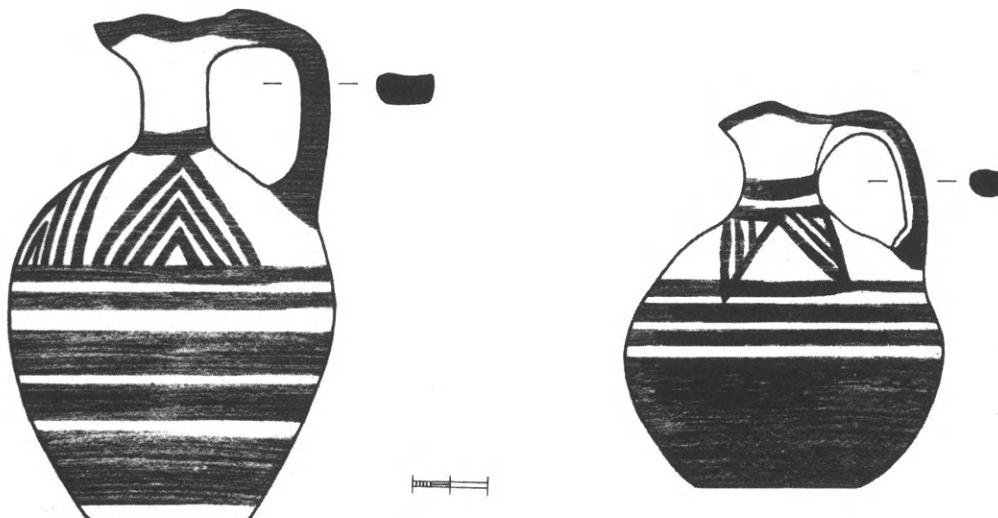
^αΥψ. 0.135, διάμ. βάσ. 0.039, μέγ. διάμ. 0.089 μ.

Kρητ. Xρον. 4, 1950, 442, πίν. ΛΑ, ἀρ. 5.

Γιὰ τὸ σχῆμα κοντινὸ παράλληλο μὲ σφαιρικότερο σῶμα καὶ παχύτερο λαιμό, ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο P τῆς Φορτέτσας, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ὑστερη πρωτογεωμετρικὴ Α μέχρι τὴν ὥριμη γεωμετρικὴ φάση⁹⁰.

Oίνοχόν ΣΓ 383 (πίν. 17γ, εἰκ. 11β)

Σῶμα σφαιρικό, συμπιεσμένο. Λαιμὸς λεπτός. Χεῖλος τριφυλλόσχημο. Κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει στὸν δόμο. Πηλὸς ροδόχρωμος, μὲ ἴδιου χρώμα-

Εἰκ. 11. Τὰ ἀγεῖα 381(α) καὶ 383(β) τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

τος ἐπίχρισμα. Διακόσμηση καστανόμαυρη. Ὁ δόμος εἶναι διακοσμημένος μὲ διάγραμμα τρίγωνα. Τρεῖς δριζόντιες ταινίες στὸ σῶμα. Ὁλόβαφο τὸ κάτω μισό. Δύο ταινίες στὸν λαιμό. Βαφὴ στὶς ἀκμὲς τῆς λαβῆς, μὲ λοξὲς γραμμές. Βαφὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ χείλους. Ἀκέραιο.

^αΥψ. 0.12, διάμ. βάσ. 0.048, μέγ. διάμ. 0.084 μ.

Kρητ. Xρον. 4, 1950, 442, πίν. ΛΑ, ἀρ. 10.

Πλησιέστατα παράλληλα μὲ παχύτερο λαιμό, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ὑστερη πρωτογεωμετρικὴ Α μέχρι τὴν ὑστερη φάση, ἀπὸ τὸν τάφο L τῆς Φορτέτσας⁹¹ καὶ ἀπὸ τὸν τάφο LST μὲ παρόμοια διακόσμηση⁹². Τὸ θέμα τῶν διάγραμμῶν τριγώνων χρονολογεῖται στὴν πρωτογεωμετρικὴ φάση⁹³.

90. J.K.BROCK, ὥ.π. 118, 154, πίν. 93, ἀρ. 1363. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ὥ.π. 174.

91. ὥ.π. 32, 154, πίν. 21, ἀρ. 274.

92. ὥ.π. 39, 157, πίν. 27, ἀρ. 388.

93. ὥ.π. 171 4j.

Κάλαθος ΣΓ 390⁹⁴ (πίν. 18α, είκ. 12)

Κωνικός, άνοικτός. Βάση μικρή, έπιπεδη. Χεῖλος πλατύ, μὲν έπιπεδη τὴν ἀνώτερη έπιφάνειά του. Δύο δριζόντιες, κυλινδρικές λαβές κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς ροδόχρωμος. Διακόσμηση καστανή. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ζώνη μὲ συνεχόμενους ρόμβους μὲ κεντρικὴ στιγμή. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα εἶναι διακοσμημένο μὲ παχιές καὶ λεπτές, ἐναλλασσόμενες ταινίες. Στὴ βάση τετράφυλλος διάγραμμος ρόδακας. Βαφὴ στὶς λαβές. Στὸ χεῖλος πέντε ὄμάδες ἀπὸ ἐγκάρσιες γραμμές. Τὸ μεταξύ τους διάστημα ἄβαφο. Ἐσωτερικὰ τρεῖς παχιές ταινίες. Συγκολλημένος ἀπὸ δύο κομμάτια. Συμπληρωμένος λίγο στὸ χεῖλος.

"Ψ. 0.055, διάμ. χείλ. 0.183, διάμ. βάσ. 0.045 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 443, πίν. ΛΒ 1, ἀρ. 1.

Οἱ λαβὲς καὶ ἡ βάση μικρότερες ἀπὸ τὸ ΣΓ 389⁹⁵. Τὸ θέμα τῆς σειρᾶς τῶν στικτῶν ρόμβων χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν J.K. Brock στὴν ὥριμη γεωμετρικὴ φάση καὶ μεταγενέστερα⁹⁶, ἐνῶ ὁ ρόδακας κυρίως στὰ πρώιμα ἀνατολίζοντα χρόνια⁹⁷.

Πᾶσμα ΣΓ 660 (πίν. 18β, είκ. 13α)

Μικρό, ἵσως πυξίδας. Κωνικὸ μὲ κομβιόσχημη λαβή. Πηλὸς ροδόχρωμος. Βαφὴ καστανοκόκκινη. Διακόσμηση ἀπὸ ταινίες. Ἀβαφο ἐσωτερικά. Δύο ἀντικριστές διαμπερεῖς τρύπες. Σχεδὸν ἀκέραιο, συμπληρωμένο στὸ χεῖλος.

"Ψ. 0.032, διάμ. χείλ. 0.087 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 443, πίν. ΛΒ 1, ἀρ. 5.

Προχοῖσκη ΣΓ 386 (πίν. 18γ, είκ. 13β)

Σῶμα σφαιρικό, συμπιεσμένο. Βάση τραχιά. Δὲν σώζονται λαβή, λαιμὸς καὶ χεῖλος. Πηλὸς κιτρινωπός. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Διακόσμηση καστανέρυθρη. Παχιὰ ταινία στὴ βάση καὶ τέσσερις στὸ σῶμα. Στὸν ὄμο διακρίνονται μὲ δυσκολία τρία διάγραμμα τρίγωνα μὲ διαφορετικὴ φορά. Ταινία στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ἀπὸ τὴν δποία κρέμονται συστάδες ἀπὸ μικρὲς γραμμές.

Διάμ. βάσ. 0.033, μέγ. διάμ. 0.066 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 443, πίν. ΛΑ, ἀρ. 11.

Κοντινὰ παράλληλα στὸ σχῆμα βρίσκονται σὲ ὅλες τὶς φάσεις. Τὸ θέμα δὲν χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν J.K. Brock⁹⁸.

Προχοῖσκη ΣΓ 387 (πίν. 19α, είκ. 13γ)

Σῶμα ὀφειδὲς μὲ ἀπότομη κάμψη στὸ ὑψος τοῦ ὄμου. Σώζεται μόνο τὸ σῶμα καὶ τμῆμα τοῦ λαιμοῦ. Βάση ἐπίπεδη. Πηλὸς κίτρινος, ἐπιφάνεια τραχιά. Ἰχνη ἀπολεπισμένου μαύρου χρώματος σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Συμπληρώθηκε ἡ λαβή, δ λαιμὸς καὶ τὸ χεῖλος.

Διάμ. βάσ. 0.034, μέγ. διάμ. 0.054 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 443, πίν. ΛΑ, ἀρ. 8.

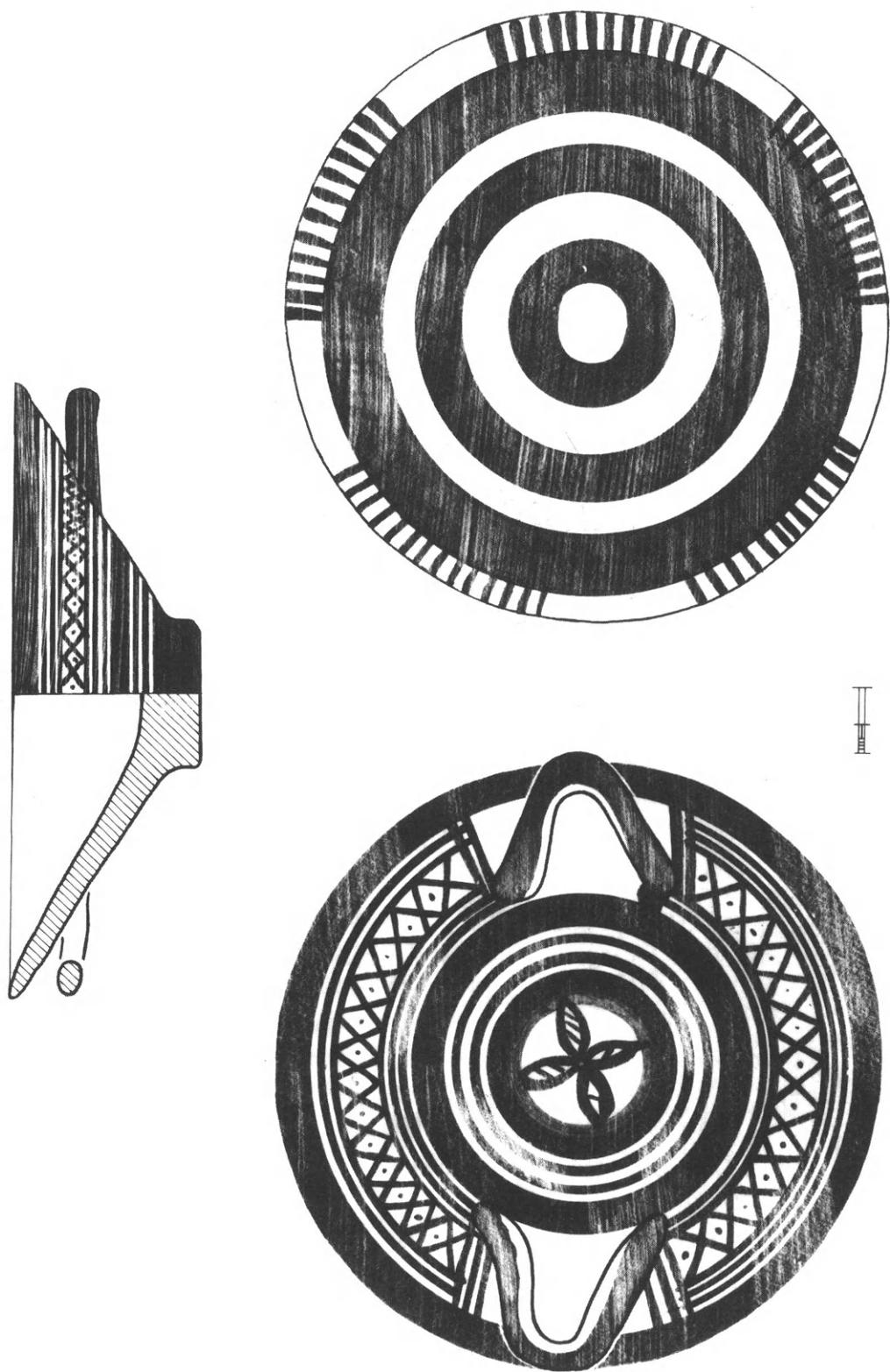
94. Ἐσωτερικὰ ὑπάρχει ἡ ἔνδειξη II μὲ μολύβι. Βλ. σημ. 85.

95. Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. παραπάνω τὸ ΣΓ 389.

96. J.K. BROCK, ὥ.π. 173, 5V.

97. Ὦ.π. 181, 182.

98. Ὦ.π. 171, 4k.

Εικ. 12. Το άγγειο 390 τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Τρίτη όμαδα

Oinochónē ΣΓ 382 (πίν. 19β, εἰκ. 13δ)

Σῶμα ώοειδές πρὸς τὸ κυλινδρικὸ μὲ μικρὸ δακτύλιο στὴ βάσῃ. Λαιμὸς κυλινδρικός, ποὺ ἀνοίγει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω. Χεῖλος στρογγυλό. Λαβὴ κάθετη, ὑπερυψωμένη, ταινιωτή, μὲ δριζόντιο στέλεχος ποὺ τὴ συνδέει μὲ τὸ χεῖλος. Πηλὸς ροδόχρωμος, ἀνοικτός. Ἐπίχρισμα κιτρινωπό. Διακόσμηση καστανόμαυρη, ἔξιτηλη. Ὁ λαιμὸς καὶ ὁ ώμος δλόβαφος. Μόνο μικρή, λεπτὴ λουρίδα στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ παρέμεινε ἄβαφη καὶ μικρὴ μετόπη στὴν πρόσοψη τοῦ ἀγγείου, στὸν λαιμό, μὲ τέσσερις ἐπάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Πλατιές δλόβαφες ζῶνες στὸ σῶμα καὶ χαμηλὰ κοντὰ στὴ βάση. Ἀνάμεσά τους λεπτότερες ταινίες. Ἡ λαβὴ εἶναι δλοφάνερη ἐσωτερικὰ καὶ φέρει ἔξωτερικὰ σὲ πυκνὴ διάταξη ἐγκάρσιες λεπτές γραμμές. Ἐπιφάνεια στιλπνὴ μὲ μικροφθορές. Ἀκέραιο ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ κομμάτι στὸ σῶμα ποὺ συγκολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε.

Ψ. 0.158, διάμ. χείλ. 0.044, διάμ. βάσ. 0.08, μέγ. διάμ. 0.14 μ.

Krpt. Xρον. 4, 1950, 444, πίν. ΛΑ, ἀρ. 2, εἰκ. 8.

Τὸ σχῆμα χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν πρώιμη μέχρι τὴν ὑστερη γεωμετρικὴ φάση. Πλησιέστερο παράλληλο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Φορτέτσα⁹⁹, λιγότερο τρία ἄλλα ἀγγεῖα τῆς Φορτέτσας¹⁰⁰ καὶ ἔνα ἀπὸ τάφο τῆς Ἀσίνης¹⁰¹. Τὸ τελευταῖο παράδειγμα δίνεται κυρίως γιὰ τὴ λαβὴ, ποὺ ὅμοιά του δὲν παραδίδεται, τουλάχιστον στὴ δημοσιευμένη γεωμετρικὴ κεραμικὴ τῆς Κρήτης.

Oinochónē ΣΓ 379 (πίν. 19γ, εἰκ. 14α)

Σῶμα ώοειδές. Βάση ἐπίπεδη. Λαιμὸς κυλινδρικός. Χεῖλος ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον. Λαβὴ κάθετη, ταινιωτή, ποὺ ἔκεινα κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει στὸν δόμο. Πηλὸς ροδόχρωμος. Διακόσμηση καστανή. Μία δριζόντια ταινία στὴ βάση, μία χαμηλὴ στὸ σῶμα καὶ τρεῖς κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ. Λεπτὴ δριζόντια ταινία στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ἀπὸ όπου, στὰ πλάγια τοῦ ἀγγείου κρέμονται δύο συστάδες ἀπὸ τρεῖς κάθετες γραμμές, ἐνῶ στὴν πρόσοψη τοῦ γράφεται τὸ σχηματοποιημένο θέμα τοῦ ἀνθοῦ λωτοῦ. Ταινία γύρω ἀπὸ τὴ λαβὴ. Ἀλλες μικρές, ἐγκάρσιες, καλύπτουν τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά της. Συγκολλημένο ἀπὸ λίγα ὅστρακα καὶ συμπληρωμένο στὰ δύο τρίτα τῆς λαβῆς, λίγο στὸν λαιμὸ καὶ στὸ μισὸ χεῖλος.

Ψ. 0.169, διάμ. χείλ. 0.049, διάμ. βάσ. 0.058, μέγ. διάμ. 0.113 μ.

Krpt. Xρον. 4, 1950, 443-4, πίν. ΛΑ, ἀρ. 6.

Παράλληλο ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο VII τῆς Φορτέτσας, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὑστερη γεωμετρικὴ φάση¹⁰². Τὸ θέμα ποὺ δὲ ἀλεξίου νομίζει μοναδικὸ βουκράνιο, ἵσως εἶναι ἀναπτυγμένο ἀνθοῦ λωτοῦ¹⁰³.

Proxoiōtio ΣΓ 384 (πίν. 19δ, εἰκ. 14β)

Σῶμα ώοειδές, μὲ χαμηλὸ κέντρο βάρους. Λαιμὸς κυλινδρικός, ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω. Χεῖλος κυκλικό. Βάση ἐλαφρότατα κοίλη. Κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ, ποὺ ἔκεινα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγει στὸ σῶμα. Πηλὸς ροδόχρωμος. Διακόσμηση καστανή. Συστάδες ἀπὸ τρεῖς δρι-

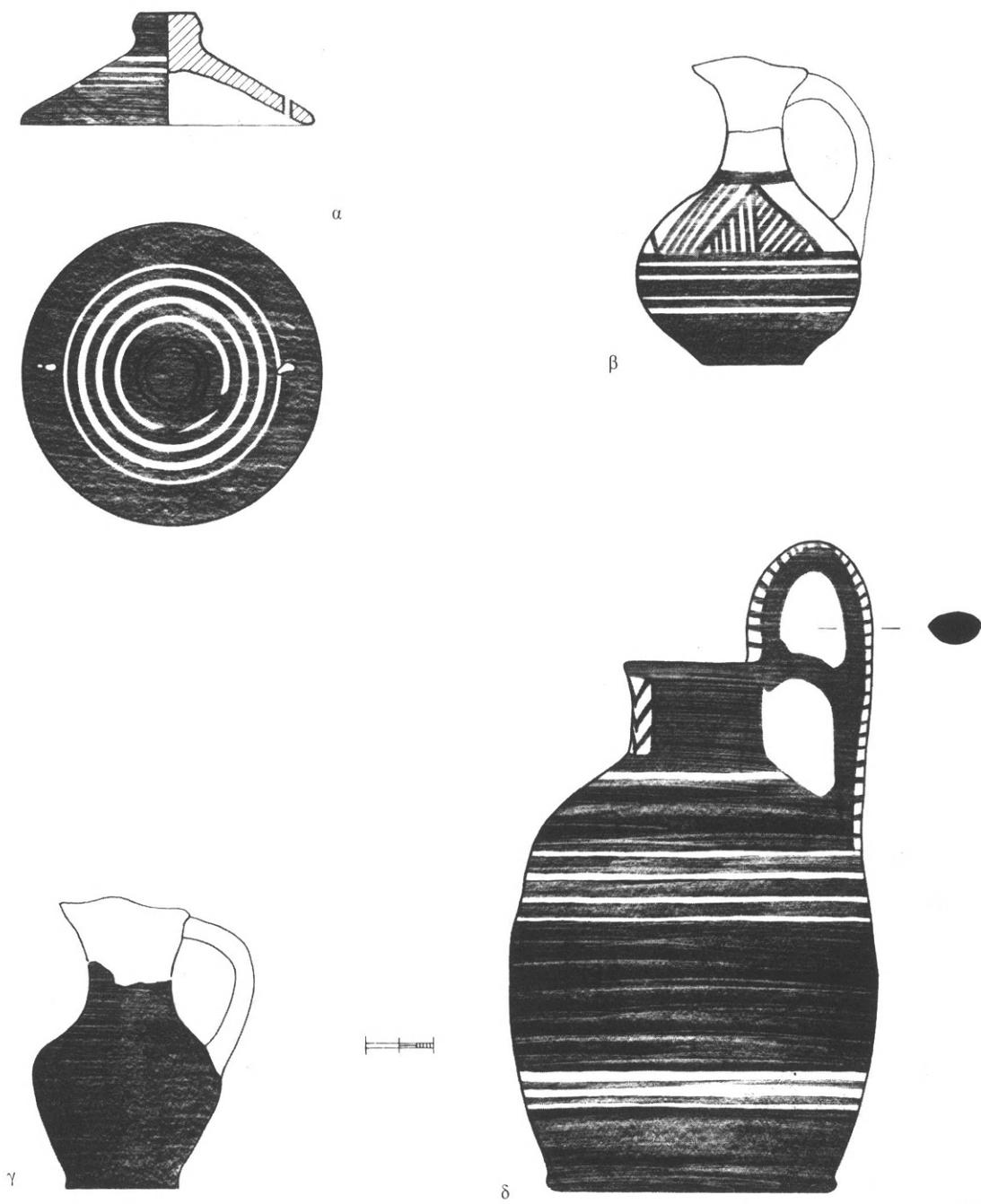
99. Ὁ.π. 96, 155, πίν. 62, ἀρ. 1061.

100. Ὁ.π. 58, 155, πίν. 38, ἀρ. 614, 155, πίν. 58, ἀρ. 868, 155, πίν. 45, ἀρ. 658.

101. V.R.G. DESBOROUGH, ὥ.π. πίν. 27, τάφος PG 26.

102. J.K. BROCK, ὥ.π. 75, 155, πίν. 50, ἀρ. 835.

103. N. COLDSTREAM - H. SACKETT, BSA 73, 1978, 50, εἰκ. 5 καὶ J.K. BROCK, ὥ.π. «Bracket Ornament» IIj, πρωτογεωμετρικῆς Β φάσης.

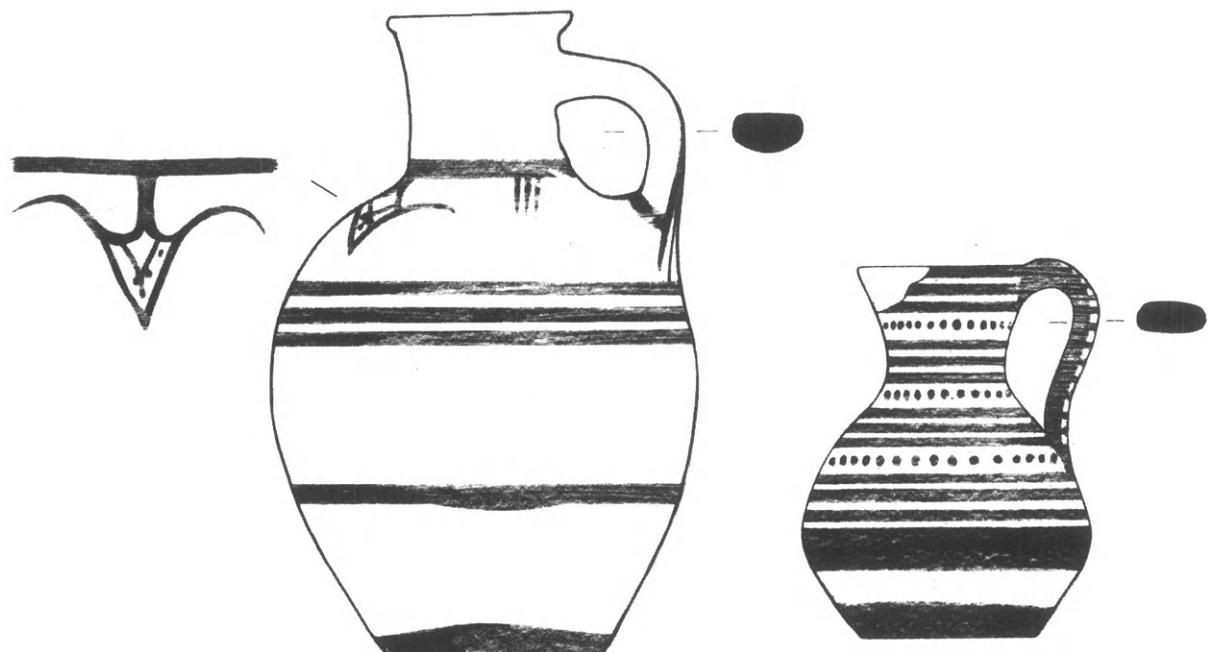
Εἰκ. 13. Τὰ ἀγγεῖα 660(α), 386(β), 387(γ) και 382(δ) τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

ζόντιες ταινίες, ἀνάμεσα στίς δύο παρεμβάλλονται σειρές ἀπό στιγμές. Τὸ κάτω μισὸ τοῦ σώματος ὀλόβαφο. Ἐγκάρσιες ταινίες στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς. Ἀκέραιο. Συμπληρώθηκε τὸ ἔνα τρίτο τοῦ χείλους καὶ μικρὸ κομμάτι στὸ σῶμα.

Ψ. 0.098, διάμ. χείλ. 0.048, διάμ. βάσ. 0.044, μέγ. διάμ. 0.074 μ.

Κρητ. Χρον. 4, 1950, 444, πίν. ΛΑ, ἀρ. 9.

Τὸ ἄγγεῖο χρονολογεῖται γιὰ τὴ διακόσμησή του στὰ ἀνατολίζοντα χρόνια¹⁰⁴.

Εἰκ. 14. Τὰ ἄγγεῖα 379(α) καὶ 384(β) τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Ἡ νέα μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν δεκαπέντε αὐτῶν ἀγγείων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ποὺ λέγεται πὼς προέρχονται «μεταξὺ Κνωσοῦ-Ἀρχανῶν, πιθανῶς ἐκ τάφου 1950», μαζὶ μὲ τὸ πήλινο δμοίωμα, ἔδειξε βέβαια καθαρά, ὅχι μόνον ὅτι δὲν ἀποτελοῦν «ἀδιαιρέτον δμάδα», ἀλλ’ ἀντίθετα τρεῖς διαφορετικὲς δμάδες, μὲ βάση τὸν πηλό, τὸ ἐπίχρισμα καὶ φυσικὰ τὴ χρονολόγηση, ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ μέχρι τὰ ἀνατολίζοντα χρόνια. Πρέπει δμως νὰ ἔξετασθεῖ ἀκόμη ἔνα θέμα, μέχρι ποιὸ βαθμό, ποιὲς δμάδες ἢ ποιὰ μεμονωμένα ἀγγεῖα συνάπτονται μὲ τὸ πήλινο δμοίωμα, ἢ μὲ τοὺς τάφους στὶς Φυθιές.

Τὰ ἔξι ἀγγεῖα τῆς πρώτης δμάδας, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πρωτογεωμετρικὴ φάση, εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ πήλινου δμοιώματος, ἔστω καὶ ἂν ὁ

104. J.K. BROCK, *o.p.* 178, 9c, j.

ένιαίος για τὴν ὁμάδα πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα δὲν εἶναι ὁ ἵδιος μὲ τὸν πηλὸν καὶ ἐπίχρισμα τοῦ ὁμοιώματος. Μπορεῖ ὅμως φυσικὰ νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ ἄλλον, πιθανῶς πρωτογεωμετρικὸ τάφο τοῦ νεκροταφείου στὶς Φυθιές. Τὰ ἀγγεῖα τῆς δεύτερης ὁμάδας δὲν μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ ὁμοιώματος¹⁰⁵ καὶ βέβαια γιατὶ δὲν εἶναι καθαρὰ τὰ ὄρια τῆς χρονολόγησής τους. Καὶ πάλι ὅμως τὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς ὁμάδας μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ ἄλλο τάφο ἢ τάφους τοῦ νεκροταφείου στὶς Φυθιές. Τὸ ἵδιο ἴσχυει καὶ γιὰ τὰ τρία ἀγγεῖα τῆς τρίτης ὁμάδας, ποὺ βέβαια δὲν ἀνήκουν στὸν τάφο τοῦ ὁμοιώματος, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο στὶς Φυθιές.

Μόνο λοιπὸν τὰ ἔξι ἀγγεῖα τῆς πρώτης ὁμάδας συνάπτονται χρονολογικὰ μὲ τὸ ὁμοίωμα. Τὸ πρωτογεωμετρικὸ ὁμοίωμα ὅμως ἔχει στιλπνότερη ἐπιφάνεια, καθαρότερο πηλό, ἔντονα ροδόχρωμο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀγγεῖα τῆς πρώτης ὁμάδας. Δύο ἀπ' αὐτὰ συνάπτονται ἵσως στενότερα μὲ τὸ ὁμοίωμα, ἢ ὑδρία ΣΓ 378, ποὺ μοιάζει περισσότερο στὸν πηλό, τὸ ἐπίχρισμα καὶ τὸ χρῶμα, κι ἀκόμη γιὰ τὴν παρουσία τοῦ πλοχμοῦ, ποὺ σχετίζεται κάπως μὲ τὴν τρέχουσα σπείρα τοῦ ὁμοιώματος καὶ τὸ προχοῖδιο ΣΓ 385, μὲ τὴν αὐθεντικὴ τρέχουσα σπείρα, τὸ βασικὸ θέμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ πλάγια διάταξη καὶ καλύπτει τὴ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια τοῦ ὁμοιώματος, ὅπως παρατήρησε ἡδη ὁ Ἀλεξίου¹⁰⁶. Τὸ ἀγγεῖο ὅμως ΣΓ 385 δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ τὸ σταθερὰ ἐλεύθερο χέρι τοῦ ζωγράφου τοῦ ὁμοιώματος, ποὺ καλύπτει θαυμαστὰ τὸν χῶρο μὲ τὸ ἐπαναλαμβανόμενο θέμα τῆς τρέχουσας σπείρας, γιατὶ ἡ μοναδικὴ στενὴ ζώνη τῆς τρέχουσας σπείρας στὸ ἀγγεῖο γράφεται ἀδέξια. Τὰ ἀγγεῖα τῆς πρώτης αὐτῆς ὁμάδας χρονολογοῦνται στὴν πρωτογεωμετρικὴ Β φάση, καὶ αὐτὴ εἶναι βέβαια καὶ ἡ χρονολογία τοῦ πήλινου ὁμοιώματος, ὅπως σημειώθηκε ἀπὸ πολλοὺς μελετητές¹⁰⁷.

Ἐπανειλημμένα ἔγινε πιὸ πάνω λόγος γιὰ τὴ σχέση τῶν δεκαπέντε αὐτῶν ἀγγείων μὲ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Κρήτης, ποὺ δείχνουν τὴν ὑπεροχὴ τῆς κεραμικῆς τῶν Ἀρχανῶν. Στὸ ἵδιο συμπέρασμα κατέληξε ἀπὸ ἄλλο δρόμο καὶ ὁ Ἀλεξίου¹⁰⁸, ποὺ σωστὰ δὲν βρίσκει καμία σχέση μὲ τὰ «πτωχότερα» πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Βρόκαστρο¹⁰⁹, τὶς Κοῦρτες¹¹⁰ καὶ τὸ Καβούσι¹¹¹ καὶ συνάπτει τὰ ἀγγεῖα μὲ κνωσιακὰ ἐργαστήρια¹¹². Ο συσχετισμὸς εἶναι σωστός, ὅπως φάνηκε καὶ πιὸ πάνω, στὴ συζήτηση κάθε ἀγγείου χωριστά. Σήμερα ὅμως, ποὺ βλέπουμε καθαρότερα τὴν ἔντονη παρουσία τῆς ζωῆς στὶς Ἀρχάνες καὶ στὰ γεωμετρικὰ χρόνια,

105. Μόνο τὰ ἀγγεῖα ΣΓ 381 καὶ 390 μοιάζουν στὸν πηλὸ μὲ τὸ ὁμοίωμα.

106. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 448.

107. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Κρητ. Χρον.* 12, 1958, 278, R.W. HUTCHINSON, *Prehistoric Crete* (1962) 137, V.R.G. DESBOROUGH, *The Last Mycenaeans and their Successors* (Oxford 1964) 269, J. BOARDMAN, *BSA* 62, 1967, 59, R.A. HIGGINS, *Greek Terracottas* (London 1967) 16 -7, A. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece* (Edinburg 1971) 103, σημ. 57.

108. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 449.

109. E.H. HALL, *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro* (Philadelphia 1914).

110. F. HALBHERR - A. TARAMELLI - L. MARIANI, *AJA* 5, 1901, 287, 292-3, 306-14. D. LEVI, *ἀ.π.* 558-62.

111. H. BOYD, *AJA* 5, 1901, 125-57.

112. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 449: «πιθανῶς δὲ πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὰ ἀγγεῖα μας εἰς ἓν ἐργαστήριον τῆς Κνωσοῦ».

μετά τὰ εύρήματα στίς Φυθιές, στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη καὶ στὸ οἰκόπεδο τῆς Μαρίκας Πλουμίδου-Παπαδάκη¹¹³, τὰ γεωμετρικὰ εύρήματα στὸ Βρωμόνερο¹¹⁴ καὶ στὸ Τζαμί¹¹⁵, καθὼς καὶ τὰ ύπομινωικὰ στὸν Κάτω Λάκκο¹¹⁶, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἀρχανιώτικων γεωμετρικῶν ἔργα στηρίσων. Καὶ μόνο τὸ πήλινο ὅμοιωμα τῶν Ἀρχανῶν ὑποδηλώνει τὴν δυναμικότητα τοῦ τόπου καὶ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια.

Ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ κλείσει μὲ μερικὲς παρατηρήσεις¹¹⁷ γιὰ τὸ σπουδαιότερο ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, ποὺ ἐντοπίστηκε, τὸ περίφημο πήλινο ὅμοιωμα τῶν Ἀρχανῶν μὲ ἀριθμὸ καταγραφῆς στὴ Συλλογὴ Γιαμαλάκη ΣΓ 376. Πρόκειται γιὰ παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴ σχέση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ τὴν κεραμικὴν καὶ ἀκόμη γιὰ τὰ ἀκριβὴ μέτρα του.

Σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴν πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τοποθέτηση τῆς καθισμένης γυναίκας στὸ ἐσωτερικὸ εἶναι ἐλαφρὰ λοξὴ στὰ δεξιά, πρὸς τὸν ἄξονα τῆς θύρας. Τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατᾶ στὸ δεξιό της χέρι εἶναι μικρὸς κρίκος μὲ τρύπα, ὥχι γραπτός. Τὰ σημεῖα τῆς στέγης, ὅπου προσκολλήθηκαν οἱ δυὸ ἀνδρικὲς μορφὲς καὶ κυρίως ἡ δεξιά, εἶναι συμπιεσμένα ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐπικόλλησης τῶν εἰδωλίων, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει μὲ τὸ εἰδώλιο τοῦ ζώου. Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας σώζονται ἵχνη δακτυλικῶν ἀποτυπωμάτων. Σχετικὰ μὲ τὴ διακόσμηση πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν κυλινδρικὸ κορμὸ γράφονται ἐννέα σειρὲς πλοχμῶν καὶ στὴ στέγη ἑπτά. Τέλος σχετικὰ μὲ τὴ συμπλήρωση πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι εἶναι βέβαιη ἡ συμπλήρωση τῆς οὐρᾶς τοῦ ζώου, ὅπως δείχνουν ἵχνη τῆς ἐπιφάνειας τῆς στέγης.

“Οπως παρατηρήθηκε παραπάνω στὴ συζήτηση τῆς κεραμικῆς ποὺ φέρεται πῶς βρέθηκε μὲ τὸ ὅμοιωμα, τὰ διακοσμητικὰ θέματά του ἔχουν ἀρκετὰ παράλληλα, τόσο τὸ θέμα τῶν πλοχμῶν, δόσο καὶ τὸ ζατρίκιο καὶ οἱ ἐνάλληλες γωνίες¹¹⁸.

Οἱ διαστάσεις τοῦ ὅμοιωματος εἶναι: Συν. ὑψ. 0.270, ὑψ. κυλ. 0.178, διάμ. βάσ. 0.141, ἀν. διάμ. κυλ. 0.170, διάμ. τρύπας στέγης 0.031, ὑψ. ἀνοίγμ. θύρας 0.117, μέγ. πάχ. ἀνοίγμ. θύρας 0.067, ἐλάχ. πλ. ἀνοίγμ. θύρας 0.063, πάχ. τοιχ. βάσ. 0.009, ὑψ. καθισμένου εἰδωλίου 0.115, ὑψ. θύρας 0.115, πλ. θύρας 0.064 μ.

Εἶναι ἀδύνατο μέσα στὰ ὄρια αὐτῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς μελέτης γιὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλία τοῦ 1949 στὶς Ἀρχάνες νὰ ἔξετασθεῖ μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη λεπτομέρεια καὶ τὸ μοναδικὸ πήλινο ὅμοιωμα τῶν Ἀρχανῶν, ποὺ τόσο ἀπασχόλησε τὴν ἔρευνα, ἀμέσως μετὰ

113. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

114. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, «Πρωτογεωμετρικὴ – Γεωμετρικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες», *Κρητ. Χρον.*, τυπώνεται.

115. ΠΑΕ 1957, 133-5.

116. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 322.

117. Ἡ μακροσκελῆς περιγραφὴ τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ (*Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 445-8) εἶναι σχεδὸν ἔξαντλητική, γι' αὐτὸ καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ, ὅπου γίνονται μόνο κάποιες μικρὲς διορθώσεις καὶ προσθῆκες καὶ δίνονται ἀκριβὴ μέτρα.

118. Γιὰ τὴ σειρὰ τῶν πλοχμῶν, ποὺ εἶναι κυρίως πρωτογεωμετρικῶν Β χρόνων καὶ πρώιμων γεωμετρικῶν χρόνων θέμα βλ. παραδείγματα ἀπὸ τὸν τάφο ΟΔ τῆς Φορτέτσας, J.K. BROCK, ὁ.π. 169 IV, γεωμετρικῶν χρόνων καὶ γιὰ τὰ ἐπάλληλα τρίγωνα, ὁ.π. 174, 6h, ἀπὸ τὰ πρώιμα γεωμετρικὰ μέχρι τὰ πρώιμα ἀνατολίζοντα χρόνια.

τὴν πρώτη δημοσίευσή του. Ὁπως εἶναι γνωστὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἀλεξίου, ποὺ νόμισε πώς τὸ ὄμοιόν μα ἀποδίδει ναῖσκο, δὲν ἔγινε γενικὰ δεκτῆ. Ὁ Ν. Πλάτων πρῶτος μίλησε γιὰ «οἰκίσκο-ἱερό»¹¹⁹. Ἄλλοι ἀναφέρθηκαν καθαρότερα καὶ μὲ διάφορα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀπόδοση οἰκίσκου, όπως ὁ G. Daux¹²⁰, ὁ V.R.G. Desborough¹²¹, ὁ H. Drerup¹²² καὶ ὁ Σ. Σίνος¹²³. Καὶ ἄλλη ὄμάδα ἐρευνητῶν στράφηκε σ' ἄλλη κατεύθυνση, στὴν ἐρμηνεία τοῦ ὄμοιόν μα ως θολωτοῦ τάφου. Πρῶτος συζήτησε σχετικὰ ζωηρὰ τὸ θέμα ὁ M. Müller-Karpe¹²⁴ καὶ ἀνεξάρτητα μὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα ὁ J. Boardman¹²⁵, ποὺ ἄσκησε μάλιστα ὅξεια κριτικὴ στὸν Ἀλεξίου, καὶ ἀκόμη ὁ A. Snodgrass¹²⁶, ποὺ ἀκολούθησε.

Οἱ διχογνωμίες ὀφείλονται κυριότατα στὰ ἐλλιπὴ στοιχεῖα ἀνεύρεσης τοῦ ὄμοιόν ματος. Ὁπως ἔγινε ἥδη φανερό, ποὺ λίγο, ἀν δχι καθόλου, προσέχθηκαν μέχρι τώρα τὰ ἐλάχιστα ἄλλωστε γνωστὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ὄμοιόν μα τῶν Ἀρχανῶν. Ἀν καὶ σημειώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλεξίου ἡ ὑποθετικὴ μέχρι τότε ἀνεύρεση τοῦ ὄμοιόν ματος σὲ τάφο, ἡ πληροφορία ὅμως πέρασε ἀπαρατήρητη στὰ ἐλληνικὰ καὶ φυσικὰ δὲν προσέχθηκε ἀπὸ τοὺς ξενόγλωσσους ἐρευνητές. Μὲ τὴν ἀποσιώπηση ὅμως αὐτοῦ τοῦ στοιχείου ἡ ἐρευνα ἀκολούθησε ἄλλο δρόμο, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ βασικὸ πρόβλημα τοῦ τύπου τοῦ ὄμοιόν ματος τῶν Ἀρχανῶν, καὶ φυσικὰ γιὰ τὴν ἐρμηνεία του.

Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ περιβάλλον του εἶχε λοιπὸν ἀναπόδραστα φυσικὲς συνέπειες. Ὁπως ἦταν ἐπόμενο, ἡ ἐρμηνεία ποὺ ἐπιχειρήθηκε βασίσθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου τέχνης. Τὸ ζήτημα δὲν θὰ εἶχε ἵσως κάποια σημασία, ἀν καὶ τὸ ἀντικείμενο δὲν ἦταν σπουδαῖο. Τὸ πρωτογεωμετρικὸ ὅμως ὄμοιόν μα τῶν Ἀρχανῶν εἶναι ἔνα ἔξαιρετικῆς σημασίας εύρημα, γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἀπασχόλησε τόσο τὴν ἐρευνα. Ἀκόμη ὅμως κι ἀν ἦταν ἔνα δευτερεῦον ἔργο τέχνης, πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε τὴν ἴδια μεταχείριση στὴν ἀνασύνθεση τοῦ ἱστορικοῦ του περιβάλλοντος. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε σχολιάσθηκε στὴν ἀρχὴ ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσης καὶ τῆς λέξης ἀκόμη ἀρχαιοκαπηλία καὶ ἡ καταφυγὴ στὴν «κατάσχεση», ποὺ μοιάζει νὰ μὴν ὑποχρεώνει τὸν ἱστορικὸ-ἀρχαιολόγο ἐρευνητὴ στὴν παραπέρα ἀναζήτηση. Ἰσως πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ σχετικὰ πώς ἡ ἐρευνα πρέπει νὰ εἶναι μεθοδευμένη. Μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς γιατὶ δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη ἢ στὴ γειτονικὴ κρεβατίνα τοῦ Εὐάγγ. Παχάκη, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων τάφων. Οἱ τάφοι ὅμως αὐτοὶ δὲν κινδυνεύουν πιά, γιατὶ στὶς Ἀρχάνες ἡ ἀρχαιολογικὴ Ὅπηρεσία μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας δὲν βρίσκεται στὰ δύσκολα, πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια τοῦ 1949. Κι ὑστερα δὲν μπορεῖ νὰ σκάβει κανεὶς παντοῦ, ὅπου ὑπάρχουν πληροφορίες καὶ συχνότατα νὰ μὴν δημο-

119. *Kρητ. Χρον.* 11, 1957, 338.

120. *BCH* 83, 1958, 791.

121. *The Last Mycenaeans and their Successors* (Oxford 1964) 269.

122. *Griechische Baukunst in Geometrischer Zeit, Arch. Hom.* II O (Göttingen 1969) 75, πίν. III b.

123. *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis* (Mainz 1961) 64, σημ. 153.

124. *Vom Anfang Roms* (Heidelberg 1959) 48, 82, 87, 88, πίν. 19, 4.

125. *BSA* 62, 1967, 64-6, εἰκ. 2.

126. *The Dark Age of Greece* (Edinburg 1971) 193, εἰκ. 70.

σιεύει τὰ ἀνασκαφικά του πορίσματα. Μὲ μία τέτοια τακτικὴ σώζονται τὰ ἀρχαῖα γιὰ τὸ κράτος, χάνονται δόμως γιὰ πάντα τὰ ἱστορικά τους στοιχεῖα, δόπος δυστυχῶς καὶ στὶς ἀρχαιοκαπηλίες.

Σχετικὰ μὲ τὸ σπουδαιότατο πρωτογεωμετρικὸ πήλινο δμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν εἶναι πιὰ φανερὸ διτὶ ἡ ἐρμηνεία ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλεξίου δὲν ἦταν ἰκανοποιητική, γιατὶ δὲν ἔλαβε ὑπόψη ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἐπομένως δὲν ἀπάντησε σ' ὅλα τὰ ἐρωτήματα. Ἡ ἐπανεξέταση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ εὑρήματος τῶν Ἀρχανῶν, ποὺ βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἐδῶ, εἶναι λοιπὸν ἀπαραίτητη μετὰ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προσκομίσθηκαν. Ἐν ἀποδίδεται ναΐσκος, οἰκίσκος ἢ θολωτὸς τάφος, δόπος προτάθηκε, δὲν πρέπει ἵσως πιὰ νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς μὲ βάση μόνον ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ τώρα πιὰ καὶ μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, ποὺ τὸ ἔφερε στὸ φῶς. Ἀς θυμηθοῦμε μόνο πὼς δύο ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς-ἐργάτες, ὁ Γεώργιος Γενετζάκης καὶ ὁ Ἀπόστολος Καζαντζάκης χαρακτήρισαν τὸν τάφο, μέσα στὸν δόποιο βρέθηκε τὸ πήλινο δμοίωμα στὶς Φυθιές Ἀρχανῶν, στὴν κρεβατίνα τῆς "Ἀννας Λυδάκη, σὰν «κουμπέ», σὰν «γέφυρα μὲ καμπύλη». Φαίνεται λοιπὸν πὼς μετὰ 35 χρόνια ἡ ἔρευνα ἔφθασε στὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου ἔκεινησε, ὅταν ἔγινε ἡ πρώτη παρατήρηση τοῦ R. Demangel τὸ 1950, μόλις εἶδε τὸ πήλινο πρωτογεωμετρικὸ δμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόκτησή του ἀπὸ τὸν συλλέκτη¹²⁷. Ἡ παροῦσα συμπλήρωσις τούτων (τῶν ἐξηπλωμένων ἐπὶ τῆς στέγης) ὡς κρατούντων κολλύρια δμοία πρὸς τὸ τῆς θεᾶς συνδέεται πρὸς ὑπόθεσιν ἐκφρασθεῖσαν προφορικῶς ὑπὸ τοῦ κ. Robert Demangel, κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀντικειμένου, δόποτε παρεπεδήμει ἐν Ἡρακλείῳ. Ἡ ὑπόθεσις αὗτη, συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν ὁ Ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Z. Κανάκης συνεπλήρωσε τὸν ναΐσκον, θεωρεῖ πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν τῆς στρογγύλης κατασκευῆς ὡς τάφου, τῆς ἐντὸς αὐτοῦ μορφῆς ὡς νεκρᾶς, καὶ τοῦ ἀντικειμένου, τὸ δόποιον αὕτη φέρει, ὡς κολλύριον· οἱ ἐπὶ τῆς στέγης κρατοῦν καὶ ρίπτουν διὰ τοῦ δπαίου κολλύρια πρὸς τὴν νεκράν, παριστωμένης ούτω ἀφελῶς νεκρικῆς τινος προσφορᾶς καὶ γενικώτερον χθονίας λατρείας». Ἡ ἀνεύρεση τοῦ δμοιώματος μέσα σὲ τάφο εἶναι τόσο σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνεία του, ποὺ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ἀγνοηθεῖ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

127. *Κρητ. Χρον.* 4, 1950, 455.

ΕΚ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΟΣ (11ος - 8ος π.Χ. αι.) (Πίν. 20-28)

Κατά τὰς ἀνασκαφάς, τὰς δύοις διενήργησεν ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θηβῶν κατὰ τὸ ἔτος 1976 ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ἐν Χαλκίδι ἐργοστασίου τῆς Πειραιϊκῆς-Πατραιϊκῆς, ἀπεκαλύφθη ἀποθέτης, βάθους 11.50 μ., λελαξευμένος εἰς τὸν φυσικὸν βράχον¹. Οὗτος περιελάμβανε μεταξὺ τῶν χωμάτων, τῆς ἵλυος καὶ τῶν πολλῶν λίθων ἄφθονον γραπτήν², κυρίως, κεραμεικήν, προερχομένην σχεδὸν κατ’ ἀποκλειστικότητα ἐκ τῶν χαλκιδικῶν ἐργαστηρίων, τῶν δύοις ἡ δραστηριότης ἔξετείνετο ἀπὸ τοῦ β’ ἥμισεος τοῦ 10ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.³ Ἐκ τῆς κεραμεικῆς ταύτης διεχωρίσθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς δύο συνεχεῖς τόμους τοῦ *BCH*⁴ οἱ σκύφοι, οἱ σκυφοειδεῖς κρατηρίσκοι, ἔνια κύπελλα καὶ ὅλα τὰ μετὰ διακόσμου δυσδιάκριτα θραύσματα μικρῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων, μερικὰ τῶν δύοις ἵσως προέρχονται ἐκ κανθάρων. Ἐνταῦθα θὰ παρουσιασθοῦν κατ’ ἐπιλογὴν θραύσματα⁵ μεγάλων ἀγγείων, ἀνοικτῶν καὶ κλειστῶν.

‘Ως πρὸς τὴν τεχνικὴν θὰ εἶχε τις νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἔξης: “Απαντα” τὰ ἐνταῦθα ἔξεταζόμενα ἀγγεία εἶναι τροχήλατα, ἔξαιρέτου ποιότητος. ‘Ο πάντοτε ἀρίστης ὀπτήσεως χαλκιδικὸς⁶ πηλὸς εἶναι, ὡς πρὸς τὴν πρόσμειξίν του, σκληρᾶς ὑφῆς, καθαρὸς καὶ συμπαγὴς ἔως σχετικῶς καθαρός, μετὰ λεπτοτάτων ψηγμάτων ἀσβεστολίθου καὶ μικροσκοπικῶν φυσαλλίδων ἐνίοτε τὰ ψήγματα ταῦτα προβάλλουν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ

1. Περὶ τούτου βλ. ANGELIKI ANDRIOMENOU, «*Skyphoi de l’Atelier de Chalcis (fin X^c - fin VIII^c s. av. J.-C.) I*», *BCH* 108, 1984, 37 κέ., εἰκ. 1. Διὰ τὴν θέσιν τοῦ οἰκοπέδου βλ. ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, *Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Χαλκίδας* (Χαλκίδα 1976) 49 ἀρ. 28, πίν. I.

2. Πολὺ δὲ λίγα, ἀναλογικῶς, ἡσαν τὰ θραύσματα χειροποιήτων ἀγγείων. Διεκρίναμε τμήματα χυτρῶν, πρόχων καὶ ἐνὸς τηγανοειδοῦς ἀγγείου μεθ’ ὑψηλῶν συμφυῶν ποδῶν (πρβ. *Lefkandi I*, πίν. 23.559, σελ. 45).

3. Ἡ κεραμεικὴ ἡτο ἀνάμεικτος καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ χρονολόγησις τῶν ἐπὶ μέρους θραύσμάτων δὲν ἐστηρίχθη εἰς τὸν ἔξωτερικὸν παράγοντα τῆς στρωματογραφίας, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν σύγκρισίν των μὲν παρεμφερὴ ἀγγεῖα, δι’ ὅσα, ἐννοεῖται, εὐρομεν τοιαῦτα.

4. Τῶν ἐτῶν 1984 (βλ. σημ. 1) καὶ 1985, 49 κέ.

5. Τεχνικοὶ λόγοι ὑπεχρέωσαν τὴν ὑπογραφομένην νὰ φωτογραφήσῃ τὰ ὄστρακα τμηματικῶς (κατὰ τὰ ἔτη 1977 καὶ 1983) καὶ λίαν ἐσπευσμένως – κατὰ τὴν πρώτην κυρίως φάσιν, λόγῳ τῆς ἐπικειμένης μεταθέσεώς της – καὶ χωρὶς νὰ ἔχῃ γενικὴν ἐποπτείαν τοῦ ὄλικοῦ. Συνέπεια τούτου ὑπῆρξε, θραύσματα συγγενῶν ἀγγείων νὰ εὑρίσκωνται εἰς χωριστὰς φωτογραφίας καὶ ἀγγείων διαφόρων κατηγοριῶν εἰς τὴν αὐτὴν φωτογραφίαν. Πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως, προετιμήσαμεν νὰ ἀκολουθήσωμεν ἐν τῷ Καταλόγῳ σειράν ἄσχετον πρὸς τὰς φωτογραφίας καὶ νὰ θέσωμεν εἰς τοὺς πίνακας καὶ ὑφ’ ἐκάστην φωτογραφίαν τοὺς ἀριθμοὺς Καταλόγου τῶν ἐν αὐτῇ ὁστράκων. Οἱ ἀριθμοὶ εὑρετηρίου εἶναι τοῦ Μουσείου Χαλκίδος. ‘Απασαι αἱ φωτογραφικαὶ λήψεις καὶ τὰ σχέδια τῶν τομῶν τῶν ὁστράκων ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ὑπογραφομένης. Τὰ ὑπ’ ἀρ. 1 καὶ 7 σχέδια ἔξεπόνησεν δὲ ἔξαιρετος σχεδιαστὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. Νικ. Σιγάλας, τὸν ὀποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν. ‘Απαντα τὰ δημοσιεύμενα σχέδια εἶναι εἰς τὸ 1/3 τοῦ φυσικοῦ.

6. Πλὴν τῶν ὑπ’ ἀρ. 111 καὶ 112 χειροποιήτων.

7. Ἐν τῷ Καταλόγῳ δίδεται πάντοτε ἡ σύνθεσις καὶ ἡ ἀπόχρωσί του.

άγγείου μέσω μικροτάτων σχισμῶν. Ἀποχρώσεις παρουσιάζει ό πηλὸς διαφόρους· ἐπικρατεῖ τὸ κιτρινέρυθρον καὶ τὸ κεραμόχρον καὶ διλιγότερον τὸ καστανὸν καὶ τὸ κιτρινότεφρον.

Τὸ γάνωμα εἶναι ἀρίστης ποιότητος· στιλπνόν, ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κυμαινόμενον, ἀναλόγως τῆς ὀπτήσεως, ἀπὸ τοῦ ἔρυθροῦ καὶ τοῦ πορτοκαλόχρου, τὰ δόποια ἐπικρατοῦν, μέχρι τοῦ καστανοῦ καὶ τοῦ μέλανος, τὰ δόποια ἀπαντοῦν σπανιώτερον.

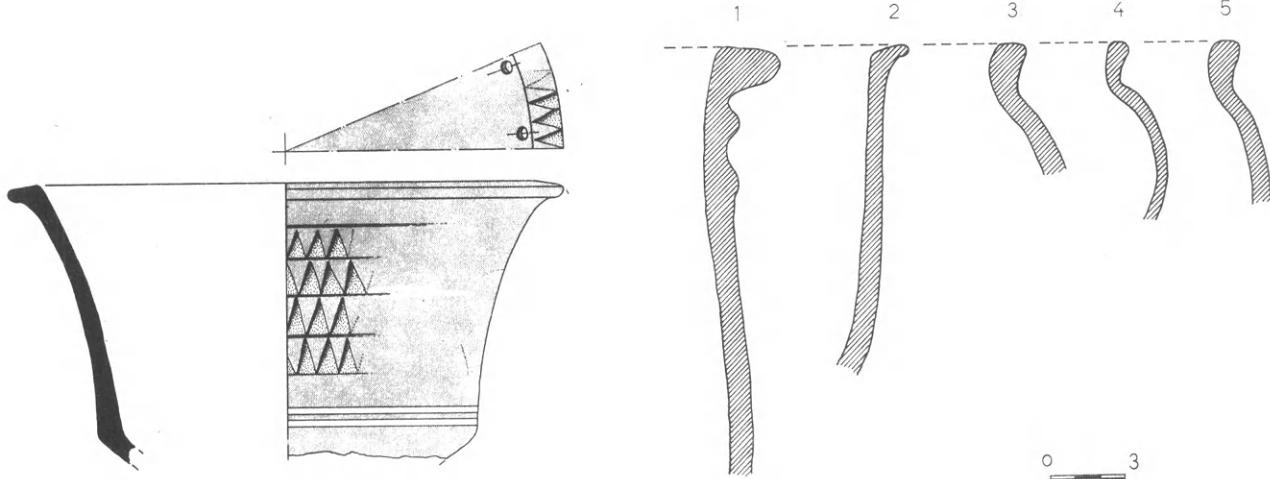
Τὰ παλαιότερα ἄγγεῖα ἔχουν τὰ ἀκάλυπτα μέρη τῶν λελεασμένα· ἡ σχεδὸν στιλπνὴ αὐτῆς ἐπιδερμὶς εἶναι συνήθως κιτρινέρυθρος καὶ σπανιώτερον ἐμφανίζεται κατὰ ἓνα τόνον φωτεινοτέρα τῆς ἀποχρώσεως τοῦ πηλοῦ. Τὰ πλεῖστα τῶν κατὰ τὸν ὑστερὸν γεωμετρικὸν ῥυθμὸν ἀγγείων καλύπτονται κατὰ τὴν ἔξωτερηκήν ἐπιφάνειάν των διὰ παχέος στρώματος κιτρίνου ἐπιχρίσματος, ἐφ' οὗ τίθεται ἡ διὰ γανώματος διακόσμησις.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ἄνοικτὰ ἄγγεῖα

Κάλαθος

1. Ἀρ. εύρ. 3891 (πίν. 20α - β, εἰκ. 1). Τέσσαρα συνεφαπτόμενα θραύσματα καὶ ἐν ἀπλῶς συνανήκον συνιστῶσι τὸ μεῖζον τμῆμα καλάθου, ἐλλιποῦς τὸν πυθμένα καὶ τμήματα τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χείλους. Ψ . σφ ζ . 0.120, διάμ. χείλους 0.22, πλάτ. στεφάνης 0.013, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, συμπαγής, καθαρός, ἀριστα ὠπτημένος· καστανέρυθρος, μετά κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα καστανόν. Ὑπὸ τὴν στεφάνην διατηρεῖται τὸ ἔτερον ζεῦγος τῶν ὀπῶν προσδέσεως. Ολόκληρον τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ καλάθου καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐξωτερικῶς, τέσσαρες ὑπερκείμεναι σειραὶ ἐντύπων ἐδαφοχρόων τριγωνιδίων καὶ ὑπὸ ταύτας τρεῖς ἔξηρημένοι δακτύλιοι. Ἐπὶ τῆς στεφάνης σειρὰ ὁμοίων ἐντύπων τριγωνιδίων.

Εἰκ. 1. 'Ο ύπ' ἀρ. 1 κάλαθος.

Εἰκ. 2. Τομαὶ στομίων κρατήρων.

Κρατήρες – δίνοι

2. Ἀρ. εύρ. 3530 (πίν. 20γ - ε, εἰκ. 2. 1). Δύο συνεφαπτόμενα τμήματα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ χείλους κρατήρος (πίν. 20γ), τρία ὅστρακα ἐκ τῆς κοιλίας του (πίν. 20δ) καὶ δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα, διατηροῦντα τὸ παρὰ τὴν ἐτέραν τῶν διφυῶν λαβῖδων τμῆμα τοῦ ἀγγείου (πίν. 20ε). Διαστάσεις συνεφαπτομένων πίνακος 20γ : ὑψ. 0.24, πάχ. τοιχ. 0.011, πλάτ. στεφάνης 0.026 μ. Διαστάσεις συνεφαπτομένων πίνακος 20ε : ὑψ. 0.021, πλάτ. 0.218, πάχ. τοιχ. 0.012, διατομὴ λαβῆς 0.03 μ. Πηλὸς καθαρός, μετ' ἀραιῶν ψηγμάτων ἀσβεστολίθου καὶ φυσαλλίδων, ἄριστα ὡπτημένος· καστανέρυθρος, μετὰ κιτρινερύθρου, λελεασμένης ἐπιδερμίδος. Γάνωμα καστανέρυθρον, στιλπνόν, μετ' ἀνταυγειῶν μολύβδου. Ἐξωτερικῶς καὶ ὑπὸ τὸ ἴσχυρῶς προεξέχον περιχείλωμα, λίαν ἔξεργος, ἡμικυκλικῆς διατομῆς πλαστικὸς δακτύλιος, φέρων ἐπὶ τῆς διὰ γανώματος κεκαλυμμένης ἐπιφανείας του ἐντύπους, τετραγώνου διατομῆς, δύπας. Αὗται διατάσσονται ἀνὰ ἔξ καὶ κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν σχοινίου. Ὅπο τὸν σχοινοειδῆ τοῦτον κανόνα, ἔτερος, χθαμαλός, μεθ' δμοίων δύπων ἀλλ' ἔξηρημένος. Ἐξαιρεῖται ὡσαύτως ἡ στεφάνη, ἣτις φέρει συστάδας ἔξ ἔξ ἐγκαρσίων παχειῶν γραμμῶν καὶ ἡ ἔξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ, ἐφ' ἣς δὲ κυρίως διάκοσμος. Διὰ γανώματος καλύπτεται ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν τῶν σφζομένων τμημάτων τοῦ ἀγγείου, τὸ περιχείλωμα, ἡ ὑπὸ τοῦτο αὐλαξ καὶ δὲν συνεχείᾳ σχοινοειδῆς κανών· ὡσαύτως αἱ κυκλικῆς διατομῆς διφυεῖς λαβαὶ κατὰ τὰ τρία τέταρτα τῆς περιφερείας των καὶ αἱ ἐπιμήκεις ἀπολήξεις τῶν τριῶν γενέσεών των. Ο κύριος διάκοσμος συνίσταται ἐκ στηλῶν, δριζομένων ἐκατέρωθεν ὑπὸ τριῶν καθέτων καὶ περικλειουσῶν ἀλυσιν μεγάλων δόμιβων, πεπληρωμένων δικτυωτοῦ. Ἡ ἐφ' ἐνὸς τῶν μεμονωμένων δστράκων κάθετος ἐσκιασμένη ταινία συνιστᾷ τὴν κάτω ἀπόληξιν τῆς ἀριστερᾶς γενέσεως τῆς ἐτέρας τῶν διφυῶν λαβῶν.
3. Ἀρ. εύρ. 3925 (πίν. 21α). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας ἀνοικτοῦ ἀγγείου μεγάλων διαστάσεων. Σφζ. μῆκ. 0.08, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.10, κάτω 0.14 μ. Πηλὸς σκληρᾶς ὑφῆς, καθαρός, μετ' ἐλαχίστων ψηγμάτων ἀσβεστολίθου καὶ ἀραιῶν φυσαλλίδων· κεραμόχρους, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα τόσον ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς, δσον καὶ ἐπὶ τῆς ἔξωτερικῆς ἐπιφανείας ἐρυθρὸν καὶ κατὰ τόπους καστανόν. Ἀνῳθεν ἐσκιασμένης ἐπιφανείας, ἔξηρημένη ζώνη, διασφζουσα τὰ ἔξης διακοσμητικὰ στοιχεῖα: Κατὰ τὴν βάσιν τῆς παχεῖαν κυματοειδῆ· ὑπὲρ ταύτην, δεξιὰ μὲν στήλην ἐκ μεγάλων ἐπαλλήλων ἐσκιασμένων δόμιβων, ἀριστερᾶ δὲ μετόπην, φέρουσαν τὸν σταυρὸν τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου (δύο χιαστὶ τεμνομένας, δριζούσας τὰς πλαγίας πλευρὰς τεσσάρων ἐσκιασμένων τριγώνων, σταυροειδῶς διατεταγμένων). Λίαν ἀμελῆς ἐργασία, δι' ἐλευθέρας χειρός.
4. Ἀρ. εύρ. 3851 (πίν. 21β, εἰκ. 2. 2). Τμῆμα ἐκ τῆς κοιλίας μετὰ τῆς προεξεχούσης στεφάνης μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου, διατηροῦν τὴν δεξιὰν γένεσιν τῆς ἐτέρας τῶν λαβῶν. Σφζ. ὑψ. 0.132, πλάτ. στεφάνης 0.015, διάμ. χείλους κατ' ἀποκατάστασιν 0.36, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.006, κάτω 0.009 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγής, μετὰ μικροτάτων φυσαλλίδων, κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἡ ἔξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ ἔξηρημένη στεφάνη φέρουν ὑποκιτρίνην ἐπάλειψιν, ἀρίστης ποιότητος. Ὅπο τὴν στεφάνην πλατεῖα ταινία καὶ ὑπὸ ταύτην λεπτή, ἀμφότεραι διὰ γανώματος· διὰ γανώματος τονίζεται καὶ ἡ γένεσις τῆς λαβῆς καὶ δηλοῦται δριζόντιός τις ἐπιφάνεια – διακρίνεται τμῆμα τῆς ἄνω ἀπόληξεώς της – ἣτις πιθανὸν ἐκάλυπτεν δλόκληρον τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον ὑπόλειμμα κύκλου (;).
5. Ἀρ. εύρ. 3865 (πίν. 21γβ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὑψ.

0.095, πλάτ. 0.092, πάχ. τοιχώματος: κάτω 0.010, ἄνω 0.013 μ. Πηλός σκληρᾶς ύφης, μετά φυσαλλίδων, καστανός· ἐπιδερμίς καστανόξανθος, στιλπνή. Γάνωμα καστανόν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐξωτερικῶς καὶ ἄνωθεν τοῦ μελαμβαφοῦς κάτω τμήματος τοῦ ἀγγείου, ἐδαφόχρους μετόπη, ἡς διατηρεῖται ἡ κάτω ἀριστερὴ γωνία· τὴν δριζόντιον πλευράν της τονίζει πλατεῖα ταινία.

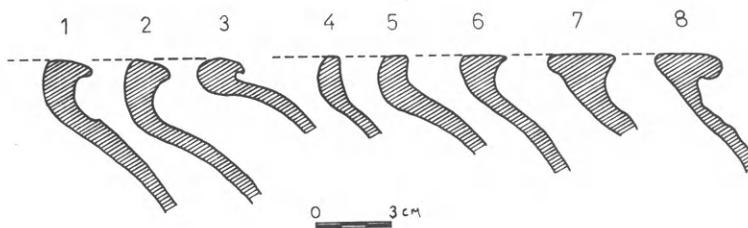
6. Ἀρ. εὑρ. 3857 (πίν. 21δα). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Σφέζ. μῆκ. 0.11, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.011, κάτω 0.005 μ. Πηλός σκληρᾶς ύφης, καθαρός, μετά φυσαλλίδων κιτρινέρυθρος, μετά κιτρίνης, ἔξαιρέτου ποιότητος ἐπιδερμίδος. Γάνωμα ἐρυθρόν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν διὰ γανώματος. Ἐξωτερικῶς, κατὰ μὲν τὸ κάτω τμῆμα ἐσκιασμένη ἐπιφάνεια μετά λεπτῆς, ἔξηρημένης ταινίας, κατὰ δὲ τὸ ἄνω ἔξηρημένη ζώνη μεθ' ὑπολειμμάτων συστήματος ἐξ δμοκέντρων κύκλων μᾶλλον, ὃν διατηροῦνται τέσσαρες.
7. Ἀρ. εὑρ. 3889 (πίν. 21δβ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Σφέζ. μῆκ. 0.063, πάχ. τοιχ. 0.009 μ. Πηλός σκληρᾶς ύφης, καθαρὸς μετά φυσαλλίδων, κιτρινέρυθρος· ἐπιδερμίς δμοιόχρους, στιλπνή, ἔξαιρέτου ποιότητος. Γάνωμα ἐρυθρόν. Ἐπὶ ἔξηρημένης ἐπιφανείας τέσσαρα διάγραμμα τρίγωνα, σταυροειδῶς διατεταγμένα.
8. Ἀρ. εὑρ. 4565 (πίν. 22α - β, εἰκ. 2. 3). Ἐπτὰ θραύσματα ἐκ τοῦ χείλους καὶ τῆς κοιλίας μεγάλου κρατῆρος, ὃν τὰ τρία συνεφάπτονται. Διάμετρος χείλους κατ' ἀποκατάστασιν 0.33, πλάτ. στεφάνης 0.013, πάχ. τοιχώματος κοιλίας 0.009 μ. Μῆκος συνολικὸν τῶν τριῶν συνεφαπτομένων δστράκων 0.155, μῆκος θραύσματος κοιλίας (πίν. 22αδ) 0.082 μ. Πηλός ἀρίστης ποιότητος, καθαρώτατος, κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου, ἔξαιρέτου στιλπνότητος ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μελανόφαιον, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς ἐρυθρόν. Ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης στεφάνης ἐγκάρσια γραμμίδια, διατεταγμένα ἀνὰ δέκα. Ἐκ τῶν σφέζομένων τεμαχίων ἀποκαθίσταται ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου. Πρόκειται κρατήρ μεθ' ὑψηλοῦ ποδὸς τοῦ τύπου Β' τοῦ ἀττικοῦ μέσου γεωμετρικοῦ II ῥυθμοῦ, δστις χαρακτηρίζεται ὑπὸ μελαμβαφοῦς ἐπιφανείας καὶ μετόπης ἐφ' ἔκάστης τῶν ὅψεων. Ἡ διὰ γανώματος ἐπιφάνεια διατηρεῖται ἐπὶ δύο δστράκων (πίν. 22αα - β): τὰ λοιπὰ προέρχονται ἐκ τῶν μετοπῶν, αἵτινες κοσμοῦνται ὡς ἔξης: Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ σειρά στιγμῶν, πλαισιούμενή ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ ζεύγους παχειῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ ἄνωθεν τριῶν τούλαχιστον ταινιῶν, διάγραμμος μαίανδρος, πλαισιούμενος ἐκατέρωθεν ὑπὸ διμεροῦς στοιχείου. Τοῦτο συνίσταται ἐξ δύοντωτοῦ κοσμήματος (Wolfzahn) καὶ διαγράμμου ταινίας, ἀμφοτέρων διατεταγμένων κατὰ τὴν κάθετον. Μεταξύ των παχεῖα γραμμῆς κατὰ τὰ ἄκρα των ἀνὰ δύο παχεῖαι κάθετοι.
9. Ἀρ. εὑρ. 4521 (πίν. 22γα - β, εἰκ. 2. 4). Δύο συνανήκοντα θραύσματα κρατῆρος, συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ. Διάμ. χείλους 0.235, πλάτ. στεφάνης 0.008, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.006, κάτω 0.008 μ. Ὑψ. μείζονος τεμαχίου 0.15, ἐλάσσονος 0.072, πλάτ. λαβῆς 0.027 μ. Πηλός καθαρώτατος, συμπαγής, ἀρίστης δπτήσεως· κεραμόχρους, μετά κιτρινερύθρου, λελεασμένης ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανέρυθρον. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης στεφάνης γραμμίδια, διατεταγμένα ἀνὰ δέκα. Σύστημα καθέτων – ὀκτὼ τὸν ἀριθμὸν – κοσμεῖ καὶ τὸ σφέζομενον τμῆμα τῆς ταινιοσχήμου, ἔξηρημένης λαβῆς, ἡς αἱ ἀκμαὶ τονίζονται διὰ γανώματος. Ἐκ τοῦ διατηρουμένου κάτω δεξιοῦ τμήματος τῆς μετόπης ἔξαγεται, διτὶ αὔτη εἰς μὲν τὸ κάτω μέρος καὶ καθ' ὅλον της τὸ μῆκος ἐφερεν ἐσκιασμένον δύοντωτὸν κόσμημα, πλαισιούμενον ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ ζεύγους ταινιῶν, εἰς δὲ τὰ πλάγια στήλην ἀλύσεως στικτῶν ῥομβίσκων ἐν

πλαισιώσει. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἐὰν ἡ ἀριστερὴ διακρινομένη διάγραμμος ἐπιφάνεια ἀνήκεν εἰς διάγραμμον στήλην ἢ συνίστα κάθετον σκέλος διαγράμμου μαιάνδρου.

10. Ἀρ. εύρ. 4394 (πίν. 22δ). Ὁ ψηλὸς ποὺς καὶ ὁ πυθμῆν κρατῆρος, συγκεκολλημένοι ἐκ τριῶν τεμαχίων καὶ ἐλλιπεῖς. Σώζονται τρεῖς δοπαὶ ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐπιδιορθώσεως τοῦ ἀγγείου. Σφζ. συνολικὸν ὑψ. 0.133, σφζ. ὑψ. ποδὸς 0.09, ἔξωτερικὴ διάμετρος ποδὸς κατὰ τὴν μείωσιν 0.09, πάχ. τοιχ. 0.005, σφζ. διάμ. πυθμένος 0.203 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὅμοιόχρου, ἀρίστης ποιότητος ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν καὶ κατὰ τόπους καστανομέλαν. Ὁ ποὺς ἔξωτερικῶς φέρει δώδεκα βαθείας αὐλακώσεις· ἐσωτερικῶς ἔχει ἀφεθῆ εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ. Ὁ πυθμῆν, ἔσωτερικῶς μὲν καλύπτεται διὰ καστανερύθρου γανώματος, ἀπολεπισθέντος κατὰ μέρος, ἔξωτερικῶς δὲ κοσμεῖται διὰ δύο ἔξηρημένων, λελεασμένης ἐπιδερμίδος ταινιῶν.
11. Ἀρ. εύρ. 4437 (πίν. 22ε). Τμῆμα ἐκ τοῦ κάτω μέρους τῆς κοιλίας ἀνοικτοῦ ἀγγείου (κρατῆρος), μεγάλων διαστάσεων. Σφζ. μῆκος 0.17, ὑψ. 0.125, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.007, κάτω 0.016 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, ἀριστα ὠπτημένος, κεραμόχρους· ἐπιδερμίς κιτρινέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Ἐπὶ τῆς εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου ἔξηρημένης ζώνης ζεῦγος ταινιῶν.
12. Ἀρ. εύρ. 3900 (πίν. 22στ, εἰκ. 2.5). Δύο μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ χείλους μελαμβαφοῦς κρατῆρος. Πάχ. τοιχώματος 0.007, πλάτ. στεφάνης 0.011, ὑψ. λαιμοῦ 0.016, θραύσματος α μῆκ. 0.065 μ. Πηλὸς συμπαγέστατος, καθαρός, ἀριστα ὠπτημένος· κιτρινέρυθρος, μεθ' ὅμοιόχρου, λελεασμένης ἐπιδερμίδος. Γάνωμα πορτοκαλόχρουν, ἔξαιρέτου ποιότητος. Ἐπὶ τοῦ θραύσματος β διατηρεῖται τὸ ἥμισυ ὀπῆς συναρμογῆς τοῦ πάλαι ποτὲ θραυσθέντος ἀγγείου. Ὁλόκληρον τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης στεφάνης συστάζει, διασφύουσα ἔξ ἐγκάρσια γραμμίδια. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ δύο λεπταὶ ἔξηρημέναι ταινίαι καὶ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον μετόπης, τὸ ὀποῖον καταλαμβάνουν τρεῖς κάθετοι ταινίαι.
13. Ἀρ. εύρ. 4427 (πίν. 22ζ). Θραύσμα ἐκ τοῦ παρὰ τὴν ἀριστερὰν γένεσιν τῆς ἑτέρας τῶν λαβῶν τμήματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου μεγάλων διαστάσεων. Σφζ. μῆκ. 0.11, ὑψ. 0.063, πάχ. τοιχ. 0.013 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγής, ἀριστα ὠπτημένος· κιτρινέρυθρος, μεθ' ὅμοιόχρου, ἔξαιρέτου ποιότητος ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόξανθον. Μεταξὺ συστημάτων ἐκ τριῶν παχειῶν καθέτων ἑκάστου, δύο διαφόρουν διακόσμου τῆλαι· ἡ ἀκραία φέρει ἀλυσιν στικτῶν ῥομβίσκων, ἐνῷ ἡ ἀριστερὴ ταύτης ἐπάλληλα Μ.
14. Ἀρ. εύρ. 4458 (πίν. 22η, εἰκ. 3.1). Θραύσμα ἐκ τοῦ ὕμου μετὰ τοῦ χείλους δίνου. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.155, πλάτ. στεφάνης 0.016, διάμ. χείλους 0.36, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.008, κάτω 0.005 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγέστατος, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὅμοιόχρου, λελεασμένης ἐπιδερμίδος. Γάνωμα, ἐφ' δλοκλήρου μὲν τῆς ἔσωτερικῆς ἐπιφανείας καστανέρυθρον, ἐπὶ τῆς ἔξωτερικῆς δὲ μέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης στεφάνης συστάδες ἔξ ἔξ ἐγκάρσιων γραμμῶν. Κατὰ τὴν ἀριστερὰν ἄκραν τοῦ ἔσκιασμένου θραύσματος ὑπόλειμμα ἐκ τῆς δεξιᾶς γενέσεως τῆς ἑτέρας τῶν λαβῶν. Εἰς τὸ κάτω μέρος, ἡ ἄνω ἀριστερὴ γωνία ἔξηρημένης ζώνης, ἔχούσης κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξίν της δύο δριζούτιον ταινίας· ὑπὸ ταύτας συστήματα ἔξ ἐπτὰ καθέτων ἐν πλαισιώσει, ἐναλλασσόμενα πρὸς δύο χιαστὶ τεμνομένας, ὠσαύτως ἐν πλαισιώσει.
15. Ἀρ. εύρ. 4518 (πίν. 23αα, εἰκ. 3.2). Θραύσμα ἐκ τοῦ ὕμου μετὰ τοῦ χείλους δίνου, λίαν συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.115, πάχ. τοιχ. 0.008, πλάτ. στεφάνης 0.017 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγέστατος, κεραμόχρους· ἐπιδερμίς κιτρινέρυθρος,

λελεασμένη. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανέρυθρον. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν διὰ γανώματος. Τόσον ἐπὶ τῆς στεφάνης, δσον καὶ ἐπὶ τῆς ἔξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ὅμου, διάκοσμος ὅμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου.

16. Ἀρ. εύρ. 4517 (πίν. 23αγ, εἰκ. 3.3.). Θραύσμα ἐκ τοῦ χείλους μετὰ τοῦ ὅμου δίνου. Σφζ. μῆκ. 0.075, πάχ. τοιχ. 0.005, πλάτ. στεφάνης 0.018 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγέστατος, ριδόχρους· κιτρινέρυθρος, ἀρίστης ποιότητος ἐπιδερμίς. Γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας ἐρυθρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἔξωτερικῆς μέλαν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους καὶ ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἐπίκυρτον στεφάνην, ἐδαφόχρους ταινία. Ἡ ἔξηρημένη στεφάνη, ἡς αἱ παρυφαὶ τονίζονται διὰ γανώματος, ἔχει ἐν τμήμα τῆς ἐσκιασμένον. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς στεφάνης πρὸς τὸν ὅμοιον ἀφέθη εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ ὅμοιως καὶ μετόπη, ἔξαιρεθεῖσα τῆς μελαμβαφοῦς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 3. Τομαὶ στομίων ύστερογεωμετρικῶν δίνων.

17. Ἀρ. εύρ. 4519 (πίν. 23αβ, εἰκ. 3.4). Θραύσμα ἐκ τοῦ χείλους μετὰ τοῦ ὅμου δίνου. Σφζ. μῆκ. 0.068, πλάτ. στεφ. 0.005, πάχ. τοιχ. 0.005, μέγ. πλάτ. περιχειλώματος 0.009 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἔξωτερικὸν τοῦ θραύσματος καλύπτεται διὰ καστανομέλανος γανώματος, πλὴν τῆς ἔξηρημένης στεφάνης, ἡτις διασφᾶει συστάδα ἐξ ἐξ παχέων ἐγκαρσίων γραμμιδίων.
18. Ἀρ. εύρ. 4520 (πίν. 23αδ, εἰκ. 3.5). Θραύσμα ἐκ τοῦ χείλους μετὰ τοῦ ὅμου δίνου, λίαν συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ ὅμοιον πηλοῖς καὶ ἐπιδερμίδος. Σφζ. μῆκ. 0.067, πάχ. τοιχ. 0.007, πλάτ. στεφάνης 0.011 μ. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν ἐκαλύφθη δι' ἐρυθροῦ γανώματος· δι' δομοίας ἀποχρώσεως γανώματος ἐγράφησαν καὶ τὰ ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης στεφάνης δώδεκα ἐγκάρσια γραμμίδια, ἐνῷ ἡ ἔξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος ἐσκιάσθη διὰ μέλανος, ἀραιούμενος κατὰ τόπους εἰς ἐρυθρόν. Κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὴν κοιλίαν λεπτὴ δριζόντιος ἔξηρημένη ταινία.
19. Ἀρ. εύρ. 3605 (πίν. 23βα, εἰκ. 3.6). Θραύσμα ἐκ τοῦ ὅμου μετὰ τοῦ χείλους δίνου. Σφζ. μῆκ. 0.076, πάχ. τοιχ. 0.006, πλάτ. στεφάνης 0.016 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγέστατος, κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ καστανομέλανος μέχρι τοῦ καστανερύθρου· κιτρινόλευκον ἐπίχρισμα. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἡ στεφάνη καὶ ἡ ἔξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἐπικεχρισμένα δι' ὑποκιτρίνου. Ἐπὶ τῆς στεφάνης, ἡς ἡ ἔξωτερικὴ παρυφὴ τονίζεται διὰ γανώματος, συστήματα ἐξ ἐξ ἐγκαρσίων γραμμῶν. Ἐπὶ τοῦ ὅμου καὶ ὑπὸ τὸν μελαμβαφῆ λαιμόν, ἔξηρημένη ταινία καὶ ὑπὸ ταύτην τμῆμα ζώνης, κοσμουμένης διὰ συστημάτων καθέτων ἐν πλαισιώσει· μεταξὺ τῶν συστημάτων κυματοειδῆς ἐν καθέτῳ ἀναπτύξει.

20. Ἀρ. εύρ. 3663 (πίν. 23ββ, εἰκ. 3.7). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους δίνου, παρεμφεροῦς τῷ προηγουμένῳ. Σωζ. μῆκ. 0.078, πάχ. τοιχ. 0.008, πλάτ. στεφάνης 0.027 μ. Πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου γάνωμα καστανόν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς διὰ κιτρίνου ἐπικεχρισμένης στεφάνης συστάς ἔξ ἔξ τούλαχιστον ἐγκαρσίων γραμμιδίων. Ἐξωτερικῶς καὶ ὑπὸ τὸν μελαμβαφῇ λαιμὸν δύο λεπτοὶ δακτύλιοι ἐπὶ τῆς διὰ κιτρίνου ἐπιφανείας.
21. Ἀρ. εύρ. 3668 (πίν. 23βγ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ κορμοῦ ἀγγείου, συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ ὁμοίου πηλοῦ. Σωζ. μῆκ. 0.065, πάχ. τοιχ. 0.006 - 8 μ. Ἐπίχρισμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας καστανόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς ἐρυθρόν. Κάτωθεν τριῶν δριζοντίων δακτυλίων ζώνη, διατηροῦσα σύστημα ἐκ δώδεκα καθέτων. Ἀριστερῷ τοῦ συστήματος τὸ ἄνω τμῆμα λοξῆς ταινίας: ἵσως πρόκειται ὑπόλειμμα μετόπης, περικλειούσης δύο χιαστὶ τεμνομένας.
22. Ἀρ. εύρ. 3674 (πίν. 23βδ, εἰκ. 3.8). Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὄμου μετὰ τοῦ χείλους παρεμφεροῦς ἀγγείου, ὁμοίου πηλοῦ. Σωζ. μῆκ. 0.095, διάμ. χείλους 0.416, πλάτ. στεφάνης 0.028, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον γάνωμα ἐρυθρόν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς δι' ὑποκίτρινου στεφάνης, ἡς ἡ ἐξωτερικὴ παρυφὴ τονίζεται διὰ γανώματος, τμήματα δύο συστάδων ἐγκαρσίων γραμμῶν τούτων τὸ μεῖζον διασφέει γραμμὰς δοκτώ.
23. Ἀρ. εύρ. 4368 (πίν. 23γ). Δύο θραύσματα, προερχόμενα ἐκ μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου, μᾶλλον κρατῆρος. Σωζ. ὑψ. κατ' ἀποκατάστασιν 0.116, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.006, κάτω 0.010 μ. Πηλὸς σκληρᾶς ὑφῆς, μετὰ φυσαλλίδων, κεραμόχρους. Γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας μέλαν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς ἐρυθρόν. Παχὺ στρῶμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος καλύπτει δλοκληρὸν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου. Τὸ κάτω τμῆμά του πιθανὸν ἦτο ἐσκιασμένον. Οἱ ὑπερκείμενοι δακτύλιοι περιέθεον κύκλῳ τὸ ἀγγεῖον. Ὅπερ τούτους καὶ ἐφ' ἐκάστης τῶν ὅψεων μετόπη, δριζομένη ἐκατέρωθεν ὑπὸ τριῶν καθέτων. Μεταξὺ τῶν μετοπῶν καὶ δὴ κατὰ τὴν θέσιν τῶν λαβῶν, ἐσκιασμένη ἐπιφάνεια. Τὸ διατηρηθὲν ἀριστερὸν τμῆμα τῆς μιᾶς τῶν μετοπῶν διαιρεῖται διὰ τριῶν δριζοντίων εἰς δύο μέρη· τὸ κάτω κοσμεῖται διὰ συστήματος καθέτων ἐν πλαισιώσει, ών σφέζονται ἐννέα· τὸ ἄνω διασφέει τοὺς δύο πρώτους μιᾶς σειρᾶς κυκλίσκων μετὰ στιγμῆς.

Κλειστὰ ἀγγεῖα

Ἀ μ φ ο ρ ε ἴ ζ

24. Ἀρ. εύρ. 3722 (πίν. 23δα - β). Δύο μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ ὄμου καὶ τοῦ λαιμοῦ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου· διακρίνεται τμῆμα τῆς κάτω γενέσεως τῆς λαβῆς. Πάχ. τοιχώματος 0.008 - 9, σωζ. ὑψ. ὄμου 0.11, σωζ. ὑψ. λαιμοῦ 0.17 μ. Πηλὸς σκληρᾶς ὑφῆς, καθαρός, κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν. Ὅποκιτρίνη ἐπίστρωσις ἐφ' δλοκλήρου τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου. Τὸ ἀριστερὸν τεμάχιον προέρχεται ἐκ τοῦ ὄμου τοῦ ἀγγείου καὶ διασφέει, κάτω μὲν ζεῦγος δριζοντίων ταινιῶν καὶ ὑπὸ ταύτας ὑπόλειμμα ἐσκιασμένης ζώνης, ἄνω δὲ τὴν μίαν τῶν δύο δριζοντίων, ώς αὗται διακρίνονται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τεμάχιον, κοσμοῦσαι τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ. Τόσον δὲ μοισ, δσον καὶ δ λαιμὸς φέρουν ώς κύριον διάκοσμον μεταξὺ τῶν δριζοντίων δακτυλίων ταινίας, σχηματιζούσας μεγάλας κρεμαμένας καμπύλας.
25. Ἀρ. εύρ. 4411 (πίν. 23εα). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον

άμφορέως φωτεινοῦ βάθους. Σφζ. μῆκ. 0.11, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγής, ἄριστα ωπτημένος· κιτρινέρυθρος, μεθ' ὑπολεύκου ἐπικαλύψεως, λίαν ἀπολεπτισμένης. Γάνωμα καστανόν. Τὰς δύο δριζόντιος ταινίας τέμνουν εἰς τὸ ἄκρον ἄριστερᾳ ἔτεραι δύο, κατερχόμεναι ἀπὸ τῆς μιᾶς τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν.

26. Ἀρ. ενρ. 4412 (πίν. 23εβ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας παρεμφεροῦς ἀγγείου. Σφζ. μῆκ. 0.057, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου. Ὑπολείμματα ὑπολεύκου ἐπικαλύψεως· γάνωμα καστανομέλαν. Αἱ δριζόντιοι ταινίαι ηὐξήθησαν εἰς τρεῖς.
27. Ἀνευ ἀριθμοῦ (πίν. 23εγ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, ἵσως ὑδρίας, ὁσαύτως φωτεινοῦ βάθους. Σφζ. μῆκ. 0.07, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς καὶ ἐπικάλυψις ὅμοια τοῖς τῶν προηγουμένων· γάνωμα μελανόφαιον, ἀραιούμενον εἰς καστανόν. Ἀνωθεν πλατείας, ἐσκιασμένης ζώνης δύο δριζόντιοι ταινίαι, τεμνόμεναι ὑφ' ἔτέρας, κατερχομένης ἀπὸ τῆς μιᾶς τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν.
28. Ἀνευ ἀριθμοῦ (πίν. 23εδ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου φωτεινοῦ βάθους, μεγάλων διαστάσεων. Σφζ. μῆκ. 0.057, πάχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τῶν προηγουμένων· ἐπικάλυψις στιλπνή, κιτρινέρυθρος. Γάνωμα καστανομέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Διατηροῦνται δύο δριζόντιοι ταινίαι, τεμνόμεναι ὑπὸ τῶν δύο, τῶν ἀπὸ τῶν λαβῶν κατερχομένων.
29. Ἀνευ ἀριθμοῦ (πίν. 23στα). Θραύσμα ἐκ τοῦ κάτω μέρους κλειστοῦ ἀγγείου φωτεινοῦ βάθους. Σφζ. ὑψ. 0.078, μῆκ. τόξου 0.175, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.006, κάτω 0.008 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τῶν προηγουμένων· ἐπικάλυψις ὑπόλευκος. Γάνωμα καστανόλευκον. Εἰς τὸ κάτω ἄριστερὸν μέρος τοῦ θραύσματος διακρίνεται ὅπῃ συναρμογῆς τοῦ πάλαι ποτὲ θραυσθέντος ἀγγείου. Διατηροῦνται αἱ δξεῖαι ἀπολήξεις τοῦ ἀπὸ τῆς μιᾶς τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν κατερχομένου ζεύγους ταινιῶν.
30. Ἀνευ ἀριθμοῦ (πίν. 23στβ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας παρεμφεροῦς ἀγγείου. Σφζ. ὑψ. 0.09, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.005, κάτω 0.007 μ. Πηλὸς καὶ ἐπικάλυψις ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα μέλαν. Διατηροῦνται δύο, μακρὰν ἀλλήλων, δριζόντιοι ταινίαι.
31. Ἀνευ ἀριθμοῦ (πίν. 23στγ). Θραύσμα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ ὀμού παρεμφεροῦς ἀγγείου. Σφζ. ὑψ. 0.105, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.006, κάτω 0.008 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τῶν προηγουμένων. Ὁμοιόχρους ἐπικάλυψις, στιλπνή. Γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Διατηρεῖται ζεύγος λεπτῶν δριζόντιων ταινιῶν.
- 32-41. Ἀνευ ἀριθμῶν. Δέκα θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας διαφόρων κλειστῶν ἀγγείων φωτεινοῦ βάθους (πίν. 24α). Ἀπάντων δὲ πηλὸς εἶναι καθαρώτατος, συμπαγής, ἄριστης ὀπτήσεως, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὅμοιόχρου ἐπικαλύψεως, λελεασμένης. Πλὴν τοῦ ὑπὸ ἀρ. 40 (πίν. 24αθ), τὸ ὀποῖον διατηρεῖ πλατεῖαν ἐσκιασμένην ζώνην, δορυφορουμένην ἐκατέρωθεν ὑπὸ παχείας γραμμῆς, τὰ λοιπὰ φέρουν ἀνὰ μίαν δριζόντιον ταινίαν, ὁσαύτως διὰ μέλανος γανώματος. Τὸ πάχος τοῦ τοιχώματός των κυμαίνεται ἀπὸ τῶν 0.004 - 5 (32, 38) μέχρι τῶν 0.007 - 8 μ. (33, 36, 41). Θραύσματος ὑπὸ ἀρ. 33 σφζ. ὑψ. 0.072, θραύσματος ὑπὸ ἀρ. 41 σφζ. μῆκ. 0.062 μ.
42. Ἀνευ ἀριθμοῦ (πίν. 24βα). Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κατὰ τὴν ἄριστερὰν γένεσιν τῆς ἔτέρας τῶν λαβῶν τμήματος μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, ὁσαύτως φωτεινοῦ βάθους. Σφζ. ὑψ. 0.072, πλάτ. 0.073, πάχ. τοιχ. 0.008 - 9 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγής, ἄριστης ὀπτήσεως, ἔξαιρετος· κιτρινέρυθρος, μετὰ καστανοφαίου, λελεασμένης ἐπικαλύψεως. Γά-

νωμα πορτοκαλόχρουν και ἐνιαχοῦ καστανόν. Κατὰ τὸ ἄνω δεξιὸν τμῆμα πλαστικὸν ὑπόλειμμα τῆς γενέσεως τῆς λαβῆς. Ἐκ τοῦ διακόσμου διατηροῦνται δύο ζεύγη ταινιῶν, τὸ ἐπὶ τῆς κοιλίας, τὸ ἔτερον κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν ὄμοιον μεταξύ των καμπυλουμένη ταινία, ἐφαπτομένη τοῦ κάτω ζεύγους τῶν δριζοντίων.

43. Ἀρ. εύρ. 4365 (πίν. 24ββ). Θραῦσμα παρεμφεροῦς ἀγγείου. Σφ. μῆκ. 0.08, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.007, κάτω 0.009 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπικαλύψεως. Γάνωμα μέλαν. Ἐκ τοῦ διακόσμου διατηρεῖται μία μόνον δριζόντιος, τεμνομένη ὑπὸ καμπύλης, διπλασίου πλάτους.
44. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 24βγ). Θραῦσμα παρεμφεροῦς ἀγγείου. Σφ. ύψ. 0.04, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.008, κάτω 0.006 μ. Πηλὸς καὶ ἐπικάλυψις ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου γάνωμα ἐρυθρόν. Διατηρεῖται τμῆμα καμπύλης, ἐφαπτομένης δριζοντίου ταινίας.
45. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 24βδ). Θραῦσμα προερχόμενον ἐκ παρεμφεροῦς ἀγγείου, μικροτέρων διαστάσεων. Σφ. μῆκ. 0.067, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς καὶ ἐπικάλυψις ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου γάνωμα καστανέρυθρου. Διατηρεῖται δριζόντιος ταινία καὶ ὑπόλειμμα καμπύλης.
46. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 24βε). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, ὡσαύτως φωτεινοῦ βάθους. Σφ. ύψ. 0.052, πάχ. τοιχ. 0.055 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου, ἀλλὰ καστανοφαίου ἀποχρώσεως καὶ ὑποκιτρίνου ἐπικαλύψεως. Τὸ λίαν ἔξιτηλον καστανὸν γάνωμα μετεβλήθη εἰς κίτρινον.
47. Ἀρ. εύρ. 4370 (πίν. 24γ). Ὁριζόντιος, κυκλικῆς διατομῆς λαβῆ, μετὰ τοῦ ἐφ' οὗ συνάπτεται τμήματος τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου (μᾶλλον ὑδρίας ἢ ἀμφορέως), ὡσαύτως φωτεινοῦ βάθους. Σφ. μῆκ. ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν γενέσεων 0.132, πάχ. τοιχ. 0.005, διατομὴ λαβῆς 0.021 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τῶν προηγουμένων, κιτρινέρυθρος, μετὰ λευκοκιτρίνης ἐπικαλύψεως. Γάνωμα ἐρυθρόν. Ἡ λαβὴ καθ' ὅλον τῆς τὸ μῆκος καὶ αἱ γενέσεις τῆς κοσμοῦνται ὑπὸ ταινίας διὰ γανώματος: τὰ σχηματιζόμενα δύο ζεύγη θὰ κατήρχοντο ἐπὶ τῆς κοιλίας.
48. Ἀρ. εύρ. 3848 (πίν. 21γα). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Σφ. ύψ. 0.088, πλάτ. 0.092, πάχ. τοιχώματος: κάτω 0.005, ἄνω 0.009 μ. Πηλὸς σκληρᾶς ὑφῆς, μετὰ φυσαλλίδων, καστανός ἐπιδερμίς καστανόξανθος, στιλπνή. Γάνωμα ἐρυθρόν. Τὴν διὰ γανώματος ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου δρίζουν ἄνωθεν δύο πλατεῖαι ταινίαι, ὡσαύτως διὰ γανώματος.
49. Ἀρ. εύρ. 3860 (πίν. 24δ). Δύο συνεφαπτόμενα θραῦσματα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ ὄμοιον κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον ἀμφορέως. Σφ. μῆκ. 0.128, πάχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς καθαρός, μετὰ ψηγμάτων ἀσβεστολίθου καὶ φυσαλλίδων: καστανέρυθρος, μετὰ στιλπνῆς, κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρόν. Ἐπὶ τῆς κοιλίας ἔξηρημένη ζώνη, κοσμουμένη διὰ δύο λεπτῶν ταινιῶν: δομοία ταινία καὶ κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν ἔξηρημένον δόμον.
50. Ἀρ. εύρ. 4428 (πίν. 24εα). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Σφ. μῆκ. 0.114, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, ἀριστα ὁπτημένος, καστανέρυθρος. Ἐπιδερμὶς στιλπνή, κιτρινέρυθρος, μεταβληθεῖσα, λόγω πυρακτώσεως, εἰς κιτρινόφαιον. Γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Ὑπὲρ τὴν διὰ γανώματος ἐπιφάνειαν λεπτὴ γραμμή, ὡσαύτως διὰ γανώματος.
51. Ἀρ. εύρ. 4395 (πίν. 24στ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου πολὺ μεγάλων δια-

στάσεων, ἀρίστης ποιότητος. Σωζ. μῆκ. 0.105, ύψ. 0.09, πάχ. τοιχ. 0.014 μ. Πηλὸς καθαρός, μετὰ μικρῶν φυσαλλίδων, ἄριστα ὡπτημένος· καστανέρυθρος, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Ἐπικάλυψις ὑποκιτρίνη, λελεασμένη, ἔξαιρέτου ποιότητος καθ' ὅλην τὴν ἔξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου. Ἀνωθεν τῆς ὑπὸ δύο δακτυλίων δορυφορουμένης ζώνης τμῆμα κύκλου ἐκ συστήματος ὁμοκέντρων κύκλων μᾶλλον παρὰ ἡμικυκλίων.

52. Ἀρ. εύρ. 3778 (πίν. 24ζ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὕμου κλειστοῦ ἀγγείου. Σωζ. ύψ. κατ' ἀποκατάστασιν 0.11, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Λόγῳ δευτερογενοῦς καύσεως, δι χαλκιδικὸς πηλὸς μετεβλήθη εἰς μελανόφαιον καὶ τὸ καστανὸν γάνωμα εἰς καστανόφαιον, ἀμαυρόν. Ἡ ἀρχικὴ ἐπιδερμὶς εἶναι καστανόξανθος, στιλπνή. Διατηροῦνται ὑπολείμματα ἐνὸς συστήματος ἐκ δέκα μεγάλων ὁμοκέντρων κύκλων, συνωθουμένων κατὰ τὴν περιφέρειαν. Ὁ πυρὴν τονίζεται δι' ἐντύπου στιγμῆς, σχηματισθείσης ἐκ τῆς στηρίξεως τοῦ σταθεροῦ σκέλους τοῦ διαβήτου-χρωστῆρος.
53. Ἀρ. εύρ. 3892 (πίν. 25α). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ ὕμου μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Σωζ. ύψ. 0.108, πάχ. τοιχώματος: ἀνω 0.006, κάτω 0.008 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, συμπαγής, κεραμόχρους· λεπτὸν στρῶμα ὑποκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς ξανθόν. Ἐκ τοῦ διακόσμου διατηρεῖται μέρος ἐσκιασμένης ζώνης καὶ ὑπὲρ ταύτην τμῆμα ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ ὕμου συνήθων συστημάτων ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων. Τὸ ἐνταῦθα σωζόμενον συνίσταται ἐξ ὀκτὼ, μεγάλης διαμέτρου ἡμικυκλίων, συνωθουμένων κατὰ τὴν περιφέρειαν.
54. Ἀρ. εύρ. 3843 (πίν. 25βγ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὕμου ἀμφορέως, διατηροῦν μικρὸν τμῆμα κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ λαιμοῦ. Σωζ. ύψ. 0.072, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κεραμόχρους, καλυπτόμενος ἔξωτερικῶς ὑπὸ λεπτοῦ στρῶματος ὑποκιτρίνου ἐπιχρίσματος. Γάνωμα ἐρυθρόν. Ὅπερ τὴν ἐσκιασμένην ἐπιφάνειαν σύστημα ἐξ ἐξ ἐπαλλήλων ἡμικυκλίων, περιβάλλον δύο κατὰ κορυφὴν ἐσκιασμένα τρίγωνα.
55. Ἀρ. εύρ. 3845 (πίν. 25βα). Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὕμου ἀμφορέως, διατηροῦν τμῆμα κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ λαιμοῦ. Σωζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.10, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κεραμόχρους, μετὰ λεπτοτάτων ψηγμάτων ἀσβεστολίθου, καλυπτόμενος ἔξωτερικῶς ὑπὸ ἀραιοῦ στρῶματος καστανοκιτρίνου ἐπιχρίσματος. Γάνωμα μέλαν, κατὰ τόπους λίαν ἔξιτηλον. Κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ὑπολείμματα τῆς γενέσεως λαβῆς. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ μελαμβαφῆς ταινία. Ἐπὶ τοῦ ὕμου καὶ ὑπὲρ τὴν ἐσκιασμένην ἐπιφάνειαν σύστημα ἐξ ὀκτὼ ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, περικλεῖον ἐσκιασμένον ἀνάστροφον τρίγωνον.
56. Ἀρ. εύρ. 3826 (πίν. 25ββ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὕμου μετὰ τμήματος τοῦ λαιμοῦ ἀμφορέως. Σωζ. ύψ. 0.052, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.098, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου· γάνωμα μέλαν, ἀρίστης ποιότητος· ἐπιδερμὶς καστανοκιτρίνη, στιλπνή. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ δύο ταινίαι. Ἐκ τοῦ διακόσμου τοῦ ὕμου σώζεται τμῆμα κατὰ τὴν περιφέρειαν συστήματος ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων καὶ ἀριστερᾶ ἡ ἀνω ἀπόληξις τεσσάρων καμπύλων δι' ἔλευθέρας χειρός, πλατυνομένων κατὰ τὴν κάθοδόν των.
57. Ἀρ. εύρ. 3827 (πίν. 25βδ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ ὕμου ἀμφορέως. Σωζ. μῆκ. 0.11, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου, στιλπνῆς ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανέρυθρον. Ἐκ τῆς κοιλίας διασώζονται τρεῖς ταινίαι, τῶν ὁποίων ἡ κατωτέρα τριπλασίου πλάτους τῶν λοιπῶν. Ἐπὶ τοῦ ὕμου διακρίνεται τὸ ἀριστερὸν τμῆμα συστήματος ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων, τούλαχιστον ὀκτὼ τὸν ἀρι-

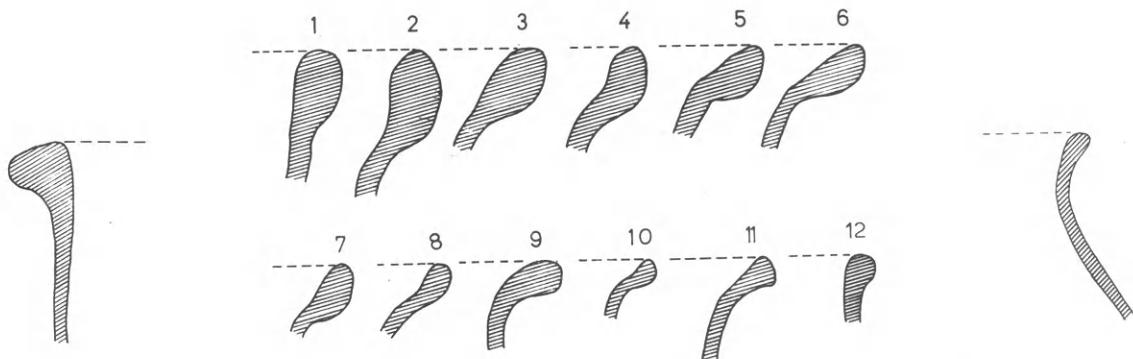
- θμόν· ἀριστερῷ τούτου ἡ κάτω δξυνομένη ἀπόληξις καμπυλουμένης ἐσκιασμένης ταινίας.
58. Ἀρ. εύρ. 3871 (πίν. 25βε). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Σφ. μῆκ. 0.046, πάχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κεραμόχρους, ἀρίστης ποιότητος· ἐπιδερμὶς στιλπνή, ἀποχρώσεως φωτεινοῦ καστανοῦ· γάνωμα καστανέρυθρον. Διατηρεῖται τμῆμα συστήματος ἐκ τριῶν ἡμικυκλίων καὶ δισκαρίου κατὰ τὸν πυρῆνα.
59. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 25γα). Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὅμου κλειστοῦ ἀγγείου, διατηροῦν τμῆμα κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ λαιμοῦ. Σφ. μῆκ. 0.076, πάχος: ὅμου 0.011, λαιμοῦ 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινοπράσινος, συμπαγής, μετὰ ψηγμάτων ἀσβεστολίθου· δμοιόχρους ἀμαυρὰ ἐπιδερμίς. Ἀμαυρὸν γάνωμα, μελανόφαιον. Κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν λαιμὸν ζώνη διὰ γανώματος. Ἐπὶ τοῦ ὅμου σύστημα ἐκ πέντε ὁμοκέντρων ταινιοσχήμων ἡμικυκλίων ἥ κύκλων.
60. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 25γβ). Ἀπεστρογγυλευμένον θραῦσμα ἐκ τοῦ ὅμου κλειστοῦ ἀγγείου. Σφ. μῆκ. 0.072, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλός, ἐπιδερμὶς καὶ γάνωμα ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ προηγουμένου. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ ὅμου ὑπόλειμμα ταινίας διὰ γανώματος· ὑπὲρ ταύτην αἰωρούμενον σύστημα ὁμοκέντρων κύκλων.
61. Ἀρ. εύρ. 3594 (πίν. 25δ). Δύο συνεφαπτόμενα θραῦσματα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Σφ. μῆκ. 0.165, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, μετ' ἀραιῶν ψηγμάτων ἀσβεστολίθου καὶ φυσαλλίδων, ἀρίστης δπτήσεως· χαλκιδικός. Κιτρινέρυθρος ἐπιδερμίς. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν διὰ τὴν γραφήν τῶν ἡμικυκλίων. Διατηρεῖται ζώνη μετὰ συστημάτων ἔξ επτά κρεμαμένων ἡμικυκλίων, πλαισιούμενη ἐκατέρωθεν ὑπὸ ζεύγους ταινιῶν. Ἐκ τῆς ὑπὲρ ταύτην ζώνης σφέζεται τμῆμα μετὰ δύο συστάδων ἐκ λεπτῶν, ἀντιθέτου φορᾶς γραμμῶν.
62. Ἀρ. εύρ. 4385 (πίν. 25εα). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον ἀμφορέως. Σφ. ύψ. 0.056, πάχ. τοιχ. 0.006-7 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, συμπαγής, καθαρώτατος, ἀριστα ὁπτημένος· κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα καστανόν. Ἀναθεν τοῦ ἐσκιασμένου κάτω τμήματος τοῦ κορμοῦ δύο ταινίαι, πλαισιοῦσαι κάτωθεν τὴν κυρίαν διακοσμητικὴν ζώνην· αὗτη συνίσταται ἐκ συστημάτων διαγωνίων ἀντιθέτου φορᾶς, καταλειπόντων μεταξύ των ὁρθὰ καὶ ἀνάστροφα ἐσκιασμένα τρίγωνα, λίαν δξυκόρυφα.
63. Ἀρ. εύρ. 4417 (πίν. 25εβ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, διακόσμου παρεμφεροῦς τῷ τοῦ προηγουμένου. Σφ. ύψ. 0.052, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.004, κάτω 0.0055 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα καστανόν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν.
64. Ἀρ. εύρ. 4488 (πίν. 25εγ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Σφ. ύψ. 0.047, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς δμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου· ἐπιδερμὶς καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν. Διατηροῦνται τρεῖς δριζόντιοι ταινίαι καὶ ὑπὲρ ταύτας ζώνη μετὰ συστημάτων διαγωνίων ἀντιθέτου φορᾶς· τὰ μεταξύ των καταλειπόμενα τριγωνικὰ διαστήματα ἐνταῦθα εἶναι ἐδαφόχροα.
65. Ἀρ. εύρ. 4489 (πίν. 25εδ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, διακοσμήσεως παρεμφεροῦς τῇ τῶν ὑπ' ἀρ. 62 καὶ 63. Ὁμοίου πηλοῦ καὶ ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Σφ. μῆκ. 0.056, πάχ. τοιχ. 0.004 μ.
66. Ἀρ. εύρ. 4490 (πίν. 25εε). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας ἀμφορέως, παρεμφεροῦς διακόσμου. Σφ. ύψος 0.045, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς δμοίας τῷ προηγουμένῳ συστάσεως. Κιτρινόξανθος, μετὰ καστανοκιτρίνης ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν.

67. Ἀρ. εύρ. 4495 (πίν. 25εστ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, παρεμφεροῦς διακόσμου. Σωζ. μῆκ. 0.058, πάχ. τοιχ. 0.005-6 μ. Πηλὸς ὅμοιος τῷ τοῦ προηγουμένου, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου, ἀρίστης ποιότητος ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν. Διατηροῦνται δύο τῶν ἐσκιασμένων, ἐναλλάξ δρθῶν καὶ ἀναστρόφων τριγώνων.
68. Ἀρ. εύρ. 4487 (πίν. 25εξ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας ἀμφορέως, παρεμφεροῦς διακόσμου. Σωζ. μῆκ. 0.07, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα ἐρυθρόν. Τὰ δρθὰ καὶ ἀνάστροφα ἐσκιασμένα τρίγωνα ἐνταῦθα εἶναι μεγαλύτερα.
69. Ἀρ. εύρ. 4492 (πίν. 25εη). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας ἀμφορέως, παρεμφεροῦς διακόσμου. Σωζ. ὑψ. 0.068, πάχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα καστανόν. Ἀντὶ τῶν ἐσκιασμένων τριγώνων, ἀνὰ μία παχεῖα κάθετος ὁρίζει ἐκατέρωθεν ἔκαστον τῶν συστημάτων τῶν λεπτῶν καθέτων.
70. Ἀρ. εύρ. 4493 (πίν. 25εθ). Θραῦσμα μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου, παρεμφεροῦς διακόσμου. Σωζ. ὑψ. 0.056, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα καστανέρυθρον.
71. Ἀρ. εύρ. 4491 (πίν. 25ει). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Σωζ. μῆκ. 0.061, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς ἐρυθρόν.
72. Ἀρ. εύρ. 4494 (πίν. 25εια). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας ἀγγείου, δμοίου τῷ ὑπ' ἀρ. 67. Σωζ. μῆκ. 0.034 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου· γάνωμα καστανόν.
73. Ἀρ. εύρ. 4378 (πίν. 25στα). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον πυξίδος. Σωζ. μῆκ. 0.05, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.004, κάτω 0.006 μ. Πηλὸς συμπαγής, καθαρώτατος, ἀριστα ὠπτημένος· κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα καστανομέλαν. Ἀνωθεν τριῶν ταινιῶν ζώνη, κοσμουμένη διὰ συστημάτων καθέτων, πλαισιούντων δύο κατὰ κορυφὴν ἐσκιασμένα τρίγωνα, τῶν δποίων ἡ βάσις εἶναι παράλληλος τῶν καθέτων γραμμῶν (κλεψύδρα ἐν πλαγίᾳ θέσει).
74. Ἀρ. εύρ. 4481 (πίν. 25στβ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ ὅμου ἀμφορέως. Σωζ. μῆκ. 0.074, πάχ. τοιχ. 0.007-8 μ. Πηλὸς δμοίας τῇ τοῦ προηγουμένου συστάσεως, καστανόφαιος, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὁ διάκοσμος λίαν συγγενῆς τῷ τοῦ προηγουμένου θραύσματος. Ἐνταῦθα ἡ κλεψύδρα εἶναι δρθή· τὸ σύστημα συνίσταται ἐξ ἐνδεκα καθέτων ἐν πλαισιώσει· μεταξὺ τούτου καὶ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἐπομένου συστήματος, ἐσκιασμένον ἀνάστροφον τρίγωνον, δξυκόρυφον. Ἀνωθεν καὶ κάτωθεν τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης ἀνὰ τρεῖς πλατεῖαι ταινίαι· εἰς τὸ κατώτατον τμῆμα τοῦ θραύσματος ὑπόλειμμα ἐκ τῆς ἄνω ἀπολήξεως μελαμβαφοῦς ἐπιφανείας.
75. Ἀρ. εύρ. 3598 (πίν. 25ζ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου, κλειστοῦ ἀγγείου. Σωζ. μῆκ. 0.062, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου, στιλπνῆς ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Ὅπερ τὴν ἐσκιασμένην κάτω ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου, δύο παχεῖαι κυματοειδεῖς, ἀναπτυσσόμεναι κατὰ τὴν δριζότιον.
76. Ἀρ. εύρ. 3645 (πίν. 26α, εἰκ. 4). Θραῦσμα ἐκ τοῦ χείλους μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Σωζ. ὑψ. 0.082, σωζ. μῆκ. 0.098, διάμ. χείλους 0.326, πάχ. τοιχ. 0.005, πάχ. περιχειλώματος 0.024 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγής, ἀρίστης ποιότητος· κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου, λελεασμένης ἐπιδερμίδος. Γάνωμα ἐρυθρόν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου ἐξηρημένον, πλὴν

έσκιασμένης, πλάτους 0.055 μ., ζώνης άμεσως υπό τὸ χεῖλος. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης σύστημα ἐκ πέντε ἐγκαρσίων παχειῶν γραμμῶν. Ἐξωτερικῶς καὶ υπὸ τὸ ἐσκιασμένον περιχείλωμα δύο ταινίαι, δρίζουσαι ἄνωθεν μετόπην διατηρεῖται ἡ ἄνω ἀριστερὴ γωνία της, δρίζουσα τὸ ἄνω τμῆμα δικτακτίνου ἀστέρος.

77. Ἀρ. εύρ. 3600 (πίν. 26β). Τμῆμα λαιμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὑψ. 0.07, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.102, πάχ. τοιχ. 0.010 μ. Πηλὸς σκληρᾶς ύφῆς, μετ' ἀραιῶν ψηγμάτων ἀσβεστολίθου καὶ φυσαλλίδων κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου, λελεασμένης ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανέρυθρον. Διάγραμμος λαβύρινθος παχέος περιγράμματος.
78. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26γα). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὑψ. 0.06, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.005, κάτω 0.007 μ. Πηλὸς καθαρώτατος, συμπαγής, ἀριστα ὠπτημένος, κεραμόχρους· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν· ὑποκίτρινον ἐπίχρισμα. "Ανωθεν ἐπιφανείας, κοσμουμένης διὰ λεπτῶν δρίζοντίων ταινιῶν, ὃν διασφέζονται τέσσαρες, ὑπόλειμμα διαγράμμου μαιάνδρου, παχέος περιγράμματος.
79. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26γβ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. μῆκ. 0.048, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς καθαρός, μετ' ἀραιῶν ψηγμάτων ἀσβεστολίθου, ἀριστα ὠπτημένος· καστανόξανθος, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος. Γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν. "Ανωθεν μελαμβαφοῦς ἐπιφανείας δύο ταινίαι καὶ ὑπὲρ ταύτας διάγραμμος μαιάνδρος, ἀδεξίας ἀποδόσεως.
80. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δα, εἰκ. 5.1). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους «SOS» ἀμφορέως. Σφζ. μῆκ. 0.083, σφζ. ὑψ. 0.055, πάχ. τοιχ. 0.007, πάχ. περιχειλώματος 0.018, διάμ. χείλους 0.162 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγέστατος, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανόν, ἀραιούμενον εἰς ἐρυθρόν· παχὺ στρῶμα ἐπιχρίσματος θερμοῦ κιτρίνου. Τὸ ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος γάνωμα κατέρχεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους μέχρι τοῦ βάθους τῶν 0.023 μ. Ἐπὶ τῆς διὰ κιτρίνου ἐπικεχρισμένης ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τρεῖς λεπτοὶ δακτύλιοι διὰ γανώματος.
81. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δβ, εἰκ. 5.2). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως. Σφζ. μῆκ. 0.07, πάχ. τοιχ. 0.009, πάχ. περιχειλώματος 0.02 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγέστατος, ριδόχρους, μετὰ φαιοῦ πυρῆνος· ἐπιδερμὶς κιτρινέρυθρος, λελεασμένη, ἀρίστης ποιότητος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους τὸ γάνωμα κατέρχεται μέχρι τοῦ βάθους τῶν 0.012 μ. Γάνωμα καλύπτει καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λαιμοῦ, ἐνῷ τὸ ἐξηρημένον, ἐπίκυρτον περιχειλώματος περιθέουν τρεῖς λεπτοὶ δακτύλιοι.
82. Ἀρ. εύρ. 3739 (πίν. 26δγ, εἰκ. 5.3). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως. Σφζ. μῆκ. 0.073, πάχ. τοιχ. 0.008, πάχ. περιχειλώματος 0.019 μ. Πηλός, ἐπιδερμὶς καὶ γάνωμα ὁμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου. Τὸ ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος γάνωμα συνεχίζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους μέχρι τοῦ βάθους τῶν 0.017 μ. Ἐξωτερικῶς καὶ ἐπὶ τῆς υπὸ τὸ περιχειλώματος ἐξηρημένης ἐπιφανείας τοῦ λαιμοῦ δρίζόντιος δακτύλιος.
83. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δδ, εἰκ. 5.4). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως. Σφζ. μῆκ. 0.042, πάχ. τοιχ. 0.009, πάχ. περιχειλώματος 0.016 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὁμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Τὸ ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος γάνωμα συνεχίζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους, δημιουργοῦν ζώνην, πλάτους 0.026 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σφζομένου τμήματος τοῦ λαιμοῦ ἐδαφόχρους.

84. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δε, εἰκ. 5.5). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως, παρεμφεροῦς τῷ προηγουμένῳ. Σωζ. μῆκ. 0.067, πάχ. τοιχ. 0.007, πάχ. περιχειλώματος 0.015, διάμ. χείλους 0.152 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου γάνωμα ὥσαύτως ὅμοιον, ἀλλὰ λίαν ἔξιτηλον. Τὸ ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος γάνωμα σχηματίζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους ταινίαν, πλάτους 0.008 μ.
85. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δστ, εἰκ. 5.6). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως. Σωζ. ὑψ. 0.056, πάχ. τοιχ. 0.006, πάχ. περιχειλώματος 0.014 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγέστατος, καστανόξανθος· γάνωμα μέλαν, λίαν ἔξιτηλον. Τὸ ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας γάνωμα συνεχίζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους, σχηματίζον ταινίαν, πλάτους 0.010 μ.

Εἰκ. 4. Τὸ ñp' ἄρ. 76 στόμιον μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 5. Τομὰὶ στομίων ἀμφορέων.

Εἰκ. 6. Τομὴ στομίου χειροποιήτου ἀγγείου.

86. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δζ, εἰκ. 5.7). Θραῦσμα ἐκ τοῦ χείλους ἀμφορέως, παρεμφεροῦς τῷ προηγουμένῳ. Σωζ. μῆκ. 0.062, πάχ. τοιχ. 0.007, πάχ. περιχειλώματος 0.012, διάμ. χείλους 0.20 μ. Πηλὸς καὶ γάνωμα ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου. Τὸ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας γάνωμα συνεχίζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους εἰς βάθος 0.015 μ. Κατὰ τὴν παρυφὴν τοῦ περιχειλώματος ἔξηρημένη ταινία.
87. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26δη, εἰκ. 5.8). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως λεπτῶν τοιχωμάτων. Σωζ. μῆκ. 0.042, πάχ. τοιχ. 0.005, πάχ. περιχειλώματος 0.009, διάμ. χείλους 0.156 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγής, κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Τὸ ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος γάνωμα συνεχίζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους εἰς βάθος 0.025 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σφραγίδος ἐλαχίστου τμήματος τοῦ λαιμοῦ ἔδαφοφύχρους.
88. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26στα, εἰκ. 5.9). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως. Σωζ. μῆκ. 0.076, πάχ. τοιχ. 0.006, πάχ. περιχειλώματος 0.014, διάμ. χείλους 0.162 μ. Πηλὸς καθαρός, συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Τὸ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ περιχειλώματος γάνωμα συνεχίζει καὶ ἐπὶ τῆς δριζούστιου ἐπιφανείας τοῦ χείλους, εἰς πλάτος 0.008 μ. Ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λαιμοῦ δύο δακτύλιοι διὰ γανώματος.
89. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26ζβ, εἰκ. 5.10). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως,

μικροτέρων διαστάσεων. Σφζ. μῆκ. 0.068, πάχ. τοιχ. 0.005, πάχ. περιχειλώματος 0.007, διάμ. χείλους 0.11 μ. Πηλός καθαρός, συμπαγής, καστανόξανθος, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θραύσματος ἀδαφόχρουν· ἔξωτερικῶς καὶ ὑπὸ τὸ ἐσκιασμένον περιχειλωμα, δακτύλιος διὰ γανώματος.

90. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26στγ, εἰκ. 5.11). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ἀμφορέως, συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ. Σφζ. μῆκ. 0.072, πάχ. τοιχ. 0.005, πλάτ. περιχειλώματος 0.011, διάμ. χείλους 0.172 μ. Πηλός καθαρός, συμπαγής, κιτρινέρυθρος, μετὰ καστανοξάνθου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὁλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ· ἔξωτερικῶς καὶ ὑπὸ τὸ ἐσκιασμένον περιχειλωμα ταινία καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὑποτιθεμένου ὑψους τοῦ λαιμοῦ ὑπόλειμμα παχείας κυματοειδοῦς, ἀναπτυσσομένης κατὰ τὴν δριζόντιον.
91. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26στδ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ λαιμοῦ ἀμφορέως, λίαν συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ. Σφζ. ὕψ. 0.064, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.004, κάτω 0.007 μ. Πηλός καθαρός, συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ καστανοξάνθου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Κατὰ τὴν κάτω ἀπόληξιν τοῦ λαιμοῦ δριζόντιος ταινία· κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὑποτιθεμένου ὑψους του παχεῖα κυματοειδής, ἀναπτυσσομένη κατὰ τὴν δριζόντιον.
92. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26ζγ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἀμφορέως, συγγενοῦς τῷ προηγουμένῳ. Σφζ. ὕψ. 0.058, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.004, κάτω 0.009 μ. Πηλός καθαρός, συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος, εὐκόλως ἀπολεπιζομένης· γάνωμα μέλαν. Ἡ διατηρηθεῖσα κυματοειδής, ἡτις θὰ ἐκόσμει τὸ μέσον τοῦ ὑψους τοῦ λαιμοῦ, εἶναι δομοία τῇ ἐπὶ τοῦ προηγουμένου θραύσματος.
93. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26ζβ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ κάτω ἡμίσεος λαιμοῦ ἀμφορέως. Σφζ. ὕψ. 0.066, πάχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλός καθαρός, συμπαγέστατος, καστανόξανθος· ἐπιδερμὶς δμοιόχρους, λελεασμένη. Γάνωμα καστανέρυθρον. Τὸ κάτω τμῆμα τοῦ θραύσματος φέρει ἐσκιασμένην ζώνην καὶ ἄνωθεν ταύτης λεπτὴν ταινίαν· δύο δμοιαι ταινίαι κοσμοῦν τὸ ἄνω μέρος τοῦ θραύσματος, ἐνῷ τὸν μεταξὺ τῶν δύο συστημάτων χῶρον καταλαμβάνει λεπτὴ κυματοειδής, αἰωρούμένη κατὰ τὴν δριζόντιον.
94. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 26ζα). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἀμφορέως. Σφζ. ὕψ. 0.075, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.006, κάτω 0.008 μ. Πηλός χαλκιδικός, συμπαγέστατος, κιτρινέρυθρος· ἐπιδερμὶς καστανέρυθρος, λελεασμένη. Γάνωμα μέλαν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θραύσματος ἀνεπαίσθητον ὑπόλειμμα μελαίνης ταινίας, ἀσφαλδῶς καλυπτούσης τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους. ἔξωτερικῶς καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν θέσιν μελαμβαφῆς ζώνη, κατερχομένη ἀπὸ τοῦ περιχειλώματος. Ἐπὶ τοῦ ἔξηρημένου πεδίου τοῦ λαιμοῦ αἰωρούμενος ἀστήρ, τετράκτινος, ἐσκιασμένος.
95. "Ανευ ἀριθμοῦ (πίν. 24εβ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ τοιχώματος κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὕψ. 0.04, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλός χαλκιδικός, κεραμόχρους, μεθ' ἐπικαλύψεως στιλπνῆς, λευκοφαίου· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Ἐκ τοῦ διακόσμου τοῦ ἀγγείου διατηρεῖται τόξον ταινιοσχήμου καμπύλης.
96. 'Αρ. εύρ. 4404 (πίν. 26ε). Ἀπεστρογγυλευμένον θραῦσμα ἐκ τοῦ κορμοῦ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, φέρον κατὰ τὸ κέντρον μεγάλην κυκλικὴν δόπην. Διάμ. 0.06, πάχ. τοιχ. 0.007, διάμ. δόπης 0.013 μ. Πηλός χαλκιδικός, κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ὑψος τοῦ θραύσματος καταλαμβάνει πλατεῖα, ἐσκιασμένη ζώνη, πλαισιουμένη κάτωθεν ὑπὸ ταινίας, ἡς διατηροῦνται ἐλάχιστα ὑπολείμματα.

97. Ἀρ. εύρ. 4400 (πίν. 27αα - γ). Τρία θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Πάχ. τοιχ. 0.006, μῆκ. μεγίστου θραύσματος 0.085 μ. Πηλός καθαρώτατος, συμπαγής, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος. Παχὺ στρῶμα ἐρυθροῦ γανώματος, ὥσει ἐλαιοχρώματος. Ἐκ τοῦ διακόσμου διατηρεῖται τμῆμα τῆς κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ ἐσκιασμένης ἐπιφανείας καὶ δύο ταινίαι, πλαισιούσαι ταύτην ἄνωθεν· ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ζώνης ἵσως ὑπόλειμμα ἡμικυκλίου. Ἐφ' ἑκάστου τῶν τριῶν δστράκων ἀνὰ δύο δπαὶ συναρμογῆς τοῦ πάλαι ποτὲ θραυσθέντος ἀγγείου.
98. Ἀρ. εύρ. 4400β (πίν. 27αδ - στ). Τρία θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Πάχ. τοιχώματος 0.004-6, ύψ. μεγίστου θραύσματος 0.04 μ. Πηλός, ἐπιδερμὶς καὶ γάνωμα ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου. Διατηροῦνται τμήματα τῆς κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ ἐσκιασμένης ἐπιφανείας καὶ αἱ κάτω ἀπολήξεις δύο ταινιῶν, μᾶλλον χιαστὶ κατερχομένων ἀπὸ τῆς μιᾶς τῶν γενέσεων λαβῆς. Ἐφ' ἑκάστου τῶν δστράκων δπαὶ συναρμογῆς τοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θραυσθέντος ἀγγείου.
99. Ἀρ. εύρ. 4545 (πίν. 27βα). Ἐφωτογραφήθη ἀναστρόφως. Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, διατηροῦν δπὴν συναρμογῆς του κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Σφζ. ύψ. 0.082, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλός καὶ ἐπιδερμὶς ὅμοια τοῖς τοῦ προηγουμένου γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανὸν καὶ πορτοκαλόχρουν. Ἐκ τοῦ διακόσμου διατηρεῖται μέλαινα ζώνη, πλαισιούμενη κάτωθεν ὑπὸ δύο ταινιῶν· ὑπὲρ τὸ σύστημα ὑπόλειμμα ἐκ τεσσάρων δμοκέντρων ἡμικυκλίων. Ἡ κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ δστράκου λίαν ἐπιμήκης σταγῶν μᾶλλον θὰ δφείλεται εἰς τυχαίαν ἐπίρριψιν γανώματος κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο.
100. Ἀρ. εύρ. 4546 (πίν. 27ββ). Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, διατηροῦν δπὴν συναρμογῆς. Σφζ. ύψ. 0.075, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου, στιλπνῆς ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὑπὲρ τὸ μελαμβαφὲς κάτω τμῆμα τοῦ ἀγγείου δύο ταινίαι διὰ γανώματος.
101. Ἀρ. εύρ. 4549 (πίν. 27βγ, εἰκ. 5.12). Θραῦσμα ἐκ τοῦ χείλους κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον ἀμφορέως, φέρον δπὴν συναρμογῆς. Σφζ. μῆκ. 0.042, πάχ. τοιχ. 0.006, πάχ. περιχειλώματος 0.011 μ. Πηλός καὶ ἐπιδερμὶς δμοια τοῖς τοῦ ὑπὸ ἀρ. 97· γάνωμα ἐρυθρόν. Τὸ δστρακόν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐδαφόχρουν, πλὴν δύο ταινιῶν διὰ γανώματος, κοσμουσῶν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιχειλώματος καὶ τὴν ἐξωτερικήν του ὄψιν.
102. Ἀρ. εύρ. 4547 (πίν. 27βδ - ε). Δύο συνανήκοντα θραύσματα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους ὑποκρητηρίδίου, φέροντα πέντε δπὰς συναρμογῆς τοῦ πάλαι ποτὲ θραυσθέντος σκεύους. Σφζ. μῆκ. δστράκου α 0.057 μ. Πηλός χαλκιδικός, κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν δστράκων· γάνωμα πορτοκαλόχρουν, καλύπτον δλόκληρον τὸ ἐξωτερικόν των, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἄνω μέρος φέρει δύο ἀναγλύφους δακτυλίους καὶ μεταξύ των αὐλακα.
103. Ἀρ. εύρ. 3789 (πίν. 27γ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ κορμοῦ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, διατηροῦν ἵχνη τοῦ κάτω τμήματος τῆς γενέσεως τῆς ἑτέρας τῶν λαβῶν. Σφζ. ύψ. 0.104, πάχ. τοιχ. 0.006-7 μ. Πηλός χαλκιδικός, κιτρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου, στιλπνῆς ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Ἐκ τοῦ γραπτοῦ διακόσμου σφζονται δύο δριζόντοι ταινίαι καὶ ἡ κάθετος ἀπόληξις ἑτέρων δύο, κοσμουσῶν τὴν λαβήν. Graffito μὲ παράστασιν μαιάνδρου, ἀμελέστατα ἀποδεδομένου.
104. Ἀρ. εύρ. 3950 (πίν. 27δ). Θραῦσμα ἐκ τοῦ κορμοῦ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ύψ. 0.092, πάχ. τοιχώματος: ἄνω 0.005, κάτω 0.007 μ. Πηλός χαλκιδικός, κεραμόχρους, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Κατὰ τὸ ἄνω μέρος τοῦ θραύσματος

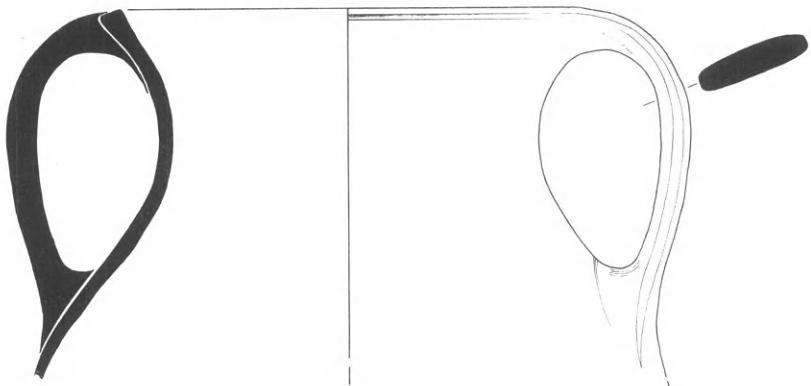
ίχνη λοξώς κατερχομένης ταινίας διὰ γανώματος: ὑπὸ ταύτην graffito, εἰκονίζον ώσει μαί- ανδρον.

Λαβαὶ

105. Ἀρ. εύρ. 4433 (πίν. 27ε). Τμῆμα συνθέτου λαβῆς, συνισταμένης ἐξ ἑνὸς δριζοντίου, κυκλι- κῆς διατομῆς μέλους καὶ ἑνὸς συμφυοῦς καθέτου, ταινιοσχήμου. Σφ. ύψ. κατ' ἀποκατάστα- σιν 0.055, πλάτ. καθέτου τμήματος 0.033, διάμ. δριζοντίου 0.022 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κι- τρινέρυθρος, μεθ' δμοιόχρου, ἀρίστης ποιότητος ἐπιδερμίδος: γάνωμα καστανομέλαν, ἀραι- ούμενον εἰς πορτοκαλόχρουν. Τὸ δριζόντιον σκέλος κοσμεῖται διὰ συστημάτων ἐξ ὀκτὼ ἐγκαρσίων γραμμιδίων, πλαισιουμένων κάτωθεν καὶ ἄνωθεν ὑπὸ ταινίας, πλάτ. 0.010 καὶ 0.018 μ. ἀντιστοίχως. Αἱ ἐπὶ τοῦ καθέτου σκέλους δριζόντιοι ταινίαι πλαισιοῦνται ὑπὸ τῆς τὰς ἀκμάς του τονίζουσης μελαμβαφοῦς ἐπιφανείας.
106. Ἀρ. εύρ. 4478 (πίν. 28αα). Τὸ ἄνω μέρος καθέτου, ταινιοσχήμου λαβῆς, διατηροῦν καὶ τμῆμα τοῦ χείλους. Σφ. ύψ. 0.058, πλάτ. 0.020 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς δμοια τοῖς τῆς προηγουμένης: γάνωμα καστανέρυθρον. Κατὰ τὸ μέσον τῆς ἔξωτερικῆς ἐπιφανείας κάθετος ταινία, διχαζομένη κατὰ τὸ σημεῖον κάμψεώς της πρὸς τὸ ἐντελᾶς ἀκόσμητον χεῖλος.
107. Ἀρ. εύρ. 4479 (πίν. 28αβ). Τὸ ἄνω τμῆμα καθέτου λαβῆς. Σφ. ύψ. 0.056, πλάτ. 0.026 μ. Πηλὸς καὶ ἐπιδερμὶς δμοια τοῖς τῆς προηγουμένης: γάνωμα μέλαν. Διατηρεῖται ἡ ἄνω θη- λειά ὀκτωσχήμου πλοχμοῦ.
108. Ἀρ. εύρ. 4476 (πίν. 28αγ). Τμῆμα καθέτου λαβῆς, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς. Σφ. ύψ. 0.05, πλάτ. 0.031 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κεραμόχρους, μετὰ καστανερύθρου, λελεασμένης ἐπιδερ- μίδος: γάνωμα καστανόν, στιλπνόν. Διατηρεῖται τμῆμα τῆς θηλειᾶς ὀκτωσχήμου, ταινιωτοῦ πλοχμοῦ.
109. Ἀρ. εύρ. 4477 (πίν. 28αδ). Τὸ κάτω ἡμισυ καθέτου, ταινιοσχήμου λαβῆς. Σφ. ύψ. 0.064, πλάτ. 0.025 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, καστανός, μεθ' δμοιόχρου ἐπιδερμίδος: γάνωμα καστανο- μέλαν. Ἀνῳθεν συστήματος ἐκ πέντε δριζοντίων δι' ἐλευθέρας χειρός, δύο χιαστὶ τεμνόμε- ναι, ἄνευ καθέτων πλαισίων.
110. Ἀρ. εύρ. 4480 (πίν. 28αε). Τὸ ἄνω μέρος ταινιοσχήμου λαβῆς, ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξίν του. Σφ. ύψ. 0.03, πλάτ. 0.025 μ. Πηλὸς χαλκιδικός, κιτρινέρυθρος, μετ' ἐρυθροκιτρίνης ἐπιδερμίδος: γάνωμα ζωηρὸν ἐρυθρόν. Ἐκ τοῦ διακόσμου διατηροῦνται δύο δριζόντιοι πλατεῖαι ταινίαι, κατὰ τὸ μέσον τῶν δποίων διέρχεται κάθετος, διχαζομένη καὶ στρεφομένη πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ἄνω ἀπολήξεως τῆς λαβῆς. Αἱ ἀκμαὶ τονίζονται διὰ γανώμα- τος εἰς πλάτος 0.008 μ.

Χειροποίητα ἀγγεῖα

111. Ἀρ. εύρ. 4472 (πίν. 28β, εἰκ. 6). Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους κλειστοῦ, χειροποιήτου ἀγγείου. Σφ. ύψ. 0.11, ἔξωτ. διάμ. χείλους 0.138, πλάτ. στεφάνης 0.007, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς μέλας, λίαν ἀκάθαρτος, εὐθρυπτος.
112. Ἀρ. εύρ. 4550 (πίν. 28γ, εἰκ. 7). Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν τμήματος τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους χειροποιήτου, χυτροειδοῦς ἀγγείου. Σφ. ύψος 0.152, ἔσωτ. διάμ. χείλους 0.222 μ. Λαβῆς: ύψ. 0.12, ἔλασσον πλάτ. 0.046 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μετὰ μελανοφαίον πυρῆνος: λίαν ἀκάθαρτος, μετὰ ψηγμάτων ἀσβεστολίθου.

Εἰκ. 7. Τομή λαιψοῦ χειροποιήτου ἀγγείου.

Ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἔξεταζομένων ἑκατὸν ἔξ ἀποσπασματικῶν ἀγγείων⁸, μεγάλων κυρίως διαστάσεων, τὰ εἴκοσι τρία ἀνήκουν εἰς ἀνοικτὰ σχήματα, ἐνῷ τὰ δύο διόκοντα τρία εἰς κλειστά. Ἐκ τῶν ἀνοικτῶν, διακρίνονται ὁ κάλαθος καὶ τὰ χείλη κρατήρων καὶ ἐνίων δίνων. Ἐπειδὴ τὰ πλεῖστα τῶν θραυσμάτων μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ τοῦ κορμοῦ κρατήρων, διὰ τοῦτο ἔξεταζομενόν μετ' αὐτῶν καὶ τὰ ὑπόλοιπα⁹ τοῦ συνόλου. Τὰ πλεῖστα τῶν θραυσμάτων μεγάλων κλειστῶν ἀγγείων, ἔξ ἄλλου, ἀνήκουν εἰς ἀμφορεῖς, ἔνια ὅμως ἀσφαλῶς θὰ προέρχωνται ἔξ ὑδριῶν ἢ μεγάλων πρόχων, πυξίδων κλπ. Τοῦτο τὸ σύνολον, ὡσαύτως, ἔξετάζεται ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀμφορεῖς».

Ἀνοικτὰ ἀγγεῖα

Κ α λ α θ ο ο ς ¹⁰ (ἀρ. 1)

‘Ο νπ’ ἀρ. 1 κάλαθος (εἰκ. 1) ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν καλάθων μετ’ ἐπαλλήλων σειρῶν ἐντύπων ἔδαφοχρόων τριγωνιδίων, οἵ δποιοὶ ἐν Λευκαντὶ ἥκμασαν κατὰ τὴν ὑστέραν πρωτογεωμετρικὴν καὶ τὴν ὑπο-πρωτογεωμετρικὴν I περίοδον¹¹. Μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης ἔξηφανίσθησαν, ἀντικατασταθέντες ὑπὸ τῶν λείας ἐπιφανείας μονοχρώμων ἢ μετὰ ταινιῶν καλάθων¹², οἵτινες ἔξηκολούθησαν παραγόμενοι μέχρι τῶν

8. Προστιθεμένων καὶ τῶν νπ’ ἀρ. 105-110 λαβῶν δ ἀριθμός των ἀνέρχεται εἰς τὰ ἑκατὸν δώδεκα.

9. Περὶ τῆς δυσκολίας ἀποδόσεως πολλῶν θραυσμάτων κοιλιῶν καὶ ὅμων εἰς ὀρισμένον σχῆμα ἀγγείου βλ. *Lefkandi*, 266, ὑπὸ τὸ λῆμμα «Ἀμφορεῖς».

10. Ἀγγεῖον κατ’ ἔξοχὴν ταφικόν, σπανίως ἔχρησιμοποιεῖτο εἰς τὸν καθ’ ἡμέραν βίον· οὔτω ἐρμηνεύεται, διατὶ ἐν Λευκαντὶ ἐλάχιστοι κάλαθοι προέρχονται ἐκ τοῦ οἰκισμοῦ. Περὶ τῶν εὐβοϊκῶν καλάθων βλ. τελευταίως A. ANDRIOMENOU, *Keramik aus Eretria II. Attisch- Mittelgeometrisch II und Euboiiisch-Subproto-geometrisch* III, AM 101, 1986, 85 κέ. Ὡσαύτως M.R. POPHAM, E. TOULOUPA, L.H. SACKETT, «Further Excavation of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1981», BSA 77, 1982, 231 καὶ πίν. 16, 19 καὶ κυρίως 21.

11. Βλ. *Lefkandi*, 305 εἰκ. 10 B-C.

12. Αὐτόθι, εἰκ. 10 D-F.

ἀρχῶν περίπου τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 9ου αἰ. Μέχρι τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ σημείου ἔξηκολούθησεν παραγόμενος καὶ ὁ ἐν Λευκαντὶ σπανιώτερον ἀπαντῶν διάτρητος κάλαθος («the openwork kalathos»)¹³ μετὰ δύο σειρῶν τριγωνικῶν τμημάτων, ἀφαιρεθέντων ἀπὸ τοῦ κορμοῦ. Κάλαθοι, ως ὁ ὑπ' ἄρ. 1 καὶ οἱ λείας ἐπιφανείας μονόχρωμοι ἢ μετὰ ταινιῶν ἐπεσημάνθησαν μόνον ἐντὸς τοῦ Θεσσαλο-ευβοϊκοῦ πολιτιστικοῦ χώρου. Εἰδικώτερον οἱ κάλαθοι μετὰ σειρῶν ἐντύπων ἔξηρημένων τριγώνων, πλὴν τοῦ Λευκαντί, εὑρέθησαν προσέτι ἐν Σκύρῳ καὶ ἐν Ἰωλκῷ¹⁴. Εἰς τὸν μικρὸν κατάλογον τῶν θέσεων προστίθεται τώρα καὶ ἡ Χαλκίς¹⁵. Ὁ ἐκ τοῦ ἀποθέτου ὑπ' ἄρ. 1 κάλαθος συνδυάζει στοιχεῖα ἀρχαϊκὰ καὶ νεωτερικά. Τὸ σχῆμα¹⁶, αἱ κανονικαὶ σειραὶ τῶν τριγώνων καὶ ἡ στεφάνη ὁδηγοῦν εἰς τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμετρικούς, ἐνῷ αἱ τρεῖς ἔξηρημέναι ταινίαι¹⁷ εἰς τοὺς ὑπο-πρωτογεωμετρικοὺς I χρόνους.

Κρατήρες - δίνοι (ἄρ. 2 - 23)

Οὐδενὸς ἀγγείου διασώζεται ὀλόκληρος ἢ κατατομή. Ἐχομεν χείλη πολλῶν κρατήρων καὶ δίνων καὶ ἄφθονα θραύσματα κοιλιῶν καὶ ὅμων. Ἡ ἀποσπασματικὴ κατάστασίς των καὶ ἡ ἔλλειψις στρωματογραφίας δὲν ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν μιᾶς ἔξελικτικῆς πορείας τοῦ σχήματος¹⁸. Ἀρκούμεθα εἰς τὴν διάκρισίν των εἰς τοπικοὺς – εἰναι οἱ πλεῖστοι – καὶ εἰς ἀττικοὺς ἢ ἀττικίζοντας τῶν μέσων γεωμετρικῶν II χρόνων καὶ εἰς τὴν παροχὴν χρονολογικῶν ἐνδείξεων, εἰς ᾧς περιπτώσεις εἰναι δυνατὴ ἢ σύγκρισίς των μετὰ παρεμφερῶν ἐκ Λευκαντί ἢ ἔξι Ἐρετρίας. Οἱ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου διαιροῦνται εἰς τοὺς τοῦ ὑπο-πρωτογεωμετρικούς I - III διυθμοῦ, κατερχομένους μέχρι τοῦ 770 π.Χ. καὶ εἰς τοὺς ὑστερογεωμετρικούς, τῶν δποίων οἱ πλεῖστοι φέρουν τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰ εὐβοϊκὰ ὑστερογεωμετρικὰ ἐργαστήρια κίτρινον ἐπίχρισμα.

Ὦς ἐν Λευκαντὶ, οὕτω καὶ ἐν Χαλκίδι οἱ παλαιότεροι κρατῆρες τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου διαφέρουν τῶν νεωτέρων κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὴν διακόσμησιν.

13. *Aντόθι*, εἰκ. 10 Α. Ἐξ δμοίου ἀκριβῶς καλάθου, φέροντος ὅμως κίτρινον ἐπίχρισμα, προέρχεται καὶ τὸ ἔξι Ἐρετρίας ὑπ' ἄριθ. 215 ἐν AM 101, 1986 δημοσιευόμενον θραῦσμα. Πρόκειται ἐπιβίωσις τοῦ προγενεστέρου τύπου εἰς τοὺς τοῦ ὑστερογεωμετρικούς χρόνους.

14. Βλ. *Lefkandi*, 306 σημ. 182-183. Ὁμοιος κάλαθος ἀπεκαλύφθη προσφάτως καὶ εἰς Μαλακόντα Ἐρετρίας: Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, «ΠΓ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Μαλακόντα τῆς Ἐρετρίας», *AAA* 17, 1984, 115 κέ., εἰκ. 2, σχέδ. 1.

15. Πέραν τοῦ δημοσιευομένου καλάθου, ἡ Χαλκίς παρουσίασε προσέτι ἐντὸς λακκοειδοῦς τάφου τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 9ου αἰ. ἔξι μικκύλους καλάθους τοῦ τύπου τῶν μετὰ λείας ἐπιφανείας μονοχρώμων, τῶν δποίων δὲ εἰς ἔφερε τρεῖς δριζοντίους ἔξηρημένας ταινίας καὶ ἐπὶ τῆς ἔξηρημένης βάσεως τέσσαρας χιαστὶ τεμνομένας, διαιρούσας ταύτην εἰς δκτῷ κατὰ κορυφὴν τριγώνα. Βλ. ANG. ANDRIOMENOU, *Vases protogéométriques et sub-protogéométriques I-II de l'Atelier de Chalcis*, *BCH* 110, 1986, 100, εἰκ. 30-31.

16. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 129,7.3.

17. Πρβ. αντόθι, πίν. 147,39B.6. Παρεμφερεῖς ταινίαι ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ τῶν λείας ἐπιφανείας καλάθων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ τῆς ἀμέσως ἐπομένης. Βλ. αντόθι, πίν. 147,39B.15, 148,43.3, 130,10.13-15· ὥσαύτως ἀνωτέρω σημ. 15.

18. Βλ. ὥσαύτως *Lefkandi*, 339 κέ. Περὶ τῶν κρατήρων τοῦ Λευκαντί αντόθι, ὡς καὶ ἐν *BSA* 77, 1982, 232, πίν. 25B-C, E.

Οι παλαιότεροι (ύπο-πρωτογεωμετρικοί Ι - ΙΙ)¹⁹ ἔχουν χεῖλος συνήθως προεξέχον δριζοντίως, μετ' ὁρθογωνίου ἢ ἀπεστρογυγλευμένης ἔξωτερης ἀπολήξεως καὶ ἐπιπέδου στεφάνης· ὑπὸ τὸ χεῖλος ὑπάρχουν πολλάκις εἰς ἢ πλείονες ἔξεργοι πλαστικοὶ δακτύλιοι, σχοινοειδεῖς ἢ παραλλάσσοντές πως· ὅ κορμός, ὅστις φέρει διφυεῖς λαβάς, κατέρχεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἡτον εὐθύγραμμος, στρεφόμενος ἀπαλῶς πρὸς τὰ ἔσω, πρὸς σχηματισμὸν τοῦ πυθμένος. Οἱ κρατῆρες τῆς ἐπομένης περιόδου ἔχουν στεφάνην ὀλιγώτερον προεξέχουσαν καὶ ἵσχυρῶς καμπυλούμενον κορμόν· ἔνιοι τούτων φέρουν ὑπὸ τὴν στεφάνην βαθείας δριζοντίους αὐλακώσεις²⁰.

Πλὴν τοῦ σχήματος καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν κρατήρων τῆς Χαλκίδος εἶναι παρεμφερῆ πρὸς τὰ τοῦ Λευκαντί. Οὕτω ἔχομεν: Στήλας μετὰ πλέγματος καὶ συστήματα δμοκέντρων κύκλων²¹ καὶ ἡμικυκλίων· συστάδας λοξῶν, ἀντιθέτου φορᾶς γραμμῶν²², τεθλασμένας, ἀναπτυσσομένας κατὰ τὴν δριζόντιον καὶ τὴν κάθετον· συστάδας σιγμοειδῶν²³, ἀναπτυσσομένων κατὰ τὴν κάθετον· ἀλυσιν μεγάλων ῥόμβων, ἐσκιασμένων ἢ μετὰ πλέγματος²⁴. τὸν σταυρὸν τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου ἐν σκιαγραφίᾳ κλπ.

Κατεβλήθη προσπάθεια, εἰ δυνατόν, νὰ δοθῶσι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰ παρουσιαζόμενα θραύσματα. 'Ο ὑπ' ἄρ. 2 κρατήρ μετὰ σχοινοειδῶν ἐνισχυτικῶν κανόνων καὶ διφυῶν, κυκλικῆς διατομῆς λαβῶν, εὑρίσκει παράλληλά του ἐν Λευκαντί²⁵, χρονολογούμενα εἰς τὴν ὑπο-πρωτογεωμετρικὴν Ι περίοδον, δηλαδὴ εἰς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 9ου αἰ. Οἱ ἐν στήλῃ ἐπάλληλοι δικτυωτοὶ ῥόμβοι του μετατρέπονται ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἄρ. 3 θραύσματος εἰς ἐσκιασμένους, πλαισιοῦντας τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ ὠσαύτως ἐν σκιαγραφίᾳ σταυροῦ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου. Τόσον τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα²⁶, ὅσον καὶ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα δόδηγοῦν εἰς τοὺς ὑπο-πρωτογεωμετρικοὺς Ι χρόνους. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν παραπέμπει καὶ τὸ ὑπ' ἄρ. 4 θραύσμα ἐκ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ χείλους κρατῆρος, ώς εἰκάζεται ἐκ τοῦ διακόσμου καὶ τῆς κατατομῆς του²⁷. Τὸ ὑπ' ἄρ. 5 θραύσμα, τὸ διποίον διασφύζει τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν μετόπης²⁸, ἀνήκει εἰς ἀνοικτὸν ἀγγεῖον, ἐνῷ τὸ συνεικονιζόμενον ὑπ' ἄρ. 48 ἵσως προέρχεται ἐκ μεγάλης ὑδρίας τῶν ὑστέρων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων²⁹. Εἰς τὸ τέλος τοῦ 10ου ἢ ἵσως εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 9ου αἰ. εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ τὸ ὑπ' ἄρ. 6 θραύσμα κρατῆρος, τοῦ διποίου διάκοσμος, ἐξ δμοκέντρων κύκλων³⁰ μᾶλλον, εἶναι συνήθης ἐν Λευκαντί. Τοῦ ὑπ' ἄρ. 7

19. Βλ. *Lefkandi*, 340, πίν. 32.1, 4-6.

20. Βλ. αὐτόθι, 38, πίν. 33.36.

21. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 16.167,170,172, 24.575,583, 28.70/P1, 29B.

22. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 16.168,173, 33.36.

23. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 27.776.

24. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 16.156.

25. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 16.151,156 καὶ 32.1,6. Ὁσαύτως *BSA* 77, 1982, πίν. 25C καὶ E. Οἱ συνάδελφοι R. Catling καὶ Eir. Lairos μὲ ἐπληροφόρησαν διτὶ παρόμοιοι κρατῆρες εὑρέθησαν τελευταίως καὶ ἐντὸς στρώματος τῆς μέσης πρωτογεωμετρικῆς περιόδου.

26. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 93,5.1 καὶ 267e. Ὁσαύτως πίν. 133,13.20 καὶ *BSA* 77, 1982, πίν. 25E.

27. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 32.1.

28. Μεγάλην μετόπην, ἀλλὰ μετὰ διακοσμητικῶν στοιχείων, ἔχομεν τόσον ἐπὶ κρατήρων τῆς ἐποχῆς ταύτης (*BSA* 77, 1982, πίν. 25E), ὅσον καὶ ἐπὶ κρατήρων τῆς ὑστερογεωμετρικῆς περιόδου.

29. Βλ. κατωτέρω σημ. 42.

30. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 14 καὶ 16 (σποράδην), πίν. 28.70/P1 κλπ. Ὁσαύτως *BSA* 77, 1982, πίν. 25.

τὸ διακοσμητικὸν θέμα ἐκ τεσσάρων διαγράμμων τριγώνων, σταυροειδῶς διατεταγμένων, ἀπαντῷ συνήθως ἐπὶ τῶν δίσκων τῶν βάσεων ἀττικῶν πινακίων τοῦ β' τετάρτου τοῦ 8ου αἰ.³¹

Δειγματοληπτικῶς παρουσιάζονται ἔνιοι ἀποσπασματικοὶ κρατῆρες κατὰ τὸν ἀττικὸν μέσον γεωμετρικὸν II ῥυθμόν: Τόσον δὲ ὑπ’ ἄρ. 8, ἐξ ἐπτὰ συνεφαπτομένων καὶ μὴ θραυσμάτων, ὃσον καὶ ὑπ’ ἄρ. 9 φέρουν ἐντὸς μετόπης διάγραμμον μαίανδρον, πλαισιούμενον ὑπὸ ταινίας ὁδοντωτοῦ κοσμήματος, ἀλύσεως στικτῶν ῥομβίσκων, παχειῶν στιγμῶν ἐν πλαισιώσει κλπ.³² Ἀπαντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀπαντοῦν ἐπὶ κρατῆρος μεθ’ ὑψηλοῦ ποδὸς ἐκ Κεραμεικοῦ τοῦ τύπου II³³. Ἐκ τοιούτου κρατῆρος προέρχεται καὶ ὑπ’ ἄρ. 10 ὑψηλὸς ποὺς μετὰ δώδεκα βαθειῶν ὁριζοντίων αὐλακώσεων³⁴, καὶ πιθανὸν καὶ τὸ ὑπ’ ἄρ. 11 θραύσμα. Ὡσαύτως καὶ τὰ μὴ συνεφαπτόμενα θραύσματα τοῦ ὑπ’ ἄρ. 12 ἀγγείου, τοῦ ὅποιου τὸ χεῖλος παρουσιάζει διάπλασιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ ὑπ’ ἄρ. 8 κρατῆρος. Τὰ ἐπὶ τοῦ ὑπ’ ἄρ. 13 θραύσματος διακοσμητικὰ θέματα ἀπαντοῦν ἐπὶ μεγάλων καὶ μικρῶν ἀγγείων τῆς αὐτῆς περιόδου³⁵.

Περατοῦμεν τὸν κατάλογον τῶν μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων διὰ τῆς παρουσιάσεως ἐνίων δίνων καὶ κρατῆρων τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς περιόδου. Οἱ ὑπ’ ἄρ. 14 καὶ 15 εἰναι λίαν συγγενεῖς πρὸς ἀλλήλους τόσον κατὰ τὴν κατατομήν, ὃσον καὶ κατὰ τὴν διακόσμησιν³⁶. Συγγενεῖς πως μεταξύ των εἰναι καὶ οἱ ὑπ’ ἄρ. 17 καὶ 18, ἐνῷ δὲ ὑπ’ ἄρ. 16 ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν κατατομὴν τῶν δίνων τοῦ ὑπογεωμετρικοῦ ἐργαστηρίου. Οἱ ὑπ’ ἄρ. 19 - 23 φέρουν τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὸ εὐβοϊκὸν ὑστερογεωμετρικὸν ἐργαστήριον κίτρινον ἐπίχρισμα καὶ γραμμικὸν διάκοσμον³⁷, συνιστάμενον κυρίως ἐκ συστημάτων καθέτων γραμμῶν, ἐναλλασσομένων πρὸς σιγμοειδεῖς.

Κλειστὰ ἀγγεῖα

³¹ Α μ φ ο ρ ε ᾵ ζ (ἄρ. 24 - 104)

Οὐδενὸς ἀγγείου διασφέζεται ὀλόκληρος ἡ κατατομή. Πρόκεινται θραύσματα χειλέων, ὅμων καὶ κοιλιῶν μεγάλων κλειστῶν ἀγγείων – κυρίως ἀμφορέων καὶ ὀλίγων ὑδριῶν – τῶν πλείστων φωτεινοῦ βάθους. Τὸ ὑπ’ ἄρ. 80 χεῖλος προέρχεται ἐξ ἀμφορέως «SOS», πιθανὸν ὠσαύτως καὶ τὰ ὑπ’ ἄρ. 81 καὶ 82. Πλὴν τῶν θραυσμάτων, τὰ ὅποια ἀνήκουν εἰς ἀγγεῖα τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, παρουσιάζονται καὶ τέσσαρες ἀποσπασματικοὶ ἀμφορεῖς, ἀττικίζοντες (ὑπ’ ἄρ. 76 - 79).

31. Πρβ. *Ker.V1*, πίν. 101 Inv.779. Διὰ τὴν συναπεικόνισιν θραυσμάτων, ἀπεχόντων χρονικῶς ἀπ’ ἀλλήλων, βλ. ἀνωτέρω σημ. 5.

32. Πρβ. τὰ ἐν *BSA* 61, 1967, πίν. 14C< a-b > μικρὰ θραύσματα ἐκ Χαλκίδος καὶ τὰ ἐν *Lefkandi*, πίν. 29C.

33. Βλ. J. N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) 23 πίν. 5f.

34. Πρβ. ὠσαύτως *Ker.V1*, πίν. 19 Inv.1293 καὶ 1291.

35. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 85 Inv.285. *BSA* 47, 1952, πίν. 2A.1, 2B.13. COLDSTREAM, *GGP*, πίν. 5f.

36. Διὰ τὰς χιαστὶ τεμνομένας μεταξύ συστημάτων καθέτων πρβ. *Lefkandi*, πίν. 54. 248. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, «Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας», *AE* 1975, πίν. 56α, II. *AE* 1977, πίν. 46γ.

37. Διὰ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 33β-γ, 34δ, 35β, 36γ.

Τὰ ὑπ’ ἀρ. 24 - 47 θραύσματα προέρχονται ἐκ μεγάλων, κλειστῶν ἀγγείων φωτεινοῦ βάθους. Ἀπάντων ἡ ἐπιφάνεια φέρει στρῶμα ὑποκιτρίνης ἐπικαλύψεως, ώς εἴθισται εἰς ἀγγεῖα τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῶν πρώτων ὑπο-πρωτογεωμετρικῶν περιόδων. Εἰς τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους μᾶς δόδηγει καὶ ὁ διάκοσμος τῶν πλείστων τῶν ὡς ἄνω θραυσμάτων. Αἱ ἐπὶ τοῦ ὑπ’ ἀρ. 24 δοφιοειδεῖς ἐνθυμίζουν τὰς κυματοειδεῖς ἐπὶ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀμφορέως ἐκ Λευκαντί³⁸, ἐνῷ ὁ φωτεινοῦ βάθους λαιμὸς μετὰ τῶν δύο δακτυλίων κατὰ τὴν βάσιν του εὑρίσκει ἀντίστοιχόν του εἰς ἀμφορέα τοῦ αὐτοῦ τάφου³⁹, χρονολογούμενου εἰς τὴν ὑστέραν πρωτογεωμετρικήν περίοδον. Τὸν πρῶτον ἀμφορέα τοῦ τάφου τούτου ἐνθυμίζουν αἱ ἐπὶ τῶν ὑπ’ ἀρ. 25 - 29 κάθετοι, αἱ κατερχόμεναι ἀπὸ τῶν γενέσεων τῶν λαβῶν⁴⁰ τῶν οἵς ἀνήκουν ἀγγείων· ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπ’ ἀρ. 47 λαβή, ἡτις εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελῇ μέρος ὑδρίας. Τὰ ὑπ’ ἀρ. 30 - 41 θραύσματα προέρχονται ἐκ τῆς κοιλίας ἀγγείων, κοσμουμένων κατὰ τὸ πνεῦμα ἐνίων μεγάλων ἀμφορέων⁴¹, ὡσαύτως ἐκ Λευκαντί. Ο νεώτερος τῶν ἀμφορέων τούτων φέρει καμπύλας, κατερχομένας ἀπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ ὕμου λαβῶν του· δμοίας καμπύλας βλέπομεν καὶ ἐπὶ τῶν ὑπ’ ἀρ. 42 καὶ 43 ὀστράκων μας. Εἰς τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους ἀνήκουν τὰ ἀγγεῖα, ἐξ ὧν προέρχονται τὰ ὑπ’ ἀρ. 48 (πίν. 21γ) καὶ 49⁴² θραύσματα. Εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον – ἡ καὶ εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην – θὰ ἡδύνατό τις νὰ κατατάξῃ καὶ τὰ ὑπ’ ἀρ. 50 καὶ 51⁴³ θραύσματα, τῶν δοπίων τὸ δεύτερον προέρχεται ἐξ ἀγγείου πολὺ μεγάλων διαστάσεων (πίθου;), ἀρίστης τεχνικῆς. Οἱ ἐπ’ αὐτοῦ δμόκεντροι κύκλοι ἡ ἡμικύκλια ἀπαντοῦν ἐφ’ δλοκλήρου σειρᾶς θραυσμάτων ἀγγείων τῶν ὑστέρων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Οὔτω: Τὸ ὑπ’ ἀρ. 52 τμῆμα ὕμου φέρει σύστημα ἐκ δέκα δμοκέντρων κύκλων, συνωθουμένων κατὰ τὴν περιφέρειαν⁴⁴. Τὸ ὑπ’ ἀρ. 53, δικτὼ ἡμικύκλια κατὰ τὴν περιφέρειαν κενοῦ πυρῆνος⁴⁵. Τὰ ὑπ’ ἀρ. 54 καὶ 55, ἐξ ἐξ καὶ δικτὼ ἡμικυκλίων ἀντιστοίχως, φέρουν κατὰ τὸν πυρῆνα τὸ κόσμημα τῆς κλεψύδρας⁴⁶. Ο ὑπ’ ἀρ. 56 δμος διατηρεῖ μεταξὺ τῶν συστημάτων τῶν ἡμικυκλίων τὴν ἄνω ἀπόληξιν συστάδος ριοπάλων⁴⁷, ἐνῷ ὁ ὑπ’ ἀρ. 57, τὴν κάτω αἰχμηρὰν ἀπόληξιν καμπυλουμένης ταινίας. Τῶν ὑπ’

38. *Lefkandi*, πίν. 175,14.1.

39. *Αὐτόθι*, πίν. 175,14.2.

40. Πρόκεινται λαβαὶ ἐπὶ τῆς κοιλίας εἴτε ἀμφορέων εἴτε ὑδρίων. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 176,15.1 καὶ 278 Ε (καὶ 8).

41. *Αὐτόθι*, πίν. 177,18.1, 278Ε, 281C (δ τελευταῖος, οὗτος, τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς I ἐποχῆς αὐτόθι, 337).

42. Διὰ τὸ πρῶτον, πρβ. τὴν αὐτόθι, πίν. 176,15.1 ὑδρίαν· διὰ τὸ δεύτερον, τὸν αὐτόθι, πίν. 175,14.2 ἀμφορέα, ώς καὶ τὸ ἐν πίν. 14.71 θραύσμα ἐκ παρεμφεροῦς ἀγγείου.

43. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 191 Πυρὰ 4.2.

44. Πρβ. τὸν ἐκ Τάχι Θηβῶν μέγαν ἀμφορέα ἐν Στήλῃ (εἰς *Μνήμην Νικ. Κοντολέοντος*) πίν. 127-129, χρονολογούμενον ὑπὸ τοῦ DESBOROUGH (*Lefkandi*, 335 σημ. 354) εἰς τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Πρβ. ὡσαύτως *Lefkandi*, πίν. 282C.

45. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 24.648.

46. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 27.782, 147.41.2.

47. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 276.987, 148.(44).7.

ἀρ. 58, 59 και 60⁴⁸ τὰ συστήματα συνίστανται ἐξ ὀλίγων κύκλων και τοῦτο ἵσως ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐπομένην περίοδον⁴⁹.

Εἰς τὴν ὑπο-πρωτογεωμετρικὴν II ἡ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς III περιόδου χρονολογοῦνται τὰ ὑπ' ἀρ. 61 - 72 θραύσματα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστῶν ἀγγείων σκοτεινοῦ βάθους. 'Ο ἐπ' αὐτῶν διάκοσμος ἐκ συστημάτων διαγωνίων ἀντιθέτου φορᾶς ἀπαντᾷ κυρίως ἐπὶ πυξίδων, ἀλλὰ και ἐπὶ ἀμφορέων, οἰνοχοῶν και ἄλλων κλειστῶν ἀγγείων ὥσαύτως και ἐπὶ ἀνοικτῶν, ώς οἱ κρατῆρες. Τὸ ὑπ' ἀρ. 61 τμῆμα ἀμφορέως φέρει ὑπὸ τὴν ζώνην τῶν διαγωνίων ἑτέραν, μετὰ συστημάτων κρεμαμένων ἡμικυκλίων⁵⁰. 'Ως ἐνταῦθα, οὕτω και εἰς τὰ πλεῖστα (62, 63, 65 - 70, 72) τῶν ὅμοιων εἰκονιζομένων θραυσμάτων, τὰ τρίγωνα, τὰ σχηματιζόμενα μεταξὺ τῶν συστημάτων τῶν ἀντιθέτου φορᾶς διαγωνίων, εἰναι σκοτεινοῦ βάθους⁵¹. 'Οσα τῶν θραυσμάτων ἔχουν παχέα τοιχώματα (62, 66, 68, 69) προέρχονται ἐξ ἀμφορέων⁵². Τὰ λοιπὰ ἀνήκουν εἰς μικρότερα ἀγγεῖα⁵³, οἰνοχόας, πυξίδας⁵⁴ κλπ. 'Εκ πυξίδος προέρχεται και τὸ ὑπ' ἀρ. 73⁵⁵ ὅστρακον, ἐνῷ τὸ ὑπ' ἀρ. 74, παχέων τοιχωμάτων, θραῦσμα ἀνήκει εἰς ἀμφορέα. Τὸ ἐπ' αὐτοῦ κόδμημα τῆς κλεψύδρας⁵⁶ δὲν ἀπαντᾷ συχνὰ ἐν Λευκαντί. 'Εκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου προέρχεται και τὸ ὑπ' ἀρ. 75 θραῦσμα, τὸ διασφῆνον δύο ἐπαλλήλους παχείας κυματοειδεῖς⁵⁷.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 76 (εἰκ. 4) χεῖλος μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου κοσμεῖται δι' ἐνὸς ὀκτακτίνου ἀστερίσκου ἐν μετόπῃ. Τοιοῦτοι ἀστερίσκοι χαρακτηρίζουν κλειστὰ και ἀνοικτὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 8ου αἰ.⁵⁸ ώσαύτως μίαν σειρὰν ἀττικιζόντων σκύφων ἐξ Ἐρετρίας και ἐνίοις κρατῆρας, ἀπαντας τῆς αὐτῆς ἐποχῆς⁵⁹. 'Εξ ἀττικιζόντων⁶⁰ ἀγγείων ἐπίσης προέρχονται ὁ ὑπ' ἀρ. 77 λαιμὸς ἀμφορέως και τὰ ὑπ' ἀρ. 78 - 79 θραύ-

48. Πρόκειται ἀπεστρογγυλευμένον ὅστρακον ἐκ τοῦ ὀμού κλειστοῦ ἀγγείου. Πρβ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, «Ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα και κεραμεικὴ τοῦ 8ου και 7ου π.Χ. αἰ. ἐν Ἐρετρίᾳ» *ASAtene* 59, 1981, 233 εἰκ.

99. *AE* 1983, ἀρ. 84-85, πίν. 58.

49. Πρβ. *BSA* 77, 1982, πίν. 24 Πυρά 11/12.4.

50. 'Ο αὐτὸς συνδυασμὸς ἐπὶ τοῦ ἐν *Lefkandi*, πίν. 29A σ. 50 θραῦσματος ἀμφορέως.

51. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 16.173.

52. Πρβ. τοὺς αὐτόθι, πίν. 28.70/P2 και 109,59αι ἀμφορεῖς, τῶν ὅποιων ὁμως τὰ μεταξὺ τῶν διαγωνίων τρίγωνα εἰναι φωτεινοῦ βάθους, ώς και τὰ ἐπὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 64 και 71 ἡμετέρων θραυσμάτων.

53. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 9.

54. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 131,12.2, 136,21.4,7.

55. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 155,34.2, 136,21.3 κ.ἄ. Πανομοιότυπος διάκοσμος ἐπὶ ἐρετριακοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ κρατῆρος ἐν *AE* 1977, πίν. 34α.

56. 'Η ἐν *Lefkandi*, πίν. 57.309 λαβή, ἡ ἐν σελ. 71 ώς «non euboean» θεωρουμένη, φέρει παρεμφερῆ διάκοσμον. Μήπως πρόκειται ἐπείσακτον ἀγγείον ἐκ Χαλκίδος;

57. "Ισως τῶν ὑστέρων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 14.63, 24.634.

58. Βλ. *Ker.* V1, πίν. 75 Inv. 298, 91 Inv. 368, 96 Inv. 394, 395.

59. Βλ. *AM* 100, 1985, πίν. 4, 5, 7, 9.

60. 'Η ἀττικίζουσα κεραμεικὴ συνιστᾷ εἶδος ἐκφράσεως τῆς ὑστέρας εὐβοϊκῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς III· χρονολογεῖται εἰς τὴν μέσην γεωμετρικὴν II και εἰναι σύγχρονος πρὸς τὴν ἀντίστοιχον ἀττικὴν (βλ. *Lefkandi*, 293 και 282). Τὸ ἐπικρατέστερον σχῆμα εἰναι οἱ σκύφοι, ἀπαντοῦν ὁμως και κρατῆρες, οἰνοχόαι, πρόχοι, ἀμφορεῖς και σπανιώτερον πυξίδες (βλ. αὐτόθι, 292 σημ. 84. 'Ωσαύτως ἀνωτέρω σημ. 59 και *AE* 1977, πίν. 50δ).

σματα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλων κλειστῶν ἀγγείων. Ὁ πρῶτος κοσμεῖται διὰ διαγράμμου λαβυρίνθου⁶¹, ἐνῷ τὰ δεύτερα μᾶλλον διὰ μαιάνδρου⁶², ὡσαύτως διαγράμμου.

Τὰ ὑπὸ ἀρ. 80 - 90 χείλη ἀμφορέων καὶ οἱ ὑπὸ ἀρ. 91 - 94 λαιμοί, ἀπαντα ἔργα κατὰ τὸν τοπικὸν ρυθμόν, παρουσιάζουν δυσκολίας περὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησίν των⁶³. Τὰ ὑπὸ ἀρ. 83, 84 καὶ 87 χείλη μᾶλλον ἀνήκουν εἰς τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους⁶⁴. Τὰ ὑπὸ ἀρ. 85 καὶ 86 εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογῶνται εἰς τὴν ὑποπρωτογεωμετρικὴν II ἢ III περίοδον⁶⁵ ἥ καὶ νὰ προέρχωνται ἐξ ἀμφορέων «SOS»⁶⁶. Ἐξ ἀμφορέων τῆς αὐτῆς κατηγορίας προέρχονται, ἀσφαλῶς μὲν τὸ ὑπὸ ἀρ. 80⁶⁷ θραῦσμα, ἵσως⁶⁸ δὲ τὰ ὑπὸ ἀρ. 81 καὶ 82. Τὰ ὑπὸ ἀρ. 88 - 90 χείλη, μεθ' ἐνὸς ἥ δύο δακτυλίων ὑπὸ τὴν ἐσκιασμένην παρυφήν των, μᾶλλον ἀνήκουν εἰς τοὺς προκεχωρημένους ὑποπρωτογεωμετρικοὺς III χρόνους⁶⁹ ἥ καὶ εἰς τὴν ὑστέραν γεωμετρικὴν περίοδον. Ἐκ παρεμφερῶν ἀμφορέων προέρχονται καὶ τὰ ὑπὸ ἀρ. 91 καὶ 92 θραύσματα λαιμῶν μετὰ παχείας κυματοειδοῦς κατὰ τὸ μέσον τοῦ ψυους των. Εἰς ἀμφορίσκον ἥ εἰς μεγάλην οἰνοχόην ἀνήκει τὸ θραῦσμα 93, ἐνῷ τὸ ὑπὸ ἀρ. 94 τμῆμα λαιμοῦ, μετὰ τετρακτίνου ἀστερίσκου ἐν αἰωρήσει, ἐνθυμίζει τὰ ἐπὶ ὑστερογεωμετρικῶν ἀγγείων μεμονωμένα, δι' ἐλευθέρας χειρός, ὡσαύτως αἰωρούμενα κοσμήματα⁷⁰. Τὸ ὑπὸ ἀρ. 95 (πίν. 24ε) ὅστρακον, τέλος, ἵσως προέρχεται ἐκ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, κοσμουμένου διὰ θηλειῶν⁷¹.

Θραύσματα μετά δευτερογενῶν ἐπεμβάσεων (ἀρ. 96 - 104)

Τὰ ὑπὸ ἀρ. 96 - 104 θραύσματα ἀνήκουν μὲν – πλὴν τοῦ ὑπὸ ἀρ. 102 – εἰς κλειστὰ ἀγγεῖα, παρουσιάζονται ὁμως ἐνταῦθα διὰ τὰς ἐπ' αὐτῶν δευτερογενεῖς ἐπεμβάσεις τῆς

61. Πρβ. B. SCHWEITZER, *Greek Geometric Art* (1971) πίν. 29 καὶ 35. Ὡσαύτως *Ker. V1*, πίν. 34 Inv. 410 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 8ου αἰ.).

62. Διὰ τὸ ὑπὸ ἀρ. 78 πρβ. τὸ ἐξ Ἐρετρίας θραῦσμα ἐν *ASAtene* 59, 1981, 217 εἰκ. 64. Διὰ τὰς ἐπὶ τῶν ὑπὸ ἀρ. 77 καὶ 79 ἀδεξιότητας, κατὰ τὰς γωνίας κυρίως, πρβ. *AE* 1977, πίν. 50ε καὶ *Lefkandi*, πίν. 21.440-1.

63. Τὸ αὐτὸν φαινόμενον ἀπαντᾶ καὶ ἐν Λευκαντί, ὁφειλόμενον εἰς τὴν συντηρητικότητα τῶν τεχνιτῶν. *Bλ. αὐτόθι*, 268.

64. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 14.74, 260β, 274.877 (τομή του ἐν πίν. 283.1), 878, 278E.

65. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 29A σ.50 καὶ πίν. 101,33.4,6.

66. Πρβ. A. JOHNSTON - R.E. JONES, «The «SOS» Amphora», *BSA* 73, 1978, πίν. 18b.

67. Ὅπερ τῆς ἐκδοχῆς συνηγορεῖ τὸ κίτρινον ἐπίχρισμα καὶ αἱ ὁριζόντιοι ταινίαι, ἀμφότερα ἀπαντῶντα ἐπὶ τοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀποθέτου θραύσματος λαιμοῦ «SOS» ἀμφορέως (ἀρ. ενρ. 3675), δημοσιευθησομένου εἰς ἑτέραν μελέτην (πλήρης περιγραφὴ ἐν *AE* 1983, σ. 166 σημ. 9). Κατὰ τὸν JOHNSTON, *BSA* 73, 1978, 135 σημ. 56, σπανίως ἀπαντούν τοιαῦται ταινίαι ἐπὶ τῶν ἀττικῶν ἀμφορέων. Ὡς μόνα παραδείγματα φέρει τὸ ἐκ Χαλκίδος ὑπὸ ἀρ. 55 τοῦ καταλόγου του καὶ τὰ ἐκ τῶν ἐν Ἐρετρίᾳ ἀνασκαφῶν μας ὑπὸ ἀρ. 4738α καὶ β (*αὐτόθι*, 112) θραύσματα, τὰ δποῖα θεωρεῖ ἀττικά, ἀν καὶ προσθέτει: «This feature seems to be the only one to suggest a non-attic origin for the Eretria sherds» (*αὐτόθι*, 135 σημ. 56). Νομίζομεν ὅτι ἡ ἐν τῷ ἀποθέτῃ τῆς Χαλκίδος εὑρεσίς τῶν δύο προαναφερθέντων θραύσμάτων μετὰ ταινιῶν ὑπὸ τὸ χειλος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀποδόσεως καὶ τῶν ἐξ Ἐρετρίας εἰς τὸ εὐβοϊκὸν ἔργαστήριον.

68. Συστήματα ὁριζοντών γραμμῶν ἀπαντούν καὶ ἐπὶ εὐβοϊκῶν ἀγγείων προηγουμένων περιόδων. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 108,59.5,6,9, 109,59a.7, 150,47.2,3.

69. Πρβ. *αὐτόθι*, πίν. 23.537, σ. 44-45.

70. *Bλ. Ker. V1*, πίν. 139 Inv. 356· ὡσαύτως *ASAtene* 59, 1981, 218 εἰκ. 66.

71. Πρβ. τὸν ἀνωτέρω ὑπὸ ἀρ. 24 πίν. 23δ λαιμόν.

άνθρωπίνης χειρός. Ούτω: Τὸ ὑπ' ἄρ. 96 διεμορφώθη εἰς δισκάριον μετ' ὀπῆς κατὰ τὸ κέντρον⁷². Τὰ θραύσματα τῶν ὑπ' ἄρ. 97 - 101 (εἰκ. 5.12) ἀγγείων καὶ τοῦ ὑπ' ἄρ. 102 ὑποκρητηριδίου φέρουν ὅπας ἐπιδιορθώσεώς των κατὰ τὴν ἀρχαιότητα⁷³. Ἐπὶ τῶν ὑπ' ἄρ. 103 καὶ 104, τέλος, διακρίνομεν προσπάθειαν ἐγχαράξεως μαιάνδρου. Τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια θέτουν τὰ δύο τελευταῖα θραύσματα, εἰναι: Μετὰ πόσον χρόνον, ἀφ' ὅτου κατεσκευάσθησαν τὰ ἀγγεῖα, ἐχαράχθησαν τὰ graffiti. Ἐὰν ἐχαράχθησαν, ὅταν τὰ ἀγγεῖα ἦσαν ἀκόμη ἄθραυστα. Τίς ἡ σημασία των. Ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι τὰ χαράγματα ἀποτελοῦν στοιχεῖα ταυτότητος τῶν ἀντικειμένων («owner's marks»)⁷⁴, τὰ ὅποια θὰ ἐχαράχθησαν ὑπὸ κατόχου ἀγραμμάτου, ως εἰκός, τότε θὰ ἔγιναν, ὅταν τὰ ἀγγεῖα ἦσαν ἀκέραια. Ἐὰν ἐχαράχθησαν, μάλιστα, δύλιγον χρόνον μετὰ τὴν κατασκευήν των, τῆς ὅποιας ὁ terminus ante quem εἶναι τὸ τέλος τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς I περιόδου⁷⁵, τότε πρέπει νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι τὰ ἄτεχνα αὐτὰ graffiti συνιστοῦν μίαν τῶν πρωιμοτέρων προσπαθειῶν χαράξεως τοῦ εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν νεωστὶ εἰσαχθέντος κοσμήματος τοῦ μαιάνδρου. Πιθανωτέρα ἵσως ὅμως εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι τὰ μεγάλα αὐτὰ ἀγγεῖα διετηρήθησαν ἄθικτα ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας καὶ ὅτι, μετὰ τὴν θραῦσιν των, ὠρισμένα τμήματά των ἐχρησιμοποιήθησαν – ἵσως διὰ λόγους παιδιᾶς⁷⁶ – διὰ τὴν χάραξιν τοῦ μαιάνδρου, κοσμήματος δεσπόζοντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεταξὺ τῶν κοσμημάτων τῆς ἀττικιζούσης φάσεως τοῦ χαλκιδικοῦ ἐργαστηρίου.

Λαβαὶ γραπτῶν ἀγγείων (ἄρ. 105 - 110)

Ο ἀποθέτης περιεῖχε πολλὰς λαβὰς μεγάλων καὶ μικρῶν ἀγγείων, ἀνοικτῶν καὶ κλειστῶν. Αἱ τῶν σκύφων καὶ τῶν σκυφοειδῶν κρατηρίσκων ἐδημοσιεύθησαν ἥδη⁷⁷. Ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρουσιαζομένων, μόνον ἡ ὑπ' ἄρ. 105 λαβὴ εἶναι σύνθετος καὶ ἀνήκει εἰς ἀττικίζοντα κρατῆρα τοῦ τύπου II τῆς μέσης γεωμετρικῆς II περιόδου⁷⁸. Αἱ λοιπαὶ πέντε (106 - 110) εἶναι κάθετοι καὶ κοσμούνται διὰ πλοχμοῦ (107 - 108) ἢ διὰ δύο χιαστὶ τεμνομένων, πλαισιούμενων κάτωθεν ὑπὸ συστήματος δριζοντίων (109)⁷⁹. Μόνον ἡ ἴδιαζοντος διακόσμου ὑπ' ἄρ. 110 ταινιόσχημος λαβὴ ἔχει τὰς πλαγίας πλευράς της τονιζομένας διὰ γανώματος.

72. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 65a-m. Περὶ τῆς χρήσεώς των αὐτόθι, 83 κέ.

73. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 14.77 καὶ 282 D. 'Ωσαύτως *Ker.* VI, πίν. 46 Inv. 2146, τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 9ου π.Χ. αἰ. Διὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους πρβ. τὸ ἔξ 'Ιωλκοῦ κύπελλον ἐν ΔΗΜ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *PAE* 1960, πίν. 37β.

74. Πρβ. *Lefkandi*, 90 κέ., πίν. 69g-m.

75. Πρβ. αὐτόθι, πίν. 175,14.1 καὶ 176,15.1.

76. Πρβ. τὸ ἔξ 'Ερετρίας θραῦσμα σκύφου μετὰ χαράγματος πλοίου ἐν ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, «Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἔξ 'Ερετρίας, V», *AE* 1983, ἄρ. 224, 185, εἰκ. 10, πίν. 64.

77. Βλ. A. ANDRIOMENOU, *BCH* 108, 1984, 37 κέ. καὶ 109, 1985, 49 κέ.

78. Πρβ. τὸ ἔξ 'Ερετρίας θραῦσμα ἐν A. ANDRIOMENOU, *AM* 100, 1985, πίν. 9.2 ἄρ. 92, σ. 33 κέ., εἰκ. 6.3.

79. Πρβ. *Lefkandi*, πίν. 274.887, 888.

Χειροποίητα ἀγγεῖα (ἀρ. 111 - 112).

Περατοῦμεν τὴν κατ' ἐπιλογὴν δημοσίευσιν θραυσμάτων ἐκ τοῦ ἀποθέτου τῆς Χαλκίδος διὰ τῆς παρουσιάσεως δύο λαιμῶν μεγάλων χειροποιήτων⁸⁰ ἀγγείων· τοῦ ὑπὸ ἄρ. 111 (εἰκ. 6) καὶ τοῦ ὑπὸ ἄρ. 112 (εἰκ. 7) χυτροειδοῦς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατὰ τὴν ἔξετασιν τῶν ἐντὸς τοῦ ἀποθέτου εὑρεθέντων σκύφων, οἵτινες καλύπτουν συνεχῆ παραγωγὴν δύο καὶ πλέον αἰώνων (ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 10ου μέχρι τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.), διεπιστώθη, ὅτι οὗτοι, πέραν τῆς κατὰ κατηγορίας θεματολογικῆς καὶ ῥυθμολογικῆς δμοιογενείας των, συλλήβδην εἶναι δμοιογενεῖς καὶ κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὴν τεχνικήν, δι' ὅ καὶ ἔχαρακτηρίσθησαν, ώς προϊόντα τοῦ χαλκιδικοῦ ἐργαστηρίου⁸¹. Τὴν αὐτὴν δμοιογένειαν πηλοῦ, γανώματος καὶ τεχνικῆς ἐν γένει ἐμφανίζουν καὶ τὰ ἔνταῦθα ἔξεταζόμενα ἀποσπασματικά, μεγάλων, ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διαστάσεων ἀγγεῖα. Ἐπειδὴ ταῦτα εὑρίσκουν τὰ παρεμφερῆ των ἐν Λευκαντὶ καὶ δεδομένου, ὅτι, ἐλλείψει συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, μέχρι σήμερον μόνον εἰς ἀποθέτης τῶν χρόνων τούτων ἔχει ἀποκαλυφθῆ ἐν Χαλκίδῃ, ὅστις ἐν τούτοις καὶ μόνος περιεῖχεν ἔκατοντάδας ἀποσπασματικῶν ἀγγείων, τίθεται τὸ ἐρώτημα, τίνος οἰκισμοῦ τὰ ἐργαστήρια μιμοῦνται τὰ τοῦ ἑτέρου. Ὡς ἔτονίσαμεν προκειμένων τῶν σκύφων⁸², ἀνεξαρτήτως τοῦ τίνες τύποι ἐφευρίσκοντο ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις ἐκάστης πολίχνης, οὗτοι θὰ διεδίδοντο ταχύτατα εἰς τὴν περιοχὴν καὶ θὰ υἱοθετοῦντο ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν ἀμφοτέρων, οἵτινες θὰ συνετέλουν οὕτω εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς πολιτιστικῆς ἡ, τούλαχιστον, «κεραμεικῆς κοινῆς» τοῦ στενοτέρου εὑβοϊκοῦ⁸³ χώρου, ἐντὸς τῆς εὑρυτέρας περιοχῆς, ἡτις περιελάμβανε τὴν παράλιον Θεσσαλίαν, τὴν Εὔβοιαν, τὴν Σκύρον⁸⁴ καὶ τὰς βορείους Κυκλαδας. Αὕτη ἡ στενοτέρα «πολιτιστικὴ κοινή» περιέλαβε καὶ τὴν Ἐρέτριαν ἀπὸ τῆς Ἱδρύσεώς της, κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ 9ου αἰ. Ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχον ὠρισμένοι τύποι ἀγγείων, οἵτινες θὰ παρήγοντο ἀποκλειστικῶς εἰς μίαν πόλιν καὶ δὲν θὰ ἐγίνοντο ἀντικείμενον μιμήσεως ὑφ' ἑτέρων, ώς συμβαίνει μὲ τοὺς ἐν τῷ ἀποθέτῃ εὑρεθέντας σκύφους μετὰ μιᾶς μετόπης καὶ δριζοντίων ἐκατέρωθεν⁸⁵. Γενικώτερον δμως, τὸ καλλιτεχνικὸν πνεῦμα εἶναι κοινὸν μεταξὺ τῶν τριῶν πόλεων τοῦ εὑβοϊκοῦ χώρου. Πρέπει νὰ σημειωθῇ, πάντως, ὅτι ἐκ τοῦ ἀποθέτου ἀπουσιάζουν σχεδὸν παντελῶς τὰ κορινθιακὰ ἢ τὰ

80. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 2.

81. Βλ. A. ANDRIOMENOU, *BCH* 109, 1985, 71.

82. *A*ὐτόθι, 72.

83. Ἐκ τῶν καλάθων π.χ., τόσον ὁ τύπος τῶν μετὰ σειρῶν ἐντύπων τριγωνιδίων, δσον καὶ ὁ τῶν μονοχρώμων θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ DESBOROUGH (*Lefkandi*, 306), ώς δημιουργηθέντες τὸ πρῶτον «either in Lefkandi or (just possibly) in the region around it». Βλ. ἀνωτέρω σημ. 14.

84. Βλ. τελευταίως V.R. DESBOROUGH, «A Group of Vases from Skyros», *Στήλη*, 58.

85. Βλ. *BCH* 108, 1984, 48 κέ., εἰκ. 22-27 καὶ 65 κέ.

κορινθιάζοντα ἀγγεῖα, ἐνῷ ἐν Ἑρετρίᾳ ἔχομεν ὄλόκληρον σειρὰν κορινθιαζόντων ἔργων (ἀμφορέων, κρατήρων, κοτυλῶν κλπ.)⁸⁶, χρονολογουμένων εἰς τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν τοῦ 8ου αἰ. Ἡ ἀπουσία αὐτῇ μᾶλλον πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ διάτομον τοῦ 8ου αἰ. Ἀπό τῶν ἀποθέτου ἀγγείων τοποθετεῖται εἰς τὰς προηγουμένας περιόδους, τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 8ου αἰ. ἐκπροσωπουμένου δι’ ὀλίγων ἔργων.

Ἐπειδὴ περὶ τῆς πολλαπλῆς σημασίας τοῦ ἀποθέτου ἐγένετο ἥδη διεξοδικὸς λόγος⁸⁷, ἀναφέρομεν συνοπτικῶς τὰ ἔξης: Ὁ ἀποθέτης – ἔξαιρουμένων τῶν ἐκ τοῦ οἰκισμοῦ εὑρημάτων τοῦ Λευκαντί – συνιστᾷ, ἐντὸς τῆς εὐρείας περιοχῆς τοῦ θεσσαλο-ευβοϊκοῦ κύκλου, μίαν τῶν ἐλαχίστων γνωστῶν περιπτώσεων ἐμφανίσεως ἀγγείων τῶν ὑποπρωτογεωμετρικῶν I καὶ II περιόδων, ἀτινα δὲν προέρχονται ἐκ τάφων, ἀλλ’ ἐξ οἰκισμοῦ⁸⁸. Πράγματι. Ἡ ἀπουσία μικκύλων ἀγγείων, ἐξ ἐκείνων, τὰ διοῖα χαρακτηρίζουν τοὺς μέχρι σήμερον ἀποκαλυφθέντας τάφους τῆς Χαλκίδος⁸⁹ καὶ κυρίως ἡ ἀποσπασματικὴ κατάστασις καὶ αἱ μεγάλαι διαστάσεις τῶν πλείστων τῶν ἐντὸς τοῦ ἀποθέτου εὑρεθέντων ἀγγείων, ὡς καὶ ἡ ἀνεύρεσις, ἔστω καὶ ὀλίγων, χειροποιήτων, δηλοῦν διὰ πρόκειται ἀποθέτης ἀπορριμμάτων ἐνὸς ἀκμαίου οἰκισμοῦ⁹⁰, διὰ διοῖος εἶχε συνεχῆ ζωὴν δύο καὶ ἡμίσεος αἰώνων, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 10ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Διὰ τῆς ἀποκαλύψεώς του⁹¹: α) Συμπληροῦται εἰς τὴν ζωὴν τῆς Χαλκίδος τὸ κενὸν τῶν ἐκατὸν πεντήκοντα ἐτῶν, τὸ διοῖον ὑπῆρχε μέχρι πρό τινος, ἡ περίοδος δηλαδὴ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς I⁹² μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ὑστέρας γεωμετρικῆς⁹³ ἐποχῆς. β) Ἀποδεικνύεται διὰ ἡδομοιμορφία τῶν ἀγγείων τῆς Χαλκίδος καὶ τοῦ Λευκαντί, ἡ διαπιστωθεῖσα κατὰ τοὺς μέσους καὶ τοὺς ὑστέρους πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους⁹⁴, συνεχίζεται καθ’ ὅλην τὴν μακρὰν ὑπο-πρωτογεωμετρικὴν περίοδον⁹⁵. γ) Καθί-

86. Βλ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *AE* 1975, πίν. 54γ καὶ 1977, πίν. 33β-γ, 34γ. Τῆς αὐτῆς, «Ἀμφορεὺς καὶ κρατήρ ἐκ τῆς γεωμετρικῆς Ἑρετρίας», *Ἄρχαιογνωσία* I, 1980, 167 κέ., πίν. 9-10.

87. Βλ. *BCH* 109, 1985, 72.

88. «Apart from Lefkandi itself, we are dealing almost exclusively with the contents of tombs» (*Lefkandi*, 291 καὶ σημ. 67-68).

89. Βλ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, «Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ Χαλκίδος», *Χαριστήριον* εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Β', 248-269, πίν. 45-48. Ὡσαύτως, *BCH* 110, 1986, σ. 89 κέ.

90. Ἡ ἐπισήμανσίς του εἰς μικράν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θέσεως, ἐνθα ἀπεκαλύφθησαν μερικοὶ παιδικοὶ τάφοι τῆς μέσης καὶ τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (*Χαριστήριον*, 248 κέ.) σημαίνει, διὰ τοῦτος ὑπῆρχεν ἥδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ.

91. Ὡς καὶ διὰ τῆς ταυτοχρόνου σχεδόν εὐρέσεως τριῶν τάφων τῶν ὑπο-πρωτογεωμετρικῶν I καὶ II περιόδων, τῶν διοῖων δὲ εἰς περιεῖχεν εἴκοσι τέσσαρα ὀλα ἀγγεῖα, μικροῦ ὀστεολογίας μεγέθους. Βλ. *BCH* 110, 1986, σ. 99 κέ.

92. «Ἐνθα τοποθετεῖται (*Lefkandi*, 288 σημ. 44) ἐν τούλαχιστον τῶν ἐξ Ἀρεθούσης τεσσάρων ἀγγείων (ἢ ἐν *Χαριστήριῳ*, πίν. 48β λόγκυθος μετ’ ἐπιπέδου βάσεως).

93. Δι’ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς ταύτης βλ. *BCH* 109, 1985, 73 σημ. 54.

94. Βλ. *Lefkandi*, 288 σημ. 44.

95. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν διευρύνονται νῦν τὰ χρονικὰ ὅρια τῶν σχέσεων Λευκαντί καὶ Χαλκίδος, διὰ τῆς προσφάτου εὐρέσεως ἐνὸς λακκοειδοῦς τάφου, περιέχοντος ἐνδεκα μικκύλα ἀγγεῖα τῶν πρωίμων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, παρεμφερῆ πρὸς τὰ τοῦ Λευκαντί (βλ. *BCH* 109, 1985, 73 σημ. 59). Ὁ τάφος οὗτος ἐμπλουτίζει προσέτι τὰ ἐλάχιστα μέχρι σήμερον στοιχεῖα, τὰ ἀφο-

σταται πλέον άνισχυρος ή θέσις, ήτις διετυπώθη κατά τήν συζήτησιν πρὸς ἐντοπισμὸν τῶν αἰτίων καταστροφῆς τοῦ Λευκαντὶ καὶ ήτις ἔχει ούτω: «There is as yet no archaeological evidence that Chalcis was a major settlement at this time (830 π.Χ.)»⁹⁶.

Ἐχει τονισθῇ ἐπανειλημμένως ἡ σπουδαιότης τῆς κεραμεικῆς τῶν πρωιμοτάτων περιόδων, διὰ τὴν ἔξαγωγὴν ἱστορικῶν συμπερασμάτων⁹⁷. Ἡ κεραμεικὴ τῶν τάφων τῆς Χαλκίδος καὶ κυρίως τοῦ ἀποθέτου της δηλοῖ ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. ἡ Χαλκὶς εἶχεν ἴδικά της κεραμεικὰ ἐργαστήρια, τὰ δποῖα παρῆγον ἀρίστης τεχνικῆς καὶ πολλάκις ἔξαιρέτου τέχνης ἀγγεῖα. Πολλὰ τούτων θὰ ἔξήγοντο διὰ τὸ περιεχόμενον, ἄλλα ὄμως μόνον διὰ τὴν ποιότητά των⁹⁸. Οἱ Χαλκιδεῖς ἔμποροι θὰ συνηγωνίζοντο τοὺς Λευκαντίους εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ώς δηλοῦται ἐμμέσως καὶ ἐκ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ⁹⁹, πρὸ τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ., παρουσίας τῶν χαλκιδικῆς, ὥπως ἀπεδείχθη, προελεύσεως σκύφων μετὰ μιᾶς μετόπης, πλαισιουμένης ὑφ' ὁρίζοντιων¹⁰⁰. Ἡ ἰχνηλασία Χαλκιδέων ἐμπόρων εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν προαποκιακήν της περίοδον δηλοῖ ὅτι ἡ Χαλκὶς εἶχεν ἥδη μακρὰν ναυτικὴν παράδοσιν καὶ θητείαν εἰς τοὺς ἀπὸ αἰώνων κατακτηθέντας θαλασσίους δρόμους τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ ἣς ἐλάμβανε χαλκὸν¹⁰¹ καὶ ἄλλα πολύτιμα μέταλλα διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς βιοτεχνίας της, ἀλλὰ καὶ αὐτούσια καλλιτεχνήματα ἐκ τῆς μεγάλης παραδόσεως της¹⁰². Σημαίνει προσέτι, διτι, πέραν τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν γεωργῶν τῆς περιοχῆς της, ἡ πόλις θὰ εἴχε μίαν εὐημεροῦσαν ἀστικὴν τάξιν τεχνιτῶν, ἐμπόρων καὶ ναυτικῶν.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων ἔξάγεται ὅτι ἡ ἐναντί τοῦ λοιποῦ – πλὴν ἵσως τῆς Ἀττικῆς – ἑλληνικοῦ κόσμου «Euboean pre-eminence by at least 900 B.C.»¹⁰³ δὲν στηρίζεται τώρα πλέον μόνον εἰς τὰ καταπληκτικὰ εὑρήματα τοῦ Λευκαντί. Στηρίζεται καὶ εἰς τὴν διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης ἀνάδυσιν μιᾶς ἄλλης πόλεως, ἐξ ἴσου σπουδαίας, ἡ δποία δίδει σάρκα καὶ ὀστᾶ εἰς τὸ μέχρι τοῦδε σκιώδες, ἀλλ' ἔνδοξον ὄνομα τῆς παναρχαίας Χαλκίδος.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

ρῶντα εἰς τὴν ἀπωτάτην ἱστορίαν τῆς πόλεως, τὰ τόσον δλίγα, «only just sufficient to tell that Chalcis was inhabited continuously from the 11th century» (V. DESBOROUGH, «The Background to Euboean Participation in Early Greek Maritime Enterprise», *Essays presented to Marc Fitch*, 39).

96. *Lefkandi*, 366. Κριτικὴ τῶν διατυπωθεισῶν δύο ἐκδοχῶν περὶ τῶν τυχὸν αἰτίων τῆς καταστροφῆς τοῦ Λευκαντί γίνεται ἐν *BCH* 109, 1985, 73 κέ.

97. DESBOROUGH, *Essays Marc Fitch*, 29.

98. Βλ. *BCH* 109, 1985, 74 σημ. 65.

99. Βλ. N. COLDSTREAM, «Some problems of eighth-century pottery in the West, seen from the greek angle», *Cahiers du Centre Jean Bérard* III, Naples 1982, 26 καὶ 217, πίν. 1c.

100. Δέκα πέντε περίπου ὄμοιοι ἀποσπασματικοὶ σκύφοι περιείχοντο ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἀποθέτῃ (*BCH* 108, 1984, 65 κέ.), ἀποδεικνύοντες ὅτι οἱ ἐν Ἰταλίᾳ εὑρεθέντες εἶναι ἐπείσακτα προϊόντα τοῦ χαλκιδικοῦ ἐργαστηρίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν Al Mina καὶ Πάφῳ εὑρεθέντες (COLDSTREAM, *Cahiers J. Bérard* III, 24 κέ. πίν. Ib,e-f) σκύφοι μετὰ μιᾶς μετόπης, ἀνευ δμως ὁρίζοντιών ἐκατέρωθεν, εὑρίσκουν τοὺς ἀντιστοίχους τῶν ἐν τῷ ἀποθέτῃ τῆς Χαλκίδος (*BCH* 108, 1984, 48 εἰκ. 20 καὶ σ. 65 σημ. 51), δηλοῦντες καὶ οὗτοι, ὅτι ἔφθασαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ χαλκιδέων ἐμπόρων ἥ πλοιοκτητῶν.

101. Βλ. M. SAKELLARIOU, «Quelques questions relatives à la colonisation eubéenne en occident», *Atti del Dicottesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 8-12 Ottobre 1978*, 12 κέ.

102. Τὰ δποῖα διέθετεν εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Δύσεως. Βλ. αὐτόθι, 30.

103. *BSA* 77, 1982, 247-248.

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΚΥΚΛΙΑΔΑΣ ΔΑΜΑΡΕΤΟΥ ΦΑΡΑΙΕΥΣ

(Πίν. 29-31)

Τὸ 210 π.Χ. ἡ Ἀχαιϊκὴ Συμπολιτεία, ποὺ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ α' μακεδονικοῦ πολέμου¹, εἶχε μείνει οὐδέτερη, βρίσκεται ἥδη στὸ πλευρὸ τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ ἀπειλεῖται ἀπὸ τοὺς συμμάχους τῆς Ρώμης. Συνδυασμένες ἐπιθέσεις τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Αἰτωλῶν ἔξαπολύονται τὸ 209 π.Χ. σὲ ἐδάφη τῆς Συμπολιτείας, ἐνῶ οἱ Ἡλεῖοι ἔχουν δεχθεῖ στὴν Ἡλιδα αἰτωλικὴ φρουρά καὶ ἔχουν καταλάβει τὴ Δύμη.

Ἡ στροφὴ τῶν Ἀχαιῶν πρὸς τοὺς Μακεδόνες συμπίπτει μὲ τὴν ἐκλογὴ ὡς στρατηγοῦ τῆς Συμπολιτείας γιὰ τὸ ἔτος 210-209 τοῦ Κυκλιάδα, γνωστοῦ ἀπὸ τὶς πηγὲς ὡς ἐκπροσώπου τῆς φιλομακεδονικῆς μερίδας². Ὁ Κυκλιάδας, ἐνώπιον τοῦ κινδύνου ποὺ δὲ ἀχαιϊκὸς στρατὸς ἀδυνατεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει μόνος του, ἀπευθύνεται στὸν Φίλιππο. Ὁ βασιλιάς τῶν Μακεδόνων, ἀν καὶ δὲν φαινόταν ἀντίθετος νὰ δοθεῖ ἔνα τέλος στὸν πόλεμο³, δέχεται νὰ βοηθήσει, προφανῶς γιὰ νὰ προστατεύσει τὶς ἡλειακές του κτήσεις. Πρὶν δῆμως στραφεῖ μαζὶ μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς κατὰ τῶν Ἡλείων, θέλησε νὰ γιορτάσει στὶς Κλεωνὲς τὰ Νέμεια, καλεσμένος ἀπὸ τοὺς πιστούς του φίλους Ἀργείους. Ἀκολούθησαν οἱ γνωστὲς ἴδιωτικὲς διατριβὲς τοῦ βασιλιᾶ στὸ Ἀργος, ποὺ μὲ μελανὰ χρώματα περιγράφει ὁ Πολύβιος⁴. Ἡ ἀσέλγεια καὶ ἡ παρανομία τοῦ Φιλίππου βαθιὰ ἐλύπησαν τότε τοὺς συμμάχους του Ἀχαιούς, οἱ ὄποιοι ἀναγκάσθηκαν νὰ ὑπομείνουν μόνο διὰ τὸ πανταχόθεν αὐτοῖς περιεστάναι τὸν πόλεμον.

Μετὰ τὴν ἀσύδοτη ἐκείνη συμπεριφορὰ ὁ τραχὺς καὶ ἀκούραστος στρατιωτικὸς ἡγέτης βρίσκει τὸν ἔαυτό του καὶ ξεκινᾷ μὲ τὸν στρατὸ γιὰ τὴ Δύμη⁵, ὅπου τὸν ἀνέμεναν ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν Κυκλιάδας καὶ ὁ Φιλοποίμην, ἀρχηγὸς τότε τοῦ ἵππικοῦ τῆς

1. Πηγὲς καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὰ γεγονότα τῶν δύο μακεδονικῶν πολέμων, ἔως τὴ μάχη στὶς Κυνὸς Κεφαλές τὸ 197, βλ. E. WILL, *Histoire politique du monde hellénistique II* (1967) 77-80, 111, 130, 134-139. Εἰδικότερα γιὰ τὸν Κυκλιάδα καὶ τὰ γεγονότα ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτὸν σημειώνω τὰ ἔξης: A. AYMARD, *Les premiers rapports de Rome et de la Confédération Achaienne* (1938) 45 κέ., 67. J. BRISCOE, *A Commentary on Livy books XXXI-XXXII* (1973). J. DEININGER, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217- 86 v. Chr.* (1971) 40 κέ. R. M. ERRINGTON, *Philopoemen* (1969) 51 κέ., 74 κέ., 81 κέ. G. A. LEHMANN, *Untersuchung zur historischen Glaubwürdigkeit des Polybios* (1967) 207 κέ. B. NIESE, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten II* (1899) 467 κέ., 562 κέ., 615 κέ. F. W. WALBANK, *A historical Commentary on Polybius II* (1967) 220, 549, 593.

2. «...princeps factionis a Philippum trahentium res .....»: LIVIUS XXXII 19, 2.

3. Σὲ μία συνάντηση στὸ Αἴγιο, ποὺ προκάλεσαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ οὐδέτεροι μὲ πρωτοβουλία τῆς Ρόδου, ἡ ἀδιαλλαξία τῶν Αἰτωλῶν δὲν ἐπέτρεψε νὰ δοθηθοῦν οἱ ἀντίπαλοι σὲ συμφωνία καὶ ὁ πόλεμος ξανάρχισε.

4. ΠΟΛΥΒΙΟΣ X 26, LIVIUS XXVII 31, 3-8.

5. Προηγουμένως, (211-210), ἡ Δύμη εἶχε καταληφθεῖ καὶ λεηλατηθεῖ ἀπὸ τὸν P. Sulpicius. Οἱ κάτοικοί της ἔγιναν δοῦλοι, ἀλλὰ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχαν ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν Φίλιππο. Βλ. NIESE, ὁ.π. 483.

Συμπολιτείας. Ἐνωμένος δὲ στρατὸς πέρασε τὸν ποταμὸν Λάρισο, ποὺ χώριζε τὴν περιοχὴν τῆς Δύμης ἀπὸ τὴν Ἡλείαν. Οἱ πηγὲς μνημονεύουν τὶς ἐπιτυχίες τοῦ Φιλοποίμενος, δὲ ὅποιος σὲ μονομαχίᾳ νίκησε τὸν ἵππαρχο τῶν Ἡλείων Δαμόφαντο⁶ καὶ τὶς ἐρημώσεις ποὺ ἔκανε δὲ στρατὸς στὴν περιοχήν, πρὶν φθάσει στὴν Ἡλιδα⁷. Ἐκεῖ βρέθηκε μπροστὰ σὲ ἴσχυρὴ δύναμη ἐνισχυμένη μὲν ρωμαϊκὸν στρατὸν ὑπὸ τὸν P. Sulpicius. Στὴ σύγκρουση ποὺ ἀκολούθησε μόλις μπόρεσε νὰ σωθεῖ ἀπὸ τοὺς φρουρούς του δὲ ἴδιος δὲ Φίλιππος. Ἐπειτα, Ἀχαιοὶ καὶ Μακεδόνες στρατοπέδευσαν σὲ ἀπόσταση πέντε μιλίων ἀπὸ τὴν Ἡλιδα καὶ τὴν ἐπομένη ἐπιτέθηκαν αἰφνιδιαστικὰ καὶ κατέλαβαν πλησιόχωρο φρούριο, καλούμενο Πύργο⁸, καταφύγιο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἡλείας. 4.000 ἄνθρωποι αἰχμαλωτίσθηκαν καὶ 20.000 κτήνη ἔγιναν εὔκολη λεία στὰ χέρια τῶν Ἀχαιῶν. Καὶ ἐνῷ δὲ Φίλιππος μοίραζε τὰ λάφυρα, ἀνησυχητικὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὸν Βορρὰ τὸν ἀνάγκασαν νὰ διακόψει τὸν πόλεμο καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὴ Θεσσαλία, ἀφήνοντας στὴν Ἀχαΐα στρατὸν 2.500 ἀνδρῶν.

Ως στρατιωτικὸν γεγονὸς ἡ κατάληψη καὶ λεηλασία τοῦ Πύργου τῶν Ἡλείων δὲν εἶχε ἰδιαίτερη σημασία καὶ οὕτε φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων. Ἡ αἰτωλικὴ φρουρὰ ἐξακολούθησε νὰ παραμένει στὴν Ἡλιδα καὶ δὲ P. Suplicius ἐπιστρέφοντας κατέστρεψε καὶ πάλι τὴν Δύμην. Γιὰ τοὺς Ἀχαιοὺς ὅμως ἡ ἐπιτυχία ἐκείνη σήμανε σοβαρὴ καὶ ἀπροσδόκητη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση. Ἡ γνωστὴ ἀναδιοργάνωση τοῦ ἀχαιϊκοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸν Φιλοποίμενα πρέπει νὰ δοφείλεται κατὰ ἓνα μέρος τουλάχιστον σὲ αὐτοὺς τοὺς πόρους⁹.

Τὴν ἐκστρατεία στὴν Ἡλεία ἀκολούθησε, μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Φιλίππου, πρὸς τὸ τέλος τοῦ χρόνου, νικηφόρα ἐπιχείρηση τοῦ Κυκλιάδα στὴ Μεσσηνία ἐναντίον Ἡλείων καὶ Αἴτωλῶν¹⁰.

Ιδιαίτερα θὰ ἐκτιμήθηκαν οἱ ἐπιτυχίες ἐκείνες τοῦ στρατηγοῦ καὶ κυρίως ἡ πρώτη, ποὺ μπορεῖ νὰ μὴ τοῦ χάρισε σημαντικὴ στρατιωτικὴ φήμη, πρόσφερε ὅμως στὸ Κοινὸν πρακτικὰ ὀφέλη. Ἐπόμενο ἥταν νὰ θελήσει ἡ Συμπολιτεία νὰ εὐχαριστήσει τοὺς θεούς, καὶ δὲ στρατηγὸς δὲν θὰ παρέλειψε νὰ φροντίσει γιὰ τὸ κατάλληλο ἀνάθημα ποὺ θὰ τοῦ ἔδινε καὶ τὴν εὐκαιρία πολιτικῆς προβολῆς.

Ἐπιγραφικὸν εὑρῆμα τῶν τελευταίων χρόνων στὸ Αἴγιο μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξὴν αὐτοῦ τοῦ ἀναθήματος καὶ ζωντανεύει τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο τοῦ α' μακεδονικοῦ πολέμου τὸ 210-209, ἐπιβεβαιώνοντας τὶς γραπτὲς πηγές. Προσφέρει ταυτοχρόνως τὴν πρώτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ στρατηγοῦ Κυκλιάδα καὶ μᾶς γνωρίζει τὸ πατρικὸ καὶ ἐθνικό του ὄνομα.

6. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Φιλοποίμην* VII, 6-7. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VII 49, 7.

7. LIVIUS XXVII 31,11, 32,1.

8. Ὁ Πύργος ποὺ δὲ LIVIUS (XXVII 32,7) ἀποκαλεῖ Eleorum castellum, κοντινὸν στὸ στρατόπεδο τοῦ Φιλίππου, τὸ διποῖο ἀπεῖχε 5 μίλια ἀπὸ τὴν Ἡλιδα, δὲν πρέπει κατὰ τὸν E. MEYER (*RE* XXIV σ. 33) νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὸν ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (V 49,1) Φύρκο (βλ. NIESE, ὁ.π. 488). Τὸν Φύρκο ταυτίζει δὲ Meyer μὲ τὴν πόλη Πύργοι τῆς Τριφυλίας (τοῦ ἴδιου, *Neue Peloponnesische Wanderungen*, 1957, 69).

9. ERRINGTON, ὁ.π. 63-64.

10. LIVIUS XXVII 33,5.

‘Η ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας λείπει τὸ τέλος, βρέθηκε χαραγμένη σὲ τρεῖς ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους χρησιμοποιημένες γιὰ δεύτερη φορὰ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικό, σὲ τοῦχο μεταγενέστερο τοῦ ἀναθήματος (πίν. 30-31). Τέταρτη λιθόπλινθος εἶχε τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς (πιθανότατα μία ἀκόμη λέξη) ποὺ εὔκολα συμπληρώνεται. Ἐπειδὴ ὁ τοῦχος παραμένει στὴ θέση του, περικλείει δὲ ὑλικὸν ὄμοιο μὲ τοὺς ἐνεπίγραφους λίθους, μπορεῖ τὸ τέταρτο μέλος νὰ βρίσκεται ἐπίσης ἐκεῖ ἐντοιχισμένο¹¹.

Οἱ τρεῖς δρθογώνιες λιθόπλινθοι (πίν. 29) ἔχουν στὴν δρατὴ ἐνεπίγραφη ὅψη κάτοπτρο μὲ περιτένεια μόνο πάνω καὶ στὰ πλάγια ἄκρα. Ἡ ἐπιφάνεια ἔχει μείνει μὲ τὴν ἀδρὴ ἐπεξεργασία τῆς ράσπας. Ρωγμὲς καὶ ἀποκρούσεις ὑπάρχουν στὰ ἄκρα. Διαστάσεις ἐνεπίγραφων ὅψεων: α) $1.20 \times 0.93 \times 0.31$ μ. β) 1.40×0.32 μ. γ) $1.20 \times 0.92 \times 0.36$ μ.

Ἡ μονόστιχη ἐπιγραφὴ εἶναι χαραγμένη στὸ πάνω μέρος τῆς ἐνεπίγραφης πλευρᾶς, ἀρχίζει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ μέσο τῆς λιθοπλίνθου α καὶ συνεχίζεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν ἄλλων δύο. Ἀκόμη καὶ πάνω στὴν περιτένεια ἔχουν χαραχθεῖ γράμματα, τὸ Γ τοῦ στραταγὸς καὶ ἐν μέρει τὸ Φ τοῦ Φαραιεὺς στὴ λιθόπλινθο β, τὸ Α τῆς ἴδιας λέξης καὶ τὸ Ω τῆς λέξης τῷ[n] στὴ γ.

Τὰ γράμματα, προσεκτικὰ χαραγμένα, διατηροῦνται σχεδὸν ἄθικτα. Ἐχουν ἐνότητα ρυθμοῦ καὶ εἶναι σχεδὸν ἰσομεγέθη, ἐκτὸς τῶν γραμμάτων τῆς λιθοπλίνθου α, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐλάχιστα μεγαλύτερα, καὶ τοῦ Ο, τὸ δποῖο εἶναι παντοῦ μικρότερο. Ἐχουν ὄλα στοιχειώδεις ἄκραιμονες. Υψος 0.40 μ. περίπου. Ἡ ἐπιγραφὴ κατανέμεται στοὺς τρεῖς λίθους ὡς ἔξης:

α: ΑΧΑΙΟΙ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΑ

β: ΓΟΣ ΚΥΚΛΙΑΔΑΣ ΔΑΜΑΡΕΤΟΥ Φ

γ: ΑΡΑΙΕΥΣ ΤΟΙΣ ΘΕΟΙΣ ΝΙΚΑΣΑΣ ΜΕΤΑ ΤΩ

Μεταγράφοντας καὶ συμπληρώνοντας κατὰ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τὴ λέξη Μακεδόνων στὸν λίθο ποὺ λείπει ἔχομε: Ἀχαιοὶ καὶ στραταγὸς Κυκλιάδας Δαμαρέτου Φαραιεὺς τοῖς θεοῖς νικάσας μετὰ τῷ[n] Μακεδόνων].

‘Η διάλεκτος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ κοινὴ δωρικὴ, ἡ ἐπίσημη γλώσσα τῆς Ἀχαικῆς

11. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε τὸ 1979 σὲ οἰκόπεδο τοῦ Αίγιου, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ἐλίκης 8 καὶ Περικλέους. Ο τοῦχος ἀποκαλύφθηκε στὸ νότιο μέρος τοῦ οἰκοπέδου. Τὸ ἀνατολικό του τμῆμα, μήκ. 5.35 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ μόνο ἡ ἀνώτερη σωζόμενη σειρὰ εἶναι ἀπὸ πάρινες λιθοπλίνθους, δπως καὶ ὅλος ὁ ὑπόλοιπος πρὸς Δ. τοῦχος (πίν. 30α). Τμῆμα στὸ μέσο περίπου, μήκ. 4.30, ύψ. 3.45, σχηματίζει προεξοχὴ πλ. 1 μ. περίπου (πίν. 30β). Οἱ τέσσερις ἀνώτεροι δόμοι τῆς ἔχουν 0.10-0.14 μ. Ἐδῶ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ παραμένουν στὴ θέση τους οἱ τρεῖς ἐνεπίγραφοι λίθοι (πίν. 29, 31α). Τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Δ. μέρος τοῦ τοῦχου, ἀποκαλ. μήκ. 3.10 μ., μέγ. ύψ. 3.97 μ. (συνεχίζεται πρὸς Δ. σὲ ἄλλη ἴδιοκτησία), εἶναι χτισμένο γιὰ τὴ στατικότητα βαθμιδωτά: οἱ δύο ἀνώτεροι δόμοι εἰσέχουν 0.17 μ. ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεσαίους καὶ αὐτοὶ 0.42 μ. ἀπὸ τοὺς κατώτερους (πίν. 30α, 31β). Βλ. καὶ ΑΔ 34 (1979) Β1, 295.

‘Ο τοῦχος εἶναι προφανῶς ἀναλημματικὸς καὶ ὅριζε δόδο ποὺ μὲ ἀλλεπάλληλες στρώσεις δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται ἔως τὴν ὑστερητὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ὁ ὑπόνομος ποὺ διέρχεται παράλληλα καὶ ἔχει τὴν κάλυψή του στὸ ἐπίπεδο περίπου ἐδράσεως τοῦ τοῦχου εἶναι κατασκευασμένος ἐπίσης ἀπὸ λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήση – ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ δύο κυματιοφόρες πλάκες – καὶ εἶναι σύγχρονος τοῦ τοῦχου. Τὰ κεραμικὰ εύρηματα μποροῦν νὰ χρονολογήσουν τὸν τοῦχο στὸν 2ο αἰ. π.Χ.

Συμπολιτείας τὰ χρόνια τῆς ἀνεξαρτησίας της¹². Ἡ χρονολόγησή της τὸ 209 π.Χ. σύμφωνα μὲ τὰ πιὸ πάνω ιστορικὰ γεγονότα εἶναι ἀσφαλής.

Τὸ ὄνομα Δαμάρετος, γνωστὸ ἀλλοῦ¹³, ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ ἐπιγραφικῶς καὶ στὶς Φαρές. Ἀλλὰ σὲ ἑλληνιστικὴ ἐπιτύμβια στήλη ποὺ βρέθηκε στὸν Πρέβεδο τῆς περιοχῆς τῶν Φαρῶν διαβάζομε *Δαμαρέτα Σατύρου χαῖρε*¹⁴.

“Ἄγνωστη εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ μνημείου στὸ ὅποιο ἀνῆκε ἡ ἐπιγραφή. Ἰσως τὸ κτιστὸ βάθρο του εἶχε σημαντικὸ μέγεθος, ἀφοῦ εἶναι πολλοὶ οἱ ὄμοια ἐπεξεργασμένοι καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὄντικὸ λίθοι ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὸν μεταγενέστερο τοῖχο.

‘Ως πρὸς τὴν θέση τοῦ ἀναθήματος στὴν πόλη τοῦ Αἰγίου μόνο εἰκασίες εἶναι δυνατὸ νὰ γίνουν. Τὸ ιερὸ τοῦ Ὁμαγυρίου ἢ Ὁμαρίου Διός, στὸ ὅποιο ὑπῆρχε καὶ βωμὸς τῆς Ἐστίας καὶ στῆλες ποὺ περιεῖχαν ἔνορκες συμφωνίες τῆς Συμπολιτείας¹⁵, βρισκόταν κοντὰ στὴν παραλία¹⁶. Ἀπὸ ἐκεῖ δὲν θὰ ἥταν ἀνετη ἡ μεταφορὰ τῶν λίθων ἐπάνω στὴν πόλη, στὴ θέση ὅπου βρέθηκαν. Πιθανότερη εἶναι ἡ προέλευσή τους ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τοῦ Αἰγίου¹⁷, ποὺ βρισκόταν στὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς πόλης, ἀν καὶ σὲ θέση ἀκόμη γιὰ μᾶς ἄγνωστη.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ στρατηγοῦ Κυκλιάδα μένει στὴ σκιὰ τῆς Ἰστορίας. Οἱ ἀρχαῖοι ίστορικοὶ τὸν γνωρίζουν ὡς ἀρχηγὸ τῆς φιλομακεδονικῆς παράταξης στὰ κρίσιμα χρόνια τῆς στροφῆς τοῦ 3ου πρὸς τὸν 2ο αἰ. Τόσο ὁ Πολύβιος ὡσο καὶ ὁ Livius, ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτο, τὸν θεωροῦν μικρῆς ίκανότητας στρατιωτικὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸν Φιλοποίμενα¹⁸. Ἡ συνεκλογὴ τῶν δύο ἀνδρῶν τὸ 210, τοῦ Κυκλιάδα ὡς στρατηγοῦ καὶ τοῦ Φιλοποίμενος ὡς ἵππαρχου, πιστεύεται ὅτι φανερώνει τὴν ἐπικράτηση τοῦ φιλομακεδονικοῦ μετώπου, στὸ ὅποιο μάλιστα, ἵσως ἀνῆκε τότε καὶ ὁ Φιλοποίμην¹⁹. Πρέπει νὰ εἶχε ἰσχυρὴ δύναμη ὁ φιλομακεδονισμὸς τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴ Συμπολιτεία, καθὼς ὁ ρωμαϊκὸς κίνδυνος γινόταν ἀπειλητικότερος.

Οἱ τυχερὲς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ 209 αὐξῆσαν τὸ γόητρο καὶ τὴ δημοτικότητα τοῦ Φιλοποίμενος, στὸν ὅποιο ὀδφειλόταν ὅχι μόνο ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ νικηφόρου ἱππικοῦ, ἀλλὰ ἀσφαλῶς καὶ μεγάλο μέρος τῆς ἐπιτυχίας. Ἐτσι τὸ 208 ἐκλέγεται γιὰ πρώτη φορὰ στρατηγὸς ἐπικεφαλῆς τῆς Συμπολιτείας. Ἀκολούθησαν δύο ἀκόμη στρατηγίες του, τὸ 206-205 καὶ τὸ 201-200. Οἱ νίκες του στὴ Μαντίνεια (208-7) καὶ ἐναντίον τοῦ Νάβι τῆς Σπάρτης (200) ἐνίσχυσαν τὸ κύρος τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ὡς ἀνε-

12. C. D. BUCK, *Introduction to the Study of the Greek Dialects* (1910) 157. Τοῦ ἴδιου, *Greek Dialects* (1955) 176 κέ.

13. Βλ. κατάλογο ιερέων ἀπὸ τὴν Ἐρμιόνη, CIG I, ἀρ. 1211, 12. Ἐπίσης Anthologia Graeca VI 266 (*Δαμαρέτου θυγάτηρ*), PAPE-BENSELER, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen* I (1863-1870) 266.

14. Μουσεῖο Πατρῶν, ἀδημοσίευτη.

15. ΠΟΛΥΒΙΟΣ V 93,10.

16. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VII 24,2.

17. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VII 23,10 κέ.

18. LIVIUS XXXI 25: «nequaquam parem illi ducem». Ο ΠΟΛΥΒΙΟΣ, XI 8, μιλάει μὲ δξύτητα γιὰ τὴν ἀνικανότητα καὶ τὰ λάθη τῶν στρατηγῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Φιλοποίμενα.

19. ERRINGTON, ὁ.π. 49.

ξάρτητης δύναμης ἔναντι τοῦ Φιλίππου. Ὡστόσο, καὶ ἐνῷ ὁ πόλεμος τὸ 200 ξανάρχιζε, παράλληλη ἦταν, φαίνεται, τότε πιὰ ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς ἀντιπολεμικοῦ αἰσθήματος στοὺς Ἀχαιούς. Ἡ ἀνάγκη γιὰ εἰρήνευση, ἵδιώς μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῆς Συμπολιτείας κατὰ τῆς Σπάρτης, εἶχε ώριμάσει. Τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν δείχνουν ὅτι ἐκπρόσωπος τῆς τάσης αὐτῆς, καὶ προφανῶς ἀντίθετος μὲ τὴν τακτικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν θέληση τοῦ Φιλοποίμενος, ἦταν ὁ Κυκλιάδας. Τὴν ἀτμόσφαιρα ἐκείνην θέλησε τότε νὰ ἐκμεταλλευθεῖ ἡ Ρώμη. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 200, σὲ μία διπλωματικὴ ἀποστολὴ στὸ Αἴγιο, προσπάθησε νὰ πείσει τοὺς Ἀχαιούς ὅτι ὁ πόλεμος δὲν θὰ ἥταν ἀπαραίτητος ἀν ὁ Φίλιππος ἄφηνε ἀνενόχλητους τοὺς Ρωμαίους νὰ ἡγεμονεύσουν. Ἡ προσπάθεια ἐκείνη τῶν Ρωμαίων θὰ βρῆκε ἀπήχηση στοὺς Ἀχαιούς καὶ θὰ ἀποτέλεσε τὴν ἀρχὴ τῆς στροφῆς πρὸς αὐτούς, ποὺ ὀλοκληρώθηκε ὑστερα ἀπὸ δύο χρόνια. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ ἀποψη ὅτι καὶ ὁ Φιλοποίμην ἀκόμη πρέπει νὰ ἐπηρεάσθηκε τότε ὑπὲρ τῶν Ρωμαίων²⁰. Ὁπως καὶ ἀν ἔχει ὅμως, ἡ πλειοψηφία τῶν Ἀχαιῶν φαίνεται ὅτι μένει ἀκόμη πιστὴ στὴ συμμαχία μὲ τὸν Φίλιππο καὶ πιστεύει ὅτι σὲ αὐτὸν πρέπει νὰ στηρίζεται ἡ Συμπολιτεία. Ἔτσι τὸ φθινόπωρο τοῦ 200 ἐκλέγεται καὶ πάλι στρατηγὸς ὁ φιλομακεδόνας Κυκλιάδας. Τὰ γεγονότα δείχνουν ὅτι ὁ ἴδιος τότε ἐκπροσωποῦσε καὶ τὴν τάση γιὰ ἀπόλεμη πολιτικὴν, παρ' ὅλο ὅτι ὁ Φίλιππος, κατὰ τὸν Πολύβιο (XVI 38), ἐσπούδαξε κατὰ πάντα τρόπον ἐμβιβάσαι αὐτὸὺς εἰς ἀπέχθειαν κατὰ τῶν Ρωμαίων.

Σημασία γιὰ τὴν κρίση τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν καὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ Κυκλιάδα ἔχει ἀσφαλῶς περισσότερο ἡ φιλειρηνικὴ του διάθεση, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπικράτησε γιὰ μία ἀκόμη φορά, τὴν τελευταία, ἡ φιλομακεδονικὴ παράταξη²¹. Ἡ ἀπόλεμη πολιτικὴ καθόρισε τὶς ἔξελίξεις.

20. ERRINGTON, ὁ.π. 81.

21. Είναι χαρακτηριστικὸς ὅτι ἀπὸ τὸ 200 ἐως τὸ 198 ἡ Πελοπόννησος ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὶς πολεμικὲς συγκρούσεις τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Μακεδόνων. Ἡ ἔρευνα ἐτόνισε ἰδιαίτερα τὸ φιλομακεδονικὸς στοιχεῖο στὴν πολιτικὴ τοῦ Κυκλιάδα, ἀλλὰ ὁ LEHMANN (ὁ.π. 211) ὑπογραμμίζει τὴν φιλειρηνικὴ διάθεση τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ Κυκλιάδα γύρω στὸ 200.

Κατὰ μία ἀποψη, ἡ ἀναχώρηση τοῦ Φιλοποίμενος καὶ πάλι στὴν Κρήτη ἔγινε τὴν χρονιὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κυκλιάδα (200). Ὁ R. M. ERRINGTON (ὁ.π. 74), ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἀποψη ἀυτῆς, θεωρεῖ ὡς αἰτία τὴν ἀντίθεση τοῦ Φιλοποίμενος πρὸς τὴν φιλομακεδονικὴ πολιτικὴ τοῦ Κυκλιάδα καὶ δέχεται ὅτι ὁ Φιλοποίμην θὰ εἶχε τότε στραφεῖ μᾶζι μὲ τὸν κατοπινὸν ἀντίπαλό του Ἀρισταίνο πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ὑστερα μάλιστα ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς ἐνέργειες ἐκείνων. Πιστεύει δὲ ὅτι ἡ ἐκλογὴ τοῦ Κυκλιάδα τὸ 200 εἶχε τὸ νόημα τῆς ἀχαιϊκῆς ἀντίδρασης στὴ φιλορωμαϊκὴ διάθεση τοῦ Ἀρισταίνου. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀποψη (DEININGER, ὁ.π. 41, βλ. σχετικὰ καὶ LEHMANN, ὁ.π. 211, σημ. 151) ὅτι ὁ Φιλοποίμην ἔφυγε στὴν Κρήτη μόνο μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἀρισταίνου τὸ 199, δ ὅποιος ἥταν ἡδη διάφορος τῷ Φιλοποίμενι περὶ τὴν πολιτείαν (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Φιλοποίμην XIII 4). Τὴν οὐδετερότητα τοῦ Φιλοποίμενος γύρω στὸ 200 ὑποστηρίζουν τέλος, δρθὰ κατὰ τὴν γνώμη μου, οἱ περισσότεροι μελετητές (NIESE, ὁ.π. 616, AYMARD, ὁ.π. 46-47, J. BRISCOE, ὁ.π. 200). Καὶ πράγματι, οἱ πηγὲς δὲν δίνουν στοιχεῖα γιὰ νὰ κρίνομε ἀν ὁ Φιλοποίμην ἥταν τὸ 200 φιλορωμαϊος ἢ φιλομακεδών. Ἡ ἔξεταση τῆς ἀκριβέστερης χρονολογίας τῆς ἀναχώρησής του στὴν Κρήτη, ἀν δηλαδὴ ἔφυγε ἐπὶ Κυκλιάδα (200-199) ἢ ἐπὶ Ἀρισταίνου (199-198), γίνεται γιὰ νὰ φανεῖ πρὸς ποία παράταξη ἔκλινε. Ὁμως οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν, διη δηλαδὴ ὑπῆρχαν κάποιοι ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι ἀνεχώρησε ἀφοῦ ἔληξε ἡ στρατηγία του καὶ ἐκλέχθηκαν ἄλλοι ἄρχοντες τῶν Ἀχαιῶν, ἡ ἀκόμη καὶ ὅτι θέλησε νὰ ἀποφύγει τὸν πόλεμο στὴν πατρίδα του, δὲν ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ συγκεκριμένος λόγος τῆς ἀναχώρησής τοῦ

‘Ο Κυκλιάδας πράγματι διαλύει τὸν στρατὸν καὶ ἀπολύει τοὺς μισθοφόρους. Οἱ καιροὶ εἰναι κρίσιμοι καὶ οἱ πράξεις αὐτὲς γίνονται μοιραῖες. ‘Ο Νάβις ἔχαναρχίζει τὶς ἐπιθέσεις κατὰ τῆς Συμπολιτείας. Στὸν Ἀργος συγκαλεῖται ἐκτάκτως τὸ Κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν. Τὴν δύσκολην ἐκείνην στιγμὴν ἔμφανίζεται ἀπροσδόκητα στὴν σύγκλητον ὁ Φίλιππος καὶ προτείνει στοὺς Ἀχαιοὺς ὅχι μόνον νὰ διαθέσει στρατὸν γιὰ τὴν ἀπόκρουση τοῦ Νάβι, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταφέρει τὸν πόλεμον στὴν ἵδια τὴν Λακωνίαν. Ἀπὸ τὴν Συμπολιτείαν ζητοῦσε νὰ διαθέσει στρατιωτικὴ φρουρὰ στὶς μακεδονικὲς κτήσεις Ὁρεούς, Χαλκίδα καὶ Κόρινθο, γιὰ νὰ ἔχει τὰ νῶτα του προστατευμένα. ‘Ο σκοπὸς ἡταν προφανῆς: θὰ συμπαρέσυρε τοὺς Ἀχαιοὺς σὲ πόλεμον κατὰ τῶν Ρωμαίων, ἐνῷ θὰ μποροῦσε νὰ κρατήσει ἐνδεχομένως ὡς δμήρους τοὺς Ἀχαιούς στρατιῶτες. ‘Ο Κυκλιάδας, μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι δὲν ἡταν ἐπιτρεπτὸν νὰ ἀποφασίσει τὸ Κοινὸν γιὰ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θέμα γιὰ τὸ δόποιο εἶχε συγκληθεῖ, ἀπέφυγε νὰ πάρει θέση στὴν πρόταση τοῦ Φιλίππου καὶ νὰ φέρει τοὺς Ἀχαιούς μπροστὰ στὸ δίλημμα ἢ νὰ ἔμπλακοῦν σὲ πόλεμον μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν φιλία τῶν Μακεδόνων, ἢ νὰ μείνουν μακριὰ ἀπὸ τὸν πόλεμον μὲ φόβον νὰ χάσουν τὴν συμμαχία τοῦ Φιλίππου. Ἐτσι ἡ σύγκλητος διαλύθηκε ἀφοῦ ἀποφάσισε τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Σπάρτης.

‘Η στάση τοῦ Κυκλιάδα, ποὺ τοῦ ὑπαγόρευσε καὶ τὸν ἐπιδέξιο χειρισμό, ἔχει ἴδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν κρίση τῆς προσωπικότητάς του. Ἡδη ὁ Πολύβιος, ἀν καὶ θαυμαστὴς τοῦ Φιλοποίμενος, δὲν διστάζει νὰ ἔξαρει τὸ ἥθος ποὺ ἔδειξε τὴν στιγμὴν ἐκείνην δ στρατηγός: χειρίσθηκε τὸ θέμα καὶ ἀποφάσισε *fortiter ac libere*, ἐντυπωσιάζοντας τοὺς συνέδρους²².

‘Ο Κυκλιάδας ἔπραξε τὶς δύσκολες ἐκεῖνες ἡμέρες τοῦ 200 πέρα ἀπὸ τὴν φιλομακεδονική του θέση, ὡς Ἀχαιὸς πατριώτης καὶ εὐσυνείδητος πολιτικὸς ἐκπρόσωπος τῆς μεγάλης μερίδας τοῦ ἀχαιϊκοῦ κόσμου. ‘Η στάση του ἐνέχει τὴν ἱστορικὴν τραγικότητα ποὺ ζοῦσαν τότε οἱ Ἀχαιοί: ἴσχυρὴ ἡταν ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ βαθιὰ ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ἔξασθενηση τοὺς ἔκανε ὑποχείριους τῶν ἴσχυρῶν. Φίλος καὶ εὐγνώμων πρὸς τὸν Φίλιππο, γιὰ χρόνια ἀρχηγὸς τοῦ φιλομακεδονικοῦ κόμματος καὶ ὑποστηρικτὴς τῶν μακεδονικῶν συμφερόντων στὴν Πελοπόννησο, ἀντικρούει ὁ Κυκλιάδας τὴν διπλωματικὴν πονηριὰν τοῦ Φιλίππου καὶ δὲν διστάζει νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὴν φιλία αὐτὴν, γιατὶ δὲν θέλει νὰ δόδηγήσει τὴν Συμπολιτείαν σὲ δλέθρια σύγκρουση μὲ τοὺς Ρωμαίους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ποτὲ δὲν θὰ ἔκανε συμμαχία μὲ αὐτούς, προδίδοντας τὸν Φίλιππο γιὰ χάρη μιᾶς πιθανῆς εἰρήνευσης. ‘Η στάση του αὐτὴν πρέπει νὰ βρῆκε ἀνταπόκριση στὸ σύνολο τῶν Ἀχαιῶν, ἀν καὶ ἡ ἔμφανιση τοῦ Φιλίππου στὴν σύγκλητον ἡταν

Φιλοποίμενος ἡταν ἡ ἐκλογὴ ἀντιπάλου φιλομακεδόνος ἢ φιλορωμαίου, οὔτε κὰν ὅτι ἐθίγη, ἐπειδὴ δὲν ἔξελέγη ὁ ἴδιος στρατηγός (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Φιλοποίμην* XIII 2-3, ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VIII 49,6). Ἐτσι καὶ ἀλλιῶς δεύτερη συνεχὴ φορὰ δὲν ἡταν φαίνεται ἐπιτρεπτὸν νὰ ἔκλεγει τὸ ἴδιο πρόσωπο στρατηγός (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Ἀρατος* XXIV 4). ‘Οτι δμως θέλησε νὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὶς ἔξελίξεις ποὺ προβλέπονταν μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς φιλειρηνικῆς πολιτικῆς τοῦ Κυκλιάδα, πρὸς τὴν δόπια ἡταν φαίνεται σαφῶς ἀντίθετος ὁ Φιλοποίμην, εἶναι μία πολὺ εὐλογη ὑπόθεση καὶ πιθανῶς ἀποτελεῖ τὸν λόγο τῆς ἀναχώρησής του στὴν Κρήτη τὸ 200.

22. LIVIUS XXXI 25,9. Βλ. καὶ LEHMANN, ὁ.π. 214.

πλῆγμα γιὰ τὰ φιλομακεδονικὰ αἰσθήματα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ στροφὴ πρὸς τὴν Ρώμη ποὺ ἀκολούθησε δὲν ἥταν ἄσχετη μὲ τὸ γεγονός ἐκεῖνο.

Τὸν Μακεδόνα βασιλιὰ ἵσως ποτὲ δὲν ἐγκατέλειψε ὁ Κυκλιάδας. Δύο ἀκόμη φορὲς κάνουν λόγο γι' αὐτὸν οἱ πηγές, σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸν Φίλιππο.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 199 ἐκλέγεται στρατηγὸς ὁ φιλορωμαῖος Ἀρίσταινος. Στὴ δραματικὴ σύγκλητο τῆς Σικυῶνος τὸ 198 οἱ Ἀχαιοί, μέσα στὸ κλίμα ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ ρωμαϊκὴ προπαγάνδα, ἀποφασίζουν τελικῶς νὰ διαλύσουν τὴν συμμαχία μὲ τοὺς Μακεδόνες καὶ νὰ προσχωρήσουν στοὺς Ρωμαίους. Ὁ Κυκλιάδας, ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀρισταίνου, ἔχει ἥδη ἐξορισθεῖ, πιθανῶς τὸ καλοκαίρι τοῦ 198, καὶ ἔχει καταφύγει στὸν Φίλιππο²³. Μετὰ ἀπὸ λίγο, στὴ συνάντηση τῆς Νικαίας τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου μὲ τὸν T. Quinctius Flamininus γιὰ τὴν διαπραγμάτευση εἰρήνης²⁴, εἶναι στὸ πλευρὸ τοῦ Φίλιππου et Achaeorum exul vir insignis Cyliadas. Ἡ ἀποτυχία τῶν συνομιλιῶν ἐκείνων ὀδήγησε στὴ μάχη στὶς Κυνὸς Κεφαλὲς (197). Λίγες μέρες μετὰ τὴν ἥττα τῶν Μακεδόνων ἔρχεται στὴ Λάρισα πάλι ὁ Κυκλιάδας μαζὶ μὲ τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Λιμναῖο, γιὰ νὰ φέρει στὸν Flamininus πρόταση ἐκεχειρίας²⁵.

Καὶ μετὰ ἀκολουθεῖ σιγὴ. Γύρισε ἄραγε ὁ Κυκλιάδας στὴν Ἀχαΐα, ὅταν ἔγινε εἰρήνη καὶ ὁ Flamininus κήρυσσε τὴν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων στὸν Ἰσθμό; Ἰσως τότε δὲν θὰ βρῆκε στὴ θέση του στὸ Αἴγιο τὸ ἀνάθημα τοῦ 209, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε ἥδη καθαιρεθεῖ τὸ 198, ὅταν αὐτὸς ἐξορίσθηκε καὶ ἡ συμμαχία μὲ τοὺς Μακεδόνες διαλύθηκε.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

23. Ἡ ἐξορία τοῦ Κυκλιάδα δὲν θὰ ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἀρισταίνου, γιατὶ τὸν χειμῶνα τοῦ 199-198 ἀνανεώθηκε ἐστω καὶ τυπικὰ ἡ συμμαχία μὲ τοὺς Μακεδόνες. Γι' αὐτὸ πιθανῶς ἐξορίσθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 198 (DEININGER, ὁ.π. 41, LEHMANN, ὁ.π. 215).

24. ΠΟΛΥΒΙΟΣ XVIII 1,2, LIVIUS XXXII 32, 10-11.

25. ΠΟΛΥΒΙΟΣ XVIII 34,4.

ΕΡΕΤΡΙΑΚΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ

(Πίν. 32-39)

Ἄπολλων προστατήριος

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1970 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν οἰκοπέδου ἴδιοκτησίας Βούλας Εὐαγγελίου (Ο.Τ. 775) στὰ νότια τοῦ ναοῦ τοῦ δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος στὴν Ἐρέτρια, ἦλθαν στὸ φῶς λειψανα ὡικίας ὑστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 32α). Σ' ἔναν ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸν ὄλικὸν τμῆμα ἐνεπίγραφης στήλης ἀπὸ φαιδὸν ἀσβεστόλιθο, ποὺ ἀποτοιχίστηκε καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο, ὅπου πήρε τὸν ἀριθμὸν εὑρετηρίου 12362. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ σώζει μικρὸν τμῆμα τῶν εὐθύγραμμῶν κατακόρυφων πλευρῶν, ἐνῷ πάνω καὶ κάτω εἰναι κομμένη κυκλικά. Πλ. 0.30 μ., σωζ. Ὕψ. 0.27 μ., πάχ. 0.075 μ. (πίν. 32β). Ἡ ἐπιφάνεια τῆς κύριας ὁψῆς τῆς στήλης εἰναι κατεργασμένη μὲ τὸ χτένι καὶ φέρει στὸ ἄνω μέρος τὴν ἔξης δίστιχη ἐπιγραφή:

Ἄπολλων[ος]
προστατηρίο[υ]

Ὕψ. γραμμάτων 0.017-0.03 μ. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων (Π μὲ μικρότερη τὴ δεξιὰ κάθετη κεραίᾳ, Σ μὲ λοξές τὶς δριζόντιες κεραῖες) μὲ τοὺς ἐλαφροὺς ἀκρέμονες μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 3ο π.Χ. αἰ.

Τὸ ἐπίθετο τοῦ Ἀπόλλωνος προστατήριος ἦταν ὡς σήμερα ἄγνωστο ὅχι μόνο στὴν Ἐρέτρια, ἀλλὰ καὶ σὲ διάφορη τὴν Εὔβοια. Προστίθεται ἔτσι ἔνα τέταρτο στὰ τρία μαρτυρημένα ἐρετριακὰ ἐπίθετα τοῦ θεοῦ ποὺ εἰναι: δαφνηφόρος, δήλιος, τριμορίδιος¹. Ὡς δήλιος καὶ τριμορίδιος δὲ Ἀπόλλων συλλατρευόταν στὴν Ἐρέτρια μὲ τὴ Λητὼ καὶ τὴν Ἀρτέμιδα, δπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές. Δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὸν δαφνηφόρο, τὴν κύρια θεότητα τῆς πόλης. Δὲν εἴμαστε ἐπίσης σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε, ἢν δὲ προστατήριος Ἀπόλλων εἶχε τιμηθεῖ μὲ ἴδιαίτερο τέμενος ἢ συλλατρευόταν μὲ ἄλλες θεότητες.

Λατρεία Ἀπόλλωνος προστατηρίου² μαρτυρεῖται γιὰ τὴν Ἀθήνα³, τὰ Μέγαρα⁴, τὴ

1. *IG XII*, 9, 266, 267.

2. *RE*, λ. *Προστατήριος*. ΣΟΦΟΚΛ., Ἡλέκτρα 637: *Φοῖβε προστατήριε. ΗΣΥΧ. λ.: παρ'* ὅσον πρὸ τῶν θυρῶν αὐτὸν ἀφιδρύοντο. Πρβ. ΑΙΣΧ., Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας 449 κέ. (Ἄρτεμις προστατηρία, ὡς προστάτις τῆς πόλεως). DITTENB., *Syll*², 656,30: *Ἄρτεμις προεστῶσα τῆς πόλεως Ἐφέσου.*

3. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Μειδίου* 52. Πρὸς Μακάρτ. 66. *CIA II*, 390. 392. 408. 417. 431. 432. 459. 472. *AE* 1890, 151. *CIA III*, 175.178.

4. Ὁπου συλλατρευόταν μὲ τὴν Ἀρτέμιδα καὶ τὴ Λητὼ. ΠΑΥΣ. I, 44.2. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσ.* Ἀττικά, 508, σημ. 3. *IG VII*, 39.40. *CIG I*, 1070.

Χαιρώνεια⁵, τὴν Ὀλβία⁶, τὴν Λακωνική⁷, τὴν Τῆνο⁸ καὶ τὴν Πάρο⁹. Ὁ δεύτερος δελφικὸς χρησμός, ποὺ δόθηκε στὸν Μνησιέπη, ίδρυτὴ τοῦ Ἀρχιλοχείου τῆς Πάρου, δριζε: θύειν... καὶ καλλιερεῖν Ἀπόλλωνι προστατηρίῳ, Ποσειδῶνι ἀσφαλείῳ, Ἡρακλεῖ¹⁰ πρὸς τιμὴν τοῦ «ῆρωος» ποιητὴ Ἀρχιλόχου πάνω στὸ βωμὸ τοῦ τεμένους του¹¹. Ὅπως παρατηροῦν οἱ Κοντολέων καὶ Treu, ὁ θεὸς μὲ τὸ χρησμό του ἐπέλεξε χθόνιες καὶ ὀργιαστικές παριακὲς λατρεῖες, πιὸ οἰκεῖες στὸ λυρικὸ ποιητὴ ποὺ ὑμνησε τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς, ἀπ' ὅ, τι ὁ κόσμος τῶν Ὀλυμπίων¹².

Εἶναι ἡδη γνωστὸ στὴν ἔρευνα ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος προστατηρίου ὅχι μόνο στὴν Πάρο, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλες τὶς περιοχὲς ποὺ ἀπαριθμήσαμε παραπάνω εἶχε χθόνιο χαρακτήρα. Ὡς προστατήριος ὁ θεὸς προστάτευε ὅχι μόνο τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑγεία τῶν πολιτῶν. Οἱ θεραπευτικὲς μάλιστα ἰδιότητες τοῦ θεοῦ τονίζονται δικαιολογημένα. Ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ χωρίο τοῦ Δημοσθένη, Κατὰ Μειδίου, 52: περὶ ὑγείας θύειν καὶ εὔχεσθαι Διὶ ὑπάτῳ, Ἡρακλεῖ, Ἀπόλλωνι προστατηρίῳ. Θεραπευτικὲς ἐξάλλου ἰδιότητες εἶχε ὁ Ἀπόλλων καὶ ὡς παιήων, μαλεάτας, ἀλεξίκακος, ἐπικούριος¹³, ιατρόμαντης, ὑπαταῖος. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὡς ἀπόλυτα φυσιολογικὴ καὶ ἡ στενὴ σχέση του μὲ τὸν κατ' ἐξοχὴν θεραπευτὴ-ιατρὸ θεό, τὸν Ἀσκληπιό, γιὸ τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὸ μύθο, καθὼς καὶ ἡ συλλατρεία τῶν δύο στὴν Τῆνο¹⁴, τὴν Ἐπίδαυρο¹⁵ καὶ τὴν Κᾶ¹⁶, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ μεγάλα αὐτὰ ἴερά¹⁷.

Ἡ νέα ἐπιγραφικὴ μαρτυρία λατρείας Ἀπόλλωνος προστατηρίου στὴν Ἐρέτρια ἀφήνει πρὸς τὸ παρόν ἀναπάντητα ἐρωτήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀκριβὴ θέση καὶ τὴ μορφὴ

5. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Συμπ. III (Μήνας προστατήριος).

6. Ὡς προστάτης: CIG II, 2067: Ἀπόλλωνι προστάτῃ... ἀνέθηκαν... ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ τῆς ἑαυτῶν ὑγείας (Iou al. μ.Χ.), καὶ 2068-2075.

7. CHR. LE ROY, «Inscriptions de Laconie», *Mélanges Helléniques offerts à G. Daux* (1974) 220 κέ., εἰκ. 1: Ἀπέλλων προστατέριος.

8. IG XII, 5, 892. Ἀνάλογη ἦταν προφανῶς καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος προστατήριος στὴν Ἀμοργό: BCH 1892, 597. Πρβ. L.R. FARRELL, *Cults of the Greek States IV* (1907) 372,50.

9. N. KONTOLEΩΝ, «Νέαι ἐπιγραφαὶ περὶ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκ Πάρου», AE 1952, 54-56, στ. 11-12. Τοῦ ἕιδου, *Philologus* 100 (1956) 29 κέ. M. TREU, *Archilochos* (Ἑκδ. Tusculum 1959) 155 καὶ 207.

10. Βλ. σημ. 9.

11. Ἀντίστοιχα μὲ τὸ Ἀρχιλόχειο τῆς Πάρου τεμένη ἦταν τὸ Μυρσίλειον ἢ Μυρσίνειον στὴ Μυτιλήνη (ΑΛΚΑΙΟΣ, fr. 40), τὸ ἥρδο τοῦ Τελεσικλῆ στὴ Θάσο (HILLER, RE λ. Θάσος, 1324) καὶ τὸ Μιμνέρμειο στὴ Σμύρνη (CIG II, 3376) ποὺ λειτουργοῦσε ὡς Γυμνάσιο στὰ Ρωμαϊκὰ χρόνια.

12. KONTOLEΩΝ, ὁ.π. 50. TREU, ὁ.π.

13. Ἡ πολεμικὴ φύση τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ὡς προστάτη τῆς πόλης ἡ συμπαραστάτη δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ θεραπευτικὴ ὡς προστάτη τῆς ὑγείας. Πρβ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Πανσ. Ἀρκαδικά, 370, σημ. 1.

14. IG XII, 5, 863-866. Πρβ. P. GRAINDOR, *Musée Belge* 10 (1906) 346, 11 (1907) 18 κέ.

15. IG IV², ἀρ. 205-591, 306. D.R. HERZOG, «Die Wunderheilungen von Epidaurus», *Philologus*, Suppl. 22. 3 (1931) 46. E.L. EDELSTEIN, *Asclepios* I (1945). M. ΜΙΤΣΟΣ, «Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπιείου Ἐπιδαύρου II», AE 1975, 24 κέ. Βλ. καὶ M. ΜΙΤΣΟΥ, «Ἐπιγραφικά», AE 1975, Παράρτ. 37: «Βωμὸς Διὸς ὑπάτου στὸ ἱερὸ τοῦ Μαλεάτα».

16. Abh. Berl. Akad. 1928, ἀρ. 25. 33. 41.

17. Στὴ Μεγαλόπολη ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (III, 32.5) ἀναφέρει λατρευτικὸ ἄγαλμα παιδὸς Ἀσκληπιοῦ κοντὰ σὲ καθιστὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

τοῦ Ἱεροῦ. Δὲν μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀπόλλωνος προστατηρίου μὲ τὸν Ἀπόλλωνα δαφνηφόρο, τριμορίδιο, δήλιο ἢ γιὰ τυχὸν συλλατρεία του μὲ τὸν Ἀσκληπιό. Τὸ πιὸ πιθανὸ πάντως εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος ως προστατηρίου, προστάτη δηλαδὴ τῆς πόλης καὶ τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν, νὰ ταυτίζεται μ' ἐκείνη τοῦ δαφνηφόρου. "Οπως καὶ παλαιότερα εἴχαμε ὑποστηρίξει¹⁸, ἡ ἀποτρόπαια, προστατευτικὴ καὶ θεραπευτικὴ ὑπόσταση τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι πρωταρχικὴ καὶ καθόλου ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν καθαρτήριο καὶ μαντική του ἴδιότητα¹⁹.

"Ο Ἀπόλλων λοιπόν, ως κύρια θεότητα τῆς Ἐρέτριας, φαίνεται ὅτι δὲν ἔφερε μόνο τὸ γνωστὸ καὶ συχνότερα χρησιμοποιούμενο ἐπίθετο δαφνηφόρος (ἀλλοῦ δαφναῖος, δαφνίτης), ποὺ τὸν συνδέει ἀμεσα μὲ τοὺς Δελφοὺς καὶ τὴ μαντική²⁰, ἀλλὰ (τουλάχιστον στὰ Ἑλληνιστικὰ χρόνια) καὶ τὸ ἔξισου σημαντικὸ προστατήριος, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ νέα ἐπιγραφὴ καὶ ἡ θέση ποὺ βρέθηκε στὰ νότια τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου²¹. Ὁρθά, νομίζω, δ P. Auberson ἀποκαλεῖ τὸν Δαφνηφόρο «protecteur de la cité»²².

Ἀσκληπιός

"Η λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐρέτρια ἦταν ἀπὸ τὶς ἐπιφανέστερες. Τὸ τέμενος τοῦ θεοῦ περιέκλεινε ναὸ καὶ βωμό. Μὲ ἴδιαίτερη λαμπρότητα τὸν τιμοῦσαν οἱ ἐρετρεῖς, κάνοντας θυσία καὶ δργανώνοντας πάνδημη πομπή, ὅπου μετεῖχαν ἵππεῖς ἐν ἐσθῆτι ποικίλῃ καὶ κυρίως παιδιά, ἀγόρια καὶ κορίτσια²³.

"Η ἐπιγραφικὴ αὐτὴ μαρτυρία γιὰ συμμετοχὴ μικρῶν παιδιῶν στὴν ἑορταστικὴ πομπὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ μᾶς ἐπιτρέπει, πιστεύω, νὰ θεωρήσουμε τὰ μαρμάρινα ἀγαλμάτια ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν τοῦ Μουσείου τῆς Ἐρέτριας, ως ἀναθήματα στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ὅχι ἀναγκαστικὰ τῆς Ἀρτέμιδος²⁴. Πολλὰ ἀγάλματα παιδιῶν προέρχονται ἀπὸ

18. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Ἐρετριακά», *AE* 1969, 166.

19. M. NILSSON, *Griechische Feste* (1906) 97 κέ. Σχόλια στὴν Ὀδύσσεια δ 232-3: εἰ μὴ Ἀπόλλων Φοῖβος ὑπὲκ θανάτου σωάσει^η καὶ Παιῶν, ὃς ἀπάντων φάρμακα οἴδεν. Γιὰ τὶς θεραπευτικὲς ἱατρικὲς ἴδιότητες τοῦ Ἀπόλλωνος (πατέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ) βλ. FARRELL, ὥ.π.

20. P. AUBERSON - K. SCHEFOLD, *Führer durch Eretria* (Bern 1972) 27, σημ. 32. Πρβ. E. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969) 118 κέ. Δαφνηφορία μαρτυρεῖται γιὰ τὴ Λάρισσα τῆς Θεσσαλίας, τὴ Θήβα (Ισμήνιον) καὶ τοὺς Δελφούς.

21. Μολονότι πρόκειται γιὰ δεύτερη χρήση τοῦ λίθου καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νά 'χει μεταφερθεῖ ἀπὸ μακριά. 'Ο ἐντοιχισμὸς τῆς ἐπιγραφῆς σὲ Ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα δείχνει ἐπιπλέον διτὶ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰλέ ήδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίσει νὰ χρησιμοποιεῖται ως χῶρος διαρπαγῆς οἰκοδομικοῦ ὄλικοῦ, πιθανῶς ὑστερα ἀπὸ κάποια καταστροφὴ καὶ πτώση τῶν ἀναθημάτων, ποὺ δὲν μαρτυρεῖται. 'Η ἐπισκευὴ ποὺ θὰ ἀκολουθήσει περιορίστηκε ἵσως μόνο στὸν κυρίως ναό.

22. P. AUBERSON, *Temple d'Apollon Daphnéphoros, Eretria I* (1968) 15 κέ.

23. *IG XII*, 9, ἀρ. 194 (4ου-3ου π.Χ. αἰ.). Βρέθηκε στὸ 1857 ἐντοιχισμένη στὴν ἑκκλησία τοῦ χωριοῦ Ἀγιος Λουκᾶς, μιάμιση ὥρα νότια ἀπὸ τὸ Ἀλιβέρι. Τὸ ἀπομακρυσμένο τῆς θέσης εὑρεσης τῆς ἐπιγραφῆς δδήγησε τὸν D. KNOEPFLER, *AntK* 19 (1976) 58, στὸ σφαλερὸ συμπέρασμα διτὶ πρόκειται γιὰ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀνεξάρτητο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς πόλης Ἐρέτριας.

24. "Οπως ὑποθέσαμε παλαιότερα μὲ ἀφορμὴ ἓνα φθαρμένο κεφάλι κορασίδος τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Ἐρετριακά», *AE* 1969, 166 κέ., πίν. 14. Τὴν ἐσφαλμένη αὐτὴ ὑπόθεσή μας χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ CHR. VOSTER HESSE, *Griechische Kinderstatuen* (Köln 1983) 221, ἀρ. 182. 'Απὸ πουθενὰ δὲν προκύ-

τὰ ἵερα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο, τὴν Ἀθήνα, τὴν Τρίκη τῆς Θεσσαλίας, τὴν Μαντίνεια τῆς Ἀρκαδίας, τὴν Λισσό τῆς Κρήτης, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἵερα τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὡρωπὸ καὶ τὸν Ραμνούντα²⁵. Μὲ ἔξαιρεση εἴκοσι περίπου ἀγάλματα παιδιῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας στὴ ΒΑ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς, ὅπου ἡ Ἀρτεμις λατρεύοταν κυρίως ὡς θεὰ τῆς γονιμότητας καὶ τοῦ τοκετοῦ²⁶, ἐνα μοναδικὸ ἀπὸ τὴ Θήρα ποὺ φέρει ἀναθηματικὴ στὴν Ἀρτέμιδα ἐπιγραφὴ²⁷ καὶ δύο θραύσματα ἀγαλματίων ἀγοριῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος²⁸, κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ 90 περίπου γνωστὰ ἀγάλματα ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν δὲν προέρχεται σίγουρα ἀπὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος²⁹.

Τέσσερα συνολικὰ ἀγάλματα ἡ τμῆματα ἀγαλμάτων παιδιῶν, τρία κοριτσιῶν καὶ ἑνα ἀγοριοῦ, βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐρέτριας:

1. *Μαρμάρινο κεφάλι κοριτσιοῦ* (πίν. 32γ). Ἀρ. εὑρ. 611, ψ. 0.15 μ., πλ. 0.12 μ. Ἡ μύτη, ἡ ἄκρη τοῦ σαγονιοῦ καὶ μέρος τοῦ κρανίου ἀριστερὰ ἔχουν ἀποσπασθεῖ. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου ἔντονα διαβρωμένη. Ἀδιόρατο χαμόγελο φωτίζει τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Τὸ μέτωπο εὐρύ, τὰ μάτια βαθιὰ στὶς κόγχες, τὰ μαλλιά κοντά, ἀδρὰ δουλεμένα πέφτουν σὲ παχιὰ μάζα πρὸς τὸν τράχηλο καὶ μόλις καλύπτουν τὰ αὐτιά. Τελευταῖο τέταρτο 4ου π.Χ. αἰ. Π. Θέμελης, «Ἐρετριακά», *AE* 1969, 166 κέ., πίν. 14. Chr. V. Hesse, *Griechische Kinderstatuen* (1983) 221, ἀρ. 182.
2. *Μαρμάρινο ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο ὥρθιον κοριτσιοῦ*, ψ. 0.72 μ., μὲ συμφυὴ ἐλλειψοειδὴ πλίνθῳ (πίν. 33). Τὸ δεξὶ χέρι ἀπὸ τὸ βραχίονα καὶ κάτω λείπει. Τὸ κεφάλι ἔταν ἔνθετο. Τὸ δεξὶ πόδι στάσιμο. Φορεῖ βαρύ, πλούσια πτυχωμένο ποδήρη χιτώνα, ζωσμένο ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ γύρω στοὺς ὄμοις, ποὺ σχηματίζει μακρὺ ἀπόπτυγμα. Μὲ τὸ δεξὶ χέρι, ποὺ λείπει, ἀναστήκων τὴν παρυφὴ τοῦ ἀποπτύγματος. Ἐχει ριγμένο στὴν πλάτη ἴματιο, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ δεξιὸ δόμο, τυλίγεται στὴν ἀριστερὴ τῆς πλευρὰ καὶ ἀνεβαίνει μὲ φαρδιές πτυχώσεις πρὸς τὸ σηκωμένο ψηλὰ καὶ λυγισμένο πρὸς τὸ στῆθος ἀριστερὸ πῆχυ, διόπου ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ μέσα καὶ πέφτει κατακόρυφα πρὸς τὸ δεξιὸ μηρό. Ἡ πίσω ὅψη ἀδρὰ δουλεμένη. Τελευταῖο τέταρτο 4ου π.Χ. αἰ. Hesse, ὁ.π. 138, ἀρ. 47.
3. *Ἀγαλμάτιο ὄκλάζοντος κοριτσιοῦ* μὲ συμφυὴ πλίνθῳ (πίν. 34α). Ἀρ. εὑρ. 1269 (παλιὸς ἀρ. M. Χαλκίδας 38). Σωζ. ψ. 0.38 μ., πλ. 0.27 μ. Λείπουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἔνθετο ψωμένο δεξὶ χέρι. Τὸ ἀριστερὸ πόδι, λυγισμένο πρὸς τὸν κορμό, ἐφάπτεται διλόκηρο στὸ ἔδαφος, ἐνῷ τὸ δεξὶ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ πίσω (ἡ κνήμη κάτω ἀπὸ τὸ μηρό). Τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀκουμπᾶ στὸ ἔδαφος καὶ κρατεῖ μικρὸ σφαιρικὸ ἀντικείμενο, ἵσως τόπι. Φορεῖ χιτώνα μὲ κοντὸ μανίκι, ζωσμένο κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ γύρω στοὺς ὄμοις. Ἰμάτιο περιβάλλει τὸ δεξιὸ μηρό, τὸ

πτει ὅτι ἡ Ἀρτεμις στὴν Ἐρέτρια ἡ τὴν Ἀμάρυνθο λατρεύόταν ὡς θεὰ τοῦ γάμου, τοῦ τοκετοῦ ἡ τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ὑγείας τῶν παιδιῶν, ὡς εἰλείθυια δηλαδὴ ἡ κουροτρόφος.

25. CHR. V. HESSE, ὁ.π. πίνακας σελίδας 84.

26. MARY BROOKS BERG HOLLINSHEAD, *Legend, Cult and Architecture at Three Sanctuaries of Artemis (Aulis, Brauron, Halai Araphenides)* (ἀπύπωτη διατριβὴ κολλεγίου Bryn Mawr, 1979) 30 κέ., ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

27. F. HILLER VON GARTRINGEN, *Thera* III, 58, εἰκ. 43. 163. IG XII, 3, 1326. HESSE, ὁ.π. 70, 200, ἀρ. 149.

28. Λ. ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΑ, *Tὸ ἱερὸ τῆς Μουνιχίας* (διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983) 40 (Γ7-Γ8).

29. Μὲ ἔξαιρεση τὰ ἵερα τῆς Εἰλειθυίας ἡ τῆς Ἀρτέμιδος-Εἰλειθυίας: S. PINGIATOGLOU, *Eileithyia* (διατριβή, Würzburg 1981) 102 κέ. (Θεσπιῶν), 134 (Πάρου).

πίσω και κάτω μέρος τοῦ κορμιοῦ και τυλίγεται στὸν ἀριστερὸν βραχίονα. Τὰ ὑποδήματα εἶναι κλειστά. Κάτω ἀπὸ τὶς λεπτὲς πτυχώσεις τοῦ χιτώνα διαγράφεται ἡ ἀπαλὴ και φουσκωμένη σάρκα τοῦ μικροῦ κοριτσιοῦ, ἴδιαίτερα στὸ χῶρο τῆς κοιλιᾶς. Πρόκειται γιὰ ἔργο ποιότητας, ποὺ ἡ Hesse (ö.p. 205 κέ., ἀρ. 62) μὲ βάση ὑποκειμενικὰ και ἀμφίβολα «φυγοκεντρικὰ» συνθετικὰ στοιχεῖα χρονολογεῖ χαμηλά, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., συγκρίνοντάς το μὲ ἔργα τῆς ροδιακῆς σχολῆς. Ὁ φυγοκεντρισμὸς τῆς σύνθεσης εἶναι φαινομενικὸς και διφείλεται στὸν ἀσυνήθιστο τρόπο ποὺ κάθεται τὸ κοριτσάκι. Καθισμένα και «κεντρόφυγα» κινημένα είκονίζονται συνήθως ἀγοράκια ποὺ ἡ ἵδια ἡ Hesse χρονολογεῖ στὸν 4ο π.Χ. αἰ.³⁰ Ἡ ἀπουσία τοῦ κεφαλιοῦ ἀποτελεῖ ὄπωσδήποτε σοβαρὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου, ποὺ δὲν φαίνεται ὥστόσο νεώτερο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. *Führer durch Eretria*, 173 κέ.

4. *Μαρμάρινο ἀγαλάτιο δὲκλάζοντος ἀγοριοῦ* μὲ συμφυὴ πλίνθῳ (πίν. 34β). Ἀρ. εύρ. 625, ὅψ. 0.30 μ., πλ. 0.24 μ. Λείπουν τὸ κεφάλι, τὸ ἀριστερὸν χέρι μὲ μέρος τῆς πλίνθου, διόπου ἀκουμποῦσε και τὸ δεξί, ἀπὸ τὸ ὅποιο σώζεται μόνον ἡ παλάμη ποὺ ἐφάπτεται στὸ δεξὶ γόνατο. Τὸ ἀριστερὸν πόδι λυγισμένο ἀπὸ τὸ γόνατο πρὸς τὸν κορμὸν ἐφάπτεται διάκληρο στὸ ἔδαφος. Τὸ δεξὶ φέρεται πρὸς τὰ ἔξω και δεξιά, εἶναι λυγισμένο στὸ γόνατο και πατᾶ μόνο μὲ τὸ πέλμα στὸ ἔδαφος. Στὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, ποὺ ἀκουμπᾶ πάνω στὸ δεξὶ γόνατο, κρατεῖ σφιχτὰ ἄγνωστο ἀντικείμενο, ἵσως μικρὸ πουλί. Τὸ ἀριστερὸν (ποὺ δὲν σώζεται) κατευθυνόταν πρὸς τὰ κάτω και ἐλαφρὰ πίσω και ἀκουμποῦσε στὸ ἔδαφος. Γύρω στὸ ἀριστερὸν πόδι τυλιγμένο ἴματιο, ποὺ καλύπτει τὸ κάτω και πίσω μέρος τοῦ κορμοῦ και ἀναδιπλώνεται πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸν μηρὸ και πέφτει κατακόρυφα πρὸς τὰ κάτω. Δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῆς Hesse. Μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἓνα ἀγοράκι ἀπὸ τὴν "Ἐφεσο στὸ Μουσεῖο τῆς Σμύρνης (ἀρ. εύρ. 393)³¹ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. και κυρίως μὲ ἓνα δεύτερο ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὸ Μουσεῖο τοῦ Leiden τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., μὲ ἀντίστοιχη ἀλλὰ ἀντίθετη θέση ποδιῶν και χεριῶν³². Πρῶτο μισὸ 3ου π.Χ. αἰ.

Ἐπιβεβαίωση τῆς παρουσίας Ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (και τῆς Ὅγείας) στὴν Ἐρέτρια ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἐπιγραφή, ποὺ βρέθηκε τὸ 1978 ἐντοιχισμένη σὲ ρωμαϊκὸ τοῖχο, στὴν περιοχὴ τῆς λεγόμενης «οἰκίας τῶν μωσαϊκῶν»³³. Εἶναι χαραγμένη στὴν κύρια ὅψη λίθινου βάθρου χάλκινου ἀγάλματος και χρονολογεῖται στὸ 2ο π.Χ. αἰ. Τὸ κείμενο ἔχει ὅς ἔξῆς:

Τὸ κοινὸν τῶν
Ἄμφιαστῶν
Ἄμφιαν
Ἄριστοδήμου
Ἀσκληπιῷ καὶ Ὅγειᾳ

Τὸ κοινὸν τῶν Ἄμφιαστῶν μᾶς ἦταν ὡς σήμερα ἄγνωστο. "Οσο γιὰ τὸν Ἄμφια Ἀριστοδήμου, ποὺ τιμήθηκε ἀπὸ τὸ κοινὸν μὲ χάλκινο ἀνδριάντα, ὁ P. Ducrey διερωτᾶται,

30. HESSE, ö.p. ἀρ. 122, 123, 139.

31. HESSE, ö.p. ἀρ. 138.

32. HESSE, ö.p. ἀρ. 142.

33. P. DUCREY, «Dédicace inédite d'une association à Erétrie», *Études de Lettres (Publ. de la Fac. des Lettres de l'Univ. de Lausanne)* 4 (1981) 73-78. Γιὰ τὴν οἰκία τῶν μωσαϊκῶν βλ. *AntK* 22 (1979) 3-21, πίν. 1-8.

μήπως ἀσκοῦσε ἱερατικὰ καθήκοντα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἢ ἡταν ἰατρός³⁴. Πρόσφατα ὁ André Charbonnet ὑποστήριξε ότι ὁ Ἀμφίας Ἀριστοδήμου ἔλκει τὸ θεοφόρο ὄνομά του ἀπὸ τὸ χθόνιο καὶ θεραπευτὴ ἥρωα-θεὸ Ἀμφίαν ἢ Ἀμφιάραον, πρὸς τιμὴν τοῦ ὄποιου καὶ εἶχε δημιουργηθεῖ τὸ «κοινὸν τῶν Ἀμφιαστῶν»³⁵. "Ετσι, παρὰ τὴν σαφὴ ἀνάθεση στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὅγεια ποὺ φέρει τὸ βάθρο, ὁ Charbonnet προτείνει νὰ δοῦμε πίσω ἀπὸ τὸ κοινὸ τῶν Ἀμφιαστῶν ἓνα θίασο ποὺ τιμοῦσε τὸν ἥρωα-θεραπευτὴ Ἀμφιάραο, ἀποκαλούμενο Ἀμφία στὴν Ἐρέτρια. Οἱ δξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Charbonnet φωτίζουν δύωσδήποτε τὸ θρησκευτικὸ χαρακτήρα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀμφιαστῶν καὶ τὴν πιθανὴ σχέση του μὲ τὸν Ἀμφία-Ἀμφιάραο. Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ παραβλέπουμε δύο στοιχεῖα: α) ὁ Ἀμφίας τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἔνας κοινὸς θνητός, γιὸς τοῦ Ἀριστόδημου, ποὺ τιμᾶται μὲ χάλκινη εἰκόνα ἀπὸ τὸ «κοινὸν» στὸ ὄποιο καὶ ὁ ἴδιος ἀνῆκε καὶ β) τὸ βάθρο μὲ τὸν ἀνδριάντα ἀνατίθεται στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (καὶ τῆς Ὅγειας), μὲ τὸν ὄποιο ὁ Ἀμφίας-Ἀμφιάραος, τὴν ἐποχὴ τουλάχιστον αὐτὴ (2ος π.Χ. αἰ.), εἶχε πλήρως ἔξομοιωθεῖ³⁶.

Ἡ λατρεία ἄλλωστε τοῦ Ἀμφιάραου, ὅπως τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἱερά του στὸν Ὡρωπὸ καὶ τὸν Ραμνούντα, ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὴν λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Οἱ ἀσθενεῖς στὸ μεγάλο τέμενος τοῦ Ὡρωποῦ ἔβρισκαν θεραπεία μὲ τὴν ἐγκοίμηση στὴ στοά-κοιμητήριο³⁷, ὅπως στὰ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἀγαλμάτια παιδιῶν, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, εἶχαν ἀνατεθεῖ καὶ στὰ δύο Ἀμφιάρεια, τοῦ Ὡρωποῦ καὶ τοῦ Ραμνούντος³⁸. Ὁ Ἀμφιάραος τέλος στὶς ἀνάγλυφες καὶ τὶς διλόγλυφες ἀπεικονίσεις του παριστάνεται ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Ἀσκληπιός, ταυτίζεται εἰκονογραφικὰ μαζί του³⁹. "Ετσι τὰ τρία ἀγαλμάτια Ἀσκληπιοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Ἐρέτριας, ποὺ παρουσιάζουμε παρακάτω, θὰ μποροῦσαν κάλλιστα νὰ παριστάνουν καὶ τὸν Ἀμφιάραο (Ἀμφία);, ἂν βέβαια ἡ λατρεία του ἡταν μαρτυρημένη, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

1. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ἐλλιπές κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα (πίν. 35). Ἀρ. εύρ. 12370. Μέγ. ὅψ. 0.24 μ. Βρέθηκε τὸ 1978 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ποὺ πραγματοποιῶ στὴν Ἐρέτρια γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας σὲ ἀπαλλοτριωμένο χῶρο, πρώην ἴδιοκτησίας Ἰω. Βράκα, στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (Ο.Τ. 740.E/5). Εἶχε ἀπορριφθεῖ μαζὶ μὲ ναΐσκο Κυβέλης, κορμὸ Ἡρακλῆ καὶ σύμπλεγμα Ἀφροδίτης-Ἐρωτος μέσα σὲ ἀποθέτη ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων⁴⁰ (πίν. 36α). Τὸ ἔργο ἔχει μείνει ἡμιτελές, ἵδιαιτερα ἡ πίσω ὅψη εἶναι πολὺ ἀδρά

34. DUCREY, ὁ.π. 76

35. ANDRÉ CHARBONNET, «Amphiaraos à Erétrie», *Museum Helveticum* 41 (1984) 49-53.

36. CHARBONNET, ὁ.π. 53, πρβ. E.J. L. EDELSTEIN, *Asclepios* II (New York 1945) 94.

37. RE I (1894) 1886 κέ. λ. *Amphiaraos* (ΒΕΤΗ) καὶ 1893 λ. *Amphiareion* (ΒΕΤΗ). Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ὁ Ωρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιάραου (1968) (Βιβλ. Ἀρχ. Ἐτ. 63) 132 καὶ 176 κέ., ἀρ. ἐπιγραφῆς 39.

38. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὁ.π. πίν. 31 καὶ 36α-β. POUILLOUX, *La forteresse de Rhamnonte* (Bibl. École Fr. d'Athènes 179, 1954) 93. ΠΑΕ 1976, 56 κέ., πίν. 24β. HESSE, ὁ.π. ἀρ. 27, 78, 102, 103, 119, 124 (Ωρωπός), 80, 143, 161 (Ραμνοῦς).

39. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Συλλογὴ γλυπτῶν*, 147 ἀρ. 1397. 3369. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὁ.π. πίν. 34β, 35α, 40α, 44, 48γ. CHARBONNET, ὁ.π. 52, σημ. 22. Τὸ ἀκέφαλο ἀγαλμα ΠΑΕ 1976, 56, ἀρ. 33 πίν. 34α ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνούντος, ποὺ ὁ Πετράκος ταυτίζει μὲ Ἀμφιάραο δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν γνωστὴν εἰκονογραφία τοῦ θεοῦ. Πρβ. LIMC I, 62-63 καὶ II, 1 (1984) 877, 111.

40. ΠΑΕ 1978, 25 κέ., πίν. 20-25.

δουλεμένη. Τὰ μαλλιά καὶ ἡ γενειάδα, τὸ δεξὶ χέρι καὶ ἡ βακτηρία παραμένουν ἀδρὲς μάζες. Στὸ μέσο μάλιστα ἀπὸ τὶς δριζόντιες πτυχώσεις τοῦ ἴματίου, κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, προεξέχει μικρὸς ὅγκος μαρμάρου ποὺ δὲν ἔχει ἀποκοπεῖ. Ὁ θεὸς στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ κι ἔχει ἄνετο τὸ δεξὶ σκέλος. Στρέφει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιά του τὸν κορμὸ καὶ πιὸ ἔντονα τὸ κεφάλι. Τὸ δεξὶ χέρι φέρεται μὲ ἐλαφριὰ κάμψη πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀκουμπᾶ σὲ βακτηρία, στὴν δποίᾳ φαίνεται νὰ ἐλίσσεται φίδι. Τὸ ἀριστερὸ χέρι κάτω ἀπὸ τὸ ἴματιο κάμπτεται στὸν ἀγκώνα καὶ στρέφει πίσω σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κορμό. Τὸ κεφάλι, μεγάλο ἀναλογικὰ μὲ τὸν κορμὸ (1:5.5), μοιάζει νὰ φύεται ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς ὅμοιοις, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ λαιμοῦ. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου γαλήνια καὶ αὐστηρή. Ὁ θεὸς φορεῖ μόνο ἴματιο, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ ὅμοιο μὲ δόλοκληρο τὸ δεξὶ χέρι καὶ τὸ στῆθος, ἐνῶ ἀπὸ τὸ δεξιὸ ὅμοιο πέφτει κατακόρυφα πρὸς τὰ κάτω, σχηματίζοντας χαμηλὰ τεθλασμένες πτυχές. Βαθιές εὐθύγραμμες πτυχὲς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ κατευθύνονται λοξὰ πρὸς τὸ γόνατο τοῦ ἄνετου, ἐλαφρὰ λυγισμένου δεξιοῦ ποδιοῦ.

Ίδιαίτερα χαρακτηριστικὴ είναι κυλινδρικὴ μάζα πτυχῶν, ποὺ σχηματίζει ἡ ἄνω παρυφὴ τοῦ ἴματίου: ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὅμοιο, διασχίζει λοξὰ τὴν πλάτη, περνᾶ κάτω ἀπὸ τὴ δεξιὰ μασχάλη καὶ φέρεται δριζόντια μπροστὰ κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, καταλήγοντας στὸ λυγισμένο ἀριστερὸ ἀγκώνα. Κάτω ἀπὸ τὴν δριζόντια κυλινδρικὴ μάζα, στὴν κοιλιακὴ χώρα, σχηματίζεται τρίγωνο μὲ ἐπάλληλες καμπύλες πτυχώσεις.

Παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὸ ἡμιτελὲς ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας είναι ἀπαραγνώριστη. "Έχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔργο μικρογλυπτικῆς τῆς δεκαετίας 330-320 π.Χ., ποὺ ἔχει ώς πρότυπο ἀγαλματικὸ τύπο μεγάλων διαστάσεων, ἵσως τὸ ἶδιο τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα τοῦ θεοῦ, ποὺ ἦταν στημένο στὸ ναό του τῆς Ἐρέτριας.

Τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἐρέτριας σχετίζεται εἰκονογραφικὰ μὲ τὸν πολὺ διαδεδομένο τύπο τοῦ Ἀσκληπιοῦ Giustini καὶ τὸ συγγενικό του τῆς Ἐλευσῖνος⁴¹, ἀποτελεῖ προφανῶς προϊὸν τοπικοῦ ἐργαστηρίου μαρμαρογλυφίας⁴², ἃμεσα δμως ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

2. Ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ (πίν. 36β). Ἀρ. εύρ. 602. Λείπουν τὸ δεξὶ χέρι καὶ τὰ ἄκρα πόδια μὲ τὴν πλίνθο. Σωζ. ὑψ. 0.31 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου διαβρωμένη. Ὁ θεὸς ἔχει στάσιμο τὸ δεξὶ καὶ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Γέρνει πρὸς τὰ ἀριστερά του, στηριγμένος στὴ βακτηρία, ποὺ χάνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μασχάλη του. Σώζονται ἵχνη ἀπὸ τὰ δάκτυλα τοῦ κατεβασμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τὴ βακτηρία. Ἐχει ἀναριγμένο στὸν ἀριστερὸ ὅμοιο ἴματιο, ποὺ δένεται σὲ κόμβο στὸ ὑψος τῆς μασχάλης. Καλύπτει δόλοκληρο τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ πέφτει πρὸς τὰ κάτω μὲ ἀδρὲς κατακόρυφες πτυχώσεις κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ κόμβου μάζα πτυχῶν φέρε-

41. *LIMC II*, 1, 879 κέ., ἀρ. 155-157, 164, 168, 170, 172, 174, 175a, 183, 186 κέ. Ὁ πρῶτος ὑποτίθεται ὅτι ἀποδίδει χάλκινο πρωτότυπο τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὸ δεύτερο θεωρεῖται πραξιτελικὸ ἔργο τοῦ 320 π.Χ. περίπου καὶ ἀποδίδεται, χωρὶς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, στὸν Κηφισόδοτο τὸν νεώτερο (*PLIN. 36, 24*). Πρβ. E. BERGER, «Zwei neue Skulpturfr. zum Problem des 'Asklepios Giustini'», *Festschrift Hausmann* 1982, 63-71. V. UHLMANN, «Wander einer Göttergestalt», *HASBern* 8 (1982) 27-37.

42. Στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἐρέτριας φυλάγονται κι ἄλλα ἡμίεργα γλυπτά, δύο ἀπὸ τὰ ὅποια ἀρχαϊκῶν χρόνων: κεφάλι κούρου μὲ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ὅμοιου (*AA* 17, 1961/2, Χρονικά, 155, πίν. 1665) καὶ ἄγαλμα κόρης ὑψ. 1.07 μ. (*AA* 20, 1965, Χρονικά, 256, πίν. 316β). Πρβ. καὶ E. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, *Tὰ ἐναέτια γλυπτά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἐρέτρια* (διατριβή, Ἀθήνα 1983) 103, 105, 111, 112, πίν. 47a καὶ 49a. Τὰ ἔργα αὐτὰ μαρτυροῦν παρουσία ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

ται διαγώνια μὲ ἐλαφριὰ καμπύλη πρὸς τὸ δεξιὸ γοφό, ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ θώρακα. Ἀπὸ τὴ διαγώνια αὐτὴ μάζα ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ κάτω τριγωνικὴ ἀπόληξη τοῦ ἴματίου, τῆς ὁποίας ἡ κορυφὴ βρίσκεται λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο. Ἡ χαλαρὴ στάση τοῦ θεοῦ μὲ τὴν κλίση τοῦ πάνω μέρους τοῦ κορμοῦ καὶ τὴ μετατόπιση τοῦ ἄξονα τοῦ ἔργου πρὸς τὸ ἀριστερά του, τὸ κοντραπόστο χεριῶν καὶ ποδιῶν, οἵ ἔντονες καμπύλοτητες τῶν περιγραμμάτων στὸ δεξιὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀριστερό, ἡ μεγάλη διαγώνια καμπύλη τοῦ ἴματίου ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὅμο πρὸς τὸ δεξιὸ γοφό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μικρότερες καμπύλες πτυχὲς ποὺ ἔκεινον ἀκτινωτὰ ἀπὸ τὸν κόμπο καὶ καλύπτουν τὸ ἀριστερὸ κατεβασμένο χέρι, δῆλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ ραδινότητα τῆς μορφῆς ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου, στὴν ὁποίᾳ καὶ ἀνήκει, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ ἔργο.

3. Κάτω μισὸ ἀγαλμάτιον Ἀσκληπιοῦ μὲ συμψυὴ πλίνθο, συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια (πίν. 36γ). Ἀρ. ενρ. 556, σωζ. ὑψ. 0.15 μ. Τοῦ ἵδιου ἀκριβῶς τύπου μὲ τὸ προιγούμενο ἀγαλμάτιο, κατώτερης ὅμως ποιότητας. Σώζεται καλὰ ἡ ράβδος μὲ τὸ ἐλισσόμενο φίδι στὰ ἀριστερά του. Χάρη στὴ διατήρηση τῆς πλίνθου καὶ τῶν ἄκρων ποδιῶν (μὲ κλειστὰ ὑποδήματα) κερδίζουμε τὴ σωστὴ ὅψη τοῦ ἔργου καὶ τὴν κάμψη πρὸς τὰ πίσω τοῦ ἀριστεροῦ ἄνετου σκέλους. Διαγράφεται ἐπίσης σαφέστερα ἡ τριγωνικὴ ἀναδιπλωση τοῦ ἴματίου, ποὺ ἐδῶ φτάνει χαμηλὰ ὡς τὸ γόνατο.

Στὴν ἕδια χρονικὴ περίοδο (ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.) καὶ στὸν ἕδιο ἀκριβῶς τύπο μὲ τὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἐρέτριας ἀνήκουν δύο ἀγάλματα τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ Ἀμφιαράου ἀπὸ τὸ ἱερό του στὸν Ὡρωπό. Τὸ ἔνα (σωζ. ὑψ. 0.98 μ.) διατηρεῖται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση, λείπουν ὅμως τὸ κεφάλι, ὁ δεξιὸς βραχίονας καὶ τὰ ἄκρα πόδια⁴³. Σώζεται τμῆμα τοῦ φιδιοῦ ποὺ ἐλίσσεται πάνω στὴ ράβδο. Ἀπὸ τὸ δεύτερο ἀγαλμα Ἀμφιαράου σώζεται μόνο τὸ πάνω μισὸ τοῦ ἀκέφαλου κορμοῦ (ὑψ. 0.22 μ.)⁴⁴. Παρὰ τὸ ἀποσπασματικὸ τῆς διατήρησης, ἀναγνωρίζονται εὔκολα καλλιτεχνικὲς ἀρετές, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ προιγούμενο: ἔντονη πλαστικότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ δυνατοῦ θώρακα, εὐαισθησία στὴ σμίλευση τῶν πτυχῶν τοῦ ἴματίου. Καὶ τὰ τέσσερα ἔργα Ἀμφιαρέου καὶ Ἐρέτριας συγκροτοῦν ὅμοιογενὴ εἰκονογραφικὰ ὅμαδα μὲ κοινὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, ποὺ σχετίζεται ἀμεσα μὲ τὶς παραλλαγὲς τοῦ τύπου τοῦ Ἀσκληπιοῦ Este καὶ κυρίως μ' ἐκεῖνες τοῦ συγγενοῦς τύπου Velia καὶ Ἐπιδαύρου⁴⁵. Ἐχουν προφανῶς κοινὸ πρότυπο πλαστικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ, δημιούργημα τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ παρουσία μάλιστα τεσσάρων παραδειγμάτων τοῦ ἕδιου τύπου στὸν ἕδιο γεωγραφικό, πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ χῶρο Ἐρέτριας-Ωρωποῦ⁴⁶ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε, ἢν δ τύπος

43. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὁ.π. 120 ἀρ. 10, πίν. 34β, δ ὁποῖος τὸ θεωρεῖ ἔργο κατώτερης ποιότητας 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἀγαλμα, ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὁ.π. πίν. 34α, δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίζει τὸν Ἀμφιάραο.

44. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὁ.π. πίν. 35α.

45. LIMC II, 1, ἀρ. 341-343 καὶ 361 (μὲ γυμνὸ ὅμο). Βλ. καὶ G. HEIDRICH, *Asklepioi* (διατριβή, Freiburg 1966).

46. Σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ Νικοκράτη (συγγραφέα καὶ βιβλίου περὶ Βοιωτίας) γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Ὡρωποῦ ἀπὸ Ἐρέτριες, ποὺ διασώθηκε σὲ σπάραγμα παπύρου: F.Gr. Hist. 376 F. Πρβ. M. GIGANTE, *Frammenti sulla pentecontaetia e altri testi storici di Papiri* (Napoli 1970) 75-90. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἔφυγε ἀπὸ τὴν προσοχὴ τόσο τοῦ FR. GESCHNITZER, *Abhängige Orte im gr. Altertum* (Μόναχο 1958) 82-85, ὅσο καὶ τοῦ B. Πετράκου. Βλ. D. KNOEPFLER, *Buck, A History of Boeotia* (βιβλιοκρισία), *Gnomon*

δὲν ἦταν τόσο πλατιὰ διαδεδομένος⁴⁷, νὰ τοποθετήσουμε τὸ πρότυπο τῶν τεσσάρων ἔργων στὸ χῶρο αὐτό. Τὶς μεγαλύτερες πιθανότητες, στὴν περίπτωση αὐτῆς, θὰ συγκέντρωνε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀμφιαράου, μαρμάρινο ἔργο («ἄγαλμα λευκοῦ λίθου»)⁴⁸ ἀγνωστού καλλιτέχνη, ποὺ ἀντλησε προφανῶς τὴν ἔμπνευσή του ἀπὸ λατρευτικὸ ἔργο φημισμένου γλύπτη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Κάθε προσπάθεια ἀναγνώρισης τοῦ «ἄσημου» αὐτοῦ καλλιτέχνη ἀποδεικνύεται φυσικὰ μάταιη. Σημειώνουμε πάντως ὅτι στὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τοποθετεῖται ἡ δραστηριότητα μεγάλου ἀριθμοῦ ἄγαλματοποιῶν καὶ χαλκοπλαστῶν, ὅχι ἴδιαίτερα φημισμένων, γνωστῶν ἀπὸ ἐπιγραφικὲς ἢ φιλολογικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖοι φέρονται ως δημιουργοὶ λατρευτικῶν ἄγαλμάτων καὶ ἀναθημάτων σὲ διάφορες πόλεις καὶ Ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος. Μνημονεύουμε ἐνδεικτικὰ δρισμένους μόνο ποὺ ἐργάστηκαν καὶ στὸ Ἱερὸ τοῦ Ὁρωποῦ, ὅπως τὸν Μητίοχο⁴⁹, τὸν Ἀθηναῖο Σθέννι Ἡροδώρου⁵⁰, τὸν Τεισικράτη τὸν Σικυώνιο⁵¹ καὶ τέλος τὸν Ἀθηναῖο Φείδιππο, ποὺ ἐγκαταστημένος στὴ Χαλκίδα ἔπλασε γύρω στὸ 300 π.Χ. τρεῖς χάλκινους ἀνδριάντες ἀθλητῶν⁵², χωρὶς φυσικὰ νὰ ὑποστηρίζουμε ὅτι ἔνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καὶ δημιουργὸς τοῦ λατρευτικοῦ ἄγαλματος στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὁρωποῦ.

Στὰ τρία ἐρετριακὰ ἄγαλμάτια Ἀσκληπιοῦ ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω, τόσο στὸ πρῶτο ἀρ. 12370, ποὺ ἐντάσσεται στὶς δημιουργίες τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅσο καὶ δύο ἔλληνιστικὰ ἀρ. 602 καὶ 556, ποὺ συγκροτοῦν δόμοιογενὴ δόμαδα μαζὶ μὲ τὰ δύο ἀγάλ-

53 (1981) 144, σημ. 20. Συμπληρωματικὰ γιὰ τὴ σχέση Ὁρωποῦ-Ἐρέτριας θυμίζουμε ὅτι ὁ φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς ἄνδρας τῆς Ἐρέτριας Μενέδημος κατέφυγε στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ ὅτι ἡ πρώτη σύζυγός του ἦταν Ὁρωπία. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ., *Bίος Μενέδημου*, II, 127, 139, 142. Πρβ. Β. ΚΥΡΚΟΥ, *Ο Μενέδημος καὶ Ἐρετριακὴ Σχολή*, Ἀρχεῖο Εὑβ. Μελετῶν (παράρτ. τόμου ΚΓ') (Ἀθῆνα 1980) 167, 172.

47. Στὸν κατάλογο πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο ἀκόμη παραδείγματα, συγγενικὰ μὲ τὸν τύπο Ὁρωποῦ-Ἐρέτριας: 1) Ἅγαλμα ἀκέφαλο Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὑψ. 0.895 μ. τοῦ 2ου (;) π.Χ. αἰ., στὸ San Francisco (ἀρ. 1981.14): *The Search for Alexander*, Suppl. to the Catalogue, The Fine Arts Museums of San Francisco, Febr. 20 - May 16, 1982, S-11. 2) Ἅκεφαλο ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ, ὑψ. 0.70 μ. ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ θεοῦ στοὺς Γόνους τῆς Θεσσαλίας, ὅπου βρέθηκαν καὶ ἄγαλμάτια παιδιῶν: *ΑΔ* 32 (1977). Χρονικὰ 1984, 136-137, πίν. 81γ.

48. ΠΑΥΣ. I, 34. 2: καὶ Ὁρωπίοις ναός ἐστιν Ἀμφιαράου καὶ ἄγαλμα λευκοῦ λίθου. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου ναοῦ εἶναι τελείως ἀβέβαιη, λόγω τῆς κακῆς διατήρησης καὶ τῆς ἀπουσίας ἀνασκαφικῶν στοιχείων. Εἶναι νεώτερος ἀπὸ τὸ μικρὸ ναό. Βλ. ΠΕΤΡΑΚΟ, ὥ.π. 69 καὶ 99 κέ.

49. RE, λ. *Μητίοχος* (LIPPOLD).

50. ΠΑΥΣ. VI, 16.8, 17.5. Ἡταν Ὁλύνθιος ποὺ ἐγκαταστάθηκε καὶ ἐργάστηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ὁλύνθου. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὥ.π. 164. Καὶ ὁ γιός του Ἡρόδωρος Σθέννιδος Ἀθηναῖος ἦταν γλύπτης καὶ δούλεψε καὶ στὸν Ὁρωπό. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὥ.π. 165.

51. Ἀρκετὰ γνωστὸς γλύπτης τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Γλύπτης ἦταν καὶ ὁ γιός του Θοινίας Τεισικράτους καὶ ὁ ἐγγονός του Τεισικράτης Θοινίου: ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὥ.π. 169. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἐργάστηκε στὸν Ὁρωπὸ καὶ ὁ Βοιωτὸς Σάδσις: *IG* II, 1832. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὥ.π. 165. Οἱ πλάστες Ἰππόνικος ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ Ἀγήτωρ ἀπὸ τὴ Λαμία, ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο ως δημιουργοὶ ἀνδριάντων τῶν ἐρετριέων φιλοσόφων Μενέδημου καὶ Ἀσκληπιάδη (πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό τους) δὲν εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλο. Ὁ Ἰππόνικος φέρεται ὅτι προίκισε τὶς κόρες τοῦ Μενέδημου μὲ τρεῖς χιλιάδες δραχμές, ἐνῷ ἡ ἀμοιβὴ του γιὰ τὸν ἀνδριάντα ἦταν τριάντα μνές: ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ., *Bίος Μενέδημου*, II, 138.

52. D. KNOEPFLER, «Contribution à l'épigraphie de Chalcis», *BCH* 101 (1977) 297-312.

ματα του Ἀμφιαρείου του Ὡρωποῦ, ἐπισημάναμε τὴν παρουσία τριγωνικῆς ἀναδίπλωσης του ἴματίου, ποὺ καλύπτει σὰν ποδιὰ τὴν κοιλιακὴ χώρα μὲ τὴν κορυφὴ ἀνάμεσα στοὺς μηροὺς ἥ πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ γόνατο. Τὸ ἐπὶ μέρους αὐτὸ μοτίβο ἀπαντᾶ σὲ γλυπτὰ ἥδη απὸ τὸ 430 π.Χ. περίπου, δπως ἔδειξε ἡ E. Harrison, ἡ ὁποία τὸ περιγράφει ως «apronlike triangular overfall of the himation»⁵³. Ἡ κόρη Albani, ἡ Ἀθηνᾶ Velletri, ὁ Δίας τῆς Δρέσδης, ἀποτελοῦν τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ ἐντυπωσιακὰ παραδείγματα⁵⁴. Ὁ Δίας τῆς Δρέσδης παρουσιάζει ἵδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατὶ ἀποτελεῖ κατὰ τὴν παλιὰ ἄποψη του A. Furtwängler⁵⁵, ποὺ δέχεται καὶ στηρίζει μὲ νέα πειστικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἡ Harrison⁵⁶, ἀντίγραφο του Ἀσκληπιοῦ του Ἀλκαμένη τῆς Μαντίνειας⁵⁷. Τὸν ἵδιο τύπο ἐνδύματος μὲ τριγωνικὴ ἀναδίπλωση ἀναγνωρίζει ἡ Harrison σὲ τρία ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα Ἀσκληπιοῦ τῆς ἵδιας περιόδου, ἓνα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ δύο ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν⁵⁸. Στὰ πρώιμα αὐτὰ ἔργα οἱ πτυχώσεις τῆς ἀναδίπλωσης ἀκολουθοῦν τὶς βαθιές λοξές πτυχές του ἴματίου, ποὺ περνᾶ ἀπὸ κάτω, ταυτίζονται μαζί τους. Ἀντίθετα στὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἐρέτριας, καθὼς καὶ στὸ πληρέστερα σωζόμενο ἀγαλμα του Ὡρωποῦ, οἱ καμπύλες πτυχές τῆς τριγωνικῆς ἀναδίπλωσης διαφοροποιοῦνται ἀπὸ κεῖνες του ὑποκείμενου καὶ ἐπικαλυπτόμενου ἴματίου.

Τὸ τέμενος τῆς Εἰλειθυίας

Στὸν τριγωνικὸ χῶρο ποὺ σχηματίζεται στὴ ΝΑ γωνία τῆς διχύρωσης τῆς πόλης δίπλα σὲ κύρια πύλη του τείχους, σὲ χαμηλή, ἐλώδη σήμερα, περιοχὴ ἀνασκάφηκε τὸ 1917 ἀπὸ τὸν K. Kourosuniώτη μεγάλο ὄρθογώνιο οἰκοδόμημα διαστ. 37 × 40 μ. περίπου, γνωστὸ ως Κάτω Γυμνάσιο ἢ Παλαίστρα⁵⁹ (εἰκ. 1). Τὸ οἰκοδόμημα περιλαμβάνει ἓνα κεντρικὸ ὑπαίθριο χῶρο, διαστ. 22.50 × 22.50 μ. περίπου, ὁ ὁποῖος στὰ νότια καὶ δυτικὰ περιβάλλεται ἀπὸ συνεχὴ στοὰ σὲ σχῆμα Γ, ἐνῶ στὰ ἀνατολικὰ ἀπὸ σύμπλεγμα δωματίων, ποὺ ἀποτελεῖ ὠστόσο νεώτερη ὑστεροελληνιστικὴ προσθήκη. Μακρόστενη αἴθουσα μὲ τετρακιόνιο (;) ἄνοιγμα στὸ μέσο καὶ ἐσωτερικὴ πεσσοστοιχία ἢ κιονοστοιχία κλείνει τὸ αἴθριο ἀπὸ Βορρά. Μνημειακὸ πρόπυλο εἰσόδου βρίσκεται στὰ νότια (εἰκ. 1). Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία του οἰκοδομήματος εἶναι ἐνσωματωμένος ὄρθογώνιος χῶρος, διαστ. 10 × 12 μ. περίπου, ὁ ὁποῖος καὶ προεξέχει ἀρκετὰ ἔξω απὸ τὸν κύριο

53. E.B. HARRISON, «A Classical Maiden from the Athenian Agora», *Hesperia*, Suppl. XX (1982) 43 κέ. Πρβ. B. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗ, «Ἡ βάση του ἀγάλματος τῆς Ραμνουσίας Νέμεσης», *AE* 1978, 60, σημ. 8. S. KARUSU, *Ant. Plastik* XII (1973) 41.

54. HARRISON, ὥ.π. πίν. 5-6.

55. A. FURTWÄNGLER, *Meisterwerke der griech. Plastik* (1983) 84.

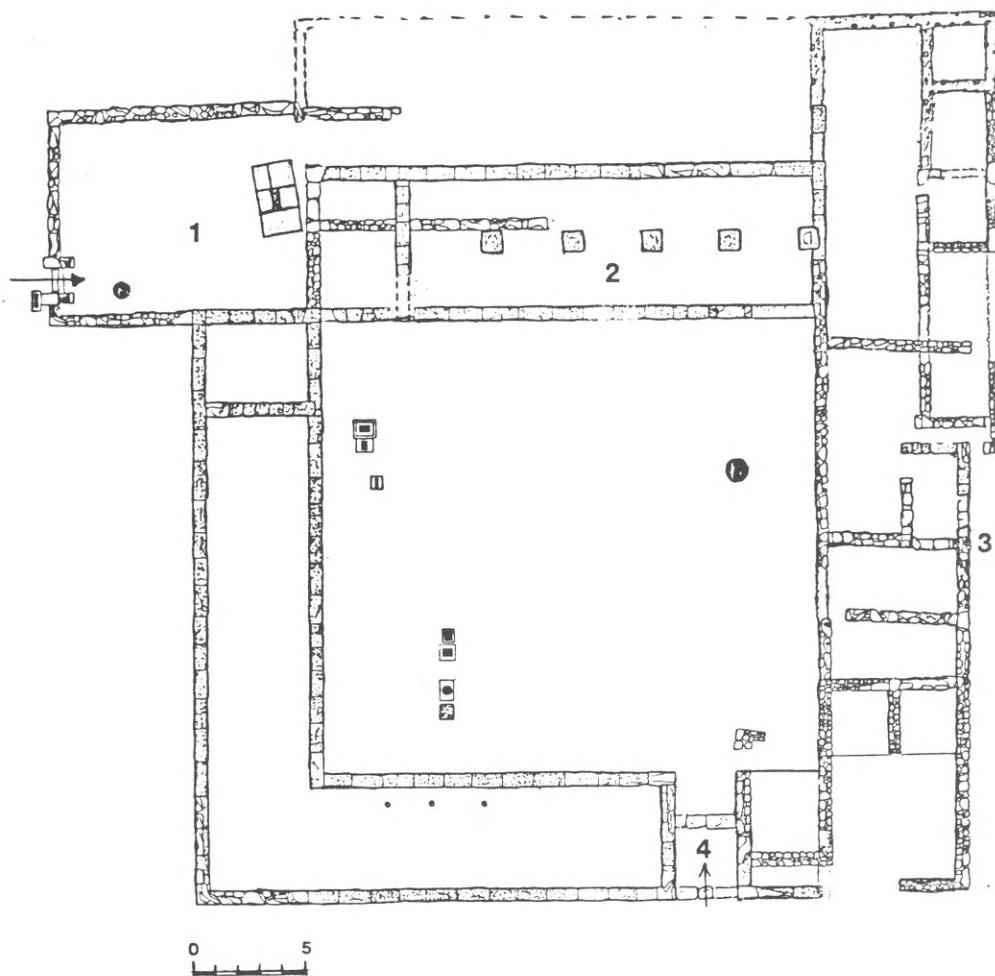
56. HARRISON, ὥ.π. 44 καὶ σημ. 13 καὶ 15, ἡ ὁποία τὸν χρονολογεῖ μετὰ τὸ 420 π.Χ. καὶ ἀπορρίπτει τὴν ἄποψη του ΓΙΩΡΓΟΥ ΔΕΣΠΙΝΗ (*Συμβολὴ στὴ μελέτη του ἔργου του Ἀγοράκριτου*, Ἀθήνα 1971, 133-145) ὅτι ὁ Δίας τῆς Δρέσδης εἶναι ἀντίγραφο ἔργου του 440-430 π.Χ. καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀδη του Ἀγοράκριτου, ποὺ ἦταν στημένος στὸ ναὸ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς στὴν Κορώνεια.

57. ΠΑΥΣ. VIII, 9.1.

58. HARRISON, ὥ.π. πίν. 6d-e καὶ πίν. 7a.

59. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *AE* 1917, 238 κέ. ΠΑΕ 1917, 17. AUBERSON-SCHEFOLD, *Führer*, 145 κέ., εἰκ. 31. ΑΔ 17 (1961/62) Χρονικά, 145, σχ. 3. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *AE* 1969, 177, ἀρ. 17, εἰκ. Α' σελίδας 151.

όγκο τοῦ κτιρίου. Ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν στεγασμένος, ἀποτελοῦσε ὑπαίθριο τέμενος. Ἐχει ἐξωτερικὴ εἰσοδο στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του σὲ μορφὴ προπύλου, ἐνῷ μπροστὰ στὴ δεξιὰ παραστάδα σώζεται *in situ* βάση μὲ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση στήλης. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους, δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἰσοδο, ὑπάρχει

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ τεμένους τῆς Εἰλειθυίας.

φρέαρ, ἐνῷ μπροστὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρίσκεται μεγάλη ὁρθογώνια βάση ἀπὸ πέντε πλάκες, ἐλαφρῶς λοξὰ τοποθετημένη, ποὺ δὲ Κουρουνιώτης ἀναγνώρισε ὡς βάση βωμοῦ⁶⁰, ἐνῷ δὲ Schefold ἐρμηνεύει ὡς βάθρο γιὰ τὸ στήσιμο πλαστικοῦ ἀναθήματος, ἵσως συμπλέγματος δύο μορφῶν⁶¹. Γύρω ἀπὸ τὴ βάση αὐτὴ πάντως δὲ Κουρουνιώτης

60. Βλ. σημ. 59.

61. Αὐτόθι.

βρήκε εἰδώλια. Τὸ πιὸ σημαντικὸ γιὰ μᾶς εὔρημα ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ τεμένους εἶναι δύο θραύσματα ἀπὸ πεσσόσχημο βάθρο ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή⁶²:

Κλευμ[ένη Κλε]αγόρης
Ίλει[θυίᾳ ἀνέ]θηκεν

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τέμενος τῆς Εἰλειθυίας, θεᾶς τοῦ τοκετοῦ⁶³, ἐνσωματωμένο στὸ μεγάλο οἰκοδόμημα μὲ τὸν κεντρικὸ ὑπαίθριο χῶρο, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μᾶς πρέπει νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς λατρευτικό. Κανένα στοιχεῖο δὲν δικαιολογεῖ τὸ χαρακτηρισμό του ὡς Γυμνασίου ἢ Παλαίστρας. Τὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης βρίσκεται ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ θέατρο στοὺς πρόποδες τῆς Ἀκρόπολης⁶⁴. Ἀντίθετα τὸ λατρευτικό του χαρακτήρα μαρτυροῦν ὅχι μόνον ἡ παρουσία τοῦ μικροῦ τεμένους τῆς Εἰλειθυίας, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐντοιχισμένος στὸ μέσο περίπου τῆς ἐξωτερικῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του ὄρος ἴεροῦ⁶⁵ τοῦ 4ου π.Χ. αἱ., καθὼς ἐπίσης καὶ σειρὰ ἔξι τουλάχιστον βάθρων γιὰ ἀναθήματα στὴ δυτικὴ κυρίως πλευρὰ τοῦ αἰθρίου. Παραπλήσια μορφὴ ἔχουν καὶ ἄλλα ἱερὰ τεμένη στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, κυρίως Ἀσκληπιεῖα. Ἀκριβῶς ἀνάλογη μὲ τὴ λεγόμενη Παλαίστρα (ἢ Γυμνάσιο) τῆς Ἐρέτριας εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ λεγόμενου Γυμνασίου τῆς Ἐπιδαύρου⁶⁶, ποὺ ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν Tomlinson⁶⁷ ὡς ἐστιατόριο τοῦ 4ου/3ου π.Χ. αἱ., σχετιζόμενο ἀμεσα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιείου. Μέσα σ' αὐτὸ λάβαινε χώρα ἢ ἐστίασις, ἢ δημοθοινία ἢ τὰ δεῖπνα καὶ τὰ θεοξένια μικρότερων ὅμαδων, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἑορτῶν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ.

"Ἐτσι ἡ μακρόστενη ὑπόστυλη αἰθουσα κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἐρετριακοῦ οἰκοδομήματος μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἐστιατόριο, ὅχι μόνο κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἐστιατορίου τῆς Ἐπιδαύρου ποὺ περιλαμβάνει τρεῖς παρόμοιες ὑπόστυλες αἰθουσες, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ὑπόστυλης αἰθουσας τοῦ ἐστιατορίου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Τροιζῆνος⁶⁸.

62. *IG XII*, Suppl., 572-560. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, «Ἐπιγραφαὶ Ἐρετρίας», *AJ* 23 (1968) 100, πίν. 46B. J. καὶ L. ROBERT, *Bull. Epigr.*, REG 1969, 450.

63. Γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὴ φύση γενικὰ τῆς θεᾶς βλ. πρόσφατα N. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «Μογοστόκοι Εἰλείθυιαι καὶ κουροτρόφοι θεότητες», *AJ* 23 (1972). Μελέτες 1984, 8-10. Πρβ. καὶ S. PINGIATOGLOU, *Eileithyia* (1981) 13 κέ., 46 κέ.

64. *AJA* 1896, 152-165.

65. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ὥ.π. 102, ἀρ. 6. *Führer*, ὥ.π.

66. ΠΑΕ 1901, 49 κέ., πίν. 1-2. *JdI* 32 (1917) 131 κέ.

67. *JHS* 89 (1969) 106 κέ.: τοῦ ἴδιου, *Greek Sanctuaries* (1976) 101, πίν. 35. Πρβ. M.S. GOLDSTEIN, *The Setting of the Ritual Meal in Greek Sanctuaries* (διατριβή, Berkley 1978) 246 κέ. CHR. BÖRKER, «Festbankett und griechische Architektur», *Xenia* 4 (Konstanz 1983) 17, εἰκ. 17.

68. BÖRKER, ὥ.π. εἰκ. 13. Ἡ ἐρμηνεία καὶ τῆς λεγόμενης στοᾶς τῶν ἄρκτων στὴ Βραυρώνα (BÖRKER, ὥ.π. 17 κέ.) ὡς ἐστιατορίου μᾶς βρίσκει σύμφωνον. "Ἐτσι ἡ στοὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ διαμονὴ νεαρῶν κοριτσιῶν (ἄρκτων) τροφίμων τοῦ ἱεροῦ στὴν ὑπηρεσία τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος καὶ σὲ κάθε περίπτωση εἶναι ἀδύνατο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν «Παρθενώνα» τῆς γνωστῆς οἰκοδομικῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως δεχθήκαμε παλαιότερα στηριγμένοι στὶς ἀπόψεις τοῦ ἀνασκαφέα (βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, *Βραυρών*, ἔκδ. Ἀπόλλων 1973, 13 καὶ 19 κέ.). Παρθενών, κατὰ τὸν ἀντίστοιχο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, θὰ πρέπει ἵσως νὰ δονομαζόταν δινάδιος τῆς Παρθένου Ἀρτέμιδος καὶ ἀν δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν Ν ε ὧ (ναὸ) τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς, τότε πρέπει

‘Η θέση τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐρέτριας παραμένει ἄγνωστη πρὸς τὸ παρόν. Ἡ εὔρεση πάντως τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Ἀμφιαστῶν καὶ τοῦ ἐνὸς ἀγαλμάτου Ἀσκληπιοῦ (ἀρ. 12370) στὸ βόρειο κεντρικὸ τομέα τῆς πόλης, δίπλα στὴν «οἰκία τῶν μωσαϊκῶν», δείχνουν ὅτι μάλλον πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἱερό του. Τὸ βάθρο τῶν Ἀμφιαστῶν ὁστόσο δὲν βρέθηκε *in situ* ἀλλὰ ἐντοιχισμένο σὲ μεταγενέστερο τοῖχο, ἐνῷ τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἶχε ἀπορριφθεῖ, ὥστα σημειώσαμε, μαζὶ μὲν μικρὰ ἐπίσης ἀγάλματα ἄλλων θεοτήτων, Κυβέλης, Ἡρακλῆ, Ἀφροδίτης-Ἐρωτος, σὲ ὑστερορωμαϊκὸ ἀποθέτη. Εἰκόνες θεῶν ὅλωστε σὲ μικρὸ μέγεθος βρίσκονται καὶ σὲ ἴδιωτικὲς κατοικίες⁶⁹. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν καὶ τὸ τέμενος μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀπ’ ὅπου προέρχονται πιθανῶς καὶ τὰ ἀγαλμάτια ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν, ποὺ ἔξετάσαμε παραπάνω, νὰ βρίσκεται κοντὰ στὸ τέμενος τῆς Εἰλειθυίας⁷⁰. Στὴν ἴδια περιοχή, δυτικότερα, βρίσκεται ἓνα ἀκόμη μεγάλο σημαντικὸ ἱερὸ τῆς πόλης τὸ γνωστὸ Ἰσεῖον⁷¹. Ἡ ἐγγύτης τέλος τοῦ ἐρετριακοῦ ἱεροῦ τῆς Εἰλειθυίας πρὸς κύρια πύλη τοῦ τείχους δὲν εἶναι συμπτωματική, ὥστα δείχνει ἡ ἀντίστοιχη θέση τῶν ἱερῶν της στὸ Ἀργος (Πανσ. II, 18.3), τὴν Κόρινθο (Πανσ. II, 5.4), τὴν Ἐρμιόνη (Πανσ. II, 35.11) καὶ ἄλλοι.

Κυκλικὸ κτίσμα καὶ Ἡρακλῆς

Στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ πραγματοποιῶ γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ 1974 ὧς σήμερα, σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. BA ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ «ρωμαϊκοῦ τεμένους» (τετράγωνο AA1), πάνω στὸ ὁδόστρωμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ στὸ μέσο τῆς διασταύρωσης, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1976 τμῆμα καμπύλου τοίχου σὲ ἐπαφὴ μὲ δύο καλυβίτες κεραμοσκέπαστους τάφους (13 καὶ 16) παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε τὸ 1982 καὶ ἔφερε στὸ φῶς τὸ ἀνατολικὸ μισὸ περίπου ἐνὸς κυκλικοῦ οἰκοδομήματος, μιᾶς θόλου διαμ. ἔξωτερικῆς 3.20 μ. Τὸ δυτικὸ μισὸ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ σύγχρονο πηγάδι⁷² (εἰκ. 2).

νὰ δεχθοῦμε δύο ναούς: ἓνα πρωιμότερο ἀρχαϊκὸ (ν ε ὠ) κι ἓνα νεώτερο κλασικὸ (Παρθενώνα) γιὰ τὴ μοναδικὴ θεότητα τοῦ Ἱεροῦ, τὴν Ἀρτέμιδα, ὅπου λατρευόταν μὲ τὶς πολλαπλές ὑποστάσεις της. Ἡ νέα ἐρμηνεία τῆς μεγάλης στοᾶς ὡς ἐστιατορίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ τὸ Ἀμφιπολεῖον.. ἐν φράσει διαιτῶνται τῆς ἐπιγραφῆς. Πρόβλημα ἀποτελοῦν τὰ ‘Υ π ε ρ φ α τοῦ Ἀμφιπολείου. Ἡ ἴδια ἡ στοὰ δὲν εἶχε δεύτερο ὅροφο, ἡ λεγόμενη ὁστόσο π α ρ α σ τ ἄ ζ, ποὺ ἀνήκει στὸ ἵδιο μὲ τὴ στοὰ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο, θάμποροῦσε νὰ ἔχει. Στοὰ καὶ περίβολος μαρτυροῦνται ἐπιγραφικὰ γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Εἰλειθυίας στὴ Λάτω: PINGIATOGLOU, ὁ.π. 32 καὶ 48.

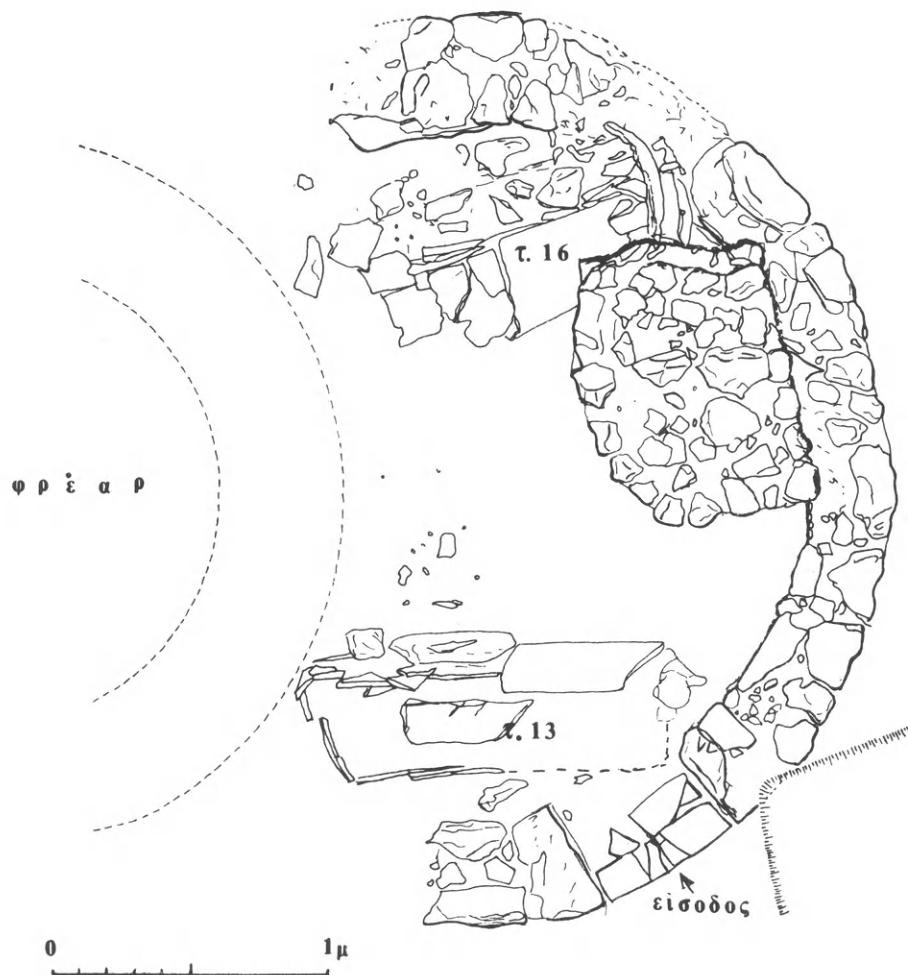
69. Πρβ. M. KREEB, «Drei Marmorstatuetten im Museum von Naxos», *Στήλη, τιμητικὸς τόμος N. Κοντολέοντος* (1978) 331 κέ. J. MARCADÉ, *BCH* 477 (1953) 500 κέ. P. THEMELIS, «Das Archivhaus in Kallipolis», *AAA* XII (1979) 2, 276 κέ., ὅπου βρέθηκαν τρία ἀγαλμάτια θεοτήτων (Πλούτων, Ἀφροδίτη, Μούσα) σὲ ἴδιωτικὴ κατοικία.

70. Εἰλειθυία κοντὰ σὲ Ἀσκληπιό καὶ ‘Υγεία στὸ Αἴγιο τῆς Ἀχαΐας: ΠΑΥΣ. II, 23.7. Πρβ. PINGIATOGLOU, ὁ.π. 92 κέ. (Ἀσκληπιεῖο Ἀθηνῶν).

71. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *AA* 1915, 115-190. ΘΕΜΕΛΗΣ, *AE* 1969, 151, εἰκ. 4, ἀρ. 18. PINGIATOGLOU, ὁ.π. 95 (Ἴσις Λοχία).

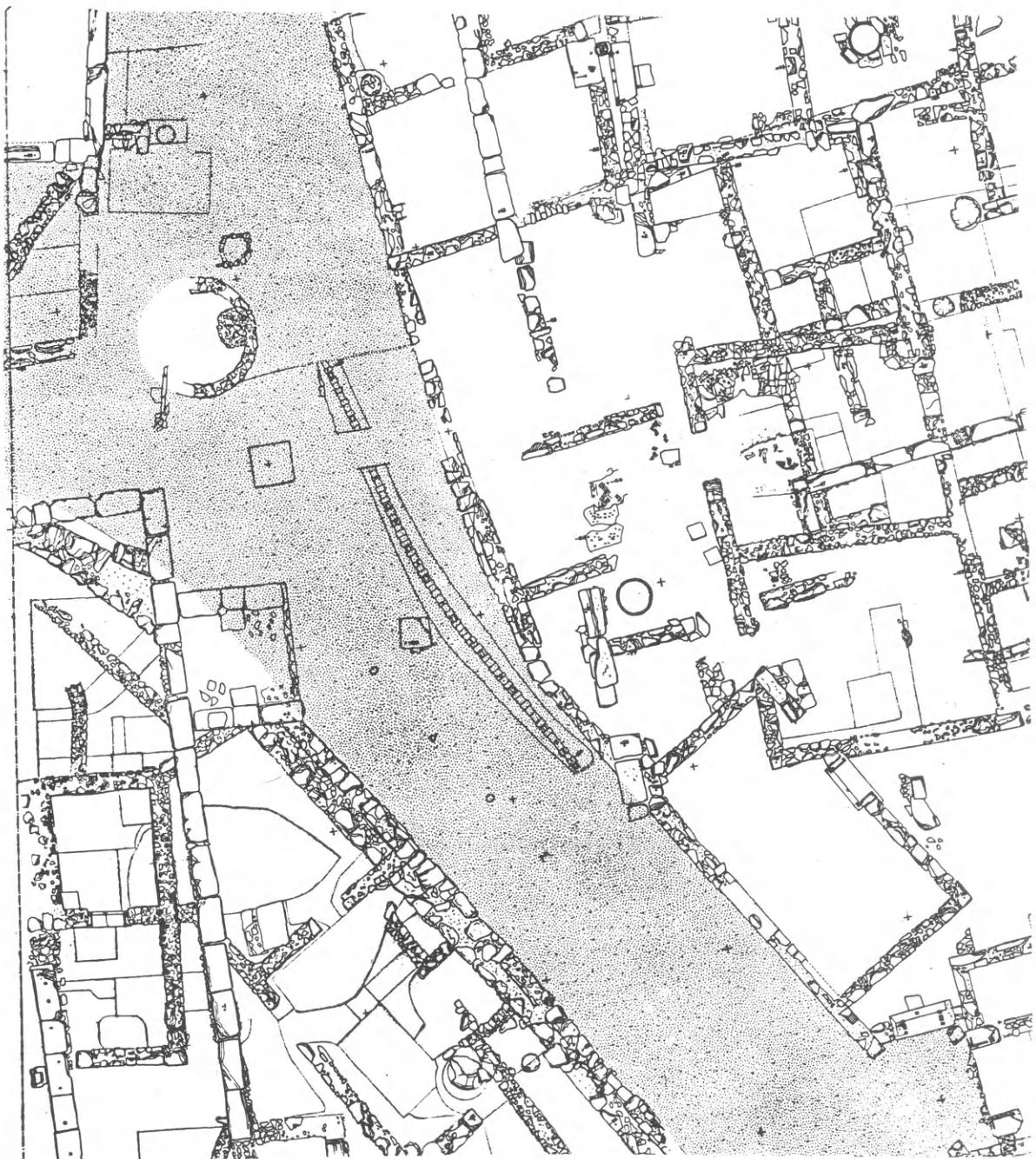
72. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Ἀνασκαφὴ στὴν Ἐρέτρια», *ΠΑΕ* 1982, 170 κέ.

Ο σωζόμενος καμπύλος τοίχος της ἔχει πλ. 0.30-0.40 μ. και εἶναι κτισμένος μὲ δάκανόνιστες ἀσβεστολιθικὲς πέτρες, σὲ δύο παράλληλες σειρὲς χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα. Φέρει γέμισμα ἀπὸ μικρότερες. Οἱ παρεἰὲς εἶναι ἀδρὰ δουλεμένες καὶ οἱ ὄψεις, ὅσο ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ἡ κακὴ διατήρηση, παρουσιάζουν ἀντιστοιχία μὲ τὴν τοιχοδομία τῶν κλασικῶν καὶ πρώιμων ἐλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων τοῦ χώρου. Σὲ τμῆμα τῆς περιφέρειας στὰ ΝΑ καὶ στὸν ἄξονα ἀκριβῶς τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ φέρει ἄνοιγμα εἰ-

Εἰκ. 2. Κάτοψη κυκλικοῦ κτίσματος (Ε. Λεμπιδάκη).

σόδου πλ. 0.50 μ. (εἰκ. 2). Στὸ ἐσωτερικὸ του ἔφερε στρώση ἀπὸ κροκάλες, ἡ δοποία καταστράφηκε στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους. Ἡ τάφρος μάλιστα τοῦ βορειότερου τάφου 16 κατέστρεψε καὶ μέρος τοῦ τοίχου τῆς θόλου. Μεταξὺ τῶν τάφων ἀποκαλύφθηκε λιθόκτιστη βωμόσχημη κατασκευὴ 0.70×1.00 μ. περίπου, ποὺ πατᾶ ἐν μέρει πάνω στὸν τοίχο τῆς θόλου (εἰκ. 2). Εἶναι σύγχρονη μὲ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους καὶ χρησιμοποιοῦνταν πιθανῶς ὡς τράπεζα ἐναπόθεσης

Εἰκ. 3. Κάτωψη τῆς περιοχῆς τοῦ τρίστρατου μὲ τὴ θόλο (Δ. Σβολόπουλος).

προσφορῶν γιὰ τοὺς νεκρούς. Μία παρόμοια εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1976 ἔξω ἀπὸ τὴν θόλο, 0.50 μ. βορειότερα.

Ἡ θέση τῆς θόλου στὸ μέσο τῆς διασταύρωσης καὶ ἡ τοποθέτηση τῆς εἰσόδου της στὸν ἄξονα τοῦ δρόμου δείχνουν καταρχὴν τὴν ἅμεση χρονική, ἀλλὰ καὶ λειτουργικὴ σχέση της μὲ τὸ δρόμο, ὁ δόποιος στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ διευρύνεται καὶ διχάζεται πρὸς τὰ Β καὶ ΒΔ (εἰκ. 3). Μολονότι τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς θόλου, ἐντούτοις εἶναι προφανὲς ὅτι συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ τὴν κλασικὴ (4ος π.Χ. αἰ.) καὶ τὴν Ἑλληνιστικὴ (3ος-2ος π.Χ. αἰ.) φάση τοῦ δρόμου. Ἡ ἀνωδομή της θὰ κατέληγε σὲ ἐπίστεψη ποὺ εἶχε τὴν μορφὴ θριγκοῦ, χωρὶς τὴν παρουσία πτεροῦ. Θραύσματα ἐνὸς τέτοιου θριγκοῦ κυκλικοῦ κτίσματος τῶν διαστάσεων τῆς θόλου μας βρέθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ καθηγητῆ P. Ducrey (Οἰκία Μωσαϊκῶν) λίγα μέτρα βορειότερα.

Τὸ ἄνω τμῆμα ἐνὸς μαρμάρινου μοντέλου θόλου διαμ. 0.50 μ. (ἀρ. εύρ. 1187) στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Ἐρέτριας, μὲ ἴωνικὸ θριγκὸ καὶ φοιλιδωτὴ στέγη (πίν. 37), ποὺ θυμίζει τὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη, βοηθᾶ νὰ ἀναπλάσουμε τὴν μορφὴ ποὺ θὰ εἶχε περίπου ἡ ἐπίστεψη τέτοιων κυκλικῶν κτισμάτων, ποὺ στὴν Ἐρέτρια, δπως ἀποδεικνύεται, ἦταν ἴδιαίτερα ἀγαπητά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μεγάλη θόλο τῆς ἀγορᾶς τῆς Ἐρέτριας διαμ. 10.50 μ.⁷³, ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε τὰ δύο λουτρικὰ κυκλικὰ οἰκοδομήματα διαμ. 5.70 μ. μὲ τοὺς 21 λουτῆρες κοντὰ στὸ λιμάνι⁷⁴, καὶ τέλος μία κυκλικὴ πάρινη βάση, διαμ. 3.40 μ. (διάμ. θόλου μας 3.20 μ.) δίπλα στὸ δυτικὸ παρασκήνιο τοῦ θεάτρου τῆς Ἐρέτριας, ποὺ ἔφερε κυκλικὸ ναΐσκο ἥ χορηγικὸ μνημεῖο⁷⁵.

Μὲ δεδομένο τὸ λατρευτικὸ χαρακτήρα τῆς θόλου προχωροῦμε στὴν ἀναζήτηση τῆς θεότητας, πρὸς τιμὴν τῆς δόποιας εἶχε ἰδρυθεῖ. Στὸ νοῦ ἔρχεται ὁ Ἐρμῆς ως προστάτης τῶν στρατοκόπων καὶ κυρίως ἡ τρίμορφη θεὰ Ἐκάτη, ποὺ ἔφερε τὴν προσωνυμία Ἐνοδία καὶ στηνόταν στὰ τρίστρατα μπροστὰ στὰ σπίτια γιὰ νὰ διώχνει τὸ κακό⁷⁶. Στὸ

73. *AJ* 17B (1961/2) 148 κέ. P. AUBERSON-K. SCHEFOLD, *Führer durch Eretria*, 123 κέ., εἰκ. 26-27. B. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, «Στοὰ στὴν ἀγορὰ τῆς Ἐρέτριας», *AEM ΚΔ'* (1981-82) 325, εἰκ. 1.

74. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *PAE* 1900, 55. 1916, 48. R. GINOUVÈS, *Balaneutikè* (1962) 434. *Führer*, ὥ.π. 127 κέ., εἰκ. 29. Τὴν ἕδια διάμετρο (5.70 μ.) ἔχουν τρεῖς θόλοι ποὺ βρέθηκαν στὴν Πέλλα τῆς Μακεδονίας σὲ ἐπαφὴ μὲ ἓναν τεράστιο κυκλικὸ περίβολο, διαμ. 30.30 μ., τοῦ τέλους 4ου/ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. (ἐποχῆς Ἀντιγόνου Γονατᾶ;) ποὺ ἐρμηνεύεται περιέργως ως στοά. Ἰσως πρόκειται γιὰ χῶρο συνάθροισης πολιτικοῦ-λατρευτικοῦ χαρακτήρα: *AJ* 19 (1964) Χρονικά, 34, πίν. 398β. *AJ* 20 (1965) Χρονικά, 414 κέ. σχ. 2, πίν. 469. Βλ. καὶ τὴν ἐνσωματωμένη στὸ λεγόμενο ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας θόλο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἰσόδο: M. ANDRONICOS, «*Vergina, the prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace*», *SIMA* XIII (1964) εἰκ. 10, δωμ. Th. Πρβ. S. MILLER, *AJA* 76 (1972) 78 κέ., Fl. SEILER, *Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, Typologie und Funktion Kunstmässiger Rundbauten* (1986), ὅπου ἔξετάζονται θόλοι ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ ως τὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια στὴ Λαθούρεσα Ἀττικῆς, τὸ Καβείριο τῆς Θήβας, τὴν Ἀθῆνα, τὴν Ἐρέτρια, τοὺς Δελφούς, τὴν Ἐπίδαυρο, τὴν Ολυμπία (Φιλιππεῖον), τὴν Πάρο, τὴν Στύμφαλο καὶ τὴν Πέλλα, καθὼς καὶ οἱ πολυάριθμοι μονόπτεροι. G. ROUX, *Trésor Temples, Tholos στὸ Temples et Sanctuaires* (1984) 166 κέ. Ἰδιαίτερα γιὰ τὶς θόλους τῆς Μακεδονίας βλ. St. GROBEL-MILLER, *Hellenistic Macedonian Architecture: its style and painted Ornamentation* (διατριβή, 1971) 181.

75. AUBERSON-SHEFOLD, *Führer*, 48, εἰκ. 4.

76. M. NILSSON, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία (Μετφρ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Θεσσαλονίκη 1979) 6, 77, 88. Τοῦ ἕδιου, *Griech. Feste*, 400: λατρεία Ἐνοδίας στὴ Θεσσαλία. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς

κέντρο ένος τρίστρατου είναι κτισμένη και ή θόλος πού άποκαλύψαμε. Θυμίζουμε ότι σε άποσταση 2 μ. ΝΔ άπό τη θόλο, πάνω στὸ δρόμο, βρέθηκε τὸ 1977 τὸ πάνω μέρος μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης⁷⁷, ποὺ μολονότι χρονολογεῖται γύρω στὸ 500 π.Χ. Θὰ μποροῦσε νὰ ύποθέσει κανεὶς ότι εἶχε στηθεῖ μέσα στὴ θόλο σὲ μία δεύτερη χρήση της⁷⁸. Σύμφωνα μὲ σχόλια τοῦ λατίνου γραμματικοῦ τοῦ 4ου μ.Χ. αἱ. Servius (*Ad Aen.* 9.406 ἔκδοση Thilo-Hagen): «Aedes autem rotundas tribus diis dicunt fieri debere, Vestae, Diana vel Herculi vel Mercurio». Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς φυσικὰ δὲν ἴσχυει οὔτε γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ σχολίου, τὰ κυκλικὰ κτίσματα σχετίζονται μὲ χθόνιες γενικὰ θεότητες⁷⁹ κι ὅχι ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν Ἑστία, τὴν Ἀρτέμιδα, τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Ἐρμῆ. Μολονότι δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε οὔτε τὴν Ἑκάτη οὔτε τὸν Ἐρμῆ, ὁστόσο φαίνεται πιθανότερο νὰ συνδέεται ή θόλος μὲ τὴ μαρτυρημένη στὴν Ἐρέτρια λατρείᾳ τοῦ μεγάλου ἥρωα Ἡρακλῆ, τοῦ νικητῆ καὶ τοῦ ἰδιου τοῦ θανάτου, ποὺ εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἀποδιώχνει κάθε εἰδους κακὸ καὶ νὰ προστατεύει τὸ σπίτι καὶ τὴν οἰκογένεια⁸⁰.

Ἡ λατρείᾳ τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Ἐρέτρια είναι πολλαπλὰ μαρτυρημένη. Οἱ ἑτήσιες πρὸς τιμήν του τελετὲς συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ ἀθλητικοὺς ἀγῶνες μὲ ἔπαθλα γιὰ τοὺς νικητές. Τὴν παλαιότερη μαρτυρία μᾶς προσφέρει τὸ θραύσμα ἀπὸ τὸ περιχείλωμα πήλινου δίνου μὲ ἐμπίεστη καὶ ἀνάγλυφη ἐπίθετη διακόσμηση στὸν τύπο τῶν ἀνάγλυφων πιθαμφορέων τοῦ βοιωτικού κλαδικοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ φέρει χαραγμένη ἐπιγραφὴ τῶν μέσων τοῦ δου π.Χ. αἱ.:

...]*δρος τοι herakleī ποι[έσας ἀνέθεκε*⁸¹

Στρατίας: ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *Ἐτ. διάλογοι*, 9.1. Τὴ μορφὴ μικροῦ κυκλικοῦ μονόπτερου μὲ τέσσερις ἵωνικοὺς κίονες φαίνεται πὼς εἶχε τὸ ἱερὸ τοῦ Ἐρμῆ καὶ τῆς Μαίας στὴ Δῆλο: F. ROBERT, *Thymélè* (1934) 88 κέ. Μικρὸ ἱερό, ἵσως Ἑκάτης, στὴ διασταύρωση τῆς δόδοι τῶν Παναθηναίων βόρεια ἀπὸ τὸ Ἐλευσίνιο. Βλ. Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, *Ἡ ἀρχαία ἀγορά τῶν Αθηνῶν*. *Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως*, ἀρ. 8, 1965, 84, σχ. 19 (ἀρ. 42).

77. *PAE* 1977, 34-35, πίν 14a-15γ. E. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, ἔ.ἄ. 107, ἀρ. 13, πίν. 51β.

78. Ἡ ἐρμαϊκὴ αὐτὴ στήλη (ἀρ. ενδρ. 1436) ἡταν πιθανῶς στημένη σὲ πρώτη χρήση πάνω στὴ γνωστὴ βάση «τῆς ἀρχῆς τῶν ἀειναῦτων»: B. PETRACOS, «Dédicace de ἀειναῦται d’Erétrie», *BCH* 87 (1963) 545-547. L. ROBERT, *Bull. Epigr. REG* 1964, 406. N. KONTOLEON, «Οἱ ἀειναῦται τῆς Ἐρετρίας», *AE* 1963 (1965) 1 κέ. Τὸ σωζόμενο μέσα στὸν ὀρθογώνιο μολυβδοχοιημένο τόρμο τῆς βάσης κάτω τμῆμα ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ μάρμαρο Πεντέλης, μὲ ὑπολογισμὸ τῆς πρὸς τὰ πάνω μείωσης, μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ ἄνω τμῆμα τῆς δικῆς μας στήλης. "Αν ἡ σύνδεση θεωρηθεῖ βέβαιη, τότε ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 500 π.Χ., στὴν περίοδο τῆς ἐρετριακῆς Θαλασσοκρατίας (504-490 π.Χ.) καὶ ὅχι στὰ 411-394 π.Χ. τῆς ἀποτίναξης τοῦ ἀθηναϊκοῦ ζυγοῦ, διόπειταν ὅπως ύποστηρίζει ὁ Κοντολέων. Ἡ καταστροφὴ τοῦ μνημείου μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἔτσι στὴν Περσικὴ εἰσβολὴ τοῦ 490 π.Χ. Πρβ. I. S. TRIANTH, «Ἀρχαϊκὲς ἐρμαϊκὲς στήλες», *AA* 32 (1977) Μελέται, 121, πίν. 54-55. A. RITSONIS, «Eine Hermestelle aus Eretria», *AAA* 17 (1984) 147 ὥ.π.

79. ROBERT, ὥ.π. 423 κέ.

80. M. NILSSON, *Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία*, 76, πίν. 9,9. Πρβ. καὶ A. FRICKENHAUS, *AM* 1911, 113-114. Τοῦ ἰδιου, *AA* 1913, 114 κέ. Μικρὰ ἱερὰ τοῦ Ἡρακλῆ, ἄγνωστης δύμως μορφῆς, ύπηρχαν σὲ πολλὲς θέσεις στὴν Ἀττική: Ἀρποκρατίων s.v. Ἡράκλεια. Πρβ. L. FARRELL, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality* (1921) 102-111. S. SOLDERS, *Die Ausserstädtischen Kulte und die Einigung Attikas* (1931) 76-80. S. WOODFORD, *Studies Presented to G.M.A. Hanfmann* (1971) 211-225. FR. RAKOB - W. -D. HEILMEYER, *Der Rundtempel am Tiber in Rom* (1973) 37 κέ. (Aedes Herculi Invicti).

81. K. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *AE* 1911, 35. 24. *IG IXX*, 9, 257. L. H. JEFFERT, *Local Scripts*, ἀρ. 10. P.

*Ακολουθεῖ ό χάλκινος λέβητας ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο (ἀρ. εύρ. 1318) μὲ χαραγμένη στὸ χεῖλος τὴν ἐπιγραφή:

Ἐρετριάθεν ἄθλον παρ' ἡρακλέους⁸²

Τὴν τρίτη, ἀβέβαιη ὅμως, μαρτυρία μᾶς δίνει ἔνας ἀσβεστολιθικὸς κιονίσκος ποὺ βρέθηκε τὸ 1979 ἔναντι ρησιμοποιημένους σὲ παλαιοχριστιανικὸ τάφο ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Φέρει τὴν ἔξῆς ἐλλιπὴ ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. σὲ ἐλεγειακὸ δίστιχο:

*Τιμοκράτης ἀνέθηκε Διο[...]
ἀνδρῶν νικήρας, τῷ χάριν ἀν[τιδιδούς]*

ποὺ ἡ Altherr-Charon⁸³ συμπληρώνει Διὸ[ς] κούρφ καὶ ἑρμηνεύει Ἡρακλεῖ. Ὁ Ἡρακλῆς ὡστόσο δὲν ἀποκαλεῖται «Διὸς κούρος» καὶ ἡ συμπλήρωση Διο[νύσῳ φαίνεται πιθανότερη, ὅπως παρατήρησε ὁ D. Knoepfler σὲ ἀνακοίνωσή του τὸ 1985.

Σημαντικότερη τέλος γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν του, στοὺς ὅποίους περιλαμβανόταν καὶ ὁ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου δρόμος, εἶναι ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. γιὰ τὸν γυμνασίαρχο Ἐλπίνικο Νικομάχου (*IG XII*, 9, 234).

Πέρα ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τρία γλυπτά στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐρέτριας σχετίζονται ἀμεσα μὲ τὸν Ἡρακλῆ:

a. *Μαρμάρινος κορμὸς Ἡρακλῆ* (ἀρ. εύρ. 12372). Βρέθηκε τὸ 1978 σὲ ἀποθέτη, 15 μ. ἀνατολικὰ ἀπὸ τὴ θόλο τοῦ τρίστρατου⁸⁴. Λείπει τὸ κεφάλι μὲ τὸ λαιμό, τὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω, τὰ χέρια ἀπὸ τὸ ὑψος τοῦ μπράτσου. Σωζ. ὑψ. 0.33 μ. Σώθηκε καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ρόπαλό του ὑψ. 0.065 μ. μὲ ἔξι ρόζους, ποὺ πάνω του στηρίζοταν προφανῶς τὸ δεξὶ χέρι τοῦ ἥρωα (πίν. 38). Στάσιμο εἶναι τὸ ἀριστερὸ σκέλος, ἐνῶ ἄνετο προβάλλει τὸ δεξί. Τὸ ἀριστερὸ χέρι φαίνεται νὰ κάμπτεται ἀπὸ τὸν ἀγκώνα πρὸς τὰ ἐμπρός, τὸ κεφάλι ἔστρεφε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς μορφῆς. Παρὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις τὸ ἔργο προδίδει τὸ χέρι ἰκανοῦ καλλιτέχνη. *Ἀποτελεῖ δημιουργία τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. στὰ πρότυπα τῶν γυμνῶν ἀθλητῶν τῆς Πολυκλείτειας παράδοσης. Στέκεται χρονικὰ πολὺ κοντὰ στὸν Ἡρακλῆ Lansdown μὲ ἀντίστροφη ponderation καὶ προηγεῖται τῶν γυμνῶν ἀθλητῶν τοῦ ἀναθήματος τοῦ Δαόχου⁸⁵.

*Ως τύπος ὡστόσο ἀγάλματος ἐντάσσεται στὴν ὁμάδα τῶν παρακάτω πέντε, μικροῦ μεγέθους

THEMELIS, *Früh-griechische Grabbauden* (1976) 104, πίν. 18a-b. ANT. ALTHERR-CHARON - F. LESSERE, «Héraclès à Erétrie», *Études de Lettres* 2 (1981) 30.

82. *IG XII*, 9, 272. Εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ώς τεφροδόχος κάλπη. Πρβ. καὶ CHARON - LESSERE, ὥ.π.

83. CHARON - LESSERE, ὥ.π. 32.

84. *PAE* 1978, 26, ἀρ. 3, πίν. 22a-d.

85. S. HOWARD, *The Lansdown Heracles*² (1978) 25 κέ. D. ARNOLD, «Polykletnachfolge», *JdI* 25 (1969). A. LINFERT, *Von Polyklet zu Lysipp* (διατριβή, 1966) 35 κέ. H. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΥ, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ μνημείου τοῦ Δαόχου», *AE* 1972, πίν. 23, 25, 27.

μαρμάρινων ἀγαλμάτων Ἡρακλῆ, ποὺ ἀνάγονται σὲ κοινὸ αὐστηρορυθμικὸ χάλκινο (;) πρότυπο, ἔργο πιθανῶς τοῦ Μύρωνος⁸⁶.

1. Ἀγαλμάτιο στὸ Museum of Fine Arts τῆς Βοστώνης (L.D. Caskey, *Cat. of Greek and Roman Sculpture, M. of F. A. Boston*, 1925, 133. Lippold, *Handb. d. Arch.* III, 1950, 139, πίν. 49.2. Ἰντζεσίλογλου, ὁ.π. εἰκ. 2. Howard, ὁ.π. εἰκ. 7).
2. Ἀγαλμάτιο στὸ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης (*Guide to the Collections*, 1951, 53, πίν. 38. Ἰντζεσίλογλου, ὁ.π. 97, εἰκ. 3α-β).
3. Ἀγαλμάτιο στὸ Museo Arqueológico Nacional τῆς Μαδρίτης (Lippold, ὁ.π. 127, εἰκ. 1-2. Ἰντζεσίλογλου, ὁ.π. εἰκ. 4).
4. Ἀγαλμάτιο στὴ Συλλογὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Göttingen (AA 82, 1967, 407, εἰκ. 9-12. Ἰντζεσίλογλου, ὁ.π. 27, σημ. 10).
5. Κεφάλι (ἀρ. 557) στὴ Συλλογὴ Ντ. Γουλανδρῆ (Χ. Ντούμας - Λ. Μαραγκοῦ, *Συλλογὴ Ν.Π. Γουλανδρῆ*, Κατάλογος ἑκδ., Ἀθήνα 1978, 973, ἀρ. 148).

Θεωροῦμε περιττὸ νὰ ἀπαριθμήσουμε καὶ νὰ συζητήσουμε ἐδῶ τὰ ἀμφισβητούμενα ἀντίγραφα καὶ ὅλες τὶς παραλλαγὲς τοῦ τύπου, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἀνάγλυφα, νομίσματα, δακτυλιόλιθους, λυχνάρια κλπ., ὡς τὴν ὑστερη ἀρχαιότητα. Σημειώνομε δὲ τὸ ἀγαλμάτιο Ἡρακλῆ τῆς Ἐρέτριας, ἔστω καὶ ἀκέφαλο, παρουσιάζει ἴδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὡς μετάπλαση τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ποὺ βρίσκεται πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ πρότυπο ἀπ' ὅ, τι τὰ παραπάνω ἀντίγραφα. Οἱ μικρές του διαστάσεις ἔρχονται τέλος νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη δὲ τὸ πρότυπο ἦταν μικροῦ μεγέθους, μολονότι τὰ ὄψη τῶν ἀντιγράφων δὲν συμπίπτουν ἀκριβῶς, ἀλλὰ κυμαίνονται ἀπὸ 48-57 ἔκ. περίποι.

β. *Μαρμάρινο ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ στὸν Ἡρακλῆ*, διαστ. 0.49×0.67 μ. (ἀρ. εύρ. 631), συγκολλημένο ἀπὸ ἔξι θραύσματα καὶ ἐλλιπὲς στὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία καὶ στὸ κέντρο (πίν. 39), φθαρμένο ἀπὸ φωτιά (;). Πλαισιώνεται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ δύο παραστάδες ποὺ φέρουν ἐπιστύλιο μὲ χαμηλὸ γεῖσο καὶ ἀκροκέραμα. Στὸ ἀριστερὸ τοῦ ἀναγλύφου ὁ ἥρωας γυμνὸς πρὸς δεξιὰ στραμμένος κάθεται σὲ βράχο, σκεπασμένος μὲ τὴ λεοντή του, μπροστὰ ἀπὸ κυκλικό (;) περιστύλιο. Μπρὸς στὰ πόδια τοῦ Ἡρακλῆ χαμηλὸς ἀρτόσχημος βωμὸς (δμφαλός;). Ἀμέσως δεξιὰ ἀνδρικὴ γενειοφόρος μορφή, προφανῶς ἵερεας, ποὺ φορεῖ ποδήρη χιτώνα μὲ κοντὲς χειρίδες, κρατεῖ ἵεροθυτικὸ μαχαίρι στὸ κατεβασμένο ἀριστερό του χέρι⁸⁷, ἐνῶ ἔχει λυγισμένο πρὸς τὰ πάνω τὸ δεξὶ στὴ γνωστὴ χειρονομία τοῦ σεβίζοντος. Ὁ ἵερεας ὁδηγεῖ ταῦρο γὰ τὴ θυσία. Πίσω ἀπὸ τὸν ἵερεα νεαρὸς ἀγένειος ἀναθέτης μὲ χιτώνα καὶ ἴματιο ἀναστηκώνει τὸ δεξί του στὴν ἴδια χειρονομία τοῦ σεβίζοντος. Ἀττικὴ ἐργασία τοῦ 340 π.Χ. περίπου⁸⁸.

γ. *Μαρμάρινος Ἐρμηρακλῆς* (ἀρ. εύρ. 1223). Λείπει τὸ ἐνθετο κεφάλι καὶ τὸ κάτω τμῆμα τῆς

86. OVERBECK, *Schriftquellen*, 540. X. INTZESILOGLOU, «Κεφάλι Ἡρακλῆ, Συλλογῆς Ντ. Γουλανδρῆ», *AAA* 12, 1 (1979) 93 κέ. Πρβ. E. WALTER - KARYDI, «Spätarchaische Gemenschneider», *JBM* 70 (1975) 32, εἰκ. 38.

87. A. MANTHES, *Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἱερειῶν καὶ τῶν ἱερέων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη* (διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983) 99 κέ., πίν. 32-34. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἐρέτριας δὲν περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τοῦ Μάντη.

88. AUBERSON - SCHEFOLD, ὁ.π. 170. E. MITROPOULOU, *Five Contributions to the Problem of Greek Reliefs* (Ἀθήνα 1976) 28, εἰκ. 7.

στήλης μὲ τὴ βάση. Σωζ. ύψ. 0.73 μ. Διαστάσεις στήλης κάτω: 18.5×14 ἑκ. Ὁ ἥρωας φορεῖ ἴματιο, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ διαγράφεται τὸ σαρκωμένο σῶμα καὶ ἡ κάπως διογκωμένη κοιλιὰ καὶ ἔχει ριγμένη στοὺς ὅμους τὴ λεοντῆ. Κάμπτει πρὸς τὸ στῆθος τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἴματιο δεξὶ χέρι καὶ κρατεῖ (μέσα ἀπὸ τὸ ὄφασμα) ἕνα ἀπὸ τὰ πέλματα τῆς λεοντῆς. Μὲ τὸ ἀριστερὸ συγκρατεῖ πάνω του τὸ ρόπαλο, ποὺ φέρεται πρὸς τὸν ἀριστερὸ ὄφο. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι προβάλλει τὸ κεφάλι τῆς λεοντῆς, 2ος αἱ. π.Χ.⁸⁹

Ἡ ἀκριβὴς θέση εὑρεσης τῶν δύο τελευταίων γλυπτῶν δὲν εἶναι δυστυχῶς γνωστή. Τὸ ἀνάγλυφο ἀρ. 631 πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ μαρτυρημένο ἐπιγραφικὰ Ἡράκλειο τῆς Ἐρέτριας, ἐνῶ δὲ Ἡρμηρακλῆς θὰ ἔβρισκε τὴ θέση του στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης. Ὁ γυμνὸς ὅμως κορμὸς τοῦ Ἡρακλῆ θὰ μποροῦσε νὰ ἥταν στημένος μέσα στὴ θόλο τοῦ τρίστρατου τῆς ἀνασκαφῆς μας. Ἡ θέση ποὺ βρέθηκε, οἱ χρόνοι δημιουργίας καὶ τὸ μικρό του μέγεθος ἀποτελοῦν πρόσθετα ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ συσχετισμό του μὲ τὴ θόλο. Ἡ μικρὴ αὐτὴ θόλος δὲν ἀποτελεῖ φυσικὰ μὲ κανένα τρόπο τὸ ἐπίσημο Ἡράκλειο τῆς πόλης, στὸ ὅποιο ἀναφέρεται ἵδιαίτερα ἡ ἐλληνιστικὴ ἐπιγραφὴ *IG XII*, 9, 234 καὶ ποὺ ἡ θέση του παραμένει ἄγνωστη.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

89. AUBERSON - SCHEFOLD, ὥ.π. 185. Πρβ. τὸν Ἡρμηρακλῆ ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ Ἀγίου Ἀνδρέα Πατρῶν (σημ. ἀκτὴ Δυμαίων) ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα: N. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις*, βιβλία 7-8, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν (Ἀθῆνα 1980) 99, εἰκ. 51, ὁ ὄποιος σώζει τὸ γενειόφορο κεφάλι, φορεῖ τὴ λεοντῆ μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ δὲν κρατεῖ ρόπαλο. Ὁ περιηγητὴς ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (VIII, 31. 7) εἶδε μεταξὺ ἄλλων μέσα στὸν περίβολο τῶν Μεγάλων Θεῶν (Δήμητρας καὶ Κόρης) στὴν ἀρκαδικὴ Μεγαλόπολη καὶ Θεῶν ... ἀγάλματα τὸ τετράγωνον παρέχοντα σχῆμα, στὰ ὄποια συγκαταλέγεται καὶ ὁ Ἡρακλῆς. Σὲ νομίσματα Μεγαλοπολιτῶν τοῦ 2ου μ.Χ. αἱ. εἰκονίζεται ὁ Ἡρμηρακλῆς τοῦ περιβόλου τῶν Μεγάλων Θεῶν πιθανῶς, σὲ τύπο συγγενὴ πρὸς τὸν ἐρετριακό: ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, ὥ.π. 292, εἰκ. 279. Τετράγωνο σχῆμα ὄπως αὐτὸ τῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν είχαν οἱ εἰκόνες καὶ ἄλλων θεοτήτων, ὄπως π.χ. τῆς Ἀφροδίτης: ΠΑΥΣ. I, 19.2. Πρβ. καὶ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Ἀττικά, 282, εἰκ. 160.

ON THE UNITY OF ANTIGONE'S CHARACTER IN SOPHOCLES' *ANTIGONE*

The manner in which Sophocles presents Antigone clinging to life, resenting death and full of self-pity, as she leaves the stage to proceed to her «strange tomb» (806 ff.), has surprised and troubled many of the students and admirers of that famous play. They feel that it stands in direct contrast with the fearless and uncompromising character of the maiden who, regarding death with full contempt, had disobeyed Creon's orders and performed her pious duty to her brother. Of these – and among them are many and most distinguished scholars – I shall mention only three: Tycho v. Wilamowitz, who in his well-known book *Die dramatische Technik des Sophokles* (Berlin 1917, 46 ff.) speaks about the «Uneinheitlichkeit von Antigones Charakter», A. Machin, who in his book *Cohérence et Continuité dans le théâtre de Sophocle* (Paris 1983, 240) takes the same line, and most recently Jacqueline de Romilly, who in her interesting study *Patience mon Cœur* (Paris 1984, 91) writes: «On n'a pas plus d'explication lorsque Antigone elle-même passe du désir de la mort au regret de la vie», and then continues to say, «certes les deux sentiments sont naturels, compréhensibles»¹.

I should like to suggest that Antigone's attitude and her words in her last appearance on the stage are determined by two important factors, which Sophocles blends and presents with consummate art.

The first is the classical Greek notion, that in order to be a true hero you must honour and cherish life, the life you are endangering and sacrificing to achieve your cause. Characteristic is the case of Aristodemus, whom the Spartans did not bury with the other heroes, who were killed at the battle of Plataea, because they said that, although he fought most bravely, «he wanted to die», and therefore could not be considered a hero². Sophocles by presenting Antigone as loving and honouring life supplements and enhances the heroic nature of his heroine; for without that she would have been no heroine at all, but a hard, insensitive, unwomanly woman, who could hardly have appealed to a fifth century Athenian audience.

The second is, once again, an important classical Greek notion (which is still prevalent in parts of Greece today), that to die and to be buried unlamented is the greatest

1. Just before the passages I quote from her book, JACQUELINE DE ROMILLY gives several striking examples of fifth century tragic heroes, in whose behaviour a complete reversal appears. Such are Neoptolemus in the *Philoctetes*, Ajax in the *Ajax*, Iphigenia in the *Iphigenia in Aulis* and others.

2. HERODOTUS IX, 71. Aristodemus was the one Spartan who was not killed at the battle of Thermopylae – he had been removed before the battle, suffering from acute ophthalmia – and when he returned to Sparta was treated with utmost contempt for not having died with the other 299 Spartans. That is why «he wished to die».

misfortune, for it means that your passage through life has been of no significance; and for Antigone, for whom there will be no *prothesis* and no *ekphora* (when lamentation took place)³, there will be no lamentation, as she herself tells us (876 - 82):

Unwept, unfriended, without marriage song I am led away in my sorrow on this journey that can be delayed no longer ..... for my fate no tear is shed no friend is sighing.

And not only is she going to her tomb unlamented by her friends, but she feels that she is even mocked by them (839 - 840)⁴.

But Sophocles did not allow that. He presented his heroine chanting her own lament, as she moves out of the stage, in a magnificent *kommos*, a *θρῆνος κοινὸς χοροῦ καὶ ἀπὸ σκηνῆς*⁵. And this is the most tragic circumstance a dramatic hero could find himself in, to chant alive his own dirge⁶. For Antigone this monstrous situation is indeed appropriate, for her exit from the stage is equivalent to her *ekphora*, and, as she herself tells us, she no longer belongs to the living, even if she does not belong to the dead (850 - 51).

The *kommos* is of course antiphonal – a well-known form of lament – and in it we find many of the traditional motifs of the dirge: the praise for the dead person (817 - 22), the use of the mythical example (823 - 32), the cause of the mourned person's death (852 - 56, 861, 871), the fact that Antigone was not married (876), the cruelty of death (821 - 2), the last address to the light of the sun (879 - 80). Moreover, we find Antigone, as mentioned, singing part of the dirge, which is in the tradition of the laments, in which the dead person is presented as speaking, a convention also found in sepulchral epigrams⁷.

What follows the *kommos* up to Antigone's exit (891 - 928)⁸ is very much in the spirit of the lament. Her last address, however, to Thebes and its princes is fully dignified and «heroic», devoid of complaints or curses hurled at the head of him who was responsible for her cruel fate⁹.

So there is no real lack of unity in the character of Antigone. Her final exit supplements and rounds off its true heroic nature that must and does love the life it is sacrificing in the name of pious duty; and the words and images used to demonstrate this, are determined by the demands of the literary form of the lament Sophocles has so aptly introduced at this point of the play.

Athens

CONSTANTINE A. TRY PANIS

3. See M. ALEXIOU, *The ritual Lament in Greek tradition* (Cambridge 1974) 6, 7, 11 - 12, and 23.

4. The fear of displeasing Creon naturally precludes any lamentation.

5. On the *kommos* see DIEHL, *RE* XI, 1197 f.

6. In a sense Oedipus in *Oedipus Rex*, 1349 ff. is also chanting his own dirge. To lament a living person is to this day considered in Greece outrageous, and is thought to bring very bad luck.

7. See M. ALEXIOU, *op. cit.*, 106, 155 et al.

8. Lines 904 - 920 are clearly spurious.

9. For such curses cf. *Oedipus Rex*, 1349 ff.

HOMER'S *ODYSSEY* AND ODYSSEUS

I

The character of Odysseus, as it appears in Homer's *Odyssey*, has been subject to many different points of view.¹ His personality has been interpreted in so many different ways that it hardly seems possible for one man to be the basis for all this dissension. The argument that Homer has given us the first in depth character in fiction seems quite plausible when seen in the light of these different responses to his creation¹.

This many-sided character, moreover, has enjoyed great popularity for nearly three thousand years, and has served as the basis for much subsequent interpretation and analysis. With such a multi-faceted character, it is no wonder that there is no single consensus as to his «true» nature.

If one looks at modern opinions of this figure, however, a peculiar dichotomy arises between the traditional view of Odysseus and his actual presentation in the *Odyssey*. There is a split between certain thematic elements of the work and the characterization of the hero.

One of the main themes that emerges from this epic is the so-called «Ulysses Theme», in which Odysseus is pictured as a sort of Everyman and his travels are seen as man's voyage through life – his quest to find himself. This search for identity theme, although not unusual in ancient Greek literature, would seem to conflict with the character of Odysseus. On the one hand, the Everyman type of character has always been a rather common person with no truly outstanding features. Symbolizing mankind in general, he has been a person easily identified with. The very idea of a «common man» is someone who is not out of the ordinary:

Common, Vulgar, Ordinary refer, often with derogatory connotations of cheapness or inferiority, to what is usual or most often experienced. Common applies to what is accustomed, usually experienced, or inferior, to the opposite of what is exclusive or aristocratic... Vulgar properly means belonging to the people; it connotes low taste, coarseness, or ill breeding... Ordinary means what is to be expected in the usual order of things; or only average or below average².

Odysseus, on the other hand, is the very antithesis of this definition. He is a highly unique and complex individual, capable of deep subtleties and intricacies of mind and

1. This argument is advanced by many prominent authors, among them W. B. Stanford, James Joyce, Cedric H. Whitman, and Frank Budgen.

2. *The Random House Dictionary of the English Language*, ed. JESS STEIN (New York, 1966) 297.

personality. Homer, in fact, very clearly points out that Odysseus is unique even among the highly individualized Greek leaders at Troy. To portray such an individual as an Everyman would seem to be an inexcusable paradox.

There is thus a conflict between the traditional view of Odysseus as an Everyman and his characterization as a unique and unusual individual, who possesses qualities above and beyond the ordinary rank and file of common man. No real solution to this dichotomy will be attempted here, but an analysis of this divergence and possible explanations for it will be presented. For this reason, it will be best to look first at the Everyman theme itself and its appearance in literature.

II

The Everyman theme in literature has had a long and varied career, appearing in widely diversified types of works, and a full treatment of it here would be impossible. There is one feature, however, that seems common to all of its forms, and that deserves our special attention: by their very nature, almost all of the Everyman characters have been rather colorless figures with little or no outstanding or unusual characteristics. By its own definition, in fact, Everyman is a common person, exhibiting almost nothing out of the ordinary. *The Random House Dictionary of the English Language*, for example, defines an Everyman as «an ordinary man; the common man»³.

Our purpose here, therefore, will be to take a brief look at the process by which this theme operates, and to examine at least two of its more important appearances in literature. Obviously, we must exclude many of the influential variations upon this theme, and our scope will be rather limited. The two works chosen, however, are more or less representative of its many manifestations, and deal with this subject in a rather direct form. The medieval morality play, aptly titled *Everyman*, is essentially a straightforward treatment of this theme in a pure form; and James Joyce's *Ulysses*, although infinitely more sophisticated and complex, accomplishes basically the same thing.

Before we look at these works, however, it will be necessary to see something of the nature of this technique and the way in which it functions. Despite its many variations, a few general remarks can be made that will help illuminate some of its more common elements.

On its simplest level, the Everyman has always had close connections with allegory, especially religious allegory. The actual name itself connotes a sort of individual type representative of all men. The qualities and traits that he possesses must be common to mankind in general. We find a parallel today in the classification of groups of individuals known as stereotyping. Through this process, it is possible to classify a large and diverse group of people into one type which supposedly embodies the essential characteristics of that group. Thus, one can speak of a particular person as one type of per-

3. *Ibid.*, 494.

son, when in reality one is referring to a large collection of different persons that may have but one thing in common.

The Everyman concept does this on a much larger scale. It attempts to embody those general traits that all men seem to possess into one individual, who thus becomes emblematic of the entire population.

This seeming impossibility is accomplished by giving the character almost no traits or personality whatever. Anything unusual about him might mark him as a certain type, or give him too much individuality, thus destroying the generalizing effect that is being sought. The medieval morality play *Everyman* illustrates this well. The protagonist of this allegorical drama supposedly represents any man's reaction when faced with death and called to give an account of his life. The play, of course, is didactic in the sense that everything is subordinated to the lesson being taught. The hero, standing as he does as a symbolic figure, has virtually no personality to speak of. The drama sacrifices everything to the idea it is trying to illustrate. The moral becomes the dominant element, and characterization comes last, if at all. Roy Mackenzie, for example, in his book *The English Moralities*, gives an excellent capsule summary of the play and an analysis of characterization in this genre:

«In order to show the kinds of characters that constantly appear in the Moralities, let us take as a specific instance the Morality of *Everyman*, since it is better known than any other play of its class...

Everyman himself, the hero of the play, is identical with Mankind, Man, or Human Genus; that is, he is representative of the human race, who appears under different names in many of the Moralities. We may regard Everyman as representative man without any decided bent in the direction of either virtue or vice, but rendered as far as possible colorless in order to personate men in general; or we may regard him as inclusive, that is, standing for all men with their possibilities for good and evil. The distinction, however, is very hazy and, on the whole, not worth striving for. The point of importance is that Everyman is to be regarded, not as an individual man, or as the representative of one class, but as a *highly universalized type*, the representative of the whole human race.

Let me make clear the significance of these terms. The individual man is, of course, easily understood. He is Tom Jones, or William Robinson, or a person with a name applying strictly to himself, though he may be broadened arbitrarily into the representative of a class of men. The specialized type, or representative of a class, is such a character as the lawyer, the priest, or Jack Tar the sailor; that is, a human being confined to some particular walk of life, or characterized by some idiosyncrasy. Then we pass, without crossing any distinct boundary, to the universalized type, representing persons with more or less universal tendencies. In this class are Mr. Worldly Wiseman of the *Pilgrim's Progress*, and Greediness, in the Morality *All for Money*, who stands for Greedy men. The most highly universalized of all is the Morality hero who represents the entire human family.

The hero of *Everyman* is thus not the personification of an abstract quality, but a type, and he does not in this respect stand alone in the play»⁴.

One can see, therefore, that, in at least one part of the Everyman theme, the hero takes the form of an allegorical, symbolical figure type, with virtually no in depth characterization to speak of. He is a sort of cardboard figure who serves to exemplify different ideas. There is little that is heroic or outstanding about him as an individual.

At the other extreme from the rather simple Morality play we have the highly complex and sophisticated treatment of this theme in James Joyce's novel *Ulysses*. Here, we see an attempt at a direct transformation of the Everyman theme as it appears in the *Odyssey* into a comparatively modern and realistic setting. It differs, in at least one main respect, from previous treatments of this theme in that the characterization is both intricate and deep.

Leopold Bloom, as the modern Ulysses, is an extremely wellrounded, three-dimensional character. By the manifold devices through which he is presented, he emerges as a «real» man in the sense that the reader gets to know almost everything about him. That this was one of Joyce's main purposes is evident from a conversation he had with Frank Budgen, in which the latter asked the author:

«“What do you mean”, I said, “by a complete man? For example, if a sculptor makes a figure of a man then that man is all-round, three - dimensional, but not necessarily complete in the sense of being ideal. All human bodies are imperfect, limited in some way, human beings too. Now your Ulysses...”

“He is both”, said Joyce. “I see him from all sides, and therefore he is all-round in the sense of your sculptor's figure. But he is a complete man as well – a good man. At any rate, that is what I intend that he shall be”»⁵.

Despite this superb characterization, however, Bloom has a definite kinship with the other Everymen that have gone before. He is, perhaps, the common man «par excellence». He is Everyman again without any distinguishing characteristics. At best, he is simply bourgeois; at worst, he is prey to most of the vices and weaknesses that man is subject to. He is mediocre in that there is nothing outstanding about him; nothing to set him above the rank and file of men everywhere. He has few traits that are not shared by most men in more or less the same degree. In part, his supreme characterization lies in this very fact – that he incorporates most of what is common to all men into himself. This gives him both his Everyman quality and his individuality at the same time. We can see here his connection with the hero of the Morality play; he is a representative man. He is not «colorless», as was the protagonist of the play, but simply not outstanding:

4. W. ROY MACKENZIE, *The English Moralities* (Boston, 1914) 5 and 6.

5. FRANK BUDGEN, «James Joyce: An Encounter with Homer», in *Twentieth Century Views* (Englewood Cliffs, N.J., 1962) 157.

«Besides having this ambivalence, the narrative of *Ulysses* is polysemous in the fourfold Dantesque manner. Literally it is a description of events on a certain day in the city of Dublin. But it can also be understood allegorically, moralistically, and (in a sense) anagogically. Allegorically, it belongs to the school of those philosophers and churchmen who regarded the *Odyssey* as a kind of *Pilgrim's Progress* – a school best exemplified in the modern tradition by Ascham, Chapman, Calderón, and Charles Lamb (whose *Adventures of Ulysses* first attracted Joyce to the Ulysses legend by its «mysticism»). As Calderón presented his Ulysses as «the Man», a baroque Everyman influenced by fleshly weaknesses but ultimately saved by faith and penitence, so Joyce presents Bloom as a twentieth-century, megalopolitan Everyman, justified in the end not by any religious piety but by his own bourgeois virtues. With due allowances, Dante's description of his *Divine Comedy* in a letter to Can Grande fits Joyce's human comedy closely: «If the work be taken allegorically, its subject is Man, in so far as by merit or demerit in the exercise of free will he is exposed to the rewards or punishments of Justice». Bloom's reward and punishments are mainly personal and subjective – exaltations or miseries in his own heart. But they are none the less real. For him, hell, purgatory, and paradise, are in Dublin»⁶.

Thus, we can see that Joyce's Everyman follows more or less the traditional pattern of the common man with no outstanding qualities or features that set him above or apart from the rest of mankind. The traditional Everyman, therefore, is either so symbolic that he lacks depth as a character, or so ordinary that he fails to elevate himself above the mass of humanity.

Hence, the Everyman theme has usually been a sort of device for giving the ordinary type of man the spotlight on stage. As representative of man in general, he cannot, by his very nature, be raised upon the platform of the extraordinary and different. This is not, of course, to degrade this sort of universal man in any way. Writers have for ages examined carefully those qualities that are common to all men and unite mankind. Some of the best literature, in fact, has come from this search for the brotherhood and unity of the human family. It is to say, however, that the kind of individual who best exemplifies those traits common to Man, with all his diversity, lacks outstanding features. It now remains for us to see how this applies to the main character under discussion – Odysseus.

III

That Odysseus has often been considered an Everyman is apparent from the mass of scholarship dealing with this character. We must ascertain, however, to what extent he represents this kind of a figure.

6. W.B. STANFORD, *The Ulysses Theme* (Oxford, 1954) 213.

The Everyman theme, as it appears in the *Odyssey*, has a basic kinship with the Morality plays in that it is linked with allegory. Many writers and scholars have sought to interpret Odysseus' travels symbolically and allegorically. His wanderings have been seen as a sort of progress of the soul through the perils of life. In this sense, of course, Odysseus' travels go from the realm of fairy tale to the arena of symbolic truth. Each one of the adventures develops into some sort of a danger or temptation that comes to every man and must be surmounted. The Greek poet Heracleitos, for example, interpreted this epic in the following way:

«If one is willing to examine the *Odyssey* carefully, ...one will find that the wanderings of Odysseus are, for the most part, allegories. In fact, Homer took Odysseus as a kind of «Instrument of all manly virtue» and expounded his philosophy through him, because he hated the evils that batten on human life. The Lotus eaters represent the temptation of exotic food, the Cyclops the menace of savage anger, Circe the allurement of strange vices, Charybdis voracious extravagance, Scylla multifarious shamelessness, the Cattle of the Sun, the pangs of hunger. Odysseus' journey to the Land of Shades is an allegory of the fact that intelligence is prepared even to search out the secrets of the underworld. When Odysseus listens to the Sirens he shows the desire to know «the deep lore of all the ages». The «moly» plant which Hermes (the rational intelligence) gives him as a protection against Circe's magic is also an emblem of intelligence»⁷.

This trend toward allegory further influenced others to attempt analysis in a similar vein. The Spanish playwright Calderón, for example, wrote a drama entitled *The Sorceries of Sin* which allegorized Odysseus' meeting with Circe:

«Ulysses has become «the Man», a cosmic figure. He sails in a mystic boat piloted by Understanding and the Five Senses. The temptations of Circe and her palace are expressed in terms of a struggle between the Senses and the Understanding. The Hearing enticed by Flattery is turned into a chameleon; Smell, by Calumny, into a lion; Taste, by Gluttony, into a pig; Touch into a bear, by Lasciviousness; Sight into a tiger, by Envy. Even Understanding is hard put to it to resist the assaults of Pride with her poisoned cup»⁸.

Naturally, in this type of allegory, Odysseus becomes a representative man, such as the Everyman character we saw in the Morality play. As «the Man» he stands for the trials and tribulations that each man must go through in life. Every man, in other words, has his sirens that tempt him with various pleasures that can lead to the rocks of destruction; each one of us will encounter the pleasures of Circe that can overrule

7. *Ibid.*, 126.

8. *Ibid.*, 188.

the rational element. A man should act as Odysseus did, moreover, in scorning these things if he wants to survive. The Roman playwright Seneca, for example, saw this universal application of Odysseus' adventures:

«The storms and sufferings of daily life are prefigured in the story of Ulysses; with Ulysses as an exemplar one can learn patriotism, love for one's wife and father, and how, even after shipwreck, one can reach the goal of an honourable life. If one is as prudent as Ulysses one can escape the siren voices of pleasure which in ordinary life allure us not from one rock alone but from every quarter of the world. Seneca reproves those who ignore the moral lessons of the *Odyssey* and pay attention only to academic speculations»⁹.

It can easily be seen that Odysseus' resistance to these various temptations was found exemplary and praiseworthy by men of all creeds. If, indeed, Ulysses can be universalized into an Everyman, then there is a lesson to be learned here. Odysseus (as Seneca and others maintain) encounters dangers representative of what we can find in ordinary life. If he can therefore be expanded into a representative type of character, we can read the *Odyssey* as a sort of early pagan Morality play on a sophisticated scale. It will thus be more than a mere adventure story; something deeper will lie behind the story of one man's hardships. W.B. Stanford, for example, asserts that:

«In so far as Homer has any moral message in the *Iliad* and the *Odyssey* it comes to this: only by Ulyssean self-control and moderation can men achieve victory in life. In contrast the wrathful vainglorious Achilles, the arrogant, grasping Agamemnon, the headstrong Ajax, the self-centered, unscrupulous Autolycus, paid their penalties.

For a moment here Odysseus touches on the deeper meaning of life's suffering... As the ancient commentators noticed, Odysseus was the first Greek to adopt the principle of «Know thyself» produced so much of what was best in Greek thought and Art. He knew how easy it was to fall into excess and thence into destruction»¹⁰.

One can easily speculate on the possibilities for Christian dogma here. Odysseus becomes an example of the pious man who resists sin and is thereby saved. Some writers, such as Calderón (mentioned above), did indeed see this aspect of analysis in the pagan writer. It would seem to be tailor-made for such an interpretation. It is curious to note, however, that one of the greatest writers of Christian theology, Dante, pursued another tack in his treatment of the «much-enduring» man. He and his followers dwelt upon the aspect of Odysseus as the seeker after forbidden knowledge, and assigned him a place among the unblessed. This, however, takes us into another field.

9. *Ibid.*, 125.

10. *Ibid.*, 34.

These men saw Odysseus, then, in a figurative sense, undergoing on a more fantastic level what men must go through in real life. Homer has, in other words, personified and given shape to certain abstract qualities which exist in an incorporeal state. That this was not unusual in Homer, moreover, lends a certain credibility to this path of interpretation. According to many authorities, this is done frequently in the *Iliad*, and is a feature of primitive epic poetry¹¹.

Whether Homer actually did this or not is open to speculation, and does not concern us here. What is important is that many men believe he did and have given the *Odyssey* the allegorical interpretation discussed above. Doubtless, many things have been read into Homer's poetry that do not exist there, but we are not prepared to analyze the relative merits or demerits of the various approaches to his writing.

It is interesting to note, however, that the allegorizing process works in reverse, as it were. The process usually starts with the voyages of Odysseus being interpreted on an allegorical level, and then «the Man» himself is fit into the scheme of things. This is not to suggest that this particular approach is not valid, but rather that this view takes cognizance first of the possible symbolic nature of the plot rather than the character. As we are more concerned with the latter, it may prove futile for us to pursue this further.

Accompanying the allegorical interpretation and closely allied with it, is the concept of the *Odyssey* as a sort of search for identity — a quest for recognition on the part of the main character. Through this theme, Odysseus becomes an Everyman in search of himself, and his travels become Everyman's voyage to discover his true identity and the meaning of his existence.

With this approach, the interpretation of Odysseus' travels is less allegorical and symbolic. They are seen, rather, as ways in which Odysseus finds his self. Thus, in the cave of the Cyclops when Odysseus calls himself «No Man», he is, in reality, stating his own conception of his self-hood. The entire movement of the *Odyssey* thus becomes stages in which the hero realizes who he is. He identifies himself more and more throughout the work as a particular person. When he reveals himself to the Phaeacians, for example, he states:

*I am Laertes' son, Odysseus.
Men hold me
formidable for guile in peace and war:
this fame has gone abroad to the sky's rim.
My home is on the peaked sea-mark of Ithaka
under Mount Neion's wind-blown robe of leaves,
in sight of other islands—Doulikhion,
Same, wooded Zakynthos—Ithaka
being most lofty in that coastal sea,*

11. See CEDRIC H. WHITMAN, *Homer and the Heroic Tradition* (New York, 1958).

*and northwest, while the rest lie east and south.
 A rocky isle, but good for a boy's training;
 I shall not see on earth a place more dear,
 though I have been detained long by Calypso,
 loveliest among goddesses, who held me
 in her smooth caves, to be her heart's delight,
 as Kirke of Aiaia, the enchantress,
 desired me, and detained me in her hall.
 But in my heart I never gave consent.
 Where shall a man find sweetness to surpass
 his own home and parents? In far lands
 he shall not, though he find a house of gold.
 What of my sailing then from Troy?¹²*

He takes cognizance of his identity here and gives a positive assertion of just who he is. We see a similar situation in the Cyclops chapter, where we have the entire movement of the book in microcosm. Here, Odysseus goes from a «No Man» to a complete account of his identity in his taunt to Polyphemos:

Cyclops,
*if ever mortal man inquire
 how you were put to shame and blinded, tell him
 Odysseus, raider of cities, took your eye:
 Laertes' son, whose home's on Ithaka!¹³*

The points at which Odysseus reveals himself thus assume great importance for the story. He is becoming conscious of himself and his relationship to the scheme of things.

Through this sort of an interpretive process, Odysseus is expanded into an Everyman, although on a somewhat different level than the allegorical. He becomes an Everyman looking for and asserting his own identity. George E. Dimock, Jr., for example, sees Odysseus' stay with Calypso in these terms:

«But it adds something, I think, to see life on Ogygia in terms of identity and nonentity. Calypso is oblivion. Her name suggests cover and concealment, or engulfing; she lives «in the midst of the sea» — the middle of nowhere, as Hermes almost remarks — and the whole struggle of the fifth book, indeed of the entire poem, is not to be engulfed by that sea. When the third great wave of Book V breaks over Odysseus' head, Homer's words are: *τὸν δὲ μέγα κῦμα κάλυπτοεν* — and the great wave engulfed him. If this wave, had drowned him, it would have been a «vile death», surely, as Odysseus remarks at the beginning of the storm. Much better, he says, to have died where «the spears flew

12. HOMER, *The Odyssey*, Robert Fitzgerald trans. (Garden City, 1963) Book IX, ll. 17 - 38.

13. *Ibid.*, ll. 504-508.

thickest» at Troy; then he would have had «recognition», *κλέος*. People would know about him and his death. Odysseus does not wish he were back with Calypso. Though she suffered immortality not death – and immortality of security and satisfaction in a charming cave – it is still an immortality of oblivion, of no «*κλέος*», of nonentity. Leaving Calypso is very like leaving the perfect security and satisfaction of the womb; but, as the Cyclops reminds us, the womb is after all a deadly place. In the womb one has no identity, no existence worthy of a name. Nonentity and identity are in fact the poles between which the actors in the poem move. It is a choice between Scylla and Charybdis – to face deliberately certain trouble from the jaws of the six-headed goddess, or to be engulfed entirely by the maelstrom. One must be Odysseus and be Odysseus, or else be calypsoed»¹⁴.

And again, he sees this same theme in the episode with Circe:

«Identity in the *Odyssey* is in some sense a gift of the gods. Odysseus doesn't pray for his grace, he extracts it... by threatening Circe and forcing her to swear to do him no harm... In the present instance Odysseus remains a nobody... until, sword to throat, he makes her recognize him and speak his name. ...Once having recognized him as «*Odysseus polytropos*», however, she uses his every name every chance she gets, four times with full titles:... By choosing to live up to his name with Circe, Odysseus restored its magic; he had to in order to get anywhere, and so to be anybody, at all.

For Odysseus to choose to pursue the path of his painful identity as he did on Circe's beach is to win power over, and recognition from, that ambiguous daughter of Sun, the life-giver, and Ocean, the all-engulfing. It is also to accept pain as the only real basis of meaning in this life or the next»¹⁵.

Odysseus thus becomes universalized in the sense that he represents each of us undergoing our own quest for the understanding of ourselves. Every man, it is said, must have a sense of his own identity; he must be able to see himself in relation to others and to the circumstances in which he finds himself. Our entire lives are a search of this kind. Ideally, we are always seeking to understand ourselves and the reasons for our being. Nonidentity is nonentity. Every man, perhaps, goes through Odysseus' conflict between a soft, comfortable life of oblivion, and a harder, rougher life of struggle and recognition.

Thus we can see that two types of approaches, the allegorical and the identical view, Odysseus as an Everyman in one way or another. Cedric H. Whitman, in his excellent book *Homer and the Heroic Tradition*, points out this progressive universalizing tendency in the *Odyssey*:

14. «The Name of Odysseus», in *Twentieth Century Views*, op. cit., 111.

15. *Ibid.*, 113 - 114.

«Here one is no longer in the midst of the heroic Achaean world; one follows instead a wanderer who becomes more and more generalized through the first books into an image of Everyman in his experience, and in the last books, reparticularized into a commanding but somewhat altered personality in a world which is also changed»¹⁶.

It now remains for us to see just what type of a character Odysseus is portrayed as in the *Odyssey*. If he is anything like the traditional Everyman, as discussed above, he should be a rather colorless figure lacking any outstanding characteristics as an individual.

IV

As a character, Odysseus is perhaps one of the most unique, outstanding figures in literature. He appears as an extremely complex, highly unusual individual, who has influenced writers for centuries, and has been viewed in so many different ways that no two interpretations of his personality ever really coincide. Thus, a complete, in-depth analysis of this man would be a major work in itself. Some highlighting of a few of his major qualities, however, would have great deal of pertinence to our discussion.

As early as the *Iliad*, Homer singles out Odysseus as being unique even among the highly individualistic chieftains at Troy. The very physical aspect of the man sets him apart from the others:

«...Homer, especially in the *Iliad*, skillfully succeeded in distinguishing Odysseus by slight deviations from the norm in almost every heroic feature. In his ancestry there was the unique Autolycan element. In physique he had the unusually short legs and long torso... At any rate, the physical difference serves to mark Odysseus out as exceptional, without giving an impression of ugliness, oddity, or deformity»¹⁷.

In *Iliad* III, moreover, he is selected by Helen and Antenor as being a man of unusual qualities and features:

Next again the old man asked her, seeing Odysseus;
«Tell me of this one, dear
child; what man can he be,
shorter in truth
by a head than Atreus' son Agamemnon,
but broader, it would seem, in the chest and ac-
ross the shoulders.
Now as his armor lies

16. WHITMAN, *op. cit.*, 308 - 309.

17. STANFORD, *op. cit.*, 66 - 67.

*piled on the prospering earth, still he
ranges, like some ram, through the marshalled ranks of
the fighters.*

*Truly, to some deep-fleeced ram would I liken him
who makes his way through the great mass of the shining sheep flocks».
Helen, ..., spoke then in Answer:
«This one is Laertes' son, resourceful Odysseus,
who grew up in the country... of Ithaka, to
know every manner of shiftiness and crafty counsels»¹⁸.*

That Odysseus is indeed an extraordinary man is shown, not only by the admiration that important people have for him, but also by the recognition and favorable opinion that he holds among the gods. The very king of the gods, Zeus, for example, alludes to his admiration for Odysseus in the opening of the *Odyssey*:

*My child, what strange remarks you let escape you.
Could I forget that kingly man, Odysseus?
There is no mortal half so wise; no mortal
gave so much to the lords of the open sky.
Only the god who laps the land in water,
Poseidon, bears the fighter an old grudge
since he poked out the eye of Polyphemos,
brawnies of the Kyklops¹⁹.*

It is Athena, however, who shows the most favor to him and who singles out the most important dominant qualities of Odysseus. As W. B. Stanford tells us, what Athena admires most in the hero is his «civilized courtesy and gentleness, his keenwittedness, his firm self-possession». Like the goddess, moreover, it may be best for us to consider our character in the light of these three features, and see if he deserved the favor she shows him.

That Odysseus is keen-witted can hardly be doubted from the many references to his intelligence that we have in both the *Iliad* and the *Odyssey*, and from his various exploits. After all, have we not seen Zeus refer to him as wisest of mortals? Was it not Odysseus whose intelligence devised the scheme that finally brought about the fall of Troy? It was this man and this man alone who planned the trick of the wooden horse, and conquered the city by guile rather than force. This episode was so well-known, in fact, that Virgil, writing later about the Trojan heroes in the *Aeneid*, has them curse Odysseus for his «scheme», thus attributing the entire downfall of their city to his craft.

18. HOMER, *The Iliad*, Richmond Lattimore trans. (Chicago, 1965) Book III, ll. 191 - 202.

19. *Odyssey*, I, ll. 62 - 69.

It is also Odysseus, moreover, who, along with Diomedes, manages successfully to steal the Palladium from the Trojan citadel, thus giving the Greeks a decisive advantage.

Odysseus' intelligence also manifests itself in another quality that he was well-known for: his skill with words. We note time and again that he is used as the spokesman for the Greeks because of his proficiency in that art. Besides Antenor's description of his power of speech in *Iliad* III, we see that Agamemnon sent him as part of the emissary whose function it was to persuade Achilles to come back into battle, and that he was often used as the Greek ambassador to the Trojans.

One of his greatest achievements along these lines, however, is the mission on which he is sent to bring back Philoctetes, the Greek Bowman. Although this does not appear in either of the two epic poems, it seems to have been a standard myth of the time, and was described by Sophocles in the play of the same name. According to this legend, Odysseus had to persuade a man to come to the aid of the Greeks, after he had abandoned him nine years earlier on an island because of a wound. As a result of this manoeuvre, Philoctetes had no great liking for our hero, and had vowed to shoot him on sight should he ever see him again. «The Man», however, manages to convince the Bowman to return, despite his animosity toward the Greeks in general and Odysseus in particular.

Odysseus' real reputation for keen-wittedness, however, is derived from his adventures in the *Odyssey*. It is here that the hero comes into his own, as it were, and assumes major importance. It is pointed out time and again that his capacity for intelligence far exceeds what is normally allotted to men. This evolves, in fact, into one of his most outstanding features.

This particular quality is most notably shown, perhaps, by the goddess Athena's patronage of his hero. It is she who is able to free Odysseus from Calypso by pleading his case to Zeus, thus initiating the action of the entire work. From this point until the very end she is the constant guide and protector of our man through all his trials and tribulations. Her patronage in itself is significant as she was, among other things, the goddess of wisdom, and as such she is perhaps showing us that her interest in this man's welfare is a result of his possessing more of that quality than any other man of the time.

Athena's reasons for liking Odysseus, however, turn primarily upon those three qualities presently under discussion. That she does admire his intelligence is evident from her statement in *Odyssey* XIII:

*Whoever gets around you must be sharp
and guileful as a snake; even a god
might bow to you in ways of dissimulation.
You! You chameleon!
Bottomless bag of tricks! Here in your own country
you would not give your stratagems a rest
or stop spellbinding for an instant?*

*You play a part as if it were your own tough skin.
 No more of this, though. Two of a kind, we are,
 contrivers both. Of all men now alive
 you are the best in plots and storytelling.
 My own fame is for wisdom among the gods –
 deceptions, too.
 ...Always the same detachment! That is why
 I cannot fail you, in your evil fortune,
 coolheaded, quick, well-spoken as you are!
 Would no another wandering man, in joy,
 make haste home to his wife and children? Not
 you, not yet. Before you hear their story
 you will have proof about your wife.
 She still sits where you left her, and her days
 and nights go by forlorn, in lonely weeping.
 For my part, never had I despaired; I felt
 sure of your coming home, though all your men
 should perish; but I never cared to fight
 Poseidon, Father's brother, in his baleful
 rage with you for taking his son's eye²⁰.*

It is really impossible to know, however, just what the primary reason for her interest in Odysseus is. It certainly demonstrates that he possesses some sort of outstanding features not shared by most men, or at least not in the same degree. As W. B. Stanford points out, no other character in the epic tradition enjoys such a long-term relationship with one of the Olympians, or such help in the form of divine protection. Whatever the reasons, this patronage and recognition of the gods for Odysseus' qualities certainly marks him as notable, if not an extraordinary, man.

Odysseus' second quality, that of his firm self-possession, is also illustrated throughout the two poems. More figuratively translatable, perhaps, as firm-mindedness, or fixity of purpose, we see it referred to often in the epithets of «greathearted, long suffering, much-enduring, etc.». It is very close to the idea of self-control that we see so often in the *Odyssey*. When Odysseus finally reaches his longed for home after nearly twenty years of wandering, he is able to control his natural impulse to reveal himself to his family. Instead, he knows he must remain anonymous until the time is right. We witness a tremendous exercise of the human will when Odysseus enters his own house in the guise of a beggar; looking upon his wife and yet restraining himself until the proper moment. This, if not one of the most dramatic moments in literature, is cer-

20. 11. 285 - 292, 327 - 340.

tainly one of the most outstanding examples of will power ever presented. Stanford, moreover, sees this same quality evident in other places:

«Another aspect of Odysseus' original reluctance to join the Trojan campaign reveals a characteristic quality. As James Joyce remarked... «But once at the war the conscientious objector became a jusqu' auboutist». When the others wanted to abandon the siege he insisted on staying till Troy should fall. This was always a Ulyssean trait, akin to the firm-mindedness which Athena had admired. For good or ill, once Odysseus undertook a task, he carried it out, undeviatingly, even ruthlessly. From the moment he left Ithaca, his purpose was to finish the campaign successfully, quickly, and conclusively. Many of the other heroes give the impression of enjoying the war and its diversions. Indeed, some of them had excellent reasons for not wanting to hurry home. Odysseus never gives this impression, either at Troy or on his Odyssean wanderings. He wished to end his absence from home quickly and finally, or so, at least, all his actions suggest»²¹.

Thus, this sort of firmness of will in Odysseus appears to be more highly developed in him than in most men, and his skill in using it would seem to mark him as a rather exceptional person in any time.

The third quality that Athena admires is Odysseus' «civilized gentleness», also translatable as compassion, mildness, etc. That Odysseus was indeed thought to have these traits is apparent from Athena's speech to Zeus in the second council of the gods in the *Odyssey*:

*O Father Zeus and the gods in bliss forever,
let no man holding scepter as a king
think to be mild, or kind, or virtuous;
let him be cruel, and practice evil ways,
for those Odysseus ruled cannot remember
the fatherhood and mercy of his reign²².*

And Eumaios, in book XIV, also comments upon this gentle quality:

*One way or another, far from home he died,
a bitter loss, and pain, for everyone,
certainly for me. Never again shall I
have for my lot a master mild as he was
anywhere – not even with my parents
at home, where I was born and bred. I miss them*

21. STANFORD, 84.

22. V, 11. 8 - 13.

*less than I do him – ...
 No, it is the lost man I ache to think of –
 Odysseus. And I speak the name respectfully,
 even if he is not here. He loved me, cared for me.
 I call him dear my lord, far though he be²³.*

This quality seems to show that other side of Odysseus' nature that we did not witness in the *Iliad*. There, he was the bold warrior, the fierce fighter, the planner of battle stratagems. Rarely are we permitted to see him in an unguarded moment, when his true feelings are showing through. What a contrast in the *Odyssey*, therefore, where our first view of Odysseus finds him weeping tenderly for home:

*The strong god... went to find Odysseus
 in his stone seat to seaward – tear on tear
 brimming his eyes. The sweet days of his life time
 were running out in anguish over his exile,
 for long ago the nymph had ceased to please...
 But when day came he sat on the rocky shore
 and broke his own heart groaning, with eyes wet
 scanning the bare horizon of the sea²⁴.*

Odysseus, in fact, weeps very often in this poem, and he has been criticized at times for his over-tearfulness. It will be noted, however, that the only times he cries are when some tragedy has befallen him or his friends. He weeps, for example, when the Laistrygonians destroy his crew, or when the bard is singing at the palace of the Phaeacians, and the song brings painful memories back to him. It is this weeping, in fact, that prompts king Alkinoos to ask his unknown guest's identity, thus initiating Odysseus' narrative of his adventures:

*And Odysseus
 let the bright molten tears run down his cheeks
 ...cloaked as they were now from the company.
 Only Alkinoos, at his elbow, knew –
 hearing the low sob in the man's breathing –
 and when he knew, he spoke:
 «Hear me, lords and captains of Phaiakia!
 and let Demodocus touch his harp no more.
 His theme has not been pleasing to all here.
 During the feast, since our fine poet sang,*

23. 11. 137 - 147.

24. V, 11. 146 - 157.

*our guest has never left off weeping. Grief
seems fixed upon his heart. Break off the song!
Let everyone be easy, host and guest;
there's more decorum in a smiling banquet²⁵.*

This propensity towards emotion is akin to the concept of compassion and gentleness discussed above. Odysseus is not crying out of anger or frustration, but out of a compassionate feeling for the sufferings of man in general and men in particular. As Stanford points out, in fact:

«The inner and outer tensions (of Odysseus) are skilfully implied, but the total portrait is that of a man well integrated both in his own temperament and with his environment. As Athena emphasized, he was essentially «self-possessed», fully able to control conflicting passions and motives. His psychological tensions never reach a breaking point. They serve rather to give him his dynamic force»²⁶.

His weeping is thus a sign of his genuine sorrow at something that has occurred, and he has no real hesitations about exhibiting it in public.

Another fine example of the quieter side of Odysseus' nature is seen in *Odyssey* VI and XII, in Odysseus' relations with the princess Nausicaa. In the first instance, the hero has been washed naked upon a beach, and has encountered a young girl of regal bearing while in this rather embarrassing position. The situation calls for extreme delicacy and tact, and Odysseus' words to her emphasize just that quality of «civilized gentleness» that Athena noted, and it is this that holds Nausicaa to the spot while the rest of her comrades run in terror:

*Mistress: please: are you divine or mortal?
If one of those who dwell in the wide heaven,
you are most near to Artemis, I should say –
great Zeus' daughter – in your grace and presence.
If you are one of earth's inhabitants,
how blest your father, and your gentle mother,
blest all your kin. I know what happiness
must send the warm tears to their eyes, each time
they see their wondrous child go to the dancing!*²⁷

The speech is a masterpiece of intelligence and diplomacy. At one and the same time he flatters her, shows that he is no savage, and hints at his own possibilities for a

25. VIII, 11. 522 - 544.

26. STANFORD, 78.

27. 11. 149 - 161.

young girl. He shows his gentleness and breeding while under the most adverse conditions.

The second scene is that of the parting between these two. Rarely has there been such an example of tenderness, politeness, and the understanding of the unspoken word in literature. Nausicaa, with the diplomacy that becomes a Phaiacian princess, hints at Odysseus to stay and become her husband. He, with equal skill, rejects the offer and yet spares her feelings:

*Daughter of great Alkinoos, Nausicaa,
may Zeus the lord of thunder, Hera's consort,
grant me daybreak again in my own country!
But there and all my days until I die
may I invoke you as I would a goddess,
princess, to whom I owe my life²⁸.*

One other scene is at least as important as the latter as a poignant example of Odysseus' tenderer side. This occurs in *Odyssey XVIII*, where the suitor Amphinomos has just shown charity to Odysseus disguised as a beggar. Odysseus makes a vain but noble attempt to save him with the following speech:

*Amphinomos, your head is clear, I'd say;
so was your father's – or at least I've heard
good things of Nisos the Doulikhion,
whose son you are, they tell me – an easy man.
And you seem gently bred.*

*In view of that,
I have a word to say to you, so listen.
...I see you young blades living dangerously,
a household eaten up, a wife dishonored –
and yet the master will return, I tell you,
to his own place, and soon; for he is near.
So may some power take you out of this,
homeward, and swiftly, not to face that man
the hour he sets foot on his native ground²⁹.*

Odysseus has shown kindness to the man who showed some pity for him by trying to warn the suitor of the impending disaster. Odysseus could forgive even the suitors who had insulted him so much for nine years, if only they had shown him some repentance.

28. 11. 463 - 468.

29. 11. 125 - 156.

Thus, we see that Odysseus is indeed an outstanding character. He is admired and recognized by gods and men alike. Moreover, Athena's personal patronage of this mortal was unusual even in the highly mythologized Greek tradition, and marks Odysseus as notable if not exceptional. No other man is known to have had such favor shown him by an immortal.

Besides this sort of general admiration for this man's personal qualities, furthermore, we note at least three characteristics that would appear to be outstanding: his intelligence, civilized gentleness, and firmness of will. The presence of these qualities alone, in any man, would be enough to mark him as somewhat outstanding, and we have further noted that Odysseus seems to possess them in a highly developed degree.

Odysseus, therefore, can possibly be said to be more than just an unusual character; he is a unique and extraordinary individual, possessing qualities that set him far above the average man. The question that now arises is: can this sort of an individual be an Everyman, and, if so, how?

V

In our analysis, we have seen the characterization of the Everyman as he has appeared in literature. We noted that this figure has usually been a rather colorless character with little or nothing in the way of outstanding qualities. As an allegorical symbol, he is representative of man in general, and can therefore have nothing that would set him apart from humanity. We have further seen that Odysseus, as a character, is a highly unique, rather extraordinary figure. He is so outstanding, in fact, that he enjoys the patronage of no one less than the goddess of wisdom; a situation which few mortals are favored with.

We are thus presented with a sort of dichotomy between the way Odysseus has been viewed and the actual way he is presented in the *Odyssey*. It would seem unlikely, with what we know of Odysseus, that this character could be considered an Everyman.

This divergence in our conception of this epic hero brings forth several questions: First, is it possible to reconcile these two conflicting pictures? Second, do we have any clues as to how Homer himself regarded his hero? Third, are there any clear reasons for this paradox, and, if no, what?

Obviously, we cannot attempt to answer all of these questions in detail, nor is our list of queries complete. It is possible, however, to point out several important facts along these lines.

As regards the first question, it may be possible to reconcile the two views of this hero if we keep in mind the fact that Odysseus' Everyman stature seems to have been the result, usually, of one man's interpretation of this work for his own ends. Calderón, for example, saw the possibilities of transferring Odysseus' wanderings into Christian ideology. He simply adapted the Ulysses myth to his own design of illustrating his concept of sin. Furthermore, there was a tendency among many writers to see first the allegorical and symbolical nature of Odysseus' adventures, and then to universalize the hero *a posteriori*. As pointed out earlier, «the allegorizing process usually starts with

the voyages being interpreted on a symbolic level, and then the hero himself is fit into the scheme of things». Or, to put it more succinctly, this view takes cognizance first of the nature of the plot rather than the character.

It is possible to speculate, therefore, that the concept of Odysseus as an Everyman has arisen in part from various attempts at allegorizing his travels. It is a natural step from there to abstract the hero who undergoes these adventures as well.

The two views can thus be reconciled in the sense that the one is, in reality, interpreting our hero's adventures, while the other is concentrating upon his character. That Odysseus himself can be taken as an Everyman, however, is still open to speculation.

The second question poses more of a problem. It is always difficult to determine what an author's view of his own character is, and in this case we are dealing with an extremely limited amount of information. Whereas the lives and/or writings of other authors can sometimes provide a clue as to their attitudes, views, etc., virtually nothing is known about Homer. One tradition, for example, says that he was blind, while another says he was not; seven different cities claim to be his birthplace; it is not even known, in fact, if «Homer» was his real name, or whether he really did compose the two epic poems attributed to him. He remains, perhaps, the great mystery writer of all time.

The only clues that can possibly be gathered, therefore, are directly from the works themselves, and the author gives us few hints as to his position.

It can reasonably be assumed, however, that his attitude was a favorable one. The epithets used, and especially the way Odysseus is regarded by the other characters, all point to the fact that he is to be looked upon in as good a light as any upstanding epic hero. As Stanford points out, moreover, it is just possible that Homer had no other view than pure narration:

«But what of Homer's own personal view of Odysseus' wiliness? It is recorded that when James Joyce was asked to give an opinion on the moral worth of Ulysses he replied that he was «a good man», *tout court*. Had Homer been asked to make any such judgement he would probably have refused on the grounds that he was a storyteller, not a moralist. Yet, while he is not a moralist in the sense of one who feels it his duty to approve or condemn the actions of his fellow men, he is an ethical writer in so far as he does not shrink from revealing the results of intemperate or unprincipled conduct»³⁰.

It is almost impossible to determine, therefore, whether or not Homer meant either his poem or his hero to be taken allegorically or symbolically, because of the great lack of evidence at our disposal. There is no reason to suppose that Homer is not just a storyteller and nothing more.

With our third question, it is possible to pick out several reasons for this paradoxical way of viewing Odysseus. First, as mentioned above, it could have resulted from the

30. STANFORD, 22 - 23.

many writers who concentrated more on the action of the poem than on the protagonist, and who tried to universalize Odysseus into an Everyman to fit their allegorical interpretations of his adventures. Second, as Stanford and others point out, there is a mistake made by many writers along this same line. The entire movement of the poem is, in reality, centripetal. The action moves inwards, toward Ithaca, with Odysseus' attempts to get home. The error lies in the fact that many authors have misinterpreted the direction of this movement as centrifugal, or outward. Dante and Tennyson, among others, for example, saw Odysseus as a sort of seeker after knowledge; a wanderer who could not keep still in one place; a man who continually wanted to set forth and explore new places:

«Here one sees a radical contrast between Homer's conception of Odysseus and that of many later writers on the Ulysses theme. The movement of the *Odyssey* is essentially inwards, homewards, towards normality. As conceived later by poets like Dante, Tennyson, and Pascoli, Ulysses' urge is centrifugal, outwards towards the exotic or abnormal. As Pascoli sees it, when Odysseus returns to Ithaka he will be irresistibly drawn back to Calypso and to her mystical island. There at last, after many mysterious experiences, in the scenes of his Odyssean wanderings, he will find peace in the shadow of her cloudlike hair and be blissfully absorbed into Nirvanic annihilation»³¹.

Thus, we see that Odysseus was used, in many cases, as an example of the thirst for exploration so native to western man. The adventures that he experiences in his effort to reach his home constitute the discovery of unknown and foreign places and peoples. He encounters new situations and experiences in his attempt to gain his goal. The Greek urge to seek and know is thus prefigured in the picture of Odysseus' voyages. Later writers dwelt more upon this quality, perhaps, than on the hero's larger desire of getting home:

«It is a quality that points away from the older Heroic Age with its code of static conventions and prerogatives, and on to a coming era, the era of Ionian exploration and speculation. This is Odysseus' desire for fresh knowledge. Homer does not emphasize it. But... it becomes the master passion of his whole personality in the post classical tradition, notably in Dante, Tennyson, Arturo Gaf, and Kazantzakis»³².

It is evident, therefore, that one of the possible reasons for this dichotomy is the rather romantic aspiration for travel and new experience that is generated by Odysseus' fantastic wanderings. Many people saw these voyages as the main theme of the *Odyssey*, and took it as their focal point for their various interpretations, and here we can

31. *Ibid.*, 50.

32. *Ibid.*, 75.

see the dangers of too much concentration upon just one of the main aspects of this work.

Obviously, it would be impossible for us to go into all of the possible reasons for this split in the view of Odysseus. The main purpose of this paper has been to point out that such a paradox does indeed seem to exist. Any explanation is speculation, and the causes of this situation are, for the most part, conjecture. One question, however, seems to be posed by all of this: has there perhaps been too much narrow interpretation done on this work? The answer would be a major undertaking in itself but, from our analysis, the question can legitimately be raised.

Colgate University, Hamilton

JOHN E. REXINE

MONNAIES ET GRAVURE MONÉTAIRE A THASOS A LA FIN DU Ve SIÈCLE

(Pls. 40-41)

Si les monnaies thusiennes dites «à la nymphe consentante»¹ ont depuis longtemps retenu l'attention des collectionneurs et des archéologues, sensibles au charme et à la remarquable qualité de ces chefs d'œuvre de la gravure classique, l'originalité du système monétaire thusien de la fin du Ve siècle reste pourtant très largement méconnue: les étapes successives de la recherche numismatique² ont curieusement dissocié la fabrication des statères et trités de celle des autres modules, que leur style amène cependant, en dernière analyse, à réunir en un même groupe, voire à attribuer, pour l'essentiel, à une même main. C'est pendant la guerre du Péloponnèse et, sans doute, comme certaines indications tendent à le faire croire, dans la deuxième partie de la guerre que se place l'activité de ce maître-graveur qui a su jouer, par les diverses variantes introduites dans un laps de temps assez court, de toutes les ressources de son art pour répondre aux demandes successives des autorités de la cité.

I. La monnaie thusienne comporte à cette époque six divisions, allant du statère au huitième d'hecté, qui se répartissent par leurs types en trois couples: statère et trité-hecté et hémihecté³ – quart et huitième (d'hecté).

Statère et trité (pl. 40, 1-10) ont, comme aux premiers temps du monnayage de la cité⁴, les mêmes types au droit et au revers et ne se distinguent d'abord, sans qu'aucune confusion ne soit possible pour l'utilisateur, que par leur poids et leur diamètre;

1. L'expression, commode bien qu'inexacte (cf. ci-dessous n. 11) traduit la manière dont les Modernes ont interprété la nouvelle attitude de la nymphe. Cf. E. BABELON, *Traité des Monnaies* IV, 715-6: «le satyre emporte la Ménade avec délicatesse et précaution; la Ménade le saisit par le cou (ce qui est inexact), sans chercher à se débattre; elle paraît même converser avec son ravisseur et heureuse d'être l'objet de sa passion»; G. LE RIDER, *Guide de Thasos* (1968) 186: «la nymphe n'oppose plus de résistance au silène...: elle paraît même accepter volontiers son sort».

2. G. LE RIDER, *Guide de Thasos*, a donné p. 185-7 un bref mais riche aperçu de ces monnaies, avec une bibliographie dont se détache l'apport d'E.S.G. ROBINSON, *Commemorative Studies in Honor of Th. L. Shear*, *Hesperia Suppl.* VIII (1949) 333, 335-6. Depuis certains résultats préliminaires de mon travail sur le corpus des monnaies thusiennes ont été exposés dans les *Actes du 9e Congrès International de Numismatique*, Berne 1979 (1982) 123-128, pl. 21; *RA* 1982, 169-174; *CRAI* 1982, 412-424; *Actes du XIIe Congrès International d'Archéologie Classique* (1983), à paraître.

3. La forme grecque est, naturellement, *ἡμίεκτον*; elle est connue à Thasos, *IG XII* 8,265 et J. POUILLOUX, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos* I (1954), n° 153, 1.3. C'est par commodité que je francise en «hémihecté», de même que je parlerai d'«hectés».

4. Le deuxième groupe du monnayage thusien, frappé après 480, ne comporte ni trité ni aucun module inférieur.

les trités les plus récentes montrent toutefois un silène de trois-quarts à droite (pl. 40, 8-10), tandis que dans le type traditionnel, le silène a la tête et les jambes de profil. Ces pièces reprennent au droit la vieille scène de l'enlèvement⁵ de la nymphe⁶ par un silène qui caractérise le monnayage de la cité depuis ses origines⁷, mais avec des modifications dont les unes traduisent la volonté de la cité de signifier clairement que ces monnaies appartiennent à une phase nouvelle du monnayage, constituent un nouveau groupe⁸ et dont les autres reflètent la personnalité du graveur. C'est de la première explication que relève la nouvelle position de la main droite de la nymphe, qui n'est plus dessinée entre les têtes des deux antagonistes, de profil en Y, comme dans le premier groupe, avant 480, ou de face, les cinq doigts bien détaillés, comme dans le deuxième groupe: désormais la main est placée derrière la tête du silène, sans s'appuyer sur son épaule, les doigts généralement tendus, comme ceux de la main gauche. Il n'y a pas lieu de chercher une quelconque explication d'ordre esthétique, psychologique ou moral à ce changement d'attitude qui tient simplement au besoin de trouver une nouvelle manière de montrer cette main, puisque l'étude des deux groupes antérieurs a montré la valeur de signe chronologique donnée à la main droite de la nymphe, dont la présentation reste la même à travers chaque période, chaque groupe du monnayage, quelle que soit par ailleurs l'évolution stylistique de la gravure⁹. Ce signe permet aux autorités de la cité de dater la monnaie, au même titre que le croissant et le rameau d'olivier sur les chouettes athénienes, ou le passage de la tortue de mer à la tortue de terre sur les monnaies d'Égine¹⁰.

En même temps le style de l'image s'est considérablement modifié (pl. 41, A-B). Alors que les graveurs précédents rendaient la tension physiologique de l'enlevée par une gesticulation très saccadée – qu'on a toutefois eu tort de prendre pour une attitude

5. Cette scène d'enlèvement relève de l'iconographie ordinaire des silènes et du thiase dionysiaque. L. HEUZEY, *Mission de Macédoine* (1876) 35-6, rapproche de nos monnaies une tradition locale rapportée par APPIEN, *Guerres Civiles* IV, 105, qui situait près de Philippe l'enlèvement de Coré par Pluton: mais les deux enlèvements appartiennent à des mythes et à des cultes différents.

6. Bien qu'elle ne porte pas d'attribut dionysiaque, c'est sans doute une Ménade, cf. E. BABELON, *op. cit.* En tout cas, cette «nymphe» est, ici, une jeune femme ordinaire, et non une divinité, une des Nymphes dont le culte est attesté à Thasos, cf. J. POUILLOUX, *op. cit.* 339-340, en liaison avec celui d'Apollon et d'Hermès.

7. J'ai montré, *CRAI* 1982, 418-420, l'unité de la série thasiennes à l'enlèvement de la nymphe, et qu'il n'y avait pas lieu de tenir compte des doutes qui sont exprimés régulièrement depuis A. von Sallet jusqu'à M. PRICE et N. WAGGONER, *The «Asyut» Hoard* (1975) 36, sur l'attribution à Thasos des statères archaïques.

8. Sur la notion de «groupe» et de «série» monétaire, je renvoie à la définition que j'ai donnée, *Chalcis et la Confédération eubéenne* (1979) 10.

9. Voir déjà *RA* 1982, 172-173.

10. On a fait fausse route en cherchant d'a b o r d une explication d'ordre historique (rappel de la bataille de Marathon ou de Salamine), religieux ou politique dans l'adjonction du rameau d'olivier et du croissant sur les tétradrachmes athéniens, ou dans le changement de la tortue à Égine, alors que ces modifications s'expliquent surtout par des raisons administratives ou financières: cf. les remarques de L. LACROIX, *AC* 34 (1965) 133-135, ou les miennes, *BullSocFrNum* 33 (1978) 330-333.

de résistance de la nymphe¹¹ –, désormais les mouvements se font plus coulés, plus harmonieux. L'aspect même des partenaires a changé. La nymphe a perdu ses traits anguleux; les chairs du visage, des avant-bras, de la poitrine qui est délicatement modelée sous le repli du péplos, sont potelées; le péplos, fait manifestement d'une étoffe assez épaisse, est animé de plis qui expriment les effets de l'empoignement de la nymphe par un large V au niveau de la poitrine, par une série de froissements parallèles au niveau du bassin et des jambes. La chevelure est maintenant légèrement ondulée sur les tempes, puis relevée en chignon sur l'arrière de la tête.

La transformation du silène est encore plus forte: ce n'est plus «l'être sauvage», à la longue tignasse flottant au vent, au membre tendu de désir, aux jambes chevalines; il s'est humanisé, ou plutôt atticisé. Comme sur les vases de la même époque¹², il n'a plus qu'une couronne de cheveux autour du crâne et porte une barbe mi-longue, ou même courte; le nez camus, l'oreille chevaline, rendue par une sorte de virgule retournée, et surtout la longue queue touffue sont les seuls restes de sa bestialité.

Il s'agit toujours d'un enlèvement, mais la tonalité en est tout autre: selon une formule heureuse que je dois à Nicole Weill, on est passé de l'érotisme à la tendresse. Dans son cadre restreint, la gravure témoigne d'un art très savant qui doit beaucoup aux autres scènes d'enlèvement sculptées alors par des maîtres athéniens ou influencés par l'école attique¹³, mais il faut souligner l'extrême habileté du rendu qui se joue de la superposition des plans du ravisseur et de l'enlevée, passant du profil des têtes à celui des bassins par le trois-quarts des poitrines, et sachant opposer le modelé puissant de la musculature du silène – notamment à la poitrine et aux cuisses – à la douceur des chairs féminines sensible par delà les plis du péplos: nous avons affaire là à un des plus grands maîtres de la gravure.

Au revers s'est maintenu le carré incus traditionnel qui se présente maintenant, à peu près régulièrement, en «ailes de moulin».

Les inscriptions thusiennes qui mentionnent à cette date des statères, des hectés et

11. Son attitude est en fait à rapprocher de celle de personnages dansant, en particulier de ménades, sur la céramique thusienne à figures noires, dont L. GHALI-KAHIL, *Et. thusiennes VII, Céramique grecque* (1960) a publié un tesson, n° 100, pl. XXVII, mais dont les morceaux les plus intéressants attendent leur publication par Fr. Salviat.

12. Sur les représentations de satyres dans le dernier tiers du Ve siècle, plutôt que dans FR. BROMMER, *Satyroi* (1937) et *Satyrspiele* (1944), on trouvera un grand choix d'images dans *La cité des images, Religion et société en Grèce antique* (1984): des satyres comme ceux de la coupe de l'Ashmolean Museum, 1924.2 (*ARV*², 865, 1), *ibid.* fig. 200 a-c, sont très proches des nôtres. Ceux du Peintre de Pothos, étudiés par A. QUEYREL, *BCH* 108 (1984) 123-160, avec leur petit chignon, sont un peu différents. Sur les Silènes/satyres thusiens de la même époque, voir CH. PICARD, *Et. thusiennes VIII, Les portes sculptées* (1962) 91-110. Le silène d'un cratère thusien publié par L. GHALI-KAHIL, *op. cit.*, n° 129, pl. XXX (et CH. PICARD, *op. cit.*, fig. 38) est le jumeau des nôtres.

13. E. BABELON, *op. cit.*, 716, comparait nos statères à la métope 29 de la Centaumachie du Parthénon, FR. BROMMER, *Die Metopen des Parthenon* (1967) pl. 224-6. Il est également instructif de les rapprocher des enlèvements qui forment les acrotères du temple des Athéniens à Délos, cf. A. HERMAY, *EADélos XXXIV, La sculpture classique* (1984).

des hémihectés¹⁴, montrent que Thasos est restée fidèle au système monétaire provenant d'Ionie, où le statère est divisé en trois trités. Il est intéressant de noter que le rapport de compte un statère = trois trités, qui découle des textes, ne correspond pas à celui qu'on mesure sur la balance et donne au statère un cours nettement surévalué par rapport à la trité. Les quelque 27 statères dont je connais les poids s'échelonnent entre un maximum de 8.9g et un minimum de 8.25¹⁵, avec un poids moyen de 8.57g. Les 14 trités au silène de profil vont de 3.76 à 3.55g¹⁶, pour un poids moyen de 3.65g, cependant que les 22 trités au silène de trois-quarts, un peu plus légères, sont comprises entre 3.69 et 3.15g, avec un poids moyen de 3.49g. On voit que le rapport des poids, loin d'être de 1 à 3, ne s'établit même pas à 1/2.5: il n'est pas douteux que la cité a cherché à tirer profit de la frappe de ses statères. Il faut rappeler toutefois que les statères du deuxième groupe – et plus particulièrement les imitations – étaient descendus au-dessous de cette moyenne¹⁷, qui traduit donc un effort vers une meilleure monnaie. Le nouveau statère a un poids moyen proche, mais avec des écarts importants de part et d'autre de cette moyenne, de celui d'un didrachme attique, auquel il a parfois été assimilé¹⁸, bien que ce module ne soit plus frappé depuis longtemps à Athènes¹⁹. Il faut *a priori* se méfier de telles équivalences, fondées exclusivement sur la comparaison des poids²⁰, et reconnaître qu'en l'absence de données textuelles, nous ne savons pas à quel taux le statère thasien s'échangeait en monnaie attique. Mais au-delà de cette coïncidence de poids, qui n'est peut-être pas entièrement fortuite, Thasos est restée fidèle au système thraco-macédonien, avec pour monnaie pivot la trité de 3.8/3.6g²¹.

14. La liste en est donnée *CRAI* 1982, 412-417. Intéressant notre propos les deux lois sur les conspirations, J. POUILLOUX, *op. cit.* 139-149 et le bail du jardin d'Héraclès, *IG XII* 8,265.

15. Je n'ai pas retenu le statère de la collection Lewis, *Sylloge Nummorum Graecorum, Cambridge, Lewis Coll.*, n° 476, percé, qui ne pèse que 7.66g.

16. Le poids de deux trités n'a pas été retenu, celui de la Coll. Jameson, n° 1068 (= J.N. SVORONOS, *L'hellénisme de la Macédoine*, pl. X, 30), anormalement élevé, avec 4.54g et celui de la trité du Musée Archéologique d'Istanbul, n° 731, qui est très usée: 2.72g.

17. Voir *CRAI* 1982, 420.

18. C'était déjà, l'opinion d'E. BABELON, *Traité II* 4, pour les n° 1121 et 1122 qui sont en fait trop lourds, avec 8.80 et 8.70g pour être des didrachmes attiques. G. LE RIDER, *Guide*, 187, note simplement que des exemplaires peuvent «passer pour un didrachme attique». Voir aussi A.B. WEST, «Fifth and Fourth Century Gold Coins from the Thracian Coast», *Num. Notes and Mon.* 40 (1929) 12.

19. Les derniers didrachmes athéniens sont frappés vers 460-455, selon CH. STARR, *Athenian Coinage 480-449 B.C.* (1970) 54.

20. D'une manière générale, les taux de change qui nous sont connus par les textes, par exemple à Delphes, montrent que la valeur d'une monnaie étrangère, qui est toujours le résultat d'un marché, pour ne pas dire d'un marchandage, ne dépend pas exclusivement de son poids en métal précieux. Il faut se défier des taux fixes que les Modernes cherchent à établir, et plus encore quand ce taux a été obtenu en combinant des données épigraphiques restituées, des textes littéraires se rapportant à des opérations en temps et lieux variés et des calculs sur le pourcentage d'or et d'argent, comme c'est le cas dans les discussions sur la valeur du statère de Cyzique: cf. P. MARCHETTI, *RBN* 122 (1976) 40-54; R. BOGAERT, *RBN* 123 (1977) 27-33; FR. BODENSTEDT, *Phokaïsches Elektron-Geld* (1976) 55-73.

21. Voir *Actes 9e Congrès Num.*, 124.

Hecté et hémihecté(pl. 40,11-22) dont, comme je l'ai déjà noté, l'existence est attestée par une inscription, constituent la deuxième couple de ce monnayage.

L'hémihecté est une dénomination frappée avec une certaine abondance aux premiers temps du monnayage de la cité, puis qui fut abandonnée après 480, ce qui ne veut pas dire que ces pièces aient cessé d'avoir cours²². Les premières hémihectés avaient au droit un silène galopant à droite²³ et un carré incus au revers. La nouvelle monnaie garde l'image du silène galopant, avec diverses variantes sur lesquelles nous reviendrons, mais ce silène tient désormais un canthare dans la main droite. La principale innovation est au revers, où figure maintenant un cratère²⁴, et l'éthnique *ΘΑΣ-ΙΩΝ* de part et d'autre.

L'hecté est, à ma connaissance, frappée alors pour la première fois par la cité. C'est peut-être ce qui explique que les types soient en contradiction curieuse avec le vocabulaire. Alors que l'hémihecté est, par son nom même, définie comme la moitié de l'hecté, l'image indique qu'elle est le double de celle-là²⁵: elle porte en effet, au revers, deux cratères tête-bêche dans un carré – puis très vite un cercle – incus, avec l'éthnique *Θ-Α-Σ-Ι*, et deux têtes de silène, opposées par l'arrière au droit.

Que ce soit le résultat du frai qui est, on le sait, particulièrement élevé pour les fractions, ou l'effet de la politique des autorités monétaires, le poids des 16 hectés que je connais est nettement inférieur à la moitié d'une trité, puisqu'il varie entre 1.78 et 1.21g, avec une moyenne de 1.495g. Celui des hémihectés est, lui, sensiblement plus conforme à la règle puisqu'il s'établit à plus de 0.83g, avec de très nombreuses pièces entre 0.8 et 0.9g. Ici encore, il est notable que le rapport 1/2, qui est celui du cours légal de la monnaie, ne correspond pas à la réalité des poids.

Ces deux modules étaient traditionnellement considérés comme des trioboles et des trihémioboles et donc rattachés au système monétaire du IVe siècle: on les datait couramment des années 360 environ²⁶. Mais j'ai montré ailleurs²⁷ que cette chronologie se heurtait au témoignage des trésors, dont aucun n'associe ces pièces et les monnaies thusiennes du IVe, que d'autre part le type du silène, inconnu au IVe, et le style les

22. Il ne faut en effet pas confondre la date à laquelle une monnaie a cessé d'être frappée et celle à laquelle elle cesse d'avoir cours. Ces hémihectés archaïques ont été émises à un très grand nombre d'exemplaires, et ont dû continuer à circuler très longtemps.

23. Pour le type, voir G. LE RIDER, *Guide*, pl. I,4.

24. Certains auteurs y voient plutôt une amphore et une discussion a opposé sur ce point H.-G. Bloesch à H. Cahn, partisan de l'amphore, après ma communication au congrès de Berne. Devant les hésitations des céramologues, je préfère y reconnaître un cratère, notamment à cause de la présence du canthare au droit.

25. Cette signification de l'image n'a pas toujours été bien reconnue. Tandis que G. LE RIDER, *Guide*, 187, note que le revers semble montrer que les uns sont le double des autres, certains comme E. BABE-LON, *Traité*, 723-4, ou A. BALDWIN BRETT, *Catalogue of Greek Coins*, Boston (1955) 116-7, concluent de la présence d'une double tête et d'un double cratère que ces pièces seraient des dioboles.

26. Ainsi G. LE RIDER, *Guide*, les place dans son quatrième groupe, 404-340.

27. *Actes 9e Congrès Num.*, 126.

rapprochaient des statères et des trités à la «nymphe consentante» et donc que ces pièces étaient des hectés et des hémihectés contemporaines des précédentes.

Enfin la troisième couple comprend des petites fractions au dauphin (pl. 40, 23-24), les piécettes à la tête de silène au droit et au revers, deux dauphins nageant en sens inverse, l'un au-dessus de l'autre, avec l'ethnique Θ-Α-Σ-Ι, et celles qui en sont manifestement la moitié, puisqu'elles ont au droit une tête féminine et au revers un dauphin, avec l'ethnique Θ-Α (ou Θ-Α-Σ): il est clair que la cité a fait passer au revers les dauphins qui figuraient exactement dans la même disposition au droit de fractions plus anciennes²⁸ dont le revers était un carré divisé en quatre cantons, et qu'elle a repris pour les droits la tête des partenaires de la scène d'enlèvement. Un détail le confirme: la tête du silène est normalement, à de rares exceptions près, tournée à droite, tandis que celle de la nymphe est invariablement à gauche, chacune ayant donc la même direction que sur les statères et les trités. Relève également de ces types la petite pièce d'or de la collection de Luynes, no. 1805, avec une tête de silène et deux dauphins, bien qu'elle pèse le double des autres: elle pose suffisamment de problèmes pour mériter ailleurs un examen approfondi.

Le poids moyen des pièces à la tête de silène est de 0.39g, avec des écarts de 0.30 à 0.51g, pour douze exemplaires pesés. Pour les pièces à la tête féminine, il est de 0.26g, pour seize exemplaires pesés, se répartissant sur une fourchette qui va de 0.205g à 0.29g. Il semblerait qu'ici encore, comme pour les deux couples précédentes, l'atelier ait eu tendance à privilégier le poids de la fraction la plus faible; on prendra garde toutefois que nos observations, portant sur des poids très faibles, sont fragiles.

Ces fractions dont nous n'avons aucune mention épigraphique, devaient se dénommer *τεταρτημόριον* et *օγδοημόριον*, quart et huitième (d'hecté): il est significatif qu'à Thasos comme ailleurs²⁹, la moitié de l'hecté est toujours désignée par le mot hémi-hecté, et non par le mot «douzième» (de statère), à la différence des fractions qui la précèdent, trité ou tiers de statère et hecté. Le *tétartémorion* et l'*ogdoémorion* sont couramment utilisés en Grèce pour désigner des fractions de poids³⁰, d'unité de volume ou de longueur³¹. Le *tétartémorion* désigne à Athènes une petite monnaie, non pas un

28. Pour le type, voir G. LE RIDER, *Guide*, pl. I, 9-10.

29. C'est le nom de 1/12e du statère d'électron, tant pour le poète comique Cratès (EDMONDS, fig. 20) que dans les inscriptions, notamment à Halicarnasse (*Sylloge*³ 45, 1.26) ou à Athènes (*IG* I³, 383, 1.33). Contrairement à ce que laisse penser le *LSJ*, auquel j'emprunte ces exemples, il s'agit de monnaie d'argent dans les deux derniers cas. Le tour n'est d'ailleurs pas propre aux monnaies: on dit normalement un *ἡμίεκτον* de blé, de même qu'en français moderne un demi-setier.

30. Un devis de Délos, *IDélos* 504, A 12, mentionne des *περόναις χαλκαῖς σταθμὸν ἀγούσαις ἀν'* θ³ριον. A. CHOISY, *BCH* 29 (1905) 464-466, estimait que ces agrafes pesaient un huitième de mine. FR. HILLER VON GAERTRINGEN, *AM* 51 (1926) 152, note qu'en soit le huitième peut être une fraction de monnaie, de poids, et que dans le cas présent il devait s'agir d'un poids couramment utilisé dans le bâtiment.

31. Un huitième de panier de charbon à Délos, *IG* XI, 203, A 59. Les Archives de Zénon, *PSI* 6, 595, 7, fournissent un exemple d'emploi comme mesure de longeur. M.N. TOD, *NumChr.* (1947) 20, appelle le huitième un «hémi(té)tartémorion», tout en reconnaissant que le mot n'est attesté ni dans la littérature, ni

quart de drachme, qui est le trihémiobole, mais le quart de l'obole³² (qui est un sixième, une *hecté*). Il n'y a pas grande hardiesse à admettre que les Thasiens ont eux aussi usé de ces termes.

Dans sa brève note sur le monnayage thasien de la fin du Ve siècle, E.S.G. Robinson³³ proposait de placer la frappe de ces quarts et huitièmes après celle des statères et des trités, dans les années 411-404. Bien qu'il n'ait pas donné ses raisons, il n'est sans doute pas trop arbitraire de supposer qu'il avait été sensible au remplacement du carré incus du revers par un type imagé, ainsi qu'à la frappe de l'or et à la multiplication de ces toutes petites fractions qui conviennent bien à une période où la cité est en proie à de profondes convulsions politiques et certainement aussi à de graves difficultés financières. Telle était l'autorité dont jouissaient les avis de Robinson qu'il a été pleinement suivi, notamment par G. Le Rider³⁴, pour qui les quarts et les huitièmes ayant les dauphins au droit seraient contemporains des statères et trités à la «nymphe consentante», tandis que les pièces où les dauphins sont passés au revers n'auraient été frappés qu'après 411.

Toutefois ni Robinson ni Le Rider ne remettaient en cause la datation traditionnelle, au IVe siècle, des hectés et hémihectés. A cette première objection contre une dispersion chronologique de ce monnayage, fondée sur le témoignage des trésors³⁵, vient s'en ajouter une autre. L'analyse stylistique montre que nous avons bien affaire à un ensemble homogène. Il y a en effet une telle parenté dans la gravure des pièces des différents modules que l'on n'hésitera pas à admettre que bon nombre des coins utilisés, du statère au huitième, sont l'œuvre d'un même graveur³⁶. Une de ses caractéristiques est le goût et l'habileté dont il fait preuve en se jouant des difficultés du rendu anatomique et des raccourcis, en particulier dans les présentations de trois-quarts. Connaissant parfaitement toutes les ressources du dessin, il se plaît à rendre ses images d'une exécution encore plus difficile. Le schéma traditionnel de l'enlèvement présentait le silène de profil à droite, mais avec les épaules de trois-quarts, dans une attitude

dans les inscriptions. *Ogdoémorion* est donc meilleur, même s'il n'est pas encore attesté comme nom de monnaie.

32. Le *tétartémorion* ou plus simplement *tartémorion* est défini par les lexicographes comme un quart d'obole, équivalent, dans le système attique, à un double chalque: cf. M.N. TOD, *NumChr.* (1946) 45-6 et surtout (1947) 20-21, avec diverses références épigraphiques. *T* est la notation acrophonique du tartémorion sur des inscriptions (par exemple, le compte de Dion à Delphes, réédité par J. POUILLOUX, *BCH Suppl.* IV [1977] 105-6, 1.8.22) et sur des monnaies d'argent (ainsi à Elis, CH. SELTMAN, *Temple Coins of Olympia*, pl. VIII, 18 et 24); et de bronze (en Phocide, M.N. TOD, *NumChr.* [1946] 51).

33. E.S.G. ROBINSON, *op. cit.* 335-6.

34. G. LE RIDER, *Guide*, 187: c'est son troisième groupe.

35. Les plus significatifs sont les trésors de Skrevatno (*IGCH* 720) qui comprend trois trités et 194 hémihectés, et le trésor *IGCH* 710 dont la composition exacte est malheureusement inconnue, enfouis à la fin du Ve siècle. De même le trésor de Chypre (*IGCH* 1277), qui comprend une hémihécté. Cf. *Actes 9e Congrès Num.*, 126 et *CRAI* 1982, 424.

36. E. BABELON, *Traité*, 715-6, avait déjà noté, sans qu'on y prêtât attention que satyre et ménade ont une tête «tout à fait pareille» sur les quarts et huitièmes (qu'il appelle «hémiboles») et sur les statères (qu'il appelle didrachmes).

certes peu naturelle, mais nécessaire pour que la nymphe puisse elle aussi être dessinée de profil. Apparemment sensible à cette incohérence, le graveur substitue à ce schéma, sur les trités les plus récentes, un silène courant de trois-quarts, tenant dans ses bras une nymphe elle aussi de trois-quarts (pl. 40, 8-10); l'image du couple gagne beaucoup en naturel, puisque le ravisseur et l'enlevée sont maintenant, conformément à la logique, sur deux plans perpendiculaires, mais c'est au prix d'indéniables difficultés, notamment dans la gravure de la jambe droite du silène. Ce ne fut sans doute pas pour déplaire au graveur, puisqu'il réutilise le schéma, en l'inversant vers la gauche, sur certaines hémihectés. Bien mieux, il poursuit ce genre de recherches, pour ne pas dire ce jeu, en dessinant à nouveau, pour d'autres hémihectés, un silène de trois-quarts, mais cette fois-ci vu de dos (pl. 40, 19).

Le dessin des têtes confirme que bon nombre de ces pièces sont l'oeuvre d'un même maître. Certes à l'échelle très petite où sont dessinées les têtes du silène et de la nymphe sur les quarts et les huitièmes, et plus encore sur les statères, les trités et les hémihectés, les traits ne sont guère détaillés. Cependant on retrouve partout un même modèle. Le silène a la tête carrée, au nez camus, aux sourcils épais, au crâne dénudé, à la barbe courte ou mi-longue, aussi bien sur les statères (pl. 41, A-B) que sur les quarts d'hecté (pl. 41, C-D). Sur les hectés, la juxtaposition de la double tête janiforme empêche le graveur de représenter la partie arrière du crâne, ce qui l'amène à choisir une image un peu différente, mais également connue du répertoire attique, d'un silène plus jeune, aux cheveux moins clairsemés (pl. 40, 11-14). Mais un détail comme celui de l'oreille en virgule renversée rattache cette tête aux précédentes. La tête de la nymphe a une structure différente (pl. 41, E-F); le menton, le visage et la ligne des cheveux dessinent un triangle que l'on retrouve sur les statères, les trités et les huitièmes d'hecté; les cheveux, ramenés en court chignon sur la nuque, forment de petites ondulations sur la tempe. Toutes les têtes, en particulier sur les huitièmes, ne se ramènent pas à cette formule, et il certain que d'autres graveurs sont intervenus au côté, ou dans la suite du maître dont nous venons d'analyser les tendances caractéristiques; mais il est clair que celui-ci a gravé des coins tant pour des statères et des trités que pour toute la gamme des petits modules.

Ces observations multiples indiquent – pour ne pas dire prouvent – que toutes ces monnaies appartiennent à un même système, conçu et mis en circulation en même temps. Il faudrait que les arguments en sens inverse soient des plus solides pour écarter cette conclusion. Or il n'en est rien. Réfutons d'abord une première objection: il est certes exclu que la cité ait frappé les quarts et les huitièmes avec les dauphins au droit en même temps que ceux avec les dauphins au revers et si, comme le propose G. Le Rider, les premiers sont contemporains de nos statères et de nos trités, les autres doivent bien, en effet, être plus récents. Mais en fait la date des premiers n'a été fixée qu'en fonction de la date supposée des seconds, et divers arguments, comme la forme du carré incus divisé en quatre cantons, incitent à les placer à la même époque que les hémihectés au silène galopant, c'est-à-dire avant 480³⁷.

37. On comparera le carré à quatre cantons des quart et huitième du *Guide*, pl. I, 9-10 à ceux d'hémi-

Reste ce qui me paraît avoir été l'argument déterminant de Robinson pour séparer les quarts et les huitièmes des statères: la difficulté qu'il peut y avoir à admettre que des monnaies contemporaines puissent avoir au revers les unes un carré incus et les autres une image et l'ethnique³⁸. Mais des cas analogues se présentent ailleurs, par exemple à Byzance au IVe siècle³⁹. L'emploi du carré incus n'est en aucun cas un critère chronologique et sa persistance sur les monnaies les plus lourdes peut s'expliquer par le conservatisme bien connu de la monnaie⁴⁰: le souci de rester fidèle à la tradition antérieure, de continuer à émettre les mêmes monnaies, par delà l'évolution du style et la modification de certains détails mineurs comme la position de la main a joué sans doute plus fortement pour les statères et les trités, susceptibles de circuler au loin, notamment dans le pays thrace⁴¹, que pour les pièces légères qui, destinées surtout à des usages locaux, pouvaient avec moins de risques être adaptées aux modes nouvelles. Les inconvénients d'une rupture avec les types anciens étaient dans ce cas d'autant plus faibles que la frappe des hémi hectés et autres fractions ayant été interrompue depuis 480, bien peu devaient circuler encore chez les partenaires de Thasos.

II. Dans cette reconstitution de la structure du monnayage thasiens de la fin du Ve siècle, nous n'avons fait que quelques allusions aux éléments qui nous permettent d'en retracer l'histoire. Si l'on ne peut parler d'évolution stylistique à l'intérieur de ce groupe, nous avons noté, à diverses reprises, des modifications du type auxquelles viennent s'ajouter divers symboles ou lettres; l'étude de ces variantes est le meilleur moyen d'apprécier l'importance et la durée du groupe.

Notons une première caractéristique: ces variantes se présentent différemment pour chaque module, qu'il faut donc examiner séparément.

Les **statères** qui n'ont utilisé qu'un petit nombre de coins, et dont la production paraît donc avoir été peu importante⁴², ont tous le schéma initial de l'enlèvement des

hectés comme *Sylloge Deleplace*, 818, ou des statères que M. PRICE - N. WAGGONER, *The «Asyut» Hoard* (1975), n° 127-128, avec «clear cross on reverse», considèrent comme les plus récents du trésor. On retrouve une telle croix sur de nombreuses pièces de la région, datant de la fin de l'archaïsme. En revanche les revers en «aile de moulin» des pièces de la fin du Ve siècle sont très différents.

38. La présence d'un Ω dans l'ethnique n'est pas une marque d'une date récente (malgré H. NICOLET-PIERRE, *Sylloge Deleplace*, ad n° 828-32): on sait que dans l'alphabet parien archaïque Ω = O, cf. J. POUILLOUX, *Recherches I*, 445-446, ce qui explique que l'ethnique passe d'un ΘΑΣΙΩΝ valant ΘΑΣΙΟΝ à ΘΑΣΙΩΝ, puis, dans le courant du IIIe siècle, à ΘΑΣΙΩΝ. Cf. déjà *Actes 9e Congrès Num.*, 125.

39. A Byzance, les tétradrachmes et les drachmes de poids rhodien ont au revers un carré incus à quatre cantons, E. SCHOENERT-GEISS, *Die Münzprägung von Byzantium I* (1970) n° 650-711 et 712-747, tandis que les hémidrachmes correspondantes n° 750-850 ont, elles, un trident. Sur la date de ce monnayage, voir G. LE RIDER, *RNum* 1971, 143-153.

40. Conservatisme qui n'est pas une invention des Modernes: ARISTOTE, *Éthique*, 1133b, notait déjà (*τὸν νόμισμα*) βούλεται μένειν μᾶλλον. Cf. *Ktēma* 5 (1980) 275-6.

41. Sur la diffusion des monnaies thusiennes du Ve siècle en Thrace, voir *CRAI* 1982, 422-424.

42. Il est significatif que dès le début de mon travail, les identités de coins me sont apparues très nombreuses; actuellement, les 21 statères avec Α que je connais ont été frappés avec seulement 8 coins de droit, et les 12 statères au dauphin, 5 coins. Or, ce sont, de beaucoup, les émissions les plus importantes.

siné de profil; sur tous, à la scène principale s'ajoute un différent, soit une lettre, soit un symbole: cinq différents me sont connus, à savoir, par ordre d'importance décroissante, un *A*, un dauphin, un Σ , un Φ et un *I* (pl. 40, 1-4).

Les **trités** qui ont été frappées en plus grand nombre, sans atteindre toutefois un volume considérable, ont une histoire plus complexe. Les plus anciennes – en tout cas les plus lourdes – ont la même image de l'enlèvement que les statères; puis on passe à une présentation de trois-quarts, décrite ci-dessus (pl. 40, 8-10). La plupart de ces trités n'ont pas de différent, mais on note un Θ sur une trité au silène de profil et une feuille de lierre sur quelques pièces au silène de trois-quarts (pl. 40, 7 et 9). J'ai tenté de montrer ailleurs⁴³ que les trités au nom de Bergaios (pl. 40, 10) ne constituaient qu'une simple variante – la cinquième – de ces émissions, et que le caractère grec du nom interdisait de les attribuer à un prince thrace. Quoiqu'il en soit, il est certain que les coins des trités de Bergaios sont l'œuvre du même graveur que les autres.

Les **hectés** qui sont les pièces les moins nombreuses de toute la gamme ne présentent aucune variante.

En revanche, les **hémihectés** ont été, de beaucoup, le module frappé avec la plus grande abondance: plusieurs centaines d'exemplaires en sont conservés et plusieurs dizaines de coins me sont connus. Comme pour les trités, les différentes variantes résultent soit d'une modification du schéma initial, soit de l'adjonction à ce schéma d'un symbole. On distingue six variantes que j'énumère dans un ordre arbitraire (pl. 40, 15-22): silène de profil à gauche, sans symbole – silène de trois-quarts à gauche – silène de trois-quarts dos à droite – silène de profil à gauche, avec un grain de blé – silène de profil à gauche, avec un criquet – silène de profil à gauche avec une grappe de raisin⁴⁴.

Enfin les **quarts** et les **huitièmes**, dont la production ne paraît pas non plus avoir été très abondante, ne présentent aucune variante, à l'exception de quelques quarts où la tête du silène est tournée vers la gauche et non vers la droite, et de quelques huitièmes où le dauphin nage à droite et non à gauche. Il est toutefois difficile de dire si ces inversions sont dues à un choix délibéré, et non à une erreur du graveur.

Il est en revanche indéniable que les autres variantes ont été voulues, qu'elles résultent de modifications apportées au type primitif, – ce dont les hémihectés montrent les meilleurs exemples – de l'ajout d'un symbole ou d'une lettre au droit, et dans un cas, de la gravure d'un nom au revers. Ces divers procédés sont utilisés par d'autres ateliers comme marques de contrôle des frappes successives. Les premières émissions d'Acanthe ou les statères d'Elis jouent de la sorte autour du thème traditionnel du

43. Voir les *Actes XIIe Congrès Int. d'Arch. Class.*, à paraître.

44. C'est par erreur qu'E. BABELON, *Traité*, 723-4, place le symbole du grain de blé (le seul qu'il signale) sur les pièces où le silène est à droite; d'autre part, s'il distingue, sans grande précision, les trois attitudes du silène, il crée une variante supplémentaire, n° 1153, où le silène, de profil à gauche, est censé regarder le contenu du canthare: il n'y a apparemment pas lieu de tenir compte des diverses inclinaisons du vase.

monnayage⁴⁵. La manière dont le nom de Bergaios s'inscrit autour d'un carré à quatre cantons est exactement la même que sur des émissions d'Abdère et est à rapprocher de la manière dont l'éthnique est inscrit sur les tétradrachmes d'Acanthe⁴⁶. L'ajout d'un symbole ou d'une lettre est un système de contrôle bien connu, surtout au revers, – et Thasos en usera ainsi dans la série monétaire du IVe siècle –, mais aussi au droit, notamment quand le revers est un carré incus⁴⁷. Tout nous invite à interpréter ces variantes de la même manière et à y voir des moyens permettant aux autorités monétaires de contrôler les différentes frappes même si l'atelier n'est pas encore organisé comme il le sera au IVe siècle⁴⁸, où chaque émission d'argent ou de bronze sera distinguée par un symbole particulier, figurant sur tous les modules: en cette fin du Ve siècle, ces autorités usent conjointement de procédés variés et emploient des formules différentes pour chaque module. Faute de sources antiques sur les institutions monétaires, à Thasos en particulier, il est vain de chercher à reconstituer dans ses détails l'organisation de la production monétaire de la cité. La description des variantes permet cependant de tirer deux enseignements: d'une part une très grande division des opérations de frappe, puisque, tandis que nous avons affaire à un graveur chargé de l'essentiel de ce travail, la différence des marques de contrôle pour chaque module amène à penser que chacun relevait sinon d'un atelier particulier, du moins d'une opération distincte; d'autre part un monnayage relativement peu abondant, n'usant que d'un petit nombre de coins, à l'exception des hémihectés, et réparti en un petit nombre de frappes, six au maximum, qui semble ne s'être étendu que sur un petit nombre d'années.

Cette constatation permet de reprendre d'un œil nouveau la question de la chronologie de ces monnaies. Je ne reviendrai pas ici sur la date de l'arrêt de la frappe de ces émissions, ou plutôt de leur remplacement par la série nouvelle du IVe siècle, ayant déjà montré que les drachmes à la tête de Dionysos et à l'Héraclès archer avaient cours dès les années de la guerre de Corinthe⁴⁹. Reste la question de la date d'apparition de ce groupe, qui est liée à celle de la loi monétaire athénienne interdisant aux alliés d'utiliser leur propre monnaie. Les partisans d'une date haute de celle-ci, vers 450, estiment somme toute que cette loi eut peu d'effet à Thasos. E.S.G. Robinson pense que l'interruption des émissions (qui sont alors celles avec la main de

45. Je reviendrai ailleurs sur la manière très originale et intéressante dont Acanthe a distingué ses diverses émissions au début du monnayage. Pour l'instant voir J. DESNEUX, «Les tétradrachmes d'Akanthos», *RBN* 95 (1949), les D 1 à 92. Sur le monnayage d'Elis, voir CH. T. SELTMAN, *op. cit.*, et *NumChr.* 1951, 51-55; H. NICOLET-PIERRE, *RNum* 1975, 6-18.

46. Cf. à Acanthe, J. DESNEUX, *op. cit.*, R. 83 à 146; à Maronée, A.B. WEST, *op. cit.*; à Abdère, J.M.F. MAY, *The Coinage of Abdera* (1966), les monnaies de la période IV, qu'il place entre 473/70 et 449/8.

47. Ainsi à Abdère, dans les périodes I à III de MAY, *op. cit.* M. PRICE - N. WAGGONER, *op. cit.* 37, nient que les noms de «magistrats» sur ces monnaies correspondent à des magistratures annuelles, sans préciser leur pensée.

48. Sur cette organisation voir, provisoirement, *Actes 9e Congrès Num.*, 125-128.

49. Voir *CRAI* 1982, 417-418.

face) est due à la capitulation de 463 et comme il date les statères à la «nymphe consentante» des années 430, il en conclut que Thasos reçut alors l'autorisation de reprendre ses émissions avec les mêmes types et le même étalon qu'autrefois, ce monnayage battant son plein dans les années 20⁵⁰. Une légère correction a été apportée à cette reconstruction par C.M. Kraay qui pense que la défaite de 463 n'a pas contraint Thasos à cesser de frapper monnaie⁵¹ et qui attribue donc l'arrêt du monnayage à la loi athénienne, en 449; mais pour le reste, il estime aussi que la reprise doit dater des années 30.

Il faut souligner que l'image d'une production monétaire s'étalant sur de nombreuses années ne coïncide pas bien avec celle du monnayage assez limité que nous déduisons du petit nombre de coins utilisés. D'autre part l'hypothèse d'une palinodie d'Athènes, revenant sur sa décision au bout de quelques années et autorisant quelques uns de ses alliés à contrevenir à une interdiction formulée en termes vigoureux⁵², est fondée uniquement sur la datation, passablement incertaine, de quelques monnaies et ne correspond guère à ce que l'ensemble des sources nous fait connaître de la rigueur impérialiste d'Athènes.

Les tenants d'une chronologie basse de la loi, vers 425, n'ont guère examiné jusqu'à présent le cas particulier du monnayage thasien⁵³. Cependant le matériel thasien, s'il ne nous renseigne pas sur la date d'entrée en vigueur de la loi, apporte quelques informations sur la dernière période du monnayage du Ve siècle. Les inscriptions et notamment les lois sur la délation⁵⁴ ne mentionnent pas de paiement en monnaie attique; elles montrent que les statères thasiens ont cours dans les années 411 et suivantes, et donc que la loi athénienne ne s'applique plus désormais à la cité. Or il faut insister sur les conséquences de l'application de cette loi. Son entrée en vigueur s'accompagnait de l'échange systématique de l'encaisse publique des alliés contre des chouettes athénienes et de l'offre faite aux particuliers d'échanger leur numéraire local dans de bonnes conditions⁵⁵: si la loi a été appliquée à Thasos – ce dont il paraît difficile de douter⁵⁶ –, il s'en est suivi une raréfaction sensible des pièces anciennes. Inversement, que les paiements de la cité se fassent en statères implique la frappe de nouvelles

50. E.S.G. ROBINSON, *loc. cit.* Il faut toutefois noter que Robinson ne discute pas la date de la loi: il considère qu'elle a été établie, en toute certitude, aux alentours de 450 par les études des épigraphistes, et notamment par la publication du fragment de Cos par Segre, et il cherche simplement à préciser les conséquences de cette loi sur les divers monnayages des cités.

51. C.M. KRAAY - V.M. EMELEUS, *The Composition of Greek Silver Coins* (1962) 22-24, dont les conclusions sont résumées dans *Archaic and Classical Greek Coins*, 149-150, fonde son avis sur le pourcentage croissant de cuivre dans ce qu'il considère comme les statères les plus récents.

52. Rappelons que la clause 8 de la loi, dans l'édition de R. MEIGGS - D. LEWIS, *Gr. Hist. Ins.*, n°. 45, livre aux Onze, pour une exécution immédiate, quiconque proposerait l'abrogation de la loi.

53. L'étude la plus fouillée, celle d'E. ERXLEBEN, *Archiv für Papyrusforschung* 20 (1970) 121-122, reprend la chronologie de Robinson et ne revient plus sur le cas thasien dans son article de l'année suivante.

54. Cf. ci-dessus n. 14.

55. Ce sont les clauses 4 et 13 de la loi.

56. Il faut cependant noter que rien dans les sources thasiennes, ni épigraphiques, ni monétaires en dehors de la modification du type, ne nous renseigne sur cette rupture, qui fut de plus ou moins longue

pièces: nous tenons sans doute là l'explication de la légère modification du type, avec la nouvelle présentation de la main. Elle marque que tout en se rattachant au système monétaire traditionnel, les nouveaux statères appartiennent à une phase nouvelle du monnayage.

Ce terminus *ante quem* pour l'abrogation de la loi monétaire, aux alentours de 411, paraîtra peut-être bien tardif. Cependant on ne peut tenir le démantèlement, au moins partiel, de la législation monétaire d'Athènes dans l'*Archè* pour une mesure anodine; il faut qu'elle ait une raison bien forte, que l'on peut chercher soit dans la révolte de Thasos, les Athéniens ne pouvant plus, même après avoir repris le contrôle de l'île, restaurer pleinement l'état ancien, soit dans un revirement de la politique athénienne dans des circonstances graves. On n'a, me semble-t-il, pas assez analysé dans cette perspective les effets possibles d'un changement majeur de la politique financière d'Athènes, que Thucydide mentionne pour l'année 413, avant même la catastrophe de Sicile: «ils substituèrent au tribut payé par les cités l'impôt du vingtième sur le trafic maritime» (VII, 28, 4). L'historien – qui ne parle ni de la loi monétaire, ni, évidemment, de son abandon – explique cette mesure par le désir d'accroître les revenus de la cité, ce qui a paru illusoire à plusieurs auteurs modernes⁵⁷. Mais il faut noter que cette modification radicale de la politique fiscale suivie par Athènes depuis le début de l'empire entraînait sans doute un changement du mode de perception. Du *phoros* payé par les cités d'abord vraisemblablement en monnaies locales, puis ensuite, nécessairement, en monnaie attique, on passe à une taxe douanière, perçue directement ou par l'intermédiaire de fermiers, levée sur les marchands et les marins. On admettra sans peine que ceux-ci usaient depuis longtemps du tétradrachme attique comme monnaie internationale et qu'ils pouvaient aisément s'acquitter de cette taxe avec ces espèces. Du même coup, une des raisons probables de l'adoption de la loi monétaire disparaissait et avec elle, peut-être, l'interdiction faite aux alliés d'user de leur monnayage propre.

Quoiqu'il en soit de cette hypothèse, il faut souligner que les quelques émissions thusiennes à la «nymphe consentante» peuvent aisément prendre place entre 413 ou 411 et la fin de la guerre, c'est-à-dire dans la période pendant laquelle nous en avons des attestations épigraphiques. Certes notre information locale est trop restreinte pour faire de cette conclusion possible une certitude. Mais dès lors qu'elle ne se heurte à aucune objection dirimante, on conviendra qu'elle se concilie beaucoup mieux avec l'histoire générale de l'empire athénien, et notamment avec cette constante poussée impérialiste qui conduisit à la catastrophe finale, que l'hypothèse d'une mesure fluctuante, rap-

durée, mais qui marqua certainement le cours des échanges dans la cité: c'est une preuve de plus du caractère extrêmement lacunaire de notre information.

57. La question de la perception du tribut à partir de 414-413 a été surabondamment discutée – et le sera sans doute encore – bien que nos renseignements soient des plus ténus. Je me contenterai de renvoyer à GOMME - ANDREWES - DOVER, *Historical Commentary on Thucydides IV*, 408, à R. MEIGGS, *The Athenian Empire* (1972) 438-9 et à la brève note *IG I³*, 291.

portée sans qu'en apparaisse la raison, peu après avoir été imposée avec toutes les conséquences financières qu'elle entraînait.

On imagine bien pourquoi une telle hypothèse n'avait pas été formulée auparavant et pourquoi les meilleurs numismates s'accordaient à placer statères et trités dans la première partie de la guerre du Péloponnèse. Des raisons stylistiques, qui étaient les seules à pouvoir étayer une telle chronologie, empêchaient sans doute d'admettre que des chefs d'oeuvre de cette qualité aient vu le jour au milieu des convulsions politiques et des combats de la dernière décennie du Ve siècle. Cependant la maîtrise dont témoignent également quarts et huitièmes n'a pas retenu de les placer au coeur même de la période troublée. Dès lors que l'examen attentif des divers modules montre que la plupart des coins sont l'oeuvre d'un même graveur, seul le recours aux documents historiques et épigraphiques permet de choisir entre les chronologies contradictoires auxquelles aboutissait l'analyse stylistique. Nous y avons gagné d'avoir précisé les caractéristiques d'un des maîtres les plus remarquables de la gravure monétaire à la fin du premier classicisme.

*École française d'Athènes
(Avril 1984)*

OLIVIER PICARD

SOME PROBLEMS IN ARCHAIC CORINTHIAN PROSOPOGRAPHY*

(Pl. 42)

Archaic Athenian inscriptions on stone are very numerous; Corinthian ones are few. Consequently, the student of Archaic Athenian personal names has a wealth of examples in such material, whereas, for Archaic Corinthian prosopography, one must turn to other sources. Although they are not exceptionally plentiful, the inscriptions on Corinthian ceramic objects provide the most promising materials.

The best, and the most obviously applicable, examples are found in the inscriptions on votive clay pinakes, giving the names of the dedicants (often, the makers themselves, who are often also, expressly or by implication, vase-painters)¹. To these names we may confidently add the «signatures» on pinakes and on vases, which are unfortunately very rare². Add to the foregoing the votive graffiti on vases, giving the names of the owners or dedicants³. As for the vase-inscriptions, there are also those on

* An earlier version of this paper, under the title, «An Inscribed Corinthian Neck-Amphora», was read at the meeting of the Archaeological Institute of America in Cincinnati, Ohio, December 28 - 30, 1983.

The following abbreviations are used:

ARENA	R. ARENA, <i>Le iscrizioni corinzie su vasi</i> (Memlinc Ser. 8, vol. 13:2, pp. 55 - 142), «A» for numbers in his list.
BECHTEL, HPN	F. BECHTEL, <i>Die historischen Personennamen des griechischen bis zum Kaiserzeit</i> (Halle 1917).
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum.</i>
CorVP	D.A. AMYX, <i>Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period</i> (Berkeley and Los Angeles, in Press).
IG	<i>Inscriptiones Graecae.</i>
LORBER	F. LORBER, <i>Inschriften auf korinthischen Vasen</i> (Berlin 1979), «L» for numbers in his list.
PAPE-BENSELER	W. PAPE and G. BENSELER, <i>Wörterbuch der griechischen Eigennamen</i> (3rd ed., Braunschweig 1863 - 1867).
PAYNE	H. PAYNE, <i>Necrocorinthia</i> (Oxford 1931), «NC» for numbers in Catalogue of Vases, «P» for numbers in his list of inscriptions.
SGDI	H. COLLITZ, ed., <i>Sammlung griechischer Dialektinschriften.</i>

1. I have collected these, in a chapter on vase-inscriptions which will appear in *CorVP*, vol. II (forthcoming).

2. Timonidas, Mylonidas, Chares, Echekles.

3. Cf., for instance, the names of Anthesilas (CORINTH C-37-949: A-93; *CorVP* II:6, Inscr. no. Gr. 17) and Autophilos (CORINTH C-31-370: A-94; *CorVP* II:6, Inscr. no. Gr. 18).

«bespoke» vases, on which the names may be taken to be those of «real» people⁴. There are also a few special cases (such as patronymics) which need not concern us here.

Thus far, everything seems clear. But the greatest number of Corinthian vase-inscriptions are simply labels, purporting to give the names of the figures beside whom they are written. Many of these are manifestly «heroic» names, placed beside figures engaged in some «heroic» action. Such names, and the actions in which they are engaged, have naturally been of chief concern to scholars, to the comparative neglect of the others, and with some tendency toward over-interpretation. Still, there are many names applied to figures seemingly engaged in some heroic action, but whose names are not attested elsewhere as names of heroic characters. Therein lies the root of our problem. It is not simply a matter of finding and excluding the names which are known from other sources to be «heroic», and then accepting the remaining ones as «real», or «historical» personal names. The names in the vase-paintings are a mixed lot, subject to a variety of interpretations. Here are just a few of the possibilities: 1) All of the names are manifestly heroic, their owners engaged in a specifically identifiable episode from heroic legend⁵. 2) The scene is «heroic», and all of the names are known as «heroic», but some of the labels are incongruously applied⁶. 3) The scene is «heroic», and most of the names are «heroic», except for one or more which are not attested elsewhere as «heroic», – that is, they are possibly intruders from everyday life⁷. 4) The scene is «heroic», but only one or two of the names is identifiably «heroic»⁸. 5) The

4. Familiar examples are the names on the aryballos of Aineta (LONDON 1865.12-13.1: PAYNE, NC 480 and P-5; A-8; L-28; *CorVP* II:6, Inscr. no. 18) and the «Roebuck» aryballos (CORINTH C-54-1: A-26; L-39; *CorVP* I, p. 165, related to the Liebieghaus Group, no. C-2, and II:6, Inscr. no. 17), on which the two main characters are named.

5. A perfect example, in which all of the names are apposite to a specific event, is found on the obverse side of the Andromeda amphora (BERLIN F 1652: PAYNE, NC 1431 and P-42; A-52; L-88; *CorVP* I, p. 268. Andromeda Group, no. A-4, the name-vase, and II:6, Inscr. no. 101).

6. Notorious examples are the «Dolon» kylix, BRUSSELS, Bib. Royale (PAYNE, NC 996 and P-13; A-20; L-34; *CorVP* I, p. 204, Gorgoneion Group, unattributed, no. 6, and II:6, Inscr. no. 30) and the krater, NAPLES 80996 (PAYNE, NC 1473 and P-63; A-76; L-125; *CorVP* I, p. 264, near the Amphiaraos Painter, no. B-1, and II:6, Inscr. no. 68).

7. Consider, for example, the name *Hippotion*, which is given to one of the charioteers in the Funeral Games for Pelias on the Amphiaraos krater (lost, once BERLIN F 1655: PAYNE, NC 1471 and P-61; A-72; L-122; *CorVP* I, p. 263, Amphiaraos Painter, no. A-1, the name-vase, and II:6, Inscr. no. 66). This name is known elsewhere in a «heroic» context only as the name of a Centaur (cf. PAPE-BENSELER, s.v.), but it appears as a historical personal name (cf. *CIG* IV, 7916, b). In Corinthian vase-inscriptions, it is given to a rider on the reverse side of the krater, FLORENCE 4198 (PAYNE, NC 1464 and P-59; A-70; L-120; *CorVP* I, 265, Sphortos Painter, no. A-1, the name-vase, and II:6, Inscr. no. 92). It is present also on an Attic black-figured hydria by the Antimenes Painter, LONDON B 304 (*ABV*, p. 266, no. 4), on which Beazley remarks (*JHS* 47 [1927] 66f., fig. 3): «The young man who holds the reins is called *Hippotion*, a good name for a lover of horses.» In this connection, it may be worth noting that the writers of Corinthian vase-inscriptions were very fond of «horsey» names.

8. What of the name, *Agamemnon*, on the lid of the Dodwell pyxis (MUNICH S.-H. 327: PAYNE, NC 861

scene is ostensibly «heroic», but none of the names is elsewhere attested as «heroic»⁹. 6) The names appear to be «real», but are applied randomly and with no narrative purpose, or are simply playful, serving essentially as «throw-away» names¹⁰. 7) The inscriptions take the place of labels, but make no sense at all¹¹. One can think of other permutations and combinations, but these should suffice to give some idea of the difficulties.

By way of illustration, I wish to place in evidence a vase-painting hitherto unnoticed for its inscriptions, and, with it, the rest of the inscribed vase-paintings attributed to the same hand.

The Corinthian neck-amphora, Copenhagen 13531 (pl. 42a)¹², is an important early work of the Tydeus Painter, whose name-vase it resembles in many ways. On its reverse side (Side B), there is shown a swan between two sphinxes, rendered in the Painter's typical style. The obverse (Side A), which is also typical stylistically, shows six warriors in combat, all of them named by inscriptions. Although the vase has been known from as early as 1957¹³, its inscriptions have somehow escaped the notice of the experts in Corinthian vase-inscriptions, a surprising oversight¹⁴!

The six warriors are grouped in two triplets, each consisting of two warriors fighting over the fallen or collapsing body of a third. The warriors are named: *Doron* (no. 1); *Miqothion* (no. 2), with white body; *Mimon* (no. 3); *Euphamos* (no. 4); *Dorimachos* (no. 5); and *Melanas* (no. 6).

Who are these characters? The scene is apparently heroic, or at least quasi-heroic, and we might feel justified in expecting that the names should be those of heroic characters. Indeed, one scholar has written: «It is natural to suppose the reference is made to a specific mythological battle with which the vase-painter has been ac-

and P-11; A-18; L-52; *CorVP* I, pp. 205f., no. A-1, the name-vase, and II:6, Inscr. no. 33). This is not to deny that historical persons could be given famous «heroic» names. However, such a practice was less common, I suspect, in Archaic than in later times.

9. Compare the krater, OXFORD 1965. 99 (PAYNE, NC 1467 and P-60; A-73; L-97; *CorVP* I, p. 263, near the Hippolytos Painter, no. B-12 and II:6, Inscr. no. 63).

10. A good example is the krater, BERLIN 1959. 1 (L-99; *CorVP* I, pp. 271f., «Not by the Tydeus Painter», no. D-1 and II:6, Inscr. no. 119), where, in the company of an ostensibly «real» name, *Antimachidas*, there is a playful bandying of the names *Dion*, *Dio* and *Wio*. Other examples of similar «toying» with these names are common. Cf. also the hydria, LOUVRE E 642 (PAYNE, NC 1447 and P-48; A-62; L-110; *CorVP* I, p. 265, Damon Painter, no. A-2, the name-vase, and II:6, Inscr. no. 78). On the use of *Dion* and *Theon* as equivalent to «Tom» and «Dick», cf. PLUTARCH, *Moralia*, 1061 C (Loeb ed., vol. 13:2, pp. 679 - 681, translated by Harold Cherniss).

11. See *infra*, on LONDON B 39.

12. *CorVP* I, p. 270, Tydeus Painter, no. A-7, II:6, Frontispiece (Side A, color) and plate 123:1a-b; and Inscr. no. 114.

13. N. BREITENSTEIN, in AAGE ROUSSELL, ed., *The National Museum of Denmark* (Copenhagen 1957), pp. 280f. (Side A, color); E. KJERSGAARD, ed., *Guide to the National Museum: Greece, Italy and the Roman Empire* (Copenhagen 1968), p. 39 and pl. opp. p. 44 (Side A, color).

14. It was overlooked by both Arena and Lorber, as well as several reviewers of Lorber's book.

quainted»¹⁵. But that assumption leads to difficulties. First, only one of the six names has any known heroic association. That name, *Euphamos* (no. 4), is given to one of the charioteers in the representation of the Funeral Games for Pelias on the Amphiaraos krater¹⁶; and, on another Corinthian vase, it is given to a rider on horseback¹⁷. Neither of these instances reveals any narrative sense for our figure. Furthermore, this name occurs also in everyday use, as a historical proper name.

The remaining five are known elsewhere *only* as names of historical persons. *Doron* (no. 1) is a common everyday name of no particular distinction¹⁸. *Dorimachos* (no. 5) is also common in Corinthian vase-painting: it is found on the lid of the Dodwell pyxis (incidentally, the only one of the Dodwell Painter's vases bearing inscriptions), where it is given to a naked boy¹⁹. Finally, three of the names have all the appearance of being hypocoristic. *Miqothion* (no. 2) is a diminutive, occurring in numerous variations, of which the closest to ours is the Attic name, *Smikothion*²⁰. *Mimos* (no. 3) is perhaps derived from *mimos*, but it is at least suggestive of *mimo* (Modern Greek *maimou*) («monkey»). *Melanas* (no. 6), known also in Corinthian vase-painting as the name of a horse, is obviously descriptive²¹. These last three names might therefore be rendered in English by some such terms as «Tiny», «Monk» and «Blackie».

If not heroic, are these the names of actual persons, who lived in Corinth at the time of the vase-painting? As we have noted, there are some cases in which the names of «real» persons can be assumed, but there are obstacles to the wholesale acceptance as «historical» of all those names that are not recognizably «heroic». If we look at the rest of the inscribed vases which have been attributed to the Tydeus Painter, we can see the problem in various aspects.

Quite different from the scene on the Copenhagen neck-amphora is that represented on the Painter's name-vase²². Here we have a specifically identified episode from heroic legend, in which most of the inscribed names are known to be relevant to the story. First, the names of *Tydeus* (no. 9) and *Ismene* (no. 10; *Husmena* in the vase - inscription) are clearly and explicitly relevant, and so perhaps is that of the fleeing lover, here given as *Periklymenos* (no. 8), even though it appears in another ancient source as *Theoklymenos*, and we cannot be sure which is correct.²³ There is also a minor ques-

15. BREITENSTEIN, *loc. cit.* (*supra*, note 13). Note also that his readings for two of the inscribed names differ from mine (he has «*Simon*» and «*Sikythos*»).

16. *Supra*, note 7.

17. FLORENCE 3755. Globular Oinochoe. PAYNE, NC 1389 and P-33; A-47; L-90; *CorVP* I, pp. 267f., Andromeda Group, no. A-1, and II:6, Inscr. no. 100.

18. Cf. *Δόρων*, *SGDI* 1864, 8.

19. MUNICH S-H 327. PAYNE, NC 861 and P-11; A-18; L-52; *CorVP* I, pp. 205f., Dodwell Painter, no. A-1, and II:6, Inscr. no. 33. The name could be either *Δορίμαχος* or *Δωρίμαχος*. Cf. PAPE-BENSELER, s.v.

20. Cf. PAPE-BENSELER, s.v.

21. Cf. *Μελάνας*, *IG XII*, 9, Styra, 56, nos. 268 and 269 (lead tablets).

22. LOUVRE E 640. Neck-amphora. PAYNE, NC Cat. 1437 and P-44; A-59; L-100; *CorVP* I, p. 270, Tydeus Painter, no. A-6, and II:6, Inscr. no. 113.

23. In the literary tradition (SALLUSTIUS, *Argumentum of SOPHOKLES, Antigone*), a statement attributed

tion about the mounted groom who waits in the wings: he may be a supernumerary, whose name is gratuitously furnished by the writer of the vase-inscriptions. His name, *Qlytos* (no. 7), evidently stands for *Klytios* which happens to be the name of one of the four sons of Eurytos on the Eurytios krater²⁴. The name itself, which should mean «the Famous one», seems strangely applied to our young groom.

Together, the Copenhagen amphora and the Tydeus vase account for ten of the nineteen intelligible names inscribed on vases attributed to the Tydeus Painter. The remaining nine, like those on the Copenhagen neck-amphora, are applied to warriors in scenes of combat. In none of these vase-paintings, however, has any specific narrative scene been recognized. Here and there we encounter an ostensibly «heroic» name, but apparently these names are thrown in at random, added to give «a touch of class» to the scene. The fact that they are mixed in with names that are not otherwise known to be heroic, casts further doubt on their validity. It will repay us to examine briefly these remaining examples, for they, taken with the two vases already discussed, should give us some further insight into their meaning and purpose.

First, we may turn to the battle scene on a neck-amphora in Florence²⁵, which has been tentatively attributed to the Tydeus Painter. All four of the contending warriors are named. Reading from left to right, they are called *Aias* (*Aiwas* in the vase-inscription) (no. 11); *Dolos* (no. 12); *Pylios* (no. 13); and *Taras*(?) (no. 14). Of these names, only the first (no. 11) is recognizably «heroic», and there is nothing here that would place it in any known narrative situation. *Dolon* (no. 12) is not known elsewhere, but *Dolops* has been suggested as a possible analogue²⁶. The remaining two, *Pylios* (no.

to Mimnermos (Frg. 21, BERGK; M.K. WEST, *Iambi et Elegi....* (Oxford 1971 - 73) names *Theoklymenos* as Ismene's lover. The discrepancy is explained by CARL ROBERT (*Oidipus*, Berlin 1915, pp. 121 - 123) as an error on the part of the (late) writer of the *Argumentum*, who is believed to have confused the name *Periklymenes* (the «correct» name) with *Theoklymenes*, influenced by his knowledge of the famous seer of that name (*Od. XV*, 256ff.). Robert's «correction» rests on his assumption that the writer of the vase-inscription, being much closer in date to the source of the Tydeus story, would have been more likely to have given the right name. But the writers of the Corinthian vase-inscriptions were themselves not immune to error, and the question must remain open.

24. LOUVRE E 635. Column-krater. PAYNE, NC 780 and P-8; A-11; L-23; *CorVP* I, p. 147, and II:8, Inscr. no. 12. The names in the vase-painting are in close agreement with those given in the literary tradition, as represented by Hesiod (RZACH, fr. 110 [135] from Schol. SOPHOKLES, *Trach.* 266). Cf. *POxy* 2481, fr. 5, col. iii, lines 27 - 31, where the four sons and the daughter of King Eurytos (Eurytios in the vase-painting) are named as follows: *Iphitos* (*Wiphitos* in the v.-p.); *Klytios*; *Toxeus* (*Toxos* in the v.-p.); *Deion* (*Didaiwon* in the v.-p.); and *Ioleia* (*Wiola* in the v.-p.). On the authority of this vase-inscription, RZACH emends *Deion* to read *Didaiwon*. This «emended» reading is accepted into the Hesiodic text of *POxy* 2481 by its editor, P. LOBEL (Oxford 1962), but it is relegated to the *app. crit.* by P. MERKELBACH and M.K. WEST in *Hesiodi...fragmenta minores* (Oxford 1970).

25. FLORENCE 3766. Neck-amphora. PAYNE, NC 1436 and P-43; A-58; L-102 and (good ill.) pl. 27; *CorVP* I, p. 271. Apparently by the Tydeus Painter, no. AP-2, and II:6, Inscr. no. 117.

26. Cf. ARENA (A-58), where *Dolos* is explained as an «archaizing» form of *Doulos* (unlikely) or a careless rendering of *Dolops*, the name borne by an Achaeans, killed by Hektor (*Il. XI*, 302) but also by a Trojan, killed by Menelaos (*Il. XV*, 525 - 543). Identification with the latter might seem preferable here,

13) and *Taras* (no. 14), if the readings are correct, could be derived from place-names, but in their presence here they do not refer to any known specific event²⁷.

Next, there is the battle scene on a fragmentary krater in the Getty Museum in Malibu (pl. 42b)²⁸, wherein we may seem to have struck paydirt with respect to «heroic» associations. In this scene there are, flanked by sphinxes, four warriors in combat. Only two of these bear labels: *Hippasos* (no. 15) and another, incompletely preserved, which has been tentatively restored as *Aga(nor)* (no. 16)²⁹. Both of these names are known to have belonged to (among other heroes) two Trojans. Still, it is not possible to make any sense of their association in the present scene of battle, wherein these two named opponents seem to be fighting against each other. In spite of the «heroic» character of the names, we cannot credit the writer with any narrative purpose in applying these two names to the scene.

Yet another kind of situation prevails on the krater, Louvre E 621³⁰, in which two duelling warriors are represented, flanked by riders. The warriors are named: *Laidas* (no. 17) and *Myrios* (no. 18)³¹. Neither of these names has any known heroic association. The former calls to mind the famous foot-racer, but it also occurs elsewhere in Corinthian vase-paintings, wherein it appears at least six times.

Finally, among the vases with intelligible inscriptions, there is the lekythos, London B 40³². On it there is represented a scene of combat involving six warriors. Only one of

but there is no record of a duel between him and Ajax (as in the v.-p.). *Dolos* (conj. banti) would refer to the well-known Trojan, but he was killed by Diomedes (*Il.* X, 454 - 458). *Dolos* is also known as a historical name (BECHTEL, *HPN*, p. 173).

27. *Pylios* (in the plural) appears often in Homer as an «ethnic» adjective, and it occurs in the singular as an epithet of Nestor (SOPHOKLES, *Phil.* 422). As a substantive name, it is found as the name of the son of Hephaistos who cured Philoktetes (cf. STOLL in ROSCHER, *ML* 3:2, 3328f., s.v.). For *Taras* as a historical personal name, cf. BECHTEL, *HPN*, p. 533. This reading (KRETSCHMER, ARENA, LORBER) seems preferable to *Ladas* (PAYNE), which would be an error for *Laidas* (see *infra*).

28. MALIBU, J. Paul Getty Museum, 76.80.92. Krater (of «Chalcidian» shape). *CorVP* I, p. 330, Tydeus Painter, no. A-14, and II:6, Inscr. no. 116. Mentioned, *J. Paul Getty Museum Journal* 4 (1977), p. 70 no. 55.

29. *Hippasos* is named on the Amphiaraos krater (*supra*, note 7) as one of the participants in the Funeral Games for Pelias. It is also known as the name of a Trojan (father of Sakos, *Il.* XI, 450, and son of Priam, Hyginus 90,4). *Agenor* is a son of Antenor, often mentioned in the *Iliad* (e. g., XXI, 254ff.). The name is fully preserved on another Corinthian vase, the lost hydria, once BERLIN F 1657 (PAYNE, NC 1449 and P-50; A-63; L-145; *CorVP* I, p. 265, Dionysios Painter, no. 1, and II:6, Inscr. no. 85), where it seems not to have any heroic connotation.

30. LOUVRE E 621. PAYNE, NC 1481 and P-69; A-87; L-103; *CorVP* I, p. 270, Tydeus Painter, no. A-12, and II:6, Inscr. no. 115.

31. These are «stock» names, inserted almost at random. Although *Myrios* is known elsewhere as a historical personal name (at Epidaurus: cf. PAUL KRETSCHMER, *Griechische Vaseninschriften* (Gutersloh 1894), p. 25), the present example is its only occurrence in Corinthian vase-inscriptions. There is a suspiciously close resemblance to the names *Myros* and *Myris* on the krater DRESDEN ZV 1604 (PAYNE, NC 1477 and P-67; A-90; L-93; *CorVP* I, p. 269, Andromeda Group, no. A-10, and II:6, Inscr. no. 105), where the writer seems to be «ringing the changes» on certain syllabic patterns. Similar cases are not uncommon in Corinthian vase-inscriptions.

32. LONDON B 40. PAYNE, NC 1373 and P-31; A-45; L-104; *CorVP* I, p. 270, Tydeus Painter no. A-5, and

them is named, *Charon* (no. 19). The name is that of the ferryman to Hades, but it often occurs also as a common historical name, and it adds no meaning here. It occurs four times in Corinthian vase-inscriptions, and it may almost be counted as a «throw-away» name.

We have not quite finished with inscribed vases by the Tydeus Painter. On the globular oinochoe, London B 39³³, two warriors, flanked by riders, are in combat. They are given inscribed «labels», which look something like this: *NOPIOEIΣ* (no. 20) and *ΓΑΦΡΘ* (no. 21). In spite of all efforts, no one has made acceptable sense out of these «labels», and they must be regarded as «Nonsense inscriptions». Vase-inscriptions of that kind are commoner in Attic black-figure, but there are several among the Corinthian vase-inscriptions, wherein, in most cases, as here, they seem to usurp the place of intelligible labels³⁴.

After the two early pieces, the Painter's name-vase and the Copenhagen neck-amphora, there is a dwindling crop of names on vases by the Tydeus Painter. The harvest fails altogether on the krater, Louvre E 622³⁵, on which we see a grande mêlée of fighters, not one of whom is named.

To recapitulate, we return to the Copenhagen neck-amphora, to ask ourselves what is the meaning of the names written on it. The inscriptions on Corinthian vases, where they are meant as labels, often give intelligible names, but often, too, we are left in the dark as to their exact meaning in the context, and even as to the category in which they should be placed. Both the seeker for specific narrative, or «heroic», meaning and the seeker for historical Archaic Corinthian personal names must often settle for something less than conviction. As for the names on the Copenhagen neck-amphora and most of those on the other vases here under discussion, we must proceed with all due caution. Their specific meaning eludes us and they fade away like the Cheshire Cat, leaving only a grin to mock us.

University of California, Berkeley

DARRELL A. AMYX

II:6, Inscr. no. 112. The name occurs in several other Corinthian vase-paintings. For its use as a «non-heroic» historical PN, cf. PAPE-BENSELER, s.v.

33. LONDON B 39. PAYNE, NC 1399 and P-36; A-50; L-105; *CorVP* I, p. 269, Tydeus Painter, no. A-1, and II:6, Inscr., Table III:3.

34. In Corinthian v.-p., as in Attic black-figure, there are also examples of mock-lettering, or «imitation inscriptions». One such is on the amphoriskos, LONDON B 41 (PAYNE, NC 1359 and P-30; A-50; L-106; *CorVP* I, p. 270, Tydeus Painter, no. A-3, and II:6, Inscr. Table III:4). Neatly incised mock-lettering, apparently added (by whom?) as a joke. There is a good transcription in PAYNE, pl. 38:1.

35. Krater of «Chalcidian» shape. PAYNE, NC 1481; *CorVP* I, pp. 270f., Tydeus Painter, no. A-13, with further lit.

PHILOKLES AND THE PANATHENAIA OF 406 B.C.

It is a pleasure to contribute to the essays honoring George Mylonas on the occasion of the tribute paid him for his long service to archaeological work in Greece which spans my valued friendship with him.

I have suggestions which I wish to make in my continued study of the Choiseul Marble (*IG I² 304B*). I begin by correcting earlier suggestions made for the name of the official in line 90 who with his colleagues collected money for Athena and sent it to Athens in the summer of 406 B.C.¹ I have recently been able to read the name as Philokles, one of the generals of 407/6 B.C., or at least as much of it as is necessary to make the name secure. No other name is possible consonant with the letters preserved and with their spacing upon the stone. The name should be read as *Φιλοκλε[στην]*. There is space for only two letters after the kappa in the name as I have indicated in the Greek transcription. The mason who cut this line on the marble was eccentric in a number of ways. The general's colleagues were named only by the abbreviation *kai συν* and of this the final nu was inscribed backward. This was followed immediately by the date of the payment to Athena written as follows *εἰο*, then a straight line extending the full height of a letter which must be construed as kappa, then another omicron followed by the letters *στῆι*. These vagaries are indeed remarkable as was the omission of a letter from the general's name. A few lines earlier (line 87) the stonemason had difficulty with another proper name when he cut the name *Εὐαγγέλο* with the two gammas clearly inscribed as iota tau. He perpetrated almost the reverse curiosity in the initial tau of *τ[σ]* in line 91, which although actually a tau looks almost like an Ionic gamma. One is reminded of the description given by W.S. Gilbert in *The Gondoliers* of the duties of the King of Barataria in helping his private secretary for «he is shaky in his spelling, so we help him if we can». One has to make the necessary corrections (as I have indicated) in this line of the marble to make it intelligible. I know of no reason for the scribe to have written a backward nu, but no other name but Philokles is possible for the general and there can be no doubt about the date *εἰκοστῆι*.

This Philokles was surely a general in 407/6. There is room for him in the panel of generals for that year². He must have spent some time in that year collecting money

1. *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux* (1974) 257, 261; *Proceedings of the American Philosophical Society* 115 (1971) 121; 122 (1978) 288; *AE* 1978, 98, 105-6. The text given in *AE* (96-98) is followed here with the lines numbered as there and in *IG I² 304*, except for the new reading in line 90. The most recent studies of the text were not available to the editors of *IG I³*.

2. CHARLES W. FORNARA, «The Athenian Board of Generals from 501 to 404», *Historia, Einzelschrift* 16 (1971) 69-70. XENOPHON, *Hellenica* I,4,21 mentions Adeimantos, who became Philokles' colleague as general after Arginousai, as general in 407/6.

which he and his colleagues sent to Athens, and this occurrence of his name on the Choiseul Marble connects the epigraphical evidence with the literary tradition about him. He and Adeimantos, re-elected for 406/5, were sent as generals to Samos to bolster Konon after the execution of those generals convicted of dereliction of duty after the disaster of Arginousai³. He was later general again with Adeimantos under Konon in the expedition which met disaster at Aigospotamoi in 405⁴; he was executed by Lysander while the life of Adeimantos was spared.

It is astonishing that the account of the Treasurers of Athena recorded on the Choiseul Marble gives no indication of how the money sent to Athens by Philokles, 17 1/4 talents, was spent by the Treasurers of Athena. They received the money, for it is recorded on their own stele as part of their accounts. How they spent it and for whom the inscription does not tell us. Normally the accounts of the Treasurers of Athena record to whom payments were made. We can only note the significance of three consecutive dates: 1) the arrival of 17 talents, 1500 drachmai for the Treasurers on Hekatombaion 20, 406 B.C., recorded in line 91 of the inscription; 2) the regular date of the celebration of the Great Panathenaia on *τρίτη φθίνοντος* of Hekatombaion; and 3) the consignment of the residue of Athena's money, 1 talent, 5000 drachmai, to the *hellenotamiae* of the following year 406/5 on Metageitnion 8, noted in line 92 of the inscription. The hellenotamiae of course changed office at the time of the Panathenaia. A new board began its duties at that time; they received the remaining money Athena had in her treasure. It is clear from the inscription that the two boards of hellenotamiae of 407/6 and 406/5 were different because the hellenotamiae of lines 87 and 89 (Lysitheos) and the one of line 91 (Phal --) are of the same deme. This is impossible for the same year. In the board of 20 hellenotamiae it is of course possible and in fact necessary to have two men of the same phyle, but there can never be in one year two men of the same deme.

The change is emphasized in the document itself by calling the new board the board of the new year⁵. It is to be regretted that the editors of the corpus in *IG I³* 377 have followed Pritchett in reading *κα[i] παρέδροις* in line 26 (*IG I²* 304, line 91) instead of the correct *τ[ῶ] γέ[o ἔ]τος*. In addition to the fact that Pritchett's text has too many letters for the space it is supposed to fit, there is no trace in the photograph⁶, excellent though that is, of the alleged letters kappa alpha read by Pritchett as part of *κα[i] παρέδροις*. The photograph was published in 1964 but Pritchett now⁷ claims that the letters are clear upon the stone. The photograph shows to many eyes other than mine not only the initial tau of *τ[ῶ]* but that no letters kappa alpha were inscribed in that spot at the time the photograph was taken (before 1964) though Pritchett now claims they are on the

3. XENOPHON, *Hellenica* I,7,1; DIODOROS XIII, 104, 1.

4. XENOPHON, *Hellenica* II, 1, 30; DIODOROS XIII, 106, 2 and 7.

5. This was pointed out by me in *Proceedings of the American Philosophical Society* 122 (1978) 289.

6. W. KENDRICK PRITCHETT, *BCH* 80 (1964) pl. 4.

7. *ZPE* 41 (1981) 151 note 9.

stone clearly visible. If they have become visible in that spot since 1964, this is no problem that involves the original text of the inscription; I believe the reading is merely an error, as is also the putting of an iota of *παρέδροις* into the genitive singular of [ε]τος.

To return to those three dates. The timing of the Panathenaia is of concern. Until the money sent by Philokles was received there may have been some doubt as to what could be done to celebrate the festival; the treasury of Athena was pitifully low toward the end of 407/6 B.C. Philokles had sent his money in so late (Hekatombaion 20) that if any of it was to be used for the Panathenaia of 406⁸ (normally on Hekatombaion 28), the authorities controlling the festival had to have extra time to prepare for the festival. A calendar equation on the stone shows that two extra days were in fact added to Hekatombaion.

In line 92 Metageitnion 8 equals Prytany II, 1. Prytany I of 406/5, however, cannot have the 37 days required by this equation, because the civil and prytany years were equated in 407/6, and thereafter prytany lengths were either 35 or 36 days in normal years or 38 or 39 days in intercalary years. The normal 35 or 36 days are not possible in 406/5 because Hekatombaion must be at least 30 days. Since 407/6 ended with Skirophorion of 29 days⁹, the following month Hekatombaion should not be another hollow month. A month of 30 days for Hekatombaion will not fit a Prytany I of 38 or 39 days, however. If a Hekatombaion of 30 days had two days added, then Prytany I had 39 days and the equation Metageitnion 8 equals Prytany II, 1 is possible correctly as the 40th day of the year.

When were the two days added? In lines 89-90 Hekatombaion 20 equals Prytany I, 20. It is therefore reasonable to suppose that the two extra days were added after Hekatombaion 20 and before the time of the Panathenaia in order to give the administrators of the festival adequate time to make their preparations. The two intercalated days would have been named *τετράς φθίνοντος ἐμβόλιμος* and *τετράς φθίνοντος δευτέρα ἐμβόλιμος*. They will have been followed immediately by the name date *τρίτη φθίνοντος* correct for the day of the festival. To compensate for the addition of two days in the festival calendar before the Panathenaia, two days may be subtracted after Metageitnion 8 and the year can proceed as a normal intercalary year. The equations given in the inscription are thereby satisfied. The addition of two days in the festival calendar is strong support in favor of the actual holding of the Panathenaia in 406, at the appointed time.

The calendar details given above require explanation. The accounts of the Treasurers of Athena which are preserved on the reverse face of the Choiseul Marble cannot be divided between the two years 408/7 and 407/6 as W.K. Pritchett would have us believe and continues to maintain¹⁰. This fact alone is enough to vitiate the conclusions about

8. It is to be regretted that some confusion has been caused by Ferguson's reference on p. 4 of his *Treasurers of Athena* (1932) to the Panathenaia mentioned in *IG I²* 305 as of 406/5. This was clearly a slip, for on pp. 76-77 he makes clear that the expenditures listed in 305 are for the Panathenaia of 405.

9. BENJAMIN D. MERITT, *Proceedings of the American Philosophical Society* 115 (1971) 117.

10. *California Studies in Classical Antiquity* 9 (1976) 181-195.

the calendar which he draws from them. He must claim iteration in office in the board of hellenotamiae, for which there has been and still is no evidence whatsoever. Since Lysitheos of Thymaitadai and Thrasylochos of Thorikos are named as hellenotamiae in both the upper and lower sections, it follows, as the night the day, that these two sections belong to one and the same year. This fact has been traditionally recognized by all scholars before Pritchett and its importance has been stressed many times since Pritchett's heretical view was elaborated in 1964¹¹. The only part which does not belong to 407/6 is the last entry of all (lines 91-92) which belongs to a new and different board of hellenotamiae, that of 406/5¹². It is important to keep this date (406/5) separate from the date (407/6) of the rest of the inscription, in which the names of Lysitheos and Thrasylochos appear and the unity of which is proved by their being in office in the same Hellenotamiac year 407/6. The year 407/6, which began with a full Hekatombaion (30 days) and ended with a hollow Skirophorion (29 days)¹³, cannot be the same as the year which is defined by the new board of Hellenotamiae (thus called) in lines 91-92¹⁴.

The fact that a hollow Skirophorion (29 days) ended the year 407/6 leads me to believe that Hekatombaion of 406/5 must be construed as full (30 days) rather than hollow (29 days) and that I have previously been remiss in positing a hollow Hekatombaion in 406/5. Two full months in succession would be normally permissible but not two hollow months in succession¹⁵. This possible (or impossible) anomaly can be rectified only by taking 406/5 as an intercalary year. In such a year there were thirteen months and the first four prytanies would normally have had 39 days each. In my earlier studies I had in fact taken 406/5 as intercalary¹⁶. The same suggestion has now, though for different reasons, been made by W.K. Pritchett¹⁷. I should not have changed this to an ordinary year in my publication of 1971, especially since the sequence of years as given in *The Athenian Year* can be kept in agreement with the Parker-Dubberstein tables of observable new moons by giving to 407/6 the 355 days

11. *BCH* 88 (1964) 455-481. For the traditional view see *IG* I² 304B, with the dating confirmed by MALCOLM F. McGREGOR, *Phoenix* 20 (1966) 218-219; BENJAMIN D. MERITT, *Proceedings of the American Philosophical Society* 115 (1971) 118-121 and notes; see also *IG* I³ 377.

12. *Proceedings of the American Philosophical Society* 122 (1978) 289, with a new and correct reading of the text of lines 91 and 92.

13. *Proceedings of the American Philosophical Society* 115 (1971) 116-117.

14. *Ibid.* 117; *Proceedings of the American Philosophical Society* 122 (1978) 289.

15. See *Hesperia* 43 (1974) 463. Astronomical observations which show lunar months of two, or even three, months of 29 days in succession are not applicable to the festival calendar of Athens. This matter is discussed, among others, by W. KENDRICK PRITCHETT and OTTO NEUGEBAUER, *Calendars of Athens* (1947) 12-14; BENJAMIN D. MERITT, *The Athenian Year* (1961) 36-37.

16. *Athenian Financial Documents* (1932) 176; *The Athenian Year* (1961) 218 with notes 39 and 40 on 219.

17. *California Studies in Classical Antiquity* 9 (1976) 191. But Pritchett, in a confused passage, equates the Metageitnion of lines 44-52 of *IG* I² 304B (407/6) with the Metageitnion of line 92 (406/5).

demanded by the Choiseul Marble and then allowing 384 days for 406/5 and 354 days for 405/4 respectively¹⁸.

It was known as early as 1970 that Skirophorion of 407/6 was hollow¹⁹. The avoidance of two hollow months in succession is essential to a normal calendar²⁰, even though it involves the acceptance of a Hekatombaion in 406/5 of 30 days, plus two ἡμέραι ἐμβόλιμοι, to agree with an intercalary year. I believe that this now gives a logical and consistent presentation of the evidence.

In the light of our new knowledge that 406/5 was an intercalary year, the table of calendar correspondences given in the *Proceedings of the American Philosophical Society* 115 (1971) 114 should now be corrected as follows:

Calendar Correspondences for the Years 407/6 - 404/3

	Attic interca- lation	Date of Hekatombaion 1	Number of days	Date of Prytany I 1	Number of days	Julian interca- lation
407/6	0	July 11 = Pryt. I 1	355	Hek. 1 = July 11	355	0
406/5	I	July 1 = Pryt. I 1	384	Hek. 1 = July 1	384	I
405/4	0	July 19 = Pryt. I 1	354	Hek. 1 = July 19	354	0
404/3	(0)	July 8 = Pryt. I 1		Hek. 1 = July 8		0

In 1932 William Scott Ferguson²¹ showed that the Treasurers of Athena lapsed as a separate board after their tenure in the year 407/6 until their reinstatement in 385 B.C. A new board which would be called the Treasurers of Athena and the Other Gods was instituted in the year 406/5. Too little attention has been paid to Ferguson's arguments; they are compelling and they are further fortified by our new knowledge from the Choiseul Marble that the final board of 407/6 which held office until the Panathenaia in Hekatombaion 406 left no permanent epigraphical record of its transactions concerning the Panathenaic festival. For the Great Panathenaia of 410 there are in the comparable record for that year detailed expenses of what had been spent for the festival: 5 talents, 1000 drachmai for the *athlothetai* and to the *hieropoioi* for the hekatomb 5114 drach-

18. *Proceedings of the American Philosophical Society* 115 (1971) 117. For the Julian dates of observable new moon see RICHARD A. PARKER and WALDO A. DUBBERSTEIN, *Babylonian Chronology 626 B.C.-A.D. 75* (1956) 33. The 355 days from the Choiseul Marble are here the paramount consideration but it is good to see the observable dates of new moon at the beginnings of the years falling into place also.

19. B.D. MERITT, *AJ* 25 (1970) 10-11.

20. In spite of my assertion in 1971 (*Proceedings* 115 [1971] 120) that the calendar count in 406/5 is normal for a hollow Hekatombaion. This would indeed be true were it not for the doubling of the hollow month.

21. *Treasurers of Athena* (1932) 104-109.

mai²². In the year 406 some similar entry should have appeared in the inscription²³. It is an extraordinary fact that there is no epigraphical evidence preserved for the expenses of the Panathenaia for 406. An estimate within limits for the expense can be deduced from the fact that 17 talents, 1500 drachmai, had been put at the disposal of Athena on Hekatombaion 20 and that only one talent, 5000 drachmai, were left unexpended on Metageitnion 8 to be given to the new hellenotamiae on that date. This requires explanation.

The role of the hellenotamiae, who received the remaining funds, in handling the money of Athena in this critical period was increasingly one of acting as a transfer agent. The hellenotamiae received 630 drachmai for the two-obol dole on the 20th of Hekatombaion (line 90). They had been consistently receiving money for the dole down through the year and where checked by logistai it had been checked against the account of Athena as in line 66. This payment for the dole in line 90 is the first intimation that we have, in reading the inscription, of the affluence which had come with the contribution from Philokles. The amount of money for the dole was here raised back to the two obols of lines 73-74 from the minimum of one obol which had been maintained with difficulty (lines 78, 79, 81, 87) since the single obol was first noted in line 75. There has been more speculation than necessary about what new fund the one-obol dole belonged to. The simple explanation which I have not seen advanced is that it was a poverty dole when there was not enough money to pay more; it is the same fund which paid two obols when it could.

Philokles' contribution and the increase in the amount of the dole are listed on the same day. The order of sequence in listing the items is instructive. The first concern of the hellenotamiae was to care for the welfare state and to make sure the dole was paid. Presumably the 17 talents, 1500 drachmai, were thereby diminished with the revived payment of the two-obol dole. The amount left for other purposes may be calculated, therefore, roughly as 17 talents, 1500 drachmai (line 91) less the one talent, 5000 drachmai, turned over to the hellenotamiae of the new year (line 92) and probably also the 630 drachmai for the dole (line 90). It may be that other payments for the dole were made between Hekatombaion 20 and Metageitnion 8 and were not recorded any more than were the expenses of the Panathenaia. All that can be said is that some 15 talents were spent, probably on the festival or on the navy or both.

I suggest that since the calendar equations in lines 90-91 and in line 92 are only possible if days are added to Hekatombaion after the 20th, these added days indicate that the Panathenaia were held, and I propose that at least as much of the 17 talents, 1500 drachmai, as was spent in the 410 festival was spent on the 406 Panathenaia.

22. *IG I²* 304 (*IG I³* 375) lines 5-7.

23. It is a tribute to the acumen of Ferguson that with the evidence at his disposal he was able to fix the change from the board of Treasurers of Athena to the board of Treasurers of Athena and Other Gods definitely in the year 406/5 even though the text of the Choiseul Marble for this year 406/5 was not available to him to be used as evidence.

There would have remained still a considerable sum for the ships urgently needed for the fleet at this time of the summer of 406. It is strange that no disquisition of the remainder of 1 talent, 5000 drachmai, left on Metageitnion 8 was made; line 92 is followed by a blank space. In other words no accounting of either the 17 talents, 1500 drachmai, received on Hekatombaion 20 nor of the 1 talent, 5000 drachmai, handed over to the hellenotamiae on Metageitnion 8 is given.

The hellenotamiae have played as a rule only the part of an intermediary; they are not themselves recipients of the money. Another extraordinary feature of the text is that the Treasurers of Athena are recorded on the stone that belongs to 407/6 as handing over money to the hellenotamiae of 406/5. These men must have passed it on to the new board of Treasurers of Athena and the Other Gods, part of whose record is still preserved in *IG I² 305*, but the beginning of that account is lost and we have to be content with the *ex post facto* notation in line 92 of our inscription that the Treasurers of Athena had left behind when they were dissolved a sum of money which the hellenotamiae were charged with passing on. How soon the new board would be prepared to receive the funds is not known.

The Choiseul Marble is the last epigraphical document of the old regime with the records of Athena Polias and Nike. It ended with the quadrennium closed by the Panathenaia of 406 and it ended without ever completing the final notations of its last transactions. But the absence of record is almost as informative as the record itself could have been.

One has to remember not only that this was the time of a change to another board but also remember the main reason for that change²⁴. Athens was facing one of the most critical moments in her history. She had just received the shattering news of the blockade of her fleet under Konon in the harbor of Mytilene by the Spartan admiral, and she was desperately preparing to equip, man, and send out the 110 triremes which were to fight the Battle of Arginousai. In her desperate need of funds she had decreed that temple treasures should be melted down to coin the necessary money. She must have felt an equally urgent need of funds to offer to her principal deity, Athena, an appropriate sacrifice and urgent appeal for divine help by holding the Great Panathenaia as proper at that time. Ferguson²⁵ «inclined to think that we should date the arrival of Konon's message nearer the 28th than the 1st of Hekatombaion». The receipt of the 17 talents, 1500 drachmai, on Hekatombaion 20 must have come at approximately the same time and made possible the assurance of the Panathenaia as well as some ready money for the fleet before the new money could be minted²⁶. That these expenditures were not recorded in the midst of the general confusion is in no way difficult to understand and to accept. The only precise definition of time in the literary tradition is the word of Xenophon (*Hellenica* I,6,24) that 30 days elapsed between the arrival of the

24. FERGUSON, *Treasurers of Athena*, 105-109.

25. *Op. cit.*, 90.

26. *Op. cit.*, 86ff., esp. 88 and 91.

bad news and the departure of the fleet for Samos. If we follow Ferguson further «On this basis we arrive at a date toward the close of Metageitnion for the setting out of the fleet and in the early part of Boedromion (September) for the battle of Arginusae», we can assume that the 1 talent, 5000 drachmai, turned over to the hellenotamiae on Metageitnion 8 (August 16) was in turn given to the new board of Treasurers of Athena and the Other Gods and we may guess that it too may have been spent on the fleet just before it sailed.

Ferguson's 1932 date for the duration of the amalgamated board from 406/5 to 385²⁷ has been accepted by Tullia Linders in her essay of 1975²⁸ and was found most reasonable by Jacques Tréheux in 1965 though not, one regrets to see, in the new edition of the corpus where the documents from 406/5 and following (*IG I³ 378-382*) are listed under the caption *Rationes Pecuniarum Minervae Poliadis et Victoriae* whereas in fact they are later than the Panathenaia of 406 and belong to the amalgamated board of the Treasurers of Athena and the Other Gods. Jacques Tréheux²⁹ has written a very clear exposition of the complicated epigraphical evidence for these troubled years drawn almost entirely from the preserved financial records. His masterly account can be read with profit by everyone who concerns himself with these records. He gives³⁰ as the most reasonable date for the establishment of the board of Treasurers of Athena and the Other Gods the date 406/5 which is precisely the conclusion reached by Ferguson in his financial analysis, although the two men differ in the dating of some of the documents that led Ferguson to his conclusion. The evidence of the Choiseul Marble can now be added for confirmation of the year 406/5 for the date of the new board. This evidence now correctly deciphered is a very precious contribution of one of our most difficult Athenian inscriptions, and I am happy to offer my text and interpretation as a tribute to George Mylonas.

*Institute for Advanced Study, Princeton
University of Texas at Austin*

BENJAMIN D. MERITT

27. *Op. cit.*, 109.

28. *The Treasurers of the Other Gods in Athens and their Functions*, *Beiträge zur klassischen Philologie* 62 (Meisenheim am Glan 1975) 96 note 112 and 99 note 136.

29. *Études d'archéologie classique* III. *Études sur les inventaires Attiques* (1965).

30. *Op. cit.*, 36.

THE ΠΑΝΝΥΧΙΣ OF THE PANATHENAIA

In a volume honoring George Mylona, it is surely appropriate to be reminded of the enormous contribution he has made to unravelling the difficulties over the sequence of events at the Eleusinian festival, and at the same time to call to his notice that the Panathenaia may be similarly in need of his expertise.

The problem has arisen in the following way. In his generous review (*JHS* 101 [1981] 185-187) of my *Greek State at War* 3 (Berkeley 1980), N.J. Richardson disagreed with my solution of the problem of the epoch of the Greek calendar day. For this problem, the testimony of the astronomer Geminus, our one first-rate authority, is decisive, although there is other evidence which I collected in *ZPE* 49 (1982) 262 in an attempt to account for the omission of the 29th day in the Greek hollow month. Geminus clearly states in his *Eisagoge* (6.1) with regard to the calendar day that for the Greeks, «Day is the time from sunrise to sunrise»¹. Richardson states that since the pannychis of the Panathenaia occurs on the night preceding the festival, it must by my theory coincide with an ἀποφράς ἡμέρα on the 27th of Hekatombaion, which, he says, is impossible. Leaving aside the problem of ἀποφράδες ἡμέραι², the question remains as to when the παννυχίς of festivals in general, and of the Panathenaia in particular, took place, the night before or after the daylight hours of the festival proper.

1. Cf. VAN DER WAERDEN, *JHS* 80 (1960) 176, and *ZPE* 49 (1982) 262-263.

2. My solution of the problem of ἀποφράδες ἡμέραι may be summarized as follows: 1. We have one body of evidence which says that for the Greeks, as well as for many other peoples, the three (or 2) dark nights of the moon in all lunar months were apophrades and gave rise to various apotropaic rites, performed to drive away the evil presence of certain deities, in particular Hekate. Such days, I argued, had nothing to do with state cult. These «black» days belonged to the superstitions of the masses (to my bibliography, add G. RADKE, *Die Bedeutung der weissen und der schwarzen Farbe* [Jena diss. 1936] 71). Since the archon's calendar which regulated the festivals at Athens was at times out of step with the lunar calendar (called κατὰ θεόν), the ἀσέληνοι nights were not tied to the festival calendar, and the private rites performed by individuals on these nights would be observed by the superstitious regardless of what the archon did with the calendar. 2. We have other evidence that seven days in the official Athenian calendar of state cults gave rise to apotropaic rites, and I attempted to identify these seven. Obviously, the seven are quite distinct from the 12×3 (or 2) ἀσέληνοι nights which were ἀποφράδες in an ordinary year of twelve months, presumably for all Greeks. One is a matter of state cult at Athens and is tied to the archon's calendar; the other applied to Greeks in general and presumably the Arkadians in particular. The latter involved individual rites (see *War* 3.213 n. 193), and would take place only on the moonless nights of true lunar months, at which time we are told that the Areopagos tried murder cases when it was necessary. Richardson endorses a theory that attributes to Plutarch a misunderstanding of the practice, which seems, to say the least, highly unlikely. For a similar distinction at Rome between the *dies nefasti* and *dies atri*, see H.H. SCULLARD, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic* (Ithaca 1981) 44-45.

There have been at least six attempts to determine the order of events at the Panathenaia: A. Mommsen, *Feste der Stadt Athen im Altertum* (Leipzig 1898) 41-159; L.A. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1932) 22-35; Ziehen, *RE* s.v. Panathenaia (1949) 45-7-489; J.A. Davison, *JHS* 78 (1958) 23-41 plus 82 (1962) 141-142; H.W. Parke, *Festivals of the Athenians* (Ithaca 1977) 33-50; and S. Bancroft, *Problems concerning the Archaic Acropolis at Athens* (Princeton diss. 1979) chap. 4 (= pp. 77-108)³.

Two observations about this bibliography are in order. As has been noted in other calendric studies, Deubner's work, admirable as it is for a study of archaeological artifacts representing festive scenes, is by no means a replacement of Mommsen for calendric problems. Moreover, Deubner summarized his results in tabular form in a Festkalender (p. 268), to which almost invariably scholars have referred without any attempt to investigate the evidence. In the case of the Panathenaia, Deubner dated it to Hekatombaion 28, and subsequent scholars have often been content merely to refer to his table. Secondly, for the dates of festivals we are dependent almost exclusively upon sources of the Roman period, — Plutarch for festivals military in origin, scholiasts of uncertain date, as well as Proklos in the fifth century A.D.⁴ The Panathenaia was reorganized under Hadrian and an epitaphios became part of the ceremony. A Panathenaid Era is mentioned⁵. But Proklos in several places cites Philochoros, and the scholiasts in some places cite both Philochoros and Apollodoros; so we have some reason to place reliance on the few sources we have as reflecting an early period⁶.

Two sources give the date of the Panathenaia as Hekatombaion τρίτη ἀπίόντος (I 28): Proklos on Plato *Tim.* 17B and the scholiast to Plato *Rep.* 1.327A; and this date is not contradicted by a line in Euripides *Herakleidai* 778 (οὐδὲ λάθει μηνῶν φθινὰς ἡμέρα). But this date is for the πομπή: ἐν οἷς πέπλος τις ἀνήγετο τῇ Ἀθηνᾶ.

3. See also W. BURKERT, *Homo Necans* (Engl. tr. Berkeley 1983) 154-158.

4. WILAMOWITZ (*Hermes* 17 [1882] 359), in a commentary on a passage of Euripides to be discussed below, cautions, «Unsere Kenntnis des attischen Cultus ist so lückenhaft, dass eine singuläre Notiz nicht zu beanstanden ist».

5. L. MORETTI, *Iscrizioni agonistiche greche* (Rome 1953) 202, believes the reorganization was in A.D. 118. See also S. FOLLET, *Athènes au IIe et au IIIe siècle* (Paris 1976) 331.

6. Even so, Proklos confused the small Panathenaia with the Plynteria. He also gives two different dates for the Bendideia, and Plutarch two for the battle of Plataiai. ARRIAN (*Anab.* 3.15.7) and PLUTARCH (*Alex.* 31.8) date the battle of Gaugamela in different Attic months. PLUTARCH (*Alk.* 34.1) and PHOTIO (s.v. *Kallynteria*) put the Plynteria on different days (25 or 29). We have conflicting evidence for the three-day festival of the Anthesteria (see ROGERS on ARISTOPHANES *Ranae* 216; MOMMSEN, *Feste* 384-385; and JACOBY, *FGrH* 3B Suppl. 2.268-270), for which W. BURKERT (*Homo Necans* [Engl. tr. Berkeley 1983] 215) evokes a theory, earlier advanced by Nilsson, that the Greeks operated with calendars with different epochs for the day, one, beginning at sunrise, for secular matters, and the other, beginning at sunset, for religious matters, and that later sources confused the two. At the least, such a calendar seems very puzzling when applied to practical life, and in any case will not account for all of the differences. In his partial catalogue of the seven-day Thesmophoria at Pellene, PAUSANIAS (7.27.10) says that on the third day of the festival the women «perform by night the rites which custom prescribes. Not only the men, but even dogs of the male sex are turned out of the sanctuary». After this night-long festival, the men come on the morning of the next day (*ἐξ τῆς ἐπιοῦσαν*) and the two sexes laugh and jeer at one another in turn.

Mommsen was aware of the many events attributed to the Panathenaia, — musical, gymnastic and equestrian contests as well as a regatta⁷, κύκλιοι χοροί and πυρριχισταὶ for which χορηγοὶ were required (Lysias 21.2,4), the εὐανδρία, λαμπάς, παννυχίς, the proclamation of honors, the enormous πομπή, and the great θυσία with its distribution of meat to the populace, — and rightly concluded that these events could not all have transpired on one day. Moreover, he made use of A. Michaelis' collection of testimonia for the festival in *Der Parthenon* (Leipzig 1871) 318-333, which for its day was a model of thoroughness not duplicated in subsequent studies. Michaelis assembled testimonia to the effect that the Panathenaia was a four-day festival with the πομπὴ falling on Hekatombaion 28. The scholion to Aristeides 13 *Panathenaikos* 115.19 (Dindorf) reads: ἐπειδὴ ἡ τῶν Παναθηναίων ἑορτὴ διὰ τεσσάρων ἡμερῶν ἐγίγνετο, διεῖλε καὶ αὐτὸς εἰς τέσσαρα μέρη τὸν λόγον, which is repeated in 147.9: ἐπειδὴ καὶ ἡ τῶν Παναθηναίων ἑορτή, ὡς ἔφημεν, διὰ τεσσάρων ἡμερῶν πληροῦται, and 147.13. Similarly, a scholion to Euripides *Hek.* 469 (Michaelis p. 321) reads: τὰ δὲ Παναθηναῖα ἑορτὴ τῆς Ἀθηνᾶς, πάντων Ἀθηναίων συνιόντων ἐκεῖσε καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τέσσαρας (v.1. πολλὰς) ἡμέρας πανηγυρίζόντων⁸. Focussing on the catalogue of prizes now published as *IG II²* 2311 (400-350 B.C.) and assuming that the events were listed in chronological order, Mommsen, evolved a program (*Feste* p. 153) which exceeded even the four days of the scholiasts⁹. It is this program, similar to the one which Mylonas has worked out for the Eleusinia, which is clearly in need of revision.

There are only three sources for the pannychis of the Panathenaia. These are cited in Deubner, *AF* 24 notes 5, 7 and 8. One realizes how imperfect and scattered the evidence is, since one of the three comes from Heliodoros' *Aethiopica* of the third century of our era. The earliest, and only indisputable, one is a decree of about 335 B.C., which refers to the reorganization of the ceremonies under Lykourgos, the finance minister. A new fragment of this inscription was discovered in the Agora (Lewis, *Hesperia* 28 [1959] 239-247). This upper piece contains part of a law regulating the financing of the Small Panathenaia, whereas the old fragment (*IG II²*, 334) is a decree of the demos about the organization of the festival with particular attention to the distribution of meat (κρεανομία)¹⁰. The combined text is published by F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques* (Paris 1969) no. 33. In *IG II²*, 334 (frg. B of Sokolowski) 32-34, we read (omitting brackets): ποεῖν τὴν παννυχίδα ὡς καλλίστην τῇ θεῷ καὶ τὴν πομπὴν πέμπειν ἀμα ἥλιοι ἀνίόντι. The word order is, indeed, first the pannychis, second the procession. But Deubner and his followers do not note that just above in line 30, where a verb is missing, it is prescribed that 50 drachmas are to be furnished in advance for the

7. MOMMSEN (*Feste* 76) maintains that athletic games formed part of the festival only at the Great Panathenaia. FERGUSON (*Klio* 8 [1908] 340) thinks that this cannot be proved.

8. Cf. MOMMSEN, *Feste* 150-151.

9. The latest date for an Athenian decree in the month of Hekatombaion is the 22nd.

10. For the importance of the κρεανομία in Athenian life, see THEOPOMPOS ap. ATHENAIOS 12.532D. Cf. [XENOPHON], *Ath. Pol.* 2.9, and ARISTOPHANES *Nubes* 386-387.

expenses of the procession, the slaughter of animals, the fitting of the altar, and all the other things that need to be provided περὶ τὴν ἑορτὴν καὶ εἰς παννυχίδα. Here the festival has the first position, and there is a change in the prepositions. Indeed one might argue that the expenses were for the festival continuing over into the pannychis.

A second source is Heliodorus' *Aethiopica*, which is cited as evidence for a Παιάν¹¹. But, again, only one part of the passage is adduced. In the *Aethiopica*, Heliodorus has Knemon say that after the Great Panathenaia was celebrated with the usual paian and procession, he, attired in the robes of an ephebe, returned home. He goes on to say that in the evening his father left the house to sup at the prytaneion, and, as was the case with such a πανήγυρις and bout of public drinking, was not expected back home. The result was an attempted intrigue by the mother-in-law. The critical passage (1.10) reads: ἀλλ’ ἐσπέρας γενομένης ὁ μὲν πατὴρ εἰς τὸ πρυτανεῖον ἐσιτεῖτο, καὶ ως ἐν τοιαύτῃ πανηγύρει καὶ πότῳ πανδήμῳ καὶ διανυκτερεύειν ἔμελλεν.

The third passage which is cited as evidence for the pannychis of the Panathenaia is from the chorus of Euripides' *Herakleidai* (777-783 Budé):

Ἐπεί σοι πολύθυτος ἀεὶ¹
τιμὰ κραίνεται, οὐδὲ λά-
θει μηνῶν φθινὰς ἀμέρα,
νέων τ’ ἀοιδαὶ χορῶν τε μολπαί.
Ἄνεμοιντι δ’ ἐπ’ ὅχθω
δλολύγματα παννυχίοις ὑπὸ παρ-
θένων ἴαχεῖ ποδῶν κρότοισιν.

Literally, «For honor abounding in sacrifices is ever offered to you, nor does the waning day of months bring forgetfulness (of you, or your honor), nor the songs of youths, nor the dances of choruses. On the windy hill loud cries of joy resound under the night-long beat of the feet of virgins». The δλολυγή is the women's ritual cry of thanksgiving: φωνὴ γυναικῶν ἦν ποιοῦνται ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐχόμεναι: *Etym. Magn.*; τὸ γὰρ δλολῦζαι καὶ δλολυγῆ χρήσασθαι ἐπὶ γυναικῶν: *Pollux* 1.28. Cf. E.R. Dodds and J. Roux on *Bacchai* 24, and Homer *Iliad* 6.301: αἱ δ’ δλολυγῆ πᾶσαι Ἀθῆνη χεῖρας ἀνέσχον. Dindorf, in his commentary (1840) on our line, collects many examples, concluding, quod δλολύζειν semper, si bene memini, de re laeta dicitur. See also Macleod, *JHS* 102 (1982) 137.

It should be mentioned that Wilamowitz, «Exkurs zu Euripides Herakliden», *Hermes*

11. DEUBNER 24 n. 8. BANCROFT (88 and 201 nn. 43 and 45) goes so far as to interpret this paian as a magical chant during the night «vigil»; but in Heliodorus it is sung by the ephebes and the word is coupled with the verb προπομπεύω, «escort». The ephebes apparently accompanied the procession with songs, much as a band forms part of a modern parade. In an inscription from Ephesus of the third century A.D. (SOKOLOWSKI, *LSCG Suppl.* no. 121.13) the word παιάν is used for songs sung both at the πομπῇ and at the παννυχίς.

17 (1882) 356-359, holds that a monthly festival ($\mu\eta\nu\delta\omega$) is meant and that the passage does not refer to Athena or the Panathenaia, but to Demeter Thesmophoros. He stresses the use of the word $\mu\alpha\tau\eta\rho$ in line 771 and thinks that it could not apply to the virgin goddess.

Assuming that the appeal of the chorus in Euripides is to Athena and that the word μάτηρ is used metaphorically, I suggest that the reference in the much-debated phrase μηνῶν φθινὰς ἀμέρα is to Athena's birthday on *τρίτη φθίνοντος*¹², a day on which the old crescent of the moon would still be visible before sunrise in the eastern sky. Furthermore, I favor the interpretation of the decrescent moon on a large issue of Athenian coins¹³, having the head of Athena on the obverse and an owl standing on a Panathenaic prize amphora on the reverse, as a symbol of this day¹⁴. The decrescent moon, then, represents Day 28, Athena's birthday and the feast-day of the Panathenaia¹⁵. The words νέων ἀοιδαὶ may refer to the epheboi who in Heliodoros escorted the procession and may have sung tunes to Pallas familiar from boyhood (Aristophanes *Nubes* 967). The words χορῶν μολπαί, in turn, refer to cyclic choruses, for which see [Xenophon] *Ath. Pol.* 3.4: πρὸς δὲ τούτοις χορηγοῖς διαδικάσαι εἰς ... Παναθήναια ... ὅσα ἔτη. In a separate sentence, Euripides goes on to say that the ritual songs on the akropolis are sung by παρθένοι¹⁶. There is no reason to believe that all of the youth of Athens, male as well as female, assembled to dance on this rocky surface, remaining awake all night preceding the great πομπή. The songs are said to be sung παννύχιος, a common adjective applied to any night-long activity, and not to be related to the παννυχίς of *IG II²* 334. The coincidence of the use of this adjective in Euripides has led to

12. There was a double tradition concerning Athena's birthday, the *τρίτη ισταμένου* and the *τρίτη φθίνοντος*; see KRUSE, *RE* s.v. *Tritogeneia* (1939) 245.42-46; FEHRLE in Roscher's *Lexikon* 5.1147-1148; and O. GRUPPE, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* 2 (Munich 1906) 939 and 1219 n. 3, who believes that the *φθίνοντος* was the earlier tradition and that Istros, or someone who copied from him, altered the older legend. See also ISTROS (*FGrH* 334 frg. 24) and the commentary of JACOBY on *FGrH* 328 (Philo-choros) frgs. 189-190. DIODOROS (3.70.2, 5.72.3) says that she was called Tritogeneia because she was born at the river Triton in Krete.

¹³. See B.V. HEAD, *Historia Numorum*² (Oxford 1911) 370. Various theories are discussed by L. LA CROIX, «Chouette et croissant sur les monnaies d'Athènes», *AC* 34 (1965) 130-143.

14. In order to reconcile 1) Plutarch's account of the Athenian calendar, 2) Geminus' statement about the epoch of the Greek day, and 3) various sources to the effect that the *ēnē kai vēa* (30) was the day of mean conjunction, with the determination that Day 29, not 30, was the omitted day in a hollow month, I concluded in *ZPE* 49 (1982) 243-266, that the Greek calendar operated like the Egyptian, rather than the Babylonian, lunar calendar with the length of the month being determined by the observation of the old crescent in the eastern sky on the morning after Day 28.

15. If one is to look for any ritual justification for Dinsmoor's most unlikely theory that the Parthenon was laid out on the basis of an astronomical phenomenon, it would be according to the direction of the sickle-shaped moon immediately before sunrise of Hekatombaion 28, not sunrise on Hekatombaion 27. Cf. MOMMSEN, *Feste* 106. On the significance attached to this night, see the story of Hipparchos' dream (HERODOTOS 5.56) ἐν τῇ προτέρῃ νυκτὶ τῶν Παναθηναίων.

16. The akropolis is called *Παλλάδος ὄχθος* in *Ion* 12.

a misunderstanding of the real παννυχίς of the festival. C.M. Bowra, *Greek Lyric Poetry* (Oxford 1936) 48, asserts, «The usual time for a Maiden-Song was at night, and if any sacrifice or presentation was to be made, it was made at dawn». The night of the Maiden-Songs of a four-day festival is no evidence for the night of solemnities, feasting and merry-making which the Greeks termed a pannychis.

Scholars who support the theory of the pannychis of the Panathenaia as preceding the day of the pompe and sacrifices frequently translate the word as «vigil», a word often used in a Christian context for the watch spent in prayer and devotions on the night before a feast. The justification for this meaning of pannychis derives from isolated passages referring to women passing the night in dancing; but the only specific reference is in the context of the Eleusinia, particularly as found in Aristophanes *Ranæ*. L. Radermacher in his commentary on line 371 (*καὶ παννυχίδας τὰς ἡμετέρας, αἱ τῆδε πρέπουσιν ἔορτῆ*), which is quoted by Gellius *NA* praef. 21, writes, «Wichtig ist weiter, dass παννυχίδες nicht die ganze Feier heissen kann, sondern nur das kommende Fest der Frauen, die nach 446 zum παννυχίζειν abziehen». Kritias (frg. 1.8 [H. Diels]) associates the pannychis with women: *παννυχίδας θ' ἵεράς θήλεις χοροὶ ἀμφιέπωσιν*. Cf. Sappho (*Oxyr. Pap.* 1231 frg. 56): *παρθένοι δὲ ... παννυχίσδομεν*. Pausanias (6.22.9) tells us that Artemis and her nymphs observed a pannychis at Letrinoi in Elis (tr. of Frazer): «Alpheus fell in love with Artemis, and seeing that he could not win the hand of the goddess by soft speeches, he boldly meditated violence to her person. It chanced that she and her nymphs held high revelry by night at Letrini. So Alpheus came to the revels. But Artemis, suspecting his design, had daubed mud on her face and the faces of all the nymphs present. Hence when Alpheus came among them, he could not tell Artemis from the rest, and so had to go away baffled». Frazer comments (4.101): «The myth may have originated in a practice, observed by her worshippers, of smearing their faces with mud at one of her rites. The custom was practiced at some Bacchic and purificatory rites (Demosthenes, *De corona*, p. 313; Lobeck, *Aglaophamus*, p. 653 sqq.)».

Radermacher associates a passage in Euboulos' *Pannychis*, preserved in Athenaios 13. 568E (*γυμνὰς ἐφεξῆς ἐπὶ κέρως τεταγμένας, ἐν λεπτοπήνοις ὑφεσιν ἐστώσας*), with a night festival of courtesans at Korinth. J. Roux, *Euripide Les Bacchantes* (Paris 1970) 34 n. 3, devotes a long note to examples of seduction during a pannychis¹⁷, and discusses (416-417, 474, 512) passages relating to the Bacchic and Eleusinian pannychis. Alkiphrion (4.6.3) refers to the pannychis (of courtesans?) at the Athenian Haloa, which H.W. Parke characterizes as an «all-night orgy of banqueting in an atmosphere of indecency»¹⁸. A Hellenistic inscription from Methymna on Lesbos (*IG XIII.2.499*) refers to a pannychis of local women who worshipped Dionysos in ceremonies to which no man had access; see A. Henrichs, «Greek Maenadism from Olympias to Messalina», *HSCP*

17. Cf. E.R. DODDS, *Euripides Bacchae*² (Oxford 1960) 138: «The many stories in New Comedy of girls seduced at a παννυχίς».

18. *Festivals of the Athenians* (Ithaca 1977) 99. Cf. E. SIMON, *Antike Kunst* 9 (1966) 86-91.

82 (1978) 159. A sacrificial calendar from Erythrai mentions a pannychis for Dionysos: Keil, *JOEAI* 13 (1910) Beiblatt p. 34. E.R. Dodds in his introduction to the *Bacchae* (xxiv) explains the debate between Pentheus and Teiresias, as well as Aristophanes' play, the *Horai*, as complaints directed to the celebration of women's rites under cover of darkness, *nocturnae pervigilations* (Cicero *Leg.* 2.15.37)¹⁹. Photios' statement under the word Στήνια to the effect that it was a festival in which women abused each other at night is often taken as evidence for a pannychis: ἔορτὴ Ἀθήνησιν ἐν ᾧ ἐδόκει ἡ ἄνοδος γενέσθαι τῆς Δήμητρος· ἐλοιδοροῦντο δ' ἐν αὐτῇ νυκτὸς αἱ γυναικες ἀλλήλαις. οὕτως Εὑβούλος. See also Hesychios s.v. Menander's reference in *Epitrepones* 451 to the Athenian Tauropolia as a pannychis of women has elicited the following note from Gomme and Sandbach in their commentary (Oxford 1973) on the line:

«Wilamowitz says that παννυχίδος οὐσης καὶ γυναικῶν means that the festival was exceptional in admitting women to the παννυχίς. The contrary is the case; παννυχίδες were particularly associated with the participation of women, cf. *Dysk.* 857, *Sam.* 46, Eur. *Helen* 1365, Ar. *Frogs* 371 and 409. Several night-festivals were mainly (Adonia) or wholly (Thesmophoria) celebrated by women. 'When the night-festival was held and there were women there', the implication being that they were naturally there; similarly in *Phasma* 95 παννυχίδος οὐσης καὶ χο[ρῶν].»

So the verb παννυχίζω is frequently used in jests about the bibulous propensities of women and men having a tumble with them at παννυχίδες: see Gomme and Sandbach on Menander's *Dyskolos* 858.

In this survey of women's night festivals, whether orgiastic or religious, there is no intimation that they were «vigils» in the Christian sense, preludes to sacrifices to be held during the following daylight hours. We are left with references to the pannychis at the Eleusinia, for example, Aristophanes *Ranae* 444-446: «I shall go with the maidens and women when they celebrate the night festival in honor of the goddess». But it is the opinion of the honorand of this volume that the pannychis at Eleusis was «the night-long revel that followed the arrival of the procession at Eleusis». In any case in this review there is little to support the idea of a holy vigil.

Hesychios defines a παννυχίς simply as an ἔορτὴ νυκτερινή. In an inscription published by Keil and Wilhelm (*MAMA* 3 [1939] no. 50), which has a lunar crescent at the top of the stele, reference is made to annual contributions for a παννυχίς of the god

19. A decree of the deme Aixone (*IG II²* 1199.22) praises individuals for their munificence at the pannychis of Hebe. In the calendar of the cults of the deme Eleusis (SOKOLOWSKI, *LSCG* no. 7.18), provision is made for drink-offerings and cakes at the pannychis of the Pyanopsia. See Dow and HEALEY, *Harvard Theological Studies* 21 (1965) 30-31. In a list of donations by a small Asia Minor phratra in southern Phrygia in the second century after Christ, one pannychis lasted for eight days: RAMSAY, *AJA* 4 (1888) 279. The term was a title for a public festival: F. POLAND, *Geschichte des griechischen Vereinswesens* (Leipzig 1909) 270. Nocturnal rites were a regular feature of Oriental cults: NAVARRE in DAREMBERG and SAGLIO, *Dict. Antiq.* s.v. *Pervigilium*. The erotic epigrams *AP* 5200 and 201 are dedications by hetairai and their lovers in memory of a pannychis. Lobel suggests that *Oxyr. Pap.* 2636 was a choral hymn composed for a pannychis. For the *Pannychis* of Euboulos, see now the commentary of R. L. HUNTER (1983) 175.

Men. The editors say that this was the chief festival of this small village in Cilicia. In some cases a pannychis is a term for a night festival in its totality. Diodoros (4.4.1), for example, says that the festivals of that «Dionysos who is called by some Sabazios» were celebrated at night. But there are other examples such as the Panathenaia where it is a night portion of a larger festival.

There is one unequivocal case where we are given the relationship of the παννυχίς to a festival proper; but this example has never been brought into the discussion of the Panathenaia. At the opening of Plato's *Republic*, Sokrates narrates that, as he and his companion Glaukos were turning their faces homeward, after witnessing the rites of the Thrakian Artemis, Bendis, Polemarchos and Adeimantos pressed them to stay and see the torchrace and take part in the pannychis: *καὶ πρός γε παννυχίδα ποιήσουσιν, ἣν ἀξιον θεάσασθαι. ἐξαναστησόμεθα γὰρ μετὰ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν παννυχίδα θεασόμεθα* (1.328A). At the Bendideia, then, the pannychis followed the festival proper. Reference to the παννυχίς of the Bendideia also occurs in line 10 of frg. B of a Sacred Law regulating the cult. In the *editio princeps* of Pappadakes (*Arch. Eph.* 1937. 810), his restored text associates the κρεανομία with the παννυχίς; but the text is difficult and the restoration uncertain²⁰. In any case, the verb θύειν precedes in line 8.

Secondly, the honorand of this volume has shown that the pannychis at Eleusis was «the night-long revel that followed the arrival of the mystai at Eleusis». See G.E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 220. Cf. p. 214: «The dance of the pannychis, the night-long merry-making, which followed the pompe»; and 257: «If we get any reflection of the events which followed the arrival <of the pompe> in the choral song of Aristophanes' *Frogs*, we must conclude that the rest of the night was spent in singing and dancing in honor of the goddess», with note referring to the παννυχίς²¹.

Thirdly, in *IG* II² 974 (= *SEG* 18.26), we have the order at the Asklepieia, the Epidauria, and the Heroa²², first the slaughter of animals, then the pannychis: *ἔβονθύτησεν ... καὶ τὰς τούτων παννυχίδας συνετέλεσεν*. Plutarch (*Mor.* 160F) refers to a three-day sacrifice (*θυσία*), concluding with a pannychis of dancing and merry-making. Again in *Mor.* 77F, Plutarch refers to an ἔορτή, coupling κῶμος with παννυχίς, «merry-making the whole night long».

Fourth, we know a good deal about the pannychis in cults of Asklepios. R.O. Hubbe (*Hesperia* 28 [1959] 183) notes that in inscriptions three features of the Asklepios festivals are regularly mentioned in the order: sacrifice, lectisternium and pannychis. E.J. and L. Edelstein, *Asclepius* 2 (Baltimore 1945) 197-198, write of the cult, «While pro-

20. The substitution of a calendar equation in the text of FERGUSON, who gave the document a full-scale restudy (*Hesperia Suppl.* 8 [1949] 130-163), cannot stand. For the law see also SOKOLOWSKI, *LSCG Suppl.* no. 6; and for a more recent text *sans* restorations, see *IG* I³, 136.

21. In a law of Ephesos regulating cults (SOKOLOWSKI, *LSCG Suppl.* no. 121.14), the word order is πομπή, παννυχίς.

22. See DEUBNER, *AF* 228.

cessions and sacrifices formed the main content of the celebrations held during the daytime, those which took place during the night were characterized by other and no less spectacular solemnities. Nights holy to Asclepius were probably observed in Per-gamum, they are unambiguously attested for Athens. During the nightly vigils people went out into the streets. They indulged in merriment. For such nights, fraught as they were with religious emotion, were also devoted to gaiety. ...How great the contrast between these nightly sights, these merry crowds, and the nightly temple sleep of the sick to whom the god revealed himself».

The title Παννυχίς is found repeatedly for works of Attic comedy²³, of which one fragment is preserved from Kallippos (Athenaios 15.668C, transl. of Gulick):

«But there was still another class of prizes, called cottabia, which were set up at the night-festivals, and are mentioned by Callimachus in *The Vigil* in these lines: ‘He that stays awake until the very end shall receive the cake and the prizes and shall kiss anyone he likes of the girls in the party and any man he likes’. Certain kinds of small cakes were to be had at the night-festivals, in which they used to keep themselves awake the longest possible time by dancing; and these cakes were widely known at that time as *charisioi* because the winners were glad to get them».

Although Gulick translates the title as «Vigil», this account could hardly be adduced as evidence for a παννυχίς held the night before a festival.

We may conclude this investigation, which had its origin in the problem of whether the pannychis of the Panathenaia fell on the night before or after the daylight hours of the great πομπὴ on Athena's birthday, by returning to the text of *LSCG* no. 33 (= *IG* II², 334). The document consists of a law drafted by the nomothetai after the acquisition of land at Oropos, called Nea, which was given to Athens by Philip to provide revenue for the cult of Athena. This law was followed by a probouleumatic decree which in turn was amended in the ekklesia (*τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ τὴν βουλῆι*: lines 7-8) by a long section having to do with the distribution of meat, the κρεανομία. This section concludes at line 30 with the provision of a cash advance for the festival and the pannychis. Now, the distribution of meat took place after the victims were slaughtered on the altar in front of the Parthenon. On the day of the pompe, the fire of this sacrifice was lighted from the torch of the victor in the lampa²⁴. Clearly, the pompe preceded

23. See ZIEHEN, *RE* s.v. *Παννυχίς* (1949) 631.13-17. Ziehen's article collects many testimonia on the subject, but he does not address himself to the problem of the relationship between the festival proper and the pannychis. In his article on the Panathenaia in the *RE* (459.47-51), he states that the pannychis of the Panathenaia occurred before the procession, citing as evidence *IG* II², 334 and EURIPIDES *Herakl.* 777, neither of which, we have seen, proves the point.

24. JÜNTHER'S article on the *λαμπαδηδρομία* in the *RE* (1924) 569-577, is the standard reference on the subject; but the long article by J.R.S. STERRETT in *AJP* 22 (1901) 393-419, and FRAZER'S note in *Pausanias* 2.391-393, contain much useful information. Frazer assembles evidence for torch-races at eight Athenian festivals. Alexander instituted them at almost all of his festivals. See ARRIAN *Anab.* 2.5.8 (Soloi), 2.24.6 (Tyre) and 3.16.9 (Susa). In addition to the list in Sterrett, we know of torch-races at Chalkis (*IG* XII.9.946), Delos (*IG* XI.4.1155), Delphi (*Syll.*³ 671A), Erythrai (H. ENGELMANN and MERKELBACH, *Die*

the sacrifice which in turn preceded the κρεανομία for the pannychis. Confusion has arisen because in the following sentence (lines 31-35) the Hieropoioi are instructed to enforce discipline under penalties provided by law at the pannychis and to see that the procession started on time. Parke suggests that recent performances of the procession had been tardy because of a failure to enforce discipline²⁵. The phrase *καὶ τὴν πομπὴν πέμπειν ἄμα ἡλίῳ ἀνιόντι* is inserted as it were parenthetically, since the real need for maintaining discipline was at the pannychis²⁶. Attaching significance to the word order in lines 31-33, rather than that in line 30, and referring to Euripides' line which has the ὀδολολύγματα of *παρθένοι* on the akropolis continue through the night, scholars have concluded that the pannychis of the Panathenaia fell on the night preceding the great pompe. Surely the night-long drinking and revelling, involving all the populace, took place after the great sacrifice, and had nothing to do with the ritual songs of a selected group of maidens on the akropolis.

I would hope that the honorand of this volume in any restudy of the program of the Panathenaia, would look with favor on the idea of assigning the pannychis to the night of Hekatombaion 28, Athena's birthday and a day which began with the visibility of the old crescent in the eastern sky, if the calendar was not awry. In any case, we find no evidence to contradict the statement of Geminus about the epoch of the Greek day.

University of California, Berkeley

W. KENDRICK PRITCHETT

Inschriften von Erythrai und Klazomenai [Bonn 1972] no. 81), Lindos (C. BLINKENBERG, *Lindos 2 Inscriptions* [1941] no. 2.B.97), Rhodes (A. MAIURI, *Nuova silloge epigrafica di Rodi et Cos* [Florence 1925] no. 19), Samos (C. MICHEL, *Recueil 90*) and Syros (*IG XII.5.654*).

25. FA 49. Unfortunately, Parke was unaware of the Agora fragment. The priestess of Aglauros was praised for «taking care that there be good order during the pannychis» of the festival of Aglauros: DONTAS, *Hesperia* 52 (1983) 52 lines 28-29. In a decree of an Attic eranos of the Roman period, published in *The J. Paul Getty Museum Journal* 9 (1981) 93-98, three παννυχισταί, an otherwise unattested word, were appointed (lines 23-27), not to guard the property of the eranos throughout the nights of the year («nightwatchmen»), as the editor has it, but for maintenance of order on nights of the σύνοδος, which is the first item mentioned in the text (lines 5-10). These pannychistai were to be strong in physique (δυνάμενοι), as is the case today with «bouncers» in American night-clubs, who are employed to reject disorderly persons.

26. It is to be noted that the amendment formula (*τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ τῇ βουλῇ*) is not preceded by the name of an orator. This omission probably does not mean that the amendment was moved by the proposer of an earlier motion, as assumed by R.J. RHODES, *The Athenian Boule* (Oxford 1972) 278, but rather that it is a condensation of several motions in the ekklisia as the elaborate details for the distribution of meat were debated. After the subject of the κρεανομία was settled, there was possibly a motion to prosecute the disorderly in the pannychis to which another proposal was added to include the preliminaries of the pompe. Such disconnected details as we have in the amendment suggest that many opinions were expressed in the ekklisia before the resolution was condensed into the text we now have.

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

‘Η Ἑλλάδα, ὁ μικρὸς στὸ μέγεθος αὐτὸς τόπος, ὅπου ἔζησαν, ζοῦν καὶ θὰ ζοῦν στὸ μακρότατο μέλλον οἱ κάτοικοί του, ἔχοντας ἀπὸ παλιὰ δημιουργήσει μιὰν ἀνεπανάληπτη ἱστορία στοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης, ἔχει τὸ προνόμιο νὰ κληροδοτεῖ θετικὰ στοὺς κατοπινοὺς αἰῶνες τοὺς καρποὺς τοῦ ἀειθαλοῦν δέντρου τῆς οἰκουμενικῆς της προσφορᾶς, καρποὺς ποὺ ἀκόμα ἔξακολουθοῦν νὰ συμβάλλουν στὴ διατήρηση τῆς καθαυτὸ ἐλληνικῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρωπισμοῦ σ’ ὅλο τὸν κόσμο.

Ἐναν ἀπὸ τοὺς ὑψηλοὺς αὐτοὺς τομεῖς τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία, πανάρχαια καὶ μαζὶ πάντοτε σύγχρονη καὶ ἐπίκαιρη ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπινου πάθους.

Διαπραγματεύμενοι τὸ θέμα τοῦ τίτλου τῆς μελέτης αὐτῆς, ἀφιερωμένης στὴ μεγάλη καὶ πολύχρονη προσφορὰ πρὸς τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη τοῦ διεθνοῦς κύρους καὶ παγκόσμια ἀναγνωρισμένου σπουδαίου ἐπιστήμονα καὶ ἔξαιρετου ἀνθρώπου, φίλου καὶ συναδέλφου κυρίου Γεωργίου Μυλωνᾶ, θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς συνδέεται στενότατα μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας ποιητικῆς. Ὁ ποιητὴς εἶναι ταυτόχρονα καὶ συνθέτης. Τὸ μέτρο ποὺ εἶναι προσκολλημένος ὁ μουσικός, προκύπτει ἀπὸ τὸ ποσὸ τῶν συλλαβῶν τῆς ποίησης καὶ τὴ σχετική τους διάρκεια. Ἡ ποίηση πρόσφερε τὸν ρυθμὸ καὶ ἡ ἀξία τῶν φθόγγων τῆς μουσικῆς κανονίζεται κατὰ τὸ προσωδιακὸ μέτρο. Ἡ ἔννοια λοιπὸν τῆς ὠδῆς, τοῦ μουσικοῦ κειμένου, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ποίηση ποὺ ἔχει συνταχθεῖ μελωδικά.

Καμιὰ μουσικὴ δὲν ὑπῆρχε στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες δίχως ποίηση καὶ καμιὰ ποίηση χωρὶς μουσική. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ εἶδος τῆς μουσικῆς, ἡ ἀπόλυτη μουσικὴ μὲ τὴ σημερινή της ἔννοια ἦταν ἀδιανόητη. Ἡ μουσικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν περιγραφική, προγραμματική, βάδιζε δηλαδὴ πάνω σὲ πρόγραμμα, παριστώντας συγκεκριμένα γεγονότα ἡ φαινόμενα.

Παραδείγματα τοῦ εἰδούς αὐτοῦ τῆς μουσικῆς ἔχουμε τὸν *Πυθικὸ νόμο* τοῦ αὐλητῆ Σακάδα, ποὺ στὰ 586 π.Χ. θριάμβευσε στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες μὲ τὸ μουσικό του αὐτὸ κομμάτι ποὺ παρίστανε τὴν πάλη τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὸν Δράκοντα Πύθωνα. Ἐπίσης, στὸν *Ναυτίλο* Τιμοθέου τοῦ Μιλησίου, περιγράφεται ἡ καταιγίδα στὴ θάλασσα.

Ἀνάλογο χαρακτήρα εἶχε ἡ μουσικὴ μέσα στὴν τραγωδία. Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Αἰσχύλου, ὁ ἔξελιγμένος ἀπὸ τὸν Θέσπι διθύραμβος ἀναπτύσσεται, παίρνοντας τὴν ἔκταση τῆς μεγάλης φόρμας τῆς τραγωδίας, ποὺ ἐνώνει σὲ ἓνα ἀδιάσπαστο σύνολο ποίηση, μουσικὴ καὶ ὥρχηση.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ θεία λατρεία στὴν ὑψίστη της ἔννοια, ἡ ἀρχαία τραγωδία κρύβει μέσα στοὺς στίχους της ὃ, τι ὑψηλὸ στὴν ἱερότητά του πρόβλημα μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ἡ ἀνάμνηση τῆς λατρείας αὐτῆς, πηγῆς τῆς τραγωδίας, εἶναι καταφανής. Μία ἀτμόσφαιρα θρησκευτικοῦ δέους καὶ λιτοῦ μεγαλείου κυριαρχοῦσε σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση, ἀτμό-

σφαιρα λειτουργική, μὲ πνευματικὸ πυρήνα τὸ ἄλυτο αἰνιγμα τοῦ πεπρωμένου τοῦ κόσμου. Ὁ διπλὸς χαρακτήρας τοῦ Διονύσου, ἡ ὑψίστη δηλ. χαρὰ καὶ τὸ δεινὸ πάθος, μὲ αἰνιγματικὸ τρόπο ἐνωμένα, ἔδιναν στὸν χορὸ τὴν ἀφορμὴν νὰ βυθίζεται σὲ βαθύτατες σκέψεις καὶ ν' ἀποκρυσταλλώνει ἐπιγραμματικὰ τὰ τραγικὰ ἐκεῖνα θέσφατα τῆς ἀνθρώπινης μοίρας.

Στὴ δημιουργία τῆς ἀτμόσφαιρας αὐτῆς, ἡ μουσικὴ ἔπαιξε σημαντικότατο ρόλο. Ἡ ἀπαγγελία τῶν ὑποκριτῶν ἦταν τόσο ἐκφραστική, ὥστε ν' ἀγγίζει σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ δρια τοῦ τραγουδιοῦ. Γιατὶ οἱ ἀρχαῖοι τραγικοὶ εἶχαν καθιερώσει τὸ ἀπαγγελτικὸ τραγούδι παράλληλα μὲ τὸ μελωδικό. Ἐκεῖ ὅμως ποὺ τὸ μουσικὸ στοιχεῖο ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα, ἦταν τὰ χορικὰ στάσιμα, γραμμένα ἀπὸ τὸν ποιητὴν σὲ ρυθμοὺς ζωηρότερους ἀπὸ τὰ ἄλλα σημεῖα τῆς τραγωδίας. Καλὸ εἶναι ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε πῶς δὲ ποιητὴς ἦταν ταυτόχρονα ὅχι μόνο ὁ σκηνοθέτης, ὁ σκηνογράφος καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ ὁ συνθέτης ἀκόμα τῆς μουσικῆς καὶ ὁ χορογράφος. Γι' αὐτό, στὰ χορικά, τὸ πλαστικὸ μέρος τῆς μουσικῆς, ἡ μονωδικὴ ἢ ὁμόφωνη μελωδία παρουσίαζε ἀνάγλυφα τὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ, ὑπογραμμίζοντας τοὺς ρυθμικοὺς καὶ μελωδικοὺς τονισμοὺς τῆς ποίησής του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ ἐξάρτηση λόγου καὶ μέλους γινόταν τόσο σφιχτή, ὥστε δὲ ρυθμὸς τοῦ μέλους νὰ μὴν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ μέτρο τοῦ λόγου.

Γιὰ νὰ γίνει κατανοητὸ τὸ περιεχόμενο τῆς τραγωδίας, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο τὸ θεατρικό της στήσιμο, τὸ ἀνέβασμά της δηλαδὴ στὴ σκηνή. Ἀν παρουσιάστηκαν καὶ παρουσιάζονται ἔρμηνεις τοῦ ἀρχαίου δράματος, τοποθετημένες σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν σκηνοθετῶν πάνω σὲ ποικίλες αἰσθητικὲς βάσεις, αὐτὸς εἶναι ἓνα ζήτημα πέρα ἀπὸ τὸ νόημα τῆς τραγωδίας. Ἀφορᾶ τὴ θεατρικὴ της παρουσία μὲ τὸν ἄλφα ἢ βῆτα τρόπο, ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ δεχθεῖ, νὰ ἀνεχθεῖ ἢ καὶ νὰ ἀπορρίψει. Ὑπάρχει ὅμως ἡ βάση γιὰ δόλους τοὺς σκηνοθέτες: ὁ λόγος.

Τὸ ἕδιο δὲν συμβαίνει μὲ τὴ μουσική. Γνωρίζουμε βέβαια τὸ θεωρητικό της μέρος στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Γνωρίζουμε τοὺς τρόπους, τὰ γένη, τὴ ρυθμική. Γνωρίζουμε τὰ σύμφωνα καὶ διάφωνα διαστήματα, τὸ ὑφος τοῦ κάθε τρόπου καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν νόμων, τῶν θρησκευτικῶν δηλ. τραγουδιῶν καὶ τόσα ἄλλα ἀκόμα. Ἀγνοοῦμε, ὅμως, ἐντελῶς τὴν ἀρχαία μελοποιία, ποὺ θὰ μᾶς ἔδινε ἵσως κάποια βάση, ὅχι γιὰ ν' ἀναστήσουμε τὴν αἰσθητικὴ ἐκφραστὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ πιθανὸν σήμερα, μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐξελίξεις καὶ ἐπιμειξίες τῆς τέχνης στὴ διαδρομὴ τόσων αἰώνων, καὶ συνεπῶς μὲ τὴν διοκληρωτικὴ αἰσθητικὴ της μεταβολήν, νὰ μᾶς ἦταν ἐντελῶς ἀδιάφορη πνευματικὰ καὶ συναισθηματικά, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ μᾶς δηγγήσει πιὸ ὑπεύθυνα καὶ δρθὰ στὸ πνεῦμα ἐκείνης τῆς μουσικῆς, ποὺ συνόδευε τὴν ἀρχαία ποίηση. Τότε, «μεταφράζοντάς την», ἵσως καὶ μεῖς οἱ μουσικοί, καθὼς γίνεται μὲ τὸν Λόγο, νὰ δημιουργούσαμε κάτι πιὸ πιστό, πιὸ ἀληθινὸ καί, γιατὶ ὅχι, κάτι πιὸ κοντὰ στὸ πάθος τῶν Μεγάλων Τραγικῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸς δὲν κρίνω ἀσκοπὸ νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἔχουν διασωθεῖ μερικὰ μουσικὰ κείμενα τῆς ἀρχαιότητας καὶ τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν χρόνων, σκαλισμένα σὲ πλάκες ἢ χαραγμένα σὲ παπύρους. Δὲν μποροῦν, ὅμως, νὰ μᾶς προσφέρουν τίποτα, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκρυπτογράφηση τοῦ τότε συστήματος γραφῆς τῆς μουσικῆς, μὲ βάση τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, δρθά, μὲ κλίση ἢ ἀνάποδα γραμμένα. Ἔγιναν, βέβαια, προσπάθειες, διατυπώθηκαν ἀπόψεις καὶ προτάθηκαν συστήματα μεταγρα-

φῆς τους στὴ σύγχρονη μουσικὴ σημειογραφία. Τίποτα, όμως, δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς πείσει γιὰ τὸ ὅρθὸ τῶν ἀπόψεων αὐτῶν. "Ετσι, μάλλον θὰ παραμείνουν ώς ἀνεξιχνίαστα δείγματα μιᾶς γραφῆς, ποὺ οἱ ἄλλαγές ποὺ μεσολάβησαν, δὲν τῆς ἐπέτρεψαν νὰ μᾶς μεταδώσει τὸ ὑφος καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας μελοποιίας. Τὰ μουσικὰ αὐτὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότητας εἰναι: 1) ἔνα ἀπόσπασμα ἀπὸ χορικὸ τοῦ Ὀρέστη τοῦ Εύριπίδη, 2) ὁ 1ος Δελφικὸς Ὅμνος τοῦ Ἀπόλλωνα, 3) ὁ 2ος Δελφικὸς Ὅμνος τοῦ Ἀπόλλωνα, 4) Ἐπιτάφιος τοῦ Σεικίλου, 5) Ὅμνος στὴ Μούσα, 6) Ὅμνος στὸν Ἡλιο, 7) Ὅμνος στὴ Νέμεση καὶ μερικὰ ἄλλα ἀκόμα. Εἰναι ὅλα αὐτὰ πολύτιμα ἀπομεινάρια μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐνὸς πολιτισμοῦ, ποὺ χάραξε βαθιὰ τὰ ἵχνη του καὶ αὐλάκωσε τὸν δρόμο, ποὺ πάνω του πορεύθηκε ἐπὶ δεκάδες αἰώνων ἡ ἀνθρωπότητα, καί, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἔξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ πορεύεται.

"Αν όμως ὁ Λόγος, ὃπου περισώθηκε στὴν τραγωδία, παραμένει πάντα ζωντανὸς καὶ ἐπίκαιρος, ἀν πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς «σκευῆς» ποὺ χρησιμοποιούνταν γιὰ τὸ ἀνέβασμά της, μᾶς εἰναι γνωστὰ ἀπὸ παραστάσεις ἀγγείων ἢ περιγραφές, ἢ ὁ τιδήποτε ἄλλο, τὰ μουσικὰ αὐτὰ κατάλοιπα ἀποτελοῦν δυστυχῶς νεκρὰ γράμματα, ποὺ ἵσως ποτὲ δὲν πρόκειται ν' ἀναστηθοῦν, γιὰ νὰ μᾶς μεταδώσουν τὴ γεύση, πιθανὸν ἀδιάφορη γιὰ σήμερα, παράδοξη ἢ ἔξωτική, ποὺ ἄφηνε στὸ ἄκουσμά της ἡ μουσικὴ ἐκείνη. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὄμως, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν θὰ χρησιμοποιούσαμε τὴ μουσικὴ αὐτὴ αὐτούσια στὸ ἀνέβασμα τῆς τραγωδίας, θὰ ἀντλούσαμε ἀπὸ τὸ ἄκουσμά της τὴ σωστὴ συγκίνηση, ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε σὲ ἀσφαλέστερους δρόμους γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἄκουστικὰ δρθότερου. Μὴ μοῦ πεῖτε πώς τὸ ἴδιο δὲν θὰ γινόταν στὸν σκηνοθέτη ἢ τὸν ἡθοποιὸ ἄν βρισκόταν, ἔστω καὶ πίσω ἀπὸ τὴ βιτρίνα ἐνὸς μουσείου, τὸ δίχτυ, ποὺ τύλιξε ἡ Κλυταιμνήστρα στὸ λουτρὸ τὸν Ἀγαμέμνονα, ἢ τὸ πελέκι, ποὺ τὸν ἀποτελείωσε. Πόσο καὶ τὰ φαινομενικὰ νεκρὰ ἀντικείμενα, δταν ἔχουν συνδεθεῖ μὲ πρόσωπα ἢ μὲ καταστάσεις, εἰναι σὲ θέση νὰ μιλήσουν στὸν καλλιτέχνη, ἀν διαθέτει, βέβαια, τὸ κατάλληλο αὐτὶ νὰ τὰ ἀκούσει. Καὶ τί δὲν θὰ εἴχαν τότε νὰ τοῦ ποῦν, νὰ τοῦ ἐκμυστηρευθοῦν καὶ νὰ τοῦ ἀποκαλύψουν. Καὶ κεῖνος μὲ τὴ σειρά του θὰ μετουσίωνε σὲ νέες πραγματικότητες καὶ καταστάσεις τὰ «*lacrimae rerum*» ποὺ δόνησαν τὴν ψυχή του.

"Ετσι λοιπὸν ὁ μουσικὸς εἰναι ὁ πιὸ μετέωρος ἀπὸ τοὺς συντελεστές τοῦ ἀνεβάσματος τῆς ἀρχαίας τραγωδίας. Δὲν τοῦ προσφέρεται κανένα στήριγμα γιὰ νὰ κρατηθεῖ, καμιὰ λαβὴ γιὰ νὰ πιαστεῖ μέσα στὴ διαδρομὴ τῆς προσπάθειάς του νὰ πλησιάσει μουσικὰ τοὺς μεγάλους τραγικούς. Καὶ όμως, ἔχει στὰ χέρια του ὑλικὸ πλούσιο: Τὴ θεωρία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς μουσικῆς, τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, παραγωγὴ ἀτελείωτη τῶν τριῶν αὐτῶν μεγάλων ἐποχῶν τῆς Ἑλληνικῆς μουσικῆς στοὺς αἰῶνες. Ὕλικὸ ἄφθονο καί, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἀμεταχείριστο ἀκόμα.

Καὶ ξεκινήσαμε ἐμεῖς οἱ Ἑλληνες συνθέτες, ὁ καθένας μὲ τὸ ἀντίστοιχο τάλαντο, τὴ μόρφωση, τὴ φαντασία, τὴ διαισθηση καὶ τὴν ἐπίδρασή μας ἀκόμη ἀπὸ τὶς μεγάλες εὑρωπαϊκὲς σχολές ἢ τὰ σύγχρονα ρεύματα, μὲ τὰ ὅποια βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ ἢ ἴδιοσυγκρασία μας, προσπαθώντας νὰ δημιουργήσουμε μιὰ μουσική, πού, κατὰ τὴν ἀντίληψή μας, θὰ μποροῦσε νὰ κυλήσει συνοδευτικά, ἀγγίζοντας τοὺς αἰώνιους στίχους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τραγικῶν.

Δὲν βρεθήκαμε ἐντελῶς ἀστήριχτοι. Κάποια παράδοση ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ πολλὰ χρόνια στὴ μουσικὴ τῆς τραγωδίας στὸν τόπο μας, παράδοση, ποὺ ἀποτελεῖ θετικὴ ἢ

άρνητική άκομα βάση γιὰ τοὺς νεώτερους συναδέλφους. Τὴ στιγμὴ αὐτὴ προσπερνώντας τοὺς δύο γνῶστες καὶ μελετητὲς τῆς δημοτικῆς καὶ βυζαντινῆς μουσικῆς, Παχτίκο καὶ Ψάχο, πού, ἔγραψαν πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὁ πρῶτος μουσικὴ σὲ χορικὰ τραγουδιῶν τῆς «Ἐταιρείας ἀρχαίων Ἑλληνικῶν Δραμάτων» τοῦ Μιστριώτη, καὶ ὁ δεύτερος τὰ χορικὰ στὶς Δελφικὲς γιορτὲς τοῦ ζεύγους Σικελιανοῦ, πρὶν ἀπὸ 55 καὶ πλέον χρόνια, ἔρχονται στὸ μναλό μου οἱ τρεῖς πρῶτοι Ἑλληνες, ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά, καὶ ποὺ ἀντιμετώπισαν μουσικὰ στὸ σύνολό της τὴν ἀρχαία τραγῳδία: ὁ Αἰμίλιος Ριάδης μὲ τὴν Ἐκάβη τοῦ Εύριπίδη, ὁ Μάριος Βάρβογλης μὲ τὸν Ἀγαμέμονα τοῦ Αἰσχύλου, καὶ ὁ Δημήτρης Μητρόπουλος μὲ τὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ. Ὁ καθένας τους γιὰ πρώτη φορὰ καταπιανόταν μὲ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς μουσικῆς, ἐντελῶς ξεχωριστὸ ἀπὸ τὸν μέχρι στιγμῆς γνώριμό του τομέα τῆς συμφωνικῆς καὶ γενικότερα τῆς εὑρωπαϊκῆς μουσικῆς.

Δὲν ξέρω πόσο ἰκανοποίησε τοὺς δύο πρώτους τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δουλειᾶς τους. Ἄν κρίνω ὅμως ἀπὸ μερικὰ λόγια, ποὺ μοῦ εἶπε, καὶ ἄλλα ποὺ μοῦ ἔγραψε ὁ Δημήτρης Μητρόπουλος γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, μερικὰ χρόνια πρὶν πεθάνει, θὰ πρέπει νὰ ἐνισχύσουμε μέσα μας τὴν ἄποψη, ὅσοι τὴν πιστεύουμε, πὼς ἡ κάθε νέα μας ἐργασία πάνω σ' αὐτὸν τὸν τομέα θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μιὰ συνεχὴ ἀναζήτηση τοῦ αἰσθητικὰ δρθοῦ, μὲ βάση τὴν ἀπαιτούμενη συνεχῶς ἐμπειρία καί, ταυτόχρονα, μιὰ μερικὴ ἡ καὶ ὀλικὴ ἀπόρριψη τῆς προηγουμένης μας δουλειᾶς. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μητρόπουλο τῆς μουσικῆς του στὸν Ἰππόλυτο ὡς «νεανικοῦ του σφάλματος», παρὰ τὸν θαυμασμὸ ποὺ εἶχε προκαλέσει στὸ κοινό, καθώς καὶ ἡ δήλωσή του πὼς ἀν ἔγραφε πάλι μουσικὴ τραγῳδίας, θὰ τὴν ἀντιμετώπιζε μὲ πολὺ πιὸ ἀπλὰ μέσα (ἄλλα ἡ αὐστηρὴ αὐτοκριτικὴ εἶναι προνόμιο μόνο τῶν μεγάλων!).

Δὲν ξέρω ἂν ἔχουμε προφτάσει νὰ ὀριμάσουμε πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικά, ὅταν μᾶς ἀναθέτουν τὴ σύνθεση μουσικῆς στὴν τραγῳδία. Πιστεύω πὼς ὁ συνθέτης τοῦ ἀρχαίου δράματος δὲν ἀρκεῖ νὰ διαθέτει μόνο ἰκανότητα καὶ μουσικὲς γνώσεις ἡ ἴσχυρὴ λαϊκὴ φήμη, ὅπως συνέβη κατὰ τὸ σχετικὰ πρόσφατο παρελθόν. Ἡ ἀρχαία τραγῳδία ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν συνθέτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰκανότητα καὶ τὶς ἀπαραίτητες μουσικὲς γνώσεις, πνευματικότητα ὀλοκληρωμένη, καλλιέργεια καὶ φαντασία τέτοια, ποὺ ἡ ἔκτασή τους νὰ καλύπτει, κατὰ τὸ δυνατόν, ὀλους τοὺς χώρους ποὺ ἀγγίζουν τὸ ὑψηλὸ νόημα τοῦ λόγου καὶ οἱ χαρακτῆρες τῶν ὑποκριτῶν καὶ τοῦ χοροῦ, ποὺ ἡ ἀνάμειξη τῶν ρόλων τους ὑφαίνει τὸν μύθο καὶ δημιουργεῖ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἔργου. Ἀπαιτεῖ αἰσθητικὴ κατάρτιση καὶ γνώση τέτοια, ὥστε ποτὲ ὁ συνθέτης νὰ μὴν ἀνεβαίνει μὲ τὴ μουσικὴ του πάνω ἀπὸ τὸν λόγο, ὅχι μόνο ἀκουστικὰ ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ πλευρᾶς μουσικοῦ νοήματος καὶ νὰ βρίσκεται σὲ κάθε στιγμὴ ὑποταγμένος στὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ. Ζητᾶ ἀπὸ τὸν συνθέτη τὴν ἔφεση ἐκείνη, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀνάταση ἡ τὴν ψυχικὴ συντριβή, σύμφωνα μὲ τὴ ροή τοῦ ἔργου. Ἀξιώνει ἀπὸ τὸν συνθέτη νὰ ταυτίσει τὴν προσωπικότητά του μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα, τὸ ὑφος, τὸ εἶδος καὶ τὴν πατρότητά της καὶ νὰ μὴ βλέπει τὸ ἀρχαῖο κείμενο σὰν λιμπρέτο, σὰν μέσο δηλαδὴ γιὰ νὰ προβάλλει τὴ μουσική του. Μὲ ἄλλα λόγια ζητᾶ ἀπὸ τὸν συνθέτη νὰ ξέρει τὶ θὰ πεῖ Θέατρο καὶ νὰ τοποθετεῖ μακριὰ τὰ σύνορα τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ὥπερας καὶ τῆς συμφωνικῆς μουσικῆς.

Ἡ ὑφὴ καὶ ἡ ρίζα τῆς μουσικῆς εἶναι τὸ κυριότατο θέμα, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀπασχολεῖ τὸν συνθέτη. Εἴπαμε παραπάνω πὼς δὲν κατέχουμε πηγὲς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς μελοποιίας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἵσως θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντλήσουμε τοὺς βασικοὺς χυμούς, ν'

ἀνακαλύψουμε τὰ κύτταρα ἐκεῖνα, ποὺ θὰ πολλαπλασίαζε καὶ θὰ διαμόρφωνε στὴ σύγχρονη αἰσθητικὴ ἀπαίτηση ὁ συνθέτης, δημιουργώντας ἔτσι μιὰ μουσικὴ τοῦ σήμερα, καθὼς γίνεται καὶ μὲ τὴ μετάφραση τοῦ λόγου στὴ νέα ἐλληνικὴ γλώσσα, μουσικὴ ποὺ τὶς ρίζες της θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε στὰ βάθη τοῦ χρόνου. Κατέχουμε ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἑναὶ αἰώνιο καὶ ἀκατάλυτο στοιχεῖο, τὸν ἀναλλοίωτο καμβά, ποὺ πάνω του κεντᾶ ἡ μουσικὴ τὸ μέλος καὶ τὴν ἀρμονία της: τὸν ρυθμό.

Στὸ δημοτικὸ μας τραγούδι ἐπίσης, ὑπάρχει μία ἀφάνταστη ποικιλία καὶ μιὰ πρωτότυπη ἰδιοσυστασία ρυθμῶν, ποὺ τὴ ρίζα τους συχνὰ θὰ βροῦμε, ἐπιστρέφοντας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

Στὰ τραγούδια αὐτὰ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ θὰ ξαναβροῦμε τὸν δάκτυλο, τὸν χορίαμβο, τὸν ἀντίσπαστο, τὸν ἐπίτριτο, τὸν βακχεῖο. Θὰ συναντήσουμε ρυθμοὺς μὲ ἵστητα ρυθμικῶν ποδῶν, ἀλλὰ καὶ ρυθμικοὺς μικτοὺς καὶ ἐτερογενεῖς. Μήπως καὶ τὰ χορικὰ τοῦ ἀρχαίου δράματος δὲν παρουσιάζουν τὴν ἐτερογένεια αὐτὴ τῶν ρυθμῶν; Μήπως στὴ βυζαντινὴ μουσικὴ δὲν ξαναβρίσκουμε τὸ μικτὸ αὐτὸ σύστημα;

Ἄλλὰ καὶ στὸν τομέα τῆς θεωρίας τῆς μουσικῆς, τὸ διατονικὸ καὶ τὸ χρωματικὸ γένος τῶν ἀρχαίων ξαναζωντανεύει στὴ δημώδῃ μας μουσική, ξέχωρα τὸ καθένα ἥ καὶ ἀνάμεικτα, ὅπως παρατηροῦμε σὲ πολλὰ τραγούδια. Τὰ τεταρτημόρια τοῦ τόνου τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ποιὸς μπορεῖ νὰ βεβαιώσει πῶς δὲν εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ ἐναρμονίου γένους τῶν ἀρχαίων; Οἱ περισσότεροι, πάλι, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τρόπους, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἥχους τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, εἶναι οἱ σημερινὲς κλίμακες πάνω στὶς ὅποιες εἶναι γραμμένα πολλὰ δημοτικά μας τραγούδια.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι τὰ γενεσιονγά στοιχεῖα τῆς τέχνης βρίσκονται βαθιὰ ριζωμένα μέσα στὸ χῶμα κάθε τόπου, ξαπλώνονται πάνω στὴ διάφανη γραμμὴ ποὺ ὅριζει τὰ βουνά μὲ τὸν οὐρανό του, κρέμονται καὶ ἀπ’ τὸ τελευταῖο κλαράκι τῶν δέντρων του, στάζουν ἀπ’ τὶς πηγές του, κυλοῦν μαζὶ μὲ τὰ ποτάμια του, εἶναι φωτερὰ ἥ σκοτεινιασμένα μὲ τὸν ἥλιο του καὶ μὲ τὰ σύγνεφά του, ἀγκομαχοῦν ἥ γαληνεύουν μὲ τὴ θάλασσά του. Μὰ πρῶτα ἀπ’ ὅλα, εἶναι ἀδιάσπαστα ἐνωμένα μὲ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου, μὲ τὸ πνεῦμα τους, τὰ ἥθη του, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἴστορία τους.

Νά, λοιπόν, στοιχεῖα γιὰ τὴ μουσικὴ στὴν ἀρχαία τραγωδία. Μᾶς προσφέρονται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ μέλος καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ὅχι αὐτόνομα καὶ ἀνεξάρτητα, ἀλλὰ ἐνωμένα σφιχτὰ καὶ δεμένα μὲ τὸ ξεκίνημά τους, ποὺ εἶναι πάντα ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα. Λέγοντας στοιχεῖα, δὲν ἔννοῳ φυσικὰ τὴν αὐτούσια παράθεση βυζαντινῶν μελῶν καὶ δημοτικῶν ἥ δημοτικοφανῶν τραγουδιῶν. Τὸ ἄρωμα καὶ τὴ γύρη τους θὰ πρέπει νὰ μαζέψει προσεκτικὰ ὁ συνθέτης, καὶ μὲ τὰ μέσα ποὺ τοῦ παρέχει ἡ γνώση τοῦ θεωρητικοῦ μέρους τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς μουσικῆς, καὶ μὲ τὴν πνευματικότητα, τὴν καλλιέργεια, τὴ φαντασία καὶ τὴν ἐξελιγμένη μουσικὴ του ἴκανότητα, νὰ τὰ σκορπίσει στὴν παρτιτούρα του, ζητώντας ν' ἀπλώσει στὰ μέρη καὶ τὸ σύνολο, τὸ πνεῦμα τῆς ἀλήθειας, τὴ λιτότητα τῆς γραμμῆς, τὸ φῶς τοῦ καταγάλανου ἀττικοῦ οὐρανοῦ, ποὺ κάτω ἀπ’ αὐτὸν γεννήθηκε καὶ διδάχθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἀρχαῖο δράμα.

Βέβαια, συνταγὲς γιὰ σύνθεση μουσικῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθοῦν. Στροφὴ τοῦ πνεύματός μας ζητοῦμε. Στροφὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνη, ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφαλίσει καθαρὴ θέα τοῦ ὅριζοντα, πρὸς τὸν ὅποιο θὰ πρέπει νὰ κινηθεῖ, γιὰ νὰ βρεθεῖ στὸ κατάλληλο κλίμα καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἀρχαίου δράματος.

Δὲν προσθέτω, ἀσφαλῶς, κάτι νέο μὲ αὐτά μου τὰ λόγια. Ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ διατύπωση νέων ἀπόψεων ἀλλὰ πρὸ παντὸς ὀρθῶν, πολὺ περισσότερο μάλιστα ὅταν οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν ἔχουν γίνει ἀκόμα συνείδηση καὶ πίστη καὶ βίωμα ἀπὸ μᾶς τοὺς συνθέτες.

Μιὰ μουσικὴ τραγῳδίας, γραμμένη μὲ βάση τὸ ἄφθονο ἐλληνικὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας, πιστεύω πώς θὰ ἔδινε ὅχι μόνο νέα ὅψη στὴ μουσικὴ ἐπένδυση τοῦ ἀρχαίου δράματος ἀλλὰ καὶ σωστή. Ἐτσι μόνο θὰ μποροῦσε ν' ἀπαλλαγεῖ σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἡ μουσικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ρωμαλέου γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ, ἢ τὴν ἀβρότητα τῆς κομψῆς γαλλικῆς σχολῆς, ἢ τὴν εὔκαιρία γιὰ ἐπίδειξη ἀφηρημένης τέχνης πάνω στὸν συγκεκριμένο λόγο, ἢ τέλος τὴν κατασκευὴ ἥχων ἀπὸ μαγνητοφωνη-μένο συνονθύλευμα θορύβων καὶ κρότων.

“Ολοι μας ἔχουμε μέχρι στιγμῆς ὑποκύψει, ποιὸς λίγο - ποιὸς πολύ, κάτω ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς συμφωνικῆς καὶ γενικότερα ἀρμονικῆς τέχνης τῆς τελευταίας ἐβδομηκονταετίας.

“Αν θέλουμε νὰ εἴμαστε ἐναρμονισμένοι μὲ τὴν ἐλληνικότητα τοῦ Λόγου, τῶν σκηνικῶν, τῶν κοστουμιῶν καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τοῦ πνεύματος τῆς τραγῳδίας, ἀς σκύψουμε σ' αὐτὲς τὶς τρεῖς ἐποχὲς τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς, τὴν ἀρχαία, τὴν βυζαντινὴ καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, καὶ ἀς ἀναζητήσουμε ἐκεῖ τὴν πρώτη ὑλὴ ποὺ μᾶς χρειάζεται γιὰ τὴ δουλειά μας. Θὰ τὴ βροῦμε ἀσφαλῶς. Μεγάλη σὲ ποιότητα, ἄφθονη σὲ ποσότητα καὶ πρὸ παντὸς συνεπή, σὰν γνήσιας ἐλληνικῆς κατασκευῆς ποὺ θὰ εἶναι.

Αθήνα

ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ

ΝΑΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΒΑΣΣΩΝ
ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
(Πίν. 43-45)

Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος Βασσῶν τῆς ἀρκαδικῆς Φιγαλείας (πίν. 43α καὶ εἰκ. 1), 14 χλμ. δυτικὰ τῆς Ἀνδρίτσαινας, βασικὲς εἶναι κυρίως οἱ ἐργασίες τοῦ K.H. von Hallerstein¹, τοῦ W.B. Dinsmoor², τοῦ F.A. Cooper³, τῆς πολυεπιστημονικῆς ὁμάδας τεκμηρίωσης τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν⁴, ὥστε καὶ οἱ δημοσιεύσεις τοῦ K. Kourouniώτη⁵, K. Ρωμαίου⁶, A. Mallwitz⁷, G.

1. [KARL] HALLER VON HALLERSTEIN, *Der Tempel von Phigalia (Bassae-Phigali). Tagebuch von Haller v. Hallerstein geschenkt dem Deutschen Archäolog. Institut von Fr. Adler (Berlin)* = Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg (Bas-Rhin), Manuscrit № 2724(2). (Σημ.: βρίσκεται φωτογραφημένο στὴν Ἀθήνα: βιβλιοθήκη American School of Classical Studies, ἀριθ. CO160/40). G. ROUX, *Karl Haller von Hallerstein. Le temple de Bassae. Relevés et dessins du temple d'Apollon à Bassae conservés à la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg publiés avec une biographie de l'auteur...* (= Publications de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg, VI) (Strasbourg 1976).

2. W.B. DINSMOOR, «The Temple of Apollo at Bassae», *Metropolitan Museum Studies* IV (1933) 204-227. Τοῦ ἕιδου: «Lost Pedimental Sculptures of Bassae», *AJA* XLVI, 1943, 19-21. *The Architecture of Ancient Greece...* (London... B.T. Batsford Ltd 1950) σποραδικά, κυρίως 154-159, 364-365 καὶ βιβλιογραφία. «The Sculptured Frieze from Bassae (A Revised Sequence)», *AJA* 60, 1956, 401-452.

‘Ο ἕιδος, ἔτοιμαζε τελικὴ δημοσίευση *The Temple of Apollo at Bassae*. Τὸ ἔργο ἀνέλαβε ἀπὸ πλευρᾶς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν (ASCS) δ F.A. COOPER (βλ. σημ. 3).

3. F.A. COOPER, *The Temple of Apollo at Bassai. A Preliminary Study* (New York and London: Garland Publishing, Inc., 1978).

4. Α. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, «Ναὸς Ἀπόλλωνος Βασσῶν: Σύγχρονη ἐπιτόπια ἔρευνα 1975-1979», Πρόδρομη ἀνακοίνωση στὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980, *Πρακτικὰ Β'* (Ἀθῆναι 1981-1982 [1983]) 174-180.

Ἐύχαριστιες ἐκφράζονται σὲ δλοὺς ὅσοι ἐργάστηκαν στὸν Ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Βασσῶν, τὰ ὄνόματα τῶν δόποίων, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δημοσιευθοῦν ἐδῶ. Εὐελπιστῷ ὅτι θὰ ἐκπληρώσω τὸ καθῆκον αὐτὸ μὲ μία ἄλλη εὐκαιρίᾳ τὸ ἕιδο ἴσχυει καὶ γιὰ ἐκθέσεις ἢ δημοσιεύσεις τῶν συνεργατῶν αὐτῶν.

5. K. KOUROUNIΩΤΗΣ: «Ἀνασκαφαὶ ἐν Κωτίλῳ», *AE* 1903, 151 κέ. «Τὸ ἐν Βάσσαις ἀρχαιότερον ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος», *AE* 1910, 271-332, πίν. 12.

6. K.A. ΡΩΜΑΙΟΣ: «Τὰ ἐσωτερικὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν», *AE* 1914, 57-70. «Ἐκ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῶν Βασσῶν», *AE* 1933, 1-25, πίν. 2, 3. Βλ. καὶ *AE* 1939, 1 κέ.

7. A. MALLWITZ: «Cella und Adyton des Apollontempels in Bassai», *AM* 77, 1962, 140-177, Tf. I, Bg. 38-43. «Zur Architektur des Apollon-Tempels in Bassai-Phigalia», εἰς Ch. HOFKES - BRUKKER, *Der Bassai-Fries* (München, Prestel-Verlag 1975) 7-42, 146-150, 170, 171.

Roux⁸, N. Γιαλούρη⁹, U. Pannuti¹⁰ και οι άπόψεις G. Gruben¹¹. Τὸ πόσο δὲ πολυσήμαντο καὶ προβληματικὸ εἶναι αὐτὸ τὸ ἀρκαδικὸ μνημεῖο δὲν φαίνεται μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων καὶ ἐρμηνειῶν¹², ἀλλὰ τὸ δείχνει καὶ ἡ ἀσυμφωνία τῶν μελετητῶν σὲ ἀντικειμενικότερα θέματα περιγραφῆς.

Χτυπητὸ παράδειγμα εἶναι ἡ διαφορὰ ἀπόψεων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἔντασης στοὺς κίονες, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Dinsmoor¹³, ἄποψη ποὺ δὲν δέχονται ἄλλοι¹⁴. Οὔτε καὶ δικές μας μετρήσεις ἔφτασαν σὲ θετικὸ ἀποτέλεσμα σχετικὸ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἔντασης. Πρέπει ὅμως νὰ μελετηθοῦν κάποιες ἐνδείξεις στοὺς κατώτατους σπονδύλους, ἃν δὲν πρόκειται γιὰ ἀποτελέσματα διάβρωσης. Δὲν εἶναι πάντως εὔκολη ἡ μελέτη τῆς ἔντασης ἢν τυχὸν αὐτὴ ὑπῆρχε καὶ ἥταν μικροῦ μεγέθους: α) Γιατὶ οἱ σπόνδυλοι δὲν εἶναι στὴν ἀρχικὴ τους θέσῃ, μετατοπισμένοι καὶ συνεστραμμένοι κυρίως ἀπὸ σεισμικὴ ἐπίδραση. β) Γιατὶ ἡ φθορὰ τῆς ἐπιδερμίδας τῶν σπονδύλων εἶναι καὶ μεγάλη καὶ ἀνισομερής. Κι αὐτὸ γιατὶ τὴ λίθινη μάζα τῶν σπονδύλων (ὅπως δὲν τῶν λίθινων ἀσβεστολιθικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ) διατρέχουν ἄτακτα ἀραιὲς νευρώσεις σκληροῦ ὑλικοῦ (ἀσβεστίτη), ἐνῶ ἡ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια τῆς ὑπόλοιπης καὶ πιὸ μαλακῆς λίθινης μάζας ἔχει ὑποχωρήσει 2 ἢ 3 χιλιοστὰ κάτω ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἀκμὲς τῶν νευρώσεων· ἀλλὰ καὶ οἱ νευρώσεις ἔχουν διαβρωθεῖ χωρὶς νὰ γνωρίζουμε πόσο, κατ’ ἐκτίμηση ἵσως 1 ἢ 1½ χιλιοστά¹⁵. Τὰ ποσὰ αὐτὰ πρέπει νὰ διπλασιάζονται γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ἔκαστοτε διαμέτρου.

Οἱ μετρήσεις ὅμως τῶν ὑψῶν τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνουν

8. G. ROUX: «Deux études d'Archéologie péloponnésienne: ... II. Le chapiteau corinthien de Bassae», *BCH* 77, 1953, 116-138. *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.* (Paris 1961) 21-56. Βλ. καὶ σημ. 1 (H.v. Hallerstein).

9. N. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, «Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος Βασσῶν», *ΠΑΕ* 1959 ('Αθῆναι 1965) 155-159, πίν. 134, 135. Πρβ. *Ἐργον* 1959, 106-109, εἰκ. 110-113. Τοῦ ἕδου: «Συμβολὴ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν», *AE* 1967, 187-199, πίν. «Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Ἡλείας: Ναὸς Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος», *AA* 21, 1966, 170a καὶ 22, 1967 (1968) 208a. «Ἐπιστολές καὶ σχέδια τοῦ John Foster γιὰ τὸ ναὸ τῆς Φιγαλείας»: ἀδημοσίευτη διάλεξη 15 Φεβρ. 1967, Ἀθήνα. «Ο ἐν Βάσσαις Φιγαλείας ναὸς τοῦ Ἐπικουρείου (!) Ἀπόλλωνος»: Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Ὁλυμπιακὰ Χρονικὰ Α' (1970) Βάσσαις Φιγαλείας Ναὸς τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος», *AAA* VI, τχ. 1, 93 κέ. «Ἀνασκαφὴ εἰς τὸν ἐν Βάσσαις Φιγαλείας Ναὸν τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος», *AAA* VII, τχ. 1, 1973, 39-53. 'Ανακοίνωση γιὰ τὰ «Προβλήματα τοῦ ναοῦ Βασσῶν» στὸ 11^ο Διεθνὲς Συνέδριο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Λονδίνο 1978.

10. UL. PANNUTI: «I disegni del tempio di Phigalia eseguiti dal Bocher», *Rendiconti dell'Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli* XLIV (1969) 53-60. *Il Tempio di Apollo Epicurius a Bassai (Phigalia); storia, struttura e problemi* (= *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, 1971, *Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, v. 16, fasc. 4) Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1971.

11. G. GRUBEN, *Die Tempel der Griechen* (München: Hirmer Verlag; 1966²) 115 κέ.

12. Π.χ. ὁ MALLWITZ (1975) δέχεται πολλαπλότητα ἀρχικῶν σχεδίων, ὁ COOPER (1978), Preface to Garland Edition, σελ. 3 (καὶ παλαιές σελ. 130 κέ.), τὸ ἀρνεῖται.

13. DINSMOOR, ὁ.π. 207.

14. COOPER, (1970 καὶ 1978) 103, σημ. 15.

15. Οἱ ΚΟΥΚΗΣ-ΤΖΙΤΖΙΡΑΣ, εἰς *AA* 31, 1976 A', 81, ὑπολογίζουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ μένα ὅτι ἔχει «ἀποκομισθῆ ἐκ τῶν ἐπιφανειῶν (διαφόρων μελῶν)... λεπτὴ στιβάς, πάχους 0.003 - 0.006 μ.». Πρβ. A. TZITZIPA, «Μέθοδος προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου πτώσεως τῆς ὁροφῆς τοῦ ναοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνα Βασσῶν μὲ βάση τὴν διάβρωσιν τοῦ ἀσβεστολίθου» ('Αθῆναι 1979), ἀδημοσίευτο κείμενο ποὺ κατατέθηκε τότε στὸ *AA*. 'Ισως δημοσιευτεῖ στὸ περιοδικὸ Ἀνθρωπολογικὰ 7 (Βόλος - Θεσσαλονίκη 1985).

ένα θετικό μορφολογικό στοιχεῖο. Καθώς δηλαδή δὲν ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο τῶν διαφορετικῶν ύψων – ἐκτὸς ἵσως ἀπὸ μία μάλλον ἀμελητέα διαφορὰ – στὴν ἔξωτερικὴ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὅψη τῶν κατώτατων σπονδύλων (γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς πρὸς τὰ μέσα κλίσης τοῦ κίονα κατὰ τὰ γνωστά, ὅπως π.χ. στὸν Παρθενώνα¹⁶) εἰμαστε βέβαιοι ὅτι οἱ κίονες τοῦ ναοῦ Βασσῶν ἦταν κατακόρυφοι.

Ἄρχαιϊστικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ναοῦ εἶναι τὸ ὅτι οἱ ἔξι κίονες τῆς βόρειας καὶ μόνο πρόσοψής του λαξεύτηκαν παχύτεροι ἀπὸ ὅτι ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι τῶν τριῶν ἄλλων πλευρῶν¹⁷. Μορφολογικὸ ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαφοροποιημένη λύση ποὺ δόθηκε στοὺς δύο γωνιαίους ἀπ' αὐτοὺς (στὴ Β ὅψη). ‘Ο βορειοανατολικὸς (Β1), θὰ ἔλεγα ὁ λιγότερο θεατός, κατασκευάστηκε μὲ ἐλλειψοειδὴ διατομὴ νὰ ταιριάζει ὀπτικὰ καὶ θεορατικὰ (δηλ. ἀπὸ Α ἢ Β) μὲ τὸν διπλανό του, ἐνῶ ὁ βορειοδυτικὸς (Β6) λαξεύτηκε ὀλοστρόγγυλος, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἐντύπωση ποὺ θὰ ἔδινε ἐὰν τὸν συνέκριναν μὲ τὸν γειτονικὸ του οἱ παρατηρητὲς ἀπὸ τὴν πολυσύχναστη δυτικὴ πλευρά.

Ἡ διαφορὰ τῶν διαμέτρων εἶχε ώς συνέπεια καὶ τὴ διαφορὰ τῶν κιονοκράνων ἀνάμεσα στοὺς βόρειους καὶ τοὺς ὑπόλοιπούς κίονες, ποὺ ἔχουν ὅλοι σταθερὸ ύψος. Μεγαλύτερα κιονόκρανα εἶναι βέβαια τὰ ἔξι βόρεια· μετὰ παρατηρεῖται μεταβατικὴ διαβάθμιση στὰ δύο ἐπόμενα ἀπὸ τὰ γωνιαῖα, πρὸς αὐτὰ ποὺ εἶναι τυπικὰ στὶς μακρὲς πλευρὲς (ὅπως ἔξακριβώσα στὴ Δ πλευρά)¹⁸.

Τὸ πτερὸ τῶν 6 × 15 κιόνων τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν εἶναι τὸ πιὸ χτυπητὸ ἀρχαϊκὸ γνώρισμα τῆς μορφῆς του (εἰκ. 1). Δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἡ ἔξεζητημένα μορφολογικὴ ἐπιδίωξη. Πιθανότατα εἶναι τὸ εὐπρόσδεκτο στὴ συντηρητικὴ Ἀρκαδία κέλυφος μιᾶς ἀπαραίτητης ἐσωτερικῆς διάταξης· δηλαδὴ τῆς σύνθεσης ἐνὸς σηκοῦ καὶ ἀδύτου καὶ τῆς τότε νεωτερικῆς στὴ δωρικὴ Πελοπόννησο ἀττικῆς λύσης τῶν διευρυμένων πτερῶν τῶν στενῶν ὅψεων τοῦ ναοῦ. Μπορεῖ λοιπὸν ἡ μορφὴ τοῦ ναοῦ Βασσῶν νὰ προῆλθε ἀπὸ τὸ περιεχόμενο κτηριολογικὸ πρόγραμμά του. Ἀπὸ τὴν ἀποψὴ αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸν ἄλλο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς, μὲ τὸν ὅποῖο, ὅπως ἔχει ὑποδειχτεῖ, βρίσκεται καὶ σὲ συγκεκριμένη μετρολογικὴ/ἀναλογικὴ συγγένεια, συγκρίνοντας τὶς βασικὲς διαστάσεις τῶν κατόψεων τους¹⁹.

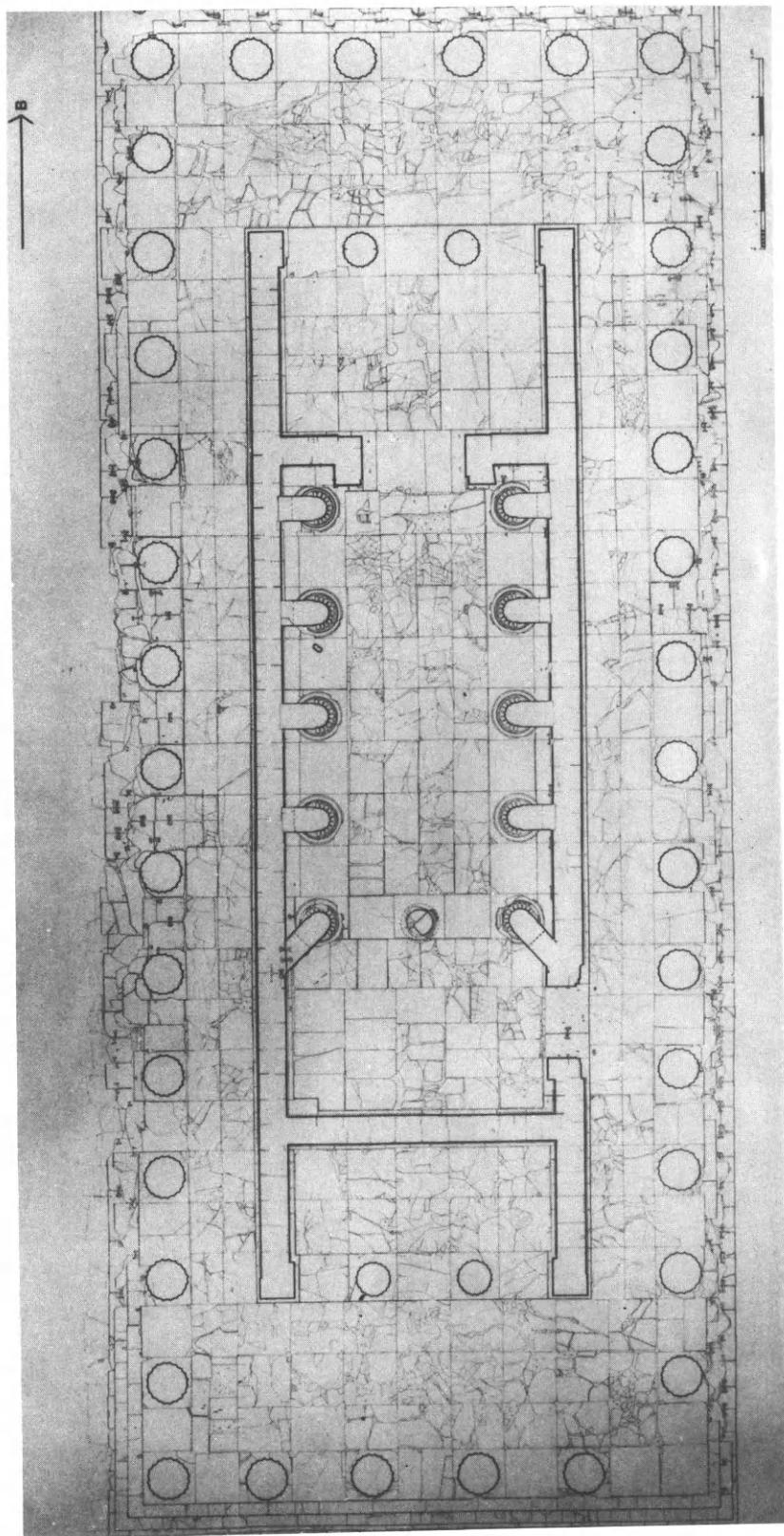
Φοβᾶμαι δύως, ὅτι ώς πρὸς τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν δὲν θὰ μάθουμε ποτὲ τὶς ἀκριβεῖς, δηλαδὴ τὶς ἀρχικὲς διαστάσεις τοῦ μνημείου, μετρώντας τὸ σήμερα. Ἡ σημερινὴ του κατάσταση, διάφορη τῆς ἀρχικῆς, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιομορφης, γιὰ νὰ μὴν πῶς κακῆς θεμελίωσής του, καθὼς καὶ δραστικῶν ἐπιδράσεων τῶν φυσικῶν στοιχείων καὶ τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ ἀνθρώπου. ‘Ἐνας παράγοντας ἀπ' αὐτούς, ἡ διάβρωση, δὲν ἐπηρέασε μόνο τὴν ἐπιδερμίδα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἀλλὰ καὶ διεύρυνε κατὰ χιλιοστὰ ἄγνωστου ἀριθμοῦ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀρμούς τῆς κρηπίδας, ὅπως καὶ ἐπέδρασε διαλυτικὰ καὶ σ' αὐτὰ τὰ ἐπιστύλια, κατ' ἔξοχὴν ἐκτεθειμένα ἀπὸ αἰώνων (πίν. 43β). Ἡ σεισμικὴ ἐπίδραση καὶ ἡ ἀφαίρεση τῶν συνδέσμων εἶναι ἄλλοι κύριοι λόγοι ἀποσύνδε-

16. A.K. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ‘Η Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενώνος, τ. Β’, πρῶτο μέρος τοῦ κειμένου (‘Αθῆναι 1977) (Βιβλ. Ἀρχ. Ἐταιρείας, ἀρ. 86) 170-171, εἰκ. 109-110.

17. DINSMOOR, (1950³) 155. COOPER, (1970 ἢ 1978) 104-105.

18. Πρβ. COOPER, ὁ.π. 105-106.

19. GRUBEN, (1966²) 118-119.

Εἰκ. 1. Ναὸς Ἀπόλλωνος Βασσῶν. Κάτωψη (σημερινὴ κατάσταση). Ἀποτύπωση - σχεδίαση Ομάδας 'Αρχιτεκτόνων και Γοτογράφων ΥΠΠΕ (1977-78).

σης τῶν μελῶν μὲ γενικότερες ἐπιπτώσεις. Εἶναι προβληματικὴ λοιπὸν ἡ ἀνίχνευση τῶν ἀκριβῶν ἀρχικῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν ἢ κάποιων ἄλλων τυχὸν ἴδιομορφιῶν²⁰.

Ἡ θεωρία ὅτι ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ Βασσῶν σχεδιάστηκε καὶ κατασκευάστηκε τραπέζοειδῆς²¹ εἶναι ὅχι μόνο σημαντική, ἀλλὰ ἥταν καὶ μία ἀναγκαία διερεύνηση. Καὶ αὐτὸν γιατὶ πραγματικὰ σήμερα οἱ νότιες διαστάσεις τοῦ μνημείου εἶναι κατά τι μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχές τους βόρειες. Ὁστόσο πρέπει νὰ ξαναμελετηθεῖ αὐτὴ ἡ θεωρία γιὰ μία σειρὰ λόγους: α) Μήπως ἡ διεύρυνση τῶν νότιων διαστάσεων στὸν σηκὸν καὶ στὴν κρηπίδα εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ὅτι ἐδῶ – περισσότερο ἀπὸ ἄλλον – ὁ ναὸς στηρίζεται σὲ χαλαρότερα ἐδάφη καὶ μεγαλύτερη ἐπίχωση. Ἡ ἔρευνα διαπίστωσε τόσο κατακόρυφες μετακινήσεις, ὅσο καὶ ὄριζόντιες μετατοπίσεις. Προσωπικὰ πιστεύω ὅτι στὶς μετατοπίσεις αὐτὲς ὀφείλεται ἡ διεύρυνση τῶν νότιων διαστάσεων τοῦ μνημείου. Αὐτὸν νομίζω ὅτι ἔξακριβώσα τόσο στὸ ὄρθιογώνιο τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως σηκοῦ, ὅσο καὶ στὸ ὄρθιογώνιο τοῦ τοιχοβάτη τοῦ ὄλου ἐσωτερικοῦ ναοῦ. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸν ἔφτασα ὑπολογίζοντας ὅτι ἡ διάσταση 1) τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ καὶ 2) τοῦ νότιου τοιχοβάτη τοῦ ὄλου ἐσωτερικοῦ ναοῦ (τοιχοβάτη ποὺ συμπίπτει μὲ τὸν στυλοβάτη τοῦ ὄπισθόναου) εἶναι μὲν κατά τι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ βόρεια ἀντίστοιχή της, ἀλλὰ ἡ διαφορά τους ἔξισοῦται ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν διακένων τῶν ἀρμῶν ποὺ χάσκουν ἀνάμεσα στοὺς λίθους τῶν νότιων αὐτῶν πλευρῶν, ποὺ ἀρχικὰ βέβαια προσ-αρμόζονταν τέλεια. β) Ἀκόμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ ὁ δυτικὸς στυλοβάτης τῶν ἰωνικῶν ἡμικιόνων δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πιὰ στὴν ἀρχική του θέση, ἀφοῦ ἡ ἀκμή του δὲν βρίσκεται σ' εὐθυγραμμία, οἱ δὲ πλάκες του ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχική τους θέση καὶ στάθμη. γ) Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς γίνονται σὲ μέρη, ὅπου δὲν παρουσιάζονται ἐπεμβάσεις «ἀναστηλωτικές». Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε στὰ σημερινὰ στοιχεῖα τῆς νότιας κρηπίδας (ποὺ κι αὐτὴ ἐπίσης μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα εἶναι ἐπιμηκέστερη ἀπὸ τὴ βόρεια κρηπίδα), γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἔργο στερέωσης τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας· εἶναι ἔργο ὑποχρεωτικῆς συντήρησης μιᾶς ὑπάρχουσας (ἄλλα ὅχι καὶ ἀρχικῆς) κατάστασης.

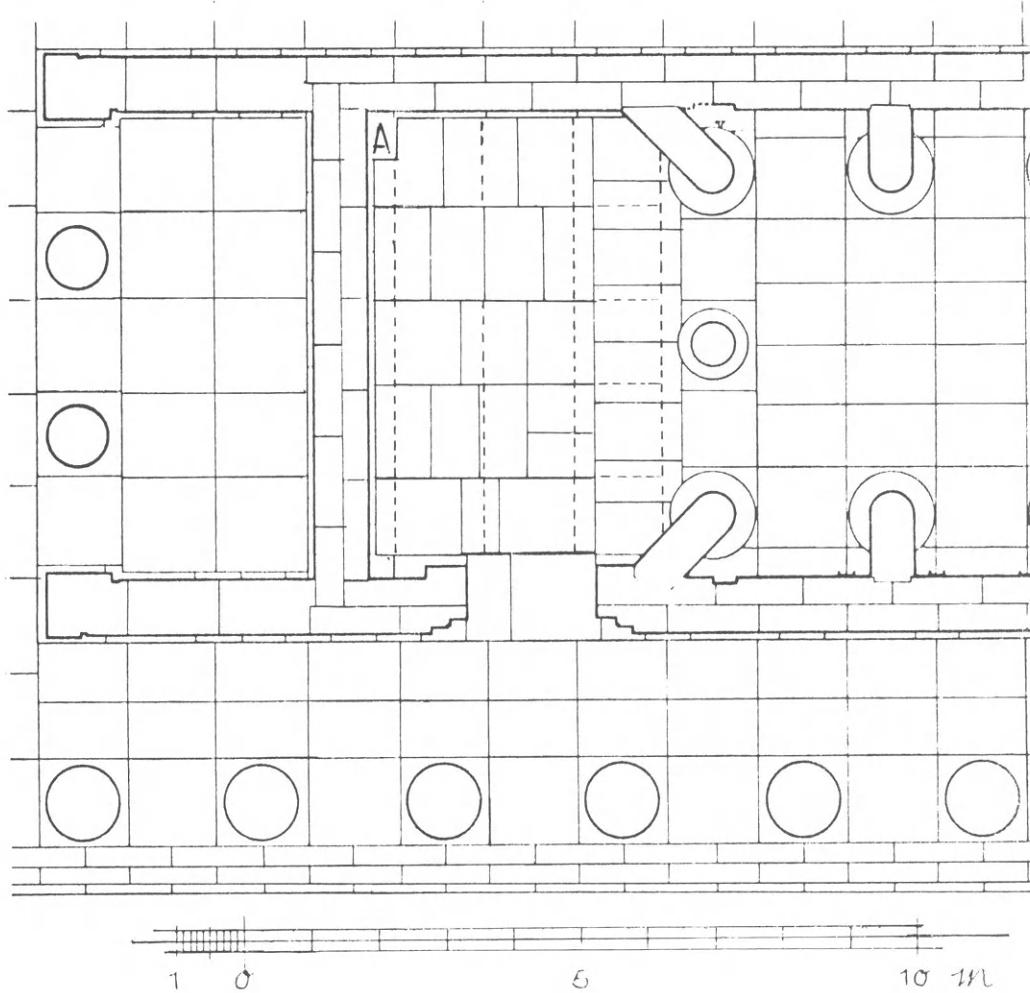
Ἐξάλλου δ) ἡ «δόπτικὴ διόρθωση» ποὺ τυχὸν πετυχαίνοταν ἀπὸ ἓνα τραπεζοειδὲς σχῆμα κάτοψης θὰ εἴχε μορφοπλαστικὸ ἀποτέλεσμα κοιτώντας μόνον ἀπὸ τὸν Βορρά, ὅπως ἄλλωστε ἔχει διατυπωθεῖ: «The illusion is effective from the north or front side only»²². Μπορεῖ ὅμως νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι καίρια καὶ τελεσφόρα ἀποψη γιὰ τὸν προσερχόμενο προσκυνητὴ τῆς ἀρχαιότητας ἥταν ἡ Ν - ΝΔ (πίν. 44): δηλαδὴ ἀπὸ ἐκεῖ, ὅπου τὸν ὁδηγοῦσε τὸ ἀρχαῖο μονοπάτι ἀπὸ τὴ Φιγάλεια, τὸ ἵδιο μονοπάτι, ὅπου εἴχε καταλήξει πιὸ πρὶν καὶ ὁ ἄλλος παλαιὸς δρόμος ἀπὸ τὴν κατεύθυνση τῆς Ἀνδρίτσαινας, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἀρκαδία. Ἡ ΝΔ αὐτὴ ἀποψη τοῦ ναοῦ νομίζω ἥταν καὶ εἶναι ἡ ἴδανικὴ θέα του, καθὼς τὸν βλέπουμε τρισδιάστατα καὶ διλοκληρωμένο ψηλὰ ἐμπρός μας (σὲ ἀντίθεση ἔξαλλου μὲ ὅτι συμβαίνει μὲ τὴ σημερινὴ πρόσβαση πρὸς αὐτόν). Πιστεύω ὅτι ἡ ἀπὸ τὰ ΝΔ θέα του πρέπει νὰ ὑπολογιστεῖ στὸ μελλοντικὸ ἔργο προστασίας καὶ ἀνάδειξης τοῦ μνημείου.

20. COOPER, (1970 ἢ 1978) 99.

21. Ὁ ἴδιος, ὥ.π. 108 κέ., δέχεται «ἀτρακτοειδή» κάτοψη (outward Curvature ἢ Vertical Curve).

22. Τοῦ ἴδιου, ὥ.π. 103, στίχος 5.

Ἡ λέξη ἄρμονία στὸ κείμενο τοῦ Παυσανίᾳ (VIII, 41, 8) γιὰ τὸν ναὸ Βασσῶν νομίζω ὅτι χρησιμοποιεῖται περισσότερο ὡς terminus technicus, δηλαδὴ ἐκφράζει τὴν τέλεια ἐφ-αρμογὴ τῶν ἀρμῶν τῶν λίθων στὸν ναὸ Βασσῶν. Παρόμοια τεχνικὴ χρήση τοῦ ὄρου συναντᾶμε πάλι ἀπὸ τὸν Παυσανία (II, 25, 8) στὴν περιγραφὴ τῶν κυκλώπειων τειχῶν

Εἰκ. 2. Ναὸς Ἀπόλλωνος Βασσῶν. Κάτοψη, ἀποκατάσταση (A. Mallwitz). Τμῆμα γύρω ἀπὸ τὸ ἄδυτο μὲν ἔνδειξη πλάκας Α. Οἱ διακεκομένες γραμμὲς παριστάνουν προτεινόμενη ἀρχικὴ πλακόστρωση τοῦ ἄδυτου (Α. Πετρονώτης).

τῆς Τίρυνθας, σχετικὴ δὲ χρήση καὶ στὸν Διόδωρο Σικελιώτη (II, 8). Ὡστόσο στὴν περιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν δὲν μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε τὴν χρήση τοῦ ὄρου ἄρμονία παράλληλα καὶ μὲ αἰσθητικὴ ἔννοια. Ἐκτὸς ἄλλων πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ χαρακτηρίσει καὶ τὸ ἔξαιρετικὸ σύστημα πλακόστρωσης τοῦ ναοῦ, δυσκολοκατόρθωτο δὲ ἔξαιτίας τῆς κακῆς ποιότητας τῆς διαθέσιμης ντόπιας πέτρας· αὐτὴ εἶναι ἓνα εἰδος στρωσιγενοῦς ἀσβεστόλιθου, συχνὰ καὶ χαλαρὰ διαστρωμένου, ποὺ διατρέχε-

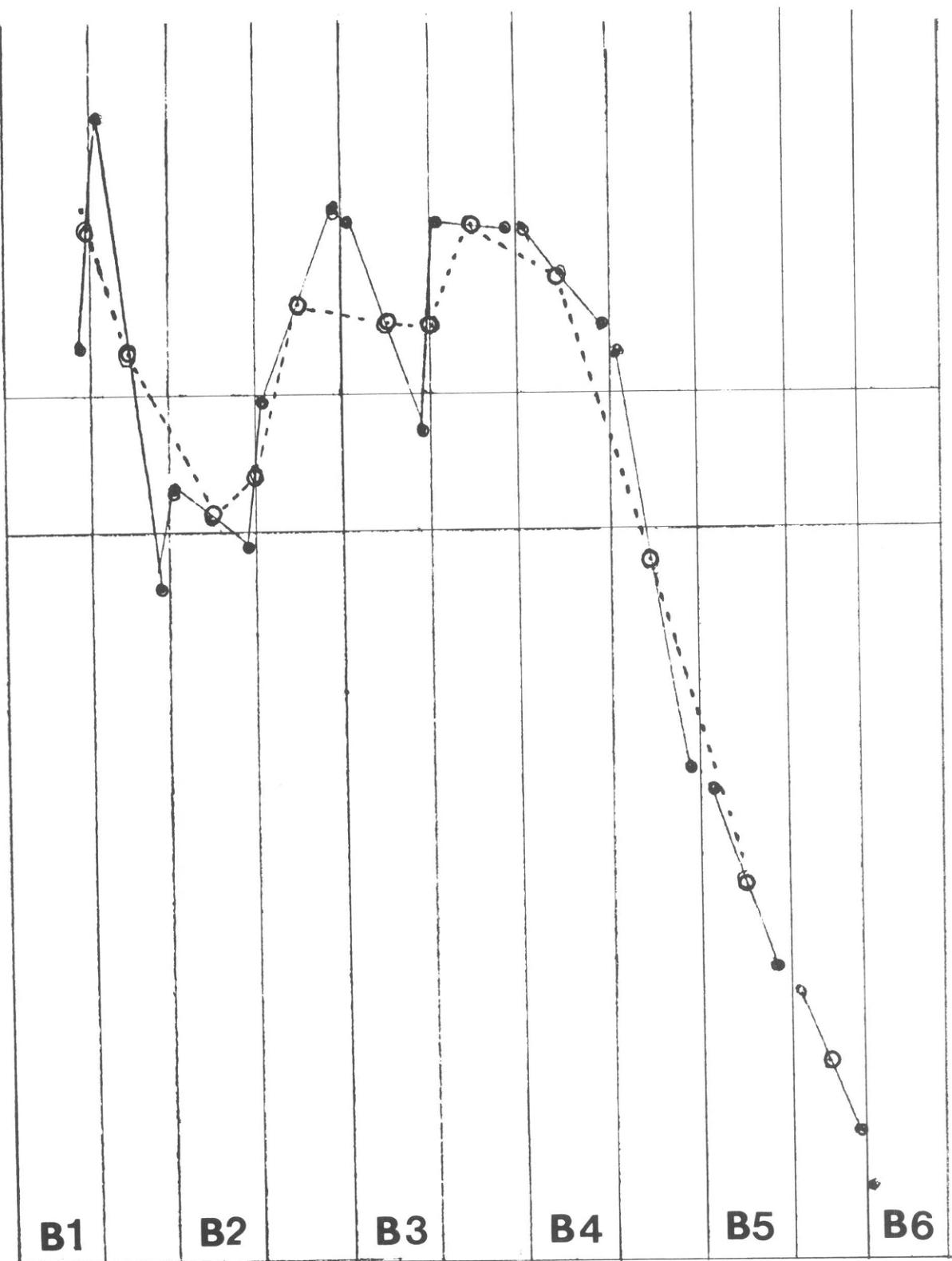
ται ἀκόμα ἀπὸ σκληρὲς «φλέβες» ἀσβεστίτη καὶ χαλαροὺς «κομούς». Πραγματικὰ κάνει ἐντύπωση ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς συστήματος ἄρμῶν ποὺ διατρέχει τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ. Ἐφαρμογὴ ὑποχρεωμένη: 1) καὶ νὰ θυσιάζει ἀπὸ τὶς διατιθέμενες πλάκες τὶς κατὰ προσέγγιση μικρότερες 2) καὶ νὰ κολοβώνει τὶς μεγαλύτερες ἀπὸ ὑλικὸ τόσο πολύτιμο καὶ σπάνιο, ἀνιχνευόμενο δύσκολα μέσα σὲ ὅγκους βράχων στὰ γύρω σημεῖα.

Ἐνδιαφέρουσα καὶ διδακτικὴ εἶναι ἡ διαφοροποιημένη λύση τῆς πλακόστρωσης τῶν εὑρύχωρων πτερῶν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν πρόναο καὶ τὸν ὀπισθόδομο (εἰκ. 1), λύση ποὺ συμβάλλει στὴν ἀνάδειξη τῶν χώρων αὐτῶν, πλάτους (ἀντὶ τοῦ παλαιότερου ἐνὸς μετακιονίου) τώρα δύο μετακιονίων, λύση ἀθηναϊκῆς ἐμπνευστῆς πρωτοφανέρωτης στὴ δωρικὴ Πελοπόννησο. Τὰ δύο αὐτὰ εὑρύχωρα πτερὰ στὸ Β καὶ Ν εἶναι ἰδιαίτερα πλακόστρωμένα μὲ τετράγωνες πλάκες (μὲ προσαρμοσμένες τὶς δυὸ ἀκραῖες σειρὲς Β καὶ Ν στὰ μειωμένα γωνιαῖα μετακιονία), καθὼς καὶ ὁ ὀπισθόδομος, ἀλλὰ αὐτὸς μὲ κάπως μικρότερου μεγέθους. Στὰ τέσσερα πτερὰ γύρω ἀπὸ τὸν σηκό, καὶ μέσα στὸν κύριο χῶρο του, οἱ ἄρμοι τῶν πλακῶν κατὰ τὴ διεύθυνση Ἀνατολὴ/Δύση ἀκολουθοῦν σταθερὲς γραμμὲς ἀπ’ ἄκρη σὲ ἄκρη τοῦ μνημείου. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἀπὸ τὶς 214 πλάκες τῶν 4 πτερῶν οἱ τέσσερις κάτω ἀπὸ τοὺς γωνιαίους κίονες, ποὺ εἶναι κατανοητὰ λίγο μεγαλύτερες, ἐνῶ ἀνεξήγητο παραμένει γιατὶ μία καὶ μοναδικὴ πλάκα ἀπλώνεται νότια περισσότερο τοῦ κανονικοῦ, δηλ. ὁ στυλοβάτης τοῦ κίονα Α5 (τοῦ ἀνατολικοῦ, πέμπτου ἀπὸ τὸν Ν κίονα). Ὡς πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση, τὴν κάθετη (δηλαδὴ Βόρεια/Νότια), σταθεροὶ εἶναι οἱ ἄρμοι μόνο στὸ βόρειο καὶ νότιο πτερό, καὶ μὲ κάποια παράλληλῃ στὸν ὀπισθόδομο καὶ στὸ ἀδυτό (εἰκ. 2) ἡ λίγο μεγαλύτερη στὸν πρόναο. Στὸ δάπεδο τοῦ τελευταίου οἱ ἀνατολικοδυτικοὶ ἄρμοι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς διμόλογογούς τους καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο σύστημα, καθὼς πλησιάζουν μεταξύ τους δίνοντας στενόμακρες πλάκες. Αὐτὲς ἵσως θέλουν νὰ ὑποβάλλουν – μέσα στὶς ἀρχικὲς συνθῆκες τοῦ τότε μισοφωτισμένου χώρου – ἐναν ἰδεατὰ βαθύτερο πρόναο ἔξαιτίας τῆς προοπτικῆς ἐντύπωσης (ἐνὸς χώρου σχεδιασμένου ἥδη μὲ τὸ σημαντικὸ βάθος δύο ἔξωτερικῶν μετακιονίων, καὶ βαθύτερου ἀπὸ τὸν ὀπισθόδομο). Εἶναι μία παράλληλη ἰδέα τῆς προτεινόμενης λύσης γιὰ τὴ φατνωματικὴ ὁροφὴ τοῦ χώρου, δηλαδὴ τῆς τοποθέτησης ἐδῶ ρομβοειδῶν (ἥ τῶν μὲ μικρότερα τετράγωνα²³⁾ φατνωμάτων, ὅταν στὴν ὁροφὴ τοῦ πτεροῦ τῆς εἰσόδου ἐμπρὸς θὰ τοποθετοῦνταν τὰ μεγάλα τετράγωνα φατνώματα.

Στὸν σκοτεινότερο σὴ κὸ – ὅπου περνᾶμε διασκελίζοντας ψηλὸ καὶ φαρδὺ κατώφλι – ἡ ἐντύπωση μιᾶς ἰδεατῆς μεγαλύτερης ἐπιμήκυνσης τοῦ ἥδη στενόμακρου χώρου του πετυχαίνεται μὲ τὶς στενές, μακριὲς – κατὰ τὴν ἄλλη ἐννοια τώρα – πλάκες. Στὸν ἴδιο στόχο, μὰ μὲ εὑρύτερο πολλαπλὸ σκοπό, συμβάλλει καὶ ἡ προβολὴ κάποιου στυλοβάτη κάτω ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς ἡμικίονες (καὶ τὸν κορινθιακὸ στύλο), ἀφοῦ ἡ ἀρχικὴ στάθμη τῆς πλακόστρωσης ἥταν περίπου κατὰ ἐναν περίπου δάκτυλον χαμηλότερα τῶν στυλοβατῶν – ὅπως ἐλπίζω ἄλλοτε νὰ δείξω²⁴. Ἡσ ἐπαναλάβω ὅτι κι ἐδῶ στὸν κυρίως σηκὸ οἱ ἀνατολικοδυτικῆς κατεύθυνσης ἄρμοι πειθαρχοῦν ἀκριβῶς στὸ ἔστω ἀθέατο ἀπὸ δῶ, ἔξω ἀπὸ τὸν σηκὸ σύστημα τῶν διμόλογων ἄρμῶν.

23. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. 164.

24. Ὁ ἴδιος, ὁ.π. 134-135, δὲν δέχεται τὴν ἄποψη.

Εἰκ. 3. Ναὸς Ἀπόλλωνος Βασσῶν. Διάγραμμα στάθμης πλακῶν βόρειου στυλοβάτη.

Τὸ δάπεδο ὅμως τοῦ λεγόμενου ἀ δύτον (εἰκ. 1) παρουσιάζει ἴδιομορφία, ἀν δχι ἀταξία, συγκρίνοντάς το μὲ τὸ ἄλλο σαφὲς σύστημα τῆς πλακόστρωσης. Ἐντύπωση κάνουν ἀκόμα δύο ἴδιόμορφα στοιχεῖα: α) Τὸ δτι ἡ βάση τοῦ κορινθιακοῦ κίονα δὲν πατάει ἀποκλειστικὰ στὸν στυλοβάτη τῆς καὶ σὲ μία ἀμήχανη ἥ περιέργη «διαπλάτυνσή» τοῦ, ποὺ καταρχὴν δὲν ὑπακούει σὲ κανόνες τέχνης, ἀλλὰ ἔχεφεύγει νότια (πίν. 45α). αὐτὸ τὸ δείχνει καθαρὰ καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ ἀπολάξευση στὶς νότια γειτονικές, σὲ ἵδια στάθμη πλάκες – παρόμοια λάξευση ἐμφανίζεται στὴν πλάκα κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ λοξὸ ἡμικίονα (πίν. 45β). β) Ἡ λεγόμενη «πλάκα Α» στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ἀδύτου, ἴδιομορφο μέρος τοῦ ἐκεῖ τοιχοβάτη. Παρατηροῦμε δτι ἡ ἀκμὴ τῆς μακριᾶς πλευρᾶς τῆς ταυτίζεται μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἀνατολικὸ/δυτικὸ ἀρμὸ τῶν πλακῶν τοῦ γειτονικοῦ τῆς δυτικά, ἔστω ἀθέατου πτεροῦ. Παρόμοια ἐντάσσεται καὶ τὸ ἀντίστοιχό τῆς τμῆμα τοιχοβάτη στὴν ἄλλη, τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀδύτου. Πιστεύω λοιπὸ δτι σὲ κάποια ἀρχικὴ φάση (σχεδιαστικὴ ἥ μάλλον κατασκευαστική), ἡ πλακόστρωση στὸ ἀδυτο ἥταν διαφορετική. Δηλαδὴ τέτοια ὥστε οἱ ἀρμοί τῆς νὰ ταιριάζουν στὸ βασικὸ σύστημα «ἀρμονίας» τῶν πλακῶν τοῦ πτεροῦ (εἰκ. 2). Ὁπότε τότε καὶ ἡ νότια ἀκμὴ τοῦ στυλοβάτη τοῦ κορινθιακοῦ κίονα θὰ μετατιθόταν λίγο νοτιότερα, δ στυλοβάτης θὰ πλάταινε καὶ ἡ βάση τοῦ κίονα θὰ ἔδραζόταν ἐντελῶς καὶ ἀνετα. Πιστεύω δηλαδὴ δτι ἀρχικὰ είχε αὐτὸ τὸ μεγαλύτερο πλάτος δ στυλοβάτης τοῦ κορινθιακοῦ κίονα κι δτι ἀπολαξεύτηκε κάποτε ἀργότερα (πίν. 45α). Παραμένει βέβαια ἀνοιχτὴ ἥ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, ὅπως ἀναπάντητο καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς ὑπαρξῆς τῆς πλάκας Α.

Πρὶν τελειώσω ἀναφέρομαι στὸ θέμα τῆς ὑπαρξῆς ἥ ὅχι «καμπυλότητας» στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ Βασσῶν. Σχετική μου ἔρευνα στὴ λιγότερο μετακινημένη ἀνατολικὴ κρηπίδα δὲν ἔδωσε ἀποτελέσματα ἔξαιτίας καθιζήσεων καὶ μετατοπίσεων. Ἡ δυτικὴ ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερες ἀναστατώσεις. Ὁμως πρέπει νὰ ξαναεξεταστεῖ τὸ παρακάτω φαινόμενο: Καὶ στὶς δύο μακριὲς πλευρὲς (ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ), κάπου στὸν 5ο κίονα ἀπὸ Β, παρατηρεῖται μία ἀνύψωση στὴν κρηπίδα: πρόκειται ἀραγε γιὰ «ἀναθόλωση» τοῦ βραχώδους ὑπεδάφους ἥ μήπως – λιγότερο πιθανὸ – γιὰ κατάλοιπο καμπυλότητας; Ἀπὸ τὴ νότια κρηπίδα ὅτι γνωρίζουμε τὸ δεχόμαστε μὲ ἐπιφύλαξη ἀφοῦ εἶναι δραστικὰ «ἀναστηλωμένη». Ὅστόσο παρέχεται καὶ ἐδῶ κάποια, ἔστω ἐλάχιστη ἔνδειξη καμπυλότητας²⁵. Τὸ ἵδιο φαινόμενο ἐμφανίζεται καὶ στὴ βόρεια κρηπίδα, ποὺ συμβάλλει καὶ σὲ κάποιες ἄλλες, ἵσως πιὸ θετικές, πληροφορίες ποὺ ἔχουμε, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς δύο λιγότερο ταραγμένες, χαμηλότερες βαθμίδες τῆς καὶ ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία. Ἀπὸ τὶς μετρήσεις²⁶ προέκυψε ἔνα διάγραμμα (εἰκ. 3), ποὺ τὸ ἐρμηνεύω: Στὸ ἀρχικὸ σχέδιο διαγράμματος οἱ ἀποστάσεις σχεδιάστηκαν σὲ κλίμακα 1:50, ἐνῶ τὰ ὑψόμετρα στάθμης γιὰ ἔμφαση 1:1. Στὸ σχέδιο ἡ μὲν σ υ ν ε χ ἥ σ γραμμὴ δείχνει τὰ σημειρινὰ ὑψόμετρα τῶν ἄκρων κάθε πλάκας στυλοβάτη, ἐνῶ ἡ διακοπτόμενη γραμμὴ τὶς μέσες στάθμες τῶν

25. Πρβ. ΚΟΥΚΗ-TZITZIPA, ΑΔ 31, 1976 Α', 85, ποὺ ἀνεξάρτητα διαπιστώνουν: «Ἐκ μετρήσεων κατὰ διεύθυνσιν Α. - Δ. εἰς τὴν βόρειον καὶ νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ προκύπτει, δτι αἱ μετακινήσεις εἰς τὰ ἐπίπεδα τῆς εὐθυντηρίας, τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ τοιχοβάτου εἶναι ὀμαλαὶ καὶ ὀμοιόμορφοι πρὸς Δ., μὲ διαγραφομένην ἐλαφρὰν κύρτωσιν εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν».

26. Στὴν ἰδιαίτερη χωροστάθμιση τῆς Β κρηπίδας συνέβαλε δραστήρια δ Δῆμος Σβολόπουλος.

πλακῶν, πλησιέστερες ἵσως στὶς ἀρχικές. Στὸ σχέδιο αὐτὸ παρατηροῦμε: α) Ὄτι τὰ δύο ἄκρα τῶν γραμμῶν δὲν βρίσκονται στὸ ἴδιο ὑψόμετρο· ὑπάρχει μία διαφορὰ $7\frac{1}{2}$ ἔκ. Ὁ λόγος γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ὑποχώρηση τῆς κρηπίδας βαθμιαῖα πρὸς τὰ δυτικὰ ἐξαιτίας ἀνίσης ὑποχώρησης τῶν θεμελίων. β) Μία δραστικὴ ἀνωμαλία στὴν περιοχὴ τοῦ κίονα B2, δηλαδὴ τοῦ δεύτερου βόρειου κίονα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, καὶ μία δευτερεύουσα στὴν ἔδραση τοῦ διπλανοῦ του κίονα B3. Ὁ κίονας B2 κάποτε ἔφτασε νὰ γέρνει ἐπικίνδυνα πρὸς τὰ ἔξω, ἐπηρεάζοντας καὶ τὸν B3 μέσω τοῦ κοινοῦ τους ἐπιστυλίου. Ὁ B2 ἀναστηλώθηκε τὸ 1965 (δὲν ὑπάρχει ἐπιστημονικὴ δημοσίευση γιὰ τὴν ἀναστήλωση αὐτῆς· ὑπάρχει μία πρόχειρη πληροφορία²⁷, ξεχασμένη κι ἀπ' αὐτὸν τὸν συντάκτη της, ἀφοῦ κάποτε διέψευσε τὸ ὅτι ἀναστηλώθηκε ὁ B2. Εἶναι ὅμως γεγονός...). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἀνωμαλία τῆς γραμμῆς ἐδῶ στὶς μεταβολὲς ποὺ προκάλεσε ἡ κλίση τοῦ κίονα καὶ ἡ ἀναστηλωτικὴ παρέμβαση σ' αὐτόν. Ἐνα θέμα ἀκόμα ποὺ πρέπει νὰ συνεξεταστεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς καμπυλότητας εἶναι νὰ διερευνηθεῖ λεπτομερέστερα ἀνὴρ ὑπάρχουσα ἀνοχὴ στὰ ὑψη τῶν κατώτατων βόρειων σπονδύλων ἐπιτρέπουν τέτοιες ἰδέες. Τότε καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις, κι ἀκόμα τόσο ἀπὸ τὴν ἀποκαθιστάμενη γενικὴ μορφὴ τῆς καμπύλης, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ κορυφὴ τῆς συμπίπτει μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, θὰ μπορούσαμε ἵσως νὰ συμπεράνουμε τὴν ὑπαρξη καμπυλότητας στὸν στυλοβάτη τῆς βόρειας ὅψης. Τὸ βέλος τῆς καμπυλότητας αὐτῆς θὰ ἥταν περίπου 2.1 ἔκ. Στὰ ἴδια συμπεράσματα ὀδηγεῖ ἡ χωροστάθμιση καὶ τῶν δύο ἄλλων βαθμίδων τῆς κρηπίδας, καθὼς καὶ τῆς εὐθυντηρίας²⁸. Συμπερασματικά: α) Ἀνιχνεύεται λοιπὸν καταρχὴν μία γενικὴ γραμμὴ καμπυλότητας στὴ βόρεια κρηπίδα. β) Παρατηρεῖται ὅτι αὐτῆς ἡ κορυφὴ συμπίπτει μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. γ) Στὴν περιοχὴ τοῦ κίονα B2 ἐμφανίζεται σήμερα ἡ μόνη οὐσιαστικὴ ἀνωμαλία, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἐξήγηση. "Οσες καινούργιες ἀπόψεις μνημόνευσα στηρίζονται σὲ παρατηρήσεις, ποὺ εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας ἀκριβεῖς. "Αν λείπουν πρόσθετα ἀποδεικτικὰ δεδομένα, αὐτὸ δοφείλεται στὸ ὅτι ἡ ἀπασχόλησή μου στὸν ναὸ Βασσῶν διακόπηκε ἀπὸ τὴν τότε προϊσταμένη ὑπηρεσία μου πρόωρα καὶ ἀπροειδοποίητα.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

27. Βλ. ΑΔ 21, 1966, 170.

28. Πρβ. πληροφορία καὶ παραπομπὴ σημ. 25.

ΠΡΟΣΘΕΤΑ ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΟΚΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

‘Οτι ἡ μέτρηση τοῦ χρόνου δφείλεται σ’ ὀλους τοὺς λαοὺς καὶ σ’ ὀλες τὶς ἐποχές, στὴν περιοδικότητα τῆς φαινομένης κινήσεως τοῦ ἥλιου καὶ τῆς σελήνης, εἶναι κοινὸς τόπος. Ἡ ἡμέρα καὶ τὸ ἔτος ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν φαινομένη κίνηση τοῦ ἥλιου γύρω ἀπὸ τὴν γῆ, ἐνῶ ἡ ἐβδομάδα καὶ ὁ μήνας συνδέονται μὲ τὶς φάσεις τῆς σελήνης καὶ τὴν δλοκλήρωσή τους.

Στὴν Ἀρχαίᾳ Ἑλλάδα τὸ ἔτος εἶχε δώδεκα μῆνες, ἀπὸ 30 καὶ 29 ἐναλλὰξ ἡμέρες· οἱ πρῶτοι εἶχαν τὴν ὄνομασία «πλήρεις» καὶ οἱ δεύτεροι «κοῦλοι». Ἐτσι ὅμως, καὶ ἐπειδὴ τὸ ἔτος εἶχε 354 ἡμέρες, ἀναγκάζονταν κάθε δύο ἡ τρία χρόνια νὰ προσθέτουν στὸ ἔτος ἓνα ὀλόκληρο μήνα· τὸ ἔτος αὐτὸ τῶν 13 μηνῶν ὄνομαζόταν «ἐμβόλιμο». Ἐπειδὴ ὅμως καὶ πάλι ὑπῆρχε κάποια διαφορά, δημιουργήθηκε ἡ «օκταετηρίς», ποὺ εἶχε πέντε κοινὰ καὶ τρία ἐμβόλιμα ἔτη¹. Ὁ ὀκταετής κύκλος τῶν ἀρχαίων, καὶ ὥπως ἡδη ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητές², δφείλεται στὸ δτι κάθε ὀκτὼ χρόνια καὶ μὲ διαφορὰ ὠρῶν, συμπίπτει ἐναρξη συνοδικοῦ μηνὸς τῆς σελήνης καὶ τροπικοῦ ἔτους. Ὁρισμένοι μάλιστα συγγραφεῖς ἔχουν διατυπώσει τὴν ἄποψη δτι ὁ ὀκταετής αὐτὸς κύκλος ἔχει βαβυλωνιακὴ καταγωγὴ καὶ οἱ Ἑλληνες τὸν δανείστηκαν τὸν Ἡ' π.Χ. αἰώνα³.

Οἱ ἀρχαῖοι ἡδη ἤξεραν αὐτὴ τὴν σύμπτωση, ποὺ συμβαίνει κάθε 99 συνοδικοὺς μῆνες⁴, ἀν καὶ ὁ Λατīνος Censorinus (Γ' μ.Χ. αἰ.) ὑποθέτει δτι ὁ ὀκταετής κύκλος προέρχεται ἀπὸ τὸν διπλασιασμὸ ἐνὸς ἀρχικοῦ διετοῦ κύκλου 25 μηνῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ τετραετοῦ κύκλου⁵. Ἡ ὀκταετηρίς φαίνεται δτι ἀρχισε νὰ ἐφαρμόζεται γύρω στὸ 580 π.Χ.⁶ καὶ καταργήθηκε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου⁷.

1. K. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τὸ Ἀρχαῖον Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς Ἐννεακαιδεκαετηρίδος ἐν Ἀθῆναις», *AE* 1907, στ. 239, ὅπου πηγὲς καὶ βιβλιογραφία.

2. J.G. FRAZER, *The Golden Bough*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 68-69, ὅπου πηγὲς καὶ λαμπρὴ βιβλιογραφία, στὴν δποία πρέπει νὰ προσθέσουμε K. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ἔ.ἀ., στ. 239 κέ., Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, Ἡ Ψυχή. Ἡ ἴδεα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου (Ἀθῆναι 1957) 467. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Λαβύρινθος. Καταγωγὴ καὶ ἔξελιξη ἐνὸς τύπου ποιητικῆς Μνθοπλασίας (Ἀθῆναι 1973) 38-39, Λ. ΠΗΝΙΑΤΟΓΛΟΥ, Ἡ ἀρχαϊκὴ μορφὴ τοῦ Βασιλικοῦ Θεσμοῦ (Ἀθῆναι 1938) 48.

3. B. FARRINGTON, *Greek Science* (Harmondsworth Middlesex 1966⁶) 231 κι ὅπου ὁ συγγραφεὺς προσθέτει δτι «very early in the history of the civilization of the Near East efforts were made to find a cycle of years in which the lunar and solar years would correspond».

4. K. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ἔ.ἀ., στ. 239. Πρβ. καὶ ΕΡΜΕΙΟΥ ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἰστορία, VII, 18 (ἔκδοσις J.-P. MIGNE, 1864, col. 1472): *Καὶ τοῦτο δείκνυται τὸ τὴν σελήνην διὰ ὀκταετηρίδος τῷ ἥλιῳ συνιέναι, καὶ ἀμφοῖν κατὰ ταῦτὸν νομηνίαν συμβαίνει. Καθότι ἡ ὀκταετηρίς τοῦ σεληνιακοῦ δρόμου πληροῦται ἐννέα καὶ ἐνενήκοντα μησίν, ἡμέραις δὲ δισχιλίαις ἐννακοσίαις εἴκοσι δύο.*

5. J.G. FRAZER, *op. cit.*, vol. VII (*Spirits of the Corn and of the Wild I*) 81, K. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ἔ.ἀ., στ. 306.

6. K. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ἔ.ἀ., στ. 303-305, ὅπου βιβλιογραφία καὶ οἱ διάφορες ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις.

7. K. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ἔ.ἀ., στ. 150.

Φαίνεται όμως ότι ή δόκταετηρίς, ποὺ μεταγενέστερα ὀνομαζόταν καὶ ἐννεαετηρίς⁸, εἶχε ἐφαρμοσθεῖ σὲ πολὺ ἀρχαιότερους χρόνους, χωρὶς νὰ ἔχουν γίνει ἀστρονομικοὶ καὶ ἡμερολογιακοὶ ὑπολογισμοί, πέρα ἀπὸ τὴν παρατήρηση καὶ τὴν ἐμπειρία τῶν ἀπλῶν καὶ κατὰ φύσιν ἀκόμα ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου. Ἡ μεγαλύτερη αὐτὴ χρονικὴ μονάδα τῶν δόκτων, φαίνεται ότι συνδεόταν καὶ μὲ τὴν περιοδικὴ ἀνανέωση τῆς βασιλείας⁹. Ἡ ἀνανέωση αὐτή, σᾶν θεσμὸς εἶναι γνωστὸς ἀκόμα καὶ σὲ ἴστορικους χρόνους. Στὴν Σπάρτη κάθε δόκτων χρόνια οἱ ἔφοροι διάλεγαν μιὰ σκοτεινὴ κι ἀσυννέφιαστη νύχτα κι ὥρες ἀμίλητοι, παρατηροῦσαν τὸν οὐρανό. "Ἄν κάποιος μετεωρίτης ἢ ἄλλο σημάδι τάραζε τῆς νύχτας τὸν οὐρανό, δι βασιλιάς παυόταν προσωρινὰ κι ἔστελναν στὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἢ τὴν Ὀλυμπία, γιὰ νὰ ρωτήσουν ἂν δι βασιλιάς εἶχε πέσει σὲ κάποιο παράπτωμα καὶ κυρίως ἂν εἶχε ἀμαρτήσει ἀπέναντι στοὺς θεοὺς θεούς¹⁰.

Κάθε δόκτων χρόνια φαίνεται πὼς ἀνανεωνόταν καὶ ἡ βασιλεία στὴν Κρήτη. Ξέρουμε π.χ. πὼς κάθε ἔνα τέτοιο διάστημα ὁ Μίνως ἀποτραβιόταν σ' ἔνα σπήλαιο, λογοδοτοῦσε στὸν πατέρα του Δία, καὶ στὴν συνέχεια ἀνανέωντε τὴν ἐντολὴν τῆς βασιλείας του¹¹. Μνεία τοῦ θεσμοῦ κάνει πρῶτος ὁ Ὁμηρος:

*Tῆσι δ' ἐνὶ Κνωσὸς μεγάλῃ πόλις, ἐνθα τε Μίνως
ἐννέωρος βασίλευσε Διὸς μεγάλου δαριστῆς¹²*

καὶ μεταγενέστερα οἱ Πλάτων¹³, Στράβων¹⁴, Δίων ὁ Χρυσόστομος¹⁵ καὶ ἄλλοι. Τὸ δαριστῆς σημαίνει οἰκεῖος συνομιλητῆς¹⁶, ἐνῷ τὸ ἐννέωρος, ἐκ τῶν λέξεων ἐννέα καὶ ὥρος

8. Κ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, ἔ.ἄ., στ. 306.

9. Γιὰ τὸ θέμα τῆς δόκταετίας τῆς βασιλείας (*Octennial Tenure of the Kingship*), βλ. J.G. FRAZER, *op. cit.*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 58-92. Στὸν ἵδιο τόμο καὶ σὲ παγκόσμια κλίμακα ἔξετάζεται τὸ θέμα τῆς περιορισμένης διάρκειας τῆς βασιλείας, ποὺ ποικίλλει ἀπὸ μιὰ μέρα μέχρι δώδεκα χρόνια (βλ. *op. cit.* 46-119).

10. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Ἀγις, 11: *Ταῦτα κατὰ τοῦ Λεωνίδα λέγειν ἐτέρους διδάξας, αὐτὸς παρεφύλαττε τὸ σημεῖον. Ἐστὶ δὲ τοιόνδε· δι' ἐτῶν ἐννέα λαβόντες οἱ ἔφοροι νύκτα καθαρὰν καὶ ἀσέληνον, σιωπῇ καθέξονται πρὸς οὐρανὸν ἀποβλέποντες. Ἐάν οὖν ἐκ μέρους τινὸς εἰς ἐτερον μέρος ἀστὴρ διάζῃ, κρίνονται τοὺς βασιλεῖς ὡς περὶ τὸ θεῖον ἔχαμαρτάνοντας, καὶ καταπάνουσι τῆς ἀρχῆς, μέχρι ἀν ἐκ Δελφῶν ἢ Ὀλυμπίας χρησμὸς ἔλθῃ τοῖς ἥλωκόσι τῶν βασιλέων βοηθῶν. Τὸ δι' ἐτῶν ἐννέα τοῦ κειμένου, ποὺ συχνὰ κακῶς μεταφράζεται «κάθε ἐννιά χρόνια» (Α. ΠΟΥΡΝΑΡΑ, *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι [Κάτων ὁ Νεώτερος, Ἀγις - Κλεομένης]* (Αθῆναι 1975) 189), σημαίνει, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, δόκταετία.*

11. J.G. FRAZER, *op. cit.* 70-71, Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, Ἡ Ψυχή. Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας της καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου (Αθῆναι 1957) 467, SP. MARINATOS, «Διογενεῖς Βασιλῆες», *Studies Presented to David M. Robinson*, vol. I (St. Louis/Miss. 1951) 131-132· τοῦ αὐτοῦ, «Ἐννέωρος Μίνως», Ἡλιος, τ. ΚΓ' (1953) 528. Τὸ βιβλίο τοῦ A. LUDWIG, *Ἐννέωρος Μίνως* (Πράγα 1903) δὲν μπόρεσα νὰ τὸ συμβουλευθῶ.

12. ΟΜΗΡΟΥ, Ὀδύσσεια, τ, 178-179.

13. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Νόμοι I 624b καὶ Μίνως 319b· ὑπενθυμίζεται όμως ότι τὸ δεύτερο ἔργο καὶ ἀπὸ τοὺς περισσοτέρους φιλολόγους θεωρεῖται νόθο.

14. ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, Γεωγραφικά, Ι', 4, 8.

15. ΔΙΩΝΟΣ, Περὶ Βασιλείας Α', 56r καὶ Δ', 154r-155r.

16. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Μίνως 319e: οἱ γὰρ ὅροι λόγοι εἰσὶν, καὶ δαριστῆς συνονισιαστῆς ἐστιν ἐν λόγοις, ΔΙΩΝΟΣ. Περὶ Βασιλείας Α', 56r: Διὰ τοῦτο γάρ καὶ Ὁμηρος ... τὸν Μίνω, μεγίστην ἔχοντα δόξαν ἐπὶ δικαιοσύνῃ, τοῦ Διὸς ὀμιλητὴν ἔφη γενέσθαι καὶ Περὶ Βασιλείας Δ', 154r-155r: Ἐκεῖ, ἔφη, ὅπου τὸν Μίνω λέγει τοῦ Διὸς δαριστῆν. Ἡ

(= ἐνιαυτὸς)¹⁷ καὶ ποὺ ἔρμηνεύεται «κάθε ἔνατο χρόνο», σημαίνει τελικὰ ἀνὰ δικταετίαν¹⁸, παρὰ τὶς ὑπάρχουσες διαφορετικὲς ἀπόψεις¹⁹. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἔρμηνεία τοῦ ἐννέωρος δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπολύτως ἀμφιβολία. Κατὰ τὸ κείμενο τοῦ Στράβωνος ἡ συνάντηση τοῦ Μίνωα καὶ τοῦ Δία γινόταν «δι' ἐννέα ἑτῶν»²⁰, ἔκφραση ποὺ ρητὰ σημαίνει ἀνὰ δικταετίαν. Τὴν ἀδιάσειστη ἀπόδειξη μᾶς τὴν δίνει χωρίο τοῦ Πλουτάρχου· Ἶγις δὲ ἐπαινούντων τινῶν τοὺς Ἡλείους ὡς καλῶς τὰ Ὀλύμπια καὶ δικαίως ἄγοντας, Καὶ τί μέγα, ἔφη, Ἡλεῖοι ποιοῦντι δι' ἑτῶν πέντε ἀμέρα μᾶς χρώμενοι τὰ δικαιοσύνα,²¹ κι ὅπου

οὐ τὸ δαρίζειν ὄμιλεῖν ἔστιν; Οὐκοῦν ὄμιλητὴν τοῦ Διὸς φησιν αὐτὸν εἶναι, ὥσπερ ἂν εἰ ἔφη μαθητήν. Πρβ. καὶ τὸ Εἰδόλλιο ΞIV (27) τοῦ ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ, Ὁαριστῆς (Δάφνις καὶ Κόρη)· περισσότερα στὰ εἰδικὰ λεξικά.

17. ΗΣΥΧΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, Λεξικὸν (ἔκδοσις M. SCHMIDT), λῆμμα ἐννέωροι. Ὁ Σπ. Μαρινάτος τὸ ἐννέωρος ἔρμηνεύει ἐκ τοῦ ἐννέα ὥραι, καὶ δχι ἐκ τοῦ ἐννέα ὥροι.

18. J.G. FRAZER, *The Golden Bough*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 59, 68, 70-71· vol. VII (*Spirits of the Corn and of the Wild I*) (London 1980¹²) 89 sqq., ὅπου καὶ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία στὴν δοίᾳ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, ἔ.ἀ. 467, Λ. ΠΗΝΙΑΤΟΓΛΟΥ, Ἡ ἀρχαϊκὴ μορφὴ τοῦ Βασιλικοῦ Θεσμοῦ (Ἀθῆναι 1938) 48.

19. Ἡδη ὁ ΗΣΥΧΙΟΣ τὸ ἐννέωροι ἔρμηνεύει ἐνναετεῖς (βλ. Λεξικόν, λῆμμα), ἀλλὰ περισσότερα γιὰ τὶς πάνω στὸ θέμα ἀπόψεις εἰς J.G. FRAZER, *op. cit.*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 59, ὅπου πηγὲς καὶ βιβλιογραφία. Τὴν ἐσφαλμένη αὐτὴν ἔρμηνεία στὸ ἐννέωρος ἔδωσαν πρόσφατα καὶ οἱ Π. ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ (*Ὀμήρου Ὀδύσσεια* [Ἀθῆναι 1972] 294), Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ (*Πλάτων καὶ Κρήτη* [Ἀθῆναι 1981] 167-168) καὶ Z. ΣΙΔΕΡΗΣ (*Ὀμήρου Ὀδύσσεια*, τ. Β' [Ἀθῆναι 1977²] 579). Ὁ JOHN FORSDYKE ἐπίσης ἐσφαλμένα ἔρμηνεύει τὸ ἐννέωρος καὶ γράφει ὅτι ὁ Ὄμηρος ὀνομάζει τὸν Μίνω «A nine-year King», γιὰ νὰ προσθέσει ὄμως ἀμέσως «that Minos retired every ninth year to the cave of Zeus and renewed there his familiar intercourse with the God» («Minos of Crete», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. XV (1952) 17). Ὁ Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ποὺ ἐπίσης ἔρμηνεύει τὸ «ἐννέωρος» σὰν περίοδο ἐννέα ἑτῶν, τὸ συνδέει μὲ τὸν «so-called eleven-year rainfall cycle, which is associated with the periodic appearance of sunspots. This observation has been considered one of the great achievements of modern Meteorology. But at the same time it has also been found that the existence of such a cycle was known empirically to the inhabitants of Ceylon and other tropical areas. Investigation further showed that the cycle is not strictly regular, since it ranges from eight to thirteen years, and that very often it approximates nine years. Extensive observations preserved from Egypt pointed to the existence of such a cycle of approximately nine years (8.33), and recent observations in Greece have led to a similar result (9.13 and 9.86). In years of abundant rainfall crops are good and animals and plants develop more fully. Now it has been observed that Theophrastus in speaking of the exceptionally good reeds from which flutes were constructed, says that they grew in Lake Kopais every nine years at the time of ἐπομβρία, that is, more abundant rainfall. The ancients knew therefore of this phenomenon, and we are informed of the appropriate term, which should also be adopted into modern scientific terminology. The above evidence led me to the supposition that in Crete, where the land is fertile but ever-thirsty, perhaps the phenomenon of epombria was known and was connected with the visit of Minos to his Father, the Lord of Rain» (βλ. «Διογενεῖς Βασιλῆες», *Studies Presented to David M. Robinson*, vol. I [St. Louis/Miss. 1951] 131-132, πρβ. καὶ «Ἐννέωρος Μίνως», Ἡλιος, τ. ΚΓ' [1953] 528).

20. ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, *Γεωγραφικὰ Ι'*, 4, 8. Ἀνάλογη ἔκφραση, δι' ἑτῶν ἐννέα, χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ γιὰ τὸν φόρο αἵματος ποὺ πρόσφεραν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν Μίνω (Θησεύς, 15). Συχνά, ἀλλ' ἐσφαλμένα, τὸ δι' ἑτῶν ἐννέα, στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Πλουτάρχου μεταφράζεται «κάθε ἐννέα χρόνια» (Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, *Πλουτάρχου Θησεύς* [Ἀθῆναι 1978²] 51), ἀλλ' οἱ περισσότεροι δέχονται ὅτι σημαίνει δικταετία (Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, *Ο Λαβύρινθος. Καταγωγὴ καὶ ἐξέλιξη ἐνὸς τύπου Ποιητικῆς Μυθοπλασίας* [Ἀθῆναι 1973] 38).

21. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Λυκοῦργος*, 20.

τὸ δι' ἑτῶν πέντε φυσικὰ δηλώνει τὴν τετραετία τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων. Ἀνάλογη ἔκφραση γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν Ὀλυμπιακῶν, χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Παυσανίας: διὰ πέμπτου οὖν ἔτους αὐτὸν [= Ἡρακλῆν Ἰδαῖον] κατεστήσατο ἄγεσθαι²². Τοῦτα τὰ λεκτικὰ σχήματα, δι' ἑτῶν πέντε καὶ διὰ πέμπτου ἔτους, δυσνόητα στοὺς νεώτερους χρόνους, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα στὴν Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου, νὰ βρίσκουμε: «εἰς τοὺς Ὀλυμπιακὸς Ἀγώνας, διοῦ ἐσυνείθιζαν τότε νὰ κάνουν οἱ Ἑλληνες εἰς κάθε πέντε χρόνους»²³.

Μία ἀκόμα ἀπόδειξη, ἡ τουλάχιστον ἴσχυρὴ ἔνδειξη, τῆς ἀνὰ ὄκταετίαν ἀνανεώσεως τῆς βασιλείας, καὶ μάλιστα μὲ βασιλοκτονικὴ μονομαχία²⁴, ἔχουμε ἀπὸ τοὺς Δελφούς. Στὴν Ἀλω, ποὺ βρισκόταν μπροστὰ στὴν Στοὰ τῶν Ἀθηναίων, κάθε ὄκτῳ χρόνια γιόρταζαν τὸ Στεπτήριον²⁵, ποὺ ἦταν μιμικὴ ἀναπαράσταση τοῦ φόνου τοῦ Πύθωνος²⁶ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα· τοῦ νέου δηλαδὴ βασιλιά - Ἀπόλλωνα, ποὺ σκοτώνει τὸν παλιὸ βασιλιά - Πύθωνα ὑστερα ἀπὸ μονομαχία. Ή ἵδια ἡ ὀνομασία ἄλλωστε «Στεπτήριον», δείχνει ὅτι ἔχουμε στέψη, ποὺ φυσικὰ ἀπαιτεῖ νέο βασιλιά.

Τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Πύθων ἦταν ὑπαρκτὸ πρόσωπο, τὴν εἶχαν ἄλλωστε διατυπώσει καὶ οἱ ἀρχαῖοι. Ὁ Στράβων π.χ., ποὺ στηρίζεται καὶ δέχεται τὸν Ἐφορο, τὸν θεωροῦσε ἄνδρα, Πύθωνα τοῦνομα, ἐπίκλησιν δὲ Δράκοντα²⁷. Τὸ διτὶ ὁ ἀντίπαλος τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς ἦταν πρόσωπο ὑπαρκτό, ἀναφέρει καὶ ὁ Παυσανίας, ποὺ ὅμως δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομά του²⁸. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ ὁ Πλούταρχος, ἔστω κι ἀν ρητὰ δὲν λέει ὅτι ὁ Πύθων ἦταν πρόσωπο ὑπαρκτό, πουθενὰ δὲν τὸν ἀναφέρει σὰν ἐρπετό, ἐνῶ ἀναφέρει ὅτι ἦταν πατέρας ἐνὸς ἀγοριοῦ ποὺ ὀνομαζόταν Αἴξ²⁹. Ὁλες αὐτὲς οἱ ἀρχαῖες μαρ-

22. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, Ἡλειακά Α', VII, 9.

23. Α. ΠΑΛΛΗ, Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου (Ἀθῆναι 1968) 61.

24. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς βασιλοκτονικῆς μονομαχίας, βλ. J.G. FRAZER, *The Golden Bough*, vol. I (*The Magic Art and the Evolution of Kings* I) (London 1980¹²) 11 sqq., Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, Ἡ ιδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ Θανάτου (Ἀθῆναι 1957) 263, 464, 466-469, Λ. ΠΗΝΙΑΤΟΓΑΛΟΥ, ἔ.ἄ. 55-57, Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, «Τὸ Στοιχεῖο τῆς Βασιλοκτονίας σ' ἑνα Ποίημα τοῦ Κρυστάλλη», Παρνασσός, τ. Κ' (1978) 402-410.

25. Γιὰ τὸ Στεπτήριον (Stepterion – καὶ κακῶς Septerion –, Festival of Crowning), βλ. J. FONTENROSE, *Python. A Study of Delphic Myth and its Origins* (Berkeley – Los Angeles 1959) 453-461, ὅπου πηγές καὶ βιβλιογραφία, στὴν δοπία ὅμως πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ J.G. FRAZER, *Pausanias's Description of Greece*, vol. III (London 1898) 53-54.

26. Γιὰ τὸ πλήθος τῶν ἀρχαίων μύθων γύρω ἀπὸ τὸν Πύθωνα καὶ τὴν Πυθοκτονία καὶ τὴν εἰδολογικὴ τοὺς ταξινόμηση, βλ. J. FONTENROSE, *op. cit.* 13-22, ὅπου πηγές καὶ βιβλιογραφία.

27. ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, *Γεωγραφικά*, Θ', 3, 12.

28. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, *Φωκικά*, VI, 6. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ πάντως (αὐτόθι, VI, 5), ἀναφέρει ὅτι κάποιος Πύθης, γιὸς τοῦ Δελφοῦ, ἦταν βασιλιάς στὴν πόλη.

29. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ἐλληνικά Ζητήματα*, 12 (293c): οἱ δὲ τῷ Πύθωνι τετρωμένω καὶ φεύγοντι, κατὰ τὴν ὄδον, ἦν νῦν ἰεράν καλοῦμεν, ἐπακολούθειν, καὶ μικρὸν ἀπολειφθῆναι τῆς τελευτῆς κατέλαβε γάρ αὐτὸν ἐκ τοῦ τραύματος ἀρτὶ τεθνηκότα καὶ κεκηδευμένον ὑπὸ τοῦ παιδός, φὸνομα ἦν Αἴξ, ὡς λέγουσι. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σύμφωνα μὲ ἄλλες παραδόσεις, τέκνα τοῦ Πύθωνος ἦταν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τέρατα τῆς Ἑλληνικῆς Μυθολογίας (Γοργώ, Γηρυόνης, Λερναία "Υδρα κλπ.), ἐνῶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια σὰν ἀπόγονοι τοῦ Πύθωνος, ἐθεωροῦντο τὰ ἐρπετά ποὺ ζοῦσαν στὸ ἄλσος ἡπειρωτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα: ἔστι δὲ ἀνετον τῷ θεῷ ἄλσος, καὶ ἔχει κύκλω περίβολον, καὶ ἐνδον εἰσὶ δράκοντες, καὶ τοῦ θεοῦ ἄθυρμα οὗτοί γε. ή τοίνυν ἴερεια,

τυρίες, ἔχουν ύποχρεώσει ἄλλωστε καὶ τοὺς σύγχρονους μελετητές, ἀναλύοντας τὶς δόμαδες τῶν σχετικῶν μύθων, νὰ καταλήξουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ δελφικὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἀπόλλωνα «is usually represented as a snake, but occasionally as a human brigand»³⁰. Τὰ ἴδια περίπου συνέβησαν καὶ στὴν γειτονικὴ Θήβα· ὁ ἀντίπαλος τοῦ Κάδμου ἦταν ὁ Δράκων, ποὺ καὶ γι' αὐτὸν ἥδη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ, παράλληλα ὑποστηρίχτηκε ὅτι ἦταν τερατῶδες ἔρπετὸν ἢ βασιλιάς³¹. Ἔξω ἀπ' αὐτά, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο, ἡ φωλιὰ τοῦ Πύθωνος ποὺ κάθε φορὰ ἔφτιαχναν κι ἔκαιγαν μπροστά στὴν "Ἄλω, ἔμοιαζε περισσότερο μὲ παλάτι, παρὰ μὲ φωλιὰ φιδιοῦ· ἢ τε γάρ ἵσταμένη καλιὰς ἐνταῦθα περὶ τὴν ἄλω δι' ἐννέα ἐτῶν οὐ φωλεώδης τοῦ δράκοντος χειὰ ἀλλὰ μίμημα τυραννικῆς ἢ βασιλικῆς ἐστιν οἰκήσεως³², ἐνῷ καὶ ὁ Στράβων δὲν ἀναφέρει φωλιά, ἀλλὰ σκηνήν³³. Ἡ τελετουργικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια φαίνεται νὰ ἀποκλείει ὅχι μόνο τὸ νὰ ἦταν ὁ Πύθων τερατώδης δράκων, ἀλλὰ κι ὅτι ἦταν ἑνας ἀπλὸς ληστὴς ποὺ λυμαινόταν τὴν περιοχή· ἡ λεπτομέρεια φαίνεται νὰ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση τῆς βασιλικῆς ἰδιότητος τοῦ Πύθωνος³⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸν δὲν εἶναι ἄστοχο νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ἀρτεμίδωρο· Δράκων βασιλέα σημαίνει διὰ τὸ δυνατόν³⁵.

Μία ἀκόμα ἔνδειξη γιὰ τὸ ὅτι ὁ Πύθων³⁶ ἦταν βασιλιάς κι ὅχι τερατώδης δράκων μὲ ἑκατὸ κεφάλια, Maxima Serpens, εἶναι τὰ Πύθια, ποὺ ἵσως δὲν ἦταν ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος γιὰ τὴν νίκη του ἐπὶ τοῦ Πύθωνος, ὅπως γενικὰ εἶναι παραδεκτό, ἀλλὰ ἐπιτάφιοι ἀγῶνες (*ἀθλα*)³⁷, πρὸς τιμὴν τοῦ Πύθωνος. Τὴν ἄποψη αὐτή, ποὺ ἀναφέρεται

γυνὴ παρθένος, πάρεισι μόνη, καὶ τροφὴν τοῖς δράκονσι κομίζει. λέγονται δὲ ἄρα ὑπὸ τῶν Ἡπειρωτῶν ἔκγονοι τοῦ Ἀελφοῖς Πυθῶνος εἶναι (ΑΙΓΑΙΑΝΟΥ, Περὶ Ζῷων Ἰδιότητος, XI, 2).

30. J. FONTENROSE, *op. cit.* 22. "Ἄλλοι ὄμως, ὅπως π.χ. ὁ ROBERT GRAVES, δέχονται ὅτι στοὺς Δελφοὺς ὑπῆρχε ἑνας «sacred king killed by his rival Apollo» (*The Greek Myths* [Harmondsworth Middlesex 1966] vol. I, 332).

31. J. FONTENROSE, *op. cit.* 310-312.

32. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, Ἡθικά, 418a.

33. ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, *Γεωγραφικά*, Θ', 3, 12. Περιέργως ὁ FONTENROSE (*op. cit.* 20), μιλώντας γιὰ τὴν σκηνὴν ἀυτὴ γράφει: «his tent, which represented Python's cave»· ἀλλὰ διερωτᾶται κανείς: Ἡ σκηνὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπαριστᾶ· ἢ νὰ συμβολίζει σπήλαιο, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν φωλιὰ ἐνὸς φιδιοῦ; Ἡ ἐξήγηση ἐπίσης ποὺ προσπαθεῖ νὰ δώσει ὁ FRAZER, «This house represented the abode of the Dragon; but with the usual neglect of scenic propriety the shed, says Plutarch, bore much more resemblance to a lordly palace than to a Dragon's den» (*op. cit.* 53), νομίζω ὅτι μάλλον δὲν εὐσταθεῖ.

34. Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ δελφικὲς τελετὲς εἶναι κατάλοιπο τῆς ἀλλαγῆς τῆς βασιλείας στὸ τέλος ὀκταετίας, εἶναι ἀρκετὰ παλαιά (A.B. COOK, 1904), ὁ δὲ FRAZER ποὺ τὴν ἀποδέχεται, γράφει: «The theory certainly cannot be demonstrated, but there is a good deal of analogy in its favour. An eight years' tenure of the Kingship at Delphi and Thebes would accord with the similar tenure of the office at Sparta and Cnossus. And if the Kings of Cnossus disguised themselves as bulls, there seems no reason why the Kings of Delphi and Thebes should not have personated Dragons or Serpents» (J.G. FRAZER, *The Golden Bough*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 82). Πρόσφατα ἐπίσης ὁ ROBERT GRAVES, δέχτηκε ὅτι «at Delphi, as at Cnossus, the sacred king must have reigned until the ninth year» (βλ. *op. cit.*, vol. I, 82).

35. ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ, Ὁνειροκριτικόν, ΙΙ, 13 (ἐκδοση R.A. PACK (Leipzig 1973) 126).

36. Ὕπενθυμίζεται ὅτι τὸ Πύθων ἦταν ἀρκετὰ κοινὸ ἀρχαῖο ὄνομα, ὅπως ξέρουμε καὶ ἀπὸ πολλὰ ἴστορικὰ πρόσωπα.

37. Funeral Games, Leichenspiel.

ἀπὸ τὸν Πλούταρχο³⁸, τὸν Ὅγινο³⁹ καὶ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας⁴⁰, ὑπεστήριξαν καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἐρευνητές⁴¹.

Κλείνοντας γιὰ τὸ Στεπτήριον, σημειώνω ὅτι ἡ ἄποψη ὅτι «ὁ σκοπὸς τῆς γιορτῆς μπορεῖ νὰ εἰναι ὁ περιοδικὸς καθαρμός»⁴², ποὺ στηρίζεται σὲ παλαιότερες ἀπόψεις ξενῶν μελετητῶν⁴³, ὅχι μόνον δὲν εὐσταθεῖ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀβάσιμη καὶ ἀνεύθυνη, ἐκτὸς ἀν τὴν συνδέσουμε μὲ ἀνανέωση τῆς βασιλείας, ὅποτε – ὅπως δέχεται ο Fontenrose – «certainly the eight-year interval indicates a periodic purging and renewal of the community, once represented by its King; for Delphi was once a Monarchy. Hence the regal adornment of the halōs hut, the burning of which, I suggest, has the same meaning of the King's humiliation in Babylon»⁴⁴. Ὁπως βλέπουμε καὶ ὁ Fontenrose οὐσιαστικὰ δέχεται ἀνανέωση τῆς βασιλείας, ἀλλὰ τὸ κάψιμο τῆς φωλιᾶς τοῦ Πύθωνα δὲν πρέπει νὰ συγκρίνεται μὲ τὴν ταπείνωση τοῦ βασιλιᾶ κατὰ τὶς γιορτὲς τοῦ Νέου Χρόνου στὴν Βαβυλώνα⁴⁵. Στὴν Βαβυλώνα ἡ βασιλοκτονία ἦταν εἰκονική, ἐνῶ στοὺς Δελφοὺς φαίνεται ὅτι ἤταν πραγματική.

Ἡ μεγαλύτερη αὐτὴ χρονικὴ μονάδα τῶν ὀκτὼ ἑτῶν, γιὰ τὴν ὅποια ὑπάρχουν καὶ μικρότερης σημασίας ἐνδείξεις γιὰ τὴν σχέση της μὲ τὸν βασιλικὸ θεσμό⁴⁶, εἶχε καθο-

38. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ Μουσικῆς*, XV (1136c): «Ολυμπὸν γὰρ πρῶτον Ἀριστόξενος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ Μουσικῆς ἐπὶ τῷ Πύθωνι φησὶν ἐπικήδειον αὐλῆσαι Λαδίστι.

39. HYGINI, *Fabulae*, CXL. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ Ὅγινος γράφει γιὰ τὸν Πύθωνα *Python Terrae filius Drago Ingens*, στὸ τέλος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι *ossaque eius in cortinam coniecit et in templo suo posuit, ludosque funebres ei fecit, qui Ludi Pythia dicuntur*.

40. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Λόγος Προτρεπτικὸς πρὸς Ἐλληνας*, I, 39 (ἐκδοση J.-P. MIGNE, *Patrologia graeca*, vol. VIII, col. 52): *Πανήγυρις Ἐλληνικὴ ἐπὶ νεκρῷ δράκοντι συνεκροτεῖτο Πυθοῖ, ἐπιτάφιον ἔρπετον*.

41. J.G. FRAZER, *op. cit.*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 93, 99, 105 ποὺ ὅμως διατυπώνει καὶ κάποιες ἐπιφυλάξεις (*op. cit.* 112), L. MALDEN, «Leichenspiel und Totenkult», *RM XXXVIII/XXXIX* (1923-24), S. 310, R. GRAVES, *op. cit.*, vol. I, 76, 80, 332. Δὲν ξέρω ποὺ στηρίζομενος ὁ τελευταῖος, γράφει ὅτι μετά τὸν φόνο τοῦ Πύθωνος ὁ ἴδιος ὁ Ζεύς, «not only ordered Apollo to visit Tempe for purification, but instituted the Pythian Games, in honour of Python, over which he was to preside penitentially» (*op. cit.* 76), τὸ ὅτι ὁ καθαρμὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἔγινε «κατὰ πρόσταγμα τοῦ Διὸς» πάντως, μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ χωρίο τοῦ ΑΙΛΙΑΝΟΥ (*Ποικίλη Ἰστορία*, Γ', 1). Ἡ ὑπόθεση ποὺ κάνει ὁ ἴδιος συγγραφεύς, γιὰ εἰσβολὴ στοὺς Δελφοὺς, κι ὅτι οἱ νέοι κύριοι «to placate local opinion at Delphi, regular Funeral Games were instituted in honour of the dead hero Pytho, and his priestess was retained in office» (*op. cit.* 80), ὅσο ἐλκυστικὴ εἶναι, ἄλλο τόσο εἶναι τολμηρὴ καὶ φυσικὰ ἀναπόδεικτη.

42. N. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσανίου Φωκικὰ* (Ἀθῆναι ἀ.ἔ.) 120.

43. J. FONTENROSE, *op. cit.* 456.

44. J. FONTENROSE, *op. cit.* 456.

45. Γιὰ τὶς γιορτὲς αὐτὲς βλ. Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, *Ἡ Ψυχὴ*. Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας της καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου (Ἀθῆναι 1957) 466, Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, ἔ.ἄ. 404, J. FONTENROSE, *op. cit.* 436-438, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

46. Ὑπάρχει π.χ. ἔνα κατὰ τὴν γνώμη μου δυσνόητο ἀπόσπασμα θρήνου τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ, ποὺ παρατίθεται καὶ στὸν διάλογο Μένων τοῦ Πλάτωνος (81b) καὶ στὸ Ἀνθολόγιον (112) τοῦ Στοβαίου: *Oīσι γὰρ ἂν Φερσεφόνα ποινὰν παλαιοῦ πένθους δέξηται, ἐς τὸν ὑπερθεν ἄλιον κείνων ἐνάτῳ ἔτει ἀνδιδοῖ ψυχὰς πάλιν, ἐκ τῶν βασιλῆς ἀγανοὶ καὶ σθένει κραπνοὶ σοφίᾳ τε μέριστοι ἀνδρες αὔξονται ἐς δὲ τὸν λοιπὸν χρόνον ἥρωες ἀγνοὶ πρὸς ἀνθρώπων καλεῦνται* (ἀπόσπασμα ἐκδόσεως Boeckl 98, Bergk 110, Schröder 133). Ἐκτεταμένα σχόλια πάνω

ρισθεῖ καὶ ὡς περίοδος γιὰ ὄρισμένες τελετές· τὰ «Δαφνηφόρια» τῶν Θηβῶν, τὰ «Ἅρω-ΐς» καὶ «Χάριλα» τῶν Δελφῶν⁴⁷. Παράλληλα ξέρουμε πὼς στὴν ἀρχὴ καὶ μέχρι τὸ 590 π.Χ. τὰ Πύθια γίνονταν κάθε ὀκτὼ χρόνια⁴⁸.

Τὴν ὑπαρξη ὁμως τῆς μεγαλύτερης αὐτῆς χρονικῆς μονάδος τῶν ὀκτὼ ἐτῶν στοὺς μυθικοὺς χρόνους, ρητὰ ἀναφέρουν καὶ ἀρχαῖα κείμενα. Εἶναι π.χ. γνωστὸ διτὶ γιὰ τὸν φόνο τῶν Σπαρτῶν (ἢ τοῦ Δράκοντος) ποὺ προκάλεσε ὁ Κάδμος, ὑποχρεώθηκε νὰ ὑπηρετήσει σὰν δοῦλος στὸν Ἀρη, ἓνα χρονικὸ διάστημα· Κάδμος δὲ ἀνθ' ὃν ἔκτεινεν ἀῖδιον ἐνιαυτὸν ἐθήτευσεν Ἀρει· ἦν δὲ ὁ ἐνιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη⁴⁹. Ἀπὸ τὸ ἀῖδιος ἐνιαυτὸς τοῦ χωρίου μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε διτὶ ἡ ὀκταετία εἶχε καὶ εἰδικὴ ὀνομασία, πράγμα ποὺ ἔχουν δεχθεῖ ὄρισμένοι ἐρευνητὲς⁵⁰ καὶ φαίνεται νὰ προκύπτει ἀπὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου· τὸν δὲ μέγαν ἐνιαυτὸν οἱ μὲν ἐν τῇ ὀκταετηρίδι τίθενται, οἱ δὲ ἐν τῇ ἐννεακαιδεκαιτηρίδι, οἱ δὲ ἐν τοῖς ἔξηκοντα ἐνὸς δέοντιν. Ἡράκλειτος, ἐκ μωρῶν ὀκτακισχιλίων ἥλιακῶν. Διογένης, ἐκ πέντε καὶ ἔξηκοντα καὶ τριακοσίων ἐνιαυτῶν τοσούτων ὅσων ὁ κατὰ Ἡράκλειτον ἐνιαυτός. Ἄλλοι δὲ δι' ἐπτακισχιλίων ψοζοί⁵¹. Φαίνεται διτὶ στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, μέγας ἢ ἀῖδιος ἐνιαυτὸς ἦταν ἡ ὀκταετηρίς, ποὺ μὲ διαφορὰ ὥρῶν ἐναρμόνιζε τὸ ἥλιακὸ καὶ σεληνιακὸ ἔτος. Μεταγενέστερα οἱ ἀστρονόμοι ὑπελόγισαν ἀκριβέστερα αὐτὴ τὴν σύμπτωση σὲ μεγαλύτερα χρονικὰ διαστήματα κι ἡ ὀνομασία παρέμεινε, ἐνῶ ταυτόχρονα οἱ φιλόσοφοι έδωσαν ἄλλη διάσταση στὸν μέγα ἐνιαυτόν⁵².

Ἡ ὑπαρξη τῆς χρονικῆς μονάδος τῶν ὀκτὼ ἐτῶν, ἵσως λανθάνει στὸ διάστημα τῶν 8.000 ἐτῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Πλάτων στὸν Τίμαιο του, γιὰ τὴν Ἀτλαντίδα⁵³. Ὁ, τι μιὰ μυθικὴ διήγηση, ἀόριστα, τοποθετεῖ πρὶν ἀπὸ «χίλια (μεγάλα) χρόνια», μοιάζει σὰν ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος νὰ τό χει μεταφράσει σὲ 8.000 κανονικὰ καὶ συγκεκριμένα χρόνια.

στὸ χωρίο εἰς Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, ἔ.ἄ. 440, 446 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Πίνδαρος*. *Μετάφραση* καὶ ἑρμηνευτικὰ (Ἀθῆναι 1960²) 334, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πάντως τὸ ἐνάτῳ ἔτει, ἑρμηνεύεται ἀπ' δλους, ὡς περίοδος ὀκτὼ ἐτῶν.

47. J.G. FRAZER, *op. cit.*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 78, 80, J. FONTENROSE, *op. cit.* 377, 458-461, Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, *Διόνυσος. Καταγωγὴ καὶ ἔξελιξη τῆς Διονυσιακῆς Λατρείας* (Ἀθῆναι 1971) 64.

48. J.G. FRAZER, *op. cit.* 80, J. FONTENROSE, *op. cit.* 456, 458, Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, ἔ.ἄ. 64.

49. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ, *Βιβλιοθήκη Μνημονική*, III, 24.

50. J.G. FRAZER, *op. cit.* 70, R. GRAVES, *op. cit.*, vol. I, 196, 219, 297, L. ROBIN, *La Pensée Grecque et les Origines de l'Esprit Scientifique* (Paris 1948) 76, 89, 418. Γιὰ τὸ great year/grande année ποὺ γράφουν οἱ συγγραφεῖς δὲν ἀναφέρουν πηγές, κι ἔτσι δὲν ξέρω ἂν στηρίζονται στὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Πλουτάρχου ἢ σὲ ἄλλα κείμενα.

51. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ τῶν Ἀρεσκόντων τοῖς Φιλοσόφοις*, II, 32 (892d), πρβ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Περὶ Ἐκλειστοπότων Χρηστηρίων*, 421c, ὅπου μνεία ἐνιαυτῶν μεγάλων, χωρίς νὰ καθορίζεται ἡ χρονικὴ τους διάρκεια. Ἡ φράση οἱ δὲ ἐν τοῖς ἔξηκοντα ἐνὸς δέοντιν τοῦ Πλουτάρχου, προφανῶς ὑπονοεῖ τὸν Χίο ἀστρονόμο Οἰνοπίδη, γιὰ τὸν ὅποιο ξέρουμε διτὶ ἐγγράψας ἐν αὐτῷ [χαλκοῦ γραμματεῖον] τὴν ἀστρολογίαν τῶν ἐνὸς δεόντων ἔξηκοντα ἐτῶν, φήσας τὸν μέγαν ἐνιαυτὸν εἶναι τοῦτον (ΑΙΓΑΙΑΝΟΥ, *Ποικίλη Ἰστορία*, I, 7).

52. Σύμφωνα μὲ διτὶσμένους συγγραφεῖς ὁ μεγάλος ἐνιαυτός, «période cosmique au terme de laquelle l'Univers se renouvelle entièrement, est une conception surtout Pythagoricienne et Stoïcienne», σχετ. βλ. R. FLACELIÈRE, *Sur la Disparition des Oracles* (Paris 1947) 241, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

53. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Τίμαιος* ἢ *Περὶ Φύσεως*, 23e: *Τῆς δὲ ἐνθάδε διακοσμήσεως παρ' ἡμῖν ἐν τοῖς ἱεροῖς γράμμασιν ὀκτακισχιλίων ἐτῶν ἀριθμὸς γέγραπται*.

Όλα τὰ παραπάνω, εἶναι θέματα σχεδὸν στὸ σύνολό τους μελετημένα, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, εὐρύτατα γνωστὰ στὸν ἐπιστημονικὸν κόσμο, ἀπὸ τὴν πραγματικὰ τεράστια σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐκεῖνο ὅμως, πού, τουλάχιστον ἀπ' ὅ, τι ξέρω, δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ συσχετισθεῖ μέχρι σήμερα μὲ τὸν ὀκταετὴν κύκλο, εἶναι ὅτι κάθε ὀκτὼ χρόνια ἀκριβῶς, δὲν ἔχουμε μόνο ταυτόχρονη ἔναρξη τροπικοῦ ἔτους καὶ συνοδικοῦ μηνός, ἀλλὰ καὶ ἀνωτέρα σύνοδο τῆς Ἀφροδίτης⁵⁴, τοῦ τρίτου σὲ λαμπρότητα οὐρανίου σώματος⁵⁵. Φυσικὰ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀνωτέρας συνόδου ὁ πλανήτης εἶναι ἀόρατος, ἐπειδὴ βυθίζεται στὴν ἡλιακὴν ἀκτινοβολίᾳ· τότε δὲ Ἡλιος καὶ ἡ Ἀφροδίτη «ἀνατέλλουν καὶ δύουν μαζὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, σχεδὸν ταυτοχρόνως, ὅπότε τὸ ἔντονον ἡλιακὸν φῶς τὴν ἀποκρύπτει»⁵⁶. Ὁταν ἐπανεμφανίζεται ὅμως, γιὰ τὸν παρατηρητὴν «ὅτι Ἡλιος καὶ ἡ Ἀφροδίτη εἶναι εἰς τὴν ἴδιαν εὐθείαν· φαίνεται δηλαδὴ ὅτι δῆθεν συνοδοιποροῦν δὲ Ἡλιος καὶ ἡ Ἀφροδίτη». Ἐπομένως ὅταν συμβαδίζουν οἱ δύο πλανῆται [Γῆ καὶ Ἀφροδίτη] ἔχομεν καὶ σύνοδον φαινομενικὴν Ἀφροδίτης καὶ Ἡλίου»⁵⁷. Ὁταν αὐτὸς συμπέσει μὲ νέα σελήνη (ἀρχὴ συνοδικοῦ μηνός) καὶ ἀρχὴ τροπικοῦ ἔτους – ἀνεξάρτητα ἀν τὴν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους τοποθετεῖται χειμώνα, ἄνοιξη ἡ φθινόπωρο – τότε ἔχουμε μιὰ ἔξαιρετικὴ σύμπτωση, ποὺ θὰ ἐπαναληφθεῖ μόνο μετὰ ἀπὸ ὀκτὼ χρόνια ἀκριβῶς.

Οπως εἶναι γνωστό, ἡ διάρκεια τῆς συνοδικῆς περιόδου τῆς Ἀφροδίτης εἶναι 583,916667 ἡμέρες καὶ τοῦ τροπικοῦ ἔτους 365,24219879, ποὺ μὲ παρατηρουμένη διαφορὰ 0,53'' ἀνὰ αἰώνα, δίνει διάρκεια τροπικοῦ ἔτους στὸ 1000 π.Χ. 365,242014 ἡμέρες. Στὴν χρονικὴν αὐτὴν περίοδο τῶν ὀκτὼ ἔτῶν (= 2921,9361176 ἡμέρες), ἡ σελήνη ἔχει συμπληρώσει 98,938896 συνοδικοὺς μῆνες καὶ θέλει περίπου 43 ὥρες γιὰ ν' ἀρχίσει τὴν νέα της φάση, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη ἔχει συμπληρώσει 5,004029 συνοδικὲς περιόδους, δηλαδὴ πέρασε ἀπὸ στιγμὴν ἀνωτέρας συνόδου, μόλις πρὸ 56 ὥρῶν⁵⁸.

Τὰ παραπάνω σημαίνουν ὅτι ἐὰν σὲ κάποια χρονικὴ στιγμὴ ἔχουμε ἔναρξη τροπικοῦ ἔτους καὶ συνοδικοῦ μηνός, καὶ ταυτόχρονα πρώτη ἐπανεμφάνιση τῆς Ἀφροδίτης μετὰ τὴν ἀνωτέρα σύνοδο της, μετὰ ὀκταετίαν ἡ Σελήνη θὰ χρειάζεται 43 ὥρες γιὰ ν' ἀρχίσει τὴν νέα της φάση, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη θὰ ἔχει ἐπανεμφανισθεῖ μόλις πρὸ 56 ὥρῶν, συμβαδίζοντας μὲ τὸν Ἡλιο φαινομενικά. Οἱ διαφορὲς αὐτές, ποὺ σ' αὐτές τὶς τιμὲς δὲν γίνον-

54. Φυσικὰ κάθε ὀκτὼ χρόνια (όχι ὅμως τὸ ἴδιο ἔτος) ἔχουμε καὶ κατωτέρα σύνοδο τοῦ πλανήτου, ποὺ μπορεῖ νὰ συμπέσει μὲ ταυτόχρονη ἔναρξη τροπικοῦ ἔτους καὶ συνοδικοῦ μηνός, τότε ὅμως ὁ πλανήτης εἶναι ἀόρατος, ἐπειδὴ στρέφει πρὸς τὴν Γῆ τὸ μὴ φωτιζόμενο ἡμισφαίριο του.

55. «Ἄς σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἀποχὴν της, τότε ποὺ ἡ Ἀφροδίτη ἔχει καὶ τὴν μέγιστη λαμπρότητά της, ἀντικείμενα, ποὺ φωτίζονται ἀπὸ τὸ φῶς της, ρίπτουν σκιὰν» (Κ.Σ. ΧΑΣΑΠΗ, *Λαϊκὴ Ἀστρονομία* [*Ἀθῆναι 1957*] 201, πρβ. B. FARRINGTON, *Greek Science* [Harmondsworth Middlesex 1966°] 226).

56. Κ.Σ. ΧΑΣΑΠΗ, ἐ.ἄ. 201.

57. Κ.Σ. ΧΑΣΑΠΗ, ἐ.ἄ. 171.

58. Γιὰ τοὺς προκαταρκτικοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς μελέτης, τὶς τιμὲς τοῦ τροπικοῦ ἔτους, τοῦ συνοδικοῦ μηνός (σήμερα), τῆς συνοδικῆς περιόδου τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς αἰώνιας ἐπιταχύνσεως (γιὰ τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ συνοδικοῦ μηνός στὶς ἀρχές τῆς αὐτοῦ χιλιετηρίδος π.Χ.) πῆρα ἀπὸ τὴν *Λαϊκὴ Ἀστρονομία* τοῦ Κ.Σ. ΧΑΣΑΠΗ, ποὺ τὴν τελευταία στιγμὴ ἤλεγχα ἡ διόρθωσα μὲ τιμὲς ποὺ μοῦ ἔδωσε ἐγγράφως (ἀρ. πρωτ. 140/3.3.1983) τὸ Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν. Τὸν συνοδικὸν μῆνα στὸ 1000 π.Χ. καὶ μὲ αἰώνια ἐπιτάχυνση 6,18'' ἀνὰ αἰώνα, ὑπελόγισα σὲ 29,5327349 ἡμέρες.

ται ἀντιληπτὲς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς ὑπαίθρου, αὐξάνονται στὸ πέρασμα τῶν ὁκταετιῶν, παίρνοντας μέγιστες τιμὲς μεταξὺ ὄγδοης καὶ ἐνάτης ὁκταετίας, στὴν διάρκεια μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς δηλαδή.

Τὴν παραπάνω ἄποψή μου ἐνισχύουν καὶ παράλληλα ἀπὸ τὴν προκολομβιανὴ Ἀμερικὴ. Στοὺς Ἀζτέκους, ὅπου ἡ Ἀφροδίτη εἶχε ἐκτεταμένη λατρείᾳ⁵⁹ καὶ ὄρισμένες φορὲς ταυτιζόταν μὲ τὸν Κουετζαλκοάτλ⁶⁰, ἡ συνοδικὴ της περίοδος ἦταν μὲ ἀκρίβεια γνωστὴ⁶¹ καὶ μάλιστα, κάθε ὁκτὼ χρόνια, ὑπῆρχαν εἰδικὲς καὶ ἴδιαίτερης σημασίας τελετές⁶². Ὁ μὲ ἀκρίβεια ὅμως ὑπολογισμὸς τῆς συνοδικῆς περιόδου τῆς Ἀφροδίτης εἶχε γίνει ἥδη ἀπὸ τοὺς προγενέστερους Μάγια⁶³, ποὺ ὀνόμαζαν τὸν πλανήτη Chak Noh Ek⁶⁴, καὶ ποὺ – εἰναι πραγματικὰ ἐκπληκτικὸ – εἶχαν ἥδη παρατηρήσει ὅτι περίοδος ὁκτὼ ἥλιακῶν ἐτῶν, ἔχει τὴν ἴδια διάρκεια μὲ πέντε συνοδικὲς περιόδους τῆς Ἀφροδίτης⁶⁵.

Ἡ τέτοια, κάθε ὁκτὼ χρόνια ἀστρονομικὴ σύμπτωση, καὶ μάλιστα συνδεδεμένη μὲ ἀνανέωση, διαδοχὴ ἢ καθιέρωση τῆς βασιλείας, μπορεῖ νὰ δώσει νέες ἐρμηνεῖες στὴν γνωστὴ «présentation», τοῦ βασιλιᾶ δηλαδή, ποὺ κρατώντας συνήθως τὸν διάδοχο ἀπὸ τὸ χέρι, τὸν παρουσιάζει μὲ τὴν συνοδεία ἱερέα στὸν Θεὸν ἢ τοὺς Θεούς, ἐνῷ ταυτόχρονα, πάνω, συμβολικὰ παριστάνονται ὁ Ἡλιος, ἡ Σελήνη καὶ τὸ Ἀστρο (Ἀφροδίτη). Τέτοιες παραστάσεις ἔχουμε στὸν χῶρο τῆς Δυτικῆς Ἀσίας, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς γ' μέχρι τὶς ἀρχὲς τῆς α' χιλιετηρίδος π.Χ. Οἱ παραστάσεις, κυρίως σὲ γλυπτὰ καὶ Kudurru⁶⁶, ἀλλὰ καὶ κυλίνδρους⁶⁷, εἰκονίζουν σχεδὸν πάντα τὰ τρία αὐτὰ οὐράνια σώματα ποὺ συμβολίζουν τὴν Μεγάλη Τριάδα τῆς Ἰστάρ, τοῦ Σίν καὶ τοῦ Σαμὰς (ἢ Μαρδούχ). Τοῦτα τὰ μεγάλα ἀστρικὰ σύμβολα, σὲ μιὰ ὅμοια παράσταση, βρίσκουμε καὶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια, ὅπως π.χ. σὲ στήλη ἀπὸ βασάλτη τοῦ Στ' αἰώνα π.Χ. ἀπὸ τὸ Haran τῆς

59. G.C. VAILLANT, *The Aztecs of Mexico* (Harmondsworth Middlesex 1956⁶) 174.

60. G.C. VAILLANT, *op. cit.* 170, 174, J. SOUSTELLE, *The Daily Life of the Aztecs on the Eve of the Spanish Conquest* (Harmondsworth Middlesex 1964²) 118, 129, M. BRION, Ἡ Ἀνάσταση τῶν Νεκρῶν Πολιτειῶν (μετάφρ. Ἀ. Μοσχοβάκη) (Ἀθῆναι 1963) 289. Γιὰ τὸν Κουετζαλκοάτλ, μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες θεότητες τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς, καὶ σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα, βλ. F. GUIRAND κ.ἄ., *Παγκόσμιος Μυθολογία* (μετάφρ. N. Τετενέ) (Ἀθῆναι 1953) 635 κέ., M. BRION, ἐ.ἀ. 288-290.

61. 584 ἡμέρες, ἔναντι 583,92· G.C. VAILLANT, *op. cit.* 194, J. SOUSTELLE, *op. cit.* 121.

62. G.C. VAILLANT, *op. cit.* 194.

63. V. VON HAGEN, *World of the Maya* (New York 1960) 178, M. BRION, ἐ.ἀ. 228.

64. V. VON HAGEN, *op. cit.* 178.

65. M. BRION, ἐ.ἀ. 229.

66. Ἐνδεικτικά: A. CHAMPDOR, *Babylone et Mésopotamie* (Paris 1953⁵) 153, R. HUYGHE e.a., *Encyclopedia of Prehistoric and Ancient Art* (London 1967) 140 (fig. 216), P. LABERENNE, «Astronomiques dans l'Antiquité», *Archeologia*, no. 15 (Mars - Avril 1967) 8, W. ORTHMANN, *Der Alte Orient* (Berlin 1975) Abb. 191, 197, 248, SS. 306 (Fig. 93), 319 (Fig. 99d), G. PERROT - Ch. CHIPIEZ, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*, tome II (*Chaldée et Assyrie*) (Paris 1884) figs. 10, 71, 301, 350, *Encyclopedia of World Art*, vol. II (London 1960) pl. 20a, F. GUIRAND, ἐ.ἀ. 123, 128, 129.

67. M.-L. VOLLENWEIDER, *Musée de Genève. Catalogue Raisonné des Sceaux, Cylindres et Intailles*, vol. I (Genève 1967) pl. 18.

σημερινής Τουρκίας, όπου είκονίζεται ό βασιλιάς Nanonibus⁶⁸. Μιὰ ἀνάλογη παράσταση τῶν τριῶν ἀστρικῶν συμβόλων, κι ἵσως γιὰ τελευταία φορά, ἔχουμε σὲ ἐπίχρυσο ἀργυρὸ δίσκο τοῦ Β' ἢ Α' π.Χ. αἰώνα, ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ "Αι-Χανούμ τῆς Βακτρίας, ὃπου ὅμως εἰκονίζεται ἡ Νίκη, ἡ Κυβέλη καὶ οἱ Ἱερεῖς τῆς"⁶⁹.

"Υστερα ἀπὸ ὅσα ἀναπτύχθηκαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὀκταετηρίς, πραγματικὰ βασίζεται στὶς ἀστρονομικὲς συμπτώσεις πεὺ ἔξετάσαμε. Συμπτώσεις ποὺ οἱ ἀρχαῖοι πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ εἶχαν προσέξει. Ἡ σύνδεση τῆς ὀκταετηρίδος μὲ τὸν βασιλικὸ θεσμό, τὴν πτώση ἀρχόντων καὶ βασιλιάδων ἢ τὴν ἀνανέωση τῆς ἔξουσίας τους, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει. "Εξω ἀπὸ τοὺς λιμοὺς καὶ τοὺς λοιμούς, κάθε διοσημεία, κάθε σημάδι θεϊκὸ στὸν οὐρανό, μποροῦσε νὰ προκαλέσει ἀναστάτωση στὴν ἔξουσία τὴν βασιλική. Εἴδαμε τὰ ὅσα συνέβησαν μὲ τὸν Ἀγι τῆς Σπάρτης τὸν Γ' π.Χ. αἰώνα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ κατὰ φύσιν λαούς· τὸ πέσιμο ἐνὸς μετεωρίτη μπορεῖ νὰ προκαλέσει καὶ τὸ πέσιμο τοῦ βασιλιᾶ⁷⁰. Ἐξ ἄλλου θείαις γὰρ φύσεσιν ἥλιον καὶ σελήνης ἐπακολουθοῦσιν ἐκλεψεις, αἱ δὲ μηνύματά εἰσιν ἢ βασιλέων τελευτῆς ἢ πόλεων φθορᾶς⁷¹. Στὶς Ἰνδίες μέχρι τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, δρισμένοι βασιλεῖς κινδύνευαν νὰ χάσουν τὸν θρόνο τους, ὅταν ὁ πλανήτης Δίας βρισκόταν σὲ κάποια εἰδικὴ σχέση μὲ τὴν Γῆ⁷². Οἱ Ἀραυκανοὶ (Araucanians) τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς, πίστευαν ὅτι «ἡ ἐρυθρὰ σελήνη ἦτο ἔνδειξις θανάτου μεγάλης προσωπικότητος»⁷³. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία ἔρουμε ἐπίσης, τὸ ἐπεισόδιο τῆς χρυσῆς ἀμνάδας μὲ τὸν Θυέστη καὶ τὸν Ἀτρέα, καὶ τῆς βασιλείας ποὺ ἄλλαξε χέρια ὅταν ὁ ἥλιος βγῆκε ἀπὸ τὴν Δύση⁷⁴. Κι ἡ δοξασία ἐπιβιώνει, γιὰ νὰ φτάσουμε μέχρι τὴν ἀπειλούμενη βασιλοκτονία, ἐπειδὴ

οἱ ἥλιοι ἐσταμάτησε, δὲν πάει νὰ βασιλέψει⁷⁵

ποὺ βρίσκουμε σὲ ποίημα τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, βασισμένο σὲ ἡπειρωτικὸ παραμύθι.

Αθήνα

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

68. W. ORTHMANN, *op. cit.*, Abb. 251, *Encyclopedia of World Art*, vol. I (London 1959) pl. 298b.

69. Γ. ΠΟΥΓΚΑΤΣΕΝΚΟΒΑ, Ἡ Τέχνη τῆς Βακτρίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κουσάνων (ρωσικά, μὲ ἀγγλικὴ περιληψη) (Μόσχα 1979) 146 (εἰκ. 169), 157-158.

70. J.G. FRAZER, *op. cit.*, vol. IV (*The Dying God*) (London 1980¹²) 61.

71. Π. ΛΕΚΑΤΣΑ, Πίνδαρος. *Μετάφραση καὶ Ἐρμηνευτικά* (Αθῆναι 1960²) 312.

72. J.G. FRAZER, *op. cit.* 49, 69.

73. F. GUIRAND, ἐ.ἀ. 655.

74. Τοῦτος ὁ παλιὸς μυκηναϊκὸς μύθος, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι ἀρχαῖοι μύθοι, ἐπεβίωσε χιλιετηρίδες, κι ἔτσι σὲ κυπριακὸ χειρόγραφο βρίσκουμε: Ἡλιον βαίνειν ἐκ δυσμῶν, ἀρχῆς φθορά. Ὅταν οἱ ἥλιοι ἔρχεται ἀπὸ τὴν δύσιν, εἶναι ἀπώλεια βασιλείας (Γ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, «Ὀνειροκριτικά», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ*, τ. Α' [1966] 90).

75. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, «Τὸ Στοιχεῖο τῆς Βασιλοκτονίας σ' ἑνα ποίημα τοῦ Κρυστάλλη», *Παρνασσός*, τ. Κ' (1978) 408, ὅπου ὀλόκληρο τὸ ποίημα μὲ σχετικὴ ἀνάλυση.

«ΙΜΕΡΟΕΙΣ ΓΟΟΣ»

ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΣΤΗΝ ΤΡΑΓΙΚΗ «ΚΑΘΑΡΣΗ»

Συχνά στήν Ἰλιάδα και τήν Ὀδύσσεια περιγράφονται συγκινησιακές καταστάσεις. Είδικότερα, τὸ πένθος γιὰ τὸ θάνατο ἀγαπητοῦ συντρόφου ἐκδηλώνεται κατὰ ποικίλους τρόπους¹, πρὸ πάντων δμως μὲ τὰ δάκρυα και τὴ φωνητικὴ κλίμακα τῶν θρήνων ποὺ διαφοροποιοῦνται μὲ τὰ ρήματα: στενάχειν, κλαίειν, ὀλοφύρεσθαι, μινυρίζειν, ὁδύρεσθαι, μύρεσθαι, γοήμεναι, κωκύειν κλπ.

Οἱ γόοι και τὰ δάκρυα ἔχουν τὴν ἔννοια τῆς προσφορᾶς, ποὺ ὀφείλεται στοὺς ἐκλιπόντες – εἶναι τὸ γέρας θανόντων², ὅπως τονίζει ὁ Πηλείδης ἀπευθυνόμενος στοὺς Μυρμιδόνες (Ψ 9):

Πάτροκλον κλαίωμεν ὃ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων.

Τὸ ἴδιο χρέος τῶν ἐπιζώντων ἀναφέρει και στήν Ὀδύσσεια ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀμφιμέδοντα (ω 120: κατθέμενοι γοάοιεν ὃ γὰρ γέρας ἐστί...) και ὁ Λαέρτης μιλώντας στὸν ἄγνωστο ἐπισκέπτη (ω 295-6): (οὐδ' ἄλοχος Πηνελόπεια) κώκυσ' ἐν λεχέεσσιν ἐὸν πόσιν, ὡς ἐπεώκει, ὀφθαλμοὺς καθελοῦσα· τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων.

“Ἄς σημειωθεῖ πῶς ὅ,τι ἐδῶ προσδιορίζεται ὡς γέρας (= τὸ) δὲν ἀναφέρεται στὸ καθελοῦσα – ὅπως ἐσφαλμένα ἐρμηνεύεται – ἀλλὰ στὸ βασικὸ ρῆμα κώκυσ’. ”Αλλωστε τὸ ὑστατὸ καθῆκον τῆς Πηνελόπης πρὸς τὸν ὑποτιθέμενο νεκρὸ σύζυγό της τονίστηκε νωρίτερα μὲ τὴν προσθήκη τοῦ ὡς ἐπεώκει.

Θέμα τῆς παρούσας ἔρευνας εἶναι μιὰ ἰδιότυπη ἐκδοχὴ τοῦ θρήνου, ποὺ ἐμφανίζεται πρῶτα στήν δημητρικὴ ποίηση κι ἐπιβιώνει στοὺς τραγικούς ὥσπου νὰ γίνει ἀντικείμενο ἡθικοῦ και φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ κατὰ τὸν 5ο και 4ο π.Χ. αἰ.

‘Ομηρικὰ ἐπίθετα, ποὺ ἐκφράζουν μίσος, φρίκη και ἀποστροφὴ κατὰ κανόνα προσδιορίζουν τοὺς γόους και τοὺς κλαυθμούς: κρυερός, στυγερός, ὀλοός, ὀιζυρός, πολυδάκρυντος, δακρυόεις και, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ἐπαράτου», ἀρητός³. Τὰ ἴδια ἐπίθετα (ἐκτὸς τοῦ ἀρητὸς) συνάπτονται μὲ τὸν “Ἀδη, τὸν πόλεμο, τὶς μάχες, τὸ ρίγος τοῦ τρόμου και τὸ ἔρεβος τοῦ θανάτου.

‘Η φρίκη, δηλαδή, τῶν συμφορῶν προεκτείνεται και στὶς ψυχοσωματικὲς ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων, ποὺ δέχονται τὰ πλήγματα. ‘Ωστόσο, ὑπάρχουν ἀξιόλογες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸν κανόνα:

1. Βλ. G. MYLONAS, *Burial Customs* (A. WACE – E. STUBBINGS, *A Companion to Homer* (London 1962) 478 κέ.

2. ”Ἐτσι χαρακτηρίζονται και ὁ τύμβος, ἡ στήλη (Π 475 = 675) ἀλλὰ και ἡ κουρὰ τῶν πενθούντων (δ 197-8). Στὴν «Πατρόκλεια» δ Ζεὺς τιμᾶ τὸ μελλοθάνατο γιό του Σαρπηδόνα βρέχοντας αίματοέσσας ψιάδας (Π 459-60).

3. Σχετικὰ μὲ διαφορετικὴ γραφὴ στοὺς κώδικες και ἄλλη σημασία βλ. παρακάτω.

Μόλις ή Κίρκη ξανάδωσε τὴν ἀνθρώπινη μορφὴ στοὺς ἔταιρους τοῦ Ὀδυσσέα κι ἀναγνώρισαν τὸν ἀρχηγὸν τους «γλυκὸς καημὸς ἐπιασε δὲ λυγμοὺς κι ὀλόγυρα τὸ κτήριο ἀντιλάλησε ἀπὸ τοὺς βόγγους τῶν» (κ 398-9):

πᾶσιν δ' ἴμερόεις ὑπέδυν γόος, ἀμφὶ δὲ δῶμα
σμερδαλέον κονάβιζε.

‘Η αἰσθηση τῆς ἀνέλπιστης ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν ὑπόσταση τοῦ κτήνους γεμίζει τὶς ψυχὲς μὲ ἄφατη εὐφροσύνη, ποὺ ξεχύνεται σὲ κλάμα. Τέτοιος «γόος» φαίνεται πράγματι πολυπόθητος – ἴμερόεις⁴.

Εἶναι σημαντικὸ πὼς τὸ ἐπίθετο ἔχει κυρίως τὴ θέση του δίπλα στοὺς παράγοντες ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας ἥ αἰσθητικῆς ἀπολαύσεως: στήθη ἴμερόεντα, χρὼς ἴμερόεις, ἴμερόεντα ἔργα γάμοιο, χορὸς ἴμερόεις, ἴμερόεσσα ἀοιδὴ κλπ.

Παρόμοια διάχυση⁵ χαρᾶς συμβαίνει στὸν Τηλέμαχο μόλις πείστηκε γιὰ τὴν παρουσία τοῦ πατέρα του (π 214-20):

ἀμφιχυθεὶς πατέρ' ἐσθλὸν ὁδύρετο δάκρυα λείβων
ἀμφοτέροισι δὲ τοῖσιν ὑφ' ἴμερος ὠρτο γόοιο
κλαῖνον δὲ λιγέως ...

‘Ανάλογη σκηνὴ ἀναγνωρισμοῦ παρακολουθοῦμε στὴ Μνηστηροφονία. Οἱ γυναῖκες τοῦ ἀνακτόρου ἀγκαλιάζουν καὶ φιλοῦν τὸν Ὀδυσσέα. Τότε «ὅλογλυκος τὸν πῆρε ἐκεῖνον πόθος⁶ γιὰ κλάματα καὶ βόγγους, τὶ ὅλες τους τὶς γνώριζε ἥ καρδιά του» (χ 500-1):

τὸν δὲ γλυκὺς ἴμερος⁷ ἥρει
κλαυθμοῦ καὶ στοναχῆς ...

Στὰ τρία χωρία τῆς Ὀδύσσειας τὰ ἀνάμεικτα συναισθήματα τῶν ἐπωδύνων ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς ὑπέρμετρης εὐφροσύνης τῆς στιγμῆς βρίσκουνε διέξοδο στὸ κλάμα, ποὺ τὸ αἰσθάνονται ως «ἴμερόεν». Ἀντίστροφη ἀναλογία συστατικῶν στοιχείων παρουσιάζει ὁ κλαυσίγελως⁸ τῆς Ἀνδρομάχης, ποὺ ἀποχωρίζεται τὸν Ἐκτορα παίρνοντας τὸν Ἀστυάνακτα στὴν ἀγκαλιά της (Ζ 484): δακρυόν γελάσασα.

‘Υπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ ἐπίθετο ἀρητὸς (γόος) σημαίνει τὸν «εὔκταῖον» ἥ «ἥδυν» ἔχουν ἐδῶ τὴ θέση τους μερικοὶ σχετικοὶ στίχοι τοῦ Ὁμήρου: ὁ Εὐφορβος ὑπενθυμίζει

4. Πρβ. EBELING: «desiderium movens, exoptatus, valde desideratus, suavis» καὶ LSJ: «exciting desire, lovely, charming». Κατὰ βάση τὸ ἐπίθετο δείχνει αὐτοπάθεια: ἐμπνέοντας πόθο αὐτόματα γίνεται στόχος ἐπιθυμίας τοῦ ἄλλου. Δὲν εὐσταθεῖ λοιπὸν ἡ διάκριση (στὸ K 398) τοῦ «ἐνεργητικοῦ» (EBELING, καὶ MERRY-RIDDELL, *Homer's Odyssey* I (Oxford 1886) 428: «longing», «yearning»).

5. Τὸ φαινόμενο τῶν «δακρύων χαρᾶς» ἔξηγεῖται ἀπὸ τὸν σχολιαστὴ τοῦ Πινδάρου (Πινδ. 4,217 DRACHMANN 2,128,1) μὲ χωρίο ἀδήλου δράματος τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου προβάλλεται ἡ θεωρία ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο τῶν «φρενῶν»

τὸ τέρπον καὶ τὸ πημαῖνον + φύει +
δακρυρροεῖ γοῦν καὶ τὰ καὶ τὰ τυγχάνων

(ST. RADT, *Tr. Gr. Fragm.* 4, *Sophocles* (Göttingen 1977) ἀπ. 910).

6. Μτφ. N. Καζαντζάκη-Ι.Θ. Κακριδῆ (Αθήνα 1968), 301.

7. Μὲ τὴν ἴδια ἔκφραση (γλυκὺς ἴμερος) ἀποδίδεται ἡ νοσταλγία τῆς Ἐλένης γιὰ τὸν Μενέλαο, τοὺς γονεῖς καὶ τὴν πατρίδα της (Γ 139 - 40), ὥπως καὶ ὁ ἐρωτικὸς πόθος τοῦ Πάρη (Γ 446) καὶ τοῦ Διὸς (Ξ 328).

8. «Unter Tränen lächelnd: auch in der Mutterfreude konnte sie den Schmerz nicht ganz bezwingen» (K. AMEIS - C. HENTZE, *Homers Ilias* 2 (Leipzig-Berlin 1927⁸) 134).

στὸν Μενέλαο τὸ φόνο τοῦ Ὑπερήνορα, ποὺ βύθισε στὴ θλίψη τοὺς οἰκείους του (P 37): ἀρητὸν δὲ τοκεῦσι γόνον καὶ πένθος ἔθηκας. Πολλοὶ κώδικες τῆς Ἰλιάδας παρέχουν τὴ γραφὴ ἄρρητον, ποὺ ἀπαντᾶται καὶ σ' ἓνα στίχο τῆς Ὀδύσσειας (ξ 466) μὲ τὴ σημασίᾳ τοῦ «μὴ λεχθέντος» – ὅχι τοῦ «ἀνείπωτου», «ἀπερίγραπτου», «ὑπέρμετρου» κλπ., ὅπως θὰ ταίριαζε στὰ συμφραζόμενα τοῦ P 37. Ὑπολείπεται λοιπὸν ὁ ἄλλος τύπος ἄρητόν, τὸν ὅποιον ἀρχαῖα σχόλια καὶ λεξικογράφοι ἐρμηνεύουν εἴτε α) ὡς «ἐπάρατος, ἐπιβλαβής», εἴτε β) ὡς «ἡδὺς καὶ εὐκταῖος» μὲ τὴ διευκρίνηση ὅτι «θέλει γάρ εἰπεῖν ὅτι τοῖς δι' ὑπερβολὴν φιλοστοργίας γονεῦσιν ἀπολέσασι τοὺς γεννηθέντας ἥδυν καὶ αίρετὸν κλαίειν καὶ θρηνεῖν»⁹.

Τὴν ἄποψη τῶν σχολιαστῶν ἀποδέχτηκε παλαιότερα καὶ ὁ Faesi¹⁰ ἐπικαλούμενος τὸ πολυάρητος τοῦ τ 404. Ὁ Leaf¹¹ προκρίνει τὸ ἄρρητον μὲ τὴν ἔννοια «unspeakable», ἐνῶ γιὰ τὸν ἐναλλακτικὸ τύπο ἄρητὸν προτείνει τὴν ἐρμηνεία: «Thou hast brought on his parents the woe for which thou hast prayed (against them)». Καὶ ἂν ἀκόμα πιστευθεῖ ὅτι προσαρμόζεται στὸ P 37, ἡ ἀπόδοση τοῦ Leaf εἶναι ἀτοπη στὸ μοιρολόι τῆς Ἀνδρομάχης γιὰ τὸν Ἐκτορα (Ω 741). Μένει λοιπὸν ὡς μόνη δυνατότητα ἡ ἔννοια «καταραμένος» (γόος), ποὺ ἄλλωστε συνάδει μὲ τοὺς γνωστοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ θρήνου (στυγερός, ὀλοὸς κλπ.).

Οἱ ἴμεροις γόοιο ὑφέρπει, διεγείρεται ἡ κυριεύει τὸ θυμικὸ χῶρο τοῦ ἀτόμου (ὑπέδν¹², ὥρτο, ἥρει¹³ κλπ.). Τὴν ὑποκίνηση τοῦ θρήνου – ποὺ ἄλλοτε ὀφείλεται σὲ προσωπικὴ ὁδύνη ἄλλοτε σὲ συναισθηματικὸ ταυτισμὸ¹⁴ μὲ τὸν ἀλγοῦντα – ἐκφράζουν ἐτυμολογικῶς συγγενῆ ρήματα, ὅρινω, ὅρνυμι, ἐνόρνυμι, τὰ ὅποια κυριολεκτοῦνται στὴν ἀναταραχὴ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως (ἀνέμου, πόντου κλπ.).

Γνώρισμα κοινὸ τῶν θλιβερῶν σκηνῶν εἶναι ἡ γενίκευση τῶν θρήνων στὸν ἀνθρώπινο περίγυρο:

Μετὰ τὸν ἀποχωρισμό της ἀπὸ τὸν Ἐκτορα ἡ Ἀνδρομάχη μεταδίδει τὴν ἀθυμία της στὸ πλῆθος τῶν ἀμφιπόλων (Ζ 499-500):

τῆσιν δὲ γόνον πάσησιν ἐνῶρσεν.

αἱ μὲν ἔτι ζωὸν γόνον Ἐκτορα ὦ ἐνὶ οἴκῳ.

Οταν στὴν ἀρχὴ τοῦ Ψοὶ Μυρμιδόνες πάνω στ' ἄρματα παρελαύνουν τελετουργικὰ

9. ΑΠΟΛΛ. ΣΟΦ. Λεξ. Ὄμηρ. I. BEKKER (Berol. 1833), 43,24, πρβ. ERBSE, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem IV* (1975), Σχολ. Α: εὐχὴν ἥγεῖσθαι τὸ θρηνεῖν τὸν ἑαυτῶν παῖδα καὶ ἔχειν ἐξουσίαν σχολάζειν γόνις καὶ θρήνοις.

10. Homers *Iliade* (Berlin 1886°) 178: «eigentlich: Klage und Trauer hast du seinen Eltern erwünscht gemacht, d.h. das Verlangen, die Sehnsucht nach Trauer, das Bedürfnis der Selben in Ihnen erweckt (den ίμερος γόου)».

11. *The Iliad II* (London 1900 - 1902²) 221.

12. Κάτι ἀνάλογο εἶναι τὸ διῆλθε, πρβ. ΣΟΦ. *Tραχ.* 476-7: ταῦτης ὁ δεινὸς ίμερος ποθ' Ἡρακλῆ διῆλθε, ΕΥΡΙΠ. *Ικέτ.* 288: κάμε γάρ διῆλθέ τι.

13. Ἀλλὰ καὶ σίτον...γλυκεροῦ περὶ φρένας ίμερος αἴρει (Λ 89).

14. Πρβ. Δ. ΚΟΥΡΕΤΑ, Πῶς παράγεται ἡ ψυχοκαθαρτικὴ ἐπίδραση τῆς τραγωδίας (*Διαλέξεις τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου Γ'*, Αθῆναι 1963) 5.

γύρω ἀπὸ τὸ φέρετρο τοῦ Πατρόκλου, ἡ συναλγία τῆς Θέτιδας¹⁵ γεννᾷ τὴν ἐπιθυμία νὰ κλάψουν (Ψ 13-4):

οἱ δὲ τρὶς περὶ νεκρὸν ἐύτριχας ἥλασαν ἵππους
μυρόμενοι μετὰ δέ σφι Θέτις γόον ἴμερον ὠρσεν.

Ἄργοτερα, μὲ τὴν ἀφήγηση¹⁶ τῆς νυκτερινῆς ὁπτασίας τοῦ Πατρόκλου, δὲ Ἀχιλλέας ἀναρριπίζει τὴν τάση τους γιὰ θρῆνο (Ψ 108):

τοῖος δὲ πᾶσιν ὑφ' ἴμερον ὠρσε γόοιο.

Ο στίχος ἐπαναλαμβάνεται σὲ λίγο (Ψ 153) γιὰ νὰ περιγράψει τὴ συγκίνηση ἀπὸ τὴ χειρονομία τοῦ ἀρχηγοῦ, ποὺ ἀπιθώνει τὰ κομμένα μαλλιά του στὶς παλάμες τοῦ νεκροῦ. Τὸν ἴδιο φραστικὸ τύπο, μ' ἐλάχιστες παραλλαγές, συναντοῦμε στὴν Ὁδύσσεια:

Ἡ Πηνελόπη μὲ συγκίνηση ἀκούει τὴν ἀφήγηση τοῦ ξένου, ποὺ δῆθεν περιποιήθηκε τὸν Ὁδύσσεα στὴν Κρήτη. Ὄταν τὰ «σήματα» ποὺ προσάγει τεκμηριώνουν τὴν ἴστορία του, δὲ θρῆνος της ἀναζωπυρώνεται (τ 249-50):

ὡς φάτο, τῇ δ' ἔτι μᾶλλον¹⁷ ὑφ' ἴμερον ὠρσε γόοιο
σήματ' ἀναγνούσῃ.

Κατὰ τὴ συνεστίαση στ' ἀνάκτορα τῆς Σπάρτης ἡ παρέμβαση τοῦ Μενελάου γιὰ τὶς πλάνες τοῦ Ὁδύσσεα διεγείρει στὸν Τηλέμαχο πατρὸς ἴμερον γόοιο (δ 113). Ἰδιαίτερα ὅμως διδακτικὴ γιὰ τὴ διακλάδωση τοῦ θέματος εἶναι ἡ ἐπόμενη σκηνή: δὲ Μενέλαιος μαθαίνοντας τὴν ταυτότητα τοῦ νεαροῦ ποὺ συνοδεύει τὸν Πεισίστρατο ἐκμυστηρεύεται τὴν ἀγάπη καὶ βαθειά του ἐκτίμηση, ποὺ ἔτρεφε πρὸς τὸν Ὁδύσσεα. Οἱ λόγοι τοῦ Ἀτρείδη ἀνοίγουν τότε σ' ὄλους τὶς πηγὲς τῶν δακρύων (δ 183-7):

ὡς φάτο, τοῖσι δὲ πᾶσιν ὑφ' ἴμερον ὠρσε γόοιο.
κλαῖε μὲν Ἀργείη Ἐλένη Διὸς ἐκγεγαῦα,
κλαῖε δὲ Τηλέμαχός τε καὶ Ἀτρεΐδης Μενέλαιος,
οὐδ' ἄρα Νέστορος νίδος ἀδακρύτω ἔχεν ὅσσε·
μνήσατο γάρ κατὰ θυμὸν ἀμύμονος Ἀντιλόχοιο.

Μοναδικὴ αἰτία τοῦ κλαυθμοῦ δὲν εἶναι βέβαια ἡ ἀφάνεια τοῦ Λαερτιάδη. Γιὰ τὸν Πεισίστρατο τουλάχιστον ὁ ποιητὴς δηλώνει πῶς δάκρυσε στὴ θύμιση τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀντιλόχου, ποὺ ἔπεσε στὴν Τροία – ἔστω καὶ ἂν οὐδέποτε τὸν γνώρισε (δ 200-1).

Ἐπὶ πλέον κατὰ τὸ ἀρχαῖο σχόλιο¹⁸ οἱ θρῆνοι καὶ τῶν ἄλλων πήγαζαν ἀπὸ προσωπικὰ βιώματα: «φανερῶς δείκνυσιν ὅτι πρόφασιν σχόντες τὸν Τηλέμαχον κλαίει εἰς ἔκαστος περὶ τῶν ἴδιων· ἡ μὲν Ἐλένη ὑπὲρ τῶν γεγονότων εἰς αὐτὴν ἦ ὅτι κάρτα τι φίλοικτον ἡ γυνή. Πεισίστρατος δὲ διὰ τὸν αὐτοῦ ἀδελφόν. Κλαίουσι δὲ καὶ Πάτροκλον αἱ ἀμφίπολοι τάχα. Καὶ γάρ ἐκεῖνον πρόφασιν ἔχουσαι κλαίουσι περὶ τῶν ἴδιων».

15. Ἡ ἐκεῖ παρουσία τῆς θεᾶς μένει ἀναιτιολόγητη, βλ. LEAF, *The Iliad* II, 472 καὶ AMEIS-HENTZE (1906⁴) 39.

16. "Oχι ἀσφαλῶς «par la seule mention» τοῦ ὀνόματος τοῦ Πατρόκλου «Achille évoque Patrocle et inspire...» (βλ. J. DE ROMILLY, «Gorgias et le pouvoir de la poésie», *JHS* 93 (1973) 156).

17. Πρβ. Ψ 231, ὅπου ὅμως ἡ ἐπίταση τοῦ ἴμερον γόοιο εἶναι μᾶλλον ἀσυμβίβαστη μὲ τὰ δάκρυα χαρᾶς τοῦ Ὁδύσσεα.

18. DINDORF, *Scholia graeca in Homeri Odysseam* (Oxonii 1855) I, 191.

Τὸ παράλληλο ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ σχολιαστὴς ἀνήκει στὴ Μήνιδος ἀπόρρησιν, ὅπου ἔξιστορεῖται ἡ ἐπιστροφὴ τῆς Βρισηίδας στὸν Ἀχιλλέα μαζὶ μὲ βαρύτιμα δῶρα, ποὺ εἶχε τάξει ὁ Ἀτρείδης (I 120-35) γιὰ νὰ ἔξιλεωθεῖ. Καθὼς ἡ κοπέλα βλέπει τὸ πτῶμα τοῦ Πατρόκλου, ποὺ (μείλιχος ἀεὶ) τῆς παραστάθηκε στὴν αἰχμαλωσίᾳ της, σκίζει τὰ στήθη καὶ τὸ πρόσωπό της μὲ τὰ νύχια της (T 284-5) κι ὁ κοπετός της διοχετεύεται στὶς ἄλλες γυναικες (T 301-2):

ὡς ἔφατο κλαίουσ', ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναικες,

Πάτροκλον πρόφασιν, σφῶν δ' αὐτῶν κήδε' ἐκάστη.

Τὸ ἐπιρρηματικὸ πρόφασιν ἐνέχει καίρια σημασία γιὰ τὴν ψυχολογικὴ διερεύνηση τῆς πένθιμης «συνωδίας». Ἀπαντᾶται νωρίτερα στὴν ἴδια ραψῳδία (T 262) ὅταν ὁ Ἀγαμέμνων ὄρκίζεται ὅτι σεβάστηκε τὴν Βρισηίδα (T 261-2):

μὴ μὲν ἐγὼ κούρη Βρισηίδι λαβέηρ' ἐπένεικα,

οὐτ' εὖνῆς πρόφασιν κεχρημένος οὔτε τεν ἄλλον.

Ἄσχετα πρὸς τὴ συντακτικὴ του ἔξάρτηση σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους¹⁹ τὸ πρόφασιν δίνει τὸ οὐσιαστικὸ κίνητρο τῆς ὑποθετικῆς «φθορᾶς» τῆς Βρισηίδας ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα – ὅπως ἄλλωστε βεβαιώνεται μὲ τὴν προσθήκη τοῦ κεχρημένος – καὶ ὅχι τίποτε κενὸ πρόσχημα ποὺ στόχευε σ' ἄλλη, δῆθεν χειρότερη, ἀπὸ μέρους του συμπεριφορά. Ἀπαράλλακτη δύμως τέτοια ἔννοια τοῦ πρόφασιν δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ δεύτερο σκέλος τοῦ T 302: σφῶν δ' αὐτῶν κήδε' ἐκάστη. Ἡ μόνη ἐρμηνεία, ποὺ ἐνδείκνυται ως εὐλογη, προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως πρόφασις (προ-φαίνω): οἱ γόιοι τῆς Βρισηίδας γιὰ τὸν Πάτροκλο ἀποτελοῦν τὸ ἔξωτερικὸ καὶ φανερὸ ἐνδόσιμο τῆς θρηνωδίας τῶν γυναικῶν, καθὼς ἀφυπνίζουν ἀντίστοιχες τραυματικὲς ἐμπειρίες τους, ποὺ θά μεναν ἀνεκδήλωτες χωρὶς τὴ συγκεκριμένη ἀφορμή²⁰.

Τὴν ὁμοιότητα τοῦ T 302 μὲ τὸ T 339, ποὺ ἀνήκει στὴ συνέχεια τῆς διηγήσεως, ἐπεσήμανε ἥδη ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστῆς²¹:

Ἡγεμόνες τῶν Ἀχαιῶν παραμένουν μὲ τὸν Ἀχιλλέα γιὰ νὰ τὸν φαιδρύνουν, ἀλλ' αὐτὸς θρηνεῖ ἐπίμονα τὴ στέρηση τοῦ ἑταίρου, ποὺ δὲν πρόκειται νὰ γυρίσει πίσω στὴ Φθία γιὰ νὰ κατατοπίσει τὸ νεαρὸ Νεοπτόλεμο γιὰ τὴν πατρικὴ κληρονομιά. Καὶ ὁ γερο-Πηλέας, ἀν εἴναι ἀκόμα στὴ ζωή, βρίσκεται στὸ χεῖλος τοῦ τάφου μὲ τὸ προαίσθημα τῆς πικρῆς ἀγγελίας γιὰ τὸ τέλος τοῦ Ἀχιλλέα (T 338-9):

Ως ἔφατο κλαίων, ἐπὶ δὲ στενάχοντο γέροντες

μνησάμενοι, τὰ ἔκαστος ἐνὶ μεγάροισιν ἔλειπεν.

Οπως οἱ λυγμοὶ τῆς Βρισηίδας ἀναμοχλεύουν τὰ κήδεα συναιχμαλώτων γυναικῶν ἔτσι²²

19. Εἴτε α) εὖνῆς + πρόφασιν (= κοίτης χάριν, Σχολ.), εἴτε β) εὖνῆς + κεχρημένος, πρβ. LEAF II, ὥ.π. 336 καὶ ΓΡ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ, Λεξικὸν Ἑρμηνευτικὸν ('Ἐν Ἀθήναις 1918²) 978.

20. Πρβ. AMEIS-HENTZE (*Homers Ilias* 2³ (Leipzig-Berlin 1932⁴) 21): «die Trauer der Briseis um Patroclos rief in ihnen die Erinnerung an die eigenen früheren Verluste lebhaft wach». Ἡ μετάφραση «pretext» (W.B. STANFORD, *Greek Tragedy and the Emotions* (London 1983) 26) δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἔννοια τοῦ χωρίου.

21. Βλ. ERBSE, ὥ.π. IV, 637.

22. Γιὰ τὴν ἀντίστοιχία τῶν δμαδικῶν θρήνων ἀνάμεσα στὸ T 301 καὶ 338 βλ. ΟΛΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΥ-ΚΑΚΡΙΔΗ, Σχέδιο καὶ τεχνικὴ τῆς Ἰλιάδας ('Ἀθήνα 1947) 153.

καὶ οἱ Ἀτρεῖδες, δὲ ὁ Οδυσσέας καὶ ἄλλοι παριστάμενοι ἀρχηγοὶ συμπάσχουν μὲ τὸν Ἀχιλλέα – ἀλλ’ δὲ καθένας ἀναδεύοντας στὸ νοῦ δικά του βάσανα.

Τὸ ἕδιο μοτίβο μὲ τὰ τρία συστατικά του – τὸν «ἔξαρχοντα» τοῦ γόου, τὴν συμπαθητικὴν ἀνταπόκρισην τῶν ἄλλων καὶ τὴν ἀναβίωσην ἀλγεινῶν ἐμπειριῶν ὑπὸ τὸ κάλυμμα τῆς συναλγίας – ἐπανέρχεται στὸ Ω τῆς Ἰλιάδας, ὅπου ἄλλωστε κλιμακώνεται ὁ πόνος μ’ ἐπίκεντρο τοὺς δύο ἀσπονδους ἀντιπάλους:

Μόλις ἔφτασε ἡ Ἱρις στ’ ἀνάκτορα τῆς Τροίας βρίσκει στὴν αὐλὴ τοὺς Πριαμίδες νὰ δύνονται γύρω στὸ γέροντα μονάρχη, ἐνῷ ταυτόχρονα οἱ θυγατέρες καὶ οἱ νύφες του πενθοῦν μέσα στὰ δώματα (Ω 166-8):

ῳδύροντο,
τῶν μιμησκόμεναι, οἵ δὴ πολέες τε καὶ ἐσθλοὶ²³
χερσὶν ὑπ’ Ἀργείων κέατο ψυχὰς ὀλέσαντες.

Παρόλο ποὺ ἡ κάποια λεκτικὴ δμοιότητα (*μιμησκόμεναι* - *μνησάμενοι* - *μνήσατο*) ἐπιτρέπει τὴν ἔνταξη καὶ αὐτῆς τῆς σκηνῆς στὶς προηγούμενες περιπτώσεις, ὥστόσο οἱ στίχοι δείχνουν ὅτι ὁ θρῆνος τῶν γυναικῶν πηγάζει ἀπὸ τὰ προσωπικὰ πένθη χωρὶς ἔξωτερη πρόκληση ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Πριάμου.

“Οταν ἀργότερα ὁ Ἐρμῆς ἀφήνει τὸν Πρίαμο (Ω 460 κέ.), τὸν συμβουλεύει νὰ λυγίσει τὸ σκληρὸν Ἀχιλλέα (*ἴνα οἱ σὺν θυμὸν ὀρίνης*, Ω 467) ὑπενθυμίζοντας τὸν πατέρα του στὴ Φθία, τὴν μητέρα του καὶ τὸ μικρὸν Νεοπτόλεμο. Ὁ πρεσβύτης συμμορφώνεται καὶ ώς ίκέτης θυμίζει στὸν Πηλείδη τὴν ἡλικία καὶ τὴν ἀνασφάλεια τοῦ πατέρα του (*μνῆσαι πατρὸς σοῦ*, *μνησάμενος πατρός*). Ἡ μεθόδευση πέτυχε τὸ στόχο της (Ω 507):

ὣς φάτο, τῷ δ’ ἄρα πατρὸς ὑφ’ ἵμερον ὠρσε γόοιο.

Οἱ δύο ἔχθροὶ μαλακώνουν ἀπὸ τὴν ὁδύνη, ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀντίστοιχες μνῆμες (Ω 509-12):

τὼ δὲ μνησαμένω ὁ μὲν Ἐκτορος ἀνδροφόνοιο
κλαῖ ἀδινά, προπάροιθε ποδῶν Ἀχιλῆος ἐλυσθείς,
αὐτὰρ Ἀχιλλεὺς κλαῖεν ἐὸν πατέρ’, ἄλλοτε δ’ αὐτε
Πάτροκλον.

‘Ο οἰκτος τοῦ Ἀχιλλέα γιὰ τὸν Πρίαμο διεγείρεται ἀναλογικὰ (ὅχι ἄμεσα), δηλ. ώς ἀντίκτυπος τῆς ταραχῆς του γιὰ τὸν πατέρα του στὴ Φθία.

Πολυάριθμα είναι ἀκόμα τὰ χωρία²³, ποὺ – χωρὶς εἰδικότερη διασάφηση – μνημονεύουν τὴν ἐπέκταση τῶν θρήνων ἀπὸ τὸ κύριο πρόσωπο στὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον του. Τὸ κενὸ τῆς ἐπικῆς αἰτιολογίας σ’ αὐτὰ τὰ χωρία μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε μὲ τὴ γενικότερη ψυχολογικὴ διάγνωση τοῦ Ἀριστοτέλη²⁴: «ἔστι γάρ καὶ ἡ παρουσία αὐτὴ τῶν φίλων ἡδεῖα καὶ ἐν ταῖς εὐτυχίαις καὶ ἐν ταῖς δυστυχίαις. κουφίζονται γάρ οἱ λυ-

23. Π.χ. Σ 29-33 (‘Ἀχιλλεὺς → δμωαὶ-’Αντίλοχος) 50-1 (Θέτις → Νηρηίδες) T 5-6 (‘Ἀχιλλεὺς → ἑταῖροι), X 407-9 (‘Εκάβη-Πρίαμος → λαοί), 429-30 (Πρίαμος → πολῖται), 515 (‘Ανδρομάχη → γυναῖκες), Ψ12 (‘Ἀχιλλεὺς → Μυρμιδόνες), Ω 710-2 (‘Ανδρομάχη-Έκαβη → ὄμιλος), 746 (‘Ανδρομάχη → γυναῖκες), 760 (‘Εκάβη → γυναῖκες), 776 (‘Ελένη → δῆμος).

24. Πρβ. Αριστοτ. *Ρητορ.* 1,11,5 [1370a 16-18]: «καὶ οὐ ἂν ἡ ἐπιθυμία ἐνῇ, ἀπαν ἥδυ· ἡ γάρ ἐπιθυμία τοῦ ἥδεος ἔστιν ὅρεξις».

πούμενοι συναλγούντων τῶν φίλων· διὸ κἀν ἀπορήσειέν τις πότερον, ὥσπερ βάρους μεταλαμβάνουσιν, ἢ τοῦτο μὲν οὕτω, ἢ παρουσία δ' αὐτῶν ἡδεῖα οὖσα καὶ ἡ ἔννοια τοῦ συναλγεῖν ἐλάττω τὴν λύπην ποιεῖ» (*Ἡθικ. Νικομ.* 9, 11, 2).

Ἐφ' ὅσον δὲ «γόος» σὲ εἰδικὲς περιστάσεις εἶναι ποθητὸς (ἱμερόεις) καὶ γλυκειὰ ἡ ἔφεση γιὰ θρῆνο (γλυκὺς ἴμερος κλαυθμοῦ), ἐπόμενο εἶναι νὰ εἰσάγονται ρήματα δηλωτικὰ ἡδονῆς καὶ ἀνακουφίσεως, ποὺ συνεπάγονται οἱ δδυρμοί.

Στὸ Ψ, ὅπως εἰδαμε, δὲ Ἀχιλλέας παραγγέλλει ν' ἀποτίσουν τὸν ὀφειλόμενο φόρο τιμῆς στὸ νεκρὸ τοῦ Πατρόκλου. Ὅστερα δὲ στρατὸς θὰ μετάσχει στὸ κοινὸ ἐπικήδειο γεῦμα (Ψ 10-11):

αὐτὰρ ἐπεί κ' ὀλοοῖ τεταρπώμεθα γόοιο
ἴππους λυσάμενοι δορπήσομεν ἐνθάδε πάντες.

Τὸ τεταρπώμεθα κατὰ τὸν Leaf (II, 471) «no doubt expresses satiety (cf. κορεσσάμεθα κλαίοντε X 427) but certainly has not lost the sense of satisfaction». Μὲ αὐτὸ τὸ σχόλιο συγχωνεύονται δύο ἑρμηνεῖες, ποὺ ὑποστηρίχτηκαν πρὶν καὶ μετὰ τὸν Leaf, ἐν σχέσει τουλάχιστον μὲ ρηματικοὺς τύπους τοῦ «τέρπομαι», ποὺ ἔχουν θεματικὸ φωνῆν α-: 1) «κόρος», «χορτασμός», «πλησμονή» (A. Fulda)²⁵ καὶ 2) «ἀπόλαυση», «τέρψη», «εὐφροσύνη» κλπ. (W. Schadewaldt²⁶, H. Fränkel)²⁷.

Συστηματικότερη δὲλων τῶν στίχων, ποὺ περιέχουν ρηματ. τύπους τῶν δύο κατηγοριῶν (μὲ θέματα α- καὶ ε-), δόδηγησαν πρόσφατα τὸν Latacz²⁸ σὲ σταθερότερα πορίσματα²⁹ ὡς πρὸς τὶς σημασιολογικὲς ἀποκλίσεις ἀλλὰ καὶ τὸ κοινὸ ἔδαφος ποὺ ἔνωνει τοὺς ἀορίστους μὲ α- (ἐταρπόμην, τεταρπόμην, ἐτάρφθην κλπ.) μὲ τοὺς μεταγενεστέρους τύπους μὲ θεματικὸ φωνῆν ε- (τέρπω, τέρψομαι κλπ.). Ἡ ἔννοια τῶν πρώτων ἀποκρυσταλλώνεται ἀπὸ τὸν Latacz ὡς ἔξῆς: «sich im Genuss einer Sache oder Tätigkeit befriedigen» (182). Ὅδη δόμως δὲ Εὐστάθιος³⁰ συνέδεσε τὸ τεταρπώμεθα γόοιο (Ψ 10) μὲ τὸ κορεσσάμεθα κλαίοντε (X 427) γιὰ νὰ προσθέσει ὅτι «ἔστι δ' ἐν ἀμφοῖν ταυτότης διὰ τὸ τέρψιν τινὰ καὶ τῷ τοῦ γόου κόρῳ παρέπεσθαι».

Τὸ αἰσθημα τῆς ἡδονῆς ἀπὸ τὴν ἔκλυση τοῦ θρήνου τεκμαίρεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὴν χρήση τῶν ἐπιθέτων ἴμερόεις, γλυκύς, ποὺ σχολιάστηκαν προηγουμένως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν συχνότητα ρηματ. τύπων ταρπ- πού, εἵτε συντασσόμενοι μὲ γενικὴ διαιρετικὴ³¹, εἵτε κατηγορηματικὴ μετοχή, ἐκφράζουν εὐάρεστη πλήρωση φυσιολογικῶν δρμῶν καὶ πόθων (ἐδητύος ἡδὲ ποτῆτος, ἐδωδῆς, σίτου, οἴνου, φιλότητος, εὐνῆς, ὑπνου) ἢ αἰσθητικὴ

25. *Untersuchungen über die Sprache der homer. Gedichte. I. Der pleonastische Gebrauch von ΘΥΜΟΣ, ΦΡΗΝ u. ähnl. Wörtern* (Duisburg 1865) 78-92.

26. *Von Homers Welt und Werk* (Stuttgart 1965⁴) 83, πρβ. 429.

27. *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums* (München 1962³) 93.

28. *Zum Wortfeld «Freude» in der Sprache Homers* (Heidelberg 1966) 174 - 219.

29. Ὁρισμένα, πάντως, εἶναι ἀμφισβητήσιμα γιατὶ συνάγονται ἀπὸ ἀμφίβολες προκείμενες προτάσεις, π.χ. σελ. 177: «Die Formen (= a) s c h o n für sich allein semantisch durchaus eindeutig waren...». Ἀπὸ τὰ προσαγόμενα τρία χωρία «ἀπόλυτης» αὐτονομίας τῶν ταρπ- τύπων μόνο τὸ a 310 πρέπει νὰ ὑπολογισθεῖ – καὶ τοῦτο ἀνήκει στὴν Ὀδύσσεια.

30. (Ιλ.) IV 263.

31. Πρβ. R. KÜHNER - B. GERTH, *Ausf. Grammatik d. griech. Sprache I* (Hannover-Leipzig 1898) 355-6.

ἀπόλαυση (μὲ κατηγορ. μετοχή, π.χ. δαίδαλα λεύσσων, ἐς ἀλλήλους ὁρόωντες, ὁράμενοι κλπ.).

Σ' αὐτὸ τὸ ἐννοιολογικὸ πλαισιο ὑπάγονται οἱ ἐπόμενες περιπτώσεις ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια.

Τὸ τεταρπόμεθα γόοιο ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα (Ψ 98) πρὸς τὸ εἰδωλο τοῦ Πατρόκλου γιὰ «νὰ χαροῦνε – γιὰ λίγο ἔστω – ἐνωμένοι τὸ στυγνὸ θρῆνο».

Ἄργοτερα στὸ Ω ἡ κοινὴ θρηνωδία Πριάμου - Ἀχιλλέα παίρνει τέλος ὅταν ἡ εὐχάριστη ἀνακούφιση φτάσει στὰ ὅριά της (Ω 513-4):

αὐτὰρ ἐπεὶ ᾧ γόοιο τετρέπετο δῖος Ἀχιλλεύς
καὶ οἱ ἀπὸ πραπίδων ἥλθ' ἵμερος ἥδ' ἀπὸ γνίων.

Ο δεύτερος (514) στίχος ἀθετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀρίσταρχο³² γιὰ δύο λόγους: α) διότι τὸ νόημα ἥδη δλοκληρώθηκε, «προείρηται γὰρ ἴκανῶς διὰ τοῦ αὐτὰρ ἐπεὶ ᾧ γόοιο...» καὶ β) διότι «ἄκυρως τέθειται τὸ γνίων». Τὴν ἀθέτηση δέχονται νεώτεροι φιλόλογοι³³, ποὺ θεωροῦν τὸ στ. 514 ραψωδικὴ παρεμβολὴ κατ' ἀπομίμηση τοῦ X 43³⁴ ἢ τοῦ ζ 140³⁵ ἢ – ὀρθότερα – συμπίλημα τῶν δύο χωρίων³⁶. Προσαρμογὴ τοῦ Ψ 98 παρατηρεῖται στὴ Νέκυια τῆς Ὀδυσσείας, ὅπου τὸ εἰδωλο τῆς Ἀντίκλειας γλιστρᾶ μέσα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Ὀδυσσέα, ποὺ πάσκιζε νὰ τὸ κρατήσει. Πικραμένος παραπονιέται στὴ μητέρα του «γιατὶ δὲ στέκει νὰ χαροῦνε ἀγκαλιασμένοι – ἀς εἶναι καὶ στὸν κάτω κόσμο – τὸν ἀπαίσιο θρῆνο» (λ. 211-2):

ὅφρα καὶ εἰν Ἀΐδαο φίλας περὶ χεῖρε βαλόντε
ἀμφοτέρῳ κρυεροῖο τεταρπόμεθα γόοιο;

Στὸ δ ὁ Μενέλαος ἀναθυμᾶται τὶς κακουχίες ποὺ πέρασε, τὶς ἀπώλειες τῶν Ἀχαιῶν στὸν πόλεμο καὶ τὴ δολοφονία τοῦ ἀδερφοῦ του. Ἡ δδύνη γιὰ τὰ περασμένα βρίσκει εὐχάριστη ἀνακούφιση στὸ θρῆνο (δ 101-3):

πολλάκις ἐν μεγάροισι καθήμενος ἡμετέροισιν
ἄλλοτε μέν τε γόώ φρένα τέρπομαι, ἄλλοτε δ' αὐτε
παύομαι· αἰψηρὸς δὲ κόρος κρυεροῖο γόοιο.

Ἡ δοτικὴ τοῦ μέσου (γόώ) – ταυτόσημη μὲ μιὰ κατηγορηματικὴ μετοχὴ (λ.χ. γοόων) – δηλώνει τὴν ἐνέργεια ποὺ εὐαρεστεῖ τὸν Μενέλαο στὴ θλίψη του. Ὁπωσδήποτε ὁ Μενέλαος προσθέτει ὅτι ὁ θρῆνος του γι' ἄλλα πρόσωπα φτάνει σύντομα στὸν κορεσμὸ³⁷ (αἰψηρὸς κόρος γόοιο)³⁸ – ὅχι ὄμως γιὰ τὸν Ὀδυσσέα.

32. Βλ. ERBSE, ὥ.π. V, 605.

33. 'Υπάρχουν δύμως ἔξαιρέσεις, π.χ. W. SCHADEWALDT, «Furcht und Mitleid?», *Hermes* 83 (1955) 138· J. LATAZZ, ὥ.π. 179· C.M. MACLEOD, *Homer Iliad*, Bk XXIV (Cambridge 1982) 130.

34. (Κύνες καὶ γόπες ἔδοιεν κείμενον) ἢ κέ μοι αἰνὸν ἀπὸ πραπίδων ἄχος ἔλθοι.

35. (τῇ γὰρ Ἀθήνῃ) Θάρσος ἐνὶ φρεσὶ θῆκε καὶ ἐκ δέος εἰλέτο γνίων.

36. Εὔλογο εἶναι νὰ φύγει τὸ ἄχος ἀπὸ τὴν καρδιὰ τοῦ Πριάμου (X 43) μόλις δεῖ νεκρὸ τὸν Ἀχιλλέα, ὅπως καὶ τὸ δέος ἀπὸ τὰ (τρέμοντα) γυῆ τῆς Ναυσικᾶς (ζ 140), ἀλλὰ ἀπίθανο γιὰ τὸν ἵμερον ν' ἀπομακρύνεται ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τὴν καρδιὰ καὶ τὰ σωματικὰ μέλη, στὰ δόποια δὲν ἐδρεύει.

37. Πρβ. Σχόλ. (DINDORF, ὥ.π. I, 184): «ὁ ὑπὲρ τῶν ἄλλων μοι θρῆνος ταχέως θραύεται» V.

38. Βλ. C.F. NÄGELSBACH (bearb. G. Authenrieth), *Homerische Theologie* (Nürnberg 1861²) 367.

Αύτὸν τὸ σημεῖον μᾶς μεταφέρει σὲ ἀνάλογη διαπίστωση, ποὺ ξεθαρρεύεται νὰ ἐκφράσει ὁ Πεισίστρατος, ὅταν τὰ λόγια τοῦ Μενελάου προκάλεσαν ὁμαδικὴ συγκίνηση: προτείνει διακοπὴ τῶν θρήνων³⁹ διότι – ὁ ἕδιος τουλάχιστον – δὲν «ἀπολαμβάνει» θρήνους τὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ (δ 193-5):

οὐδὲ γάρ ἐγώ γε
τέρπομ' ὀδυρόμενος μεταδόρπιος, ἀλλὰ καὶ ἡώς
ἔσσεται ἡριγένεια.

Ἡ ἔννοια τῆς δηλώσεως εἶναι κατὰ τοὺς W. Merry - J. Riddell⁴⁰: «I do not like ending the day badly». Ἐάλλ' ἡ ἔρμηνεία εἶναι ἀμφισβήτησιμη. Πιστεύω πὼς ὁ ἐπικὸς ὑποστηρίζει τὴν ἀποκλειστικὴν ἀπόλαυσην κάθε ἀξίας χωρὶς ἔνες προσμείξεις.

Στὸν τῆς Ὀδυσσείας ἡ Πηνελόπη, παίρνοντας ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν προχωρημένη ὥρα γιὰ ὅπνο, μέμφεται τὴν κακοδαιμονία της νὰ μένει ἄγρυπνη τὴν νύχτα, ὑστερα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴν θλίψη τῆς ἡμέρας καὶ τὶς φροντίδες τοῦ σπιτιοῦ (τ 513-4):

ἡματα μὲν γάρ τέρπομ' ὀδυρομένη, γοάουσα,
ἢς τ' ἐμὰ ἔργη ὄράουσα καὶ ἀμφιπόλων ἐνὶ οἴκῳ

Ἐὰν δεχθοῦμε τὴν ἄποψη τῶν Ameis - Hentze⁴¹ («ὅδυρομένη γοάουσα (wie δ 800) stehen konzessiv, dagegen ὄράουσα kausal zu τέρπομαι: Ich habe dadurch Zerstreuung, dass Ich mit meiner und der Mägde Arbeit beschäftige») οἱ στίχοι αὐτοὶ δὲν ἀνήκουν στὴν παρούσα ἔρευνα. Ἐν τούτοις ἡ θεματικὴ ἀντιστοιχία τους πρὸς τοὺς στ. υ 82-87 – δύον ἡ Πηνελόπη πάλι μεμψιμοιρεῖ διότι δὲν ὅπνος τῆς δὲν ἔξαλείφει τὶς ὄδυνες τῆς, ἀντίθετα μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους – μᾶς πείθει ὅτι ἡ «τέρψις» προέρχεται ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῶν μετοχῶν ὅδυρομένη γοάουσα⁴², ἐνῷ ἡ μετοχὴ ὄράουσα μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς χρονική. Ἡ Πηνελόπη, δηλαδή, τὶς ὥρες τῆς ἡμέρας ποὺ ἀπασχολεῖται μὲ τὰ ἔργα τῆς καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ προσωπικοῦ της, βρίσκει χαρὰ στοὺς γόους καὶ τοὺς ὅδυρμούς.

Στὴν Πηνελόπη ἐπίσης ἀναφέρεται ὁ στερεότυπος στίχος (τ 213, 251, φ 57):

ἥ δ' ἐπεὶ οὖν τάρφθη πολυδακρύτοιο γόοιο.

Ο ἀόριστος (τύπου ταρπ-) ἐκφράζει τὴν ἔξαντληση τοῦ πόθου της γιὰ θρῆνο καὶ τὴν παρεπόμενη ἀνακούφιση⁴³.

Σὲ διαφορετικὴ ψυχολογικὴ περίπτωση ἀνήκουν οἱ στίχοι ο 398-401 τῆς Ὀδύσσειας: ὁ Εὔμαιος προτείνει στὸν ξένο του (= τὸν Ὀδύσσεα) νὰ διασκεδάσουν τὶς μακρὲς ὥρες τῆς νύχτας ἀνταλλάσσοντας τὶς ἐμπειρίες τους ἀπὸ τὴν βασανισμένη βιοπάλη τους:

νῦι δ' ἐνὶ κλισίῃ πίνοντέ τε δαινυμένω τε
κήδεσιν ἀλλήλων τε τερπώμεθα λευγαλέοισι,

39. Ὁ Πεισίστρατος ψυχικὰ συμμετέχει λιγότερο στὶς ὅδυνηρὲς ἐμπειρίες τῶν ἄλλων, πρβ. ΟΛΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΥ-ΚΑΚΡΙΔΗ, Σχέδιο καὶ τεχνικὴ τῆς Ὀδύσσειας (Θεσσαλονίκη 1969) 73.

40. Homer's *Odyssey* I (Oxford 1886) 157, πρβ. Ὀδύσσεα. σ. 174, τ. 120· C.F. NÄGELSBACH, ὥ.π. καὶ Σχόλ. (DINDORF I, 193): «ἐν δείπνῳ οὐ τέρπομαι ὀδυρόμενος, διε τὸ ἀνέσεως μάλιστα τῇ ψυχῇ χρεία».

41. Homers *Odyssee* 2,2 (Leipzig-Berlin 1911¹⁰) 37.

42. Πρβ. D.B. MONRO, *Homer's Odyssey*, Bks XIII-XXIV (Oxford 1901) 173: «Penelope mourns both by day...and by night».

43. Πρβ. J. LATACZ, ὥ.π. 188: «sie hat sich «ausgeweint» und zugleich seelisch erleichtert».

μνωομένω· μετὰ γάρ τε καὶ ἀλγεσι τέρπεται ἀνήρ,
ὅς τις δὴ μάλα πολλὰ πάθη καὶ πόλλ' ἐπαληθῆ.

Ἐσφαλμένα⁴⁴ δὲ Εὐστάθιος (IV 263) ἀπομονώνει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ συνδέει σημασιολογικὰ τὸ στίχο 400 (μετὰ γάρ τε καὶ ἀλγεσι τέρπεται ἀνήρ) μὲ τοὺς X 427 (κορεσσάμεθα κλαίοντε...) καὶ Ψ 10 (τεταρπάμεθα γόοιο) τῆς Ἰλιάδας, ἐνῶ ἡδη δὲ Ἀριστοτέλης εἶχε παραθέσει τοὺς στ. ο 400-1 – περιέργως ἀλλοιωμένους – μετὰ τὸ ἀπ. 133 N² τῆς Ἀνδρομέδας⁴⁵ τοῦ Εὐριπίδη ὡς παραδείγματα τῆς δικῆς του διαπιστώσεως⁴⁶ διτὶ «ἡδέα ἔστιν οὐ μόνον ὅσα ἐν τῷ παρόντι, ὅτε παρῆν, ἡδέα ἦν, ἀλλ' ἔνια καὶ οὐχ ἡδέα, ἀνὴν ἢ ὑστερον καλὸν καὶ ἀγαθὸν τὸ μετὰ τοῦτο». Τὰ λευγαλέα κήδεα, ποὺ ἀνήκουν στὸ παρελθόν καὶ ζωντανεύουν μὲ τὴν μνήμη, ἀποτελοῦν πηγὴ τέρψεως στὸ ἄτομο ποὺ βρίσκεται πιὰ σὲ θέση ἀσφαλείας – τὸ θέμα ἔγινε κοινὸς τόπος στὴν ἀρχαία γραμματεία⁴⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ρηματικοὺς τύπους τῶν ὄμάδων ταρπ- καὶ τερπ- τὴν ἐκπλήρωση τοῦ «ἴμέρου γόοιο» ἐκφράζουν καὶ τά: κορέννυμι (-νυμαι), ἄω, ἐξ ἔρον εἶναι (ἢ ἔσθαι) κλπ., τὰ δοποῖα ὄμως μᾶς μεταφέρουν στὴν περιοχὴ τῆς πρωτόγονης βιολογικῆς λειτουργίας, δπως εἶναι δὲ κορεσμὸς τῆς πείνας καὶ τῆς δίψας. Συγκεκριμένα:

α) Τὸ κορέννυμι κυριολεκτεῖται σὲ κύνας ἥδ' οἰωνούς, ποὺ θὰ χορτάσουν μὲ τὶς σάρκες τῶν νεκρῶν (N 831, Ο 379, P 241), ἢ στοὺς ἰχθῦς, ὅταν κατασπαράζουν δύτες, ποὺ βουτῶν γιὰ στρείδια (Π 747). Ἐξ ἄλλου τὸ κορέννυμαι – μὲ γενικὴ – κυρίως ἀναφέρεται στὴ διατροφὴ ἀνθρώπων καὶ ζώων: οἴνοιο καὶ ἐδωδῆς (Τ 167), δαιτὸς (καὶ κατὰ ζεῦγμα + φόρμιγγος Θ 98), κρειῶν (ξ 28, πρβ. ξ 454: σίτου καὶ κρειῶν), σίτου καὶ οἴνοιο (ξ 46) καὶ, σχετικὰ μὲ ζῶα, φορβῆς (Λ 562), βοτάνης (κ 411), ποίης (σ 372). Κατόπιν δλων αὐτῶν αἰτιολογεῖται ἀπόλυτα ἡ τροπικὴ μεταφορὰ τοῦ ρήματος στὴν αἵματοχυσία τῆς μάχης⁴⁸: οἱ Τρῶες ἀποκαλοῦνται μάχης ἀκόρητοι (N 639), δπως δὲ Ἀρης (Ε 388) καὶ δὲ Ἀχιλλέας 3N 746) μὲ τὸ ταυτόσημο ἐπίθετο ἀτος πολέμοιο καὶ δὲ Ἐκτωρ ὡς μάχης ἀτος (X 218).

Ὑπάρχουν ἐπίσης κι ἐλάχιστες περιπτώσεις, δπου δὲ «κόρος» καὶ ἡ πλησμονὴ λαμβάνουν τὴν ἐννοιολογικὴ ἀπόχρωση τῆς ἀηδίας ἢ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἡθικοῦ καμάτου: Λ 86-7: (δὲ ξυλοκόπος) ἐκορέσσατο χεῖρας τάμνων δένδρεα, Σ 287: κεκόρησθε ἐέλμενοι, (Ὀδυσσ.) ψ 639: πολέων κεκορήμεθ' ἀέθλων.

Ο «κορεσμὸς» τῆς λαχτάρας γιὰ θρήνους ἐντοπίζεται σὲ τέσσερα ὅμηρικὰ χωρία:

Ο Πρίαμος εὔχεται νά 'χε πεθάνει δὲ Ἐκτωρ στὰ χέρια τῶν γονέων του γιὰ νὰ «χορτάσουν» κλάμα (X 427):

τῷ κε κορεσσάμεθα κλαίοντέ τε μυρομένω τε.

Στὴν Ὁδύσσεια δὲ Μενέλαος διηγεῖται πῶς ἀντέδρασε στὴν εἰδηση τῆς δολοφονίας τοῦ ἀδελφοῦ του: καθισμένος στὴν ἀμμουδιὰ θρηνοῦσε ὥσπου νὰ «χορτάσει» (δ 541):

44. Τὸ λάθος ἵσως ὀφείλεται στὸ ἀρχαῖο σχόλιο (DINDORF II, 616/7): «καὶ ἐν ταῖς δειναῖς διηγήσεσι τέρπεται ἀνήρ ὃν ἐν θλίψει καὶ ἀκούων ἐτέρου λέγοντος τὰ ἔαυτοῦ ἀλγεα» BQ.

45. ἀλλ' ἡδύ τοι σωθέντα μεμνήσθαι πόνων.

46. ΑΡΙΣΤΟΤ. *Ρητορ.* 1,11,8 [1370b 1-2].

47. Πρβ. ΣΟΦΟΚΛ. *Τυμπαν.* ἀπ. 579 N² = 636 ST. RADT, ὥ.π. VERG. *Aen.* I 202 - 3 («Forsan et haec olim meminisse iuvabit»). Γιὰ παράλληλα βλ. E.M. COPE, *The Rhetoric of Aristotle I* (Cambridge 1877) 206 - 7, A.C. PEARSON, *The Fragments of Sophocles* (Cambridge 1917) ἀπ. 636 καὶ ST. RADT, ὥ.π. 459.

48. N 635: φυλόπιδος κορέσασθαι.

αὐτὰρ ἐπεὶ κλαίων τε κυλινδόμενός τε κορέσθην...

Τὸν ᾖδιο στίχο χρησιμοποιεῖ καὶ δὲ Ὁδυσσέας περιγράφοντας τὴν ὁδύνη του ἀπὸ τὴν δυσοίωνη προφητεία τῆς Κίρκης (κ 499).

Τέλος, ὁ ᾖδιος φραστικὸς τύπος προσαρμόζεται στὴν περίπτωση τῆς Πηνελόπης (υ 58-9):

*κλαῖε δ' ἄρ' ἐν λέκτροισι καθεζομένῃ μαλακοῖσιν
αὐτὰρ ἐπεὶ κλαίουσα κορέσσατο δν κατὰ θυμόν.*

β) Σὲ γενικὲς οἵ παρατηρήσεις γιὰ τὴν χρήση τοῦ κορέννυμι -νυμαι ἵσχύουν καὶ γιὰ τὸ συνώνυμο ἄω⁴⁹ (ἀδην ἐλάαν). Ὁπωσδήποτε τὰ δύο ᾖδιαίτερα γνωρίσματα: 1) ὅτι τὸ ἄω ἀπαντᾶται μόνο στὴν Ἱλιάδα καὶ μάλιστα σὲ στερεότυπους (formulaic) στίχους καὶ 2) ὅτι παρουσιάζει μονόπλευρη σύνταξη (μὲ γενικὴν) μαρτυροῦν τὴν πρωιμότητα τοῦ ἄμεναι, ποὺ βαθμιαῖα ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὸ κορέννυμι (-νυμαι).

Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἄω ἐναλλάσσεται μὲ τὸ κορέννυμι (-νυμαι) στὴ δήλωση τῆς πρωτογενοῦς ὅρμης τῆς θρέψεως τῶν ἀνθρώπων (Ι 489: ὁψου, Τ 307: σίτοιο, ποτῆτος) ἢ τῶν ζώων (Λ 818 = Ω 211: κύνας) καὶ εἶναι φυσικὴ ἡ προσωποποία, κατὰ τὴν δοκιμασίαν τὸ αἷμα τῶν πεσόντων θὰ κορέσει τὸ θεό τοῦ πολέμου (Ε 289 = Υ 78 = Χ 267: αἷματος ἀσαι Ἀρη). Στὸ χῶρο πάντως τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι ἴδιάζουσα ἡ χρήση τοῦ ἄμεναι κατὰ τὴν ἐμψύχωση ἐπιθετικῶν ὅπλων (ὅπως εἶναι τὰ δοῦρα, ἡ μελίη καὶ ἡ ἐγχείη) μὲ αἵμοβόρα πρόθεση⁵⁰ νὰ κορεσθοῦν μὲ τὴ σάρκα τοῦ ἀντιπάλου (Λ 574, Ο 317, Φ 70, 168: λιλαιόμενα ἢ λιλαιομένη χροὸς ἀσαι).

Ἐπὶ πλέον τὸ ἄμεναι (ὅπως τὸ κορέννυμι, -νυμαι) ἐκφράζει τὸν ἀπαυδισμὸν ἢ τὴν ἔξαντληση τοῦ ὑλοτόμου ἀπὸ τὴν δουλειά του (Λ 88: ἀδος τέ μιν ἵκετο θυμὸν) καὶ τοῦ πολεμιστῆ ἀπὸ τὴν πολύωρη αίματοχυσία⁵¹, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνίᾳ ἢ τὸν κάματο τῶν ἵππων, ποὺ ἄσκοπα περιάγονται ἀπὸ τὸν ἀμήχανο ἀρματηλάτη τους (Σ 280-1):

ἴππους παντοίου δρόμου ἀση ὑπὸ πόλιν ἡλασκάζων.

Διεύρυνση τοῦ ἄμεναι πρὸς τὴν περιοχὴ τῶν ὁδυρμῶν παρατηρεῖται στὰ δύο τελευταῖα βιβλία τῆς Ἱλιάδας:

Στὸ Ψ 157-9 ὁ Ἀχιλλέας ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ διαλύσει τοὺς στρατιῶτες ποὺ μαζεύτηκαν γύρω ἀπὸ τὴν πυρὰ τοῦ Πατρόκλου, γιατὶ εἶναι ὥρα νὰ δειπνήσουν:

γόοιο μὲν ἔστι καὶ ἀσαι

*νῦν δ' ἀπὸ πυρκαϊῆς σκέδασον καὶ δεῖπνον ἄνωχθι
ὅπλεσθαι...*

Τὸ νόημα τῆς παρεμβάσεως εἶναι ὅπως ἀκριβῶς τὸ διατύπωσε ὁ Leaf (ὅ.π. II, 483): «they may, for me (καὶ), take their fill of lament; but for the moment..., i.e. I do not wish to cut their mourning short, but now is not the time for it». Τὸ ἀσαι δείχνει τὰ φυσιολογικὰ ὄρια, μέσα στὰ ὅποια ὑλοποιεῖται ὁ πόθος τῆς συναλγίας.

Ανάλογη ἔρμηνεία ὑπαγορεύουν τὰ συμφραζόμενα στὸ στίχο Ω 717: Οἱ συγγενεῖς καὶ

49. Βλ. TH. RÜSING, «Zu ἄμεναι», *Glotta* 40 (1962) 162 - 4.

50. Γιὰ τὴν ἐμψύχωση τῶν ὅπλων βλ. W.B. STANFORD, *Greek Metaphor* (N. York-London 1972) 138 - 9 καὶ M. KOKOLAKIS, «Homeric Animism», *Museum Philol. Londiniense* 4 (1981) 107 κέ.

51. Τ 402: ἔωμεν πολέμοιο, Τ 423: οὐ λήξω πρὶν Τρῶας ἀδην ἐλάσσαι πολέμοιο, πρβ. N 635.

τὰ πλήθη τῶν Τρώων ποὺ συνάχτηκαν ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τοῦ Ἰλίου συνωστίζονται γύρω ἀπὸ τὴν ἄμαξα μὲ τὴ σορὸ τοῦ Ἐκτορα, ἐμποδίζοντας ἔτσι τὴ διέλευση τῆς νεκρικῆς πομπῆς. Ὁ ποιητὴς προεξοφλεῖ πῶς οἱ θρῆνοι θὰ κρατούσανε ὀλόκληρη μέρα ἐὰν δὲν ἔδινε τέλος σ' αὐτοὺς ὁ Πρίαμος μὲ τὴν παράκληση (Ω 716-7):

εἴξατέ μοι οὐρεῦσι διελθέμεν· αὐτὰρ ἔπειτα
ἄσεσθε κλαυθμοῖο, ἐπὴν ἀγάγωμι δόμονδε.

Μετὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ στὸν οἶκο του θᾶχουν ὅλη τὴν εὐχέρεια νὰ ἔξαντλήσουν τὸν «ἴμερον γόδιο». Ἐδῶ, προφανῶς, τονίζεται τὸ ἴδιο ἀξίωμα γιὰ τὴν ἀβίαστη κάρπωση τοῦ πόθου – χωρὶς τὴν πρόσμειξη ἑτερογενῶν στοιχείων ἡ ἐπιζήμιας βιασύνης – ποὺ περιέχεται καὶ στὴ θαρραλέα ὑπόδειξη τοῦ Πεισιστράτου (δ 193-5) πρὸς τὸν Μενέλαο καὶ τὴν Ἐλένη, ποὺ εἴδαμε πιὸ πάνω.

γ) Τὴ σημασία τοῦ κλασικοῦ ἀπολογύρεσθαι («indulge one's sorrow» LSJ) ἀποδίδει καὶ ἡ ὁμηρικὴ περίφραση: γόου ἔξ ἔρον εἶναι (ἢ ἔσθαι). Ὅτι παρατηρήθηκε γιὰ τὴ μόνιμη χρήση ἀορίστου στὶς ἀντίστοιχες περιπτώσεις τῶν κορέννυμι (-νυμαι) καὶ ἀμεναι ἰσχύει καὶ στὴν προκείμενη περίφραση: ἡ δηλουμένη ἐνέργεια ἔξετάζεται πάντοτε στὴν ὀλοκλήρωσή της. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἀρχέγονη ἔννοια τοῦ ἔξ ἔρον εἶναι (ἔσθαι) ἐντοπιζόταν στὴν ἴκανοποίηση τῶν ἐνστίκτων αὐτοσυντηρησίας, γι' αὐτὸ καὶ ἀποκρυσταλλώθηκε ὁ μετρικὸς τύπος

αὐτὰρ ἔπει πόσιος καὶ ἐδητύος ἔξ ἔρον ἔντο
ποὺ εἰσάγεται ἀναλλοίωτος ἐπτὰ φορὲς στὴν Ἰλιάδα⁵² καὶ δεκατέσσερις στὴν Ὀδύσσεια⁵³. Πιθανότατα ὑποδηλῶνται πρωτόγονη πίστη ὅτι τὰ ἐνστικτα φωλιάζουν⁵⁴ μέσα στὸν ἄνθρωπο σὰν ὄλικὲς ὄντότητες καὶ ἀποβάλλονται μόνο μὲ τὸ χορτασμό. Τὴν ἵδεα τῆς ἐκβολῆς τῶν ὀχληρῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν ὅργανισμὸν ὑπαινίσσεται ἥδη ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς⁵⁵ καὶ συμφωνοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴν νεώτεροι φιλόλογοι⁵⁶. Παρόμοια εἰκόνα ὑποβάλλουν καὶ οἱ ἐκφράσεις Ω 514 (οἱ ἀπὸ πραπίδων ἥλθ' ἰμερος ἥδ' ἀπὸ γνίων) καὶ Λ 642 (πίνοντ' ἀφέτην πολυκαγκέα δίψαν).

‘Αλλ’ οἱ στίχοι N 636-9 ἀποκαλύπτουν ἐλαφρὰ σημασιολογικὴ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸν «κόρον» καὶ τὸ «ἔξ ἔρον εἶναι»:

πάντων μὲν κόρος ἔστι, καὶ ὑπνου καὶ φιλότητος
μολπῆς τε γλυκερῆς καὶ ἀμύμονος ὀρχηθμοῖο

52. A 469, B 432, H 323, I 92, 222, Ψ 57 καὶ Ω 628.

53. α 150, γ 67, 473, δ 68, θ 72, 485, μ 308, ξ 454, ο 143, 303, 501, π 55, 448, ρ 99, ω 489 (μὲ τὴν παραλλαγὴν: σίτιο μελίφρονος ἔξ ἔρον ἔντο).

54. Κατὰ τὸν W. MERRY - J. RIDDELL (*Homer's Odyssey* I, ὁ.π. 17) ὁ ἔρος «is conceived of not as an emotion ...but as a property of the object presented...the beginning of the actual fruition of the object would represent itself as the admission of the ἔρος into the person (cp. ίλαον ἔνθεο θυμὸν II . 9, 639)». Ταῦτα ὄμως θεμελιώνονται πάνω στὴν ἀμφιβολὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἐν-τίθημι (τίθεμαι).

55. A. LUDWICH, *Scholia in Homeri Odysseae A-309 auctiora et emendatoria* (Hildesheim 1966) 70: ἔξ ἔρον ἔντο: «τὴν ἐπιθυμίαν ἔξέβαλον Υ... τὸ δὲ «έντο» σημαίνει τὸ ἔξέβαλον τὸν τῆς τροφῆς ἔρωτα, τουτέστιν ἐκορέσθησαν».

56. Π.χ. J. LA ROCHE, *Homers Ilias* (Leipzig 1877) 33: «έντο, sich die Lust hinaus geschickt», P. MAZON (Budé) 1961, 21: «on a chassé la soif et l'appetit», M. WILLCOCK, *A Commentary on Homer's Iliad*, Bks I-VI (London 1970) 30: «put away from themselves (ἔξιμαι) their desire».

τῶν πέρ τις καὶ μᾶλλον ἔέλδεται ἐξ ἔρον εἶναι
ἢ πολέμου.

Μὲ τὸν «κόρον» ἐκφράζεται τὸ ἀρνητικὸ ἐπακόλουθο τῆς ἀπολαύσεως – ἡ ἀπάθεια ἢ ἀδιαφορία γιὰ συνέχεια ἢ ἐπανάληψη – ἐνῷ μὲ τὴν περιφρασῃ ἔξαίρεται ἡ ἔνταση τοῦ πόθου γιὰ ίκανοποίηση μέχρις ἀναλώσεως τοῦ ἀποθέματός του⁵⁷.

Μοναδικὸ παράδειγμα μεταφορᾶς τῆς περιφράσεως ἐξ ἔρον εἶναι⁵⁸ στὴν περιοχὴ τοῦ πένθους καὶ τῶν δακρύων ἐπισημαίνεται γύρω στὸ τέλος τῆς Ἰλιάδας, ὅπου ὁ Πρίαμος ἐμμένει στὴν ἀπόφαση νὰ ἀποτολμήσει συνάντηση μὲ τὸν Ἀχιλλέα: ἀν μοῖρα του εἶναι νὰ πεθάνει, θέλει τὸ θάνατο ἐφόσον θ' ἀγκαλιάσει τὸν Ἐκτορα καὶ θὰ τὸν κλάψει ὅσο ποθεῖ (Ω 225-7):

αὐτίκα γάρ με κατακτείνειν Ἀχιλλεὺς
ἀγκὰς ἐλόντ' ἐμὸν νιόν, ἐπὴν γόου ἐξ ἔρον εἴην⁵⁹.

Ἄπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἔρευνα προκύπτουν δρισμένα ψυχολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν οὐσία τοῦ θρήνου τῶν ὁμηρικῶν προσώπων, τὰ δόποια συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

α) Οἱ γόοι δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ὀλοοί, στυγεροὶ κλπ., δηλαδὴ ἐξομοιωμένοι μὲ τὶς ἑξωτερικὲς συμφορές, ποὺ τοὺς γέννησαν. Ὄταν ἀνέλπιστη χαρὰ φορτίζει τὸ βασανισμένο ἄτομο ἢ ὅταν τὸ βάρος τῆς ὁδύνης εἶναι ἀφόρητο, τὰ δάκρυα καὶ οἱ λυγμοὶ ἔρχονται σὰν εὐκταία λύτρωση. Ὁ γόος τότε χαρακτηρίζεται ἴμερόεις (πολυπόθητος) καὶ γλυκός ὁ πόθος τοῦ κλαυθμοῦ (γλυκὺς ἴμερος).

β) Γόος ἢ ἴμερος κλαυθμοῦ ὡς συνάρτηση ἐντὸνων βιωμάτων εἰσδύει στὴν ψυχὴ (ὑπέδυ), διεγείρεται (ῶρτο) ἢ κυριεύει (ῆρει) τὸν ἄνθρωπο. Πολὺ συχνὰ σημαντικὰ πρόσωπα ἢ ἑξωτερικοὶ παράγοντες (λόγοι περιπαθεῖς, πράξεις ποὺ προκαλοῦν τὸν οἰκτὸ ἢ τὰ δάκρυα ἐνὸς ἥρωα ἢ ἥρωίδας) ἐπηρεάζουν συναισθηματικὰ τὸ ἄνθρωπινο περιβάλλον μεταδίδοντας τὴν συγκίνησή τους. Ἄπὸ τὸν «ἐξάρχοντα» ὑποκινεῖται αὐτόματα ἢ συναλγία (ὑφ' ἴμερον ὕρσε γόοιο, τῆσιν γόου πάσησιν ἐνῶρσεν κλπ.) τῶν συμπαραστατῶν.

γ) Ἡ γοερὴ «συνωδία» δὲν σημαίνει πάντοτε ψυχικὸ συνταυτισμὸ μὲ τὸν θλιμμένο. Ὁ ἵδιος δὲ ποιητὴς ἀποκαλύπτει ὅχι σπάνια ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφαση τῆς συναλγίας γιὰ τὴν τρέχουσα περίσταση ἀναβιώνουν στὴ μνήμη τῶν συνθρήνων συναφεῖς ἐμπειρίες τους ἀπὸ τὸ παρελθόν. Ἡ περίσταση ἐπενεργεῖ ἀπλῶς σὰν συγκινησιακὸ ἐνδόσιμο γιὰ τὰ προσωπικὰ βιώματα ποὺ θά μεναν ἀνεκδήλωτα χωρὶς τὴν ἑξωτερικὴ ἀφορμὴ (Πάτροκλον πρόφασιν...).

δ) Τὸ λεξιλόγιο ποὺ ἐκφράζει τὴν ίκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ κλάμα (τέρπομαι, τεταρπόμεθα, κορεστάμεθα, ἀσαι, γόου ἐξ ἔρον ἐντο κλπ.) συνάπτει ἀναγκαστικὰ τὸ ψυχο-

57. Πρβ. W. MERRY - J. RIDDELL, ὁ.π. 17: «There is pleasure in the whole process of fruition, up to the natural limit...».

58. Στὸν ἵδιο, ἵσως, θεματολογικὸ κύκλῳ ἐντάσσεται καὶ τὸ μεθίημι στὸ Ω 48: ἀλλ' ἢ τοι κλαύσας καὶ ὀδυράμενος μεθέηκεν ἀλλὰ σὲ τελείως διάφορο οἱ ἐκφράσεις: (δ 758) εῦνησε γόουν καὶ (π 524): κοιμᾶν ὀδύνας.

59. Πρβ. ΓΡ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ, Λεξικὸν Ἑρμηνευτικόν, ὁ.π. 418: «ἀφοῦ ἐκβάλω, καταπαύσω τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ θρήνου: ἀφοῦ χορτάσω νὰ κλαίω» καὶ C.W. MACLEOD, *Iliad*, Bk XXIV, ὁ.π. 108: «When I had released ... my desire to bewail him» κ.ἄ.

λογικὸν αὐτὸν φαινόμενο μὲν τὸν κορεσμὸν τῶν βιολογικῶν δρμῶν τῆς πείνας, δίψας κλπ. Ἡ ἐκπλήρωση τοῦ «ἵμερόεντος γόου» συνεπάγεται ἡδονὴ καὶ ἀνακούφιση καὶ ἵσως ἔξαρχῆς πιστεύθηκε ως ἐκβολὴ τοῦ «ἵμέρου» ἀπὸ τὸν δργανισμὸν τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ παραπάνω ἐπικὰ δεδομένα βοηθοῦν στὴν ἐπισήμανση κι ἐρμηνεία δμοίων μαρτυριῶν ἀπὸ τὰ δράματα τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Στὶς *Χοηφόρους* τοῦ Αἰσχύλου ὁ τελετουργικὸς κομμὸς (22-83) συγχωνεύεται μὲ τοὺς ἴδιαίτερους γογγυσμοὺς τῶν γυναικῶν γιὰ τὴν ἀτυχία τῆς αἰχμαλωσίας τους, ὅπως συμβαίνει στὸν Ὁμηρο μὲ τὶς Τρωάδες τῆς Ἰλιάδας (Τ 302), ποὺ κατὰ βάθος κλαῖνε σφῶν αὐτῶν κήδεα μὲ ἀφορμὴ τὸ θρῆνο τοῦ Πατρόκλου⁶⁰. Ἐνῷ τὸ αἷμα εἶναι νωπὸς ἀπὸ τὶς γρατζουνιές στὰ μάγουλα γιὰ τὴν περίσταση, μόνιμα ἡ καρδιά τους⁶¹ τρέφεται μὲ γόους (26-27):

δι' αἰῶνος δ' ἴνγμοῖσι βόσκεται κέαρ.

Τὸ βόσκεται ζωντανεύει τὴν ἐπικὴ παραλληλία τῶν ἐκφράσεων ποὺ ἀναφέρονται στὴ φυσικὴ δρμὴ τῆς θρέψεως καὶ τὴν ἀνάγκη κορεσμοῦ τοῦ «ἵμερόεντος γόου».

Σὲ στίχῳ ἀδήλου δράματος⁶² τοῦ ἴδιου τραγικοῦ οἱ θρῆνοι ὀνομάζονται φάρμακα ποὺ θεραπεύουν τὶς ὁδύνες:

οἴ τοι στεναγμοὶ τῶν πόνων ἴαματα⁶³.

Τὴν ἴαματικὴ σημασία τους ἔξαίρει καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 573 Ν² ἀπόσπασμα τοῦ Εὑριπίδη ἀπὸ τὸν *Oinómao*, ποὺ παρατίθεται στὸ Ἀνθολόγιο τοῦ Στοβαίου (122,8):

ἄλλ' ἔστι γάρ δὴ κάν κακοῖσιν ἥδονὴ⁶⁴
θνητοῖς ὀδυρμοὶ καὶ δακρύων τ' ἐπιρροαὶ
ἀλγηδόνας δὲ ταῦτα κουφίζει φρενῶν
καὶ καρδίας ἔλυσε τὸν ἄγαν πόνους.

Γιὰ συναλγία προτρέπει ὁ χορὸς τῆς Ἀνδρομέδας⁶⁴ τοῦ Εὑριπίδη ως καταπραϋντικὸ τῶν πόνων τῆς ὁμώνυμης ἥρωίδας τοῦ δράματος:

συνάλγησον, ως ὁ κάμνων
δακρύων μεταδοὺς ἔχει
κουφότητα μόχθων.

Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ ἴδιο λεξιλόγιο τῶν λυρικῶν στίχων μεταχειρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης μιλώντας⁶⁵ γιὰ τὴν ψυχικὴ συμπαράσταση τῶν φίλων: «κουφίζονται γάρ οἱ λυπούμενοι συναλγούντων τῶν φίλων...ώσπερ βάρους μεταλαμβάνουσιν...».

60. Πρβ. H.J. ROSE, *A Commentary to the surviving Plays of Aeschylus* 2 (Amsterdam 1958) 123 καὶ ANNE LEBECK, *The Oresteia* (Washington 1971) 98 - 99 («again they blend their own misfortune with that of Agamemnon»).

61. Πρβ. *Χοηφ.* 83: κρυφαίοις πένθεσιν παχνονυμένα.

62. «Οπως τουλάχιστον διασώζεται ἀπὸ τὸ σχόλιο (B) στὸ Ψ 10. Ἡ ἄλλη γραφή: ἐρείσματα (σχόλ. Σοφ. Ἡλ. 286 καὶ σχόλ. ΤV στὸ Ψ 10) εἶναι ἀδιανόητη.

63. Ν² fr. 355 = SMYTH (Loeb) 213 = METTE (*Die Fragmente der Tragödien des Aischylos* (Berlin 1959) 739).

64. Ἀπ. 119 Ν² = ΣΤΟΒ. Ἀνθ. 113,2 ἀπὸ τὴν Πάροδο τοῦ ἔργου, βλ. T.B.L. WEBSTER, *The Tragedies of Euripides* (London 1967) 194.

65. Ἡθ. Νικομ. 9,11,2 [117]a 29 κε.]

Τὴν ὁμηρικὴν ἔννοια τοῦ «κόρου γόοιο» ἀλλὰ καὶ τὴν φραστικὴν δομὴν προτάσεων, ὥπως λ.χ. ἐπεὶ κλαίων...κορέσθην (δ 541 = κ 499) ἐπεὶ κλαίουσα κορέσσατο ὃν κατὰ θυμὸν (υ 59) φαίνεται νὰ μιμοῦνται τὰ λόγια τῆς θεράπαινας, ποὺ περιγράφει τὶς ἀποχαιρετιστήριες ἐκδηλώσεις τῆς Ἀλκηστῆς:

ἐπεὶ πολλῶν δακρύων εἶχεν κόρον⁶⁶.

Ο στίχος αὐτὸς ἐπαληθεύει, νομίζω, παλαιότερη διόρθωση τοῦ Herwerden στὸ ἀπ. 118 N², πάλι ἀπὸ τὴν Ἀνδρομέδα τοῦ Εύριπίδη, ὅπου τὸ παραδεδομένο πόθον⁶⁷ ἀντικαθίσταται μὲ κόρον:

προσανδῶ σε τὰν ἐν ἄντροις,
ἀπόπανσον ἔασον, Ἀ-
χοῖ, μὲ σὺν φίλαισιν
γόου κόρον λαβεῖν.

Ἡ ἡρωίδα, δηλαδή, ἐκλιπαρεῖ τὴν Ἡχὼ νὰ διακόψει τὶς παρεμβολὲς (τὸν ἀντίλαλο), ὥστε ἡ θλιμμένη ἄνετα καὶ ἀνενόχλητα⁶⁸ νὰ «χορτάσει» τοὺς ὀδυρμοὺς μὲ τὴν «συνῳδία» τῶν ἄλλων γυναικῶν τοῦ δραματικοῦ χοροῦ.

Σ' ἄλλες ὁμως περιπτώσεις – ἵδιως ὅταν τὰ δεινὰ εἶναι ὑπέρμετρα – δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ φτάσει μὲ τὸ θρῆνο του ὡς τὰ δρια τοῦ «κόρου»:

Οἱ νιόπαντρες Περσίδες στὸν Αἰσχύλο πενθοῦσι γόοις ἀκορεστοτάτοις⁶⁹, ἐνῷ ἡ Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ δὲν ἔξαντλεῖ ποτὲ τὸ μοιρολόγια τὸν πατέρα της (Ἑλ. 122-3): ἀεὶ τάκεις ὥδ' ἀκόρεστον οἴμωγάν. Μὲ τὴν ἀπόδοση «unceasing» (LSJ) ἡ ὁμηρικὴ μεταφορὰ τοῦ ἀκόρεστον ἐκμηδενίζεται.

Ἡ διαλεκτικὴ σχέση κλαυθμοῦ καὶ ποθητῆς «τέρψεως» (πρβ. ἴμερόεις γόος κλπ.) προβάλλεται σὲ πολυάριθμα δραματικὰ χωρία.

Σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο κομμὸ τῶν Τραχινίων (106-7) ἡ Δηιάνειρα ποτὲ δὲν γαληνεύει τὴν τάση της γιὰ κλάμα:

οὕποτ' εὐνάζειν ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον.

Στὴ συμπυκνωμένη αὐτὴ διατύπωση τὸ ἀδακρύτων λαμβάνεται κατ' ἀνάγκην ὡς προληπτικὸ κατηγορούμενο⁷⁰ καὶ κατὰ τὸν ποιητὴν ὁ «πόθος τῶν δακρύων» ἐντοπίζεται στὰ βλέφαρα «ποὺ λαχταροῦν νὰ κλάψουν»⁷¹.

66. ΕΥΡ. Ἀλκ. 185.

67. Λαμβάνω γόου πόθον εἶναι ἀμάρτυρο καὶ ἀτοπο. Σὲ δυσχέρειες γλωσσικὲς καὶ ψυχολογικὲς προσκρούει κάθε προσπάθεια νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων (πρβ. W. RUTHERFORD, *Scholia Aristophanica*, vol. II (London 1896) 500 σχετ. μὲ ΑΡΙΣΤΟΦ. Θεσμ. 1018: «suffer me, o Echo, to attain my longing for lamenting»).

68. Γιὰ τὴν ὁμηρ. ἀρχὴ τῆς ἀκώλυτης «ἀπολαύσεως» τοῦ θρήνου βλ. παραπάνω (Ω 716 - 7 καὶ δ 193 - 5).

69. ΑΙΣΧ. Πέρσ. 545. Βέβαια ὁ ὑπερθετικὸς δὲν προσθέτει τίποτε στὴν ἀπόλυτη ἔννοια τοῦ θετικοῦ, ἀλλὰ «poets are not to be fettered by the demands of logic» (H.D. BROADHEAD, *The Persae of Aeschylus* (Cambridge 1960) 146).

70. Πρβ. A. PRETOR, *Sophocles Trachiniae* (Cambridge 1877) 11· R.D. DAWE, *Studies on the Text of Sophocles II* (Leiden 1978) 80· P.E. EASTERLING, *Sophocles Trachiniae* (Cambridge 1982) 88 κλπ.

71. Πρβ. Σχολ. «μηδέποτε τοὺς δόθαλμοὺς ἀδακρύτους ἔχειν, ἀλλ' ἀεὶ τῷ πόθῳ τῶν δακρύων νικωμένην» (D.N. PAPAGEORGIIUS, *Scholia in Sophocles tragoeidas vetera* (Lipsiae 1888) 118).

‘Η Ἡλέκτρα πάλι τοῦ Σοφοκλῆ διεκτραγωδεῖ τὶς ἀντιξοότητες ποὺ συναντᾶ στὴν ἐπιθυμία της νὰ θρηνήσει ὅσο τὴν εὐχαριστεῖ (Ἡλ. 285-6):

οὐδὲ γὰρ κλαῖσαι πάρα
τοσόνδ’ ὅσον μοι θυμὸς ἥδονὴν φέρει.

‘Υποχρεωμένη νὰ κρύβει τὶς συγκινήσεις της στερεῖται τὴν χαρὰ νὰ μεταδώσει⁷² τὸν πόνο της καὶ ν’ ἀνακουφισθεῖ μὲ θρήνους⁷³.

Στὸ ἀντίστοιχο δράμα τοῦ Εὐριπίδη πολύδακρυς ἀδονὰ (Ἡλ. 126) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἡρωίδα ἡ πένθιμη μονωδία της.

Συνώνυμο οὐσιαστικὸ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ χορὸς τῶν Ἀργείων μητέρων στὴν πάροδο τῶν Ἰκετίδων τοῦ ἴδιου ποιητῆ (79-80):

ἀπληστος ἄδε μ' ἔξαγει χάρις γόων /πολύπονος

Οἱ Ἰκέτιδες ὑποκύπτουν στὸ θέλγητρο τοῦ θρήνου (χάρις)⁷⁴, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα πολυώδυνο καὶ ἀκόρεστο (ἀπληστος).

Τὴν δξύμωρη σύζευξη τῶν ἐννοιῶν (χάρις~γόων) κληροδότησε, ὅπως εἴδαμε, σὲ ποικιλία μορφῶν ἡ ἐπικὴ παράδοση (πρβ. ὀλοοῖτο τεταρπώμεθα γόοιο, τέρπομ' ὀδυρομένη γοάουσα, γλυκὺς ἵμερος κλαυθμοῦ κ.ἄ.).

Καὶ ὁ Ἀδμητος αἰτιάται τὸν πειρασμὸ τοῦ θρήνου⁷⁵, ποὺ τὸν παρασύρει: ἀπαντώντας στὴν ἐρώτηση τοῦ Ἡρακλῆ («τί δ’ ἀν προκόπτοις, εἰ θέλεις ἀεὶ στένειν»;) ἀναγνωρίζει πὼς συμπεριφέρεται ἀντίθετα πρὸς τὴν λογικὴ (Ἀλκ. 1080):

ἔγνωκα καντός, ἀλλ’ ἔρως τις ἔξαγει⁷⁶.

Τὴν ἥδονὴ τῶν ὁδυρμῶν καὶ τῶν δακρύων παραδέχονται καὶ οἱ Τρωάδες τοῦ χοροῦ στὴν ὅμωνυμη τραγῳδία⁷⁷:

ώς ἡδὺ δάκρυα τοῖς κακῶς πεπραγόσι

θρήνων τ’ ὀδυρμοὶ μοῦσά θ’ ἢ λύπας ἔχει.

Σχετικὸ εἶναι καὶ τὸ ὑπ’ ἄρ. 563 Ν² ἀποσπασματικὸ δίστιχο ἀπὸ τὸν Οἰνέα τοῦ Εὐριπίδη:

σχολὴ μὲν οὐχί, τοῖς δὲ δυστυχοῦσί πως
τερπνὸν τὸ κλαῖσαι κάποδύρασθαι τύχας⁷⁸.

72. Ἡλ. 283 - 5: κλαίω, τέτηκα... αὐτὴ πρὸς αὐτήν. Πρβ. G. KAIBEL, *Soph. Elektra* (Leipzig 1896) 91 («die schmerzliche Freude einem vertrauten Wesen ihr Herz auszuschütten»).

73. Πρβ. Σχολ. (P. PAPAGEORGIOU, ὁ.π. 118): «ἐπικουφίζεται γὰρ τοῖς δακρύοις ἡ συμφορὰ» καὶ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΡΟΔ. Ἀργον. 1,275: «οὐδ’ ἔχει ἐκφλύξαι τόσσον γόον δσσον δρεχθεῖ».

74. Γιὰ τὸ χάρις «delight, pleasure» στὸν Εὐριπίδη βλ. G.W. BOND, *Euripides Hypsipyle* (London 1963) 124.

75. "Οχι «the pleasure of all my grief and pain» (CHRIST. COLLARD, *Euripides Supplices* II (Commentary) (Groningen 1975) 129).

76. Ὁρθὰ συμπληρώνεται τὸ ἀντικείμενο τοῦ «ἔρωτος» ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Σχολιαστή: «τοῦ θρηνεῖν ἔρως», πρβ. A.M. DALE, *Euripides Alcestis* (Oxford 1961/6) 126 («This passion for tears is beyond my control»).

77. ΕΥΡΙΠ. Τρωάδ. 608 - 9, ΣΤΟΒ. IV 54,4. Βλ. K.H. LEE, *Euripides Troades* (London 1976) 181: «they understand and sympathise with this sort of reaction to the situation».

78. "Ετσι παραδίδεται στὸν ΓΑΛΗΝΟ (5,423 = 1,284 Basil. = 5,153 Chart.). Στὸν ΣΤΟΒΑΙΟ (113,1) ὑπάρχουν ἀποκλίσεις, ποὺ δὲν ἀλλοιώνουν τὴν ἔννοια τῆς «τέρψεως».

Τὴν παραδοξότητα τοῦ δέξυμώρου (*τερπνὸν – τὸ κλαῖσαι*) μετριάζει τὸ πως, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ἀδμητος πρόσθεσε τὸ τις⁷⁹ (*ἔρως τις*) γιὰ νὰ μειώσει τὴν αὐτονόητη ἀντίφαση τῶν ἐννοιῶν (*ἔρως τοῦ στένειν*).

Ἄπηχοῦσα μιὰ γενικότερη πεποίθηση πὼς οἱ γυναικες ἐκ φύσεως ρέπουν πρὸς τὸν οἰκτο, τοὺς γόους καὶ τὰ δάκρυα⁸⁰, ἡ Ἀνδρομάχη τῆς ὄμώνυμης τραγῳδίας ἀποδίδει στὶς γυναικες τὴν ἀδυναμία νὰ τέρπονται στὰ βάσανα καὶ στὴν ἀδιάλειπτη ὑπόμνησή τους (Ἀνδρομ. 93-5):

ἐμπέφνκε γὰρ
γυναιξὶ τέρψις τῶν παρεστώτων κακῶν
ἀνὰ στόμ’ ἀεὶ καὶ διὰ γλώσσης ἔχειν.

Παρ’ ὅλο ποὺ τὸ ἀνὰ στόμα καὶ διὰ γλώσσης ἔχειν περιορίζει τὴν τέρψη στὸ λεκτικὸ ἀναμάσημα τῶν ἀτυχιῶν, τὸ προτασσόμενο κακῶν ὡς ἀντικειμενικὴ γενικὴ⁸¹ στὸ τέρψις ἔξαίρει προληπτικὰ τὴν νοσηρότητα τοῦ φύλου ποὺ γενικὰ «ἡδονίζεται στὰ λυπηρὰ συμβάντα»⁸².

Τὰ παρατεθέντα χωρία σκιαγραφοῦν τὴν ἐπιβίωση – ἢ ἀνανέωση – ψυχολογικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν ὄμηρικὴ παράδοση στὰ δράματα τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν. Διὰ στόματος τῶν σκηνικῶν προσώπων τους οἱ ποιητὲς ἀνασύρουν καὶ αὐτοὶ στὴν ἐπιφάνεια τὴν σκοτεινὴ διεργασία τῶν κλαυθμῶν εἴτε μέσα στὴν ψυχὴ τῶν φορέων τους εἴτε στὶς ἀντιδράσεις τῶν μελῶν τοῦ χοροῦ καὶ τῶν δευτερευόντων χαρακτήρων ἀπὸ τὶς μεταπτώσεις τῶν πρωταγωνιστῶν. Ὁ γλυκασμὸς στὰ δάκρυα καὶ στὸ πένθος εἶναι κυρίαρχο συστατικὸ τῆς τραγικῆς ψυχολογίας, ποὺ ὡς ἔνα βαθμὸ ρυθμίζει τὶς συγκινήσεις τοῦ θεατρικοῦ κοινοῦ⁸³.

Παράλληλα ὅμως μὲ τὸ «ρυθμιστικὸ» ρόλο τοῦ χοροῦ καὶ τῶν ἄλλων σκηνικῶν προσώπων ἡ παράσταση ὡς σύνολο αἰσθητικῶν ἀξιῶν ἐπιδρᾶ καὶ συναρπάζει τὸ ἀκροατήριο, πρὸ πάντων ὅταν ἡ ἀνωτερότητα τοῦ δράματος ἀναδεικνύεται μὲ τὴν εὔστοχη διδασκαλία⁸⁴ του.

79. Τοῦτο παρεῖδε ὁ W.B. STANFORD (*Greek Tragedy and the Emotions*, ὥ.π. 38) γράφοντας: «Admetos is made to speak of his eros for his wife».

80. Π.χ. ΣΟΦ. Αἴ.	580: κάρτα τοι φιλοίκτιστον γννὴ
ΕΥΡΙΠ. Μήδ.	909: εἰκὸς γάρ ὄργας θῆλυ ποιεῖσθαι γένος
» »	928: γυνὴ δὲ θῆλυ κάπι δακρύοις ἔψυ
» Ἡρακλῆς	536: τὸ θῆλυ γάρ πως μᾶλλον οἰκτρὸν ἀρσένων
Τκέτ.	84-5: ἐπίπονόν τι κατὰ γυναῖκας εἰς γόους πέφνκε πάθος

81. Πρβ. P.T. STEVENS, *Euripides Andromache* (Oxford 1971) 105.

82. «Le plaisir des larmes» (J. DE ROMILLY, *L'evolution du pathétique d'Eschyle à Euripide* (Paris 1961) 88).

83. Πρβ. GUIL. EGGERKING, *De graeca artis tragicae doctrina, imprimis de affectibus tragicis*, Diss. (Berolini 1912) 11 - 29, W.J. VERDENIUS, *Gorgias' Doctrine of Deception* (βλ. *The Sophists and their Legacy*, ed. G.B. KERFERD, Wiesbaden 1981) 120 σημ. 27, W.B. STANFORD, *Greek Tragedy and the Emotions*, ὥ.π. 46 - 7 («the chorus acted almost as an instructor telling the audience how and when to feel various emotions»).

84. Ὁ Καλλιπίδης (5ος αἰ. π.Χ.) ἐκόμπαζε ὅτι «δύναται πολλοὺς κλαίοντας καθίζειν» (ΞΕΝΟΦ. Συμπ.

Τὰ προϊόντα τῆς δραματικῆς λογοτεχνίας καὶ ἡ προαγωγὴ τῆς ὑποκριτικῆς ἀπορροφοῦν τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Ἀθηναίων, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ποιητικὴν ἀναμέτρηση Αἰσχύλου-Εὐριπίδη στοὺς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνη. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη θέματα ποιητικῆς δεοντολογίας καὶ τῆς ψυχολογικῆς καὶ ἡθικῆς ἐπιδράσεως τοῦ θεάτρου ἀντιμετωπίζονται στοὺς κύκλους τῶν σοφιστῶν⁸⁵. Ὁ Πρωταγόρας καθόριζε ώς «μέγιστον μέρος» τῆς μορφώσεως ἐνὸς ἀνθρώπου τὸ «περὶ ἐπῶν δεινὸν εἶναι» (Πλατ. Πρωτ. 338e - 339a). Μὲ αὐτὸν ἐννοοῦσε τὴ βαθύτερη ἔξοικείωση μὲ τὴν ποίηση, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει τοὺς καλοὺς ἀπὸ τοὺς κακοὺς στίχους καὶ νὰ τοὺς ἀναλύει. Ὁ Γοργίας ἦταν ἐγκρατέστατος γνώστης τῆς ποιητικῆς παραδόσεως. «Er liebte seinen Homer, er gab sich dem Zauber der grossen Tragödie Athens hin»⁸⁶. Ἀκριβῶς ἔνα κείμενο τοῦ Γοργία, τὸ ἀποκαλούμενο ἀπὸ τὸν ἴδιο «παίγνιον», ἀποτελεῖ πολύτιμο τεκμήριο γιὰ τὶς σοφιστικές, τουλάχιστον, ἀπόψεις περὶ ποιήσεως κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Εἶναι τὸ ρητορικὸ δοκίμιο «Ἐλένης ἐγκώμιον» ποὺ χρονολογεῖται μ' ἐπιφύλαξη ἀνάμεσα στὶς παραστάσεις τῶν Τρωάδων (415 π.Χ.) καὶ τῆς Ἐλένης (412 π.Χ.) τοῦ Εὐριπίδη⁸⁷.

Μὲ τὴ συγγραφή του δὲ Λεοντίνος σοφιστὴς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ὑπόληψη τῆς μοιραίας γυναίκας πραγματευόμενος μὲ τὴ σειρὰ τὶς ἐνδεχόμενες αἰτίες τοῦ ἐκπατρισμοῦ τῆς: ἀνώτερες δυνάμεις (Τύχη, θεούς, Ἀνάγκη)⁸⁸, τὴν ἀνθρώπινη βία, τοὺς πειστικοὺς λόγους καὶ τὴν ὑποταγὴ στὸν ἔρωτα.

Ἡ τρίτη αἰτία προσφέρει στὸν Γοργία τὴν ἀφορμὴν νὰ ἐκθειάσει τὴν ἰσχὺ τοῦ Λόγου⁸⁹ – ἐμμέτρου καὶ πεζοῦ. Εἶναι δυνάστης μέγας ποὺ πραγματοποιεῖ θειότατα ἔργα παρ' ὅλες τὶς μηδαμινὲς καὶ ἀφανεῖς διαστάσεις του (8): Γιατὶ μπορεῖ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπαυξῆσαι. Στὴ συνέχεια ὁ σοφιστὴς ἀπεικονίζει μὲ συγκεκριμένα φυσιολογικὰ συμπτώματα τὴν ἐπίδραση τῆς ποιήσεως, τὴν ὅποια δρίζει, σύμφωνα μὲ τὴν ἰσχύουσα ἐκδοχὴ, ώς λόγον ἔχοντα μέτρον (9): ἡς τοὺς

3,11). Κατὰ τὸν τραγῳδὸ Θεόδωρο «οὐ θαυμαστὸν ἐστὶ τὸ γελᾶν ποιεῖν τοὺς θεατὰς ἀλλὰ τὸ δακρύειν καὶ κλαίειν» (Πλούτ. Ήθ. 545EF). Ὁ ἴδιος ἡθοποιὸς «ἐμάλαξε» μέχρι δακρύων τὸν «ἀμότατον» τύραννο τῶν Φεραίων Ἀλέξανδρο (Πλούτ. Ήθ. 334A· ΑΙΛΙΑΝ. Ποικ. Ήστ. 14,40). Κατὰ τὸν ΙΣΟΚΡΑΤΗ (Πανηγ. 168) οἱ Ἀθηναῖοι «ἔπι ταῖς συμφοραῖς ταῖς ὑπὸ τῶν ποιητῶν συγκειμέναις δακρύειν ἀξιοῦσιν», πρβ. Πλατ. Φίληβ. 38a: «καὶ μὴν καὶ τάς γε τραγικὰς θεωρήσεις, ὅταν ἄμα χαίροντες κλάωσι».

85. A. GUDEMAN, *Aristoteles Peri poietikēs* (Berlin-Leipzig 1934) 165, πρβ. 9 - 10.

86. MAX POHLENZ, «Die Anfänge der griechischen Poetik», NAWG 1920, 176.

87. Κατὰ τὸν PREUSS (*De Euripidis Helena*, Diss., Leipzig 1911) πρβ. H. DIELS-KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker* II (Berlin 1951 - 47) 288.

88. (6) «ἢ γὰρ Τύχης βουλήμασι καὶ θεῶν βουλεύμασι καὶ Ἀνάγκης ψηφίσμασιν». Ἡ Διόδης «βουλὴ» τοῦ Ὁμήρου παρεμβάλλεται ἀπὸ τὸν ὄρθολογιστὴν Γοργία μεταξὺ ἐννοιῶν ποὺ κατάγονται ἀπὸ τὸν Σικελώτη διδάσκαλό του Ἐμπεδοκλῆ π.χ. (B 103: «ἰότητι Τύχης», B 115,1; «Ἀνάγκης χρῆμα, θεῶν ψήφισμα παλαιόν», πρβ. I. SYKUTRIS, *Gnomon* 4 (1928) 12.

89. Μὲ τὸν ὄρο νοοῦνται συγχρόνως ἡ λεκτικὴ (καὶ φωνητικὴ) μορφὴ καὶ τὸ νοητικὸ περιεχόμενο, βλ. M.A. GRUBE, *The Greek and the Roman Critics* (London 1965) 18 («reason as well as speech»). Σχετικὰ μὲ τὴν πατρότητα τοῦ λόγου καὶ τὴν ἐπιρροή του βλ. τὶς ἀπόψεις ποὺ προηγοῦνται τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς θεωρίας τοῦ Γοργία στῆς J. DE ROMILLY, «Gorgias et le pouvoirs de la poésie», *JHS* 93 (1973) 155 - 162.

άκούοντας εἰσῆλθε καὶ φρίκη περίφοβος καὶ ἔλεος πολύδακρυς καὶ πόθος⁹⁰ φιλοπενθής.

Ἡ ἐπιτηδευμένη φρασεολογία μὲ τὰ «πάρισα» καὶ τὶς παρηχήσεις⁹¹ δὲν ἐπηρεάζει τὴν οὐσία τῶν παρατηρήσεων ποὺ σημαδεύουν ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ συναισθήματα⁹², στὰ διοῖα τὸν ἐπόμενο αἰώνα θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ θεωρία τῆς «καθάρσεως»: τὴν φρικίαση τοῦ φόβου⁹³, τὸν ἔλεο, ποὺ ἐκλύεται σὲ δάκρυα καὶ τὸν φιλοπενθῆ πόθον. Ἡ τρίτη αὐτὴ ἔννοια χρειάζεται εἰδικότερο ὑπομνηματισμὸ μιὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἐρμηνευτὲς ἀρκοῦνται σὲ γενικὲς ἢ ἀσαφεῖς ἀποδόσεις της, δπως π.χ. «bittersüsse Sehnsucht» (W. Süss)⁹⁴, «sorrowful longing» (T.S. Duncan)⁹⁵, «indulging in mourning» (LSJ)⁹⁶, «grievous longing» (G. Kennedy)⁹⁷, «the longings of grief» (D.A. Russell)⁹⁸, «un regret rempli de deuil» (J. de Romilly)⁹⁹, «dolesful yearning» (O. Taplin)¹⁰⁰. Ἄλλες διασαφήσεις μᾶλλον συσκοτίζουν τὸ νόμημα καὶ παραπλανοῦν¹⁰¹. Ἔξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ ἐρμηνεῖς τοῦ Schadewaldt¹⁰² («ein die Wehklage suchendes Sehnen») καὶ Grube¹⁰³ («a longing for lamentation»)¹⁰⁴ ποὺ εὕστοχα ἔξειδικεύουν τὸν πόθον σύμφωνα καὶ μὲ τὸ ἐπίθετο (φιλοπενθῆς), ποὺ – μὲ κάποια ταυτολογία – τονίζει τὴν ἔμφυτη κλίση πρὸς τὸ πενθεῖν (= κλαυθμόν, γόους κλπ.).

90. Ἡ γραφὴ τοῦ A (= Crippsianus ἢ Burneianus 75,13ος αἱ.), ἐνῷ τοῦ X (= Palatinus Heidelb. 88, 12ος αἱ.) εἶναι φίλος καὶ τῶν recentiores ζῆλος.

91. Πρβ. G. THIELE, «Ionisch - attische Studien», *Hermes* 36 (1901) 228, G.M. GRUBE, *The Greek and Roman Critics*, ὥ.π. 16, O. TAPLIN, *Emotion and Meaning in Greek Tragedy* (βλ. ERICH SEGAL, *Oxford Readings in Greek Tragedy*, Oxford 1983) 407: «A phonetic rather than literal transcript brings out Gorgias' use of the letters r, then l, then t to vary the predominant emotional p: *prike periopobos kai eleos poludakrus kai potos pilopentēs*.

92. Οὐσιαστικὴ διαστολὴ τους γίνεται μὲ βάση τὰ σωματικά τους γνωρίσματα, βλ. H. FLASHAR, «Die mediz. Grundlagen der Lehre von der Wirkung der Dichtung in der griech. Poetik», *Hermes* 84 (1956) 18 κέ.

93. "Ηδη στὸν ΑΙΣΧΥΛΟ (*Ἐπιτὰ ἐπὶ Θῆβ.* 720): πέφρικα κ.ἄ., πρβ. EGGERKING, ὥ.π. 12 - 13.

94. *Ethos* (Leipzig - Berlin 1910) 52.

95. «Gorgias' Theories of Art», *CJ* 33 (1937) 406.

96. Στὴ λ. φιλοπενθῆς (1938).

97. Βλ. R.K. SPRAGUE, *The Older Sophists* (Columbia 1972) 52· πρβ. W.W. FORTENBAUGH, *Aristotle on Emotion* (London 1975) 19.

98. D.A. RUSSELL - M. WINTERBOTTOM, *Ancient Literary Criticism* (Oxford 1972) 7.

99. «Gorgias et le pouvoir de la poésie», ὥ.π. 161.

100. *Emotion and Meaning in Greek Tragedy* (βλ. *Oxford Readings...ed.* ERICH SEGAL, ὥ.π.) 9.

101. Πρβ. MAX POHLENZ («*Die Anfänge der griechischen Poetik*», ὥ.π. 168): «die Sehnsucht nach dem Abgeschiedenen». Ἔξ ἵσου ἀνορθόδοξες μοῦ φαίνονται καὶ οἱ ἐκδοχὲς τῶν O. TAPLIN (*Greek Tragedy in Action* (London 1978) 168: «We pity Agamemnon ... yet at the same time we feel horror...w e w a n t Agam. to be murdered ... we have a longing (*pothos*) which wants grief») καὶ STANFORD (*Greek Tragedy and the Emotions*, ὥ.π. 40 «*pothos*, that is, yearning for someone or something unobtainable or far away»).

102. «Furcht und Mitleid?», *Hermes* 83 (1955) 144.

103. *The Greek and Roman Critics*, ὥ.π. 18.

104. Πρβ. καὶ O. IMMISCH, *Gorgiae Helena* (*Kleine Texte* 158) (Berlin - Leipzig 1927) 26: «certant lugere auditores ...desiderium lugendi». Ἄλλὰ κατὰ τὸν IMMISCH: «alienum est ab eo loco πόθος (A): nam desiderium lugendi non consequitur illos affectus sed praecedit eis». Ὁ Γοργίας διμως ἐφαρμόζει χρονικὴ ἀκολουθία;

‘Η πληθώρα ἐπικῶν καὶ τραγικῶν χωρίων, ποὺ σχολιάστηκαν νωρίτερα (πρβ. *iμερόεις γόος*, *ἱμερος κλαυθμοῦ καὶ στοναχῆς*, ἔασον γόου κόρον λαβεῖν, ἐξάγει χάρις γόων, βλεφάρων πόθος κλπ.), δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι στὴ νεόκοπη ἔκφραση δι μορφωμένος ρητοροδιδάσκαλος διοχέτευσε τὸν «*ἵμερον γόοιο*»¹⁰⁵, ποὺ συχνὰ ἐπισήμαινε στὴν ἀρχαιότερη ποιητικὴ¹⁰⁶ παράδοση ἀλλὰ καὶ δ ἵδιος διαπίστωνε στὶς θυμικὲς ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τῶν θεάτρων. Στὴ συνέχεια τῆς Ἐλένης συνοψίζονται σ’ ἑνα πόρισμα οἱ συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις, ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὸν ἔμμετρο λόγο: ἐπ’ ἀλλοτρίων τε πραγμάτων καὶ σωμάτων εὐτυχίαις¹⁰⁷ καὶ δυσπραγίαις ἵδιον τι πάθημα διὰ τῶν λόγων ἔπαθεν ἡ ψυχὴ.

‘Η οὐσία τοῦ ἐδαφίου συμπυκνώνεται στὴν ἀντίφαση: ἀλλότρια πράγματα καὶ σώματα ~ ἵδιόν τι πάθημα, δηλαδὴ στὴν παράδοξη ἐξουσία τοῦ λόγου νὰ κλυδωνίζει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀκροατῆ μὲ τὶς περιπέτειες ξένων (καὶ πλασματικῶν) προσώπων.

Πῶς ἀκριβῶς συντελεῖται τέτοια «συμπαθητικὴ» ἀφομοίωση δὲν ἐξηγεῖται – οὔτε πιθανότατα ἐρευνήθηκε – ἀπὸ τὸν Γοργία.

Τὸ ἀόριστο ἵδιόν τι (*πάθημα*) ὑποδηλώνει ἀβεβαιότητα στὴ διάγνωση τοῦ φαινομένου, εἶναι δὲ αὐθαίρετες οἱ προεκτάσεις, ποὺ ἐπιχειροῦνται, γιὰ τὴν διοκλήρωση¹⁰⁸ τῶν σκέψεων τοῦ σοφιστῆ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ποίηση – μὲ τὴν ὁποίᾳ κυρίως ὑπονοεῖ τὴν τραγωδία – δ Γοργίας παρακολουθεῖ τὴν ἐπενέργεια τοῦ λόγου καὶ σὲ ποικίλες ἄλλες φάσεις του στὴν κοινωνικὴ ζωή: στὶς μαγικὲς ἐπωδὲς (10), ποὺ φέρνουν ἥδονή, ἀπομακρύνουν λύπες, μαγεύουν (*ἔθελξε*), πείθουν καὶ μεταστρέφουν τὴν «*δόξαν τῆς ψυχῆς*» (13) τοὺς λόγους τῶν ἀστρονόμων, ποὺ ὑποκαθιστοῦν δικές τους ἰδέες (*«δόξαν»*) στὴ θέση τῶν προγενεστέρων καὶ πετυχαίνουν ν’ ἀπεικονίζουν παραστατικὰ ὅσα εἶναι ἀπίθανα καὶ ἀφανῆ (τὰ ἄπιστα καὶ ἄδηλα φαίνεσθαι τοῖς τῆς δόξης ὅμμασιν ἐποίησαν). τὶς ἀγορεύσεις τῶν δικανικῶν ρητόρων, ποὺ τέρπουν καὶ πείθουν τὸν ὅχλο μὲ τὴν τέχνη τους, ἀδιάφορο ἢν εἶναι ἀναληθεῖς: τέλος, τὴ διαλεκτικὴ τῶν φιλοσόφων, ποὺ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα τὴν εὐστροφία τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τὴ ρευστότητα τῶν ἀνθρωπίνων δοξασιῶν.

‘Ως βασικὸς συντελεστὴς τῆς ψυχικῆς διαπλάσεως τοῦ ἀκροατῆ μνημονεύεται ἡ πειθώ, ποὺ ἔχει μέσο προσπελάσεως τὸ λόγο: ἡ πειθώ προσιοῦσα τῷ λόγῳ καὶ τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο ὥπως ἐβούλετο (13). ‘Ο ἔπαινος τοῦ λόγου ἐπισφραγίζεται ἀπὸ τὸν Γοργία μ’ ἔνα ἀφορισμό, ποὺ ἔγινε ἀφετηρία φιλολογικῶν διαφωνιῶν (14): τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἔχει ἡ τε τοῦ λόγου δύναμις πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς τάξιν ἡ τε τῶν φαρμάκων τάξις πρὸς τὴν τῶν

105. Πρβ. Πλούτ. Ἡθ. 822C: (τὴν Λύδιον ἀρμονίαν) τὸ θρηνῶδες καὶ φιλοπενθὲς ἥμῶν ἐγείρουσαν τῆς ψυχῆς.

106. Ὁμηρικὲς ἀφετηρίες γιὰ α) γιὰ τὸ «*φρίκη περίφοβος*» Λ 383, Ω 775 καὶ Τ 325 (*ριγεδανῆς* Ἐλένης), β) τὸ «*ἔλεος πολύδακρυς*»: E 561, 610, O 12, 44, 346, 352, Π 431, 459 - 60, Ω- 332 κλπ.

107. Κατὰ τὸν κώδικα A. Περιττεύει ἡ διόρθωση (ἀπὸ τὸν Blass) εὐπραγίαις, διότι εὐτυχῶ – ἀτυχῶ – ἀτυχία ἔξομοιώνονται σημασιολογικὰ μὲ τὸ εὐ ἡ κακῶς πράττειν, βλ. I. SYKUTRIS, *Gnomon*, ὥ.π. 14 καὶ J.H. THEIL, *Antiphons erste Tetralogie* (Groningen 1932) 131 - 2.

108. Π.χ. POHLENZ («*Die Anfänge der griechischen Poetik*», ὥ.π. (168): «Wie die Affekte der handelnden und leidenden Personen wie eigne miterleben»... (176): «die Leiden und Freuden der handelnden Personen als eigene empfand»). G. KENNEDY (*Sprague*, ὥ.π. 92): «at the actions and physical sufferings».

σωμάτων φύσιν. ὥσπερ γάρ τῶν φαρμάκων ἄλλους ἄλλα χυμοὺς ἐκ τοῦ σώματος ἔχάγει, καὶ τὰ μὲν νόσου τὰ δὲ βίου παύει, οὕτω καὶ τῶν λόγων οἱ μὲν ἐλύπησαν, οἱ δὲ ἔτερψαν, οἱ δὲ ἐφόβησαν, οἱ δὲ εἰς θάρσος κατέστησαν τοὺς ἀκούοντας, οἱ δὲ πειθοῖ τινι κακῇ τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἔξεγοήτευσαν. ‘Ο Süss¹⁰⁹ διέβλεπε σ’ αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξη «nichts weniger als die Lehre von der künstlichen Natur, wie sie uns Bernays¹¹⁰ verstehten gelehrt hat». Τὴν ἀποψήν του συμμερίστηκε δέ Duncan¹¹¹ κι ἀργότερα δέ Dirlmeier¹¹². ‘Ο Flashar¹¹³, ὑποστηρίζοντας τὴν θέσην του διότι ὁ Γοργίας ὅταν ἀξιολογεῖ τὴν ποίησην «δουλεύει μὲν Ἱατρικὲς κατηγορίες», παραφράζει τὸ προκείμενον ἐδάφιο μὲν ἀναπόδεικτες ὑποκειμενικὲς συμπληρώσεις τοῦ νοήματος: «δύως στὴν Ἱατρικὴν ἡ ἀποβολὴ τῶν διαφόρων χυμῶν πραγματοποιεῖται μὲν διαφορετικὰ φάρμακα, ἔτσι καὶ ἡ δύναμη τοῦ λόγου (περιλαμβανομένης τῆς ποιήσεως) προξενεῖ τὴν ἐπαγωγὴν ἢ ἀπομάκρυνση τῶν παθῶν («bewirkt die Macht des Logos – einschliesslich der Dichtung – das Herbeiführen oder Entfernen der Affekte»). Τίνων δύως παθῶν πραγματοποιεῖται εἰσαγωγὴ καὶ τίνων ἐκβολὴ ἀπὸ τὰ τέσσερα ποὺ ἀπαριθμεῖ δέ Γοργίας κατ’ ἀντιθετικὰ ζεύγη: λύπη - τέρψις, φόβος - θάρσος; ‘Ο σοφιστὴς λέγει ἀπλὰ διότι διαφορετικοὶ λόγοι διεγείρουν τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πάθη. Πιὸ πάνω (8) ἀνέφερε πάλι τέσσερα – ὅχι ἀκριβῶς τὰ ἴδια – καὶ τὰ συνέζευξε διαφορετικά: φόβος - λύπη, χαρὰ - ἔλεος· ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση ἐκείνη δὲν φαίνεται νὰ ὑπαινίσσεται τὴν παθολογία τῶν χυμῶν: (φόβον) παῦσαι, (λύπην) ἀφελεῖν, (χαρὰν) ἐνεργάσασθαι, (ἔλεον) ἐπαυξῆσαι. Στὴν πραγματικότητα, δύως παλαιότερα ἐτόνισε δέ Pohlenz¹¹⁴ ἀμφισβήτωντας τὸ δογματισμὸν τοῦ Süss, «Gorgias in § 14 nur ein Vergleich gibt». Τὸ κοινὸ γνώρισμα τῶν δύο σκελῶν τῆς συγκρίσεως (σωμάτων φύσεως - ψυχῆς τάξεως)¹¹⁵ εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ ἐπήρεια, στὴν δύοια ὑπόκεινται καὶ τὰ δύο μέρη ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους παράγοντες: τὴν φαρμακολογία τὸ πρῶτο καὶ τὴν ρητορικὴν (-ποίηση) τὸ δεύτερο.

‘Οπωσδήποτε, μὲν τὴν κατακλείδα (οἱ δὲ πειθοῖ τινι κακῇ τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἔξεγοήτευσαν) δέ Γοργίας, μεταφορικὰ τουλάχιστον, θολώνει τὰ δύρια¹¹⁶ Ἱατρικῆς καὶ ψυ-

109. *Ethos*, ὥ.π. 84.

110. *Zwei Abhandlungen über die aristot. Theorie des Drama* (Berlin 1880) πρβ. μτφ. ὑπὸ Jonathan- Jenn. Barnes (*Articles on Aristotle*, 4. *Psychology and Aesthetics*, ed. J. Barnes - M. Schofield - R. Sorabji, London 1979, (9) 154 - 165).

111. *Gorgias' Theories of Art*, ὥ.π. 407 - 8.

112. Κάθαρσις παθημάτων, *Hermes* 75 (1940) 88 («wir haben ja ein Dokument des 5. Jahrh...das man schon öfter³ und wie ich glaube mit Recht, für die Vorgesichte der aristot. Katharsis – lehre ausgewertet hat». Ἡ παραπομπὴ (3) γίνεται στὸν Duncan).

113. «Die mediz. Grundlagen der Lehre von der Wirkung der Dichtung in der griech. Poetik», ὥ.π. 18 - 19.

114. «Die Anfänge der griechischen Poetik», ὥ.π. 172, πρβ. καὶ E.M. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟ, Ἐξήγηση τῆς *Tрагῳδίας* (*Φιλοσοφία καὶ Παιδεία* 1977²) 276: «παρομοιάζει τὰ ψυχικὰ ἀποτελέσματα τῆς ποίησης μὲν τὴν ἀποβολὴ τῶν κακῶν χυμῶν τοῦ σώματος».

115. Τ.ξ. τῆς «ψυχικῆς καταστάσεως» μᾶλλον παρὰ «τῆς ἴδιοσυγκρασίας».

116. Πρβ. Ch. P. SEGAL, «Gorgias and the Psychology of the Logos», *HSCP* 66 (1962) 104· J. DE ROMILLY, «Gorgias et le pouvoir de la poésie», ὥ.π. 162 («il entend faire une science de la magie du

χολογίας: «ύπάρχουν και λόγοι, που μέσω μιᾶς κακόβουλης πειθοῦς χύνουνε φάρμακο και μαγγανεύουν τὴν ψυχή».

”Ισως τὴν ἀφομοιωτικὴν προσέγγισην τῶν δύο «τεχνῶν» ὁ σοφιστὴς στὴν πολύχρονη ἔξοικείωση μὲ τὸ ἱατρικὸν ἐπάγγελμα τοῦ ἀδελφοῦ του Ἡροδίκου, τὸν ὅποιον καυχιέται¹¹⁷ ὅτι βοηθοῦσε μὲ τὴν λεκτικὴν του δεινότητα, ὅποτε ὁ γιατρὸς ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς ἀσθενεῖς του.

”Εάν ὅμως ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς φαρμακολογίας και τῆς τέχνης τοῦ λόγου (Ἐλ. 14) δὲν ἀποδεικνύει συνάφεια τῆς ἐπιστήμης τῶν χυμῶν μὲ «ἱατρικὴν» θεώρηση τῆς τραγῳδίας, που εἰκάζεται ὅτι ἐγκαινιάζεται μὲ τὸν Γοργία, τοῦτο δὲν ἔχει πακούει ὅτι ὁ σοφιστὴς ἀπέψυγε νὰ συλλάβει συνθετικὰ τὸ «ἔργον» τῆς τραγικῆς ποιήσεως ἀπὸ ἄλλη ὅπτικὴ γωνία. Ἀπεναντίας, στὸν Πλούταρχο¹¹⁸ διασώθηκε ἀπόσπασμα, ὃπου ὁ Λεοντῖνος ἐπονομάζει τὴν τραγῳδίαν ἀπάτην, ἢν ὁ τε ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. Εἶναι αὐτονόητο πῶς τὰ δξύμωρα και οἱ ἀντιφάσεις, που ἐπιτείνουν τὴν αἰνιγματικότητα τῆς ρήσεως, ἐντάσσονται στὸ περίτεχνο ὑφος τοῦ σοφιστῆς και στὸ γνωστὸ παιγνίδισμα διφορούμενων λέξεων.

”Οπωσδήποτε, οἱ ρίζες τοῦ ὄρισμοῦ ἀνιχνεύονται στὴ μηδενιστικὴ γνωσιολογία τοῦ Γοργία, ὁ ὅποιος ἥδη στὸ ἔργο του Περὶ τοῦ μὴ Ὁντος ἀναιρεῖ τὴ δυνατότητα πραγματικῆς ἐπιστήμης¹¹⁹ δεχόμενος ὡς ἀφετηρία τὴ δόξα¹²⁰, που μεταβάλλεται ἀνάλογα μὲ ποικίλες ἐπιδράσεις¹²¹ τοῦ λόγου – και ὁ λόγος βέβαια δὲν ταυτίζεται μὲ τὰ πράγματα¹²². Συνέπεια τῆς ἐπιρροῆς του εἶναι. ἡ ἀπάτη, που ἐτυμολογικά¹²³, σημαίνει τὴν παρεκτροπὴν τοῦ (ἀνυποψίαστου) ἀκροατῆς ἀπὸ τὸ συνηθισμένο τρόπο σκέψεως. Στὸ κείμενο τῆς Ἐλένης ἡ ἀπάτη παρακολουθεῖ τὴν πειθώ (8): λόγος ὁ πείσας και τὴν ψυχὴν ἀπατήσας. Στὸ (10) παρουσιάζεται ἡ στενὴ συνάφεια τῆς γοητείας μὲ τὴν πειθώ και τὴ μεταστροφὴ τῆς «δόξης τῆς ψυχῆς»: ἔθελξε και ἐπεισε και μετέστησεν αὐτὴν γοητείᾳ. Τέλος κατὰ τὸ (13) ἡ πειθώ παρουσιάζεται πάλι ὡς ἀπόρροια τέρψεως, που ἀμβλύνει τὸν ἔλεγχο τῆς ἀλήθειας: Εἰς λόγος πολὺν ὅχλον ἔτερψε και ἐπεισε τέχνη γραφείς, οὐκ ἀληθείᾳ λεχθείς. Και ὁ μαθητὴς τοῦ Γοργία Ἰσοκράτης χρησιμοποιοῦσε ὁ Ἰδιος, λέει, και στοὺς μαθητές του ὑπεδείκνυε καλολογικὰ στοιχεῖα («περὶ τὴν λέξιν εὑρυθμίας τε και ποικιλίας»), που θὰ συνέβαλλαν στὴν πειστικότητα τῶν λόγων (Φιλιππ. 27: δι' ὧν τοὺς λόγους ἥδιον ἄν ἄμα και πιστοτέρους ποιοῖεν).

verbe»). Στὸν Γοργία ἵσως δὲν ἀνήκει ἡ πρωτοτυπία τῆς συγκρίσεως σωματικῆς και ψυχικῆς νοσηλείας, πρβ. ΔΗΜΟΚΡΙΤΟ (B 31): ἱατρικὴ μὲν σώματος νόσους ἀκέεται, σοφίη δὲ ψυχὴν παθῶν ἀφαιρεῖται.

117. Κατὰ τὸν ΠΛΑΤΩΝΑ Γοργ. 456 B, πρβ. 448 B.

118. Ἡθ. 348c και (συντομευμένο) 15d (= D.-K.⁶ B 23).

119. B 3, 77: κἄν ἦ τι, τοῦτο ἄγνωστὸν τε και ἀνεπινόητὸν ἐστιν ἀνθρώπῳ.

120. ”Ἡ τὸ δοκεῖν ποὺ εἶναι ἀσθενὲς μὴ τυχὸν τοῦ εἶναι.

121. Πρβ. Ἐλ. 11 (= B 11): ἡ δὲ δόξα σφαλερὰ και ἀβέβαιος, 13: εὐμετάβολον ποιοῦν τὴν τῆς δόξης πίστιν.

122. B 3,84: φὶ γὰρ μηνύομεν, ἔστι λόγος, λόγος δὲ οὐκ ἔστι τὰ ὑποκείμενα και ὅντα ὡρα τὰ ὅντα μηνύομεν τοῖς πέλας ἀλλὰ λόγον, δὲς ἔτερός ἔστι τῶν ὑποκείμενων.

123. Bλ. W.J. VERDENIUS; *Gorgias' Doctrine of Deception (The Sophists and their Legacy*, ed. G.B. Kerferd, Wiesbaden 1981) 116, σημ. 5.

‘Η τραγωδία λοιπὸν ἀποκαλεῖται ἀπάτη στὸ Β 23 ἀπόσπασμα, γιατὶ θέλγει¹²⁴ τὸ ἄτομο μὲ τὴ μαγεία τοῦ λόγου καὶ τὸ ἐκτρέπει ἀπὸ τὴ συμβατική του νοοτροπία, δόηγώντας το στὸν πλασματικὸ χῶρο τοῦ τραγικοῦ, ὅπου οἱ περιπέτειες ἀλλοτρίων¹²⁵ προσώπων προξενοῦν παράλληλες διαταραχὲς στὴν ψυχὴ τῶν θεατῶν (Ἐλ. 9): ἵδιόν τι πάθημα διὰ τῶν λόγων ἔπαθεν ἡ ψυχὴ.

‘Ο ποιητὴς ποὺ κατορθώνει νὰ «ἀπατήσει» χαρακτηρίζεται δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος. ‘Ο Πλούταρχος ἔξηγει τὴν προφανῆ παραδοξολογία μὲ τὴν ἐκδοχὴ (348C) ὅτι ὁ τραγικὸς «τοῦθ’ ὑποσχόμενος πεποίηκεν» – ποὺ σημαίνει κατὰ τὸν Verdenius¹²⁶ «because he has openly announced that he will try to deceive». Καί, φυσικά, διερωτᾶται ὁ φιλόλογος μὲ πολλὴ δόση ὑπερβολῆς «πῶς ἡταν δυνατὸ σ’ ἔνα τραγικὸ ποιητὴ νὰ ἔχαγγείλει δημοσίᾳ ὅτι πρόκειται νὰ ἔχαπατήσει τὸ ἀκροατήριο!»

‘Αλλὰ τὸ ὑποσχόμενος τοῦ Πλούταρχου δὲν σημαίνει ὁπωσδήποτε δημόσια ἔχαγγελία· μᾶλλον ἐκφράζει τὴν ἔννοια τοῦ ὑποδέχομαι = «ἀναλαμβάνω» ἢ «ἀναδέχομαι» ὡς ἔργο μου – «Aufgabe»¹²⁷. ‘Ωστε κατὰ τὸν Πλούταρχο τεκμήριο δικαιοπραγίας τοῦ δραματογράφου εἶναι ἡ συνέπεια στὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου του – δηλ. τῆς «ἀπάτης». Πάντως κάθε ὑπόνοια ἡθικῆς προκλήσεως μὲ τὴ σύνδεση τῶν λέξεων «ὁ ἀπάτησας - δικαιότερος» διαλύεται, ἀν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Γοργίας χρησιμοποίησε τὸ «δικαιότερος» ὅχι μὲ τὴ συνηθισμένη ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ γιὰ νὰ δηλώσει τὸν «καλύτερο» (τὸν «γνησιότερο», «καταλληλότερο», «ίκανότερο»)¹²⁸ ποιητή, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλους ποὺ ἀστοχοῦν στὴν «ἔχαπάτηση» τοῦ κοινοῦ. Παρόμοια ἐρμηνεία ἐνισχύεται, πιστεύω, μὲ τὸ χωρίο τῶν Δισσῶν λόγων (ἢ Διαλέξεων)¹²⁹ ποὺ φαίνεται νὰ μιμεῖται τὸν ὄρισμὸ τοῦ Γοργία (3,10): ἐν γὰρ τραγῳδοποιίᾳ καὶ ζωγραφίᾳ ὅστις <κα> πλεῖστα ἔχαπατῆ ὅμοια τοῖς ἀληθινοῖς ποιέων οὐτος ἄριστος. Τὸ ἄριστος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ δικαιότερος τοῦ Γοργία.

Σχετικὰ μὲ τὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ὄρισμοῦ, ποὺ ἀναφέρεται στὸ δέκτη τῆς τραγικῆς ποιήσεως (ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος), ὁ Πλούταρχος παρέχει τὴ διασάφηση: «εὐάλωτον γὰρ ὑφ’ ἥδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον», δηλ. ὅτι τὸ ἄτομο ποὺ διαθέτει εὐαισθησία εὔκολα ὑποτάσσεται στὴν ἀπόλαυση τοῦ τραγικοῦ λόγου. Τὸ σοφὸς ἐκφράζει τὸν ψυχικὰ καλλιεργημένο καὶ φορέα εὐγενεστέρων ἴδεῶν καὶ συναισθημά-

124. Κατὰ τὸν ΗΣΙΟΔΟ (*Θεογ.* 224) Ἡ Ἀπάτη εἶναι κόρη τῆς Νύχτας ὅπως καὶ ἡ Φιλότης. Ἡ συμπαράταξη τῶν δύο ὑποδηλῶνει τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο καὶ τὴν ἔννοια τῆς σαγήνης στὴν προσωποποίᾳ τῆς Ἀπάτης, πρβ. M.L. WEST, *Hesiod Theogony* (Oxford 1966) 230.

125. Ἐπήκηση τοῦ δέξυμώρου ἐπ’ ἀλλοτρίων ...σωμάτων εἰντυχίαις καὶ δυσπραγίαις ~ ἵδιόν τι πάθημα ...ἔπαθεν ἡ ψυχὴ προδίδει τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κωμωδιογράφου τῆς Μέσης ΤΙΜΟΚΛΕΟΥΣ (ἀπ. 6 = *Ἀθήν.* 223 b):

ο γὰρ νοῦς τῶν ἴδιων λήθην λαβὼν
πρὸς ἀλλοτρίῳ τε ψυχαγωγηθεὶς πάθει
μεθ’ ἥδονῆς ἀπῆλθε...

‘Η «λήθη τῶν ἴδιων» εἶναι ἡ «ἀπάτη» τοῦ Γοργία.

126. *Gorgias' Doctrine of Deception*, ὁ.π. 117.

127. Πρβ. W. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos* (Stuttgart 1942) 320.

128. Βλ. LSJ, στὴ λ. «δίκαιος», πρβ. «δίκαιος γόνος», ΣοΦ. ἀπ. 1119 (Radt).

129. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα γνώμη τὸ πρόχειρο αὐτὸ συνονθύλευμα σοφιστικῆς διδασκαλίας χρονολογεῖται γύρω στὸ 400 π.Χ. ἡ ἀργότερα, βλ. T.G. ROSENMEYER, «Gorgias, Aeschylus, and Apate», *AJPh* 76,3 (1955) 234 - 5.

των¹³⁰, όπως είναι λ.χ. ὁ οἰκτος, που λείπει ἀπὸ τὸν «ἀμαθῆ»¹³¹. Στὸν ἵδιο κύκλο σκέψεων περὶ τῆς ποιητικῆς «ἀπάτης» ἐντάσσει ὁ Πλούταρχος (῾Ηθ. 15c) καὶ τὸ ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Σιμωνίδη¹³², που «ἀπεκρίνατο πρὸς τὸν εἰπόντα ‘τί δὴ μόνους οὐκ ἔξαπατᾶς Θεσσαλούς;’ – ἀμαθέστεροι γάρ εἰσιν ἢ ὡς ὑπ’ ἐμοῦ ἔξαπατᾶσθαι».

Ἄπὸ τὸ συνδυασμὸν τοῦ B 23 μὲ τὸ κείμενο τῆς Ἐλένης (εἰδικότερα τὸ § 9) συνάγεται ὅτι ὁ Γοργίας δικαιώνει τὸν τραγικὸν ποιητή, που ποδηγετεῖ τὸ ἀκροατήριο πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς «ἀπάτης» καὶ μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου διεγείρει αἰσθήματα συμπόνιας γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ δρῶμενα ἐπὶ σκηνῆς.

“Οτι ἐπίσης ἡ «συμπαθητικὴ» συμμετοχὴ συνεπάγεται ἡδονή, τεκμαίρεται ἀπὸ ἄλλα συγγενῆ χωρία¹³³ στὸ ἐγκώμιο τῆς Ἐλένης.

Τὴν μαγείαν τῆς ποιήσεως δοκίμασε καὶ ὁ Πλάτων ἥδη ἀπὸ τὴν νεαρή του ἡλικία¹³⁴ καὶ δρισμένες τραγικὲς σκηνὲς ἐνετύπωσαν ἀνεξίτηλες ἐμπειρίες στὴν μνήμη του¹³⁵. Γι’ αὐτὸν ἀκριβῶς καὶ θ’ ἀποκλείσει τὴν «μιμητικὴν» ποίησην ὡς ἐπικίνδυνη¹³⁶ γιὰ τὰ μέλη τῆς ὀρθῆς Πολιτείας του. Εἰδικότερα, στὸ δέκατο βιβλίο αὐτοῦ τοῦ ἔργου θεμελιώνει¹³⁷ τὴν καταδίκην τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς τραγωδίας κυρίως μὲ βάση α) τὴν ὀντολογικὴν ἔρμηνείαν τῆς «μιμήσεως» καὶ β) τὴν ἐπισήμανση τῶν ἡθικο-ψυχολογικῶν συνεπειῶν ἀπὸ τὶς δραματικὲς παραστάσεις.

Σύμφωνα μὲ τὴν ὀντολογικὴν ἐπιχειρηματολογίαν ὁ «μιμητικός» ὑποβιβάζεται στὴν βαθμίδα τοῦ δημιουργοῦ «τρίτου γεννήματος ἀπὸ τῆς φύσεως» (597e), «τρίτου τινὸς ἀπὸ βασιλέως καὶ τῆς ἀληθείας πεφυκότος» (ὅ.π.) ἢ «τρίτου ἀπὸ τῆς ἀληθείας καὶ εἰδώλου δημιουργοῦ» (599d), ἡ ποιητικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ «μίμησις» χαρακτηρίζεται ὡς «περὶ

130. Ὁ D.W. LUCAS (*Aristotle Poetics* (Oxford 1978) XIX) εἰκάζει ὅτι τὸ νόημα τῆς προτάσεως ἔσως εἶναι «that the audience must cooperate by accepting the conventions of drama if it is to enjoy it». Τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα παραμένει ἀσφαλῶς τὸ ἵδιο (ἡ «ἀπάτη»), ὃστόσο ἡ διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴν («εὐαίσθητος», «καλλιεργημένος») ἢ νοησιαρχικὴν («accepting the conventions...») ἐκδοχὴν τοῦ σοφώτερος.

131. Πρβ. ΕΥΡ. ᾮλ. 294 - 6 ὅπου γνωμολογεῖ ὁ Ὁρέστης:

ἐνεστὶ δ' οἴκτος ἀμαθίᾳ μὲν οὐδαμοῦ
σοφοῖσι δ' ἀνδρῶν· καὶ γάρ οὐδὲ ἀζήμιον
γνώμην ἔνειναι τοῖς σοφοῖς λίαν σοφήν.

132. Μετὰ τὸν WILAMOWITZ (*Sappho und Simonides* (Berlin 1913) 143) τὸ εὐφυολόγημα προσγράφεται στὸν Γοργία.

133. Κυρίως τὰ σχετικὰ μὲ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες (῾Ελ. 18), βλ. POHLENZ, «Die Anfänge der griech. Poetik», ὅ.π. 168.

134. U.V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Platon I* (Berlin 1920²) 51 κέ.

135. Π.χ. τῆς Ἀντιόπης καὶ τῶν Βακχῶν, πρβ. WILAMOWITZ, ὅ.π. 479.

136. Πολιτ. 595b: λώβῃ ἔοικεν εἶναι πάντα τὰ τοιαῦτα τῆς τῶν ἀκουόντων διανοίας, 603b: ἔταιρα καὶ φίλη ἔστιν ἐπ’ οὐδενὶ ὑγεῖ οὐδὲ ἀληθεῖ. Ἀπέναντι σ’ αὐτὲς τὶς ἐπικρίσεις φαίνονται ἀντιφατικά ὅσα λέγονται γιὰ τὴν «ἀπὸ Μουσῶν κατοκωχὴν καὶ μανίαν» ἡ δοπία «ψυρία τῶν παλαιῶν ἔργα κοσμοῦσα τοὺς ἐπιγιγνομένους παιδεύει» (*Φαιδρ.* 245a). Ἡ ἀντιφαση ἀποδίδεται σὲ διαφορετικὴ ἔποψη, ὑπὸ τὴν δοπία ἡ ποίηση ἔξετάζεται στὸ διάλογο. (WILAMOWITZ, ὅ.π. I, 477).

137. Βλ. K.I. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν ποίηση», *Χρονικὰ Αἰσθητικῆς*, τ. 5 (Αθῆναι 1966) 119 - 122 καὶ 129 - 134 (= *Μελετήματα Φιλοσοφίας* II (Αθῆναι 1980) 60 - 65 καὶ 73 - 81).

τρίτον τι ἀπὸ τῆς ἀληθείας» (602c) καὶ τὰ πλάσματα τῶν ποιητῶν «τριτὰ ἀπέχοντα τοῦ ὄντος καὶ ῥάδια ποιεῖν μὴ εἰδότι τὴν ἀλήθειαν – φαντάσματα γὰρ ἄλλ’ οὐκ ὄντα» (599a).

Στενότερη πάντως σχέση μὲ τὸ ἐρευνώμενο θέμα παρουσιάζουν οἱ πλατωνικὲς αἰτιάσεις γιὰ τὴν ψυχοφθόρα ἐπίδραση τῆς τραγικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ Ὁμήρου, ποὺ θεωρεῖται «πρῶτος τῶν τραγωδοποιῶν» (607a).

Ἄπὸ τὰ δύο ἀντίρροπα μέρη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς τὸ ἀνώτερο («βέλτιστον»), δηλ. τὸ λογιστικόν, ἐπανορθώνει τὶς γνωσιολογικὲς πλάνες τῶν αἰσθήσεων (Πολιτ. 602d - 603a). Στὸν τομέα ἐξ ἄλλου τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς παρέχει «φρόνιμόν τε καὶ ἡσύχιον ἥθος» (604e), ποὺ ὅμως δὲν προσφέρεται σὲ ποιητικὴ «μίμηση», οὔτε – καὶ σὲ περίπτωση ποὺ θὰ παρασταθεῖ – κατανοεῖται ἀπὸ τὸ ἑτερόκλητο θεατρικὸ κοινό, ποὺ εἶναι ἄσχετο ἀπὸ τέτοιες καταστάσεις (ἄλλοτρίου γάρ που πάθους ἡ μίμησις αὐτοῖς γίνεται)¹³⁸. Ἐτσι ὁ ποιητής, ποὺ ἐπιδιώκει δημοτικότητα σὲ μεγάλο ἀκροατήριο, στρέφεται¹³⁹ πρὸς τὸ φαῦλο μέρος τῆς ψυχῆς, τὸ εὐέξαπτο καὶ ἄστατο (τὸ ἀγανακτητικόν τε καὶ ποικίλον ἥθος, 605a) ποὺ ὅχι μόνο τοῦ ἔξασφαλίζει ποικίλο ὑλικὸ πρὸς ἀπεικόνιση, ἀλλὰ καὶ βέβαιη ἀπήχηση στὸ εὐτελέστερο ψυχικὸ στοιχεῖο τῶν θεατῶν. Εἶναι λοιπὸν ἀπαράδεκτος ὁ «μιμητικὸς» ποιητὴς «εἰς μέλλουσαν εὐνομεῖσθαι πόλιν» διότι τοῦτο ἐγείρει τῆς ψυχῆς καὶ τρέφει καὶ ἰσχυρὸν ποιῶν ἀπόλλυσι τὸ λογιστικὸν (605b).

Τὴν ἴδεα τῆς θρέψεως καὶ πλησμονῆς, ποὺ ἀπαντᾶται συχνότερα σὲ στίχους τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν τραγικῶν, ἀναλαμβάνει ὁ Πλάτων εἰδικότερα γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὶς θρηνητικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ θέατρο (606ab): τὸ βίᾳ κατεχόμενον τότε ἐν ταῖς οἰκείαις συμφοραῖς καὶ πεπεινηκός τοῦ δακρύσαι τε καὶ ἀποδύρασθαι ἵκανῶς καὶ ἀποπλησθῆναι φύσει ὃν τοιοῦτον οἶον τούτων ἐπιθυμεῖν, τότ’ ἐστὶν τοῦτο τὸ ὑπὸ τῶν ποιητῶν πιμπλάμενον καὶ χαῖρον τὸ δὲ φύσει βέλτιστον ἥμαν, ἀτε οὐχ ἵκανῶς πεπαιδευμένον λόγῳ οὐδὲ ἔθει, ἀνίστιν τὴν φυλακὴν τοῦ θρηνώδους τούτου, ἀτε ἀλλότρια πάθη θεωροῦν καὶ ἔαυτῷ οὐδὲν αἰσχρὸν ὃν εἰ ἄλλος ἀνὴρ ἀγαθὸς φάσκων εἶναι ἀκαίρως πενθεῖ, τοῦτον ἐπαινεῖν καὶ ἐλεεῖν, ἀλλ’ ἐκεῖνο κερδαίνειν ἥγεῖται, τὴν ἡδονήν, καὶ οὐκ ἂν δέξαιτο αὐτῆς στερηθῆναι καταφρονήσας ὅλου τοῦ ποίηματος.

Τὸ ἐνστικτὸ τοῦ ἀτόμου νὰ ξεσπάσει σὲ δάκρυα καὶ ὀδυρμοὺς ὥσπου νὰ κορεσθεῖ (ἀποπλησθῆναι), ὅταν δέχεται οἰκογενειακὰ πλήγματα, συγκρατεῖται τότε¹⁴⁰ ἀπὸ τὸ «βέλτιστον» μέρος τῆς ψυχῆς καὶ καταδικάζεται σὲ λιμὸ¹⁴¹ (πεπεινηκός). Καὶ ὅμως τὸ

138. Πολιτ. 604e. Ἄν ἐδῶ γίνεται σκόπιμος ὑπαινιγμὸς στὸ γοργίειο (Ἐλ. 9) ἐπ’ ἄλλοτρίων τε πραγμάτων...ιδίον τι πάθημα εἶναι ἄδηλο. Οἱ ἔννοιες πάντως ἀντιστρέφονται: Στὸν Γοργία τὰ ἀλλότρια πάθη προξενοῦν τὴν «συμπάθεια» τοῦ κοινοῦ. Ἐδῶ τὸ πλήθος μένει ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὸ γαλήνιο ἥθος τοῦ καλλιεργημένου – τὸ (ἄλλοτριο) πάθος, ὅπως παραδόξως ἐπονομάζεται, πρβ. J. FERGUSON, *Plato: Republic*, Bk X (London 1957) 92: «It is interesting, and a little strange, to find πάθος of the calm demeanour of the intellectual»).

139. Ἀκριβέστερα: «ἡ φύση τῆς τέχνης του τὸν κατευθύνει» (πρὸς τὸ τοιοῦτον τῆς ψυχῆς πέφυκε ...) – ὅχι βέβαια ἡ ἴδιοσυγκρασία του, πρβ. J. ADAM, *The Republic of Plato* II (Cambridge 1963²) 412.

140. Πρβ. 605 de: ὅταν δὲ οἰκεῖόν τινι ἥμαν κῆδος γένηται... ἐπὶ τῷ ἐναντίῳ καλλωπιζόμεθα, ἂν δυνόμεθα ἥσυχίαν ἄγειν καὶ καρτερεῖν...

141. Πρβ. B. JOWETT - L. CAMPBELL, *Plato's Republic* III (Oxford 1894) 456: «Compelled to fast from

ΐδιο αύτὸν ἔνστικτο ἀπολαμβάνει πλήρη ἰκανοποίηση χάρη στοὺς δραματογράφους (ύπὸ τῶν ποιητῶν πιμπλάμενον καὶ χαῖρον)¹⁴². Ἡ ἀσυνέπεια στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου δοφείλεται στὴ χαλάρωση τῆς ἐπαγρυπνήσεως τοῦ «λογιστικοῦ» ἐπάνω στὸ θρηνῶδες τοῦτο μέρος τῆς ψυχῆς, ἔξαιτίας τῆς ὑποκειμενικῆς γνώμης ὅτι ὁ ἔλεος εἶναι θεμιτὸς γι' ἀλλότρια πάθη, ποὺ – ἔστω ὑπέρμετρα – διεκτραγωδεῖ «ἄνηρ ἀγαθὸς φάσκων εἶναι».

‘Οπωσδήποτε ὁ θεατὴς δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ στερηθεῖ τὴν ἡδονὴν ἀπὸ τὴν ταραχήν, ποὺ νιώθει παρακολουθώντας «ἀλλότρια πάθη» (ἐκεῖνο κερδαίνειν ἥγεῖται, τὴν ἡδονήν...).

‘Αλλὰ ἡ «λώβη» τῆς μιμητικῆς ποιήσεως προσβάλλει, μ' ἐλάχιστες ἔξαιρέσεις (605c), καὶ τοὺς «ἐπιεικεῖς» ποὺ γεύονται τὴν τέρψη τῆς «συναλγίας» (605d) δίπλα στοὺς πενθοῦντες ἥρωες: οἱ γάρ που βέλτιστοι ἡμῶν ἀκρούμενοι Ὁμήρου ἡ ἄλλου τινὸς τῶν τραγῳδοποιῶν μιμουμένου τινὰ τῶν ἥρωών ἐν πένθει ὄντα καὶ μακρὰν ῥῆσιν ἀποτείνοντα ἐν τοῖς ὀδυρμοῖς ἡ καὶ ἄδοντάς τε καὶ κοπτομένους, οἰσθ' ὅτι χαίρομέν τε καὶ ἐνδόντες ἡμᾶς αὐτὸὺς ἐπόμεθα συμπάσχοντες καὶ σπουδάζοντες ἐπαινοῦμεν ὡς ἀγαθὸν ποιητήν, ὃς ἀν ἡμᾶς ὅτι μάλιστα οὕτω διαθῆ.

‘Αν εὐσταθεῖ νὰ διακρίνουμε στὸ ἐδάφιο αὐτὸν διαδοχικὰ στάδια τῆς συγκινησιακῆς λειτουργίας τοῦ ἀττικοῦ δράματος, θὰ λέγαμε ὅτι τὸ κοινὸ τέρπεται μὲ τὶς περιπαθεῖς καὶ μακρόσυρτες «ρήσεις» τῶν τραγικῶν προσώπων, ἀλλ' ἡ συγκίνησή του κλιμακώνεται μὲ τὶς μονωδίες καὶ τοὺς γοεροὺς κομμοὺς ποὺ τὸ ὑποτάσσουν (ἐνδόντες ἡμᾶς αὐτὸὺς ἐπόμεθα) καὶ τὸ μεταμορφώνουν¹⁴³ σὲ συμπάσχοντες μαζὶ μὲ τὸν πενθοῦντα ἥρωα.

‘Η ἀνεπίτρεπτη κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐπίσημη ἐπιβράβευση ὡς «ἀγαθοῦ» τοῦ ποιητῆ ἐκείνου ποὺ δημιουργεῖ τόση ψυχικὴ ἔνταση στὸ ἀκροατήριο (ὅς ἀν ἡμᾶς ὅτι μάλιστα οὕτω διαθῆ) ἐπικρίνεται ἀργότερα καὶ στὸ τελευταῖο του σύγγραμμα, τοὺς Νόμους (800cd): χορὸς οὐχ εἰς ἄλλὰ πλῆθος χορῶν ἥκει, καὶ στάντες οὐ πόρρω τῶν βωμῶν... ῥήμασί τε καὶ ῥυθμοῖς καὶ γοωδεστάταις ἀρμονίαις συντείνοντες τὰς τῶν ἀκροωμένων ψυχάς, καὶ ὃς ἀν δακρῦσαι μάλιστα τὴν θύσασαν παραχρῆμα ποιήσῃ πόλιν, οὗτος τὰ νικητήρια φέρει.

‘Ἐὰν γιὰ τὸν Γοργία (Ἐλ. 9) «φρίκη περίφοβος καὶ ἔλεος πολύδακρυς» κυριεύουν τοὺς «ἀκούοντας» τὸ ποίημα, κατὰ τὸν πλατωνικὸ Ἰωνα ἡ «ἀπὸ Μουσῶν κατοκωχὴ» ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ραψωδό, ποὺ μὲ δραματικὴ ὑπόκριση ἀπαγγέλλει τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου (Ἰων 535c: ὅταν ἐλεινόν τι λέγω, δακρύων ἐμπίμπλανται μονοὶ οἱ ὄφθαλμοι· ὅταν τε φοβερὸν ἡ δεινόν, ὀρθαὶ αἱ τρίχες ἵστανται ὑπὸ φόβου καὶ ἡ καρδία πηδᾶ) ¹⁴⁴, καὶ στὴ συνέχεια διοχε-

tears», i.e. which has been denied the satisfaction of weeping». Πλατειαστικὴ ἀλλὰ συγχρόνως ἀσαφής εἶναι ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὸν H.D.P. LEE (*Plato, The Republic* [Penguin]London 1956, 383): «The natural instinct for tears and the desire to give...».

Τὴν ἀντίθετη ἔννοια πρὸς τὸ πεπεινηκός ἔξέφρασαν οἱ λεκτικοὶ τύποι στὸν Ὅμηρο κορεσσάμεθα (κλαίοντε), γόοιο ἀσαι κλπ. καθὼς καὶ τὸ ἴνγμοῖσι βόσκεται κέαρ στὸν Αἰσχύλο κ.ἄ.

142. Πρβ. Πλατ. Φίληβ. 48a: τάς γε τραγικὰς θεωρήσεις, ὅταν ἄμα χαίροντες κλάωσι.

143. Τὴ συναισθηματικὴ ἀφομοίωση τοῦ θεατῆ, ποὺ συντελεῖται μὲ τὸν πειστικὸ λόγο (ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὄψιν, ΓΟΡΓ. Ἐλ. 15: διὰ δὲ τῆς ὄψεως ἡ ψυχὴ κάν τοῖς τρόποις τυποῦται) ἔξέφρασε νωρίτερα παραστατικὰ ὁ ΓΟΡΓΙΑΣ μὲ τὸ ρ. τυπώ (Ἐλ. 13: τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο ὥπως ἐβούλετο). Γιὰ τὶς ἐναλλακτικὲς ἐρμηνείες τοῦ ρήματος βλ. CH. SEGAL, «Gorgias and the Psychology of Logos», ὥ.π. 106 καὶ 142, σημ. 44.

144. Παρόμοιες ψυχικὲς καὶ φυσιογνωμικὲς μεταβολὲς παρουσιάζει ὁ τραγωδός, ποὺ περιγράφεται ἀπὸ

τεύεται στὸ ἀκροατήριο (535e: *καθορῶ γὰρ ἐκάστοτε αὐτοὺς ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ βῆματος κλά-
οντάς τε καὶ δεινὸν ἐμβλέποντας καὶ συνθαμβοῦντας τοῖς λεγομένοις).*

Σχετικά μὲ τοὺς «ἐπιεικεῖς» καὶ «βελτίστους», ποὺ ἐνδίδουν στὸ γλυκασμὸ τῶν τραγι-
κῶν συγκινήσεων, ἐφόσον ἄλλωστε ἀνάγονται σὲ ἀλλοτρια πάθη (606b) καὶ ὅχι στὰ οἰ-
κεῖα, ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι ἀδυνατοῦν νὰ ὑπολογίσουν ὅτι ἀπολαύειν ἀνάγκη ἀπὸ
τῶν ἀλλοτρίων εἰς τὰ οἰκεῖα· *θρέψαντα γὰρ ἐν ἐκείνοις ἵσχυρὸν τὸ ἐλεινὸν οὐ ράδιον ἐν τοῖς
ἴαντοι πάθεσι κατέχειν· μὲ ἄλλα λόγια – εἶναι ἀναπόφευκτο ν' ἀποκομίζει κανεὶς ὄφε-
λος*¹⁴⁵ ἀπὸ τὰ ξένα γιὰ τὰ δικά του παθήματα: ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ τροφοδοτήσει μὲ
τὰ τραγικὰ θεάματα καὶ δυναμώσει τὸ συναίσθημα τοῦ οἴκτου δὲν τοῦ εἶναι πιὰ εὔκολο
νὰ τὸ ἐλέγχει σὲ προσωπικές του ἀτυχίες.

Τὸν κίνδυνο τῆς μεταδόσεως τῶν «αἰσχρῶν» ἀπὸ τὰ ἔξωτερικὰ ἐρεθίσματα¹⁴⁶ στὸν
ψυχικὸ κόσμο τῶν δεκτῶν ἐπεσήμανε (395cd) πρωτύτερα μιλώντας γιὰ τὶς ἐπιτρεπτὲς
ἀπασχολήσεις ἡ «μιμήσεις» τῶν φυλάκων – μὲ εἰρωνικὴ πάλι χρήση τοῦ ἀπολαύω:
...μηδὲ ἄλλο μηδὲν τῶν αἰσχρῶν, ἵνα μὴ ἐκ τῆς μιμήσεως τοῦ εἶναι ἀπολαύσωσιν...αἱ μιμή-
σεις, ἐὰν ἐκ νέων πόρρω διατελέσωσιν, εἰς ἔθη τε καὶ φύσιν καθίστανται καὶ κατὰ σῶμα καὶ
φωνὰς καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν. Τὸ ἀκρόαμα ἡ μίμημα μετουσιώνεται σὲ εἶναι¹⁴⁷.

Αντίθετα πρὸς τὸν Γοργία, ποὺ ἔξαίρει τοὺς καρποὺς τῆς ἐνώσεως τοῦ λόγου (ύπὸ τὴ
μορφὴ τῆς ἐπωδῆς) μὲ τὸν ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἀκροατῆ (Ἐλ. 10: *συγγιγνομένη γὰρ τῇ δόξῃ
τῆς ψυχῆς ἡ δύναμις τῆς ἐπωδῆς ἔθελξε καὶ ἐπεισε καὶ μετέστησεν αὐτὴν γοητείᾳ*), ὁ Πλάτων
ἐκφαυλίζει τὰ ἐπιγεννήματα τῆς ἐπαφῆς τῆς «μιμητικῆς» μὲ τὸ εὐτελέστερο μέρος τῆς
ἀνθρώπινης ψυχῆς (Πολιτ. 603b): *φαύλη γὰρ φαύλῳ συγγιγνομένη*¹⁴⁸ φαῦλα γεννᾶ ἡ μιμητι-
κή¹⁴⁹.

Τὴν αὐστηρὴ ἐτυμηγορία τοῦ διδασκάλου θ' ἀναιρέσει ὁ Ἀριστοτέλης καταξιώνον-
τας – μεταξὺ ἄλλων¹⁵⁰ – ἐκεῖνα τὰ συναισθήματα, τὰ δόποια εἰδικὰ ἐπικαλέσθηκε ὁ Πλά-

τὸν Ἀμλετ στὴν διμόνυμη τραγωδία τοῦ SHAKESPEARE (τέλος Β' πράξ., 2ης σκ. 583 - 9):

...all his visage wan'd;

tears in his eyes, distraction in's aspect
a broken voice, and his whole function suiting
with forms to his conceit? And all for nothing!
For Hecuba? What's Hecuba to him or he to Hecuba,
that he should weep for her?

145. Τὸ ἀπολαύειν χρησιμοποιεῖται εἰρωνικά, ὅπως συχνὰ συμβαίνει σὲ δραματικοὺς στίχους βλ. LSJ καὶ
πρβ. Νόμ. 910b: ἡ πόλις ἀπολαύη τῶν ἀσεβῶν.

146. Πρβ. Νόμ. 656b: ὁμοιοῦσθαι δήπον ἀνάγκη τὸν χαίροντα ὥποτέροις ἄν χαίρῃ.

147. Πρβ. Πολιτ. 388d: οὐδὲν αἰσχυνόμενος οὐδὲ καρτερῶν πολλοὺς ἐπὶ σμικροῖσιν παθήμασιν θρήνους ἄν ἄδοι
καὶ ὀδυρμούς.

148. Ἡ μεταφορικὴ χρήση τῆς ἴδιας μετοχῆς πιθανότατα ὑποδηλώνει πλατωνικὸ ὑπαινιγμὸ στὴ φράση
τοῦ Γοργία.

149. Ὁ ἀφορισμὸς βέβαια στρέφεται πρῶτα κατὰ τῆς ζωγραφικῆς (κατὰ τὴν ὄψιν, Πολιτ. 603b), ἀλλὰ στὴ
συνέχεια νοεῖται γιὰ ὀλόκληρη τὴ μιμητική καὶ πρὸ παντὸς τὴν ποίηση (κατὰ τὴν ἀκοήν, ἢν δὴ ποίησιν
δινομάζομεν).

150. Ἐπὸ γνωσιοθεωρητικὴ ἄποψη πρβ. (Ποιητ. 1451b 5 - 7): *φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις
ἰστορίας ἐστίν·* ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου.....

των γιὰ νὰ στηλιτεύσει τὴ διαβρωτικὴ ἐπίδραση τοῦ Ὄμήρου καὶ τῶν τραγικῶν. Εἰδικότερα, κατὰ τὸν Σταγιρίτη, ὁ δραματικὸς μύθος πρέπει νὰ παίρνει τέτοια μορφὴ, ώστε νὰ φέρει ως ἀποτέλεσμα τὴ «φρίκη» καὶ τὸν «ἔλεο» τῶν θεατῶν (1453b 3-6)¹⁵¹: οὕτω συνεστάναι τὸν μύθον ὥστε τὸν ἀκούοντα....καὶ φρίττειν καὶ ἔλεεῖν ἐκ τῶν συμβαινόντων.

Ἡ ἀριστοτελικὴ συνταγὴ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τῆς πλατωνικῆς λογοκρισίας ἐπὶ τῶν «φοβερῶν» καὶ ὅσων τούτου τοῦ τύπου ὁνομαζόμενα φρίττειν δὴ ποιεῖ....πάντας τοὺς ἀκούοντας (Πολιτ. 387c).

Πραγματεύόμενος, ἐξ ἄλλου, τὸν «πεπλεγμένο» μύθο ὁ Ἀριστοτέλης ὑποδεικνύει τὸ συγκερασμὸς «ἀναγνωρίσεως» - «περιπετείας», - ὅπως ἀκριβῶς πραγματοποιεῖται στὸ σοφόκλειο δράμα *Oīdipous týrannos* - γιατὶ ἔτσι ἔξασφαλίζεται ἡ δέουσα συγκινησιακὴ ἐπενέργεια (1452a 38-b1): ἡ γὰρ τοιαύτη ἀναγνώρισις καὶ περιπέτεια ἢ ἔλεον ἔξει ἢ φόβον (οἵων πράξεων ἡ τραγῳδία μίμησις ὑπόκειται). Ἐπίσης, ἀνάμεσα στοὺς στόχους τῆς «διανοίας» συγκαταλέγεται καὶ τὸ πάθη¹⁵² παρασκευάζειν (οἷον ἔλεον ἢ φόβον ἢ ὀργὴν καὶ ὅσα τοιαῦτα).

Ἐπομένως ἡ θεματικὴ τῆς «καλλίστης» τραγῳδίας θὰ περιλαμβάνει «φοβερὰ καὶ ἔλεινὰ» – δηλ. «πράγματα», ποὺ κινοῦν τὸ δέος καὶ τὸν οἴκτο τῶν θεατῶν (1452b 31-3): δεῖ τὴν σύνθεσιν εἶναι τῆς καλλίστης τραγῳδίας.....πεπλεγμένην καὶ ταύτην φοβερῶν καὶ ἔλεεινῶν εἶναι μιμητικὴν (τούτο γὰρ ίδιον τῆς τοιαύτης μιμήσεώς ἐστιν)¹⁵³. Ἀλλὰ στοιχεῖα (π.χ. τὸ θαυμαστόν, ἐκπληκτικὸν) εἶναι ἀπλῶς ἐνισχυτικὰ τῶν δύο.

Ἄσχετες λοιπὸν ἀπὸ τὸ «τῆς τραγῳδίας ἔργον» εἶναι οἱ μεταπτώσεις τῆς μοίρας δραματικῶν προσώπων, ποὺ γεννοῦν ἄλλους εἰδούς συγκινήσεις (πρβ. μιαρόν, φιλάνθρωπον) ἀντὶ τὸν ἔλεο καὶ τὸ φόβο (1453a 3-4). Μὲ σταθερὸ γνώμονα τὰ δύο αὐτὰ πάθη καθορίζονται καὶ ὁ ἐνδεικνύόμενος τύπος τοῦ τραγικοῦ ἥρωα καὶ ἡ οὐσία καὶ τὰ κίνητρα τῆς πτώσεώς του (1452b 30 κε.). Κατ’ ἀκολουθίαν ἡ οἰκεία ἡδονή¹⁵⁴, ποὺ γεννᾶ ἡ τραγῳδία, εἶναι ποιοτικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῆς κωμῳδίας, γιατὶ συναρτάται ἀποκλειστικὰ¹⁵⁵ μὲ τὰ συναισθήματα τοῦ φόβου καὶ τοῦ ἔλεον. Ὁ τραγικὸς ποιητὴς πρέπει τὴν

151. Κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *περὶ Ποιητικῆς* ἀπὸ τὸν RUD. KASSELL, *Aristotelis De arte poetica liber*, Oxonii [OCT]1966.

152. *Ποιητ.* 1456a 38-b1. Τὰ πάθη, βέβαια, κατ’ ἀρχὴν ἀναφέρονται στὶς ἀμοιβαῖς ἀντιδράσεις τῶν προσώπων ἐπὶ σκηνῆς (I. BYWATER, *Aristotle on the Art of Poetry* (Oxford 1909) 256: «the effect meant is that on the hearer on the stage», πρβ. D.W. LUCAS, ὥ.π. 195 κλπ.). Ἐν τούτοις μὲ ἐνδιάμεσους τοὺς σκηνικοὺς χαρακτῆρες οἱ συγκινήσεις παροχετεύονται στὸ κοινὸ (πρβ. I. ΣΥΚΟΥΤΡΗ - Σ. ΜΕΝΑΡΔΟΥ, *Ἀριστοτέλους περὶ ποιητικῆς* (Αθῆναι 1937) 162).

153. Πρβ. σχετικὰ 1452a 2 - 3, 1452b 36, 1453a 1,6, 1453b 1,9,14, 1456b 3.

154. *Ποιητ.* 1453b 11: οὐ γὰρ πᾶσαν δεῖ ζητεῖν ἡδονὴν ἀπὸ τραγῳδίας ἀλλὰ τὴν οἰκείαν.

155. Καὶ τὸ ἔπος (κατ’ ἔξοχὴν τὸ ὁμηρικὸ) χαρίζει τὴν οἰκείαν ἡδονὴν (1459a 21 - 2) ὅταν ἡ «σύστασις» τοῦ μύθου παρουσιάζει τὶς ἀρετές μιᾶς τραγῳδίας (ὅργανικὴ ἐνότητα, σκόπιμη διάρθρωση τῶν μελῶν σὰν νά 'ναι ζωντανὸς ὄργανισμὸς κλπ.). Γι’ αὐτὸ καὶ συμπεραίνεται ὅτι μὲ τὴν οἰκείαν ἡδονὴν ὁ Ἀριστοτέλης ἐδῷ ἀναφέρεται στὴν «ἀπὸ ἔλεου καὶ φόβου» δύως καὶ στὸ 1462b 13 - 4 (οὐ τὴν τυχοῦσαν ἡδονὴν.....ἀλλὰ τὴν εἰρημένην), βλ. I. ΣΥΚΟΥΤΡΗ - Σ. ΜΕΝΑΡΔΟΥ, *Ἀριστοτέλους περὶ ποιητικῆς*, ὥ.π. 204 - 5, σημ. 5 καὶ G. ELSE Aristotele's Poetics, *The Argument* (Cambridge MSS. 1957/1967) 573 καὶ 651 - 3 (μὲ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ πρῶτο χωρίο).

ἀπὸ ἐλέου καὶ φόβου διὰ μιμήσεως ἡδονὴν παρασκευάζειν (1453b 12-3). Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου ὁ «καλῶς ἔχων μῆθος» ἐπιβάλλεται νὰ παρουσιάζει μετάπτωση τοῦ ἥρωα οὐκ εἰς εὐτυχίαν ἐκ δυστυχίας ἀλλὰ τούναντίον ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν (1453a 14-15). Τὸ εὐτυχὲς τέλος (happy ending) ἀποτελεῖ παρέκκλιση ἀπὸ τὴ συγκινησιακὴ λειτουργία τῆς τραγωδίας κατὰ παραχώρηση στὰ γοῦστα τοῦ κοινοῦ (κατ’ εὐχὴν ποιοῦντες τοῖς θεαταῖς), ἐνῶ ταιριάζει περισσότερο στὴν κωμῳδία: ἔστιν δὲ οὐχ αὕτη ἀπὸ τραγῳδίας ἡδονὴ ἀλλὰ μᾶλλον τῆς κωμῳδίας οἰκεία (1453a 35-6).

Τὴ θεωρητικὴ ἀνάπτυξη γιὰ τὶς βασικὲς ἰδιότητες τῆς πλοκῆς τῆς «καλλίστης τραγῳδίας» (ἀπλοῦς μῆθος – μεταβάλλειν εἰς δυστυχίαν – ἀμαρτία μεγάλη) ἐνισχύει ἐμπειρικὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλούμενος τὴ συναισθηματικὴ ἀνταπόκριση, ποὺ βρίσκουν τέτοιες τραγῳδίες (τραγικώταται...φαίνονται, 1453a 27-8) καὶ ἀναγνωρίζοντας τὴν «ὅρθη» τακτικὴ τοῦ Εὐριπίδη, παρὰ τὶς δομικὲς ἀτέλειες τῶν ἔργων του, νὰ ὑποκινεῖ σφοδρὲς συγκινήσεις στὸ θέατρο: τραγικώτατός γε τῶν ποιητῶν φαίνεται (1453a 29-30).

Τὴν δόξυμωρη αὐτὴ ἀπόλαυση τῶν «ἔλεεινῶν» καὶ «φοβερῶν» τῆς γνήσιας τραγῳδίας προσφέρει κι ἐνας ποιητὴς ἀκόμα καὶ μὲ «πεποιημένα» ὄνόματα καὶ μύθους¹⁵⁶.

Ἄλλὰ στὸν ἀριστοτελικὸν δρισμὸ τῆς τραγῳδίας προστίθεται ἀκόμα γιὰ πρώτη, καὶ μοναδική, φορὰ ἡ κάθαρσις τῶν τοιούτων παθημάτων ώς τελικὸ¹⁵⁷ ἀποτέλεσμα τῆς συγκινησιακῆς λειτουργίας τοῦ δράματος.

Ἡ ἀρχικὰ ἴατρικὴ καὶ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἔννοια δίνει τὴν ἀπάντηση στὴν πλατωνικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς «φαύλης» μιμητικῆς. Ὡστόσο ἡ ἀπώλεια τοῦ 2ου βιβλίου τῆς *Ποιητικῆς* καὶ τὸ πιθανολογούμενο χάσμα στὸ σωζόμενο κείμενο τοῦ ἔργου (6, 1449b 31) – ὅπου εἰκάζεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θ' ἀνέλυε τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄρου, δπως προαγγέλλει στὰ *Πολιτικὰ*¹⁵⁸ – ἔγιναν ἀφορμὴ γιὰ τὴ συσσώρευση μέχρι σήμερα τεράστιας βιβλιογραφίας¹⁵⁹ γύρω στὸ αἴνιγμα τῆς «καθάρσεως». Βασικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, παρὰ τὶς ποικίλες ἐπὶ μέρους ἐπιφυλάξεις¹⁶⁰, παραμένουν τὰ συναφῆ ἐδάφια στὰ *Πολιτικὰ* καὶ οἱ πυθαγορίζουσες ἀπηχήσεις τῆς περιπατητικῆς διδασκαλίας στὸν Πρόκλο¹⁶¹ καὶ τὸν Ἰάμβλιχο¹⁶². Ὁπωσδήποτε, παράλληλα πρὸς τὶς ἱπποκράτειες ἴδεες γιὰ τὴ φυσιολογία τῶν χυμῶν, εἶναι ἀδιανόητο πώς ὁ συστηματικὸς μελετητὴς τοῦ

156. *Ποιητ.* 1451b 21 - 3. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Ἀ ν θ ἐ α τοῦ Ἀγάθωνος, τοῦ ὄποιου τά τε πράγματα καὶ τὰ ὄνόματα πεποίηται, καὶ οὐδὲν ἦτον εὐφραίνει.

157. Ὁ ELSE (*Aristotle's Poetics, The Argument*, ὥ.π. 224 - 232, 423 - 447) ἀντιστρέφει τὴ χρονικὴ ἀκολουθία ἡ δ ο ν ἦ ζ - κ α θ ἀ ρ σ ε ω ζ (πρβ. σελ. 439: «catharsis a transitive or operational factor within the structure itself, precedent to the release of pity, and ultimately of the tragic pleasure»).

158. 8,7, 1341 b 38: παιδείας ἔνεκεν καὶ καθάρσεως – τί δὲ λέγομεν κάθαρσιν νῦν μὲν ἀπλῶς, πάλιν δ' ἐν τοῖς περὶ ποιητικῆς ἐροῦμεν σαφέστερον.

159. Προχείρως βλ. ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς φιλολογίας στοὺς I. BYWATER (*Aristotle on the Art of Poetry*, ὥ.π. 152 - 161, 361 - 5), H. BUTCHER (ὥ.π. 142 - 9), A. GUDEMAN (ὥ.π. 167 - 172), G. ELSE (ὥ.π. 225, σημ. 14 κέ.), D.W. LUCAS (ὥ.π. 275 - 290) κλπ.

160. Βλ. κυρίως ELSE, ὥ.π. 441 κέ. («I can see no direct bridge leading from the structural - objective concept of the Poetics to the therapeutic-subjective concept of the Politics»).

161. ΠΛΑΤ. *Πολιτ.* I,42 (Kroll) 49, 50.

162. *Περὶ μυστ.* 1,11.

Όμήρου και τῶν τραγικῶν θ' ἄφηνε ἀνεκμετάλλευτο γιὰ τὴ διάπλαση τῆς προσωπικῆς του θεωρίας τὸν πλοῦτο τῶν ποιητικῶν μαρτυριῶν γιὰ τὸν «ἴμερον γόοιο», γιὰ τὸ «κρυ- εροῖο τεταρπώμεσθα γόοιο», «τάρφθη πολυδακρύτοιο γόοιο», «κορεσσάμεθα κλαίοντε», «γόου ἔξ ἔρον εἶην», «ἀκόρεστον οἰμωγάν», «πολύδακρυν ἄδονάν», «ἄπληστος χάρις γόων», «ὅδυρμοὶ..... ἀλγηδόνας κουφίζει φρένων» κλπ., ποὺ – ἔστω καὶ ἀδρομερῶς – διαφωτίζουν ψυχολογικὰ καὶ κατὰ πρόληψη τὴν κατ' Ἀριστοτέλη οἰκεία ἥδονὴ τῆς τρα- γωδίας.

Αθήνα 1984

ΜΙΝΩΣ Μ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

THE APOSTOLE OF TRIPTOLEMOS

(Pls. 46-49)

Iconography

Triptolemos first appears in literature in the Homeric *Hymn to Demeter* assigned today to the seventh century B.C.¹ Scenes on vases in which he appears seated in a chariot flanked by goddesses are referred to as *The Apostle*, from the Greek «to send out on a mission», and illustrate Triptolemos' role as an itinerant missionary who communicated the secret of grain, a gift from Demeter, to all mankind. The goddess's gesture of pouring wine into a dish held by Triptolemos may be a symbol of this revelation². Triptolemos appears on at least 19 black figure vases of the Archaic Period, about 700-510 B.C. in a large variety of poses and with many different companions³. Later in this period, red figure vases usually show Triptolemos seated in a chariot flanked by the goddesses Demeter and Persephone with the goddess in front pouring wine from her oinochoe into Triptolemos' phiale⁴.

The *Apostole* became increasingly popular in the Transitional Period, 450 B.C., where, with a more standardized iconography, it has been noted as the principal motif on more than 49 vases⁵. The figure in front pouring wine is usually identified as Demeter, although this is not definite as only three vases from this period have inscriptions which actually name the deities. On these vases the goddesses are labelled Demeter and Pherophatta. On two Demeter stands in front holding an oinochoe with Pherophatta behind (Antiker Kleinkunst Museum, Munich, 2423; Museo Nazionale, Palermo V 779), whereas on the other (British Museum E 140) positions are reversed. A stamnos in the National Museum of Copenhagen, 3612, shows Triptolemos seated in a chariot which now has wings. On a stamnos by the Triptolemos Painter in the Louvre, G 187, we find

1. J.G. FRAZER, *The Golden Bough* (New York 1939) 393.

2. FRAZER, *op. cit.* 470, and B. GREENFIELD GROSSMAN, *The Eleusinian Gods and Heroes in Greek Art* (Washington University, St. Louis 1959) 107-225 (GROSSMAN, *Eleusinian*).

3. GROSSMAN, *Eleusinian*, 67-82, and C. DUGAS, «La Mission de Triptolème d'après l'imagerie Athénienne», *Recueil de Charles Dugas* (Paris 1960) 123-139. Dugas suggested that representations of Triptolemos can be divided into four scenes; the goddess's commission to Triptolemos, the departure of the hero, the demonstration of the cultivation of grain and the diffusion of the mystical information. Some examples of varied representations among black figure vases are an amphora in the Staatliche Museum, Berlin, where Triptolemos is seated in a chariot without wings suspended in the air between couples; an amphora in the Musée Vivenel, Compiègne (no. 975), where he is again seated in a chariot without wings but preceded by a male figure, perhaps Hermes; and an amphora in the Rhode Island School of Design (no. 25,083) where he holds four sprays of grain and is flanked by the goddesses Persephone and Demeter.

4. GROSSMAN, *Eleusinian*, 107-225.

5. *Ibid.* 107.

the fully developed representation of *The Apostle* with the seated Triptolemos flanked by Demeter and Persephone. This very popular composition is repeated on a hydria by the Villa Giulia Painter in The Archaeological Museum in Madrid, 11023, and, again, on Louvre G 371, by the Berlin Painter, where an additional deity, Hekate⁶, has been added.

The Apostle

Representations of the *Apostole* continue in the Classical Period, 450-400 B.C., but are less frequent⁷. In the Classical Period Triptolemos appears on 32 vases. Again, only three vases name the goddesses. On a British Museum hydria, E 183, the goddess in front of Triptolemos, holding an oinochoe is named Demeter. She is followed by Triptolemos, also named, Persephone and Hekate, also named. A column krater by the Duomo Painter in the Martin von Wagner Museum, Würzburg 529, shows Demeter in front of Triptolemos and Persephone behind. They are named. The kalyx krater by Polygnotos in the Duke University Museum is unusual in that the goddess in front is labelled Pherophatta.

Triptolemos flanked by Demeter and Persephone

The traditional representation of the *Apostole*, with Demeter in front, Triptolemos in his winged chariot in the center and Persephone behind him appears on fifteen vases in the Classical Period.

1. C P 23, London, British Museum E 183, hydria⁸. The Painter of London E 183. *Demeter* is inscribed over the head of Triptolemos, Triptolemos and Hekate are also named (pl. 47b).
2. C P 24, London, British Museum E 281, neck amphora⁹. Polygnotos.
3. C P 27, Florence, Museo Archeologico 75748, stamnos¹⁰. Reverse has a *dadouchos*, an Eleusinian attendant with torches.
4. Durham, North Carolina, kalyx krater¹¹. Polygnotos. *Pherophattia*, named, is in the unusual position of being in front of Triptolemos.
5. Florence, Museo Archeologico 75748, stamnos¹². Polygnotos. Reverse has man with torches, *dadouchos*.
6. C P 25, Los Angeles A 5933.50.29, neck amphora¹³. The Hector Painter. Formerly Marshall Brooks Collection, England.

6. Hekate is the underworld counterpart of Apollo. She is carrying two torches, one points upward, the other down.

7. GROSSMAN, *Eleusinian*, 224.

8. Pl. 47b. The vases with C P numbers are included in GROSSMAN, *Eleusinian*.

9. BEAZLEY, *ARV*², 1191, 1(1).

10. *ARV*², 1030, 36 (33).

11. *ARV*², 1028, 8 (11), 1678. *Mél. d'Arch.* 1950, pl. 5, 1. Miss Simon suggests that the King and Queen may be Plouton and Persephone (*OG* 77-78). C. DUGAS, *Recueil* (Paris 1960) pl. 33, I side. B. PHILIPPAKI, *The Attic Stamnos* (Oxford 1964) pl. 57, 1. J.D. BEAZLEY, *Paralipomena* 442, 29 bis; *Library Notes* (April 1965) pl. 1. *CV* 55, 1-4.

12. *ARV* 394, 3; *ARV*² 1028, 8 (11) 1678.

13. *ARV*², 1036, 4(4). *Cat.* Sotheby 14 May 1946, pl. 3.

7. C P 28, Florence, Museo Archeologico 80190, stamnos¹⁴. The Hector Painter. Chariot raised in the air.
  8. C P 31, St. Louis, Missouri 1921.40, column krater¹⁵. The Duomo Painter.
  9. C P 41, Würzburg, Wagner Museum 529, column krater¹⁶. The Duomo Painter. Hekate stands behind Persephone. The deities are named.
  10. Schwerin 1264, bell krater¹⁷. The Nausicaa Painter. On the reverse Kings and Queens, Worthies of Eleusis. The chariot is slightly raised in the air.
  11. Leningrad ST. 1792, pelike¹⁸. The Eleusinian Painter. Triptolemos and Herakles are represented as initiates.
  12. Vienna 641, column krater¹⁹. Later Mannerists. The snakes appear on all fourth century examples. The chariot is raised in the air. Triptolemos in flying snake wagon.
  13. C P 26, England, Cook Collection, kalyx krater.
  14. C P 29, Florence, Museo Archeologico 4015, hydria. Chariot raised above the ground line on which Demeter and Persephone stand. This indicates the flight of his chariot.
- A variant on the traditional *Apostole* is the vase where Triptolemos stands with his left foot on the footboard of the chariot but still with Demeter in front and Persephone standing behind him.
15. C P 32, Paris, Bibliothèque Nationale 424, bell krater²⁰. The only instance of the chariot facing to the left. The Hector Painter.

Triptolemos and Demeter

Four vases depict Triptolemos with Demeter usually standing in front of him filling his phiale from her oinochoe or giving him three or five sprays of grain.

16. C P 40, Munich, Antiker Kleinkunst Museum 7518, lekythos²¹. The Phiale Painter.
17. C P 42, London, The British Museum E 595, lekythos²². The Phiale Painter.
18. C P 45, Naples, Museo Nazionale 3093, small neck amphora²³, with twisted handles. Demeter on reverse. The Achilles Painter.
19. Cambridge, Massachusetts, Harvard University 1959, 187, Nolan amphora with ridged handles²⁴. (ex Watkins) Polygnotos and his group. Triptolemos is standing on the right, Demeter on the left. Plouton is on the reverse.

14. ARV 395.5; 684, 6(5), ARV² 1036, 6, (6) 1679. PHILIPPAKI, *op. cit.* pl. 54, 1.

15. ARV², 1117.6.

16. ARV², 1117.5(4).

17. ARV 254, 4. ARV², 1108, 13 (12). CV 38, 39.

18. ARV², 1476.1. *Paralipomena* 496, 1.

19. ARV², 1120, 8; CV 91, 3-5.

20. ARV², 1036, 12 (12). *Bulletino Archeologico Napolitano* (Naples 1853-61) 1, pl. 2. Giraudon, photographs 8084.

21. ARV², 1021, 109 (75).

22. ARV², 1021, 108 (74).

23. ARV², 988, 17 (15).

24. ARV², 1059, 126.

Triptolemos with a plough

Triptolemos with a plough appears on two vases.

- 20. C P 33, Berlin, Staatliche Museen, skyphos. Triptolemos holds the handle of a plough and extends his right hand for four large stalks of grain offered to him by Demeter. Persephone is behind him.
- 21. Cambridge, Harvard University 60.345, bell krater²⁵. The Hephaistos Painter. Triptolemos is ploughing behind a bull. Demeter is in front of him. An old man is dropping seeds on the ground.

Triptolemos with satyrs

Triptolemos with satyrs is represented on two vases.

- 22. C P 47, Syracuse, Museo Nazionale 24114, two fragments kalyx krater²⁶. The Peleus Painter.
- 23. Athens, National Museum 12249 (N. 1133), kalyx krater²⁷. The Telos Painter. Triptolemos with Demeter, Persephone and satyrs. Reverse, satyrs and maenad.

Triptolemos mentioned

Triptolemos is mentioned on eight vases but unfortunately with inadequate information to put them in the correct category.

- 24. C P 43 Athens, National Museum 1166, amphora type B²⁸. Near Polygnotos.
- 25. C P 44, Capua, Museo Campana, 20, 7529, stamnos²⁹. Polygnotos.
- 26. C P 46, Boston, Museum of Fine Arts 03.842, stamnos³⁰? The Meidias Painter. Attributed by John Marshall, fragments by the Painter of the Carlsruhe Paris.
- 27. London, British Museum E 614, lekythos, small³¹. The Group of London E 614.
- 28. Athens, Acropolis National Museum 1020, fragments³². The Nausicaa Painter. Würzburg fragments might belong.
- 29. Paris, Niarchos, column krater³³. The Nausicaa Painter.
- 30. Basel Market, neck amphora with twisted handles³⁴. Polygnotos.
- 31. Lugana, Bolla stamnos³⁵. The Niobid Painter.

25. ARV², 1115, 30 (19). AJA 1931, 153-4. *Πολέμων* (Athens 1929) 3, 53. A.B. COOK, *Zeus* (Cambridge 1914-40) III, pl. 45. CV Robinson ii, pl. 48, 2.

26. ARV², 1041, 1(2). F. BROMMER, *Satyrspiele* (Berlin 1944) 39, 43.

27. ARV², 1427, 37.

28. ARV², 1683, 1059, 129.

29. ARV², 1028, 7(7). CV pls. 10-11.

30. ARV², 1315, 2(a).

31. ARV², 1202, 1.

32. ARV², 1110 50(45), 1019. E. LANGLOTZ, *Griechische Vasen in Würzburg* (Munich 1932) pl. 79.

33. ARV², 1109, 36. Ars Antiqua Auktion (Luzern, 2 Mai 1959) I, pl. 57, 120.

34. ARV², 1031, 37.

35. Paralipomena (Oxford 1971) 395, 41 ter Auktion, 34, M.M. pl. 54.

Triptolemos preceded by Demeter but followed by Hermes

There is only one vase in this category.

32. C P 30, St. Louis, The Saint Louis Art Museum. 2. 1929, kalyx krater³⁶. The Marlay Painter (pl. 46a).

The Saint Louis Art Museum's kalyx krater is unique in its representation of a male youth in the scene of *The Apostle*.

Who is this male youth who appears on The Saint Louis Art Museum vase? Many scholars have speculated on his identity and have called him everything from a conventional type of Attic ephebe ordinarily found in farewell scenes to a personification of mankind, a «travelling youth»³⁷ or a specific character from Eleusinian legend. He could be Iasio³⁸, Ceryx, son of Eumolpos³⁹, or one of the brothers of Triptolemos⁴⁰. Among these was Euboleos the swineherd who received the gift of corn jointly with Triptolemos⁴¹. Perhaps the most plausible identification is that of Overbeck⁴² who calls the youth «Hermes about to conduct Triptolemos on his journey». Hermes was a member of the Eleusinian circle who usually led Persephone. The figure is dressed in a chlamys, as Hermes was at this time. His petasos hangs down his back, and he wears a sword and the boots of a traveller. The only missing detail is his kerykeion, which was not always present, and it is possible that in this instance he may well be escorting Triptolemos instead of Persephone.

The scene on the reverse of The Saint Louis Art Museum krater (pl. 46b) shows a bearded man holding a spirally striped staff on the left, a youth in the center and another youth with a knotted staff on the right; all of the three figures wear himatia. Tillyard suggests that this scene is continuous with the one on the obverse of the vase⁴³.

No ornamentation separates the two sides, and the figure on the reverse could be spectators of the scene on the obverse. A bell krater at Palermo V 779, confirms this

36. *The Apostle*, 450-420 B.C. The Marlay Painter, pottery, height 12 1/2 inches (31.8 cm), width 13 1/2 inches (34.2 cm.) The Saint Louis Art Museum Acc. no. 2:1929, «kalyx krater» is a modern name derived from the shape which resembles the flaring calyx of a lily and from the Greek word (to mix). Such vessels were originally used to mix wine and water, a favorite proportion being one part wine to three parts water (cf. G.M.A. RICHTER and M.J. MILNE, *Shapes and Names of Athenian Vases* (New York 1935) 6-8). In the *Odyssey* (1.110), for instance, the attendants at Odysseus' house are 'mixing wine and water in kraters' for the suitors.

37. C.A. BOETTIGER, *Griechische Vasengemälde* (Weimar 1797-1800) II, 193.

38. F. INGHIRAMI, *Pitture di vasi etruschi* (Fiesole 1852) I, 43-45.

39. E. GERHARD, «Über den Bilderkreis von Eleusis», *Gesammelte akademischen Abhandlungen und kleine Schriften* (Berlin 1868) II, 443-506, no. r, and C. LENORMANT and JEAN DE WITTE, *Elite des Monuments Céramographiques* (Paris 1884-1861) III, pl. 51a.

40. C. STRUBE, *Studien über den Bilderkreis von Eleusis* (Leipzig 1870) 12.

41. FRAZER, *op. cit.* 470.

42. J. OVERBECK, *Griechische Kunstmythologie* (Leipzig 1871-1878) II, 536, no. 16, confirmed by GERHARD, *op. cit.*, 388 r.

43. E.M.W. TILLYARD, *The Hope Vases at Deepdene* (Cambridge 1923) 70, no. 120.

point of view. It shows Triptolemos in his car flanked by Demeter and Persephone and two bearded men holding sceptres whose names are inscribed. One of Keleos, father of Triptolemos, the other Hippothoon, a local hero of Eleusis. It is possible that the reverse of our vase also represents Keleos, in this case accompanied by Demophoon and another son.

The artist is named The Marlay Painter after the former owner of Cambridge

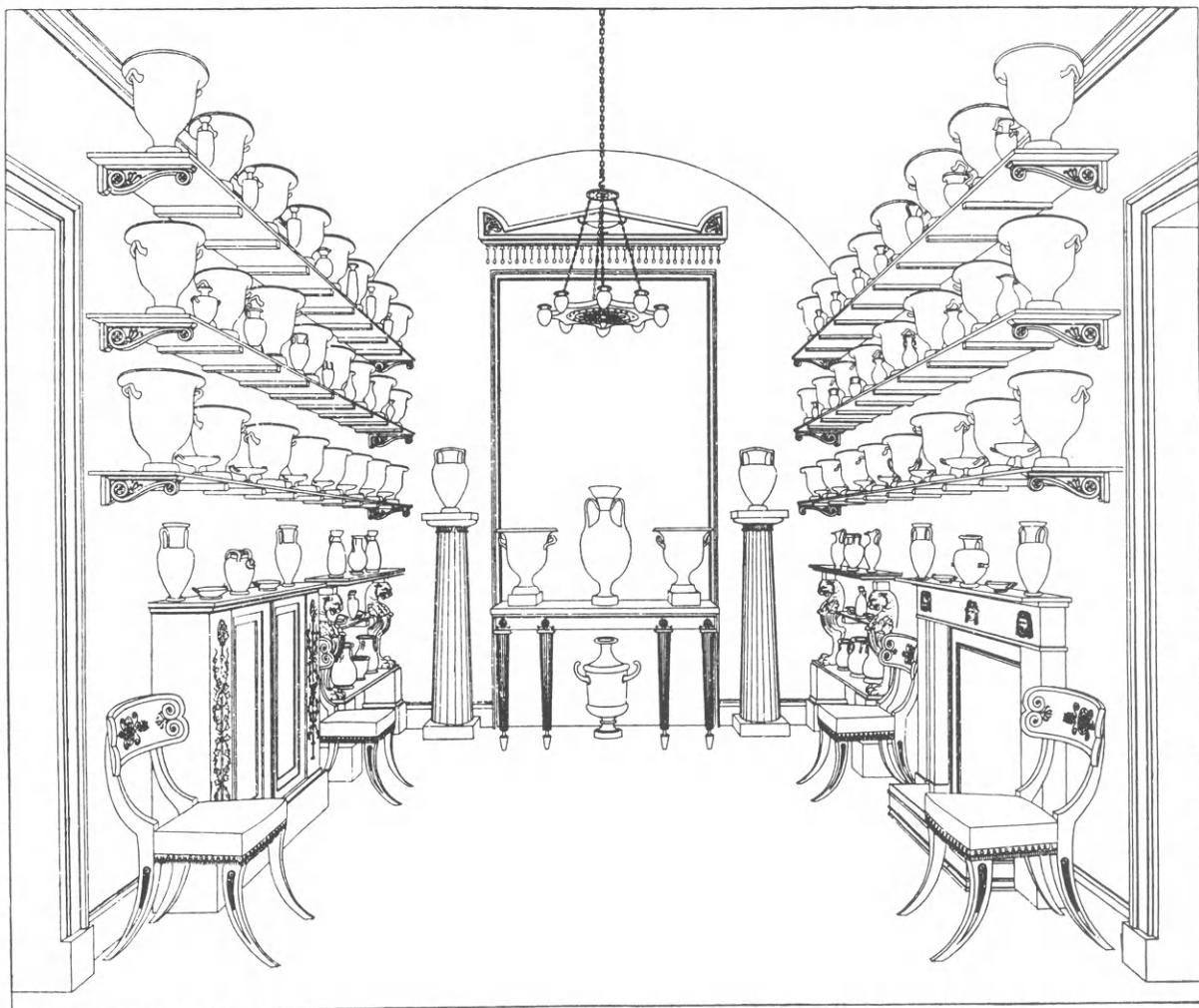

Fig. 1. Engraving of «Second Room Containing Greek Vases» (Thomas Hope, *Household Furniture and Interior Decoration*, London 1807, pl. 4).

4.12. His style is individual and easily identifiable. Beazley recognizes 78 vases and 7 possible vases as by one hand⁴⁴.

The Marlay Painter was a minor artist active in Athens in the period of Free Style, 450-420 B.C., who painted attractive but rather quickly executed scenes on kraters and kylikes⁴⁵.

44. ARV², 1276-1282.

45. G.M.A. RICHTER, *Attic Red-Figured Vases, A Survey* (New Haven 1946) 115-138, esp. 132.

History

Thirdly, the history of the vase is complete and superbly documented.

According to Tischbein, who first published the vase, it was found in Italy in a tomb near Naples in 1789 or 1790⁴⁶. After its discovery, the krater entered the collections of two extremely interesting individuals. The first, Sir William Hamilton (1730-1803), British envoy and plenipotentiary at the Court of Naples, made an initial collection of Greek vases in 1766 which he sold in 1772 to the British Museum and which formed the nucleus of that great collection. After an interval, in spite of resolutions to the contrary, Hamilton began collecting again. In 1789 and 1790 he acquired the bulk of his second collection of vases, found in tombs near Naples, which included The Saint Louis Art Museum krater. In 1791 Tischbein began his sumptuous publication of the second Hamilton collection the same year that Sir William married the beautiful and famous Emma whose romance with Lord Nelson brought her undying fame. In 1798 Hamilton, feeling that he would like to put the sea between Napoleon and his vases, contrived to ship them to England aboard the Colossus which was wrecked off the Scilly Isles. One-third of the collection was lost. The remainder, which included The Saint Louis Art Museum krater, was bought in 1801 for 4,500 guineas by Sir Thomas Hope⁴⁷.

Hope (1730-1831), a member of the wealthy Dutch banking family who owned the famous Hope diamond, now in the collection of the Smithsonian Institution, was a student of architecture. His house on Duchess Street in Cavendish Square, London, was used to express his ideas of appropriate settings for antiquities. He devoted three plates in his *Household Furniture and Interior Decorations*, published in 1807, to designs for the rooms which housed his collection of Greek vases (fig. 1). In 1812 he published *Costume of the Ancients*. Two plates, «Grecian warrior in his travelling dress with his petasus or hat thrown back on his shoulder» (plate 80) (pl. 49b) and «Priestess of Ceres carrying a torch» (plate 101) (pl. 48b) are obviously drawn from the figures of Hermes and Demeter (pls. 49a and 48a) on The Saint Louis Art Museum vase.

The Saint Louis Art Museum vase was well-known and frequently published in the 19th century, but for nearly 50 years after the 1870s it was forgotten. Then came the sale of the Hope collection in 1917, and in 1919 it was illustrated in a Spink and Son catalogue. We do not know where the vase was between 1917 and 1919, as, unfortunately, the Spink records were destroyed in the war, but it probably remained with Spink and Son until its purchase by The Saint Louis Art Museum in 1929⁴⁸. Altogether, the vase has been published 25 times since its discovery.

St. Louis, Missouri

BETTY GREENFIELD GROSSMAN

46. J.H.W. TISCHBEIN, *Collections of Engravings from Ancient Vases...Now in the Possession of Sir William Hamilton* (Naples 1791-1795) I, 62-68, pl. 8a.

47. TILLYARD, *op. cit.* 1.

48. Letter from Spink and Son in The Saint Louis Art Museum document file no. 2:29.

CHRONOLOGICAL LIST OF PUBLICATIONS

- 1791-1795: J.H.W. TISCHBEIN, *Collections of Engravings from Ancient Vases...Now in the Possession of Sir William Hamilton* (Naples) I, 62-68, pl. 8a.
- 1797-1800: C.A. BOETTIGER, *Griechische Vasengemälde* (Weimar) II, 192.
- 1812: T. HOPE, *Costume of the Ancients* (London) I, pls. 80, 101.
- 1833: F. INGHIRAMI, *Vasi fitali* (Fiesole) I, pl. 15.
- 1837-1861: C. LENORMANT and J. DE WITTE, *Élise des Monuments Céramographiques* (Paris) III, pl. LIIa.
- 1852: F. INGHIRAMI, *Pitture di vasi etruschi* (Fiesole) I, 43-45, pl. XV.
- 1859: L.E. STEPHANI, «Explication des objets trouvés près de Kertch en 1858», *Comptes-rendus de la Commission Impériale Archéologique* (St. Petersburg) 27-145, no. 32.
- 1863-1868: E. GERHARD, «Über den Bilderkreis von Eleusis», *Akademie der Wissenschaft* (Berlin 1863) 253-292; (1864) 491-568; (1865) 375-428, esp. 388, no. r; revised as *Gesammelte akademischen Abhandlungen und kleine Schriften* (Berlin 1868) II, 314-506, esp. 458, no. r.
- 1870: J.T.C. STRUBE, *Studien über den Bilderkreis von Eleusis* (Leipzig) 12.
- 1871-1878: J. OVERBECK, *Griechische Kunstmythologie* (Leipzig) p. 12 II.
- 1917: *Greek, Roman and Egyptian Sculpture and Greek Vases, Being A Portion of the Hope Heirlooms Removed From Deepdene, Dorking, the Property of Lord Francis Pelham Clinton Hope* (Christie, Manson and Woods, London) 14, no. 70.
- 1919: *An Exhibition of Antiques, Sculpture, Vases, and Bronzes* (Spink and Son, London) 21, fig. 36.
- 1923: E.M.W. TILLYARD, *The Hope Vases at Deepdene* (Cambridge) 70-71, no. 120, pl. 19a.
- 1930: E. BUSCHOR, *Griechische Vasenmalerei* (Munich) III, 260, no. 13.
- 1932: A. FURTWÄNGLER and K. REICHOLD, *Griechische Vasenmalerei* (Munich) III, 2, p. 260, no. 13.
- 1942: J.D. BEAZLEY, *Attic Red-Figure Vase Painters* (Oxford) 766, no. 3.
- 1951: J.D. BEAZLEY, *Paralipomena to Attic Red-Figure Vase Painters* (unpublished), 57, 534 (typed copies in The Metropolitan Museum of Art, New York, the Ashmolean Museum, Oxford, and the American School for Classical Studies, Athens).
- 1951: B. GREENFIELD GROSSMAN, *Greek Vases in the City Art Museum Collection* (unpublished master's thesis, Washington University, St. Louis) 94-106, figs. 21, 22.
- 1953: D. VON BOTHMER, «Greek Vases Lost and Found», *Studies Presented to David Moore Robinson* (ed. George E. Mylonas and Doris Raynard, Washington University, St. Louis) II, 138, 21.
- 1956: C. VERMEULE and D. VON BOTHMER, «Notes on a New Edition of Michaelis: Ancient Marbles in Great Britain, Part Two», *AJA* LX, 328, no. 120.
- 1959: B. GREENFIELD GROSSMAN, *The Eleusinian Gods and Heroes in Greek Art* (Washington University, St. Louis 1959) (Library of Congress no. Mic. 59-1744) 207, no. C P 30.
- 1960: C. DUGAS, «La mission de Triptolème d'après l'imagerie Athénienne», *Recueil de Charles Dugas* (Paris) 123-139, esp. 137, no. 80.
- 1963: J.D. BEAZLEY, *Attic Red-Figure Vase Painters* (Oxford) II, 1266, 4 (3), «St. Louis, Missouri, City Art Museum, 2:29 (ex Hope)».

1966: B. GREENFIELD GROSSMAN, «'Lost and Found' Kalyx Krater by the Marlay Painter in the Collection of the City Art Museum of St. Louis», *AJA* LXX, 190.

1968: B. GREENFIELD GROSSMAN, «An Attic Kalyx Krater by the Marlay Painter», *Museum Monographs* I, City Art Museum of St. Louis (St. Louis) 63-74, 10 illus.

1975: *Handbook of the Collections — The St. Louis Art Museum* (St. Louis, MO) illus., 35.

This long record of interest to scholars over almost two centuries confirms the vase as one of the significant antiquities in the collection of The Saint Louis Art Museum.

THE DATE OF THE CLASSICAL TELESTERION AT ELEUSIS

Although our knowledge of the architectural history of the Eleusinian sanctuary has improved enormously in the course of the excavations of the last one hundred years, excavations in which G.E. Mylonas has played a prominent part, there are critical periods in this history that are still unsettled¹. Among the most important of them is the time of construction of the Classical Telesterion in the fifth century. Rhys Carpenter in his book, *Architects of the Parthenon*, suggested that Ictinus went to work on the Telesterion after finishing the Parthenon; i.e., he worked at Eleusis from the year 437 to the beginning of the Peloponnesian War, but produced only foundations, from which the 20-column plan of his building can be deduced². According to Carpenter the building was then left to others to complete, sometime after 431. Noack's view was similar: he believed that Ictinus started work on the Telesterion when all significant work on the Parthenon was finished, i.e. ca. 440, but was finally forced to stop work at Eleusis because of the War. Construction was resumed, but on a different plan, at the end of the Archidamian War, under the direction of Koroibos and two other architects³. W.B. Dinsmoor, however, believed that the architect Koroibos preceded Ictinus; he assigned to Koroibos an abortive plan with 49 columns, and to Ictinus the foundations that indicated a 20-column plan. The final plan he thought was perhaps the creation of Metagenes; Xenocles did the lantern⁴. G.E. Mylonas argued that after Ictinus' abortive attempt at a 20-column building Koroibos took charge of construction in the 440's, now on a 42-column plan, and completed the first storey. Although Professor Mylonas did not specify the date of completion of the entire building, he implied that the whole structure was at least the inspiration of Periclean architects⁵. Berve and

1. A brief communication of the present article was read at the Twelfth International Congress for Classical Archaeology in Athens in September, 1983, under the title «The Treasury of the Two Goddesses and Eleusinian Construction in the Classical Period», but reasons of space precluded full publication within the Congress. It is a pleasure to dedicate the final publication to George E. Mylonas.

2. *The Architects of the Parthenon* (Hammondsworth 1970) 139-140.

3. NOACK, *Eleusis, die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes* (Berlin 1927) 180, 198-200. He is followed by D.S. ROBERTSON, *A Handbook of Greek and Roman Architecture* (Cambridge 1945) 172, and, in regard to Ictinus' period of activity at Eleusis, by F.A. COOPER, *The Temple of Apollo at Bassai: A Preliminary Study* (New York 1978) 28, n. 67. C. WEICKERT, s.v. *Iktinos*, *Thieme-Becker* 15 (1925), puts the start of Ictinus' work on the Telesterion even later, after the construction of the Propylaea; it was halted shortly after the beginning of the war (and the next plan was, presumably the work of Koroibos, Metagenes, and Xenocles). (I am grateful to F.A. Cooper for bringing Weickert's article to my attention).

4. *The Architecture of Ancient Greece* (London 1950) 195-196.

5. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 127-128. He pointed out that the abortive plan with 49 columns which Dinsmoor assigned to Koroibos is undated and possibly Roman. NOACK, *op. cit.*

Gruben tentatively interpreted the so-called «Cimonian» Telesterion as the product of Koroibos, around 465 B.C.; to the abortive plan with 20 columns they gave a date around 440 and assigned it to Ictinus; and the final plan, completed at an unknown date in the fifth century, they attributed to Metagenes and Xenocles⁶. A.W. Lawrence does not offer a more precise date than «late fifth century»⁷. Such is the variety of opinion on the date of fifth century construction.

My own conclusion is that Professor Mylonas was essentially correct. The question needs further study because the generally accepted date for an important inscription at the time of his discussion has since been shown to be incorrect. Furthermore, with the help of this and other inscriptions we can, I think, determine with more accuracy the date by which most of the Telesterion was finished.

A principal reason for the confusion surrounding the date of the Classical Telesterion is that the ancient literary sources are, certainly on the surface, contradictory. Our most detailed account is the one that Plutarch gave in his *Life of Pericles* (13.7). In describing the architectural and artistic achievements of Pericles' regime, he wrote:

...τὸ δὲν Ἐλευσῖνι τελεστήριον ἤρξατο μὲν Κόροιβος οἰκοδομεῖν, καὶ τοὺς ἐπ' ἐδάφους κίονας ἔθηκεν οὗτος καὶ τοῖς ἐπιστυλίοις ἐπέζευξεν ἀποθανόντος δὲ τούτου Μεταγένης ὁ Ξυπεταιών τὸ διάζωμα καὶ τοὺς ἄνω κίονας ἐπέστησε, τὸ δ' ὅπαιον ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου Ξενοκλῆς ὁ Χολαργεὺς ἐκορύφωσε.

However, Strabo (395) in his brief account mentions only Ictinus as the responsible architect: *Eīt' Ἐλευσίς πόλις, ἐν ᾧ τὸ τῆς Δήμητρος ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας, καὶ ὁ μνησικὸς σηκός, ὃν κατεσκεύασεν Ἰκτῖνος, ὅχλον θεάτρου δέξασθαι δυνάμενον, ὃς καὶ τὸν Παρθενῶνα ἐποίησε τὸν ἐν ἀκροπόλει τῆς Ἀθηνᾶς, Περικλέους ἐπιστατοῦντος τῶν ἔργων.*

Vitruvius statement (7. praef. 16) is similar: *Eleusine Cereris et Proserpinae cellam immanni magnitudine Ictinus dorico more sine exterioribus columnis ad laxamentum usus sacrificiorum pertexit*. Faced with such a clear-cut contradiction we need help from elsewhere.

An important piece of evidence was discovered in the excavations at Eleusis by Kourouniotes: a fragment of a decree that mentions the architect Koroibos (*IG I³ 32*);

93-106, assigned this plan to the Cimonian period; i.e., he believed the Cimonian plan employed 49 columns, and not 21, as K. Kourouniotes, J. Travlos, and G.E. Mylonas have since suggested.

B. WESENBERG, «Wer Erbaute den Parthenon», *AM* 97, 1982, 99-125, agrees with Mylonas but is more definite in stating that the Telesterion of Koroibos, Metagenes, and Xenocles was «the Periclean one». But he – astonishingly – adds (*ibid.* 103) that this view is «a 11 g e m e i n a k z e p t i e r t». Of the authors to whom he refers (in his supporting note on the same page), only Mylonas can be said to be in agreement; all the others – NOACK (above, n. 3), GRUBEN (see below, n. 6), DINSMOOR (below, n. 7), and COOPER (above, n. 3) – do not share his view.

6. H. BERVE, B. GRUBEN, and M. HIRMER, *Greek Temples, Theaters and Shrines* (London 1963) 402-403. GRUBEN, *Tempel der Griechen* (Darmstadt 1976) 226, reiterated his tentative association of Koroibos with the «Cimonian» Telesterion; Ictinus' activity took place ca. 440; Metagenes and Xenocles disregarded that plan and finished the structure at an unspecified date in the fifth century.

7. *Greek Architecture* (Harmondsworth 1973) 253, 256.

for convenience we may call it here the «Koroibos decree». Its three-barred sigmas at first suggested a date not later than the mid-440's. But there were problems, and eventually H. Mattingly argued strongly for a date at the end of the 430's⁸. Maureen Cavanaugh in her unpublished dissertation favored a similar conclusion, based on her comparison of this document with the famous First Fruits Decree (*IG I³* 78)⁹.

The part of the «Koroibos decree» that preserves the name of Koroibos is actually an amendment that proposes the establishment of a new group of officials at Eleusis, new in the sense that they were to have far-ranging financial and administrative powers (the body of the decree is not preserved). Their functions are:

τούτο[ς] δὲ ἐπιστεῖλαν τοῖς τοῖν θεοῖν καθάπερ οἱ ἐπὶ τοῖς ἐμπόλεις εἶργοις ἐπεστάτων τῷ νεῶι καὶ τῷ ἀγάλματι (lines 10-13). «They are to oversee the property of the Two Goddesses just as those (epistatai) on the Acropolis used to oversee the Temple and the Statue».

These works on the Acropolis can only be the Parthenon and Parthenos. This fact gives us an excellent clue to the date of the inscription. Since the inscription refers to the epistatai of the Parthenon and Parthenos in the imperfect tense (rather than the present), it follows that these epistatai functioned in the past and were no longer working on the Acropolis. Since we know independently that the epistatai of the Parthenon and Parthenos went out of office in 433/2, our decree must be dated to the year 432/1 (or possibly the very end of 433/2) or later. But a date after the start of the Peloponnesian War is unlikely, and so the year 432/1 remains the most probable.

Those who believe strongly that the three-barred sigmas could not have been inscribed later than the mid-440's find such a date hard to accept. But the imperfect tense surely is a far more serious matter than the style of a sigma. No attempt to overcome the difficulty of the imperfect has succeeded. Actual usage in Greek decrees shows that the imperfect, even within indirect discourse as here, refers to the past¹⁰. Realizing this, B.D. Meritt and H.T. Wade-Gery, attempted to regard *ἐπεστάτων* as an «Imperfect of Points Assumed» (as in Plato, *Laws* 867d)¹¹. According to them the imperfect is meant to call the reader's attention to a previous piece of legislation in this year in which the epistatai for the Acropolis were first appointed: «the Akropolis epistatai

8. *Historia* 10, 1961, 171-173.

9. *Eleusis and Athens: Documents in Finance, Religion and Politics in the Second Half of the Fifth Century B.C.* (Cornell University 1980). Her principal argument (anticipated by S. ACCAME, *RivFC* NS 33 [1955] 155-163) is that the First Fruits Decree, which presents abundant details concerning the administration of the Aparche, mentions only the hieropoioi in connection with financial matters. Although the hieropoioi are to use funds from the Treasury of the Two Goddesses, the epistatai, who according to the «Koroibos decree» are supposed to be the managers of that Treasury, are not mentioned. One can only assume that these epistatai have not yet come into existence, and that the hieropoioi are still in charge of the funds of the Two Goddesses as they had been earlier (see *IG I³* 6.C. 36-38 [dated by D.M. Lewis «ante a. 460»]).

10. Cf. *IG I²* 57.8, 30 (428/7); 92 (434/3); 232.1-2, etc.

11. *JHS* 83, 1963, 111-114.

came in an earlier piece of the same body of legislation – namely the Periklean building programme»¹². Accordingly, the decree can be dated in the early 440's. However, they offer no epigraphic parallel for the «Imperfect of Points Assumed». It also should be noted that the example in Plato implies a continuous text, so that if our imperfect is a similar «Imperfect of Points Assumed», the appointment of the epistatai for the Acropolis projects should have been legislated in an earlier section of the «Koroibos decree». Yet no one has argued, or can argue, that the Acropolis epistatai were appointed in the lost part of this very inscription. In addition, Meritt and Wade-Gery did not offer any parallel for regarding several decrees, separately passed and inscribed in the course of the Periclean building program, as virtually a continuous text. If the Acropolis epistatai had really been appointed in an earlier decree but had not yet entered office, the simplest and clearest way to refer to them would have been to say «just as those in charge of the Acropolis projects are to oversee the Temple and Statue» (e.g., *καθάπερ τὸς ἐπὶ τοῖς ἐμ πόλει ἔργοις ἐπιστῆναι τῷ νεῦ καὶ τῷ ἀγάλματι*); and if they were already functioning, to say «just as those in charge of Acropolis projects are overseeing the Temple and the Statue» (e.g., *καθάπερ οἱ ἐπὶ τοῖς ἐμ πόλει ἔργοις ἐπιστατοῦσι τῷ νεῦ καὶ τῷ ἀγάλματι*). It seems that we have no real alternative but to acquiesce and accept the imperfect for what it is, a reference to action in the past and (because of the context) completed in the past. The «Koroibos decree» therefore postdates the term of the Acropolis epistatai.

Accordingly, we must conclude that Koroibos was alive in the year 432/1. Was he then working on the Telesterion? A close reading of the inscription suggests that he was not. The relevant section of the inscription (lines 23-28) reads as follows: *τὸς δὲ λογιστὰς λογίζεσθαι Ἐλευσῖνι μὲν τὰ Ἐλευσῖνι ἀνελομένα, ἐν ἄστει δὲ τὰ ἐν ἄστει ἀνελομένα ἀνακαλῶντας τὸν ἀρχιτέκτονα Κόροιβον καὶ Λυσανίαν ἐν τῷ Ἐλευσινίῳ, Φαλερῷ δὲ ἐν τῷ ιερῷ ha Φαλερόνδε ἀνέλοται.* «The logistai are to audit at Eleusis the money that has been spent at Eleusis, but (they are to audit) in the City (*ἄστει*) the money spent in the City, summoning the architect Koroibos and Lysanias in the Eleusinion, and (they are to audit) in Phaleron, in the sanctuary, what has been spent in Phaleron». Thus the logistai were to conduct audits in three places: in Eleusis, the Eleusinion in Athens, and Phaleron. But Koroibos the architect is mentioned only in connection with the audit in the City¹³. The most natural inference, since no architect is mentioned for the Eleusis audit, but one is mentioned for the City audit, is that no serious architectural activity was taking place at Eleusis at this time. And since the inscription also tells us that the audit is to extend over the past few years (lines 29-31), it seems justified to think that no significant construction had been going on at Eleusis for some time. In

12. *Ibid.* 114.

13. MATTINGLY, *Φόρος* Meritt, 97-98, is alone in thinking that Koroibos and Lysanias were interviewed also at Eleusis, but this is a forced reading of the text. It would be justified if the text read *Λυσανίαν Ἐλευσῖνι καὶ ἐν ἄστει ἐν τῷ Ἐλευσινίῳ*. On an important matter of this sort, on summoning officials to an audit, we should expect the text to be quite precise.

fact we see that the only area where construction was taking place or had recently taken place was the Eleusinion in Athens. Koroibos activity at Eleusis must therefore be placed either considerably before 432/1, or, possibly, later than 432/1.

The latter alternative, however, is unlikely. In the spring of 431 the Spartans invaded the Thriasian Plain, and they invaded again in the years 430, 428, 427, and 425. This period and probably the whole of the Archidamian War should be ruled out as a time for undertaking such a major work as the Telesterion¹⁴. The years ca. 421-415 are theoretically possible, and we may infer from an Eleusinian document that some major construction was underway or at least contemplated at this time (though a Telesterion begun then cannot by any stretch of the imagination be called Periclean)¹⁵. To help us decide between these alternatives we should consider another phase of the Eleusinian building program. The First Fruits Decree (*IG I³ 78*) called for the building of store-rooms for grain (siroi), and Noack's identification of these monumental storerooms with a structure near the Telesterion has been generally accepted¹⁶. New, monumental storerooms must surely be regarded as a less urgent construction than the Telesterion itself. Eleusis had by now been without a Telesterion for some decades. T. Leslie Shear's recent demonstration that the Athenians dismantled the Archaic Telesterion in the 480's highlights the simple fact that Eleusis lacked a Telesterion from sometime in the 480's¹⁷. The next Telesterion to be completed and in fact the only in the fifth century that was completed was the one done by Koroibos and his successive colleagues. Thus from the 480's to at least 450 Eleusis lacked a Telesterion. But the First Fruits Decree ordered monumental storerooms. It does not seem logical to assume that the storerooms were built before taking care of the more urgent task, the Telesterion. We should recall that the First Fruits Decree orders all Athenians and their allies to bring *ἀπαρχὴ* to Eleusis and urges all other Greeks to do likewise. The *ἀπαρχὴ* was to be stored in the siroi. It would be ludicrous for the Athenians to ask all Greeks to bring *ἀπαρχὴ* to Eleusis to honor Demeter and Kore when the sanctuary itself, lacking its Telesterion, was in disarray, giving the impression that the Athenians were gladly willing to accept their allies' gifts, but unwilling themselves to provide their great festival of the Mysteries with a building. Completion of the Telesterion, therefore, ought to precede the First Fruits Decree.

This document is variously dated from the late 440's to ca. 415¹⁸. As mentioned above (n. 9), Maureen Cavanaugh in her unpublished dissertation argued persuasively for a date before the «Koroibos decree», therefore before 432/1. But whatever date

14. For the building program in Athens and Attica during this period see the discussion of J.S. BOERSMA, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen 1970) 82-84.

15. *IG I³ 385* shows a reserve of over 90 talents in the Treasury of the Two Goddesses.

16. NOACK, *op. cit.* (above, n. 3) 189-193; MYLONAS, *op. cit.* (above, n. 5) 125-127.

17. «The Demolished Temple at Eleusis», *Hesperia* 20, Suppl., 1982, 128-140.

18. For a survey of opinions on the date see M. GUARDUCCI, *RivFil* 89, 1961, 283-295 (she, however, was apparently unaware of the existence of the «Koroibos decree», and this has vitiated her conclusions) and R. MEIGGS and D.M. LEWIS, *Greek Historical Inscriptions* (Oxford 1969) 222-223.

between 445 and 415 that one accepts for the First Fruits Decree, construction of the Telesterion ought to have preceded it. With the Archidamian War precluding serious construction at Eleusis until towards its close, it might seem a bit rash, though not impossible, to imagine that the Telesterion was built in the period from ca. 422 to 416 (if we were to accept the unlikely date of 415 for the First Fruits Decree). But such a building could hardly be called Periclean. In addition, we can return to another consideration that will help in deciding the issue: Shear argued that the Archaic Telesterion was dismantled before 480; in any case it certainly ceased to function in 480¹⁹. We know that no successor was completed before the Periclean period. On religious and political grounds it seems extremely unlikely that the Athenians would have waited until ca. 420, i.e. around sixty years, before constructing a suitable Telesterion. The Eleusinian sanctuary and the Mysteries of Demeter and Kore were the pride of Athens; they were the basis of her religious and cultural claim to her civilizing mission among Greeks. To offer a crude, temporary structure to the hundreds and thousands of worshippers who came from all over the Greek world to celebrate the Mysteries is practically unthinkable for a period of sixty years²⁰.

Indeed, it is difficult enough to imagine even for thirty years. Probably at least within fifteen years of 480 (perhaps well within that time) the «Cimonian» Telesterion was begun but not carried through²¹. By the mid-fifth century, construction of a new Telesterion must have been of the highest priority in any general political and architectural plan for Athens. This is in harmony with the best date proposed for the First Fruits Decree, ca. 435 or slightly earlier (construction of the Telesterion must have preceded it) and in harmony with the fact that this construction must have preceded the «Koroibos decree» of 432/1 by quite a few years. In this light it makes perfect sense to conclude that the Telesterion was constructed in the 440's along with the Parthenon.

We have a fragment of a financial account, probably dating from the early 440's (*IG I³ 395*), which lists expenses for construction, including: the transport of poros stone from Aegina and Steiria, the quarrying of dark Eleusinian stone, salaries for stone-workers and probably also the salary of the architect. These expenses almost certainly concerned the Telesterion²², and, at the least, they demonstrate that the Athenians were prepared to carry this project forward.

19. See HERODOTUS 9.65.2.

20. EURIPIDES, *Suppliant Women*, put on around 421, speaks of the Telesterion (88, τῶνδ' ἀνακτόρων). Although set in the mythical past, the scene would have been somewhat awkward if the Telesterion had been missing for nearly two generations. For a discussion of passages in the play relating to the sanctuary see K. KOUROUNIOTES and J. TRAVLOS, *AJ* 15, 1934-35, 101-103.

21. NOACK, *op. cit.* (above, n. 3) 93-106; MYLONAS, *op. cit.* (above, n. 5); SHEAR, *op. cit.* (above, n. 18) 138-140, puts the beginning of the «Cimonian» Telesterion just before 480.

22. T.L. SHEAR, JR., *Studies in the Early Projects of the Periklean Building Program* (Diss. Princeton University 1966) 171-175, would date this document in 448/7 (through the kindness of Professor F.A. Cooper of the American School I was able, in October, 1983, to see this dissertation in the University Microfilms edition). With A.E. RAUBITSCHEK (*SEG* 10, 245) Shear reads in line 3 παρὰ τὸν προτέρον ἐπ[ιστατὸν].

Problems still remain. Strabo and Vitruvius say Ictinus was the architect, but Plutarch does not even mention him. The precision and detail of Plutarch's account, in regard to what each architect did, make it difficult for me to suppose that it rests on a simple mistake. On the other hand, both Vitruvius (who tells us a bit more than Plutarch about the design of the building, e.g. Doric without exterior columns) and Strabo, or more likely, their source, could easily have made a simple error. As G. de Sanctis argued, since the Telesterion was part of Pericles' building program and Ictinus was his most outstanding architect, it would have been quite easy to assume that Ictinus was responsible for it too²³. Or Ictinus may have been involved at Eleusis but only at a planning stage, as K. Kourouniotes suggested²⁴. Or Ictinus actually proceeded so far as to supervise work on the foundations, using a 4 × 5 plan that was soon abandoned, as Noack and Mylonas suggested²⁵. It is indeed certainly conceivable that construction was started under Ictinus in the early 440's, but when he went to work on the Parthenon in 447, Koribos took over the Telesterion and soon changed its plan.

In fact, this would not be the only time that Vitruvius was inaccurate and misleading about an architect at Eleusis. The passage quoted above is followed by the statement (7, praef. 17): *Eam autem postea, cum Demetrius Phalereus Athenis rerum potiretur, Philo ante templum in fronte columnis constitutis prostylon fecit; ita aucto vestibulo laxamentum initiantibus operique summam adfecit auctoritatem*. He failed to mention that at least one other architect preceded Philo on this project, Athenodoros of Melite²⁶.

The other problem is the date of the work of Metagenes and Xenocles, now that it is

The traces of letters can be described as follows: In the fifteenth preserved stoichos the bottom tip of the left vertical stroke of the nu is visible. In the next stoichos there is no certain trace of a letter. Some damage to the surface of the stone at the bottom of the stoichos might be taken as the bottom horizontal stroke of epsilon, but it is not clear enough to be read as a certain trace. Either epsilon or eta seems to be possible. In the next stoichos the lower tip of a vertical stroke is visible in the lower left corner, though I cannot exclude that it is simply damage to the stone. Probability, in any case, favors: παρὰ τὸν προτέρον [ἐπί][ιστατῶν]. These of course will not have been the general epistatai of the sanctuary who were appointed in 432/1 but epistatai who were chosen to oversee this specific project and went out of office when it was finished, like boards of epistatai on the Acropolis and elsewhere. The nature of the expenditures listed here, which apparently only concern construction, reinforces this view (the Eleusinian epistatai appointed in 432/1 acted like (*καθάπερ*) the epistatai of the Parthenon and Parthenos in that they had complete administrative control, but they differed in that they administered *τὰ τοῖν Θεοῖν χρέματα*, all the property of the Two Goddesses, not merely specific projects). In line 16 of *IG I³ 395* it is not at all certain that *ἱερῷοποιοῖς* should be restored. *τειχόποιοῖς* or other artisans whose titles end in –οποιοι are possible.

23. *RivFC* 60, 1932, 553-554.

24. *'Ελευσινιακὴ* 1 (1932) 173-189.

25. NOACK, *loc. cit.* (above, n. 3); MYLONAS, *op. cit.* (above, n. 5) 115.

26. See *AE* 1971, 85 (line 60), 100-101, 108-113. His statement that the Telesterion was built in order to provide more room for sacrifices is very strange indeed, for we have no evidence that sacrifices were offered within the Telesterion, despite W. BURKERT'S belief, *Homo Necans* (Berlin 1972) 303-322, but we have abundant evidence for sacrifice outside it. Strabo has it better: more seating capacity was needed to accommodate the crowds.

clear that Koroibos was working on the Telesterion in the 440's. Plutarch says that Metagenes and Xenocles took over the work on the Telesterion after Koroibos died. However, the «Koroibos decree» tells us that he was alive in 432. It would seem to follow, from Plutarch's account, that Metagenes and Xenocles did their work on the second storey and the lantern sometime after 432, which would mean that these stages of construction had to wait for the more peaceful years around 421-416. The difficulty with this is that such a postponement would mean that the building lacked a roof and remained incomplete and probably unusable for at least 20 years. On general grounds, this seems unlikely. There is also the difficulty, described above, that no work on the Telesterion was going on in the years immediately preceding 432. Thus it seems much more probable that Metagenes and Xenocles did their work and completed the Telesterion in the 440's. In addition, the testimony of Plutarch strongly supports such a conclusion. He begins his section on the works of Pericles (*τὰ Περικλέους ἔργα*) with the statement (13.6): «He (Pericles) managed everything and Phidias oversaw everything on behalf of (Pericles), but the various *ἔργα* had (their own) great architects and artists (*τεχνίτας*)». The work that Plutarch mentions next is the Parthenon, built by Callicrates and Ictinus; then he mentions the Telesterion at Eleusis, built by three architects; next the Long Wall, and so on. His intention was clearly to list the great monuments executed under Pericles along with their architects and artists. And so he did. It seems therefore very unlikely that, in a description that was meant to glorify Pericles' work, Plutarch would have knowingly inserted two non-Periclean architects, and so allowed anyone to draw the unflattering conclusion that Pericles was only responsible for half a building. We must therefore assume that Plutarch believed that Metagenes and Xenocles did their work under Pericles.

How, finally, do we deal with the fact that the decree of 432/1 says that Koroibos was still alive, but Plutarch says that he died before Metagenes and Xenocles took over, therefore in the 440's? There is a mistake either in the date of the inscription or in Plutarch's statement. The argument for the date of the inscription is very strong; the problem therefore must lie in Plutarch's text, but only, I think, in a single word. The mistake may have been in his source, or it may be due to a later corruption of his own text. The word *ἀποθανόντος*, «having died», is surely a mistake. Koroibos was not dead; he merely withdrew from the project for some reason; and when he went away, two other architects took over. There is ample precedent for an architect's leaving a project; indeed, there is a strong probability that Ictinus had already done so at Eleusis; and it would be an easy mistake for someone later to conclude that the reason was the architect's death. In any case, it seems far easier to assume a mistake regarding this single word than to assume some of the greater contradictions that I have described.

I mentioned earlier that there is some good evidence, in a financial document, of building activity at Eleusis in the years ca. 420²⁷. It is hard to say what was being built

27. In *IG I³* 385 the sanctuary possessed over 90 talents in silver coin. Thus it had the capability of sustaining a substantial project, and it is most likely that the source of this money was the state, and its purpose, construction.

then. We can entertain the idea that work on the Porch of the Telesterion was being started, at least to the extent of transporting materials (though the Porch was not actually built until the architects Athenodorus and Philo built it in the second half of the fourth century)²⁸. However, the great financial account of the year 408/7 (*IG I³* 386-387) lists many architectural blocks, but it is not easy to identify any as belonging to the foundation for the Porch²⁹. It is possible that the Eleusinian Treasury was being constructed around 420, but there are other possibilities³⁰.

In summary, we should accept Plutarch's description of a building built entirely under Pericles, because analysis of Eleusinian inscriptions shows that the decree *IG I³* 78 (ca. 435 B.C.) was passed after completion of the Telesterion, and *IG I³* 32 (432/1 B.C.) was passed several years after completion. The building was essentially completed in the 440's or, at the latest, in the early 430's, at the hands of three architects, Koroibos, Metagenes, and Xenocles. The Eleusinian Mysteries and their Telesterion were essential to Pericles' plan to display Athens as the center of Hellenic civilization. The Periclean Telesterion perhaps got off to a false start, perhaps under Ictinus, but three architects then brought it speedily to completion.

Cornell University, Ithaca, N.Y.

KEVIN CLINTON

28. For the contribution of Athenodorus see *AE* 1971, 85 (line 60), 100-101, 108-113.

29. SHEAR, *op. cit.* (above, n. 18) 132, suggested that column drums, steps, and stylobate blocks listed in *IG I³* 386 may be the «membra disiecta of this abortive project». However, the foundation of the Porch would be built first. One should expect that foundation blocks were ordered first, and that since no part of the foundation was actually laid at this time, many foundation blocks would be left over. That clearly is not the case. The Aeginetan blocks in lines 92-94 are too few to allow us to think that they were left over from a foundation that was not even begun at this time (it should perhaps be mentioned that the stone in lines 80-91 is Pentelic; we cannot look for foundation blocks there; the restoration of «Pentelic» is certain; the reasons will be given in my collection of Eleusinian inscriptions that I am editing on behalf of the Archaeological Society). Nothing in this document, so far as I can see, reflects construction (or interruption of construction) of any part of the Telesterion.

30. The site of the Treasury has been identified as that of «Temple F»; see J. TRAVLOS, *AJ* 16, 1960, 55-60. The remains, however, are of the Roman period; no trace of the Classical building survives. It did, however, exist, as *IG II²* 1672 makes clear.

THE ELEUSINIAN SPONDAI (*IG I³*, 6, lines 8-47)

The original purpose of the Olympic *Ekecheiria* was to promote concord (*homonoia*) and peace (*eirene*), or so it was claimed by the champions of Olympic Panhellenism at the end of the Peloponnesian War and during the period of the Common Peace (*Koine Eirene*) at the beginning of the Fourth Century B.C., by Gorgias, Hippias, Lysias, Isocrates. We have a detailed description of the working of the Olympic Truce during the Games of 420 B.C. and during the preceding ones of 424 B.C. (Thucydides, V, 49-50; for the earlier conflict at Lepreon, see V, 31). It seems that in 424 B.C., the Spartans were putting a garrison into Lepreon after the Eleans had proclaimed the Olympic Truce and before their heralds had reached Sparta and announced it; for this (alleged) violation, the Spartans were fined two thousand minae (two for each soldier), and since they refused to pay or to agree to any compromise, they were excluded from the next Games in 420 B.C. This meant that no Spartan could participate under his own name as a Spartan and one who was discovered having had his victory announced in the name of the Boeotians was officially flogged. The Eleans feared, said Thucydides, that the Spartans would enter using military force, but they did not, and all the Greeks participated except the athletes from Lepreon and Sparta. This story makes it clear that the Olympic Peace was obligatory and that it was announced, that the Eleans were acting on behalf of the Greeks in arranging and conducting the Games and in enforcing the Truce. The story suggests, moreover, that the *Ekecheiria* was announced to entire national groups (comparable to the *Ethne* of the Amphictyony) and not to individual cities.

Turning from the Olympic «Peace» to the Eleusinian «Peace», we notice both differences and similarities. The *Spondai* were not only announced but also concluded by Athenians from the Eleusinian families of the Eumolpidai and of the Kerykes who were appropriately called *Spondophoroi* (*IG II²*, 1672, line 4); these went to the *Koivòv* of the Aitolians (M.N. Tod, *GHI*, II, 137), to the Phocians (Aeschines, II, 133-134), and to the Islands (*IG II²*, 1672, line 4), but apparently not to any one individual community. An earlier document of the second quarter of the fifth century B.C. records the establishment of the *Spondai* (*IG I³*, 6, lines 8-47).

σ]πονδὰς εἶν-	[ε]ν[α]ιοισιν [h]ά-
[αι] τοῖσι μύστ-	πασιν· ἄρχε[ν] δ-
10 [εστιν]καὶ το[ῖς]	ὲ τὸν χρόνο[ν] τ-
[ἐπ]όπτεισιν [κ]-	ὸν σπονδῶν [τ]ὸ-
[αι τ]οῖς ἀκολ[ο]-	20 Μεταγειτνιδ-
[ύθ]οισιν καὶ [χ]-	νος μενὸς ἀπ[ό]
[ρέ]μασιν τὸν [ό]-	διχομενίας [κ]-
15 [θ]υείον καὶ ['Αθ]-	αὶ τὸν Βοεδρ[ο]-

$\mu i \delta \nu a \ kai \ t \bar{o} [\Pi] -$ 25 $v a n o \varphi \sigma i \bar{o} n o \varsigma$ $\mu \acute{e} \chi r i \ d e k \acute{a} t e -$ $\varsigma \ h i s t a m \acute{e} n o \cdot \tau -$ $\grave{a} \varsigma \ d \grave{e} \ s p o n d \grave{a} \varsigma$ $e \bar{i} v a i \ \grave{e} \n u \ t e \bar{i} s -$ 30 $i \ p \acute{o} l e s s i v \ h \bar{o} [\sigma] -$ $a i \ \chi r \bar{o} n t a i \ t \bar{o} -$ $i \ h i e r \bar{o} i \ k a i \ 'A -$ $\theta e v a i o i s i v \ \grave{e} -$ $k e \bar{\epsilon} \ \grave{e} \n u \ t \bar{e} i s i v$ 35 $a \bar{u} t \bar{e} s i \ p \acute{o} l e s s -$ $i v \ t o \bar{l} s i \ d \grave{e} \ \grave{d} \bar{l} -$	$e i \zeta o s i \ \mu \sigma t e -$ $r i o i s i v \ t a \bar{s} [\sigma] -$ $\pi o n d \grave{a} \varsigma \ e \bar{i} n a [i]$ 40 $t \bar{o} \ G a m e l i \bar{o} n o -$ $\varsigma \ m e n \bar{o} \grave{s} \ \grave{a} \bar{p} \grave{o} \ \delta [i] -$ $[\chi] o m e n i \bar{a} s \ k a [i]$ $\tau \bar{o} v \ 'A n \theta e s t e [\rho] -$ $[i] \bar{o} n a \ k a i \ t \bar{o} \ 'E l -$ 45 $a \bar{f} e b o l i \bar{o} n o \varsigma$ $\mu \acute{e} \chi r i \ d e k \acute{a} t e -$ $\varsigma \ h i s t a m \acute{e} n o .$ <i>vacat</i>
---	---

«There is to be a treaty (*Spondai*) between the foreign initiates (*Mystai* and *Epoptai*), their company and their possessions, and all the Athenians». After the duration of the treaty is accurately defined, it is further stated that «the treaty is to be in force in all the cities which frequent the sanctuary and it is to apply also to the Athenians living in these very cities». Finally, the treaty is said to apply also to the Lesser Mysteries, and the duration of this second treaty is also given with precision.

This passage has been understood to mean that «heralds were sent out in advance to all the cities that recognized the festival inviting them to declare a truce» (see H.W. Parke, *Festivals of the Athenians*, 61, referring to G.E. Mylonas, *Eleusis*, 244). We believe that the phrase *σπονδάς εἶναι* rather refers to the validity of a treaty in the same sense in which Thucydides uses the words, V, 18,3: *ἔτη δὲ εἶναι τὰς σπονδὰς πεντήκοντα Ἀθηναίοις ... καὶ Λακεδαιμονίοις*; also V, 49,3: *'Ηλεῖοι δὲ τὴν παρ' αὐτοῖς ἐκεχειρίαν ἥδη ἔφασαν εἶναι*. We would have here a mutual guarantee and protection of foreign visitors to the Eleusinian Mysteries which would cover also the Athenians residing in the cities whence visitors go to Eleusis. There is no mention of heralds or *Spondophoroi* in this inscription (which is not completely preserved) nor in the completely preserved decree regulating the *Aparchai* (*IG I³*, 78). It could be that the mission of sacred heralds was started later, perhaps in the early fourth century B.C.

Considering the historical circumstances which form the background of the new organization of the Mysteries ca. 470 B.C., Mylonas himself has called already attention to their growing popularity, saying simply that «everyone knew that Demeter gave the victory to the Greeks in the battle of Salamis» (see *Eleusis*, 107 and I.K. Raubitschek, *Hesperia*, Supplement XX, 1982, 112). The story told by Herodotus about Dikaios the Athenian (VIII, 62) culminates in the observation that any Athenian and any Greek who so desired could be initiated in the Mysteries. This may have been possible already before the Persian Wars, but after the wars the Athenians made a great effort to present the Mysteries as a pan-Hellenic gathering comparable and even superior to the Olympic Games because of their promise to the initiates of a good life after death.

Since the center of the new pan-Hellenic alliance was located on the island of Delos, the Athenians put the Mysteries of Eleusis forward as a pan-Hellenic Festival with its center in Attica. The institution of the *Spondai* in imitation of those of Olympia would encourage the attendance, and the Mysteries themselves were expected to surpass the athletic competitions at the other pan-Hellenic Games because they provided not only the spectacle of the *Dromena* but the Mysteries themselves with their promise of an everlasting happy life.

Stanford University

MARIKO SAKURAI
ANTONY E. RAUBITSCHEK

ARCHAIC RELIEF WARES FROM THE NEMEA AREA (Pls. 50-53)

The following study collects a few fragmentary relief wares from the region around Nemea¹. As background to their presentation, it will be useful to examine briefly the contexts from which they come. Nemea, Kleonai, and Phlius, each of which has contributed a few relevant pieces, are closely related by geographical location and they surely had certain regional features in common. At the same time, however, there were

1. I wish to express gratitude to several people without whose help this study would not have been possible: to W.R. Biers for permission to study and publish pieces from Phlius; to N. Bookidis and C.K. Williams, II for aid and hospitality at Corinth while studying Phliasian and Corinthian material; to E.R. Gebhard for help in connection with material at Isthmia; to M.E. Caskey for reading and commenting on the manuscript; and to O. Palagia for sharing the dissertation cited below by Simantoni-Bournia.

The bibliography on Archaic relief wares is considerable. The following cites only the most important and or most recent works: F. COURBY, *Les vases grecs à reliefs* (Paris 1922); D. LEVI, *Early Hellenic Pottery of Crete* (Princeton 1945); D. FEYTMANS, «Les pithoi à reliefs de l'île de Rhodes», *BCH* 74 (1950) 135 - 180 and idem, «Addendum», *BCH* 76 (1952) 197 - 200; S. WEINBERG, «Corinthian Relief Wares: Prehellenistic Period», *Hesperia* 23 (1954) 109 - 137; J. SCHÄFER, *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8. - 6. Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien* (Kallmünz über Regensburg 1957); *RE Suppl.* 9 (1962) 832 - 842, s.v. *Pithos* (H. Sauer); M. ERVIN, «A Relief Pithos from Mykonos», *AJ* 18 (1963) 37 - 75; CH. A. CHRISTOU, «Ο νέος Ἀμφορεὺς τῆς Σπάρτης», *AJ* 19 (1964) 164 - 265; N. KONDOLÉON, «Die frühgriechische Reliefkunst», *AE* 1969, 215 - 236; *Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert v. Chr.* (exhibition catalogue, Mainz 1970); L.H. ANDERSON, *Relief Pithoi from the Archaic Period of Greek Art* (Ph. D. diss., U. Colorado 1975); M. BROUSCARI, «Collection Paul Canellopoulos (VI): Δαιδάλεια ὄστρακα», *BCH* 99 (1975) 385 - 400; M.E. CASKEY, «Notes on Relief Pithoi of the Tenian-Boiotian Group», *AJA* 80 (1976) 19 - 41; P. THEMELIS, *Frühgriechische Grabbauden* (Mainz 1976); P. ORLANDINI, «Perirhanterion fittile arcaico con decorazione a rilievo dagli scavi dell'Incoronata», *Attività Archeologica in Basilicata 1964 - 1977 (Festschrift Dinu Adamesteau)* (Matera 1980) 175 - 238; M. JOZZO, «Louteria fittile in Calabria», *ArchCl* 33 (1981) 143 - 202; E. SIMANTONI-BOURNIA, *Ναζιακοί Ἀνάγλυφοι Πίθοι* (Ph. D. diss., Athens 1983); D. UGOLINI, «Tra Perirhanteria, Louteria e Thymateria», *MÉFRA* 95,1 (1983) 449 - 472; P. ORLANDINI, «Scavi e Scoperte di VIII e VII Sec. A.C. in Località Incoronata tra Siris e Metaponto», *ASAtene*, n.s. 44, vol. 60,2 (1984) 315 - 327, esp. 322 - 327; A. LEMBESSI, *Tὸ iερὸ τοῦ Ἐρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννον I, χάλκινα κρητικὰ τορεύματα* (Athens 1985) esp. 78 - 81 on interrelationships between metallic and clay relief representations.

In addition to standard abbreviations, the following short titles will be used:

BIERS, *Investigations*: W.R. BIERES, *Investigations at Phlius* (Ph. D. diss., U. Pennsylvania 1968).

KUNZE, *Archaische Schildbänder*: E. KUNZE, *OIForsch II, Archaische Schildbänder* (Berlin 1950).

PAYNE, NC: H. PAYNE, *Necrocorinthia* (Oxford 1931).

PAYNE, *Perachora I*: H. PAYNE et al., *Perachora, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenaia, I, Architecture, Bronzes, Terracottas* (Oxford 1940).

PAYNE, PC: H. PAYNE, *Protokorintische Vasenmalerei* (Berlin 1933).

SCHEFOLD, *Myth and Legend*: K. SCHEFOLD, *Myth and Legend in Early Greek Art* (London 1966).

distinct differences among them as to character and historical significance. Nemea was strictly a sanctuary, Kleonai and Phlius were cities. Kleonai, lying in the Corinthia, is closely tied to Nemea in its capacity of controlling the Nemean Games in their early history. Phlius, situated on the border of Arcadia, lies in somewhat remoter territory. Although it was not involved in the organization of the Games, it surely sent representatives there, if not necessarily in great number. In any case, the presence of Phlians at Nemea is suggested by the discovery of coins from that city at the sanctuary². All three sites thrived in the Archaic period and all three were evidently recipients of influence from both Argos and Corinth, however different their historical alliances and relationships may have been.

The Panhellenic Nemean Games flourished under the supervision of Kleonai from the time of their founding, traditionally set in 573 B.C., through the rest of the Archaic and much of the Classical era. Early excavations at the site were carried out in campaigns of 1884 and 1924-1926. Recent work during the decade 1973 - 1983 has revealed significant portions of the Classical Sanctuary surrounding the fourth century Temple of Zeus while at the same time uncovering a wealth of evidence which underscores the importance of the site in the early Archaic period³.

With regard to the objects presented here there are several general comments to be made. Two fragments, both possibly belonging to perirrhanteria (nos. 1 and 3, pl. 50a,c), were discovered (both in disturbed contexts) east of the Temple of Zeus. The figured fragment no. 1 is of particular significance in that it dates to the era of the founding the Games. Assuming that it is indeed part of a perirrhanterion, one can imagine it set up in front of the Archaic Temple when the latter was newly built on the same spot as its still standing successor. No. 3, dating to the later sixth century and possibly also a perirrhanterion, may have joined no. 1 as part of a larger number of such basins which can be envisioned clustered in front of the Archaic Temple⁴; an analogous situation must have existed at Isthmia⁵. If it was, on the other hand, part of a portable altar (see

2. For Phlians at Nemea see especially *Hesperia* 50 (1981) 62, nn. 42, 44; and *Hesperia* 51 (1982) 35 - 36.

3. See F.A. COOPER, S.G. MILLER, S.G. MILLER, and C. SMITH, *The Temple of Zeus at Nemea. Perspectives and Prospects* (Athens 1983) 40 - 42 for summary of archaeological work and *Hesperia* 44 (1975) 143 - 148 for additional bibliography. Annual excavation reports appear in subsequent issues of *Hesperia*. On the Temple of Zeus see B.H. HILL and C.K. WILLIAMS, II, *The Temple of Zeus at Nemea* (Princeton 1966). For discoveries dating to the seventh century B.C. see references, n. 6 below.

4. See *Hesperia* 46 (1977) 6, pl. 2,b for a stone perirrhanterion of dark gray Argive limestone (apparently later in date) which, though found in disturbed Early Christian context, was obviously once set up in front of the Temple, presumably the later one. Another area of concentration of perirrhanteria at Nemea is in and around the Herōon southwest of the Temple of Zeus. For two examples from there see *Hesperia* 49 (1980) 196, pl. 46,d and *Hesperia* 50 (1981) 64, pl. 24,b. On perirrhanteria and their function see also n. 18 below.

5. For the great marble perirrhanterion which was in the Archaic temple at Isthmia see O. BRONEER, *Isthmia, I, The Temple of Poseidon* (Princeton 1971) 6, 11 - 12, pl. 7. The discovery of parts of perirrhanteria in a «Large Circular Pit» off the southwest corner of the Temple of Poseidon suggests a concentration

discussion below), its appropriateness in the general region is still obvious. The third piece from Nemea, no. 4 (pl. 51a-b) undoubtedly deriving from a relief pithos, is of special interest for its early date in the second half of the seventh century at a time before the Nemean Games were elevated to Panhellenic status. It is a period during which considerable activity has been documented through recent excavations even though the precise nature of that activity has yet to be defined⁶.

Kleonai has never seen extensive excavation although its archaeological potential has long been apparent⁷. In the Homeric Catalogue of Ships (*Il.* 2.570) it belongs to Agamemnon's territory⁸ but few historical facts concerning the city emerge from ancient sources. Kleonai's main claim to fame is undoubtedly its role with regard to the nearby Nemean Games. Politically, Kleonai repeatedly sided with Argos in Classical times but there is evidence during that period for a dispute between the two cities concerning control of the Games, a situation which ultimately resulted in Kleonai's loss of the festival center to its rival⁹.

Most prominent of the extant antiquities at Kleonai is a small temple lying southwest of the Acropolis with its battered fragment of a large nude male statue; the temple is commonly considered to be dedicated to Herakles (cf. Diod. 4.33.3-4)¹⁰. A brief exca-

of perirrhanteria in the temple area (see O. BRONEER, *Isthmia, II, Topography and Architecture* (Princeton 1973) 23 - 25).

6. On seventh century activity at Nemea see especially *Hesperia* 48 (1979) 82 - 83; *Hesperia* 49 (1980) 180 - 181; *Hesperia* 50 (1981) 54 - 55; *Hesperia* 51 (1982) 23; and *Hesperia* 52 (1983) 74.

7. On Kleonai see *RE* 11,1 (1921) 721 - 728, s.v. *Kleonai* (Bölte) with references to early travellers and early discoveries; E. LANGLOTZ, *Frühgriechische Bildhauerschulen* (Nürnberg 1927) 68 - 79; M. SAKELLARIOU and N. FARAKLAS, *Ancient Greek Settlements*, 3, *Corinthia-Cleonaea* (Athens 1971) 122 - 131, plan fig. 72; and N. PAPAHADZIS, *Πανσανιόν Ἑλλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά-Λακωνικά* (Athens 1976) 121 - 123.

8. See R. HOPE-SIMPSON and J.F. LAZENBY, *The Catalogue of the Ships in Homer's 'Iliad'* (Oxford 1970) 66.

9. Cf. L.H. JEFFERY, *Archaic Greece. The City-States c. 700 - 500 B.C.* (London 1976) 137 and idem, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1961) 148 with references.

On the question of the later fate of the Games and the change of control undertaken by Argos see excavation reports: *Hesperia* 45 (1976) 190, n. 28; *Hesperia* 46 (1977) 9 - 10, 22; *Hesperia* 47 (1978) 83; *Hesperia* 48 (1979) 79 - 81, 90, 93; *Hesperia* 49 (1980) 200 - 201; *Hesperia* 51 (1982) 28, 30, 35. See also the following: D.W. BRADEEN, «Inscriptions from Nemea», *Hesperia* 35 (1966) esp. 323 - 330; P. AMANDRY, «Sur les concours argiens», *BCH Suppl.* 6 (1980) 245 - 247; M. PIÉRART and J.-P. THALMANN, «Nouvelles inscriptions argiennes (I)», *BCH Suppl.* 6 (1980) 267 - 269; M. PIÉRART, «Argos, Cléonai et le koinon des arcadiens», *BCH* 106 (1982) 119 - 138; S.G. MILLER, «Kleonai, the Nemean Games, and the Lamian War», *Studies in Athenian Architecture, Sculpture, and Topography (Festschrift H. A. Thompson)*, *Hesperia Suppl.* XX (1982) 106 - 107; S.G. MILLER, «Excavations at the Panhellenic Site of Nemea: Cults, Politics, and Games», Symp. «Archaeology of the Olympics» (Los Angeles 1984, publication forthcoming). Starting blocks have been recently discovered in the Agora at Argos. Whether they will prove to have had anything to do with the Nemean Games held at Argos remains to be seen (cf. M. PIÉRART and J.-P. THALMANN, «Argos. II. Agora: zone du portique», *BCH* 102 (1978) 776, 778 - 779, figs. 7, 11 - 12; M. PIÉRART, «Argos. II. Agora: zone ouest», *BCH* 105 (1981) 904 - 905, fig. 17).

10. A. FRICKENHAUS, *AA* 1913, 114 - 116, fig. 2 (cf. PAPAHADZIS, n. 7 above, 122, figs. 111 - 112 and SAKELLARIOU and FARAKLAS, n. 7 above, 129, no. 480).

vation early in this century revealed remains of another temple on the southeast ridge of the Acropolis, possibly a temple to Athena (cf. Paus. 2.15.1)¹¹ and there are now visible impressive stretches of the city walls as well as scattered building materials and several inscriptions lying in the fields of Kleonai¹². The two pieces of sixth century relief wares presented here (nos. 5 and 7, pls. 52, 53a-b) were both chance finds made by farmers in their fields, reportedly located on or near the Acropolis. They are a small testimony to the considerable power Kleonai once exercised in the sixth century.

Only a minimal part of Phlius has been uncovered in the sporadic history of archaeological work at the site in 1892, 1924, and, most recently, in 1970 through 1974¹³. Outstanding remains include a theatre (of Roman date in its present form) and a large fifth century B.C. rectangular structure with interior columns. On the Acropolis are segments of city walls and what may be a Temple of Asklepios (Paus. 2.13.5) built into a modern chapel.

Araithyrea, apparently the forerunner of historical Phlius (see Strabo 8.6.24 and Paus. 2.12.4-6), was like Kleonai part of Agamemnon's empire (*Il.* 2.571)¹⁴. An impressive amount of material of the Geometric period as well as the seventh and sixth centuries is evidence of its flourishing activity in early times¹⁵. Nothing is known of Phlianian politics in its early history but in Classical times it evidently sided with Corinth in an anti-Argive policy¹⁶.

Of the three pieces of relief wares discovered in the excavations of 1924 at the site, all from disturbed contexts, nos. 2 (pl. 50b) and 8 (pl. 53c) were found, respectively, northwest and west of the west end of the hill on which the Acropolis is located. No. 9 (pl. 53d) was discovered in the plain southwest of the hill at its west end and no. 6 (pl.

11. SAKELLARIOU and FARAKLAS, n. 7 above, 129, no. 480.

12. See SAKELLARIOU and FARAKLAS, n. 7 above, 128 - 131 for the fullest account of the remains and a plan, fig. 72.

13. On the history of the site and early excavations see *RE* 39 (1941) 269 - 290, s.v. *Phleius* (E. Meyer); N. FARAKLAS, *Ancient Greek Settlements*, 11, *Φλειασία* (Athens 1973) 16 - 26, fig. 22; and especially BIERS, *Investigations*, passim. Particularly pertinent reports on excavations and research by BIERS since then include: «Excavations at Phlius, 1924. The Prehistoric Deposits», *Hesperia* 38 (1969) 443 - 458; «Excavations at Phlius, 1924. The Votive Deposit», *Hesperia* 40 (1971) 397 - 423; «Excavations at Phlius, 1972», *Hesperia* 42 (1973) 102 - 120. «The Theater at Phlius: Excavations 1973», *Hesperia* 44 (1975) 51 - 68.

14. See HOPE-SIMPSON and LAZENBY, n. 8 above, 67.

15. BIERS, *Investigations*, 8. On a deposit of the seventh and sixth centuries discovered on the south slope of the Acropolis see BIERS, «Excavations at Phlius, 1924. The Votive Deposit», *Hesperia* 40 (1971) 397 - 423. See comments on the importation to Phlius of Corinthian and Argive finewares in the Late Geometric and Early Archaic periods by J.N. COLDSTREAM, «The Meaning of the Regional Styles in the Eighth Century B.C.», in *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*, Proc. II Int. Symp. SwedInsAth 1981, SkrSvInsAth 4,30 (1983) 23.

For the prehistoric material at Phlius see BIERS, «Excavations at Phlius, 1924. The Prehistoric Deposit», *Hesperia* 38 (1969) 443 - 458.

16. See JEFFERY, *Local Scripts*, n. 9 above, 145 - 146.

51c) is from unknown context. Nos. 2 and 6 date to the second half of the sixth century, while nos. 8 and 9 (preserving only geometric motifs) can be dated no closer than seventh to sixth century. They add a tiny bit to our understanding of early vessels while at the same time underscoring the significance of an aspect of activity at Phlius in the Archaic period.

The assorted pieces will be presented in groupings according to their presumed original shapes: three possible perirhanterion fragments (nos. 1 to 3), three pithos fragments (nos. 4 to 6), a piece of revetment (no. 7), and two fragments coming from uncertain shapes (nos. 8 and 9).

CATALOGUE

Perirhanteria

1. (Nemea inv. P 1287). Probable perirhanterion fragment. Pl. 50a.

P.h. 0.079 m.; p.w. 0.141 m.; h. of figured band 0.047 m.; th. at top 0.024 m.; est. diam. at bottom 0.30 m. Mended from two pieces. Broken all around. Broken away are back part of Minotaur and head of sphinx. Corinthian fabric.

Preserved is segment of figured band with beginning of rounded ridging below. Represented are Theseus and the Minotaur at right followed by lion and sphinx at left.

Found at Nemea in 1983 in Section Q 14 (see *Hesperia* 52 (1983) 71, fig. 1, for grid plan of site). From mixed context including Early Christian material.

Date: first half of sixth century B.C.

Publication: *Hesperia* 83 (1984) pl. 41,e.

2. (Corinth inv. Ph-MF-26). Perirhanterion rim fragment. Pl. 50b.

P.h. 0.065 m.; p.l. 0.16 m.; h. of decorated band 0.028 m.; th. of basin at bottom 0.027 m.; est. diam. of rim ca. 0.60 m. Broken at both ends and at bottom. Left end of spool handle broken away. Corinthian fabric with thin slip.

Preserved is segment of rim with stamped edge and beginning of basin. Above and below are two rounded ridges. Palmettes flank handle, followed by S-spirals.

Found at Phlius in 1924 in a trench «laid out around a spring northwest of the spur of the hill at its west end» (Biers, *Investigations*, 201). From mixed context including Byzantine and Turkish material.

Date: second half of sixth century B.C.

Unpublished; cf. Biers, *Investigations*, 144-145, no. 163, pl. 33.

3. (Nemea inv. AT 153). Possible perirhanterion shaft fragment (or fragmentary portable altar). Pl. 50c.

P.h. 0.103 m.; p.l. 0.133 m.; th. at top 0.015 m.; est. diam. of exterior of bottom 0.22 m. Broken at top, bottom, and sides; interior of shaft preserved. Corinthian fabric with fine slip.

Preserved is segment of fluted shaft, preserving parts of three flutes each with stamped palmette. Below is double torus molding.

Found at Nemea in 1982 in Section P 13 (see *Hesperia* 52 (1983) 71, fig. 1, for grid plan of site). From mixed context including Early Christian material.

Date: late sixth century B.C.

Publication: *Hesperia* 52 (1983) 78, pl. 21,c.

Pithos fragments

4. (Nemea inv. P 182). Figured relief pithos fragment. Pl. 51a,b.
 P.h. 0.055 m.; p.w. 0.082 m.; p.h. of figured band 0.043 m.; th. at top 0.02 m.; est. diam. 0.32-0.33 m. Broken all around. Missing are forelegs and lower rear legs of horse and forehead to nose of rider. Warrior is missing much of lower legs and half of shield. Reddish-brown fabric with small inclusions. Surface worn.
 Preserved is segment of figured band with armed warrior proceeding left, horse and rider moving right. Above is broad, rounded ridge with narrow ridge above and below.
 Found at Nemea in 1976 in Section O 16 (see *Hesperia* 52 (1983) 71, fig. 1, for grid plan of site). From mixed context including Early Christian material.
 Date: second half of seventh century B.C.
 Publication: *Hesperia* 46 (1977) 16, pl. 9,e.
5. (Nemea inv. P 517). Figured relief pithos fragment. Pl. 52.
 P.h. 0.095 m.; p.w. 0.11 m.; h. of figured band 0.04 m.; th. at top 0.032 m.; th. at bottom 0.016 m.; est diam. of exterior at top 0.14 m. Broken all around. Back part of rear animal is broken away, as is surface of its head and shoulder. Coarse red-brown fabric with inclusions and thick slip.
 Preserved are parts of two bovines moving left. Below is band of running spirals with three rounded ridges above and below.
 Found at Kleonai in 1979. Chance find in fields.
 Date: probably first half of sixth century B.C.
 Unpublished.
6. (Corinth inv. Ph-MF-11). Figured relief pithos fragment. Pl. 51c.
 P.h. 0.111 m.; p.w. 0.145 m.; p.h. of figured band 0.055 m.; th. at top 0.022 m.; est. diam. at lowest ridge 0.052 m. Broken all around. Corinthian fabric with thin, worn slip. Surface soft and powdery.
 Preserved are front parts of two galloping horses and lower leg and foot of horseman on near horse. Below are three rounded ridges with oblique rouletting.
 Found at Phlius in 1924. Context unknown; retrieved from material labelled «Boxes for exhibit at House St. George»¹⁷.
 Date: second half of sixth century B.C.
 Unpublished.

Revetment fragment

7. (Nemea inv. AT 62). Terracotta revetment fragment. Pl. 53a-b.
 H. 0.114 m.; p.l. 0.12 m.; h. of figured band 0.044-0.045 m.; p. depth at top 0.059 m. Broken away at right side and on back at top and bottom. Corinthian fabric with fine slip.

¹⁷. In an inventory of 1924 finds it appeared with material under the general heading «Boxes for exhibit at House St. George» in a box labelled «Burr. Chiefly from table St. George». St. George is the old name of the town now called New Nemea, the closest town to the site of Phlius and the place where the excavation staff stayed. Burr is Dorothy Burr (Thompson), a member of the 1924 staff. The piece may have been a stray find but in any case its context is irretrievable. It is not included in Biers' *Investigations*.

Preserved are top, left side, and bottom of fragment whose edges are bevelled. Figured scene preserves from left to right: nude male drawing sword moving left; horseman with spear proceeding right; and nude combattant moving right.

Found at Kleonai in 1978. Chance find in fields.

Date: second half of seventh century B.C.

Unpublished.

Vessels of uncertain shape

8. (Corinth inv. Ph P 277). Relief vessel fragment. Pl. 53c.

P.h. 0.08 m.; p.l. 0.053 m.; h. of spiral zone 0.015 m.; th. at top 0.008 m.; diam. not determinable. Broken all around. Fabric is soft pinkish red with inclusions. Interior is rough. Preserved are two zones of running spirals separated by five rounded ridges.

Found at Phlius in 1924 in a trench «located directly west of the west end of the hill» (Biers, *Investigations*, 217). From mixed context, Geometric to fifth century B.C. in date. Eight non-joining pieces of same vessel are in pottery lot.

Date: seventh-sixth century.

Unpublished. Noted in Biers, *Investigations*, 217.

9. (Corinth inv. Ph-MF-14). Cut-out fragment, probably of relief vessel. Pl. 53d.

P. diam. 0.048 m.; diam. of outer circle 0.045 m.; p. th. 0.022 m. Roughly cut around edges of circle. Back unevenly broken. Corinthian fabric.

Preserved is octofoil rosette.

Found at Phlius in 1924 in a trench «located in the plain southwest of the spur of the hill at its west end» (Biers, *Investigations*, 209). From mixed context, Geometric to Turkish in date.

Date: probably seventh to sixth century B.C.

Unpublished. Noted in Biers, *Investigations*, 209.

Perirhanteria

The three possible perirhanterion fragments¹⁸, two from Nemea and one from Phlius are all of Corinthian fabric. No. 1 is the most interesting with regard to design as well as being the earliest, dating to the first half of the sixth century. Nos. 2 and 3, as preserved, lack any figured motifs; both date to the second half of the sixth century.

Perirhanterion fragment no. 1 (pl. 50a) preserves part of a figured band, probably

18. For convenience I am calling all three pieces perirhanteria with awareness that some, or even all, might strictly speaking be louteria (and no. 3 might be neither; see catalogue and discussion). The discovery of the two Nemean pieces in the sanctuary suggests their sacred use, but since louteria as well as perirhanteria appear in ancient temple inventory lists, the issue is complicated. On the subject see D.A. AMYX, «The Attic Stelai. III. Vases and Other Containers», *Hesperia* 27 (1958) 221 - 228, esp. 224 - 225 with references. On the uses and rituals surrounding perirhanteria see also: P. STENGEL, *Die griechischen Kultusaltertümer, HbkAlt* V,3 (Munich 1920) esp. 162 - 168; T. WÄCHTER, *Reinheitsvorschriften im griechischen Kult, RGVV*, IX,1 (Giessen 1910) esp. 6 - 14; S. EITREM, *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer* (Kristiania 1915) esp. 76 - 105; H. KENNER, «Das Luterion im Kult», *ÖJh* 29 (1935) 109 - 154, esp. 135 - 142; *RE* 37 (1937) 856 - 857, s.v. *Περιρραντήρια* (L. Ziehen); R. GINOUVÈS, *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, *BÉFAR* 200 (Paris 1962) 77 - 99; and JOZZO, n. 1 above, 143.

from the shaft which supported the basin. On it are Theseus fighting the Minotaur at the right, followed by a lion and sphinx at the left. One can imagine that further animals, real and fantastic, may have continued the parade in the manner known from Corinthian pottery¹⁹. In addition, it seems likely that other mythological vignettes, whether dealing with Theseus or some other hero or divinity, also followed²⁰. The subject of Theseus and the Minotaur was enormously popular in antiquity and appears as early as the second quarter of the seventh century on a relief pithos in Basel²¹.

On our piece Theseus is shown bearded and with hair (now mostly worn away) which was once horizontally striated in «Daedalic» or «Etagenperücke» fashion (pl. 50a)²². He is nude save for the band which crosses his chest diagonally to support the sword sheath on his left side. The pair is posed in the time-honored «Kampfschema» studied in detail by Kunze with regard to Archaic shieldbands²³. With his now missing left hand Theseus grasps the Minotaur's horn and with his right he thrusts the sword into the beast's mid-section. The Minotaur grasps Theseus' upper left arm with his right hand in an attempt to impede the hero's action. The Minotaur's body is fully human and appears to be nude. His bull face is turned three-quarters frontally.

Good parallels for the figure style of Theseus with his heavy musculature and some-

19. See parades of horses and sphinxes and horses and birds on pieces from Agrigento (P. MARCONI, *Agrigento* (Florence 1929) 204, fig. 142; 205, fig. 143) and a file of griffins on a relief brazier from Locri (E. LISSI, «La collezione scaglione a Locri», *Atti MGrecia* n.s. 4 (1961) 120, pl. 58, no. 210).

20. See, for example, the splendid perirrhanterion from Incoronata whose large narrative zone has excerpts from a variety of mythological stories (cf. ORLANDINI, *Festschrift Adamesteianu*, n. 1 above). See also N. YALOURIS, «Ἀνασκαφὴ εἰς Μπάμπες Μακρυστίων», *IAE* 1955, 243 - 244 for a fragmentary perirrhanterion (cf. also *BCH* 81 (1957) 573, fig. 1); and mythological scenes on fragmentary vessels from Agrigento (MARCONI, n. 19 above, 206 - 207, figs. 145 - 148).

21. On the Basel relief pithos see especially: F. BROMMER, *Theseus, Die Taten des griechischen Helden in der antiken Kunst und Literatur* (Darmstadt 1982) 37 - 39 (and idem, «Theseus-Deutungen II», *AA* 1982, 70, with a confused dating a century later); CASKEY, n. 1 above, 30; SCHEFOLD, *Myth and Legend*, 40; K. FITTSCHEN, *Untersuchungen zum Beginn der Sagendarstellungen bei den Griechen* (Berlin 1969) 166, SB 63.

The subject of Theseus is much discussed in modern scholarly literature. Besides the references cited above with regard to the Basel relief pithos see the following: H. HERTER, «Theseus der Ionier», *Rhein-Mus* 85 (1936) 177 - 239; KUNZE, *Archaische Schildbänder*, 129 - 132; C. DUGAS and R. FLACELIÈRE, *Thésée. Images et récits* (Paris 1958); H. VON STEUBEN, *Frühe Sagendarstellungen in Korinth und Athen* (Berlin 1968) 33 - 36; *RE Suppl.* 13 (1973) 1046 - 1238, s.v. *Theseus* (H. Herter); F. BROMMER, *Vasenlisten zur griechischen Heldensage*³ (Marburg 1973) 226 - 243; idem, *Denkmäler zur griechischen Heldensage*, II (Marburg 1974) 15 - 22; THEMELIS, n. 1 above, 93 - 96, cf. pl. 13; C. SOURVINOU-INWOOD, *Theseus as Son and Stepson*, *BICS* 40 (1979); F. BROMMER, «Theseus-Deutungen», *AA* 1979, 487 - 511; idem, «Theseus-Statuen», *AM* 97 (1982) 145 - 152; A. SHAPIRO, «Theseus, Athens, and Troizen», *AA* 1982, 291 - 297; S. HILLER, «Mycenaean Traditions in Early Greek Cult Images», in *The Greek Renaissance*, n. 15 above, 97 98 (and cf. comments by W. BURKERT, *ibid.*, 99).

22. On the hair style see C. DAVARAS, *Die Statue von Astritsi*, *AntK* Beiheft 8 (1972) 24 - 25 with references.

23. On the «Kampfschema», «Knieschema», and «Knielaufschema» see KUNZE, *Archaische Schildbänder*, 65 - 69, 130 - 132.

what clumsily rendered shoulders and arms can be found in Middle Corinthian pottery²⁴. A grave stele from Sparta representing Menelaos wooing Helen must be chronologically close²⁵ as is a shield band relief from Olympia, dated by Kunze to the second quarter of the sixth century, which shows Herakles stabbing the Nemean lion in a distinctly similar rendering of the two heroes²⁶.

The lion with its open mouth and protruding tongue is most notable for the treatment of the mane which is helpful as an additional chronological indication. T. Bakir recently discussed the grooved criss-crossed mane on an ivory lion from Alintep²⁷. Having found traces of gold plating remaining in the grooves, he argued persuasively that the criss-crossing style has a technical purpose to allow for the plating to be inserted in the striations. In Greek art the same treatment of the mane appears on Archaic bronzes and ivories where it was, according to Bakir's hypothesis, also functionally determined. On the other hand, when it appears in Corinthian vase painting of the Early and Middle phases, it is employed as a mannerism for purely aesthetic effect²⁸.

What of our lion? Was it originally gold plated? To be sure, perirrhanteria were frequently colorful²⁹ and one cannot exclude the possibility of gilding on them. However, the direct affinities of our piece, itself of Corinthian origin, with Corinthian vase painting might suggest that it has simply adopted this mannerism from that medium.

Animal processions, including lions and sphinxes (as well as several other types of animal, both real and fantastic) are virtually a cliché in Corinthian vase painting from

24. E.g., PAYNE, *NC*, pl. 32,2 and 3.

25. See SCHEFOLD, *Myth and Legend*, pl. 68.

26. See KUNZE, *Archaische Schildbänder*, 236, pl. 19, IVg. The pose of Theseus grasping the Minotaur with one hand on his horn while thrusting with the sword also appears on other shield bands from Olympia (*ibid.*, pl. 15, IIId, dated by KUNZE, 242, to the first quarter of the sixth century; and *ibid.*, pl. 21, Ve, dated, 242, to the last third of the seventh century) but the proportions and musculature of the figures are different. See also a shield band from Noicattaro (M. GERVASIO, *Bronzi arcaici e ceramica geometrica nel Museo di Bari* (Bari 1921) 217 - 223, pl. 17G; and L. NISTA, «Tomba IV di Noicattaro», *ArchCl* 30 (1978) 25 - 26, pls. 13; 18,2); it is dated to the first quarter of the sixth century (by KUNZE, 231 - 232, and NISTA, 26). For the same pose of Theseus and the Minotaur in vase painting see also a Boeotian skyphos of the first half of the sixth century (DUGAS and FLACELIÈRE, n. 21, above, pl. 1, the «Rayet Skyphos»).

27. T. BAKIR, «Die kreuzschraffierte Mähne des Elfenbeinlöwen von Alintep», *Tainia (Festschrift Roland Hampe)* (Mainz 1980) 61 - 63.

28. BAKIR, n. 27 above, 62, found that the Early Corinthian Columbus Painter was the first to depict this mannerism (see D.A. AMYX, «The Alabastron of Oianthe», *AM* 76 (1961) 12 - 14); the last was the Middle Corinthian Otterlo Painter (J.L. BENSON, «A Floral Master of the Chimaera Group: the Otterlo Painter», *AntK* 14 (1971) 13 - 24). On lions in general see also P. MÜLLER, *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst* (Zurich 1978); H. GABELMANN, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild* (Berlin 1965); and W.L. BROWN, *The Etruscan Lion* (Oxford 1960).

29. E.g., the terracotta perirrhanterion from Isthmia (O. BRONEER, «Excavations at Isthmia 1959 - 1961», *Hesperia* 31 (1962) 1 - 2, pl. 10a,d; cf. idem, *Isthmia, II, Topography and Architecture* (Princeton 1973) 22 24, 135 - 136 on the perirrhanterion and its context; cf. also comments by JOZZO, n. 1, 151, n. 22). The piece is the nucleus of an honors thesis by H.M. BUTZER, *The Terracotta Perirrhanteria of Isthmia: Function and Chronology* (Dept. of Classical Languages and Literatures, U. Chicago 1983). I am much indebted to E.R. Gebhard for permitting me to read this thesis which she directed.

early times and in that medium they are often willing onlookers to all manner of human or heroic activity³⁰. The sphinx is sadly missing its head which could otherwise have been of potential help in tracing the antecedents of our piece. It is represented in a standard pose shown repeatedly in Corinthian vase painting and elsewhere³¹.

On the basis of parallels with related pieces discussed above, perirrhanterion fragment no. 1 can be safely placed chronologically in the first half of the sixth century, and probably earlier rather than later in that half century.

The fragmentary rim of the stamped perirrhanterion no. 2 from Phlius (pl. 50b) has, at least on its preserved segment, nothing of any figured relief scene. Its decoration consists solely of a palmette on either side of the profiled spool handle and then a series of S-spirals.

The spool handle on our piece has as prototype the profiled handles often found on bronze lebetes³². This sort of handle was not infrequently copied for use, as here, in the ceramic medium³³. The S-spirals are simply applied at irregular and indeed overlapping intervals. To the left of the handle, as seen in the photograph, (pl. 50b), the stamping took place from left to right approaching the handle; the palmette stamp was then applied subsequently.

The S-spiral in either horizontal or vertical form can be found in many contexts and varying scales³⁴. Palmettes too are a virtually ubiquitous motif in many media including metal wares, terracottas, vase painting, and architectural terracottas³⁵. Now the heavy

30. Cf. PAYNE, *NC*, 7 and K. FRIIS JOHANSEN, *Les vases sicyoniens* (Paris and Copenhagen, 1923) pls. 27,1; 30,2; 40. Note the sphinx and lions on the neck band of a relief pithos from Sparta (CHRISTOU, n. 1 above, pl. 82, α and β) and on a perirrhanterion from Perachora (T.J. DUNBAIN, *Perachora. Sanctuaries of Hera Akraia and Limenaia, II, Pottery, Ivories, Scarabs, and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenaia* (Oxford 1962) 321 - 322, no. 3358, pl. 126; and lion and boar on a pithos fragment in Bonn (Akademisches Kunstmuseum, J. DÖRIG, «Frühe Löwen», *AM* 76 (1961) 76 - 77, Beil. 43,2). See also a pithos fragment (said to be from the Boeotian Kabirion, now in Kiel) showing a large bird between warriors (H. KAMMERER-GROTHAUS, «Eine archaische Reliefscherbe mit Schwertkämpfern», *Meded* 42, n.s. 7 (1980) 38 - 42).

31. On sphinxes see H. DEMISCH, *Die Sphinx* (Stuttgart 1977) 76 - 100; MÜLLER, n. 28 above, 56 - 72, 158 - 165; K. KÜBLER, *Kerameikos*, VI,2, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts* (Berlin 1970) 88 - 96, 241 - 251; G.M.A. RICHTER, *The Archaic Gravestones of Attica* (London 1961) passim.

32. See A. FURTWÄNGLER, *Olympia, IV, Die Bronzen* (Berlin 1890) 134 - 136; and a discussion by E. VANDERPOOL, «Three Prize Vases», *AJ* 24 (1969) 1 - 5 with references, 3, n. 3.

33. See WEINBERG, n. 1 above pl. 30, j and l and A.N. STILLWELL, J.L. BENSON, et al., *Corinth, XV,iii, The Potters' Quarter. The Pottery* (Princeton 1984) 349, pl. 76, no. 2173. Cf. also the large terracotta perirrhanterion from Isthmia (n. 29 above) and the marble perirrhanterion from the same site (cf. O. BRONEER, «Excavations at Isthmia, Third Campaign, 1955 - 1956», *Hesperia* 27 (1958) pl. 10,b for view of the handle); and a perirrhanterion at Delphi (M.P. PERDRIZET, *FdD*, V, *Monuments figurés* (Paris 1908) 182, fig. 774).

34. Cf. SCHÄFER, n. 1 above, 40; CASKEY, n. 1 above, pl. 6, fig. 24. On gold see D. OHLY, *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.* (Berlin 1953) pl. 3; on bronze see H.-V. HERRMANN, «Bronzebeschläge mit Ornament», *OlBer* VI (1958) 155 - 156.

35. See E.D. VAN BUREN, *Greek Fictile Revetments in the Archaic Period* (London 1926) passim; ÅKERSTRÖM, *Die architektonischen Terrakotten Kleinasiens*, *SkrSvInsAth* 4,11 (1966) passim; P. JACOB-

fabric of perirhanteria suggests that they were, for practical reasons, produced in kilns which made architectural terracottas rather than those which produced pottery whose more delicate fabric required different firing conditions. One could thus speculate that the prototype for the palmette stamp might have come from terracotta antefixes produced, presumably, nearby and in any case fired in the same kiln. However, this hypothesis requires envisioning artisans who copied at vastly reduced scale the designs of such antefixes for the limited purpose of producing miniature stamps. While not impossible, this would appear to be an unnecessarily cumbersome suggestion, particularly since the motif is so common in metal and already available at its own scale from metallic prototypes³⁶. Furthermore, there is a peculiarity about the palmette shape which points in the direction of a particular metallic source. The peculiarity lies in the formation of the lower part whose «tendrils» have a bowed-out configuration³⁷. The palmette motif is, of course, common on bronze vessels where it frequently masks the join of the base of the handle to the body. Among such palmettes occasionally the lower part (the tendrils) spreads upward and outward to embrace the handle of the

STHAL, *Ornamente griechischer Vasen* (Berlin 1927) 175 - 178; KUNZE, *Archaische Schildbänder*, passim; idem, «Schildbeschläge», *OIBer* VI (1958) 107 - 111; E. KUNZE and H. SCHLEIFF, «Waffenfunde, Schilde», *OIBer* II (1937 - 1938) 88 - 93; A. YALOURI, «Χαλκά ἐλάσματα μετὰ φυτικῶν κοσμημάτων», *AE* 1972, 118 - 121, pl. 46, α-γ.

The following presents a sampling to show the broad distribution of palmette stamps throughout the Greek world: Abdera (D.I. LAZARIDES, «Ἀβδηρα», *A&A* 20 (1965) Chron., 457, pl. 552,β); Amorgos (L. MARANGOU, «Reliefkeramik aus Amorgos», *Praestant Interna, Festschrift Ulrich Hausmann* (Tübingen 1982) 197 - 198, fig. 6); Athens (B.A. SPARKES and L. TALCOTT, *The Athenian Agora, XII, Black and Plain Pottery* (Princeton 1970) 342, pl. 65, no. 1516); Chios (KONDOLEON, n. 1 above, pl. 58,a); Corinth (WEINBERG, n. 1 above, 125 - 127, pl. 28,a,c-f); Croton (M. CYGIELMAN, «Un sostegno fittile da Crotone», *Klearchos* 19 (1977) 48 - 49, fig. 4); Delphi (PERDRIZET, n. 33 above, 182, fig. 775); Elis (V. MITSOPoulos-LEON, «13. Vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis», *ÖJhBeibl* 52 (1978 - 1980) 119 - 120, fig. 15); Gioia del Colle (*NSc* 16, ser. 8, 1962, 80, figs. 69 - 71; 129, fig. 122,a,c; 145, fig. 145); Himera (N. ALLEGRO et al., *Himera, II, Campagne di Scavo 1966 - 1973* (Rome 1976) 356, no. 7., pl. 59.6); Olympia (A. MALLWITZ, *OIForsch*, V, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia* (Berlin 1964) 163 - 164, pl. 62, no. 21; pl. 63, no. 20); Olynthus (D.M. ROBINSON, *Excavations at Olynthus, XIII, Vases Found in 1934 and 1938* (Baltimore 1950) 433 - 434, pl. 265, no. 1117, pl. 266, no. 1121); Perachora (DUNBABIN, n. 30 above, 322, no. 3362, pl. 126; 329, nos. 3449 - 3450, pl. 130); Siphnos (J.K. BROCK and G. MACKWORTH YOUNG, «Excavations in Siphnos», *BSA* 44 (1949) 55, pl. 20,8 and 14); Thera (H. DRAGENDORFF, *Thera, II, Theraische Gräber* (Berlin 1903) 80, fig. 285,b; 286,b).

36. On metal vases, many of which have this feature, see E. DIEHL, *Die Hydria* (Mainz 1964); J. KOULEIMANI-VOKOTOPOULOU, *Χαλκαῖ Κορινθιούργεῖς Πρόχοι* (Athens 1975); I. VENEDIKOV, «Les situles de bronze en Thrace», *Thracia* 4 (1977) 59 - 103; C. ROLLEY, *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande-Grecce* (Naples 1982); T. WEBER, *Bronzekannen* (Frankfurt 1983). For an ancient clay impression of a fourth century palmette taken from such a bronze handle motif see E.R. WILLIAMS, «Ancient Clay Impressions from Greek Metalwork», *Hesperia* 45 (1976) 53 - 54, pl. 6,7. For one dated to the late fifth century from Olynthus see D.M. ROBINSON, *Olynthus, XIV, Terracottas, Lamps, and Coins Found in 1934 and 1938* (Baltimore 1952) 260, no. 356, pls. 106, 110. See also LEMBESSI, n.1 above, 78 - 81.

37. We might otherwise expect here the inverted lotus with spreading calyx (cf. VAN BUREN, n. 35 above, pl. 4, figs. 7,8).

vase³⁸. A cast of such a palmette could have produced the same sort of design as on our perirrhanterion.

Chronologically, the shape of the palmette helps to assign a date to the perirrhanterion. Its formation and the marked droop of the volute suggest a date in the later Archaic period³⁹; antefixes on the Megarian Treasury at Olympia⁴⁰, at the Argive Heraion, and at Corinth show similar tendencies⁴¹. The upper part of the palmette on our stamp finds a close parallel on the great terracotta perirrhanterion from Isthmia (although that vessel is considerably larger) and the spool handle is also of similar type⁴². A date for the Isthmia piece in the third quarter of the sixth century has been suggested⁴³. The prototypes for the stamped palmette and the handle of both Isthmian and Phliasian perirrhanteria must lie in the same period, perhaps best dated more broadly sometime in the second half of the sixth century.

That both the Isthmian and Phliasian pieces are of Corinthian fabric is also of interest and suggestive with regard to manufacture. Biers noted that the pottery discovered at Phlius indicates a shifting of influence from Argos to Corinth in the sixth century⁴⁴, a trend with which our piece is in keeping. Whether such perirrhanteria were made at one center (Corinth itself?) for export or whether they were made locally with imported clay to avoid breakage in transport, is not answerable at this point. It is possible that the metal prototypes from which to make stamps were so common that similarity in type may merely signify broad chronological lines.

Fragment no. 3 (pl. 50c) from Nemea and also of Corinthian fabric, may come from the hollow column shaft of a perirrhanterion. It is not impossible, however, that it is

38. Cf. ROLLEY, n. 36 above, pl. 19, fig. 86 and VOKOTOPOULOU, n. 36 above, pl. 7,στ. Note, however, that palmettes are by no means always «tailored» for this position (cf. *ibid.*, pl. 22,a). Cf. also DIEHL, n. 36, above, 216, pl. 5,1. It seems less likely that the prototype is the flaring snake-ended palmette type known from numerous vessels from Trebisacite and Magna Graecia (cf. ROLLEY, n. 36 above, esp. pls. 21 - 22, 24, and discussion, 87 - 94).

39. Fundamental studies on the palmette shape in Archaic times are by KUNZE, *Archaische Schildbänder*; RICHTER, n. 31 above; and L.O.K. CONGDON, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece* (Mainz 1981) 88 - 91. The problem with dating palmettes as applied to metal vases is, however, beset with uncertainties. Relatively few such vessels come from good archaeological contexts and they are usually dated on the basis of additional ornament such as human protomes and the like. The chronological picture derived from the excellent studies undertaken by Diehl, Rolley, and Vokotopoulou (see n. 36 above) show that considerable variation is possible among palmettes of all dates.

40. On the Megarian Treasury see A. MALLWITZ and H.-V. HERRMANN, *Die Funde aus Olympia* (Athens 1980) 4, 142 - 143; K. HERRMANN, «Die Giebelrekonstruktion des Schatzhauses von Megara», *AM* 89 (1974) 79 - 81 (on chronology see P.C. BOL, «Die Giebelskulptur des Schatzhauses von Megara», *AM* 89 (1974) 73 - 74).

41. See VAN BUREN, n. 35 above.

42. See n. 33 above.

43. BUTZER, n. 29 above.

44. «Excavations at Phlius, 1924. The Votive Deposit», *Hesperia* 40 (1971) 399. On the subject of Argos and its sphere of influence in early times see P. AUPERT, «Argos aux VIIIe - VIIe siècles: bourgade ou métropole?», *ASAtene* n.s. 44, vol. 60,2 (1984) 21 - 32.

part of a portable altar of a type known from Olynthus⁴⁵. In its fragmentary condition no certain identification can be made and it is included among possible perirrhanteria. On the fragment the flutes, rising above a double torus, are decorated each with a nine-leaved palmette. The slender leaves curve gently downward toward their tips. The tendrils curl into tight volute, join at the center, then splay out at the bottom.

Kunze has shown the nine-leaved palmette to be a development of the second half of the sixth century⁴⁶. A parallel for this form of palmette is found on the base of a hydria handle, said to be from Lympia, which has been dated by E. Diehl to 520 - 510 B.C.⁴⁷. On the basis of such factors our piece can be assigned to the second half of the sixth century.

Relief pithoi

The next grouping of material includes a trio of figured fragments, one from each of the three sites. They all probably derive from pithoi. Of them only no. 6 is Corinthian. With regard to chronology, no. 4 dates to the second half of the seventh century, no. 5 to the first half of the sixth century, and no. 6 to the later part of the sixth century.

Fragment no. 4 (pl. 51a-b) preserves a small segment of a band showing an armed warrior and a horseman proceeding in opposite directions. The original scene on the pithos will probably have included more figures from a battle scene. Warriors and equestrians are not uncommon on pithoi of this period⁴⁸ but it is, of course, impossible to reconstruct the whole on the basis of the small fragment. The warrior (pl. 51a) bears on his left arm a hoplite shield with a bucranion blazon⁴⁹ and a spear ready for assault in his right hand⁵⁰. Apart from the Corinthian helmet on his head, the figure appears to be nude⁵¹. The horse, whose body is long and thin, is provided with a flame-like mane and a long, straight tail. Its rider, whose hair is arranged in «Daedalic» fashion⁵², has a

45. See D.M. ROBINSON, *Excavations at Olynthus, XII, Domestic and Public Architecture* (Baltimore 1946) 45, pls. 39,c; 40,1; cf. also C.C. YAVIS, *Greek Altars* (St. Louis 1949) 174, fig. 78. For a related piece from Corinth (a base with parts of palmettes) see WEINBERG, n. 1 above, 126, pl. 28,d (= *Corinth XV,iii*, n. 33 above, 349, no. 2171, pl. 76). For a plain fluted shaft, probably from a perirrhanterion, discovered at Nemea see *Hesperia* 49 (1980) 196, pl. 46,d.

46. *Archaische Schildbänder*, 208; in his typology of palmettes Kunze called this Type B (*ibid.*, 201 - 211; cf. pl. 75). Cf. also n. 35 above on palmettes.

47. DIEHL, n. 36 above, 18 - 20, pl. 4,1 (from the antiquities market).

48. CASKEY, n. 1 above, 32.

49. On hoplite shields, see A. SNODGRASS, *Early Greek Armour and Weapons* (Edinburgh 1964) 61 - 67; and E. KUNZE, «Schildbeschläge. Der argivische Schild», *OIBer* V (1956) 51 - 68. On bucranion blazons see G.H. CHASE, «The Shield Devices of the Greeks», *HSCP* 13 (1902) 99 - 100. They are not uncommon on Corinthian vases (cf. FRIIS JOHANSEN, n. 30 above, pls. 32,1a; 33,1a; 34,2; 35,1b).

50. On spears see SNODGRASS, n. 49 above, 115 - 139. The end of the spear is not well enough preserved to distinguish the shape and length of the blade.

51. On the Corinthian helmet see SNODGRASS, n. 49 above, 20 - 28; and E. KUNZE, «Korinthische Helme», *OIBer* VII (1961) 56 - 128.

52. See n. 22 above.

fully frontal upper body. The left hand grasps the reins and the right holds what is probably a whip over the rump of the horse.

Although the horse is fragmentary, missing its front legs entirely and the lower part of its rear legs (pl. 51b), it is clearly a type with close analogies to Protocorinthian vase painting. The horse's legs will have been in the rigid inverted-V scheme seen on the revetment from Kleonai, no. 7 (pl. 53b)⁵³. Payne has shown that the rider with frontal trunk and right hand placed behind is a seventh century type which apparently didn't endure past the Protocorinthian phase of Corinthian pottery⁵⁴. The warrior, too, finds good parallels in Protocorinthian vase painting⁵⁵. Thus, our fragment finds stylistic analogies in vase painting of the second half of the seventh century⁵⁶ and its own date undoubtedly lies within the same half century.

Pithos fragment no. 5 (pl. 52a-b) preserves substantial parts of two bovines proceeding to the left, above a band of running spirals. Processions of several types of animals are known on pithoi and this might simply be part of such an animal file⁵⁷. On the other hand, the possibility also exists that this could be from a mythological scene of which only the two cattle remain. It has been plausible theorized that a pithos in Boston showing a cattle file with a warrior-herdsman and a crouching figure may represent Achilles' theft of the cattle of Aeneas⁵⁸. Other myths dealing with cattle of which our fragment could be an extract might include Hermes' theft of the cattle of Helios⁵⁹; Herakles' encounter with Geryon and his cattle⁶⁰; or even the Dioskouroi on a thieving expedition⁶¹. Since our piece lacks any human element, it can remain no more than a possibility that it is part of some such scene.

The animals on our pithos fragment (pl. 52b) march in stately procession in a natural gait⁶². Their bodies are long and slender. The first animal is a bull, the sex of the

53. Cf. PAYNE, *NC*, 70 - 73; PAYNE, *PC*, pl. 10,1 and 6. Cf. S.D. MARKMAN, *The Horse in Greek Art* (Baltimore 1943) esp. 41 - 47.

54. Cf. PAYNE, *Perachora I*, 147, pl. 48, 10 - 11; and PAYNE, *NC*, 71 - 73. Cf. P.A.L. GREENHALGH, *Early Greek Warfare* (Cambridge 1973) esp. 84 - 95.

55. See PAYNE, *NC*, 94 - 98 with illustrations.

56. Cf., for example, the Chigi Vase, PAYNE, *PC*, 23, pls. 27 - 29.

57. CASKEY, n. 1 above, 32.

58. Cf. R. HAMPE, *Friühe griechische Sagenbilder in Böötien* (Athens 1936) 71 - 72; CASKEY, n. 1 above, 35; SCHEFOLD, *Myth and Legend*, 42, pl. 25,b; D. KEMP-LINDEMANN, *Darstellungen des Achilleus in griechischer und römischer Kunst* (Frankfurt 1975) 88 - 89; A. KOSSATZ-DEISSMANN, «Achilleus», *LIMC* I,1 (Zurich and Munich 1981) 95 - 96, no. 389.

59. See N.O. BROWN, *Hermes the Thief* (Wisconsin 1947); and N. YALOURIS, «Ἐρμῆς Βοῦκλεψ», *AE* 1953 - 1954, 2, 162 - 184.

60. See P. BRIZE, *Die Geryoneis des Stesichoros und die frühe griechische Kunst* (Würzburg 1980).

61. A rare depiction of this is on the Sicyonian Treasury at Delphi (T. HOMOLLE, *FdD*, IV,1, *Monuments figurés sculpture* (Paris 1909) 24 - 26, pl. 4,1; cf. P. DE LA COSTE MESSELIÈRE, *Delphes* (Paris 1943) 319, pl. 41). For a recent study concerning these metopes see J. DE LA GENIÈRE, «A propos des métopes du monoptère de Sicyone à Delphes», *CRAI* 1983, 158 - 171.

62. See A. FURTWÄNGLER, «Heraion von Samos: Grabungen im Südtemenos 1977, II. Kleinfunde», *AM* 96 (1981) 88 and 93, n. 91 on gaits of bulls in the early Archaic period. On cattle see also O. KELLER, *Die antike Tierwelt*, I (Leipzig 1909) 329 - 372.

second is indeterminable. The head, preserved only on the second beast, is remarkably narrow with a long, thin jaw, more reminiscent of deer than of bull⁶³. The horn, preserved again only on the second animal, curves up and forward. The neck skin, visible on the first beast, is represented in large folds on the back of the neck but not around on the underside. The tail of the first animal is shown twisted in a loose, double strand.

The fabric of the vessel is non-Corinthian and indeed the animals are unrelated to the heavy, thick-muscled cattle depicted in Corinthian vase painting⁶⁴. The eventual identification of the clay might be helpful in localizing its stylistic antecedents as well as providing firmer chronological evidence.

The broadly twisted tail is found throughout the sixth century in different media⁶⁵ and proportions of the animal show considerable variation within the century⁶⁶. The very plastic rendering of the folds over the back of the neck can be documented at least as early as the second quarter of the sixth century with one of the lion-and-bull pediments from the Athenian Acropolis⁶⁷. Possible subtleties of musculature on the bodies of the cattle on the pithos may be lost as a result of surface wear. It is therefore difficult to date the fragment closely, but it seems likely that it falls in the first half of the sixth century⁶⁸.

63. On a cauldron fragment from Olympia there is a relatively long and thin steerhead (see P. AMANDRY, «Chaudrons à protomes de taureau en orient et en Grèce», *The Aegean and the Near East, Festschrift Hetty Goldman* (Locust Valley, N.Y. 1956) 245, pl. 29,1). On the other hand, the identification of a fragmentary, exaggeratedly thin head on a steer (discussed by H.-V. HERRMANN, *OIForsch*, VI,1, *Die Kessel der orientalisierenden Zeit* (Berlin 1966) 127, cf. n. 42, pl. 53) has been questioned by H. KYRIELEIS who thinks it is in fact a stag («Stierprotomen – Orientalisch oder griechisch?», *AM* 92 (1977) 86, n. 95).

64. Cf. PAYNE, NC, 70.

65. Cf. gold plaques from Delphi, dated ca. 560 B.C. (P. AMANDRY, «Plaques d'or de Delphes», *AM* 77 (1962) 35 - 71, Beil. 7,9); on gems: an early sixth century example (G.M.A. RICHTER, *Engraved Gems of the Greeks and Etruscans* (London 1968) no. 19), a late sixth century piece (*ibid.*, no. 197), and an early fifth century piece (*ibid.*, no. 206); an engraved bull on a bronze helmet dated ca. 500 B.C. (M. COMSTOCK and C. VERMEULE, *Greek, Etruscan, and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston* (Boston 1971) no. 582); a dinos fragment by Lydos of the third quarter of the sixth century (J. BOARDMAN, *Athenian Black Figure Vases* (London 1974) fig. 64,4); a Caeretan hydria, ca. 520 (K. SCHEFOLD, *Götter- und Heldenagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst* (Munich 1978) 25, fig. 16); an amphora by the Andokidis Painter, 520 - 510 (*ibid.*, 104, fig. 129).

66. Cf. besides examples cited in n. 65 above, examples on Rhodian pottery (W. SCHIERING, *Werkstätten orientalisierender Keramik auf Rhodos* (Berlin 1957) pl. 8,2; C. KARDARA, *Ροδιακή Αγγειογραφία* (Athens 1963) 149 - 150) and on Chalkidian pottery (A. RUMPF, *Chalkidisch Vasen* (Berlin and Leipzig 1927) pls. 8, 75).

67. M.S. BROUSKARI, *The Acropolis Museum. A Descriptive Catalogue* (Athens 1974) 46 - 47, figs. 80 - 81.

68. Close chronologically may be the following: a shield band at Perachora (PAYNE, *Perachora I*, pl. 49,3; cf. KUNZE, *Archaische Schildbänder*, 242, dated probably to the first quarter of the sixth century); a metope from the Sikyonian Treasury at Delphi (HOMOLLE, n. 61 above, 23 - 24, pl. 3,2, ca. 560 B.C.); a terracotta relief from Agrigento (W. FUCHS, «Archäologische Forschungen und Funde in Sizilien 1955 bis 1964», *AA* 1964, 731, fig. 47, beginning of the sixth century); a terracotta pinax from Himera (N. BONACA-

Pithos fragment no. 6 (pl. 51c), the only piece of figured relief ware in the material from early excavations from Phlius, is sadly from unknown context⁶⁹. It preserves substantial parts of the rear legs of two horses galloping to the left. The left leg of a rider appears astride the near horse and the lower parts of two diagonally posed parallel ridged lines angle away from the horses at the left; they might represent the ends of spears held by missing figures at the left, but this is admittedly only a conjecture.

The gait of the horses in what appears to be an anatomically correct form of movement with rear legs well forward on the ground is hardly likely to have appeared before the second half of the sixth century to judge from pottery and reliefs of the period⁷⁰. The character of the human leg with its long, attenuated foot and wide calf over a long and spindly ankle has a distinctly Archaic appearance appropriate to the same period⁷¹. Finally, the treatment of the rouletted lines below the figured band points toward a date in the same half century or so⁷². Although the very fragmentary nature of the piece and the worn condition of what is preserved on it precludes a close dating, the second half of the sixth century seems a plausible time of its creation.

Revetment fragment

Fragment no. 7 from Kleonai (pl. 53a-b) is of a quite different nature. It preserves the left corner of a segment of Corinthian revetment whose precise function is not determinable. A profile view shows that it once projected backward from both top and bottom (pl. 53a) and it may originally have faced some piece of furniture such as a table or perhaps a low wall.

Represented on the fragment (pl. 53b) are two nude combattants each facing outward and separated by a horse and rider which proceeds to the right. The horse and rider closely resemble the same motif depicted on the Nemean pithos fragment no. 4 (pl. 51b). The worn condition of both pieces, but particularly of no. 4, hinders a close comparison of details in modelling which might otherwise have suggested a relative chronological sequence for them. That seventh century prototypes stand behind both

sa, «Pinakes fintili di Himera», *ASAtene* 45 - 46, n.s. 29 - 30, 1967 - 1968, 303 - 325, fig. 4, dated 610 - 590 B.C.). Cf. also a lion-and-bull grouping on a relief vessel at Sibaris (*Sibaris*, III, *NSc* 26, ser. 8, Suppl., 1972, 117 - 118, figs. 126 - 128).

69. See n. 17 above.

70. E.g., on the Siphnian Treasury at Delphi (C.PICARD and P. DE LA COSTE MESSELIÈRE, *FdD*, IV,2, *Monuments figurés sculpture* (Paris 1927 - 1928) pls. 7 - 10, 12; cf. DE LA COSTE MESSELIÈRE, *Delphes*, n. 61 above, pls. 66 - 68, 72 - 75). In vase painting it can be seen with painters for Nicosthenes (cf. BOARDMAN, n. 65 above, 64 - 65, cf. fig. 154,2).

71. Cf. a relief pithos from Aigeira (W. ALZINGER, «Aigeira», *ÖJhBeibl* 53 (1981 - 1982) 15, fig. 7). In vase painting see BOARDMAN, n. 65 above, fig. 145,2. For a somewhat later rider on a terracotta relief altar see C.K. WILLIAMS, II, «Corinth, 1978: Forum Southwest», *Hesperia* 48 (1979) 136 - 140, pl. 51,c.

72. On rouletting see WEINBERG, pls. 28 - 29; DUNBAIN, n. 30 above, 322 - 323, nos. 3365, 3367, 3374, 3375, pl. 126; C. WALDSTEIN, *The Argive Heraeum*, II (Boston and New York 1905) 181 - 182, pl. 63,4,a-d; E. BRANN, «A Well of the 'Corinthian' Period Found in Corinth», *Hesperia* 25 (1956) 367, no. 67,b, pl. 57.

is, however, evident⁷³. The rider on the revetment piece differs essentially in that his right hand, instead of being lowered behind, is raised to hurl a spear with a small leaf-shaped blade⁷⁴.

The left combattant is in «Kniesthema», the right figure in «Knielaufschema» position⁷⁵. The two wear their hair in different styles, both common in the seventh and sixth centuries: the right figure has the familiar «Daedalic» hair style, the hair of the other falls in strands over his shoulders⁷⁶. The left hand figure draws a sword from the sheath grasped by his left hand, the right hand figure holds his right hand in upraised position as if to hurl some sort of missile. It is reasonable to suggest a date for the piece in the second half of the seventh century, perhaps late in the period.

Vessels of uncertain shape

Fragments 8 and 9, both from Phlius, preserve only common geometric designs. They are thus difficult to date and can only be assigned generally to the Archaic period, probably the seventh or sixth century.

Fragment no. 8 (one of nine non-joining fragments discovered of the same vessel) preserves parts of two zones of running spirals separated by a series of ridges (pl. 53c)⁷⁷. The thinness of the fabric suggests that this is part of a smaller vessel, perhaps a small-scale amphora. Spirals are one of the commoner motifs of antiquity on relief vessels and indeed on painted and engraved vessels of the Orientalizing and Early Archaic periods as well⁷⁸. In general, a dating in the seventh to sixth centuries seems appropriate for the piece.

No. 9 preserves a rosette in relief (pl. 53d). A narrow raised band outlines each of the eight rounded, lightly convex petals and the whole is encompassed in a narrow, raised circle. The piece has been crudely cut out in a rough circle, presumably in later antiquity, leaving no clue as to the original context of the whole. The rosette, like the

73. See notes 53 and 54 above.

74. SNODGRASS, n. 49 above, 117, 120; closest to his Type C which endures from Geometric times through at least the seventh century on the basis of datable finds.

75. See n. 23 above and E. SCHMIDT, «Der Knielauf und die Darstellung des Laufens und Fliegens in der älteren griechischen Kunst», *Münchener archäologische Studien, Festschrift A. Furtwängler* (Munich 1909) 249 - 397.

76. See n. 22 above and B.S. RIDGWAY, *The Archaic Style in Greek Sculpture* (Princeton 1977) 60 - 62.

77. It is intriguing that in this trench a pithos burial was discovered which Blegen dated to the seventh or sixth century B.C. (BIERS, *Investigations*, 218). The pithos itself was apparently left in the ground. On eighth century pithos burials in Argos see most recently R. HÄGG, «Burial Customs and Social Differentiation in Eight-Century Argos», in *The Greek Renaissance* (see n. 15 above) 27 - 31; cf. also on eighth and seventh century burials at Argos AUPERT, n. 44 above, 22 - 23.

78. SCHÄFER, n. 1 above, Beil. 1, no. 3; Beil. 2, nos. 1 - 3; see p. 56. On bronze see M. MAASS, *OIForsch, X, Die geometrischen Dreifüsse von Olympia* (Berlin 1978) pl. 48, no. 201; cf. KUNZE, *Archaische Schildbänder*, 46 - 48; on pottery see B. LAMBRINOUDAKIS, «Ἐν πρώτον ἀνατολίζον παριακὸν ἐργαστήριον», *AE* 1972, pl. 3, a, β; 4, α; on gold see OHLY, n. 34 above, 91 - 92.

spiral, is one of the commoner motifs in all manner of media throughout antiquity⁷⁹. The surface on which the Phliasian rosette is imprinted is the heavy Corinthian fabric of rooftiles and larger vessels such as pithoi and perirrhanteria. In its present condition it is indeed impossible to determine what precisely it came from, although one can surely exclude the kind of manufacturing stamp on rooftiles known from Nemea and elsewhere which appears as a shallow, flat and depressed stamp⁸⁰.

A quite similarly formed octofoil rosette (but without the encompassing circle) appears projecting in high relief on a terracotta sima from the so-called «rosette roof» at Olympia. Dated most recently to the second quarter of the sixth century, it is apparently of Sicilian origin⁸¹. It seems, however, rather likelier that the Phliasian rosette was cut from some large vessel such as a pithos. The motif, frequently enclosed in a circle, was used on the earliest terracotta relief vessels and appears frequently on the walls of pithoi; it is known at least once stamped on the rim of a Corinthian perirrhanterion basin⁸². It is unlikely on the basis of comparative material that our piece will date after the sixth century.

CONCLUSION

The material presented here helps document activity in the Kleonai-Nemea-Phlius area in the century covering the second half of the seventh century through the late sixth centuries. Corinthian products seem to predominate to judge from the appearance of the fabric. All three fragments considered as possibly belonging to perirrhanteria (nos. 1-3) are Corinthian. Also Corinthian is the fine revetment piece (no. 7), one of the figured pithos fragments (no. 6), and another fragment perhaps also from a pithos (no. 9). Three pieces are not of the distinctive pale Corinthian clay including two interesting figured pithos fragments (nos. 4 and 5) and a piece probably from a smaller vessel. The origins of the pieces belonging to the latter group have not been determined.

There has been considerable interest, particularly of late, in the subject of Archaic relief wares. It is to be hoped that such material, wherever discovered and however

79. On bronze see YALOURI, n. 35 above, pls. 54,a,β; 56; 57,β; 59; and KUNZE, «Schildbeschläge», n. 35 above, 113 - 117; on gold see OHLY, n. 34 above, pl. 3 and R. LAFFINEUR, *L'orfèvrerie rhodienne orientalisante* (Paris 1978) passim; on pottery see LAMBRINOUDAKIS, n. 78 above, pl. 10,a. On rosettes in general see G. STRENG, *Das Rosettenmotiv in der Kunst- und Kulturgeschichte* (Munich 1918).

80. Cf. R.C.S. FELSCH, «Boiotische Ziegelwerkstätten archaischer Zeit», *AM* 94 (1979) 14 - 17; *Hesperia* 49 (1980) 185; *Hesperia* 50 (1981) 52.

81. See A. MALLWITZ, *Olympia und seine Bauten* (Munich 1972) 170 - 172, fig. 132.

82. See WEINBERG, n. 1 above, 127, pl. 33,c (= *Corinth, XV,iii*, n. 33 above, 348, no. 2161, pl. 76); cf. also stamped on the rim of a pithos from Sibaris (*NSc* 26, ser. 8, 1972, Suppl., 118, fig. 126). See SCHÄFER, n. 1 above, 41, Beil. 1,6,13. For additional rosettes see also WEINBERG, n. 1 above, 114, 126 - 127, pls. 25,c, 28,g, 29,g 30,a,c; and PAYNE, *Perachora I*, pl. 33,11. It also appears as background fill ornament in figured scenes (e.g., on a figured tile from Argos, P. COURBIN, «Fouilles d'Argos: nécropole et céramique», *BCH* 78 (1954) 180, 181, fig. 44; and on a pithos from Thasos, J.-J. MAFFRE, «Thasos: Sonde Yannopoulos», *BCH* 96 (1972) 953, 955, figs. 54, 55; also on metal reliefs, YALOURI, n. 35 above, pl. 59).

fragmentary, will become better known through continuing research and publication. With such a basis the study of regional styles and workshops can proceed. At the same time, and on a broader scope, our understanding of the activity of a fascinating and complex phase of ancient history stands to be enriched.

STELLA G. MILLER

**ΓΡΑΠΤΟ ΚΟΝΙΑΜΑ ΔΑΠΕΔΟΥ
ΤΗΣ «ΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ»
(ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ) ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ**

(Πίν. 54)

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀφιερώνεται στὸν τιμώμενο Διδάσκαλο Γεώργιο Ε. Μυλωνᾶ, στὸ πλευρὸ τοῦ ὁποίου εὐτύχησα νὰ μαθητεύσω ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν, τόσο στὶς ἐρευνητικὲς ὅσο καὶ στὶς ἀνασκαφικές του ἐργασίες. Στὰ σημαντικότατα εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν, μέρος τῶν ὁποίων γενναιόδωρα μοῦ παραχώρησε πρὸς δημοσίευση ὁ πρωτεργάτης τῆς ἀποκάλυψής τους, συγκαταλέγονται τὰ ἔξεταζόμενα θραύσματα γραπτοῦ κονιάματος, ποὺ ἀποτελοῦσαν τμῆμα τοῦ δαπέδου τῆς «Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέως» τῶν Μυκηνῶν.

Δὲν εἶναι σπάνια τὰ εὑρήματα μυκηναϊκῶν δαπέδων ἀπὸ γραπτὸ κονίαμα, ἵδιως ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ὅπου ἀρκετὰ δείγματα ἔδωσαν τὴ δυνατότητα πλήρους ἀναπαράστασης. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν δαπέδων αὐτῶν διαιροῦνται κατὰ κανόνα σὲ ποικιλόχρωμα ὀρθογώνια, ποὺ ἄλλοτε παραμένουν ἀδιακόσμητα καὶ ἄλλοτε γεμίζονται μὲ γραμμικὰ σχέδια ἢ εἰκονιστικὰ θέματα.

Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ δάπεδα τῶν ἀνακτόρων τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Πύλου, μὲ τὴν πλούσια ποικιλία γραμμικῶν μοτίβων καὶ τὶς ζωγραφικές ἀπεικονίσεις χταποδιῶν, δελφινιῶν καὶ ἄλλων θαλασσινῶν ὄντων. Στὶς Μυκῆνες, τὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου παρουσιάζει τὴν ἴδιομορφία τῆς περιθωριακῆς ζώνης ἀπὸ πλάκες γυψολίθου, ἐνῷ στὸ ὑπόλοιπο σωζόμενο τμῆμα του, ὅπως καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους χώρους τοῦ ἀνακτόρου, ὑπάρχει κονίαμα μὲ γραμμικὴ μόνο διακόσμηση – κύκλους, διμόκεντρα τόξα, γωνιώδεις καὶ κυματιστὲς γραμμὲς κλπ. – διαταγμένη σὲ παραλληλόγραμμα.

Αντίθετα μὲ τὴν Κρήτη, ὅπου δάπεδα μὲ πλούσια διακόσμηση, κυρίως πλακόστρωτα¹, συνηθίζονται τόσο στὰ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα ὅσο καὶ στὴν καθημερινὴ κατοικία, στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα τὰ δάπεδα, πάντα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα μὲ ζωγραφισμένη ἐπιφάνεια², χρησιμοποιήθηκαν μόνο στὴν ἐπίστρωση ἀνακτόρων ἢ τουλάχιστον

1. Μινωικὰ γραπτὰ δάπεδα ἀπὸ κονίαμα βρέθηκαν στὴ Φαιστό (E. S. HIRSCH, «Painted Decoration on the Floors of Bronze Age Structures on Crete and the Greek Mainland», SIMA LVIII (Göteborg 1977) 17, εἰκ. 5, στὸ ἔξῆς HIRSCH) καὶ στὰ Μάλια (CHAPOUTHIER-CHARBONEAUX, *Mallia, Palais* (1) 10. HIRSCH, 12 κέ.). Εἰκονογραφημένο δάπεδο μὲ θαλασσινὰ θέματα ἀπαντᾶ μόνο στὸ YM III ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας (BANTI, *ASAtene* 3 - 4 [1941 - 43] 31 - 33). Ἐπίσης προτάθηκε (S. HOOD, *The Arts in Prehistoric Greece*, 71), σχετικὰ μὲ τὴν τοιχογραφία τῶν Δελφινιῶν τοῦ «Μεγάρου τῆς Βασίλισσας» τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ (A. EVANS, *PM* I, 542 κέ., *PM* III, 377 κέ.), ὅτι πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἴδιου χώρου.

2. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας καὶ τοῦ προδόμου τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν, μὲ τὶς πλάκες γυψολίθου. Ἐπίσης, τὸ δωμάτιο 1 τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γλᾶ, ἡταν ἐπιστρωμένο μὲ πλάκες ἀσβεστολίθου (ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *Μυκηναϊκαὶ ἀκροπόλεις*, 159).

οίκοδομημάτων μεγάλης σημασίας³. στίς άπλες κατοικίες άποτελούνταν άπό μονωτικὸ ἀσπρόχωμα ἢ ἀπὸ κονίαμα.

Στίς ἐλάχιστες ἔξαιρέσεις μυκηναϊκῶν σπιτιῶν μὲ διακοσμημένα δάπεδα συγκαταλέγονται: α) τὸ ΥΕ ΗΙΒ κτίσμα ΝΔ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γλᾶ⁴, μὲ τὸ χρωματισμένο κόκκινο δάπεδο, β) τὸ μυκηναϊκὸ σπίτι τῆς Θήβας⁵, στὸ ὅποιο βρέθηκαν θραύσματα γραπτοῦ κονιάματος ποὺ ἀποδόθηκαν στὸ δάπεδό του καὶ γ) ἡ «Οἰκία τοῦ Ἀρχιερέως» (Νοτιοδυτικὸ Κτίριο) τῶν Μυκηνῶν⁶.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ παραπάνω κτιρίου, ἀπὸ τὸ ὅποιο προέρχονται καὶ οἱ πολυάριθμες γνωστὲς τοιχογραφίες⁷, βρέθηκαν ἀποσπάσματα κονιάματων⁸ διατηρημένα σὲ μεγάλα κυρίως μεγέθη, ἀντίθετα μὲ τὶς τοιχογραφίες, ποὺ ἦταν πολὺ πιὸ ἀποσπασματικές. Ξεχώριζαν ἀπὸ τὶς τελευταῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διακόσμηση, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα διατηροῦσαν, σὲ συνέχεια μὲ τὸ ἀνώτερο στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος – ποὺ ἦταν καὶ χρωματισμένο καὶ ἵδιο σὲ πάχος καὶ ποιότητα μὲ αὐτὸ τῶν τοιχογραφιῶν – καὶ ἔνα παχύτερο ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀσβέστη ἀναμιγμένο μὲ χαλίκια (πίν. 54α-β). Τὸ δεύτερο αὐτὸ στρῶμα, πάχους 0.02 μ. περίπου, ἐπιβεβαίωσε καὶ τὴν πρόελευση τῆς δύμαδας τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται στὸ σύνολό της ἀπὸ συνεχόμενα δρθογώνια παραλληλόγραμμα ἄσπρου, γαλάζιου καὶ ἀνοιχτοῦ κόκκινου χρώματος, ποὺ περιβάλλονται σὲ ὅλες τὶς πλευρές τους ἀπὸ πλατιές σκοῦρες κόκκινες λωρίδες μὲ ἔντυπα περιγράμματα. Ὁπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γνωστὰ μυκηναϊκὰ δάπεδα, ἡ συγκεκριμένη ἀπόχρωση τοῦ κόκκινου χρησιμοποιήθηκε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ χρωματισμὸ τῶν λωρίδων αὐτῶν. Στὸν πίν. 54γ - δ ἀπεικονίζονται τὰ ἔξης ἀποσπάσματα:

1. 0.23×0.188 μ. Πλάτος λωρίδων 0.05 καὶ 0.04 μ. (πίν. 54γ).

Δύο κόκκινες λωρίδες ποὺ διασταυρώνονται. Σώζονται τμῆματα τριῶν ἀπὸ τὰ τέσσερα πεδία ποὺ σχηματίζονται ἔτσι: ἄσπρο, διαγώνιο μὲ ἄλλο ἄσπρο, καὶ ἀνοιχτὸ κόκκινο. Βαθιές ἔντυπες γραμμὲς περιγράφουν τὶς λωρίδες καὶ στὶς δύο πλευρές τους, ὥστε στὴν ἔνωσή τους νὰ δημιουργεῖται ἔνα ἔντυπο παραλληλόγραμμο.

2. 0.34×0.29 μ. Σκούρα κόκκινη ταινία, πλάτους 0.04 μ., χωρίζει ἄσπρη ἀπὸ κόκκινη ἀνοιχτὴ ἐπιφάνεια. Στὰ περιθώρια τῆς ταινίας ὑπάρχουν ἔντυπες γραμμὲς (πίν. 54δ).

Μερικὰ ἀκόμα χαρακτηριστικὰ θραύσματα βλέπουμε στὸν πίν. 54ε:

3. 0.10×0.175 μ. Τμῆμα κόκκινης ταινίας (σωζόμενο πλάτος 0.036) καὶ ἄσπρης ἐπιφάνειας.

3. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ (Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *AAA* III, 3, σ. 319) δὲν ἔφερε διακόσμηση, ἀλλὰ μόνο παχὺ στρῶμα ἀσβέστη καὶ ἄμμου. Γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ Γλᾶ βλ. HIRSCH, 42· A. DE RIDDER, *BCH* XVIII (1894) 290 κέ.

4. HIRSCH, 42, G - 29. *Ergon* 1961, 42.

5. *AA* 26 (1971) 111 - 112, πίν. 24β.

6. Ἡ δονομασία δοφείλεται στὸν καθηγητὴ ΜΥΛΩΝΑ (*Πολύχρυσοι Μυκῆναι* (΄Αθῆναι 1983) 146 κέ.). Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1970, 122 κέ., 1971, 148 - 49 καὶ I. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ, *Τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν* (΄Αθῆνα 1982) 18, 37, στὸ ἔξης *TΘΚ*, ὅπου ἀναφέρεται ὡς «Νοτιοδυτικὸ Κτίριο».

7. *TΘΚ*, 37 κέ.

8. Στεγάζονται στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν Μυκηνῶν.

4. 0.15×0.095 μ. Κόκκινη ταινία, πλάτους 0.05 μ., και συνεχόμενη ἄσπρη ἐπιφάνεια. Στὸ ἄκρο τὸ κονίαμα δημιουργεῖ ἀκμή, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ γωνιάζει καὶ γίνεται παχύτερο. Ἡ ἀκμὴ ποὺ σώζεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ἀποσπάσματος δείχνει ὅτι τὸ κομμάτι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔνωση τοῦ δαπέδου μὲ τὸν τοῦχο καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια ἡ σκούρα κόκκινη ταινία ὅριζε τὴν περίμετρο τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου. Ἐνα ἄλλο μικρὸ θραῦσμα (0.072×0.025 μ.) παρουσιάζει μία παρόμοια λεία ἀκμὴ κατὰ μῆκος τῆς κόκκινης ταινίας, καὶ ἐπιπλέον σχηματίζει ἔντονη κλίση. Στὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια ποὺ δημιουργεῖται ἔτσι, τὸ κονίαμα εἶναι ἄσπρο· φαίνεται ὅτι στὸ σημεῖο ποὺ τὸ κονίαμα κάλυψε τὴ βάση τοῦ τούχου παρέμεινε ἄβαφο, εἴτε γιὰ νὰ ταιριάζει μὲ τυχὸν ἄσπρη ταινία ποὺ ὑπῆρχε στὸν ὁρθοστάτη, ἢ δημιουργώντας πιθανῶς μιὰ μικρὴ παραφωνία στὴ διακόσμηση τοῦ τοίχου.

5. 0.19×0.162 μ. Συνολικὸ σωζόμενο πάχος 0.017 μ. Γαλάζια καὶ ἀνοιχτὴ κόκκινη ἐπιφάνεια μὲ ἐνδιάμεση κόκκινη ταινία ποὺ ὅριζεται καὶ στὶς δύο πλευρές της ἀπὸ ἔντυπες γραμμές.

6. 0.11×0.09 μ. Γαλάζιο χρῶμα καὶ κόκκινη ταινία πλάτους 0.05 μ. Σὲ ἔνα σημεῖο σώζεται ἡ ὅριζόντια ἀκμή, μὲ ἐλαφρὰ καμπύλη τομή.

Περίπου σαράντα ἀκόμη παρόμοια κομμάτια, διαφόρων διαστάσεων, συμπληρώνουν, μαζὶ μὲ τὰ παραπάνω, τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ γραπτοῦ δαπέδου. Ἀπὸ αὐτά, ἴδιως ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα, φαίνεται καθαρὰ ὅτι τὸ σχέδιο εἶχε ἐκτελεστεῖ μὲ μεγάλη προσοχή: οἱ ἔντυπες γραμμὲς δὲν ξεφεύγουν σὲ κανένα σημεῖο ἀπὸ τὴν εὐθεία, καὶ τὶς ἀκολουθεῖ μὲ ἀκρίβεια τὸ χρῶμα τῶν διαχωριστικῶν λωρίδων καὶ τῶν ὁρθογωνίων.

Δὲν σώθηκε μία διλόκληρη πλευρὰ ἀπὸ κανένα τέτοιο ὁρθογώνιο πεδίο, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογιστοῦν οἱ διαστάσεις τους. Ἀκόμη, δὲν μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε ἀναλογίες σὲ ἄλλα δάπεδα, ἐφόσον τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν τῶν ὁρθογωνίων τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.35 (Πύλος) μέχρι 1.40 μ. (Μυκῆνες), κυρίως ὅπως φαίνεται, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τοῦ χώρου.

“Αν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ χῶρος τοῦ ἀνωγείου τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα, ποὺ εἶχε ἐπιστρωθεῖ μὲ τὸ γραπτὸ κονίαμα, ἦταν ἵδιων διαστάσεων μὲ τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο 1⁹, πάνω ἀπὸ τὸ δόποιο βρισκόταν, δηλαδὴ 5.90×4.10 μ., θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χωρίζεται κατὰ τὸ μῆκος του σὲ δέκα παραλληλόγραμμα καὶ σὲ ἄλλα ἑφτὰ κατὰ τὸ πλάτος του. Ἀφαιρώντας τὸ συνολικὸ πλάτος τῶν λωρίδων (μέσος ὅρος 0.045 μ.), οἱ διαστάσεις τῶν ὁρθογωνίων θὰ εἶναι, πάντα ὑποθετικά, 0.54×0.535 μ. Ἰδιες διαστάσεις βλέπουμε στὸ δάπεδο τοῦ μικροῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθας¹⁰, δημοσιευμένης στὸν πλειστονέστερο περιοδικὸ τὸν *Archaeological Review* τοῦ 1912, πάντα ἀπαντᾶ ἐπιπλέον καὶ ἡ ἕτη διάταξη τῆς διακόσμησης.

Τὸ σχέδιο μιμεῖται στὸ σύνολό του τὸν πραγματικὸ διαχωρισμὸ τῶν μινωικῶν δαπέδων σὲ τετράγωνες πλάκες. “Οπως εἶναι γνωστό, στὴν Κρήτη χρησιμοποιήθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μονόχρωμα δάπεδα κονιάματος, κυρίως πλάκες ἀπὸ γύψο, μάρμαρο, ἀλάβαστρο, σχιστόλιθο καὶ ἄλλες πέτρες, τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ τῶν δομῶν καταλάμβαναν συνήθως λωρίδες ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, ὡς ἐπί τὸ πλεῖστον κόκκινες.

9. ΠΑΕ 1970, 122 κέ., 1971, 148 - 49.

10. R. HACKL, *Tiryns II* (1912) 222 κέ., πίν. XX.

Ἡ περαιτέρω διακοσμητική διάθεση τῶν Μυκηναίων δημιουργησε, πάνω στὸ κονίαμα-ἀπομίμηση πλάκας, γραμμικὰ μοτίβα, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἀναπαριστάνουν τὶς φλεβώσεις τῆς πέτρας (κυματιστὲς καὶ γωνιακὲς γραμμές, παράλληλες τοξοειδεῖς), τὰ χαλίκια τοῦ κροκαλοπαγοῦς (κύκλοι) κλπ.¹¹ Λιγότερο συνηθισμένα εἶναι τὰ γραπτὰ δάπεδα, τῶν ὅποιων τὰ ὀρθογώνια βάφονται ἀπλῶς μὲ διάφορα χρώματα, χωρίς ἐπιπλέον γραμμικὰ σχέδια, ὥστε αὐτὸς τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα. Ἀκριβῶς ἵδια διάταξη συναντοῦμε καὶ σὲ ἔνα μικρὸ ἀπόσπασμα δαπέδου ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Θήβας¹². Καὶ αὐτὰ τὰ χωρίς γραμμικὰ σχέδια δάπεδα εἶναι ἀναμνηστικὰ τῶν μινωικῶν πέτρινων πλακῶν ποὺ περιβάλλονταν ἀπὸ ταινίες κονιάματος· τὰ πρότυπά τους πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὰ πλακόστρωτα δάπεδα τῆς Φαιστοῦ, τῆς Κνωσοῦ, τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τῶν Ἀρχανῶν.

Ἐνα συγκεκριμένο θραῦσμα γραπτοῦ κονιάματος μὲ παράσταση μικρῶν ροδάκων ἀνάμεσα σὲ δύο ζῶνες ὁδοντωτοῦ (πίν. 54στ), τὸ ὅποιο περιλήφθηκε στὸν κατάλογο τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα μὲ ἀριθμὸ B-51¹³, εἶναι πιθανότερο νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἵδιου κτίσματος. Ἡδη κατὰ τὴν ἀρχική του ἐξέταση εἶχε παρατηρηθεῖ ὅτι παρουσίαζε πολλὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ διαφοροποιοῦσαν ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες. Συγκεκριμένα, τὰ χρώματά του εἶναι διαφορετικῆς ποιότητας καὶ ἀπόχρωσης, τὸ κονίαμα εἶναι ἰδιαίτερα παχὺ σὲ σύγκριση μὲ τὸ κονίαμα τῶν τοιχογραφιῶν καὶ, ἀκόμη, οἱ ρόδακες δὲν περιλαμβάνονται στὰ μοτίβα τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν τοῦ συνόλου τῆς τοιχογραφικῆς διακόσμησης τοῦ σπιτιοῦ¹⁴.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ παραπάνω κομματιοῦ ὡς ἀποσπάσματος τοιχογραφίας σημειώθηκε ὅτι «ἴσως... δὲ συνανήκει μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ χώρου στὸν ὅποιο βρέθηκε, ἀλλὰ κατὰ κάποιον ἄγνωστο τρόπο διατηρήθηκε, ἢ εἰσέδυσε ἀπὸ παλιότερα στρώματα»¹⁵. «Ἄν λοιπὸν τὸ ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο καὶ, ἐπιπλέον, συγκρίνουμε τὴ διακόσμησή του μὲ τὴν ἀνάλογη διακόσμηση τοῦ δαπέδου τῆς Τίρυνθας¹⁶, μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ θραῦσμα αὐτὸς τοῦ γραπτοῦ κονιάματος ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ ἐξεταζόμενου δαπέδου. Πιθανῶς μία ζώνη ροδάκων καὶ ὁδοντωτοῦ πλαισίων ἔνα συγκεκριμένο τμῆμα του, π.χ. μία ἐστία (ἄν καὶ στὰ ἀνάκτορα Μυκηνῶν καὶ Πύλου, ἴσως δὲ καὶ τῆς Τίρυνθας, ἢ διακόσμηση τοῦ δαπέδου ἀπλωνόταν ὡς τὶς ἐστίες, χωρίς νὰ διακόπτεται ἀπὸ περιθωριακὲς ζῶνες) ἢ ἔνα χῶρο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν ποὺ περιέκλειε τὸ βάθρο τοῦ θρόνου στὸ

11. Κατὰ τὸν R. HACKL (ὅ.π. 232) ἡ ζωγραφικὴ τῶν μυκηναϊκῶν δαπέδων ἦταν ἀπομίμηση ὑφαντικῶν σχεδίων-χαλιῶν. «Ἄλλη ἐκδοχὴ γιὰ τὴν προέλευση τῶν γραμμικῶν σχεδίων τῶν δαπέδων εἶναι ὅτι ἀγγειογράφοι, ἐξοικειωμένοι μὲ τὰ μοτίβα τῶν ἀγγείων, ζωγράφιζαν καὶ δάπεδα (HIRSCH, 25 - 26. Τῆς Ἰδίας, «Another Look at Minoan and Mycenaean Interrelationships in Floor Decoration», *AJA* 84 [1980] 459). Πολλὰ ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν δαπέδων ἀνταποκρίνονται στὸ θεματολόγιο τῶν ἀγγείων· ἀκόμη καὶ τὰ θαλασσινὰ θέματα, ἀσχετα μὲ τὴν ἀπομίμηση τῆς πέτρας, στὴν ὅποια παρεμβάλλονται, μπορεῖ νὰ σχετίζονται μὲ θέματα τῆς κεραμικῆς. Ὁ EVANS (PM IV, 895) ἐρμηνεύει τὰ δελφίνια καὶ τὰ χταπόδια τῶν δαπέδων τῆς Τίρυνθας ὡς προσθῆκες διακοσμητικῆς φύσης.

12. AE 1909, πίν. 1, 5.

13. TΘK, 65 - 66.

14. TΘK, 104.

15. TΘK, 66.

16. HIRSCH, πίν. 12, εἰκ. 25. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, ὅ.π. 22.

μεγάλο και στὸ μικρὸ μέγαρο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθας. Ὡς γραπτὴ διακόσμηση τοῦ θραύσματος B-51 ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Τίρυνθας ὑπάρχουν και στὶς δύο περιπτώσεις ἴδιου σχήματος και χρώματος ρόδακες, καθὼς και ἴδιες συνοδευτικὲς ζῶνες. Διακοσμητικὲς ταινίες μὲ ρόδακες βρέθηκαν ἐπίσης στὸ περιθώριο τῆς αἱθουσας τοῦ θρόνου στὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν, ἐνῶ τὸ χῶρο τοῦ θρόνου περιέκλειε ζώνη ἀπὸ κόκκινες και γαλάζιες ταινίες.

Ἄπὸ τὶς δύο σωζόμενες ὁδοντωτὲς ταινίες τῆς διακοσμητικῆς ζῶνης B-51 ή μία διατηρεῖ ὅλο τὸ πλάτος της (0.017 μ.). Φαίνεται ἔτσι ὅτι τὸ συνολικὸ πλάτος τῶν τεσσάρων ταινιῶν ποὺ ἔκλειναν και στὶς δύο πλευρὲς τοὺς ρόδακες ἦταν 0.068 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς ζῶνης τῶν ροδάκων εἶναι 0.039 μ. Ἀν πάρουμε ὑπόψη μας ὅτι κατὰ κανόνα παρόμοιες ζῶνες ροδάκων περιβάλλονται ἀπὸ τρεῖς ταινίες σὲ κάθε πλευρά τους, εἴτε μονόχρωμες εἴτε δύο ὁδοντωτὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ μία μονόχρωμη, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴν μιᾶς τρίτης, διμοιόπαχης ταινίας, τὸ πιθανότερο ἄσπρης, ἐξωτερικὰ τῶν δύο ὁδοντωτῶν. Στὴν περίπτωση αὐτῆς, τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς περιθωριακῆς ζῶνης B-51 θὰ ἦταν περίπου 14 ἑκ., ὅσο δηλαδὴ και τὸ πλάτος τῆς ζῶνης μὲ τοὺς ρόδακες στὴν αἱθουσα τοῦ θρόνου τῶν Μυκηνῶν¹⁷.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μία εἰκόνα τῆς διακόσμησης τοῦ δαπέδου τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα (εἰκ. 1): στὴν περίμετρο βαφόταν μία σκούρα κόκκινη ταινία, ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τῆς ὅποιας ξεκινοῦσαν ἴδιες ταινίες ποὺ δημιουργοῦσαν μαζὶ μὲ ἄλλες, κάθετες σ' αὐτές, σειρὲς ὁρθογωνίων. Τὰ χρώματα ποὺ γέμιζαν τὰ ὁρθογώνια σὲ κάθε τέτοια σειρὰ ἦταν τοποθετημένα διαγώνια, ώστε νὰ σχηματίζουν μὲ τὶς γειτονικές σειρὲς διάταξη σκακιοῦ. Ἐξαιρέθηκε ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια μόνο τὸ παραλληλόγραμμο ποὺ πλαισιωνόταν ἀπὸ τὴν ταινία τῶν ροδάκων και τοῦ ὁδοντωτοῦ. Γιὰ τὸ γέμισμα τῶν παραλληλογράμμων χρησιμοποιήθηκαν τρία χρώματα: ἄσπρο, ἀνοιχτὸ κόκκινο και γαλάζιο.

Ἐπειδὴ ἀνάμεσα στὰ ἀποσπάσματα τοῦ δαπέδου δὲν βρέθηκαν δείγματα ὅπου νὰ γειτονεύουν σὲ δύο πεδία ἄσπρο και γαλάζιο χρῶμα, ἀντίθετα μὲ τὴ συχνὴ ἐναλλαγὴ ἄσπρου - κόκκινου και κόκκινου - γαλάζιου, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ γαλάζια και ἄσπρα ὁρθογώνια χωρίζονταν ἀπὸ μία σειρὰ ὁρθογωνίων μὲ κόκκινο χρῶμα και ὅτι ἐπομένως ἡ σειρὰ τῶν χρωμάτων ἦταν κόκκινο-γαλάζιο-κόκκινο-ἄσπρο. Ἡ ἐπανάληψη ἐνὸς συγκεκριμένου χρώματος σὲ μία ἐπιπλέον σειρὰ συνηθίζεται στὰ δάπεδα τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων¹⁸. π.χ. στῆς Τίρυνθας και τῶν Μυκηνῶν τὸ φόντο τῶν ὁρθογωνίων εἶναι κατὰ σειρὰ γαλάζιο-κίτρινο-γαλάζιο-κόκκινο, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὰ κίτρινα και στὰ κόκκινα πεδία παρεμβάλλεται πάντα τὸ γαλάζιο χρῶμα.

Τὸ συνδυασμὸ δύο τόνων κόκκινου, ποὺ ὑπάρχει στὰ ὁρθογώνια και στὶς περιθωριακές τους λωρίδες, ξαναβρίσκουμε στὴ μία σειρὰ ὁδοντωτοῦ τῆς διακοσμητικῆς ζῶνης τῶν ροδάκων, ὅπου πάνω στὴ ρὸς ταινία ἔχουν γραφτεῖ μὲ βαθὺ κόκκινο χρῶμα μικρὲς κατακόρυφες, παράλληλες μεταξύ τους γραμμές. Στὴν ἴδια σύνθεση τὸ σκοῦρο κόκκινο

17. HIRSCH, 28.

18. HIRSCH, 37, G19 και 40, G24.

ἀπαντᾶ στὸ κέντρο τῶν ροδάκων, καθὼς καὶ στὰ μεταξύ τους παραπληρωματικὰ τρίγωνα.

’Απὸ τὸ σύνολο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ δαπέδου, τὸ μαῦρο χρῶμα χρησιμοποιήθηκε μόνο γιὰ λεπτομέρειες στὴ διακοσμητικὴ ζώνη τῶν ροδάκων καὶ συγκεκριμένα στὴν ὁδόντωση τῆς γαλάζιας ταινίας καὶ στὰ περιγράμματα τῶν ροδάκων¹⁹. Ὡστε ἀπὸ τὰ χρώματα ποὺ – μὲ ἐλάχιστες ἔξαιρέσεις τῶν σπάνια ἐμφανιζόμενων πράσινου καὶ καφὲ – ἀποτελοῦν τὴν ἀποκλειστικὴ γκάμα τῶν μυκηναίων ζωγράφων, λείπει μόνο τὸ κίτρινο. Τὰ βασικὰ χρώματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ ζωγράφισμα τοῦ δαπέδου εἶναι τὸ γαλάζιο καὶ τὸ κόκκινο στὶς δύο ἀποχρώσεις του²⁰. οἱ ἄσπρες ἐπιφάνειες, ἔχοντας μείνει ἀνεπίχριστες, διατηροῦν τὸ χρῶμα τοῦ κονιάματος.

’Ισως νὰ ἀποτελοῦσε κανόνα, ἂν δὲν εἶναι συμπτωματικό, στὰ δάπεδα τὰ χωρὶς γραμμικὴ διακόσμηση τὰ χρώματα τῶν ὁρθογωνίων νὰ περιορίζονται στὸ κόκκινο, τὸ γαλάζιο καὶ τὸ ἄσπρο. ’Αντίθετα, δπου τὰ ὁρθογώνια εἶναι διακοσμημένα, τὸ ἔδαφος βάφεται κίτρινο, γαλάζιο καὶ κόκκινο.

Οἱ διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὰ χρώματα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα καὶ τοῦ δαπέδου της εἶναι οἱ ἔξης: Τὸ βασικὸ κόκκινο χρῶμα, ποὺ κυριαρχεῖ στὶς τοιχογραφίες, δὲν ὑπάρχει στὸ δάπεδο. Τὰ κόκκινα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σ’ αὐτὸ ἐξάλλου βρίσκονται σὲ αὐστηρὰ περιορισμένη χρήση στὶς τοιχογραφίες: τὸ σκούρο κόκκινο ἀπαντᾶ μόνο στὴ συνοδευτικὴ ζώνη τοῦ κοσμήματος σπείρας καὶ λωτοῦ²¹ καὶ τὸ ἀνοιχτό, ποὺ ἀπλώνεται ἀφθονο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου, μόνο σὲ μερικὲς προσχεδιαστικὲς γραμμὲς τῶν τοιχογραφιῶν²². Ἐπίσης τὸ γαλάζιο τῶν ὁρθογωνίων καὶ τῶν ροδάκων τοῦ δαπέδου πλησιάζει σχεδόν πρὸς τὸ γκρίζο, ἐνῶ στὶς τοιχογραφίες εἶναι φωτεινὸ καὶ καθαρό.

Στὸ ἐργαστήριο ἀκτίνων X τοῦ Κέντρου Πυρηνικῶν Ἐρευνῶν Δημόκριτος ἔγινε ἀπὸ τὸν Δρα Σοφοκλῆ Φιλιππάκη ἀνάλυση ἐνὸς δείγματος τοῦ ἐξεταζόμενου δαπέδου, ἀνοιχτοῦ κόκκινου χρώματος. α) Χρησιμοποιήθηκε ἡ περίθλαση τῶν ἀκτίνων X γιὰ τὴν ἀνίχνευση κρυσταλλικῶν φάσεων στὸ ὑλικό. Τὰ διαγράμματα περίθλασης ἔδωσαν τὶς χαρακτηριστικὲς ἐντάσεις τοῦ ριβεκίτου, οὐσίας ὑπεύθυνης γιὰ τὸ κόκκινο χρῶμα ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ συγκεκριμένου κομματιοῦ, μὲ προσμείζεις καολινίτη. β) Ἐφαρμόστηκε ἡ τεχνικὴ τοῦ φθορισμοῦ τῶν ἀκτίνων X (διασπορᾶς, μήκους κύματος) γιὰ τὸν ποιοτικὸ προσδιορισμὸ τῶν χημικῶν στοιχείων ποὺ περιεῖχε τὸ δεῖγμα. Προσδιορίστηκε σίδηρος (F), ἀσβέστιο (Ca) καὶ μικρὲς ποσότητες βαρίου (Ba) καὶ νικελίου (Ni). Τὸ ὑπόστρωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ ἀσβεστίτη.

19. Στὰ διακοσμημένα μὲ γραμμικὰ μοτίβα δάπεδα οἱ λεπτομέρειες σχεδιάζονται μὲ μαῦρο κυρίως χρῶμα, καθὼς καὶ μὲ κόκκινο καὶ λίγο ἄσπρο. Μοναδικὴ ἀναφορὰ γιὰ χρήση μαύρου χρώματος σὲ μεγάλη ἐπιφάνεια βλέπουμε στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου (*Pylos II*, 114), δπου ἡ γυαλιστερὴ μαύρη ἐπιφάνεια ἀποδόθηκε στὸ χρῶμα τοῦ δαπέδου.

20. Σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῶν δύο ἀποχρώσεων τοῦ κόκκινου βλ. N. HEATON, *Journal of the Royal Society of Arts* LVIII (1910) 209 κέ. HACKL, ὥ.π. 215.

21. *TΘΚ*, 35, 94.

22. *TΘΚ*, 96.

Τὸ δάπεδο αὐτὸν εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴσογειο τοῦ σπιτιοῦ· φαίνεται ὅτι κατέπεσε, κατὰ τὴν τελικὴν καταστροφὴν τοῦ κτίσματος, ἀπὸ τὸν πρῶτον ὄροφο, ὃπως δείχνει ἡ θέση τῶν θραυσμάτων του, ποὺ βρέθηκαν σκορπισμένα σὲ διάφορα στρώματα στὴν ἐπίχωση τοῦ κτιρίου.

Παίρνοντας ὑπόψη τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου σὲ συνδυασμὸν καὶ μὲ τὰ κατάλοιπα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση του, μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε σαφὴν εἰκόνα ὥσον ἀφορᾶ τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ δαπέδου. Σὲ ὑψος 2.25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατωγείου ἡ στρωματογραφία παρουσίασε δύο ὁρίζοντιες σειρὲς καμένου ὑλικοῦ, συνολικοῦ πάχους 0.20 μ., ποὺ ἀνήκαν στὴν ξυλοδομὴν τῆς ὁροφῆς τοῦ κατωγείου καὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὄροφου. Στὸ ὑψος αὐτὸν εἶχαν στερεωθεῖ τοὺς πλευρικοὺς τοίχους, σὲ κανονικὰ διαστήματα, ὁριζόντια δοκάρια. Ἐποτυπώματα καμένων δοκαριῶν βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου 1 καὶ τοῦ διαδρόμου M, τοῦ συνεχόμενου πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ κυκλώπειου τείχους μὲ τὸ δωμάτιο. Ἐπὸ τὰ ἔχνη αὐτὰ φαίνεται ὅτι τὰ δοκάρια εἶχαν τετράγωνη τομή, διαστάσεων 0.10×0.10 μ. Ἀκόμη ἐντοπίστηκαν, στὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δωματίου, ἀποτυπώματα καμένων σανίδων, πλάτους 0.30 μ., ποὺ εἶχαν προφανῶς τοποθετηθεῖ κάθετα πάνω στὰ δοκάρια²³. Στὴ συνέχεια θὰ τοποθετήθηκαν κλαδιὰ καὶ ἐπίστρωση χώματος. Μικρὰ καμένα κομμάτια ποὺ παρατηρήθηκαν ἀνάμεσα στὸ χῶμα τὸ προσκολλημένο στὸ κάτω μέρος τοῦ κονιάματος προέρχονται ἀπὸ τὴν καύση τῶν κλαδιῶν καὶ τῶν φυλλωμάτων τους.

Ἀκολουθοῦντες στρώση κονιάματος ἀναμιγμένου μὲ ἄμμο καὶ μικρὲς πέτρες, συνολικοῦ πάχους 0.02 μ. (πίν. 54β). Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια λειαινόταν μὲ προσοχή, γιὰ νὰ δεχτεῖ τὴν τελική, λεπτὴν στρώση κονιάματος (πάχους 0.004 μ.) ποὺ ἔφερε καὶ τὴ γραπτὴ καὶ ἔντυπη διακόσμηση. Στὴν ἔνωσή του μὲ τὸν τοῖχο τὸ κονίαμα γινόταν παχύτερο, ὥστε νὰ μὴ σχηματίζεται στὸ σημεῖο αὐτὸν ὁρθὴ γωνία, ἀλλὰ ἐλαφρὰ καμπύλη²⁴. Ἐπὸ τὸ σχηματισμὸν αὐτὸν φαίνεται ἀκόμη ὅτι πρῶτα τελείωνε ἡ ἐπίστρωση μὲ κονίαμα τοῦ τοίχου καὶ ἡ τοιχογράφηση καὶ μετὰ γινόταν ἡ ἐπίστρωση τῶν δαπέδων.

Ἐνῷ ἀκόμη τὸ κονίαμα ἦταν ὑγρό, σχεδιάζονταν προσεκτικὰ οἱ ἔντυπες γραμμὲς τῶν περιθωριακῶν λωρίδων μὲ κάποιο αἰχμηρὸν ἐργαλεῖο καὶ μὲ τὴ βοήθεια τεντωμένων νημάτων. Ἡ ἀρχὴ γινόταν μὲ τὸ προσχέδιο τῆς λωρίδας ποὺ ἀκολουθοῦντες τὸ περιθώριο τοῦ δαπέδου, καὶ στὴ συνέχεια ὁ χῶρος διαιροῦνταν σὲ παραλληλόγραμμα μὲ τὶς ἔντυπες γραμμὲς ποὺ σχημάτιζαν καὶ τὰ περιγράμματά τους. Μὲ βάση τὸ προσχέδιο αὐτὸν τοποθετοῦνταν τὰ χρώματα τῶν παραλληλογράμμων· ἔκεινονταν ἀπὸ μία γωνία μὲ ἓνα χρῶμα, τὸ διποῖο συνεχιζόταν διαγώνια στὴ σειρὰ ποὺ διέσχιζε τὸ κέντρο τοῦ δωματίου καὶ ἔφθανε στὴν ἀπέναντι γωνία. Στὴ διπλανὴ σειρὰ γραφόταν ἄλλο χρῶμα μὲ τὴν ἕδια διαδικασία καὶ οὕτω καθεξῆς. Τέλος βάφονταν οἱ διαχωριστικὲς ταινίες μὲ τὸ βαθὺ κόκκινο χρῶμα.

Ἄρκετὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ δάπεδο τοῦ ἴσογείου τοῦ ἕδιου χώρου, παρὰ τὴν ἀπλούστατη κατασκευὴν του. Ὁλη ἡ ἔκταση τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου 1 καλύπτεται

23. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ὀνομάστηκε «δόρωσις». Βλ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Θῆρα VII, 17 καὶ πίν. 24a.

24. Πρβ. HACKL, ὁ.π. 222.

ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ πλέσα, τὸ χαρακτηριστικὸ κιτρινωπὸ ἀργιλόχωμα ποὺ βρίσκεται ἄφθονο στὴν περιοχὴ τῶν Μυκηνῶν. Τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου, διαστάσεων 0.30×1.20 μ., εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό στὸ ἐσωτερικό του, καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλι, δημιουργήθηκε, γιὰ τὴν ὁμαλότερη πρόσβαση στὸ δωμάτιο, ἓνα ἐπικλινὲς τμῆμα δαπέδου ἀπὸ πλέσα, ποὺ καταλαμβάνει ἔκταση 0.80×0.80 μ.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε πέρα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτό, ὡστε δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ὑπόστρωμά του. Ἀπὸ ἄλλα παράλληλα ξέρουμε ὅτι συνηθιζόταν στρώση πλακοειδῶν λίθων γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου, χῶμα ἀνάμεικτο μὲ χαλίκια καὶ πατημένη γῆ ἢ ἀσβεστοκονίαμα²⁵, ἢ σχιστόπλακες²⁶.

Ἡ ἀπλούστερη αὐτὴ κατασκευὴ τῶν δαπέδων τῶν ἰσογείων καὶ ὑπογείων σὲ σχέση μὲ τὰ δάπεδα τῶν ὁρόφων παρατηρεῖται σὲ ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ οἰκοδομήματα καὶ ἔξηγεῖται ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς χρήσεις τῶν χώρων. Συγκεκριμένα, στὴν Οἰκία τοῦ Ἀρχιερέα, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε σχετιζόταν μὲ τὴ λατρεία, ὥπως δείχνουν οἱ θρησκευτικοῦ περιεχομένου τοιχογραφίες της, πιθανῶς δὲ ἀποτελοῦσε κατοικία τοῦ θρησκευτικοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μυκηνῶν²⁷, τὸ ἰσόγειο θὰ χρησίμευε ὡς βοηθητικὸς χῶρος-ἀποθήκη, ἐνῶ τὰ δωμάτια τοῦ ἀνωγείου ὡς χῶροι καθημερινῆς χρήσης, ὑποδοχῆς ἢ λατρείας.

Ἀπὸ τὴν ὑφὴ τοῦ κονιάματος τοῦ διακοσμημένου δαπέδου, ποὺ εἶναι λεπτόκοκκο καὶ πάχους λίγων μόνο χιλιοστῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ δάπεδα ποὺ ἔχουν πάχος 8 - 10 ἑκ.²⁸, γίνεται φανερὸ ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὲ χῶρο ὅπου δὲ γινόταν πολλὴ χρήση· σὲ διαδρόμους π.χ., σκάλες, αὐλές κ.ἄ. τοποθετοῦσαν παχὺ καὶ τραχὺ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ πολλαπλές ἀνανεώσεις τῶν δαπέδων ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ ὑλικὸ ἦταν εὔθραυστο. Ἀκόμα, ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση στὶς τοιχογραφίες ἀνυπόδητων κατὰ κανόνα μορφῶν, φαίνεται ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦσαν ὑποδήματα στοὺς χώρους αὐτούς, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ φθορὰ τοῦ κονιάματος.

Ἡ διακόσμηση τοῦ γραπτοῦ δαπέδου τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ σπουδαιότητα τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ κοσμοῦσαν τὸν ἴδιο χῶρο. Τὸ γεγονός ἵσως ὀφείλεται στὴ συχνὴ ἀντικατάσταση, μετὰ ἀπὸ φθορά, τῶν δαπέδων, ποὺ ἡ τελευταία ἀνανεώσῃ τους θὰ ἀπεῖχε ὁπωσδήποτε χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τοιχογράφησης. Τὸ συγκεκριμένο δάπεδο φαίνεται ὅτι εἶχε ἀντικατασταθεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ κτίσματος, περὶ τὸ τέλος τῶν ΥΕ III B χρόνων.

Θὰ πρέπει ἵσως νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸ ἀρχικὸ δάπεδο, τὸ σύγχρονο μὲ τὶς τοιχογραφίες, ὡς ἰδιαίτερα πλούσιας διακόσμησης, ἂν ὅχι μὲ τὰ γνωστὰ θαλασσινὰ θέματα, ποὺ συνήθως βρίσκουμε σὲ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀταίριαστα μὲ τὸν θρησκευτικὸ χαρακτήρα τοῦ χώρου²⁹, τουλάχιστον μὲ διακοσμητικὲς περιθωριακὲς ζωνες καὶ γραμμικὰ σχέδια στὰ ὁρθογώνια. Καὶ τὸ σωζόμενο ὅμως, τελευταῖο χρονικὰ

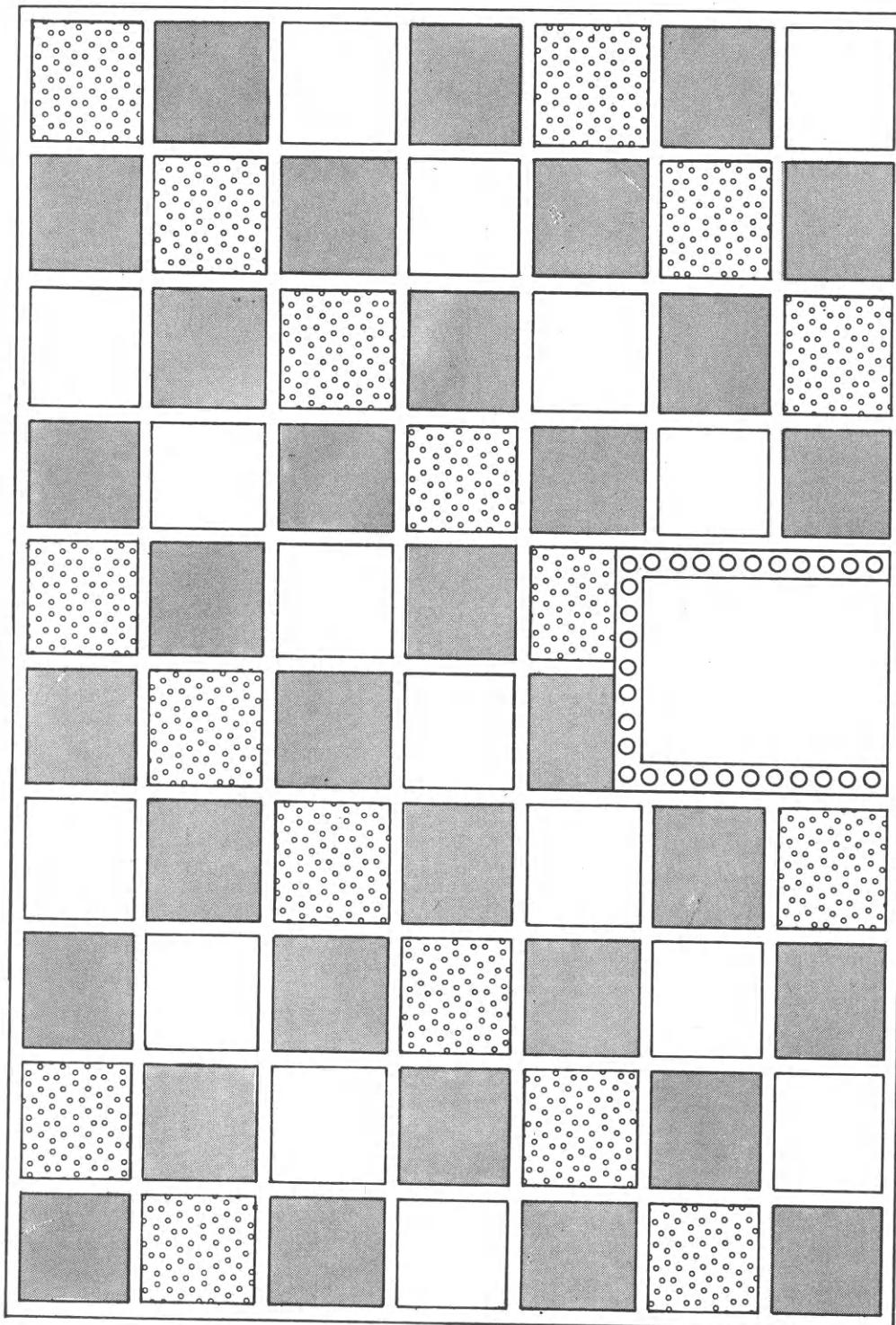
25. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, ὁ.π. 159.

26. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ὁ.π. 13.

27. ΜΥΛΩΝΑΣ, Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν (Ἄθηναι 1972) 35. Τοῦ Ἰδίου, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, ὁ.π. 148 - 49. ΤΘΚ, 109.

28. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, ὁ.π. 153.

29. Βλ. ὅμως καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγ. Τριάδας, ὅπου θαλασσινὰ θέματα.

Εἰκ. 1. Άναπαράσταση τοῦ γραπτοῦ δαπέδου τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα τῶν Μυκηνῶν.

δάπεδο, δὲ στερεῖται κάποιας ἀξίας· ἡ λεπτότατη στρώση κονιάματος, ἵδιας ὑφῆς μὲ τῶν τοιχογραφιῶν, δείχνει καὶ τὴν προσεγμένη κατασκευή του³⁰. Ἀκόμη, ἡ γραπτὴ διακόσμηση, παρὰ τὴν ἀπλούστευση, δὲν παύει νὰ ἔχει ἀποτέλεσμα καθαρὰ διακοσμητικό. Ἐν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἴδια διακόσμηση ὑπάρχει καὶ στὰ δάπεδα τῶν ἀνακτόρων τῆς Θήβας καὶ τῆς Τίρυνθας, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις γραπτῶν δαπέδων στὶς ἀπλὲς κατοικίες, ἔχουμε μία ἐπιπλέον ἀπόδειξη τῆς σπουδαιότητας τῆς Οἰκίας τοῦ Ἀρχιερέα, ποὺ ἐπιβεβαίωσαν οἱ περίφημες τοιχογραφίες.

Ἀθῆνα

ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ

30. Συνήθως τὸ κονίαμα τῶν δαπέδων ἦταν σκληρότερο καὶ παχύτερο ἀπὸ τῶν τοίχων, παρόλο ὅτι κατασκευαζόταν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μ' αὐτό. Ἐξαιρετικὰ λεπτὴ στρώση κονιάματος (0.015 μ.) βλέπουμε καὶ σὲ δάπεδα τῆς Τίρυνθας (HACKL, ὥ.π. 232).

ΤΟ ΝΕΜΕΣΙΟΝ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πλίν. 55)

Τὸ Νεμέσιον, ἡ πρόοδος τῆς ἐρεύνης τοῦ ὁποίου ὀφείλεται κατὰ πολὺ εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ τιμώμενου διδασκάλου, ἀνήκει στὸν Ραμνούντα, δῆμο τῆς Αἰαντίδος φυλῆς, στὴ ΒΔ παραλία τῆς Ἀττικῆς.

Ἡ ταύτιση τοῦ δήμου ἔγινε μὲν ἀπόλυτη βεβαιότητα χάρη στὶς πολλὲς ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχή του¹. Ἡ κτηματική του περιφέρεια ὁρίζεται μὲν φυσικὰ ὄρια. Τὴν καλλιεργήσιμη περιοχὴν ἀποτελεῖ εὐφορη πεδιάδα, τὸ Λιμικό, τὴν ὁποία περιβάλλουν χαμηλὰ βουνά². Ὁριό της πρὸς Βορρὰ εἶναι ἡ θάλασσα τοῦ Εὐβοϊκοῦ, πάνω στὴν ὁποία εἶναι κτισμένο μεγάλο φρούριο τοῦ ὁποίου τὸ ἔξωτερικὸ τεῖχος διατηρεῖται ἀρκετὰ καλὰ σὲ μεγάλα τμήματα³. Ἡ πεδιάδα μὲ τὶς καλλιέργειες, τὰ γύρω βουνά ποὺ προμήθευαν κυνήγι, ἔυλεια καὶ κάρβουνα καὶ εὔνοοῦσαν τὴν κτηνοτροφία, ἡ θάλασσα ποὺ διευκόλυνε τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἀλιεία, τὸ φρούριο μὲ τὴ φρουρά του, ὑπῆρξαν στοιχεῖα ποὺ συντέλεσαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ δήμου τὸν 5ο, 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ. (εἰκ. 1).

Ο Ραμνοῦς ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς Dilettanti⁴ τὸ 1813 καὶ κατόπιν τὸ 1880 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Φίλιο⁵ καὶ τὸ 1890-1892 ἀπὸ τὸν Βαλέριο Στάη⁶. Σύντομη ἀνα-

1. H. G. LOLING, AM 4, 1879, 277-286· J. G. FRAZER, *Pausanias* II, 448-460· A. MILCHHOEFER, *Karten von Attika*, Text, Heft IX, 47· ROSSBACH, Roscher, *Lexikon der Mythologie*, λ. *Nemesis*, στ. 124-128· KAHRSTEDT, RE, λ. *Ραμνοῦς*· J. POUILLON, *La forteresse de Rhamnonte* (1954)· N. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσάνιον Ἑλλάδος Περιήγησις*, Ἀττικά, 434-443· γιὰ τὴ θέση τοῦ Ραμνοῦντος στοὺς ἀττικοὺς δήμους βλ. J. S. TRAILL, «The Political Organisation of Attica», *Hesperia Suppl.* XIV, 53, 74 σημ. 8. Γιὰ τὴ σύνδεσή του μὲ τὴν Ψαφίδα σ. 92.

Συνολικὴ συνοπτικὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαϊκοῦ καὶ τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ προσπάθησε νὰ δώσει ἡ M. M. MILES, *The Temple of Nemesis at Rhamnous* (1980) 4-23, σφάλλεται ὅμως στὰ συμπεράσματά της γιατὶ βασίστηκε σὲ ἐλλιπὴ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἐρμήνευσε λανθασμένα.

Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ τόπου σὲ σχέση μὲ τὶς ἴδιοτητες τῆς Νεμέσεως βλ. τὴν περιεκτικὴ μελέτη τῆς PAOLA PHILIPPSON, «Griechische Gottheiten in ihren Landschaften», *Symbolae Osloenses fasc.. Suppl. IX* (Osloae MCM XXXIX) 64-72 ὡς καὶ L. R. FARRELL, *The Cults of the Greek States*, 496. Τὴν εἰκόνα τοῦ Ραμνοῦντος πρὶν ἀπὸ τὶς νέες ἀνασκαφὲς δίνει ὁ ὀδηγὸς τῆς ANASTASIA NORRE DINSMOOR, *Rhamnous* (1972). Παλαιές καὶ νέες ἐρευνες συνοψίζει ὁ σύντομος ὀδηγός μου, *Ραμνοῦς*, σύντομη περιήγηση (ἔκδ. XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 1983).

2. Ἡ λαϊκὴ ὀνομασία τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος ὥπως τὴ διασώζουν οἱ περιηγητὲς καὶ διατηρεῖται στοὺς γεροντότερους ἀκόμη εἶναι Ὁβριόκαστρο καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως Βασιλοπούλα. Ἡ πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ ὁρίζεται δυτικὰ ἀπὸ τὰ χαμηλὰ βουνά Σκάρπα, Σέλκι, Ταμπούρι καὶ Μπρέκ Ντιάθ, ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Μάλεζι, Χάβωσι, καὶ Τσονγκάρι.

3. JEAN POUILLON, *La forteresse de Rhamnonte* (1954).

4. *The Unedited Antiquities of Attica* (London 1817)· Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ J. J. HITTORE, *Les antiquités inédites de l'Attique* (1832).

5. ΠΑΕ 1880, 12-13 καὶ 62-68.

6. ΠΑΕ 1890, 27-30· 1891, 13-18· 1892, 29-31.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Ραμνούντος (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

σκαφή ἔγινε τὸ 1958 ἀπὸ τὸν Ε. Μαστροκώστα⁷. Ἀπὸ τὸ 1975 γίνονται σὲ όλόκληρο τὸν χῶρο τοῦ δήμου συστηματικὲς ἀνασκαφὲς καὶ ἔρευνες⁸.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γειτονικὸ Μαραθώνα ὁ δόποιος ἀναφέρεται σὲ σπουδαίους μύθους τῆς Ἀττικῆς, ὁ Ραμνοῦς ἔχει μικρὴ θέση στὴ μυθολογία, συνδεδεμένη μὲ μία θεότητα, τὴν Νέμεση. Τοῦτο εἶναι ἔνα στοιχεῖο ποὺ δὲν ἐπιτρέπει πολλὲς ἐλπίδες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῶν προϊστορικῶν λειψάνων στὸ Ἱερὸ καὶ τὴν περιοχὴ του ἥ γιὰ τὴν ἄσκηση μακρόχρονης λατρείας. Ὁ τόπος ὅμως ἦταν κατοικημένος ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια. Νεολιθικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα βρέθηκαν πολὺ κοντὰ στὸ Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως⁹, προϊστορικὰ ὄστρακα βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ ὑπαρξὴ προϊστορικῶν ἐγκαταστάσεων ἔχει διαπιστωθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ κλασικοῦ δήμου καὶ στὸ φρούριο¹⁰. Λίγα γεωμετρικὰ ὄστρακα ἔχουν βρεθεῖ στὴν ἐπίχωση τοῦ Ἱεροῦ, ὅχι ὅμως χαρακτηριστικὰ καὶ σαφή.

Τὸ Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλότερο καὶ βορειότερο σημεῖο τῆς πεδιάδας τοῦ Λιμικοῦ¹¹. Τὸ ἔδαφός του εἶναι σκληρὸς μαρμαρυγιακὸς σχιστόλιθος ποὺ καλύπτεται ἀπὸ λίγο χῶμα, στὸ δόποιο σήμερα φυτρώνουν θάμνοι, κυρίως σχίνα, κέδρα, πεῦκα καὶ μικρὲς ἀγριοβελανιδιές. Οἱ ἰσχυροὶ βόρειοι καὶ νότιοι ἄνεμοι ποὺ τὸ πλήγτουν δὲν ἐπιτρέπουν τὴν εὐκολὴ ἀνάπτυξη φυτείας. Πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ ἦταν μία μικρή, σχετικὰ ἐπίπεδη ἔκταση, μὲ κλίση πρὸς Βορρὰ καὶ Ἀνατολάς. Ἀπ’ αὐτὴν ἄρχιζε μία ρεματιὰ μὲ ὄμαλὲς πλευρές, ποὺ κατέληγε στὴ θάλασσα¹² (εἰκ. 2).

7. ΠΑΕ 1958, 28-37· ΑΕ 1961, Χρον., 9-13.

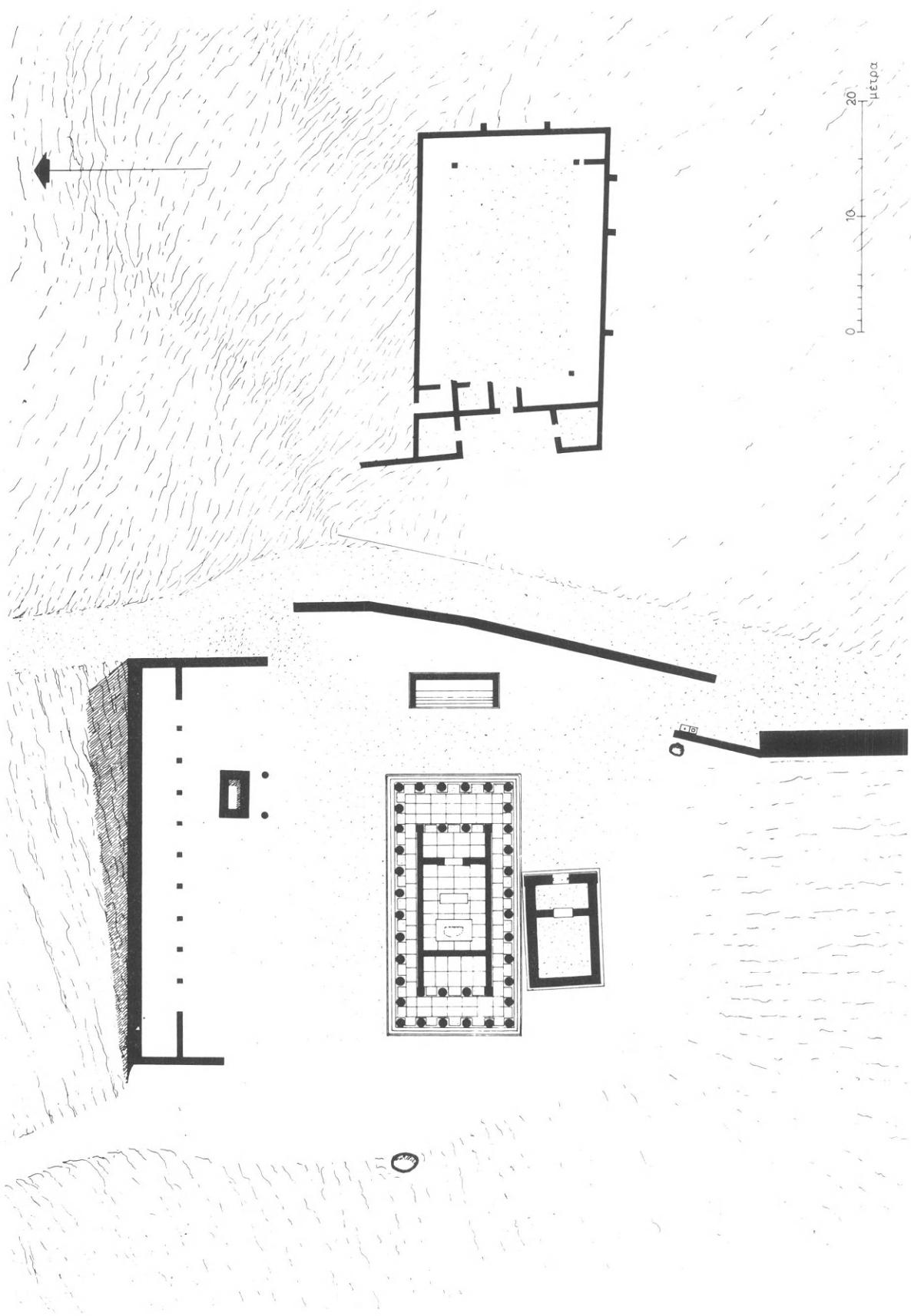
8. ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, «Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος», ΠΑΕ 1975, 5-35, πίν. 1-14 (περίβολοι Εὐφράνορος, κυκλικός, Διογείτονος, Ἀθηνοδώρου, ἀνώνυμος, Ἱερὸ Νεμέσεως, φρούριο)· ΠΑΕ 1976, 5-60, πίν. 1-24 (περίβολοι Διοφαντίδου (Εὐκόλου), Εὐφράνορος, Μενεστίδου, κυκλικός, Σπιθάρι Μάζη, ἀνώνυμος, οἰκήματα, δχυρωματικός περίβολος, Β. Ἱερὰ Ὀδός, περίβολοι Διογείτονος, Ἀνδ---, Μνησικρατείας, Ἱεροκλέους, Ἀθηνοδώρου, φρούριο, Θέατρο, αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ραμνοῦντος, τὰ γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος). ΠΑΕ 1977, 3-22, πίν. 1-8 (Β. Ἱερὰ Ὀδός, περίβολοι Ἱεροκλέους, Διογείτονος, φρούριο, ὁ νεολιθικὸς Ραμνοῦς). ΠΑΕ 1978, 1-16, πίν. 1-6 (περίβολοι Διοφαντίδου, ἀνώνυμοι, κτίριο ἀνατολικὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Πυθάρχου, Φανοκράτους, ἡ ἀνατολικὴ κλιτὺς τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ). ΠΑΕ 1979, 1-25, πίν. 1-11 (Ν. Ἱερὰ Ὀδός, Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Διογείτονος, ἀνώνυμος, Ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος, ὁ Fauvel στὸν Ραμνούντα). ΠΑΕ 1980, 68-77, πίν. 60-64 (Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ὁ βωμός, ὁ μεγάλος Ναός). ΑΕ 1979, 1-81, πίν. 1-14 (περίβολοι Διοφαντίδου, ἀνώνυμοι, τὸ Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ ὁ μεγάλος Ναός, κτίριο ἀνατολικὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Διογείτονος, Ἀνδ---, Πυθάρχου, Φανοκράτους, Ιεροκλέους, ἀνατολικὴ κλιτὺς τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1958, τὸ ἡμερολόγιο τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (1813), νέα γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος, Ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος). ΠΑΕ 1981, 118-140 (Ναὸς Νεμέσεως, Ἱερὸ Νεμέσεως, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος, τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντος. Φρούριο: γυμνάσιο, δρόμοι, φρέατα, στοά). ΠΑΕ 1982, 127-162, πίν. Δ' καὶ 86-101 (Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως: κρήνη, δεξαμενές, ἀρχαϊκὸς ναός, πώρινος ναός, μικρὸς ναός, μεγάλος ναός, μυκηναϊκὰ οἰκήματα, περίβολοι Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, Ἀμφιάρειο, ἐπιγραφὲς καὶ γλυπτά). Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης καὶ τὸ ἐπίγραμμα *IG II² 13102a, Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, 402-407, πίν. 187-190.

9. ΠΑΕ 1977, 19-22, πίν. 8· ΠΑΕ 1982, 127· 129-131.

10. ΠΑΕ 1981, 131.

11. Ὅψημετρο 90 μ.

12. BIRGITTA BERGQUIST, *The Archaic Greek Temenos*, 42.

Εἰκ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο του ίσερο της Νεμέσσως (σχ. Κ. Ηλιόκη).

Τὴν παλαιότερη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ Ἱερό, τὴν ἐκεῖ τέλεση λατρείας, τὶς ἔργασίες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γιὰ τὴ διαμόρφωσή του καὶ τὰ οἰκοδομήματα ποὺ εἶχαν κατασκευαστεῖ, ἀλλὰ καταστράφηκαν στὰ ἀρχαῖα χρόνια, καθώς καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σημερινὴ μορφή του, γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἐρείπια ἢ ἀπὸ λείψανά τους.

Τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία μνημεῖα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως εἰναι δικτύων (πολυγωνικὸς) καὶ δικτύων μεγάλων ναός, τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἀνδήρου (βόρειο, βραχὺ ἀνατολικό, μακρὸ ἀνατολικό) καὶ δικτύων βωμός. Μὲ τὶς νέες ἀνασκαφὲς ἥλθαν στὸ φῶς μεταξὺ ἄλλων λείψανα δύο παλαιότερων ναῶν, στοᾶς, κρυπτῶν ἀναλημμάτων (ἀνατολικοῦ καὶ βόρειου), κρήνης μὲ δεξαμενὴ καὶ τῶν ὁχετῶν μὲ τοὺς ὅποιους γέμιζε ἢ δεξαμενὴ μὲ νερὸ τῆς βροχῆς.

Ο παλαιότερος ναὸς

Δὲν ἔχει ἔως τώρα διαπιστωθεῖ ἢ ὑπαρξη ἀναλημμάτος παλαιότερου τοῦ 5ου αἰ. ἢ περιβόλου, ποὺ νὰ ὅριζαν τὸ παλαιότερο Ἱερό. Δὲν ἔχουν ἐπίσης βρεθεῖ λείψανα κατὰ χώραν τοῦ παλαιότερου ναοῦ, δικτύων δικτύων τοποθετεῖται κάτω ἀπὸ τὸν μεγάλο ναὸ τοῦ 5ου αἰ., ἐπειδὴ δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ λείψανά του ἀλλοῦ¹³.

Ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα, τὰ παλαιότερα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, εἰναι δύο. Μία πήλινη λακωνικὴ καλυπτήρια κεραμίδα, σχεδὸν ἀκέραιη, μὲ ἔντυπη ἐνεπίγραφη παράσταση στὸ ἐσωτερικό της καὶ τμῆμα πήλινου κεφαλιοῦ, τὸ δικτύο ἔχει ἀποσπαστεῖ, ὅπως πιστεύω, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ διακοσμητικὸ μέλος.

Ἡ κεραμίδα¹⁴ (ἀρ. 500), μήκ. σωζ. 0.472, ἔχει ἐσωτερικὰ μαῦρο βερνίκι καὶ ἐσωτερικὰ σφράγισμα διαστ. 0.054×0.073 μ., τὸ δικτύο εἰκονίζει λιοντάρι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὸ ἀριστερά, ἐνῷ ἡ οὐρά του ἀνασηκωμένη πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα του, φθάνει σχεδὸν ὡς τὸ κεφάλι ἀκολουθῶντας τὴ γραμμὴ τῆς ράχης τοῦ ζώου καὶ στρέφεται πάλι ἀριστερά. Κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ζώου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὸ ἀριστερὰ ὑψ. γρ. 0.045 - 0.009, *EUSTON* (εἰκ. 3). Ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τῆς μορφῆς τοῦ ζώου καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς χρονολογεῖται ἡ κεραμίδα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Παρ’ ὅλα αὐτὰ μόνη δὲν θὰ ἥταν ἀρκετὰ πειστικὴ γιὰ τὴν ὑπαρξη κάποιου θρησκευτικοῦ κτιρίου. Στὴν ἐπίχωση τοῦ Ἱεροῦ βρέθηκαν δύμως ἀκόμη καὶ θραύσμα δεύτερης κεραμίδας μὲ λείψανα σφραγίσματος καὶ, τὸ σπουδαιότερο, σημαντικὴ ποσότητα σπασμένων λακωνικῶν κεραμίδων, στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, τῆς ἴδιας μορφῆς καὶ ποιότητας, ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξη ἀρκετὰ μεγάλης κεράμωσης αὐτοῦ τοῦ τύπου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

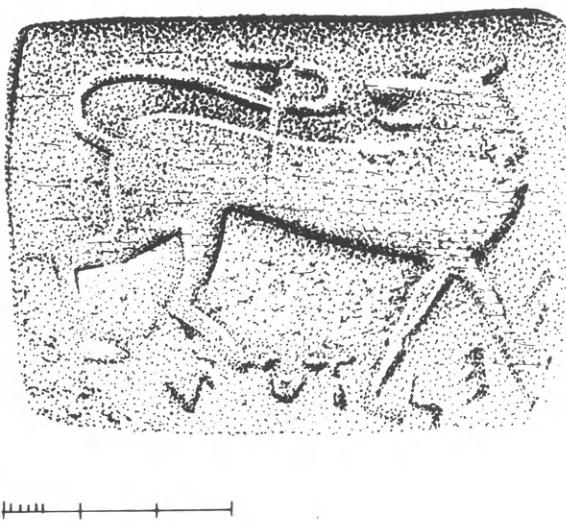
Ἡ θέση τοῦ κτιρίου ποὺ σκέπαζε ἡ λακωνικὴ κεράμωση δὲν εἶναι γνωστή. Ἀφοῦ δύμως τὰ θραύσματα τῶν κεραμίδων βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ Ἱεροῦ προέρχονται ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἐπίχωση δὲν περιέχει παρὰ μόνον ἀκατέργαστες πέτρες ἀπὸ ἐπιφανειακὴ περι-

13. Παλαιότερα (*AA* 16, 1960, Χρον., 38) ὁ Κοντῆς καὶ ἐγὼ δὲν πιστεύαμε ὅτι δικτύων μεγάλων ναῶν κτίστηκε στὴ θέση τοῦ πώρινου οἰκοδομήματος γιατὶ δὲν γνωρίζαμε τὴν προέλευση τῶν πώρινων θραύσμάτων.

14. *Ἐργον* 1982, 34, εἰκ. 77.

συλλογή στή γύρω ἀπό τὸ ἱερὸν περιοχή, κεραμίδια, θραύσματα ἀπό πώρινες πλίνθους. χῶμα κατὰ στρώματα καὶ ὅστρακα. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ὄντικὸ ποὺ νὰ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ μακριά, οὕτε θὰ μετέφεραν οἱ ἀρχαῖοι ἀπὸ ἀπόσταση κεραμίδια. "Ἐκαμαν μ' αὐτὰ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου γιατὶ βρίσκονταν κοντά τους καὶ τοὺς ἐνοχλοῦσαν, καθὼς ἀποτελοῦσαν κάποια μάζα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπειδὴ ἀνῆκαν σὲ ἱερὸν κτίριο.

Τὸ δεύτερο τεκμήριο ὑπαρξῆς μνημειώδους κτιρίου στὸ ἱερὸν εἶναι τμῆμα πήλινου κεφαλιοῦ¹⁵ (ἀρ. 551), τὸ δποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀρκετὰ συγκολλημένα κομμάτια (πίν.

Εἰκ. 3. Σφράγισμα ἀρχαϊκῆς κεραμίδας (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

55α). Σώζεται δεξιὰ ἀπὸ τὸ ὑψος τοῦ φρυδιοῦ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ἡ δεξιὰ παρειά, τὸ δεξὶ μάτι, τὰ χείλη καὶ ἡ ἀριστερὴ παρειὰ κάτω ἀπὸ τὸ μάτι σώζονται πλήρως, ἐνῷ ἡ μύτη καὶ τὸ πηγούνι ἔχουν βλάβες, ὅπως καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ τὸ δποῖο λείπει, πλὴν τοῦ σημείου τοῦ κανθοῦ ποὺ σώζεται. Τὸ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο μέρος λείπει, ὅπως ἐπίσης, στὰ πλάγια, τὰ αὐτιὰ καὶ τὸ πίσω ἀπὸ αὐτὰ μέρος τοῦ κρανίου. Στὸ ἀριστερὸ πλάγιο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ὑπάρχει στὸν χῶρο τοῦ αὐτιοῦ κατακόρυφη πλαστικὴ ἔξαρση ὡς ταινία, ἡ δποία πιθανὸν ὑποδηλώνει ὅτι μέρη τοῦ κεφαλιοῦ, τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ αὐτιά, ἦταν κολλημένα. Ἡ ἐπιφάνεια του προδίδει πλάσιμο μὲ τὸ χέρι, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ κοῖλο ἐσωτερικὸ τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ ἔχει αὐλάκια, τὰ δποῖα ὀφείλονται στὰ δάχτυλα τοῦ τεχνίτη ποὺ πίεζε τὸν πηλὸ πάνω στὴ μήτρα.

Τὸ μάτι εἶναι δλάνοιχτο, ἀμυγδαλωτό, καὶ ἡ ἵριδα δηλώνεται μὲ μελανὸ χρῶμα. Τὸ περίγραμμα τοῦ ματιοῦ εἶναι αὐλακωτό, ἐνώνεται στὴν ἔξωτερικὴ γωνία, ὅχι ὅμως στὸν κανθό, τὸν δποῖο καὶ σχηματίζει μὲ τὸν τρόπο αὐτό. Τὰ χείλη εἶναι κλειστὰ καὶ σχημα-

15. Ο.π. 34, εἰκ. 76.

τίζουν τόξο, δίνοντας ἔτσι στὴ μορφὴ τὸ ἀρχαϊκὸ μειδίαμα. Ἡ δεξιὰ παρειὰ κάτω ἀπὸ τὸ αὐτὶ ἔχει ὄμαλὴ τὴν καμπύλη πρὸς τὸν λαιμό, ἐνῷ στὴν ἀριστερὴ στὸ ἀντίστοιχο μέρος ὑπάρχει μῆς ποὺ φουσκώνει, δηλώνοντας ἔτσι στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τ' ἀριστερά. Δὲν δηλώνονται τὰ ρουθούνια.

Οἱ κεραμίδες καὶ τὸ πήλινο κεφάλι χωρὶς ἀμφιβολίᾳ προέρχονται ἀπὸ θρησκευτικὸ κτίριο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ βου αἰ. π.Χ. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως γιὰ τὴ μορφὴ του τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι εἶχε λακωνικὴ κεραμικὴ καὶ πιθανῶς ἀκρωτήρια-σφίγγες, ἐφόσον τὸ κεφάλι ἀποτελοῦσε μέρος ἀκρωτηρίου.

Ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ λειτουργία ὅμως τοῦ ἱεροῦ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ βου αἰ. π.Χ. ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἀρχαϊκὴ κεραμική, ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του τὰ τελευταῖα χρόνια.

Παρὰ τὸ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν Στάη ὀλόκληρου τοῦ ἱεροῦ, πολλὲς φορὲς σὲ βάθος, ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἀνδηρὸ τοῦ ἀνώτερου στρώματος τῆς ἐπίχωσης, ὑψους 0.50 περίπου καὶ πιθανὸν ἡ ἀπόθεση, ἀχρήστων κατ' αὐτόν, κεραμικῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ του τῶν ταφικῶν περιβόλων στὸν χῶρο τοῦ παλαιοῦ φυλακίου τοῦ ἱεροῦ, δημιουργοῦν ἐνδοιασμοὺς ὡς πρὸς τὴν ἐγκυρότητα τῆς μαρτυρίας τῶν ὀστράκων ποὺ μαζεύτηκαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς του, ἐν τούτοις ἡ ἔρευνα τῶν ἀδιατάρακτων ἀπὸ αὐτὸν καὶ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους στρωμάτων τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης τοῦ ἱεροῦ ἀπέδωσε κεραμική, ἡ δοπία βοηθᾶ στὸν σχηματισμὸ σαφοῦς γνώμης γιὰ τὸ παλαιότερο ἱερὸ καὶ δίνει τὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς τελικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.

Στὴν ἀρχαίᾳ ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου βρέθηκαν ἄφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης, λακωνικῶν μὲ μαῦρο γάνωμα, ὅπως ἡ ἐνσφράγιστη κεραμίδα ἀρ. 500 ποὺ περιγράφηκε ἦδη, ἄφθονα ἐπίσης θραύσματα ἀπὸ ὅμοιες κεραμίδες χωρὶς γάνωμα, ὅχι τόσο καλῆς ποιότητας, ὅπως ἐπίσης καὶ θραύσματα κεραμίδων κορινθιακοῦ τύπου. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἢ δύο κτιρίων στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ, μόνον ἀπὸ τὴν ποσότητα τῶν κεραμίδων καὶ τὴν ποικιλία τους.

Τὰ ὀστρακα τῶν ἀγγείων μὲ ζωγραφικὴ διακόσμηση ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ ἐκτείνονται χρονολογικῶς ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ βου αἰ. ἔως τὸ τέλος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Περισσότερα εἶναι τὰ παλαιότερα ὀστρακα, τοῦ α' τετάρτου τοῦ βου αἰ., στὰ δοπία πάλι κυριαρχοῦν τὰ θραύσματα ἀγγείων τοῦ «ζωγράφου τοῦ πόλου» καὶ τοῦ ἐργαστηρίου του. Ποικίλα εἶναι τὰ σχήματα, συχνότερα ὅμως εἶναι τὰ θραύσματα τῶν πινακίων, καθὼς καὶ κλειστῶν ἀγγείων. Ἀρκετὰ θραύσματα λεπτῶν ἀγγείων ἀνήκουν στὸ Swan Group. Τμῆμα λαιμοῦ λουτροφόρου σώζει μέρος πομπῆς γυναικῶν μὲ ἴματιο «Penguin» ποὺ ἀνήκει μάλλον στὸ Group E.

Ίδιαίτερη σημασία ἀπὸ λατρευτικὴ ἀποψη ἔχει τὸ ὅτι τὰ θραύσματα τῶν λουτροφόρων ἐμφανίζονται μὲ ἀρκετὴ συχνότητα. Ἡ μορφὴ στὴν δοπία σώζονται ἐμποδίζει τὴν ἀκριβή τους χρονολόγηση, τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἀνήκουν στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ βου αἰ. Θραύσμα ἀπὸ πινάκιο χρονολογεῖται γύρω στὸ 540 π.Χ. καὶ ἄλλα ἀποδίδονται στὸν ζωγράφο τοῦ Serpent Ponctué τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ. - ἀρχῶν τοῦ 5ου. Θραύσματα ἀπὸ ὅψιμες κύλικες τῆς διμάδας Leafless καὶ ἀρκετὰ μελαμβαφὴ ὀστρακα ἀντιπροσωπεύουν τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Στὴν ἀρχαίᾳ ἵλυ τοῦ ἔξω τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδήρου τμήματος τοῦ ὁχετοῦ τῆς κρήνης βρέθηκε κύλιξ μελαμβαφῆς, χωρὶς πόδι,

τῶν χρόνων γύρω στὸ 480 π.Χ. Ὁστρακα ἀπὸ ὅμοιες κύλικες τῆς περιόδου 480-450 π.Χ. ἔχουν βρεθεῖ ἀρκετά.

Ἡ ἐρυθρόμορφη ἀγγειογραφία ἀντιπροσωπεύεται στὰ ἀδιατάρακτα στρώματα τοῦ ἱεροῦ μὲ κομψὸ καὶ θαυμάσια διατηρημένο πόδι κύλικος ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 470-460 π.Χ.

Ο πώρινος ναὸς

Ο πρῶτος γνωστός μας μὲ τὴ λακωνικὴ κεράμωση ναὸς τοῦ ἱεροῦ ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ τὴν ἐποχὴν περίπου ποὺ ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται ὁ δεύτερος ναός, ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὅποίου συμπεραίνουμε τὴν ἐποχὴν ἀχρήστευσης τοῦ πρώτου.

Ο δεύτερος ναὸς ἦταν πώρινος, δωρικοῦ ρυθμοῦ καὶ εἶχε πιθανὸν τρεῖς βαθμίδες πάνω ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία. Σ' αὐτὸν ἀνήκουν τὰ μέλη ποὺ ὁ Gandy ἀπέδωσε στὴν πρόσωψη τοῦ τρίτου ναοῦ, τοῦ πολυγωνικοῦ¹⁶. Τὴν ἀποψήν του αὐτὴν ἀκολούθησαν σχεδὸν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως¹⁷. Ὁ Στάης, ὁ ὅποῖος στὶς ἀνασκαφές του εἶχε βρεῖ θραύσματα τοῦ πώρινου ναοῦ, δὲν τὰ μελέτησε, οὔτε συσχέτισε τὴ μεγάλη ποσότητά τους μὲ ἄλλο κτίριο¹⁸, πλὴν τοῦ πολυγωνικοῦ, ἐπειδὴ παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ Gandy, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλοι (Ὀρλάνδος, Dinsmoor).

Ο, τι σώζεται ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ πώρινου ναοῦ ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Gandy καὶ ἐμένα¹⁹ μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες. Ὁ Gandy δὲν εἶχε ὑπόψη του μόνο τὴ μορφὴ τοῦ καταέτιου γείσου, τοῦ ὅποίου θραύσμα βρέθηκε πρόσφατα, καὶ τῶν τριῶν στενῶν ταινιῶν ποὺ κοσμοῦν πλήθος θραυσμάτων. Τὰ σχέδια ποὺ παραθέτω εἰναι τὸ μέγιστο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ προσφέρει ὅσον ἀφορᾶ τὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 4).

Ἡ χρονολόγηση τοῦ πώρινου ναοῦ στὰ τέλη τοῦ δου αἱ. εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐπικρατεῖ

16. *Unedited Antiquities of Attica*² (1833) 51-52, πίν. I-V.

17. LEAKE, *Die Demen von Attika*, 118 κέ. FRAZER, *Pausanias's Description of Greece* II, 452-454, fig.

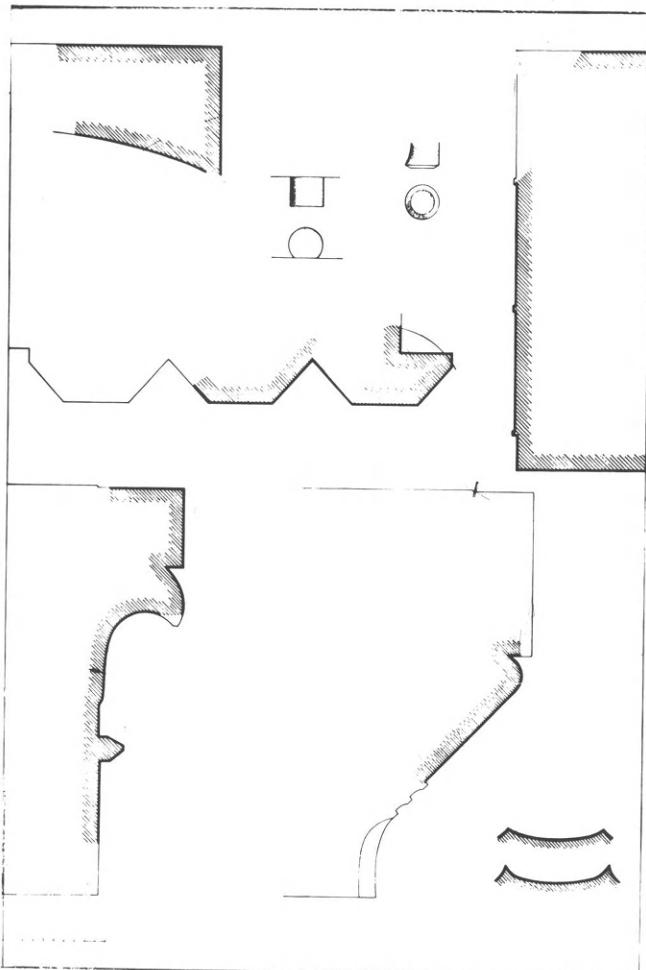
39. ΣΤΑΗΣ, *ΠΑΕ* 1890, 28-29, *ΑΕ* 1891, στ. 45· ORLANDOS, *BCH* 48, 1924, 319· WEICKERT, *Typen der arcaischen Architektur* (1929) 134· WREDE, *Attische Mauern* (1933) 8, 38, 42, 58, εἰκ. 18, 108· DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece* (1951) 89, fig.34, ὁ ὅποῖος παρατηρεῖ τὸ ἀσύνηθες τῆς ἀντιστροφῆς τῶν ὄλικῶν (πῶρος στὴν πρόσωψη καὶ μάρμαρο στὸν ὑπόλοιπο ναό, ἐνδιθά περίμενε κανεὶς τὸ ἀντίθετο). Ὁ ZSCHIETZSCHMANN, *AA* 44, 1929, 442-452, ἀμφισβήτησε τὴν δρθότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν πώρινων μελῶν στὸν μικρὸ ναό, ἀποψή ποὺ δὲν δέχτηκε κανεὶς, καὶ τὸν χρονολόγησε στὸν 4ο αἱ. π.Χ.

18. Ὁ Στάης δὲν ἀσχολήθηκε καθόλου μὲ τὰ προβλήματα τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ τὴ σιωπὴ του συμπερινούμε δι τὸν Gandy.

19. *Unedited Antiquities of Attica*, 51 κέ. *ΠΑΕ* 1982, 136-142.

Ὅμοιο κατὰ τὴν τομὴ μὲ τὸ κιονόκρανο τοῦ πώρινου ναοῦ ποὺ σχεδίασε ὁ Gandy, εἶναι τὸ μαρμάρινο κιονόκρανο τοῦ προνάου τοῦ μεγάλου ναοῦ. Τὸ κιονόκρανο αὐτὸν ἡ M. M. MILES, ὥ.π. 21-22, ἀποδίδει σὲ φανταστικὸ δίστυλο ἐν παραστάσι ναό, Sister Archaic Temple, τοῦ ἐπίσης φανταστικοῦ, κατὰ τὴν ἀναπάρασταση τοῦ Gandy, πώρινου-πολυγωνικοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς αὐτὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν μεγάλο. Στὸν ἵδιο ναὸ ἀποδίδει ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ μάρμαρο Ἀγίας Μαρίνας μὲ κυμάτιο τομῆς ἱέρακος, τὰ ὅποια σχεδιάζονται ἀπὸ τὴν L. T. SHOE, *Profiles of Greek Mouldings*, 126-127, Pl. LX, 12, 13 καὶ τὰ ὅποια ἀνήκουν, χωρὶς ἀμφιβολία, στὸν πρόναο καὶ τὸν σηκὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἡ ἀρχαϊκότητας τους διφείλεται, πιθανότατα, ὅπως καὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ προνάου, στὴν ἐπίδραση τῶν μορφῶν τοῦ πώρινου ναοῦ.

γιὰ τὸν πολυγωνικὸν ναό, ἀφοῦ ὅλοι στηρίχθηκαν στὰ πώρινα μέλη. Στὸν πώρινο ναὸν ἡ στὴν περίοδο τῆς λειτουργίας του ἀνήκει καὶ ἄγαλμα καθισμένης θεᾶς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. 2569), τὸ ὁποῖο ήταν Καρούζου²⁰ χρονολογεῖ γύρω στὸ 520 π.Χ. Ὑποθέτω ὅτι ὁ ναὸς διατηρήθηκε ως τὸ 480-479· τότε καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ τὰ ἐρείπια του ἔμειναν ἀπείραχτα γιὰ μεγάλο χρονικὸν διάστημα²¹.

Εἰκ. 4. Μέλη του πώρινου ναοῦ (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

Στήν περίοδο λειτουργίας τοῦ πώρινου ναοῦ ἀνήκει καὶ τμῆμα λογαριασμοῦ τοῦ ἱεροῦ, ποὺ βρέθηκε τὸ 1984 στὴν ἀρχαίᾳ ἐπίχωστη τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης²², χαραγ-

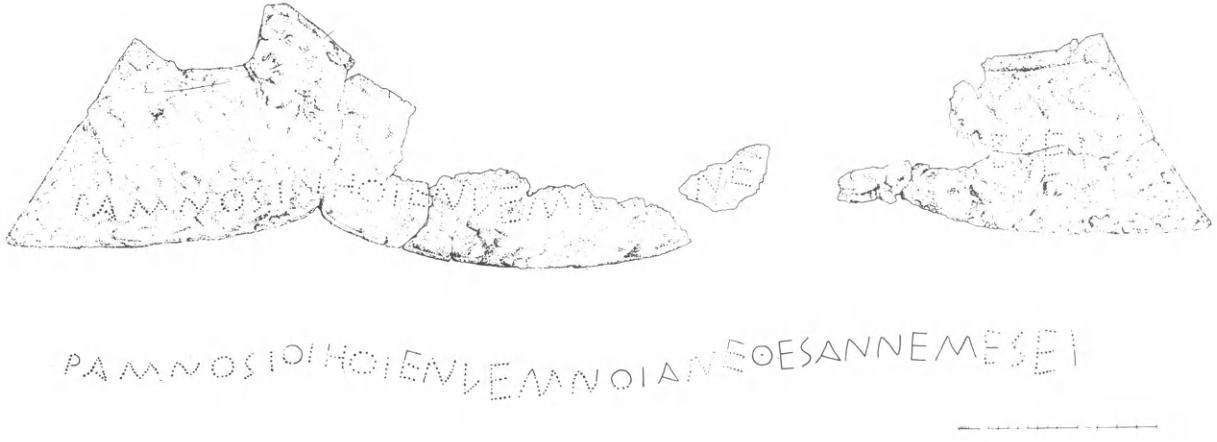
20. Συλλογή Γλυπτῶν σ. 29. Βλ. ἐπίσης H. MÖBIUS, *AM* 41, 1916, 176 πίν. XIII.

21. Γιὰ τὸν ὄρκο τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀφῆσουν ἀπειράκτα τὰ καταστραμμένα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ιερὰ βλ. ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ, Κατὰ Λεωκράτονς, 81· ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ X, 35, 2. Γιὰ τὴν ἱστορικότητα τοῦ ὄρκου βλ. L. ROBERT, *Etudes épigraphiques et philologiques* (1938) 312 κέ.

22. Σε βάθος 21.30-21.50 μ. Ἡ πλάκα, ἀπόσπασμα πιθανὸν ἀπὸ μεγαλύτερη, ἔχει ύψ. 0.097, πλ. 0.092 και πάχ. 0.002.

μένου σὲ μολύβδινη πλάκα, ἡ ὅποια στὴ μία ὄψη φέρει τὸν τίτλο ἐπιστατῶν καὶ στὴν ἄλλη τὸν λογαριασμό: τὸ χρέμα / ἀνέλοται / τὸς / Ηιεροποιὸς / τὸ ἐν τοῖ μολυβδίοι / ηἱ; ραμμένο. Στὸ ἔξῆς ἀναγράφονται δονόματα τῶν ιεροποιῶν καὶ τὰ ποσὰ ποὺ τοὺς δόθηκαν, ἐνῶ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ λογαριασμοῦ ἔχει ὡς τίτλο [δε]μόσιον, καὶ ἀκολουθοῦν τὰ δονόματα ἐκείνων ποὺ ἐπέστρεψαν κάποιο χρηματικὸ ποσὸ στὸ ταμεῖο, μεταξὺ τῶν ὅποίων καὶ δύο ιεροποιοί, οἱ ὅποιοι στὸ πρῶτο μέρος ἀναφέρεται ὅτι ἔλαβαν χρήματα.

Ο λογαριασμός αύτός ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων μπορεῖ νὰ χρονολογηθεὶ στα

Εἰκ. 5. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ σὲ κράνος (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

τέλη τοῦ βου αἱ. ἡ στὶς ἀρχὲς τοῦ Σου καὶ δείχνει κανονικὴ λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ, τέλεση θυσιῶν καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ κράτος μέσω τῶν ἐπιστατῶν.

Στήν ιστορία του προπερσικού ιεροῦ ἀνήκει ἕνα ἄλλο εύρημα ἀπό τὴν ἀνασκαφὴ τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης κατὰ τὸ 1984, θραύσματα χάλκινου κράνους Κορινθιακοῦ τύπου²³, ὅπου παρὰ τῇ φθορᾷ του διατηρεῖται εὐανάγνωστη ἡ στικτὴ ἐπιγραφὴ Ῥαμνόσιοι *hoi* ἐν Λέμνῳ[ι ἀ]νέ[θεσαν Νεμ]έσει. Εἶναι προφανῆς ἡ μεγάλη σημασία τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ποὺ μᾶς φανερώνει τὴν ὑπαρξη στρατιωτικοῦ ἀποσπάσματος Ραμνουσίων μὲ τὸν Μιλτιάδη, κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Λήμνου τὸ 499 ἢ 498 π.Χ.²⁴ (εἰκ. 5).

23. Βάθος εύρεσης 15.70-17.10 μ. Τὸ κράνος βρέθηκε θρυμματισμένο καὶ τὰ κομμάτια του συλλέχθηκαν σὲ διάφορα βάθη.

24. Βλ. H. BENGSTON, *S. B. München* 1939, Heft 1, 37 κέ., ίδιαιτέρως 41 και 49. Ὁ HAMMOND (*Cl. Quart.* 1956, 129) και ὁ J. A. S. EVANS (*Cl. Phil.* 58, 1963, 168-170) προτείνουν ώς χρονολογία κατάληψης τῆς Λήμνου τὸ 496 π.Χ. Μὲ τὴν νέα αὐτὴ ἐπιγραφὴ συνδέονται ἀμεσα τρεῖς ἄλλες σύγχρονες ἐπιγραφές σὲ κράνη πάλι. Ἡ πρώτη συνοδεύει ἀνάθημα ὅλων τῶν Ἀθηναίων: ΓΑ[θεναίοι] [τὸν ἐγ] Λέμ[νο] (E. KUNZE, *Festschrift für Carl Weickert* (Berlin 1955) 7-21: Eine Waffenweihung der Athener in Olympia) (πρβ. *Bull. épigr.* 1958, 245a, ὅπου οἱ ἐκδότες δέχονται τὴν ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Kunze τοῦ κράνους στὴν κατάκτηση τῆς Λήμνου ἀπὸ τὸν Μιλιτιάδη, στὴν ἀρχῇ τοῦ 5ου αἰ.), ἡ δεύτερη, ἡ *IG I²* 453, ἀναγράφει [-- ἀνέθεσ]αν ἐγ Λέ [μνο:] (ἢ Λέ [σβο]) και ἡ τρίτη Μιλιτιάδες ἀνέ[θ]εκεν / [τὸ]ι λι (E. KUNZE, *Gnomon* 1954, 142: *V Bericht Ausgr. Olympia* (1956) 69-74, πίν. 34-35: Eine Weihung des Miltiades· πρβ. *BCH* 78, 1954, 126-127. *Archae-*

Τὰ ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν ὡς τώρα δὲν εἶναι τὰ μόνα ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, ἀποδεικνύουν ὅμως τὴν ἀναμφισβήτητη ὑπαρξῃ ἐνὸς ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ, γιὰ τὸ δοποῖο ὡς τώρα μόνον ὑποθέσεις γίνονταν, τὸ ὅποιο λειτουργεῖ ὀλόκληρο τὸν βο αἱ. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λατρεία παρουσιάζει ἡ εὔρεση, τὸ 1984, μέσα στὴν ἀρχαία ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης, μικροῦ χάλκινου τροχοῦ μὲ χαραγμένη ἀρχαϊκὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή.

‘Ο μύθος τῆς ἐπέμβασης τῆς Νεμέσεως στὴ μάχη τοῦ Μαραθώνα

Τὰ Περσικὰ ἀποτελοῦν γεγονὸς πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὸν Ραμνούντα γιατὶ πάνω σ' αὐτὰ βασίζεται ἡ νεώτερη μυθολογία τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ἡ μάχη τοῦ Μαραθώνα χάρισε στὸν ὁμώνυμο γειτονικὸ δῆμο τὴ λατρεία τοῦ Πανός, ἡ ὅποια ἀσκήθηκε στὸ σπήλαιο τῆς Οἰνόης²⁵. Ἡ Νέμεση τοῦ Ραμνούντος διαδραμάτισε ἐναν ἔξισου σημαντικὸ ρόλο στὴ μεγάλη μάχη, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν Ραμνουσίων. Ὁ Παυσανίας διασώζει τὴ σχετικὴ παράδοση²⁶. Οἱ μαρτυρίες ὅμως ποὺ ἔχουμε εἶναι μεταγενέστερες καὶ μόνον ἄν δεχτοῦμε τὴν ταύτιση τοῦ «Δάτιδος μέλους», ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοφάνης²⁷, μὲ τὰ λείψανα ποιητικοῦ κειμένου ποὺ βρέθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, μποροῦμε νὰ ἀναγάγουμε τὴ δημιουργία τοῦ μύθου τῆς ἐπέμβασης τῆς θεᾶς στὰ χρόνια εὐθὺς μετὰ τὰ Περσικὰ²⁸ (πίν. 55β).

Οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι ποὺ ἐπισκέπτονται τὰ ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς, ἀκόμη καὶ τὸ βοιωτικὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὁρωποῦ²⁹, καὶ τοὺς τόπους ὅπου ἔγιναν τὰ μεγάλα γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων, δὲν περιλαμβάνουν στὸ δόδοιπορικό τους τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, μὲ τὸ δοποῖο τοὺς συνέδεαν οἱ δεσμοὶ τοῦ 4ου αἱ. π.Χ., οὕτε καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός. Γιὰ τὸ τελευταῖο ἔχουμε μαρτυρία μεταγενέστερης ἐπίσκεψής τους, ὅχι ἐπίσημη, ἀπὸ τὴν ἐπι-

ology 7, 1954, 251· JHS 74, 1954, 156). Ἀνάλυση Bull. épigr. 1955, 111 (La dédicace date d'avant Marathon, alors que Miltiade était en Chersonèse).

25. ΗΡΟΔΟΤΟΣ 6, 105· ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I, 32, 4· 32, 7.

26. I, 33, 2.

27. Εἰρήνη, στ. 289-295.

28. Στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Στάη βρέθηκε ποιητικὸ λείψανο χαραγμένο σὲ στήλη κατὰ τὸν 1ο-2ο αἱ. μ.Χ. ποὺ δημοσίευσε πρῶτος ὁ PEEK, AM 67, 1942, 159, ἀρ. 333, πίν. 21, 2 (SEG XIX, 222). Ὁ Pouilloux (*La forteresse*, 160, ἀρ. 52, πίν. 62, 4) τὸ ἀπέδωσε σωστὰ στὸν Ραμνούντα καὶ θεώρησε ὅτι τὸ κείμενο ἀναφερόταν στὴν τοπικὴ δοξασία γιὰ τὸν ρόλο τῆς Νεμέσεως στὴ μάχη τοῦ Μαραθώνος, τὴν ὅποια διέσωσε ὁ Παυσανίας. Ὁ A. RAUBITSCHEK, «Das Datislied», *Charites* (Bonn 1957) 234-242 (Bull. épigr. 1958, 222) ὑποθέτει πὼς τὸ σὲ αἰολικὴ διάλεκτο κείμενο τοῦ Ραμνούντος πιθανῶς εἶναι τὸ «Δάτιδος μέλοις», ὕμνος στὴν Νέμεση ποὺ τὸν ἔψαλαν γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἐγκαίνια τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεᾶς καὶ ὁ δοποῖος χαράχτηκε πολὺ ἀργότερα σὲ στήλη. Μὲ τὴν ἀποψῃ τῆς παλαιότητας τοῦ ὕμνου δὲν συμφωνοῦν δλοι οἱ μελετητὲς (βλ. RAUBITSCHEK, ὁ.π. 239).

Στὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη βρέθηκαν δκτῷ μικρὰ θραύσματα ἀπὸ τὴν ἔπιγραφή. Τὸ ἔνα μάλιστα κολλᾶ στὸ EM 4212, ἔτσι ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ κείμενο πράγματι προέρχεται ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Pouilloux, καὶ ὅτι ἡταν γραμμένο σὲ στήλες (σώζονται δύο), ὅπως ὑπέθεσε ὁ PEEK, ὁ.π. 160. Τὰ νέα θραύσματα δὲν προσθέτουν νέα σημαντικὰ στοιχεῖα, ἐπιβεβαιώνουν ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ ὕμνο στὴν Νέμεση (σώζονται οἱ λέξεις ὕμνος, εὐσεβέως καὶ *Ram[nouσ-]*).

29. IG II² 1006, στ. 27-28 καὶ 70-71 τοῦ 122/1 π.Χ.

γραφή του 61/60 π.Χ. που είχε άνατεθεῖ ἐκεῖ³⁰. Γιὰ τὴν Νέμεση μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πώς τὰ ἀναθήματα τῶν ἐφήβων κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. που βρέθηκαν στὸ ίερό, τὰ ὅποια γίνονταν μὲ τὴν εὐκαιρία νίκης στοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, σχετίζονταν καὶ μὲ τὸν ρόλο της στὴ μάχη τοῦ Μαραθώνα³¹.

‘Ο μικρὸς (πολυγωνικὸς) ναὸς

Τὸ ίερὸ μετὰ τὰ Περσικὰ βρίσκεται χωρὶς ναό, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἡ φήμη τῆς θεᾶς μεγάλωνε. Ἡ ἔλλειψη θεραπεύτηκε μὲ τὴν κατασκευὴ στὸ νότιο μέρος τοῦ ίεροῦ νέου λίθινου ναοῦ³². Ο χῶρος στὸν δοποῖο οἰκοδομήθηκε ἥταν καθαρὸς καὶ δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ποτὲ γιὰ ἄλλο κτίριο³³. Τοῦτο εἶναι ἔνδειξη ὅτι ὁ πώρινος ναὸς εἶχε κατασκευαστεῖ βορειότερα, στὴ θέση ποὺ σήμερα κατέχει ὁ μεγάλος ναός. Συγχρόνως δείχνει ὅτι τὸ παλαιὸ ίερὸ ἥταν πολὺ μικρό, τὸ ἀποτελοῦσε μόνος ὁ πώρινος ναὸς (εἰκ. 6).

Ο τρόπος τῆς οἰκοδόμησης προδίδει βιασύνη καὶ προσπάθεια οἰκονομίας. Οχι μόνον ἡ πολυγωνικὴ τοιχοδομία ἥταν φθηνότερη (εἰκ. 7), ἀλλὰ καὶ ἡ θεμελίωση δείχνει προχειρότητα καὶ ἀποφυγὴ ἐξόδων. Οἱ λίθοι τῶν θεμελίων τοποθετήθηκαν πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βραχώδους ἐδάφους χωρὶς αὐτὸν νὰ καθαριστεῖ ἀπὸ τὸ χῶμα. Στὴ ΝΔ γωνία εἶναι ἐμφανῆς ἡ καθίζηση τοῦ κτιρίου ποὺ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ χώματος ποὺ ὑποχώρησε. Τὸ ἐσωτερικὸ ἐπιχώθηκε μὲ χῶμα καὶ ὅχι μὲ πέτρα, ὅπως θὰ περίμενε κανείς. Στὴν πρόσοψη δὲν εἶχε κολόνες, ἀλλὰ τοῖχο τοῦ δοποίου ἡ μορφὴ μᾶς εἶναι ἄγνωστη, ὅπως καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του διακόσμηση, ἀπὸ τὴν δοποία δὲν ἔχουν σωθεῖ λείψανα³⁴.

Μετὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ μεγάλου ναοῦ ὁ μικρὸς ἔπαψε ἵσως νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ λατρεία, χωρὶς νὰ πάψει νὰ εἶναι χρήσιμος. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Gandy καὶ τοῦ Στάη ἔδειξαν ὅτι ὁ ναὸς ἥταν σὲ καλὴ κατάσταση ὡς τὰ ὑστερα χρόνια, γιατὶ στέγαζε πολύ-

30. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτή, γνωστὴ ἀπὸ χρόνια (*Ergon* 1958, 15-16), βρέθηκε στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ σπηλαίου. Εἶναι χαραγμένη σὲ στήλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, μὲ ἀέτωμα, ὑψ. 0.22, πλ. 0.22, πάχ. 0.04, ὑψ. γρ. 0.005-0.01, τῆς δοποίας λείπει τὸ κάτω μέρος. Τὸ κείμενό της εἶναι τοῦτο: *Ἄγαθὴ τύχῃ ἐπὶ Θεονύφημου ἄρχοντος· ννν/Πυθαγόρας καὶ Σωσὶν/κράτης καὶ Λύσανδρος / οἱ συνέφηβοι Πανὶ καὶ / Νόμφαις ἀνέθηκαν. <Α> / ἀπαγορεύει ὁ Θεός· μὴ / [ε]ἰσφέρειν χρωμάτιν[ον] / [μηδὲ βαπτὸν μηδὲ Λ.. | [5-6] ΕΙΣΠ [6-7]. Γιὰ τὸ εἰδος τῆς ἀπαγόρευσης πρβ. τὸν ίερὸ νόμο τῆς Λυκοσούρας *IG V*, 2, 514 (*Syll³* 999): μὴ ἔξεστω -- μηδὲ πορφύρεον είματισμὸν μηδὲ ἀνθινὸν μηδὲ [μέλ]ανα. Ἀπαγόρευση προσφορᾶς μέλανος ἴματίου σὲ ίερὸ τῆς Κδ, *Bull. épigr.* 1959, 299.*

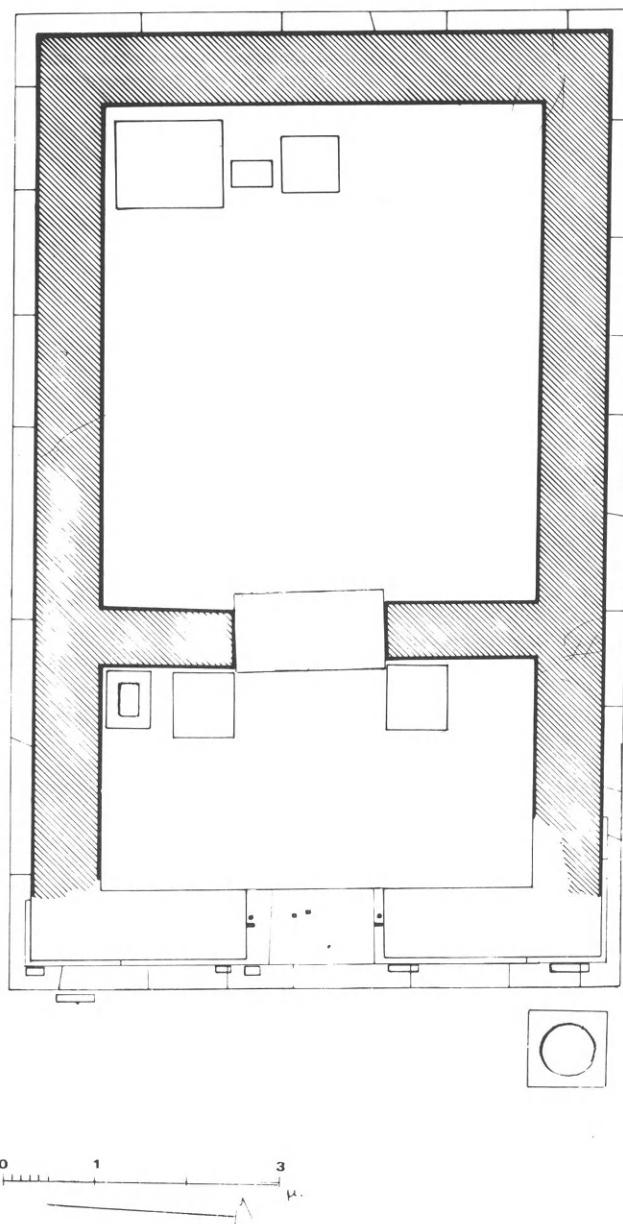
31. Βλ. παρακάτω συνοπτικὸ κατάλογο τῶν ἐφηβικῶν ἀναθημάτων.

32. Τὴν κύρια βιβλιογραφία τοῦ μικροῦ ναοῦ βλ. στὰ προηγούμενα.

33. Τοῦτο διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ ποὺ ἔγινε τὸ 1982. Βλ. *Ergon* 1982, 35 καὶ κυρίως *ΠΑΕ* 1982, 142-153.

34. Μετὰ τὸ ξεχώρισμα τοῦ λίθινου πολυγωνικοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν πώρινο, διαπιστώνομε ὅτι δὲν ἔχει σωθεῖ κανένα χαρακτηριστικὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος τοῦ λίθινου, γεῖσα, ἐπίκρανα παραστάδων, σίμες κλπ. Τὰ σωζόμενα τμῆματα τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος δημιουργοῦν προβλήματα. Τὰ ἀφθονα θραύσματα κορινθιακῶν κεραμίδων ποὺ εἶχε βρεῖ ὁ Στάης δὲν ἔχουν ἀκόμη καταταχθεῖ καὶ ὡς μόνο σύγχρονο ἡ λίγο νεώτερο πρὸς τὸν πολυγωνικὸ ναὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο παραμένει ὁ ἔγχρωμος ἀνθεμωτὸς ἡγεμόνας, ποὺ δημοσίευσα *ΠΑΕ* 1975, 33-34, πίν. 13.

τιμα ἀφιερώματα ποὺ φυλάγονταν μέσα σ' αὐτόν. Ἐμπρός του εἶχαν στηθεῖ στήλες μὲ ψηφίσματα καὶ βάθρα. Ἐπὶ αἰῶνες τὸν συντηροῦσαν οἱ ἀρχὲς τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὸ ὅτι μὲ

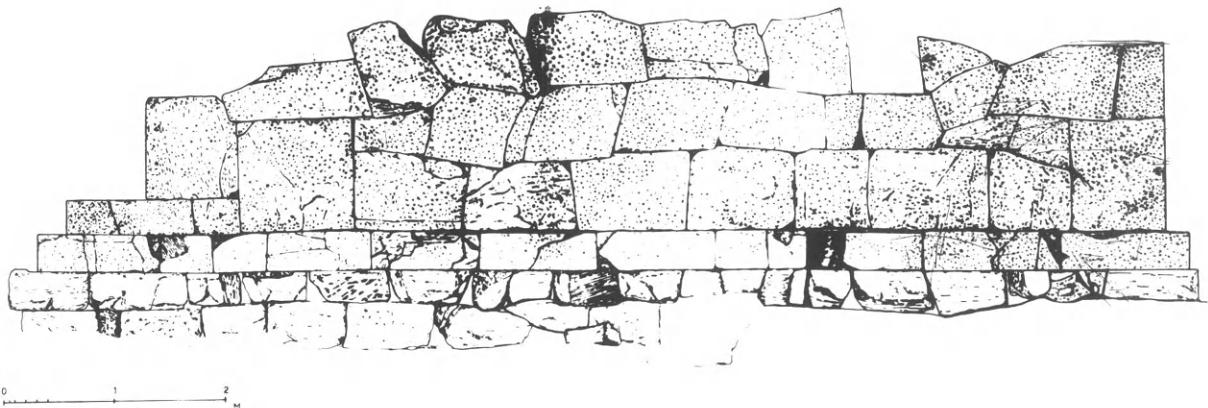

Εἰκ. 6. Κάτωψη τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

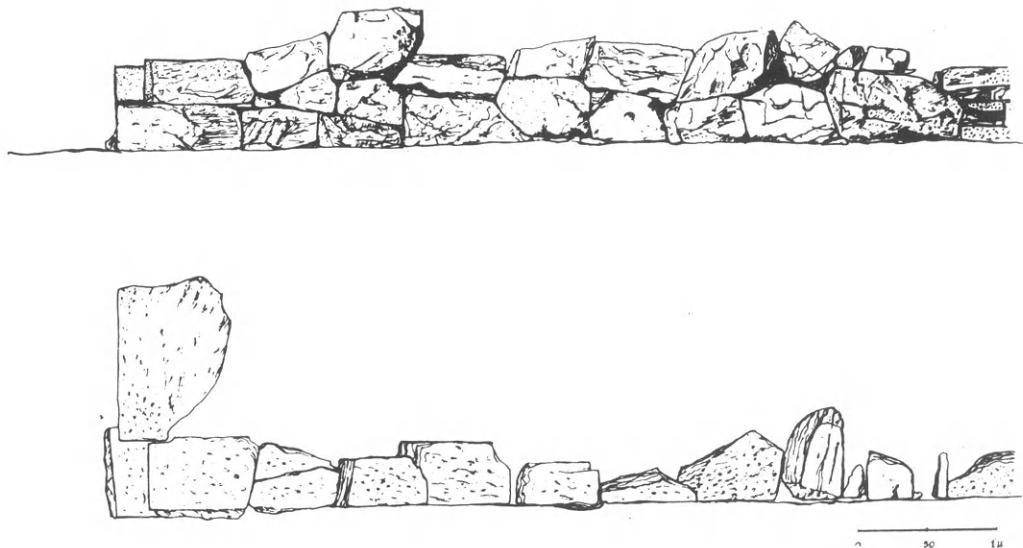
τὸν ὅγκο του ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιὰ τὴ θέαση τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἡ καταστροφὴ του ὀφείλεται μάλλον στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης παρὰ σὲ ἀνθρώπινες ἐνέργειες.

Τὸ μέγεθος καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ μικροῦ ναοῦ δείχνουν πώς ὁ προορισμός του ἦταν

προσωρινός. Τὸ φυσικότερο ἦταν, ὅταν τὸν ἔχτιζαν, νὰ τὸν κατασκεύαζαν μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν προηγούμενο, ποὺ κειτόταν βόρειά του σὲ ἐρείπια. Ὁ περιορισμὸς τῶν διαστάσεων δείχνει πώς οἱ δημότες τὸν ἔβλεπαν ώς μεταβατικὸν ναό, ποὺ σκοπὸς εἶχε νὰ καλύψει πρόχειρα τὶς ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 7. Ἡ βόρεια ὄψη τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ (σχ. Ἀπ. Θωμοπούλου).

Εἰκ. 8. Πολυγωνικὸ κτίσμα στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

Πολυγωνικὸ κτίριο

Ἀνατολικὰ τοῦ μικροῦ ναοῦ, σὲ ἀπόσταση 11.50 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψή του, σώζεται τμῆμα πολυγωνικοῦ τοίχου 6 μ. Καθὼς γωνιάζει μὲ ἀρχὴ τοίχου ἡ μάλλον τοιχοβάτη ποὺ ἔχει κατεύθυνση πρὸς Δυσμάς, εὐλογη εἶναι ἡ ὑπόθεση πώς ὁ πολυγωνικὸς τοῖχος

πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦσε τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν κάποιου κτιρίου. Τὰ λείψανα ὅμως ποὺ σώζονται δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἄποψη αὐτῆς. Μήπως ὁ πολυγωνικὸς αὐτὸς τοῖχος ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ κρυπτοῦ ὁχετοῦ; (εἰκ. 8).

Tὰ εἰσοδήματα τοῦ ἱεροῦ

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως προέρχονται μόνον ἀπὸ τὰ κατὰ χώραν μνημεῖα. Ἀπὸ μία ὅμως ἐπιγραφὴ³⁵ ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μαθαίνουμε κάποιες λεπτομέρειες γιὰ τὰ χρηματικὰ εἰσοδήματα του. Σ' αὐτὴν ἀναγράφεται, γιὰ πέντε χρονιές ποὺ θεωροῦνται πῶς εἶναι διαδοχικές, ἡ χρηματικὴ περιουσία τοῦ ἱεροῦ, μεγάλο ποσὸ ἀπὸ τὴν ὁποία δίδεται ως δάνειο σὲ ἴδιωτες μὲ τόκο. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται στὴ δεκαετία 450-440 π.Χ. καὶ τὸ ποσὸ ποὺ σ' αὐτὴν ἐμφανίζεται ως περιουσία τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως εἶναι 56.606 δραχμὲς καὶ 5 δόβοιοί, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ 9 τάλαντα καὶ πλέον. Τὸ ποσὸ αὐτὸν ὅμως εἶναι πολὺ μικρὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ³⁶, τοῦ ὁποίου τὸ κόστος ὑπολογίστηκε σὲ 23 τάλαντα περίπου, ὅσο καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο³⁷. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τῆς κρήνης, τοῦ ὁχετοῦ καὶ τῶν ἀναλημμάτων, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε διτὶ τὸ ποσὸ τῶν 56.606 δρχ. χρησιμοποιήθηκε δόλο γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ, ἀντὶ ὅμως εἶναι προγενέστερη, τότε οἱ Ραμνούσιοι ἐπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν πολὺ μεγαλύτερη τῶν 23 ταλάντων (138.000 δρχ.) δαπάνη. Ἀπὸ ποὺ προερχόταν ὅμως ἡ περιουσία τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως; Γιὰ τὸν 5ο αἰ. δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες, γιὰ τὸν 4ο σώζεται μία πολὺ γνωστὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφὴ ποὺ θεωρήθηκε ως εὑρημα τῶν ἀνασκαφῶν Στάη τοῦ Σουνίου³⁸, ἡ ὁποία ἀποδόθηκε³⁹ τελευταῖα σωστὰ στὸν Ραμνοῦντα καὶ συμπληρώθηκε μὲ πολλὰ κομμάτια. Ἀπὸ αὐτὴν προκύπτει διτὶ τὸ ἱερὸν εἶχε κτήματα τὰ ὅποια μίσθωνε στοὺς δημότες. Οἱ καλλιέργειες περιγράφονται μὲ κάποιες λεπτομέρειες (πυροί, κριθαί, ἄμπελοι, ὅσπρια, ἡμερα δέντρα, συκιές, ἐλιές), μέσα στὰ κτήματα μάλιστα ὑπάρχουν καὶ οἰκήματα (*οἰκία*). Ἡ ἐπιγραφὴ, ὅπως συμπληρώθηκε⁴⁰, μᾶς φανερώνει διτὶ μετὰ τὴν λήξη τῆς θητείας τοῦ ἄρχοντος Λυσιμαχίδου (339/8 π.Χ.) θὰ μισθώνονταν δύο τεμένη τῆς θεᾶς γιὰ μία δεκαετία, τῆς ἐν Ἐρμῃ τὸ ἔνα καὶ ἔνα ἄλλο ποὺ ως ὄνομα ἔχει [- -] χείων, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ κῆπος, ἐνδειξη ὑπαρξῆς νεροῦ. Τὸ ἱερὸν θὰ εἶχε καὶ ἄλλα κτήματα καὶ εἰσοδήματα ἀπὸ εἰσφορές ἴδιωτῶν ἢ ἀπὸ ἀναθήματα, ὅπως συμβαίνει μὲ δόλα τὰ ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος. Μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IG II² 2493 + 2494* ὅμως, γίνεται φανερὸς ὁ τρόπος τῆς κτήσης ἀπὸ τὸ ἱερὸν ἐνὸς μέρους τῶν εἰσοδημάτων του κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

35. Οἱ τελευταῖες ἐκδόσεις J. POUILLOUX, *La forteresse*, ἀρ. 35· MEIGGS-LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, ἀρ. 53.

36. J. J. COULTON, *Greek Architects at Work*, 162, σημ. 26.

37. Ὁ.π.

38. *IG II² 2493*.

39. *PAE* 1981, 121.

40. Μὲ τὴν *IG II² 2493* ἐνώθηκε ἡ 2494 καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὸ Σούνιο κατὰ τὸ Corpus, ἡ ὁποία 2494 αὐξήθηκε κατὰ πολὺ μὲ ἀρκετὰ νέα κομμάτια ποὺ βρέθηκαν στὸν Ραμνοῦντα.

Τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ ἵερου τῆς Νεμέσεως

"Ο,τι κατασκευάστηκε στὸ ἵερὸ τῆς Νεμέσεως μετὰ τὸν πολυγωνικὸ ναὸ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς οἰκοδομικῆς ἀλληλουχίας⁴¹, τὴν ὅποια ἀρχίζουμε νὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων χρόνων.

Τὸ κύριο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ Ραμνούσιοι κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἵερου, ἥταν ἡ αὐξηση τῆς ὠφέλιμης ἐπιφάνειάς του. Εἰπώθηκε ἡδη πῶς τὸ ἔδαφος ἥταν πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ βόρεια κατηφορικό. Γιὰ τὴ θεραπεία αὐτοῦ τοῦ μειονεκτήματος κατασκευάστηκαν ἴσχυρὰ ἀναλημμάτα, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν στὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν κατασκευῶν τοῦ ἵερου.

Τὸ ἵερὸ μποροῦσε νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς Νότο καὶ πρὸς Δυσμὰς καὶ ἡ δαπάνη ποὺ θὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ γίνει ἐπίπεδος ὁ χῶρος θὰ ἥταν μικρότερη ἀπὸ ὅσα κόστισε ἡ κατασκευὴ τῶν ἀναλημμάτων καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου. Ἀντίθετα, οἱ Ραμνούσιοι ἀπέφυγαν ὅποιαδήποτε ἐπέμβαση στὸν χῶρο νότια καὶ δυτικὰ τὸν ὅποιο, δυτικὰ τουλάχιστον, ἄφησαν στὴ φυσική του κατάσταση, μὲ τοὺς βράχους νὰ προβάλλουν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνηφορικοῦ ἔδαφους. "Ηδη ἔχει παρατηρηθεῖ πῶς ὁ χῶρος τοῦ ἵερου σταματοῦσε ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ἡ φυσικὴ μορφὴ τοῦ χώρου⁴² καὶ πάνω στὸ δριο εἶναι λαξευμένη δεξαμενή, μὲ κονίαμα ἐσωτερικά, στὴν ὅποια βρέθηκε τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ 'Ἐπιχάρη⁴³.

Ἡ κρήνη

Ἄρχαιότερη τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τῶν ἴσοδομικῶν ἀναλημμάτων μὲ τὰ ὅποια σχηματίστηκε τὸ ἀνδηρὸ τοῦ ἵερου τῆς Νεμέσεως εἶναι ἡ κρήνη⁴⁴. Μὲ τὴν ὀνομασία αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἡ σκαμμένη στὸν σκληρὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο δεξαμενή, βάθ. 25.13 κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κεκλιμένου ἔδαφους τοῦ ἵερου καὶ 28.18 κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς εὐθυντηρίας τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἡ ὅποια θεωρητικῶς εἶναι τὸ σταθερὸ ἐπίπεδο τοῦ ἵερου τῆς Νεμέσεως ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνδήρου ἔως σήμερα. Οἱ ἐσωτ. διαστάσεις τῆς δεξαμενῆς, οἱ ὅποιες στὰ ἀνώτερο τμῆμα τῆς εἶναι 1.10×2.70 μ., ποικίλλουν (1.30×2.75 ; 1.22×3 ; 2.05×4.12) καὶ φθάνουν στὸ κατώτερο σημεῖο τῆς 2×3.58 - 3.98 μ. Ἡ δεξαμενὴ δὲν εἶχε ἐσωτερικὸ κονίαμα γιατὶ οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν ὅτι ὁ σχιστόλιθος ἔξασφάλιζε τὴν ἀπόλυτη στεγανότητά της (εἰκ. 9).

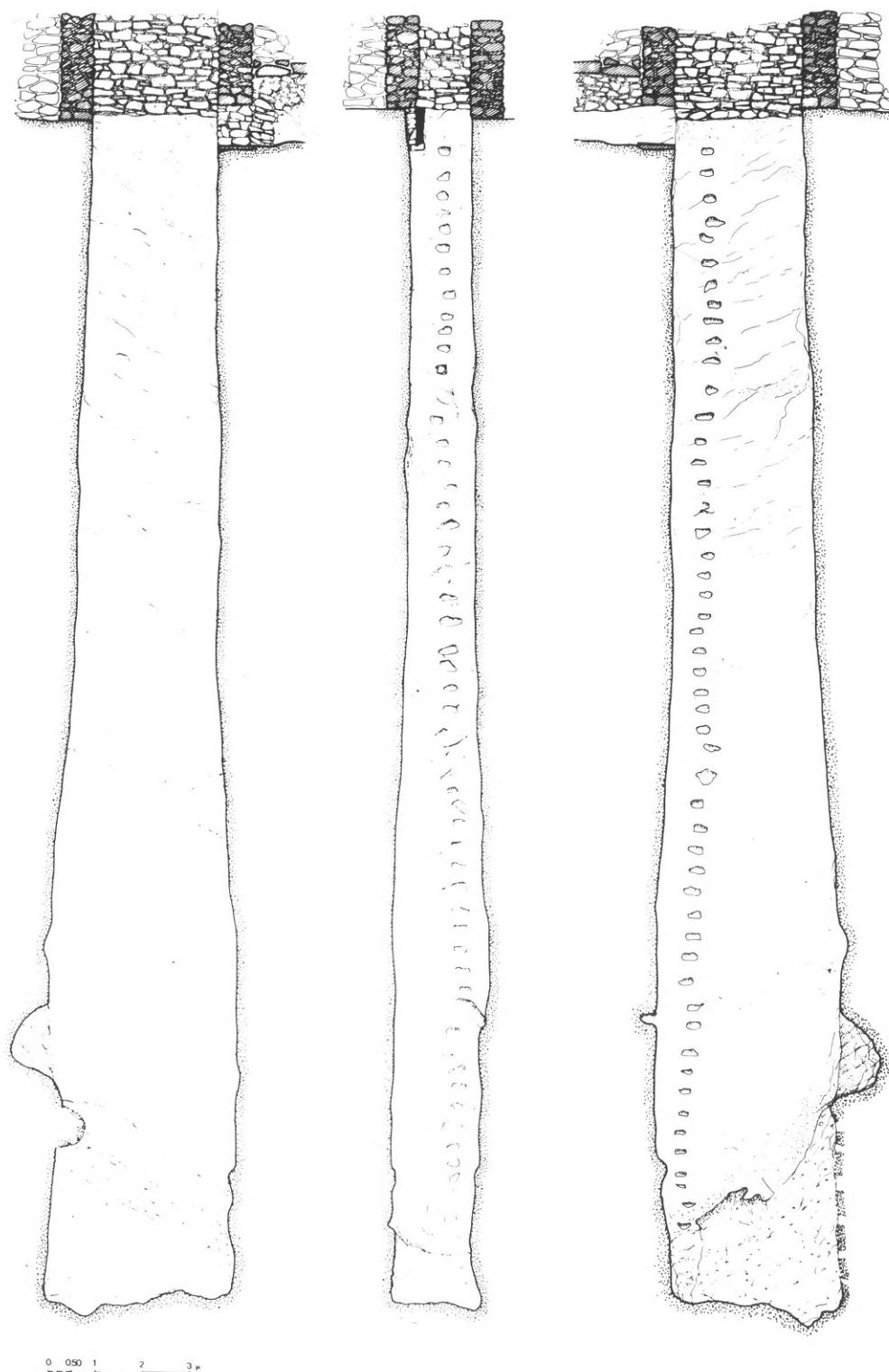
Ἡ δεξαμενὴ βρέθηκε ἐπιχωσμένη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς τὸ ἀνώτερο σημεῖο τῆς. Ἡ ἐπίχωση δὲν ἔγινε διὰ μιᾶς ἀλλὰ σὲ ἀρκετὰ μεγάλο διάστημα. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴ

41. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν προσπάθεια ἐκ μέρους τοῦ Περικλῆ μετὰ τὴν εἰρήνη τοῦ Καλλία σύγκλητος πανελλήνιου συνεδρίου γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν καταστραμμένων ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ἱερῶν δίνει ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περικλῆς* 17. Βλ. H. BENGSTON, *Griechische Geschichts*⁴, 213. Εὔλογη ἀποψη εἶναι πῶς ἡ ἀπόφαση ἀνοικοδόμησης τῶν ἱερῶν καὶ ἡ κατάστρωση τοῦ σχετικοῦ προγράμματος ἔγινε μεταξὺ τῆς εἰρήνης τοῦ Καλλία καὶ τῆς ἔναρξης οἰκοδόμησης τοῦ Παρθενῶνος. Βλ. ἐπίσης J. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, 53 ὥπως καὶ MERITT, WADE-GERY, McGREGOR, *The Athenian Tribute Lists I, T9-II, D13*.

42. B. BERGQUIST, *The Archaic Greek Temenos*, 42.

43. *AJ* 22, 1967, 38.

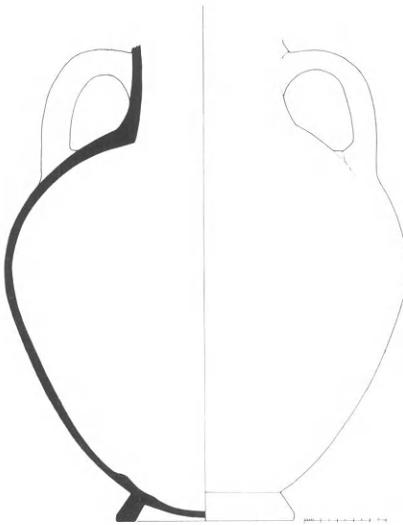
44. Ἐκθεση τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἀνασκαφῆς τῆς, *Ergon* 1982, 35 καὶ κυρίως *ΠΑΕ* 1982, 131-135.

Εἰκ. 9. Ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

διαδοχὴ τῶν στρωμάτων τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης καὶ τῶν παρεμβαλλομένων στρωμάτων ἄμμου καὶ ἵλυος, ποὺ μαρτυροῦν λειτουργία τοῦ ὁχετοῦ καὶ πλήρωση τῆς δεξαμενῆς μὲν νερὸ μετὰ ἀπὸ στρώματα ἐπίχωσης.

Ἡ ἐπίπονη καὶ μακρόχρονη ἐξόρυξη τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης⁴⁵ ἀποδείχτηκε ἀτυχῆς ἐπιχείρηση γιὰ τοὺς Ραμνουσίους, γιατὶ στὸ χαμηλότερο σημεῖο τῆς τὸ πέτρωμα ἔπαψε νὰ εἰναι σκληρὸ καὶ συμπαγὲς καὶ παρουσίασε ρήγματα μέσω τῶν δποίων τὸ νερὸ χανόταν. Ἀπόλυτο στοιχεῖο χρονολόγησης τῆς κατασκευῆς τῆς εἰναι ἔνας ἄβαφος οἰκιακὸς ἀμφορέας, ὁ ὁποῖος βρέθηκε σὲ θραύσματα ποὺ τὸν ἀπάρτιζαν σχεδὸν δλόκληρο (πολλὰ μικρότατα θραύσματα δὲν εἰναι δυνατὸν νὰ κολληθοῦν καὶ ἄλλα ἔλιωσαν

Εἰκ. 10. Τομὴ τοῦ ἀμφορέως τοῦ πυθμένα τῆς κρήνης (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ἀπὸ τὴ μακρότατη ἐπίδραση τοῦ νεροῦ) ἐκτὸς τοῦ χείλους, ἐπάνω στὸν βραχώδη πυθμένα τῆς δεξαμενῆς, σὲ βάθος 25.13 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βραχώδους ἐδάφους. Μεταξὺ τοῦ ἀγγείου καὶ τοῦ πυθμένα τῆς δεξαμενῆς δὲν ὑπῆρχε ἵλυς, ἀρα τὸ ἀγγεῖο ἔσπασε κατὰ τὴν πρώτη χρήση τῆς δεξαμενῆς. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὸ σχῆμα του (εἰκ. 10) χρονολογεῖται στὴν περίοδο 500-480 π.Χ., κατὰ τὰ ὅμοια εὑρήματα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν⁴⁶. Στὶς πρῶτες δεκαετίες λοιπὸν τοῦ 5ου αἰ. χρονολογεῖται ἡ κρήνη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν τοῦ ἱεροῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς

45. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ μαρμαρᾶ τῆς ἀνασκαφῆς, ἔνας πηγαδὰς μποροῦσε νὰ λαξεύσει ἡμερησίως γύρω στὰ 0.07 βάθους τῆς δεξαμενῆς, δηλαδὴ 25.13 μ.: $0.07 = 359$ ἡμέρες ἐργασίας. Πιθανότατα ὑπῆρχε καὶ βοηθός στὴν ἐξόρυξη καὶ τρίτος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ὁ ὁποῖος χειριζόταν τὸ μαγκάνι. Μὲ τὶς ἀναπόφευκτες ἀργίες, τὶς καθυστερήσεις καὶ τὶς κακοκαιρίες, τὰ 359 μεροκάματα τῶν τριῶν τεχνιῶν τῆς δεξαμενῆς ἐκτάθηκαν σὲ διάστημα ἐνάμιση δικοῦ μας χρόνου τουλάχιστον, μὲ τοὺς μετριότερους ὑπολογισμούς.

46. *Agora XII*, 1, 337, ἀρ. 1445, εἰκ. 12, πίν. 60.

κατασκευῆς της μόνος ναδός ἦταν ὁ πολυγωνικός, ἐνῶ πλάι του κείτονταν τὰ ἔρείπια τοῦ πώρινου.

Τὸ ἐλάττωμα τῆς δεξαμενῆς θεραπεύτηκε κάπως μὲ τὴν ἐπίχωση ἐνὸς μέρους της μὲ λατύπη σχιστολίθου. Ἐπὶ ἀρκετὸ διάστημα ἡ δεξαμενὴ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀποθήκευση νεροῦ, ἡ αἰσιοδοξία μάλιστα τῶν Ραμνουσίων ἦταν τόση, ὥστε κατασκεύασαν τὸν κρυπτὸ ὁχετὸ μὲ τὸν ὄποιο αὐτὴ γέμιζε.

Τὰ ὑδροφόρα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὰ στρώματα χρήσης τῆς δεξαμενῆς χρονολογοῦνται ὅλα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἔξόρυξη της λοιπὸν καὶ ἡ χρήση της, ποὺ συνεπάγεται τὴν κατασκευὴ τῶν ἀναλημμάτων τοῦ ἀνδήρου, περιορίζεται στὸ παραπάνω χρονικὸ διάστημα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρήσης ρίχτηκε στὴ δεξαμενὴ ἀρκετὴ ποσότητα λατύπης μαρμάρου, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς του λοιπὸν γινόταν χρήση τοῦ νεροῦ τῆς δεξαμενῆς, ἡ ὄποια ὄμως, ὅπως εἶχε ἥδη ἀποφασιστεῖ, ἐπιχωνόταν σιγὰ σιγὰ γιατὶ ἡ διαρροὴ τοῦ νεροῦ τῆς ἀπὸ τὸ ρῆγμα τοῦ πυθμένα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνακοπεῖ, παρὰ τὴν ἐπίχωση μεγάλου μέρους της.

Ἡ ἔξόρυξη τῆς δεξαμενῆς ἔγινε ἐνῶ τὸ ἔδαφος πρὸς Βορρὰ ἦταν καθαρὸ καὶ ἐπικλινές. Δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη ποὺ ἀποτέθηκαν τὰ 170 μ.³ περίπου τῆς λατύπης ποὺ προήλθαν ἀπὸ αὐτῆν. Παράλληλα μὲ τὴν ἔξόρυξη τῆς κρήνης ἡ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνώτερου, κτιστοῦ τμήματός της, καὶ γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίζονται οἱ ἐργασίες αὐτές, κατασκευάστηκε νοτίως πρόχειρο ἀνάλημμα μὲ κατεύθυνση Α-Δ σὲ μικρὴ ἀπόσταση (2.40 μ.) ἀπὸ αὐτήν. Τὸ ἀνάλημμα συγκρατοῦσε τὸ ὑλικὸ μὲ τὸ ὄποιο ἐπιχωνόταν τὸ ἀνδηρὸ καὶ τὸ ἐμπόδιζε νὰ κυλίσει πρὸς τὴν κρήνη. Συγχρόνως μείωνε τὶς ὀθήσεις τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνδήρου ποὺ ἀσκοῦνταν στοὺς τοίχους τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς δεξαμενῆς καὶ μποροῦσαν νὰ ἔχουν καταστροφικά, κάποια στιγμή, ἀποτελέσματα.

Οἱ πρῶτοι ὁχετοὶ

Ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης γεμιζόταν μὲ νερό, κατὰ ἐποχές, μὲ τρεῖς διαφορετικοὺς ὁχετούς, ἀπὸ τοὺς ὄποιους ὁ κρυπτὸς εἶναι ὁ νεώτερος. Ὁ πρῶτος εἶναι αὐλάκι ἀνοικτό, ἀνατολικὰ τῆς δεξαμενῆς καὶ ὁ δεύτερος πάλι αὐλάκι ἀνοικτό, δυτικὰ τῆς δεξαμενῆς. Οἱ δύο αὐτοὶ ὁχετοὶ ἔφερναν νερὸ στὴ δεξαμενὴ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν ἀναλημμάτων καὶ τοῦ ἀνδήρου (εἰκ. 11).

Ο κρυπτὸς ὁχετὸς

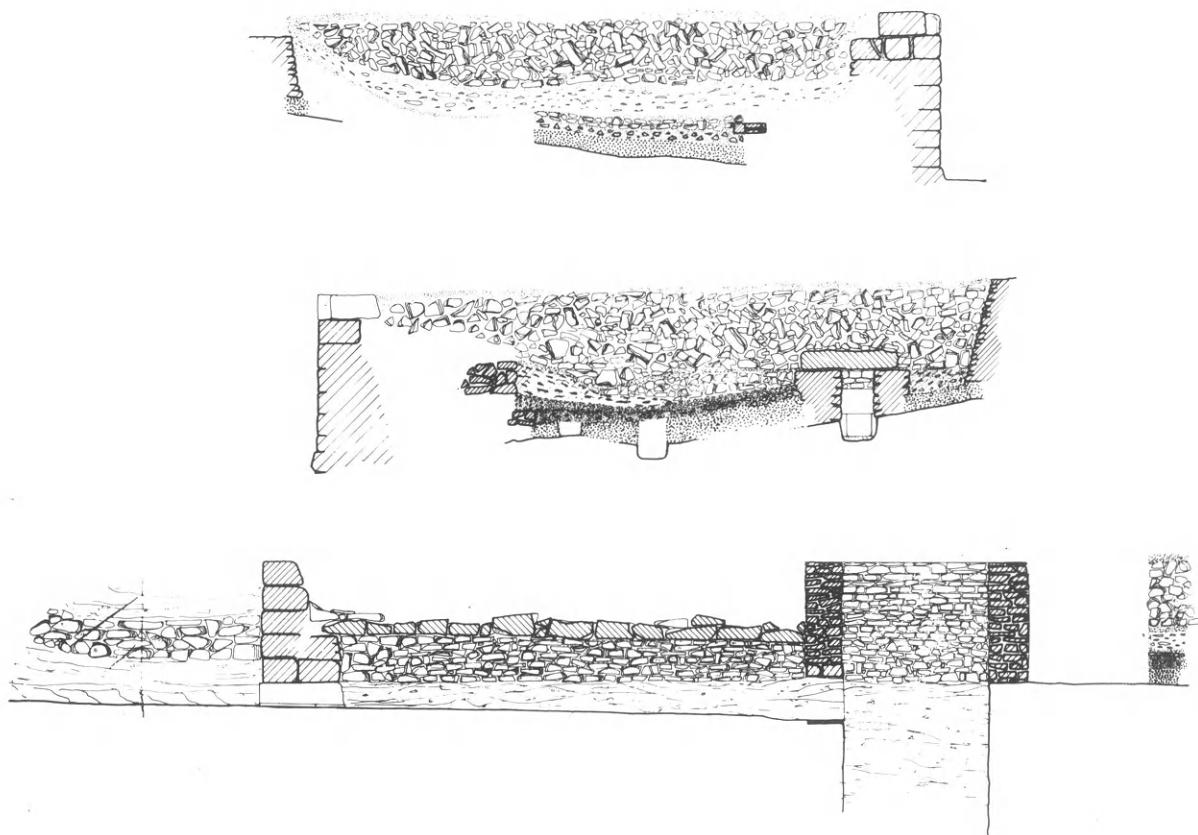
Δὲν γνωρίζουμε πόσο καιρὸ λειτούργησε ἡ κρήνη μὲ τὴ βοήθεια τῶν δύο ἀπλῶν ἀνοικτῶν ὁχετῶν. Ἡ κατασκευὴ τῶν ἀναλημμάτων καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἀνδήρου ὑποχρέωσε τοὺς Ραμνουσίους νὰ κατασκευάσουν πρὶν ἀπὸ διδήποτε ἄλλο, νέο ὁχετό, κατὰ τὸ ἥμισυ λαξευμένο στὸ βραχῶδες ἔδαφος, κατὰ τὸ ἥμισυ κτιστὸ καὶ σκεπασμένο μὲ μεγάλες ἀκατέργαστες πλάκες⁴⁷. Τὸ ἀνατολικὸ στόμιο τοῦ ὁχετοῦ ἀποτελεῖ ἐνιαῖο

47. *Ergon* 1983, 53, εἰκ. 66.

σύνολο μὲ τὸ βραχὺ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἀνάλημμα εἶναι μεταγενέστερο τοῦ ὁχετοῦ⁴⁸.

Τὸ μεγάλο ἀνάλημμα, τὰ κρυπτὰ ἀναλήμματα, ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου

Ἡ ἐπίχωση τοῦ βόρειου μέρους τοῦ ἀνδήρου γινόταν συγχρόνως μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀναλήμματος. Στὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκαν καὶ σημεῖα ἀπὸ τὰ ὅποια ἀδειάζονταν τὰ φορτία τῶν μπάζων, κεραμίδια ἢ πώρινα συντρίμματα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κτί-

Εἰκ. 11. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδήρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

στηκε καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς κρήνης, τὸ ὅποιο θὰ ἔξειχε ἀπὸ τὸ τελικὸ ἔδαφος τοῦ ἀνδήρου κατὰ 0.80 μ. τουλάχιστον. Γιὰ νὰ προφυλαχτεῖ μάλιστα ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἐπίχωσης κτίστηκε ἔξω ἀπὸ τὴν βόρεια πλευρὰ ἀνακουφιστικὸς τοῖχος.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς τοῦ κρυπτοῦ ὁχετοῦ συνεχίστηκε ἡ οἰκοδόμηση τοῦ μεγάλου βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καὶ τὸ γέμισμα τοῦ χώρου ποὺ αὐτὸ περιέκλειε. Οἱ πρόχειροι ὁχετοὶ ἀχρηστεύτηκαν καὶ λειτουργοῦσε πλέον ὁ κρυ-

48. Ο.π. εἰκ. 67.

πτός, ό όποιος άπό τή βάση τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἵσσοδομου ἀναλήμματος ὡς τή νότια εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ κατασκευάστηκε, ώς κρυπτὸς πάλι, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος. "Οπως ἀποδείχτηκε ἀνασκαφικῶς, τὸ θεωρούμενο, ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μελετητὲς τοῦ ἱεροῦ, ώς ἀρχαϊκὸ ἀνάλημμα, δὲν ἦταν παρὰ ἡ δυτικὴ ἐσωτερικὴ ὅψη τοῦ σκέλους αὐτοῦ τοῦ κρυπτοῦ ὁχετοῦ⁴⁹. Γιὰ διευκόλυνση τῆς κατασκευῆς τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καὶ τοῦ κρυπτοῦ ὁχετοῦ, ἔγινε δυτικότερα, σὲ ἀπόσταση 2-2.50 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο, πρόχειρο ἀνάλημμα, ὅπως τὸ νοτίως τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπένδυση τοῦ βορρονοτίου, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Β. Λεονάρδου, κρυπτοῦ ὁχετοῦ, ἔγινε μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος, μὲ τὸ ὄποιο ἡ ἐπένδυση ἀποτελεῖ ἐνιαῖο ὅργανικὸ σύνολο. Τοῦτο δὲν σημαίνει καμίᾳ χρονολογικὴ διαφορά, παρὰ μόνο τὴ σειρὰ κατασκευῆς τὴν ὅποια ἐπιβάλλουν τεχνικοὶ λόγοι (εἰκ. 12).

Ἡ χρονολόγηση τῆς κρήνης καὶ τοῦ ἀνδήρου

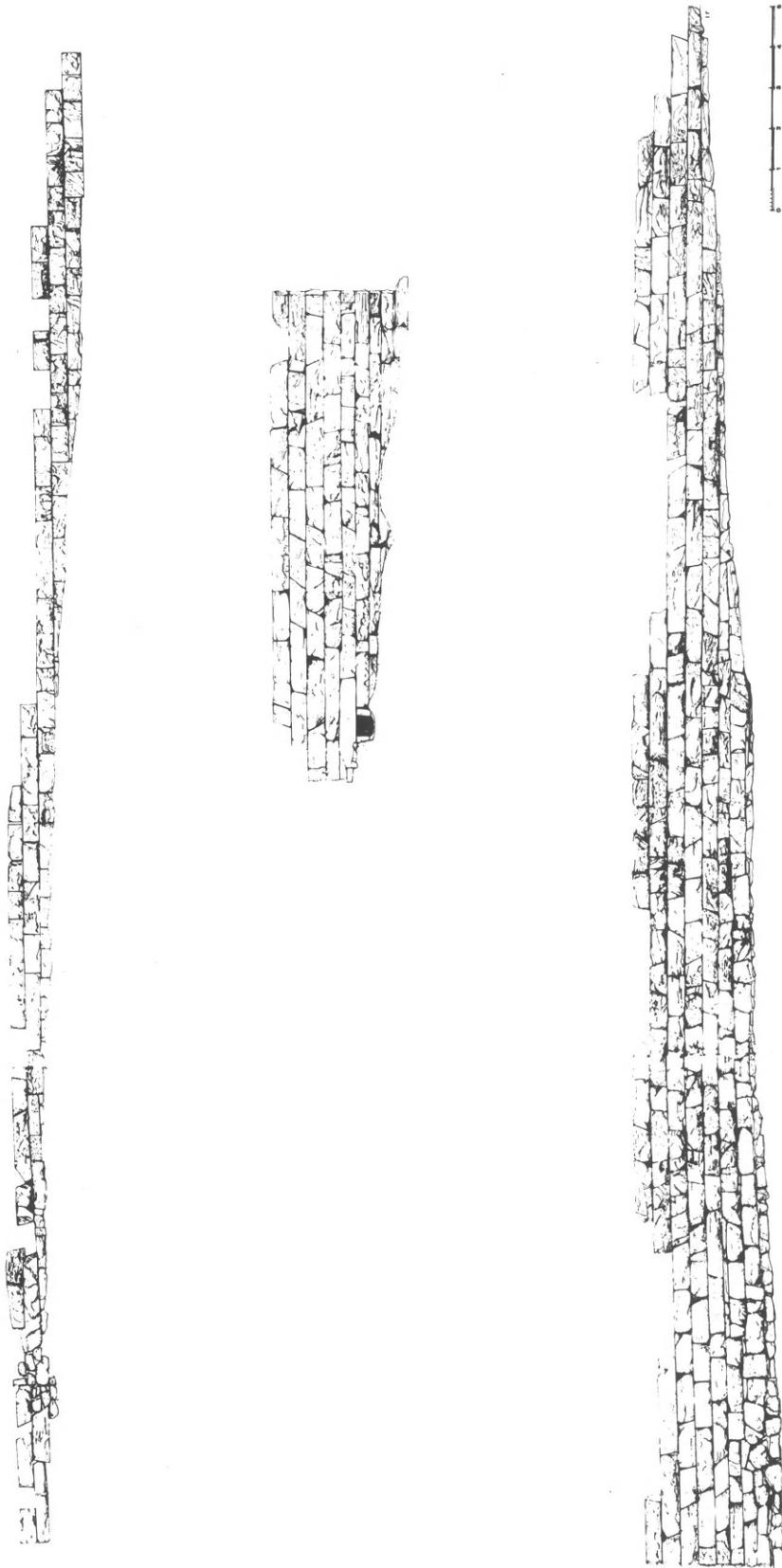
Ἡ κρήνη εἶναι μνημεῖο ποὺ ἡ χρονολόγησή του μπορεῖ νὰ γίνει μόνον ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀρχαίας ἐπίχωστής του. Ὡς τελευταῖο, κατώτερο χρονικὸ ὄριο τῆς κατασκευῆς τῆς κρήνης, θεωρῶ τὸ διάστημα 500-480 π.Χ., ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθεῖ ὁ ἀμφορέας ποὺ βρέθηκε στὸν πυθμένα της. Ὁποιαδήποτε εἰκασία γιὰ παλαιότερη χρονολόγηση, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπίθανη, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχτεῖ μὲ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, τὰ μόνα ἀξιόπιστα ἐδῶ.

Τὰ ἀναλήμματα, τὸ βόρειο καὶ τὸ βραχὺ ἀνατολικό, καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀνδήρου ἔγιναν μετὰ τὴν ἐξόρυξη τῆς δεξαμενῆς. ቙ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδήρου δὲν εἶναι νεώτερη τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα ἀποτελεῖ σύνολο μὲ τὸ ἐνσωματωμένο ὅργανικῶς Α-Δ σκέλος τοῦ κρυπτοῦ ὁχετοῦ. Παρὰ τὶς ἀντίθετες παλαιότερες γνῶμες ποὺ βασίστηκαν στὴν τοιχοδομίᾳ, μόνο τὰ ἀναλήμματα καὶ τὸ ἄνδηρο τοῦ ἱεροῦ χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., γιατὶ αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς⁵⁰.

49. Ὁ.π. 53-54, εἰκ. 68.

50. Οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς βασίστηκαν σὲ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τῆς τοιχοδομίᾳς τῶν ἀναλημμάτων γιὰ νὰ τὰ χρονολογήσουν. Β ὁ ρ ει σ ο κ α i B A ἀ ν ἄ λ η μ μ α: GANDY, *Unedited Antiquities of Attica*², 42· A. ORLANDOS, *BCH* 48, 1924, 306-307, πίν. VIII καὶ XI· W. WREDE, *Attische Mauern*, 32 ἀρ. 81· A. ORLANDOS, *Tὰ Ὑλικὰ Δομῆς Β'*, 259· M. M. MILES, *The Temple of Nemesis at Rhamnous*, 6-8. Ἀ ν α τ ο λ i κ ο μ α κ ρ ὁ ἀ ν ἄ λ η μ μ α: A. ORLANDOS, ὥ.π. 307, πίν. XII· W. WREDE, ὥ.π. 28, ἀρ. 65· M. M. MILES, ὥ.π. 6, φωτ. 8· πρβ. SCRANTON, *Greek Walls*, 88.

὾ Ὁρλάνδος, τὸν ὄποιο ἀκολουθεῖ ὁ Scranton, χρονολογεῖ τὸ βόρειο ἀνάλημμα στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὁ Wrede, τὸν ὄποιο ἀκολουθεῖ ἡ Miles, στὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἐνῷ τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν ΟΡΛΑΝΔΟ πάλι (*BCH* 48, 1924, 304) στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. ἢ λίγο πρίν, χρονολόγηση ποὺ δέχεται ὁ WREDE (ὥ.π. 28, ἀρ. 65). Ὁ POUILLOUX, *La forteresse*, 55 σημ. 1, χρονολογεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὰ ἰσοδομικὰ ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 12. Τὰ ἀναλήμματα τοῦ ιεροῦ τῆς Νεάσσου (σχ. Ι. Γαρφείτη).

Η στοά

Η κατασκευή του κρυπτού όχετού, πού δηλώνει ότι τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα ἔχει περατωθεῖ γιατὶ συνδέοταν μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ όχετού, καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου ἀποτελοῦν τὸ τέρμα τῶν παρασκευαστικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἡδη ὑπάρχει ὁ ἀναγκαῖος χῶρος πρὸς Βορρὰ γιὰ τὴν ἐργασία τῶν τεχνιτῶν καὶ νερὸ ἄφθονο. Ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ τὸ καλοκαίρι, ἰδιαίτερα ὅμως τὸν χειμώνα, προσβάλλεται ἀπὸ ἴσχυροὺς ἀνέμους ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν διόλου δποιαδήποτε ἐργασία. Τὸν χειμώνα μάλιστα, ὅταν φυσάει χιονιάς, ἡ παραμονὴ στὸ ὑπαιθροῦ εἶναι ἀδύνατη. Ἀπαραίτητη ἡταν ἡ ὑπαρξὴ στοᾶς, ἀπλοῦ ὑποστέγου, πού νὰ προφυλάσσει τοὺς τεχνίτες ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὴν βροχὴ καὶ τὸν ἄνεμο. Η στοά αὐτὴ κατασκευάστηκε στὸ βόρειο μέρος τοῦ ἀνδήρου καὶ σώζεται ἀκόμη ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς καὶ κάποιες βάσεις, γιὰ ἔχλινους πιθανὸν στύλους⁵¹. Ὁμοια στοά-ὑπόστεγο εἶχε κατασκευαστεῖ στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστήλωσης τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Μετὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ ἡ στοά διατηρήθηκε σὲ λειτουργία, ἀγνωστὸ ὅμως ἔως πότε. Η ἀφαίρεση, πιθανότατα ἀπὸ τὸν Στάη, τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης τοῦ ἱεροῦ στὴν ὅποια θὰ διατηροῦνταν τὰ λείψανα τῶν τοίχων καὶ τῆς κεράμωσης τῆς στοᾶς, μᾶς ἔχει στερήσει γιὰ πάντα ἀπὸ χρονολογικὰ στοιχεῖα τῆς ιστορίας τοῦ ἱεροῦ.

Ο μεγάλος ναὸς

Βόρεια τοῦ μικροῦ, πολυγωνικοῦ ναοῦ καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μαζί του (ἢ ΒΑ γωνία τοῦ μικροῦ ναοῦ ἀπέχει ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς εὐθυντηρίας τοῦ μεγάλου μόλις 0.08 καὶ ἢ ΒΔ γωνία 0.54 μ.) κατασκευάστηκε ὁ μεγάλος περίπτερος ναὸς τῆς Νεμέσεως⁵².

51. ΠΑΕ 1980, 68-70, εἰκ. 1, πίν. 60· Β.Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Ραμνοῦς* (εκδ. XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Αρχαιολογίας) 13, εἰκ. 4.

52. GANDY, *The Unedited Antiquities of Attica*² (1833) 41-49, πίν. I-XIII (τὴ σύγχρονη ἐπίσκεψη τοῦ Fauvel βλ. ΠΑΕ 1979, 25); W.M. LEAKE, *Travels in Northern Greece* II, 434; *Transactions of the Royal Society of Literature* 1, 1827, 197-198· *Die Demen von Attika* (1840) 118-119· Β. ΣΤΑΗΣ, ΠΑΕ 1890, 28· A. ORLANDOS, «Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte», *BCH* 48, 1924, 310-319, πίν. VIII-X· W. ZSCHIETZSCHMANN, «Die Tempel von Rhamnus», *AA* 44, 1929, 441-451· R. DEMANGEL, *La frise ionique* (1933) 323, σημ. 1· *BCH* 59, 1935, 3, fig. 2· L. T. SHOE, *Profiles of Greek Mouldings* (1936) 126-127, πίν. LX 12, 14· E. LANGLOTZ, «Eine Metope des Nemesisstempel in Rhamnus», *Scritti in onore di Bartolomeo Nogara* (Vatican City 1937) 225-230· W.B. DINSMOOR, «The Temple of Ares at Athens», *Hesperia* IX, 1940, 47 κ.ἄ. *The Architecture of Ancient Greece* (1950) 181-183· PLÖMMER, «Three Attic Temples», *BSA* XLV, 1950, 94-109, πίν. 9· A.K. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ύλικὰ Δομῆς* Β' (1959-1960) 71, 145, 164, 165, 171, 180, 185, 240, 255, 271· W.B. DINSMOOR, «Rhamountine Fantasies», *Hesperia* 30, 1961, 179-204, πίν. 32· S. KARUSU, «Ein Akroter klassischer Zeit», *AM* 77, 1962, 178-190· γιὰ τὸ ἵδιο γλυπτό: HOLLY LEE SCHANZ, *Greek Sculptural Groups Archaic and Classical*, 105 καὶ A. ΔΕΑΗΒΟΡΡΙΑΣ, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs.* (Tübingen 1974) 47, 188 κέ. Νεώτερες ἀπόψεις του, *Horos* 2, 1984, 84 κέ. A. TREVOR HODGE-R.A. TOMLINSON, «Some Notes on the Temple of Nemesis at Rhamnous», *AJA* 73, 1969, 185-192, πίν. 51-52. ANASTASIA NORRE DINSMOOR, *Rhamnous* (1972) 5-13· HEINER KNELL, «Vier attische Tempel klassischer Zeit», *AA* 87, 1973, 94-114, ἰδίως 108-114· M.M. MILES, *The Temple of Nemesis at Rhamnous* (Dissertation, Princeton University 1980)· Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ, «Ἡ ζωγραφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση τοῦ

Γιὰ τὴν οἰκοδόμησή του ἐπικρατεῖ ὡς τώρα ἡ χρονολόγηση τοῦ W. B. Dinsmoor⁵³, 436-432 π.Χ. Ἡ χρονολογία περάτωσης τοῦ ναοῦ στηρίζεται κυρίως στὸ ὅτι ἡ μὴ ἐπεξεργασία τῶν κιόνων, στυλοβατῶν κλπ. ὀφείλεται στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο (παρένθ. πίν.). Τελευταῖος μελετητὴς⁵⁴ τοῦ μεγάλου ναοῦ τὸν χρονολογεῖ στὸ διάστημα μεταξὺ 430 καὶ 420 π.Χ.

Ο μεγάλος ναὸς κάλυψε, ὑποθέτω, τὰ ἐρείπια τοῦ δεύτερου, τοῦ πώρινου ναοῦ, ποὺ θὰ σώζονταν σὲ ἀρκετὸ ὑψος καὶ τὰ ὅποια εἶχαν μείνει ἀπείραχτα, μετὰ τὴ φυγὴ τῶν Περσῶν. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ναοῦ τὰ ἐρείπια τοῦ Ἱεροῦ κτιρίου ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν. Ἡ εὐκολότερη καὶ σωστότερη λύση ἀπὸ τεχνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀποψῆ ἦταν αὐτὴ ποὺ δόθηκε. Ο χῶρος ποὺ περιέκλειαν τὰ νέα ἀναλήμματα τοῦ ἀνδήρου χρησίμευσε ὡς ἀποθέτης καὶ ἐκεὶ ἀποτέθηκαν τὰ μέλη τοῦ πώρινου ναοῦ, ἀφοῦ πρῶτα θρυμματίστηκαν μὲ ἐπιμέλεια. Οσα κομμάτια εἶναι κάπως μεγαλύτερα, μάλιστα αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τρίγλυφα, κίονες, κιονόκρανα, πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένα στὸ ἀνώτερο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης· ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι τὰ βρῆκε ὁ Gandy στὴν πρόχειρη ἀνασκαφὴ του τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ ἀργότερα ὁ Στάης. Στὴν ἔως τώρα νέα ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης, ποὺ ἔφθασε ὡς τὴ βραχώδη ἐπιφάνεια τοῦ λόφου, δὲν βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, παρὰ μόνο θραύσματα πλίνθων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν χαρακτηριστικὲς στενὲς ἀνάγλυφες ταινίες ἡ θραύσματα βαθμίδων μὲ ὑποτομή. Στὴν ἴδια ἐπίχωση ρίχτηκαν καὶ κεραμίδια σὲ σημαντικὴ ποσότητα καὶ θραύσματα ἀγγείων ἀρχαϊκὰ καὶ ὑστεροαρχαϊκά, ὅχι ὅμως νεώτερα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ οὗτοῦ αἰ. π.Χ.

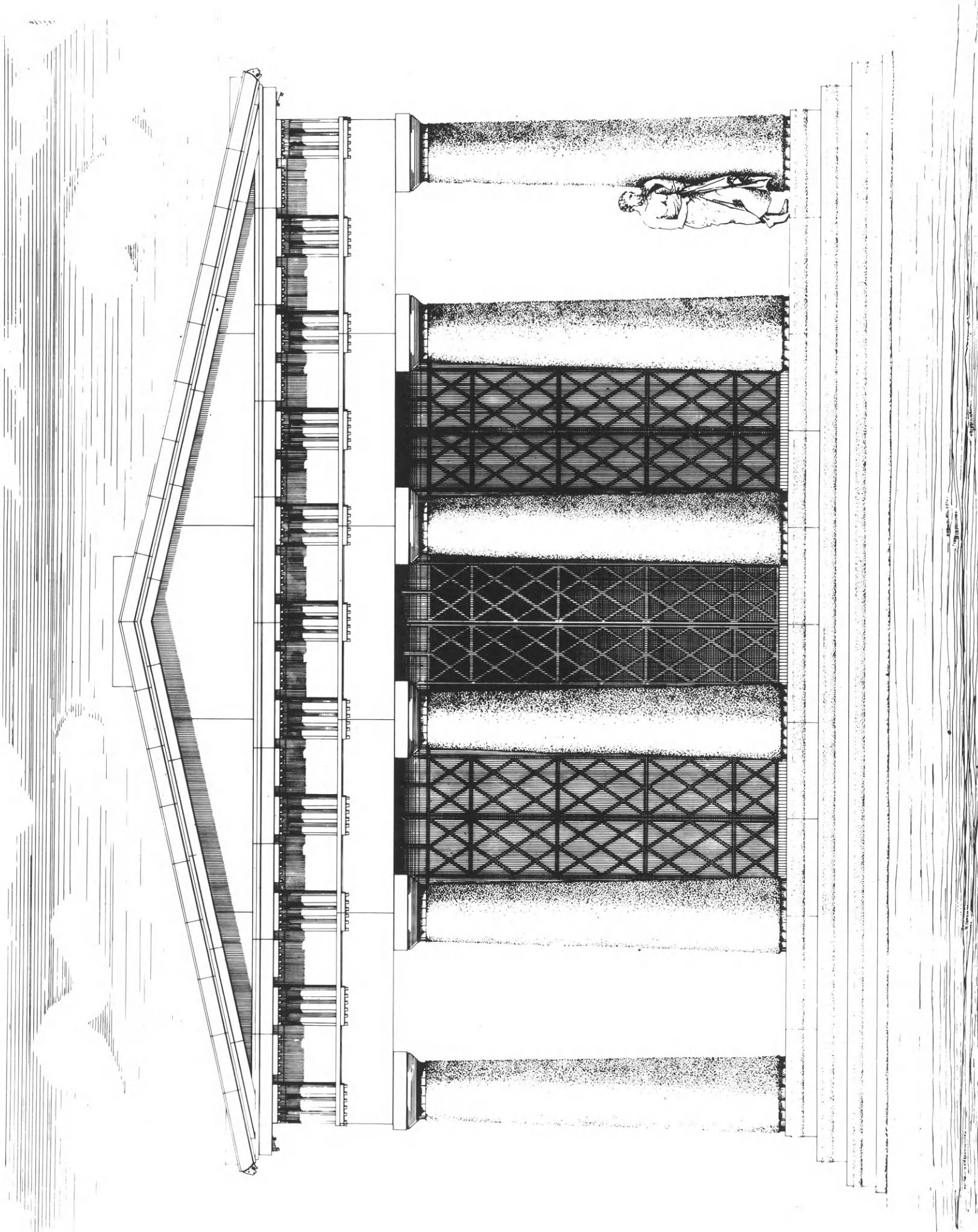
Λατύπη ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ δὲν ἔχει βρεθεῖ στὸ Ἱερό. Βρέθηκε ὅμως στὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους⁵⁵. Ἀπὸ τὴν ποσότητά της καὶ τὴ μορφὴ τῶν θραυσμάτων φαίνεται πῶς τὰ μέλη τοῦ ναοῦ εἶχαν τύχει τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς ἐπεξεργασίας τους στὸ λατομεῖο. Ἡ μεγάλη ποσότητα τῶν θραυσμάτων μαρμάρων ποὺ ἔχει ἔως τώρα συγκεντρωθεῖ, ὀφείλεται στὸν θρυμματισμὸ τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του ὡς τὰ χρόνια μας. Παράδειγμα τῆς συνέχισης τῆς καταστροφῆς εἶναι οἱ θρόνοι τοῦ μικροῦ ναοῦ, τοὺς δρούσους ὁ Gandy βρῆκε τὸ 1813 ἀκέραιους καὶ ὁ Φίλιος τὸ 1880 θρυμματισμένους, ἥ μέρη τοῦ μεγάλου

ναοῦ τῆς Νέμεσης στὸ Ραμνοῦντα», *ΑΔ* 31, 1976 (΄Αθῆναι 1980) 244-259, πίν. 51-57· B.X. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *AE* 1979, 10-12, παρένθ. πίν.· *ΠΑΕ* 1980, 71-77, πίν. 62-64, παρένθ. πίν. Γ· HANS GEORG BANKEL, «Zum Fussmass attischer Bauten des 5. Jahrhunderts v. Chr.», *AM* 98, 1983, 72. Ἄδημοσίευτη παραμένει ἡ μελέτη τῆς I.R. KELLY, *The Frieze of the Temple of Nemesis at Rhamnous* (Amer. School of Class. Studies, School Papers 1937-1938).

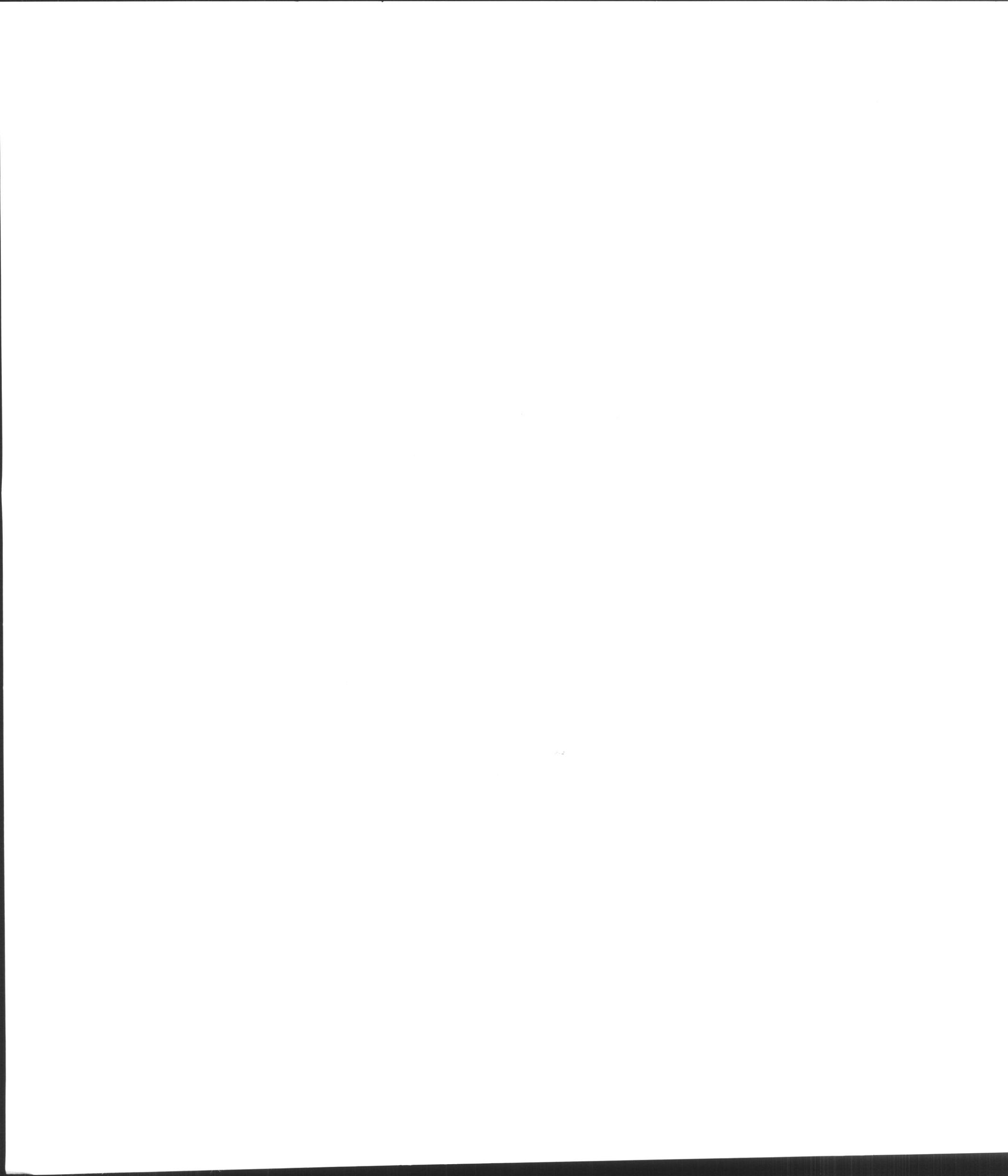
53. *Hesperia* 9, 1940, 47· *Architecture of Ancient Greece*, 148, 181-183, 339. Στὴ μελέτη του «Archaeology and Astronomy», *Proc. Amer. Phil. Soc.* 80, 1939, 164, 165, συνδέει τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ μὲ τὰ *Neméseia*, τὰ ὅποια γιορτάζονταν στὶς 5 Βοηδρομιδνοῖς καὶ τὴ χρονολογεῖ στὶς 30 Σεπτ. 436, κατὰ τὴν ἔορτὴ τῆς Θεᾶς.

54. M.M. MILES, *The Temple of Nemesis at Rhamnous* (1980) 23 καὶ 158-162.

55. Τὸ ὅτι βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ καὶ ὅχι στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἄνδηρο εἶχε ἥδη δλοκληρωθεῖ πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ.

Ο μεγάλος ναός του Ιερού τῆς Νεμέσεως (μετρήσεις Κ. Ήλιάκη, σχεδίαση Ι. Γαρμενίτη).

ναοῦ ποὺ περιγράφει καὶ ἀπεικονίζει ὁ Gandy, ἀλλὰ δὲν σώζονταν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη⁵⁶.

‘Ο μεγάλος ναὸς κατασκευάστηκε ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο⁵⁷, ἡ εὐθυντηρία ὅμως καὶ ἡ πρώτη βαθμίδα ἀπὸ γαλαζόγκριζο, ἐνῷ οἱ ἄλλες δύο βαθμίδες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ‘Αγίας Μαρίνας, ὥπως καὶ ὁ ὑπόλοιπος. Ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ἦταν οἱ σίμες, οἱ κεραμίδες καὶ τὸ γεῖσο τῆς ΒΔ γωνίας ποὺ ἀντικατέστησε ἀρχικὸ γεῖσο ἀπὸ μάρμαρο ‘Αγίας Μαρίνας, τὸ διοῖο εἶχε πάθει βλάβη πρὶν τοποθετηθεῖ.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως καὶ ἡ βάση του

Τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως⁵⁸ τοποθετήθηκε ταυτόχρονα μὲ τὴ βάση του. Ἐχει ἥδη ἀποδειχτεῖ πῶς τὴ βάση δὲν τὴν ἀποτελοῦσε πυρήνας ποὺ περιβαλλόταν μὲ δρθοστάτες, οἱ διοῖοι μποροῦσαν νὰ τοποθετηθοῦν στὴ θέση τους μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἀγάλματος στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ μαρμαρόπλινθοι ποὺ στέφονταν ἀπὸ ἐπίκρανο ἐλευσινίου λίθου, ἡ τοποθέτηση τῶν ὅποιων στὴν ὁριστικὴ τους θέση ἦταν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἀγάλματος⁵⁹.

Ο βωμὸς

Σύγχρονος μὲ τὸν μεγάλο ναὸ εἶναι ὁ βωμὸς ποὺ βρισκόταν ἀνατολικά του⁶⁰. Σώζεται μόνον ἡ πλακόστρωση ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ θεμέλιό του. Τὸ ἐπίπεδό της βρίσκεται κατὰ 0.56-0.60 μ. χαμηλότερα τῆς εὐθυντηρίας τοῦ ναοῦ, θὰ ὑπῆρχαν λοιπὸν τουλάχιστον ἔνας ἡ δύο δόμοι ἀκόμη, ἀθέατοι, κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη βαθμίδα τῆς προθύσεως. Γιὰ τὴ μορφὴ του δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο.

Η τράπεζα τοῦ ναοῦ

Μέσα στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα, ὑπῆρχε ἡ Ἱερὴ τράπεζα τοῦ ναοῦ, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν δύο τόρμους ποὺ σώζονται στὶς δύο πλάκες μέσα στὶς διοῖες

56. Ὁ GANDY, πίν. I, σχεδιάζει στὴ θέση τους 7 κατώτερους σπονδύλους τῆς νότιας πλευρᾶς, μεγάλο μέρος τῶν δρθοστατῶν τοῦ νότιου τοίχου τοῦ σηκοῦ, τοῦ τοίχου τοῦ διπισθοδόμου, τοὺς ἐσωτερικοὺς δρθοστάτες τοῦ νότιου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ προνάου, μέρος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ προνάου καὶ τὸν κατώτερο σπόνδυλο τοῦ ἡμίγλυφου βόρειου κίονα τοῦ προνάου ἐπίσης. Ὁ Στάης, ὥπως φαίνεται στὶς φωτογραφίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου Rhamnus 2, 3, 4, 6, βρῆκε μόνο 6 σπονδύλους τῆς νότιας πλευρᾶς, ἐλάχιστο μέρος τῶν δρθοστατῶν. Γιὰ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ναοῦ, τὴν κρηπίδα, δὲν μποροῦν νὰ γίνουν συγκρίσεις, γιατὶ ὁ Gandy φαίνεται ὅτι δὲν ἀποκάλυψε ὀλόκληρο τὸ μνημεῖο καὶ τὸ ὀλοκληρωμένο σχέδιο τῆς κάτοψης ὀφείλεται σὲ γραφικὴ ἀποκατάσταση.

57. Γιὰ τὶς ἰδιότητες τοῦ μαρμάρου αὐτοῦ βλ. I. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΑΚΗ, «Τὰ εἰς τὴν μαρμαρικὴν τέχνην χρήσιμα πετρώματα τῆς Ἑλλάδος», *Γεωλογικὰ Χρονικά τῶν Ἑλληνικῶν Χωρῶν* 18, 1967, 212.

58. Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (Ἀθῆνα 1971).

59. B. PÉTRACOS, «La base de la Némésis d’Agoracrite», *BCH* CV, 1981, 227-253. Ἡ M.M. MILES, 144 κέ., ὑποστηρίζει πάλι, μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, τὴν ἀπόδοση τοῦ γλυπτοῦ κυματίου τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως στὴ βάση τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τὸ ἀναπαριστᾶ μάλιστα στὸ οἰκεῖο σχέδιο (ἀρ. 15).

60. Περιγραφὴ τῶν λειψάνων τοῦ βωμοῦ, *ΠΑΕ* 1980, 70.

ήταν στερεωμένη⁶¹. Κατά μία ἄποψη ἡ τράπεζα ήταν χάλκινη, πιστεύω δμως ὅτι ήταν μαρμάρινη καὶ ὅτι σ' αὐτὴν ἀνήκουν πλῆθος θραύσματα πολυτελοῦς τράπεζας, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, τῆς ὁποίας ἡ μορφὴ ἀποκαθίσταται σχεδὸν ἐντελῶς.

Τὸ ίερὸ τῆς Νεμέσεως μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ

Μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ μεγάλου ναοῦ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ προγράμματος τῶν Ραμνουσίων ὃσον ἀφορᾶ τὸ ίερὸ τῆς Νεμέσεως. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο μνημεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύτηκαν ἢ περιγράφηκαν. Τὸ μόνο οἰκοδομικὸ λείψανο ποὺ παραλείφθηκε ὡς τώρα εἶναι ὁ μακρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ πλαισιώνει, δυτικά, τὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς νότιας ὁδοῦ ποὺ ήταν ἐπιχωσμένο μὲ ἀργοὺς λίθους⁶². Μέσα στὴν ἐπίχωση αὐτὴ βρέθηκε ἀνάγλυφο Ἡρακλῆ⁶³ ἀναπαυόμενου, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., πεσσόσχημο ἐνεπίγραφο βάθρο⁶⁴ καὶ βάση ἀναθηματικοῦ περιρραντηρίου⁶⁵. Ἡδη λοιπὸν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., καὶ ἵσως πρὶν ἀκόμη οἰκοδομηθεῖ ὁ μεγάλος ναός, τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ δρόμου εἶχε ὑποστεῖ κάποια διαμόρφωση καὶ ἐκεῖ στήνονταν ἀναθήματα.

Τοῦ ίεροῦ σώζονται δύο ὅροι. Ὁ πρῶτος⁶⁶ βρέθηκε ὡς ἐπίχωση τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ νότιου δρόμου, ὁ δεύτερος προέρχεται ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ ίεροῦ. Καὶ οἱ δύο χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ὁ δεύτερος ὅμως παρουσιάζει μία ἰδιοτυπία, ἔχει ἐπιγραφὴ σὲ δύο πλευρὲς ποὺ σχηματίζουν ὁρθὴ γωνία. Πιθανῶς λοιπὸν ήταν ἰδρυμένος σὲ ἀνάλογο (γωνιακὸ) σημεῖο τῆς ίερῆς ἴδιοκτησίας. Ἡ ὅμοια χρονολόγηση καὶ μορφὴ καὶ τῶν δύο καὶ ἡ ἔλλειψη ὄρων ἀπὸ παλαιότερες ἢ νεώτερες ἐποχὲς δηλώνουν, πιθανόν, ὅτι κατὰ τὸν 4ο αἰ. ὑπῆρξε ἀνάγκη ἔξασφάλισης τῶν ὁρίων τοῦ ίεροῦ ἀπὸ καταπατήσεις τῶν περιοίκων. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ τοῦ Ραμνοῦντος κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ τὴ συνακόλουθη αὔξηση τοῦ δήμου καὶ τὴν οἰκοδομικὴ ἐπέκτασή του. Πολὺ κοντὰ στὸ ίερό, στὰ ΝΔ, ὑπάρχουν ἐρείπια μεγάλου σπιτιοῦ. Ἀλλωστε ἡ ἔρευνα ἀποκαλύπτει καὶ στὰ ἀνατολικὰ τοῦ ίεροῦ θεμέλια κτισμάτων, ποὺ δείχνουν ὅτι περιβαλλόταν ἀπὸ ἴδιωτικὰ κτίσματα, κάτι φυσικό.

“Ἄν ἔξαιρέσουμε τὴν ἐπισκευὴ ποὺ διαπιστώνουμε στὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα⁶⁷

61. B. PÉTRACOS, «La base», ὥ.π. 248-251, fig. 15, 16.

62. Τὸν τοῖχο αὐτὸν περιγράφει σύντομα ἡ MILES, ὥ.π. 5, βασίζεται ὅμως γιὰ τὴ λανθασμένη περιγραφὴ τῆς τοιχοδομίας στὴ συμπλήρωσή του ποὺ ἔγινε γιὰ λόγους συντήρησης τὰ τελευταῖα χρόνια. Στὴν πραγματικότητα, τὸ σωζόμενο κατώτερο μέρος τοῦ μακροῦ αὐτοῦ ἀναλήμματος ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες, ὥχι ὀρθογώνιες, πέτρες, μὲ μικρὴ καὶ ὥχι κυριαρχοῦσα, ὀπτικῶς, χρήση βυσμάτων. Ἡ χρονολόγησή του μπορεῖ νὰ γίνει μόνον ἐπειτα ἀπὸ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ.

Τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ἀναλήμματος θλᾶται πρὸς Δυσμὰς καὶ ξανὰ πρὸς Βορρά. Τὸ μικρό, μήκους 1.65, Α-Δ σκέλος εἶναι σχεδὸν καταστραμμένο, τὸ Β-Ν σκέλος ὅμως, μήκους 8.33 μ., μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμό, σχετικὸ μὲ τὸ ἀνάλημμα τοῦ νότιου δρόμου (ἔχει ἀπόκλιση πρὸς Α), ἔχει διαφορετικὴ τοιχοδομία ἀπὸ τὸ μεγάλο σκέλος, δηλαδὴ γίνεται δεύτερη χρήση οἰκοδομικοῦ ὄλικοῦ καὶ βάθρον. Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ βραχὺ σκέλος τοῦ ἀναλήμματος ὑπάρχουν βάθρα ἀναθημάτων, πιθανὸν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

63. Ἔργον 1982, 35, πίν. 79.

64. ΠΑΕ 1976, 33· ΑΕ 1979, 70, εἰκ. 38.

65. Ἔργον 1982, 35. ΠΑΕ 1982, 128-129, πίν. 87a.

66. ΠΑΕ 1979, 1, πίν. 2a.

67. Τὸ τελευταῖο, νότιο, τμῆμα τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἰσοδομικοῦ ἀναλήμματος ἔχει ὑποστεῖ στὴν ἀρ-

καὶ τὴν πιθανὴν ἐπισκευὴν τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ μεγάλου ναοῦ κατὰ τὴν ρωμαιοκρατία⁶⁸, δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νάδείχνει κάποια οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸ ίερὸ μετὰ τὸν 5ο αἰ. Οἱ ἐπιγραφὲς καὶ κάποια γλυπτὰ εἶναι τὰ μόνα τεκμήρια συνέχισης τῆς λατρείας στὸ ίερό⁶⁹. Τὸ ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδου *IG I²* 828 καὶ τὸ πιθανῶς σύγχρονό του *IG I²* 828a θεωροῦνται πὼς ἀκολούθησαν τὴν κατασκευὴν τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ὡς τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου αἰ. δὲν μαρτυρεῖται δραστηριότητα ἐκτὸς τῶν μισθώσεων *IG II²* 2493+2494 καὶ τῆς ἀνάθεσης *IG II²* 4897. Ἀπὸ τὸ 333/2 παρατηρεῖται ἔντονη κοινωνικὴ ζωὴ μὲ τὴν παρουσία τῶν ἐφῆβων στὸ φρούριο καὶ τὴν διεξαγωγὴν ἀγῶνων μεταξὺ τῶν φυλῶν ποὺ ἀντιπροσώπευαν, τῶν ὅποιων θεωροῦμε ώς πρῶτο τεκμήριο τῆς δραστηριότητας τὸ ἀνάγλυφο τῶν λαμπαδηφόρων ποὺ βρίσκεται στὸ Λονδίνο⁷⁰. Τοῦτο ἀκολουθεῖ σειρὰ ἀναθημάτων ποὺ χρονολογοῦνται στὰ μετὰ τὸ 333 π.Χ. χρόνια. Πρῶτο, ἀκριβῶς χρονολογούμενο, ἀνάθημα εἶναι ὁ Ἐρμῆς ποὺ ἀφιέρωσαν οἱ ἐφῆβοι τῆς Ἐρεχθίδος ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχοντος⁷¹. Ἀκολουθεῖ, ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ φρουρίου ὅμως, ἡ ἀνάθεση *IG II²* 4594a ποὺ ἀναγράφει τιμὲς ποὺ ἔγιναν στὰ ἔτη 333/330 καὶ ἡ *IG II²* 1181 ἡ ὁποία, συμπληρωμένη μὲ νέα κομμάτια⁷², ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνάθεσης ἐφῆβων τῆς Αἰγαίδος, ἐπὶ Ἀριστοφάνους ἄρχοντος, τὸ 331/0 π.Χ. Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν ἀνήκουν ἀκόμη τρία βάθρα μὲ λείψανα καταλόγου ἐφῆβων τῆς Λεοντίδος⁷³, ἐνα τῆς Πανδιονίδος⁷⁴ καὶ ἕνα τῆς Ἀκαμαντίδος⁷⁵.

“Ολα αὐτὰ τὰ βάθρα ἀπὸ τὸ ίερὸ τῆς Νεμέσεως συμπληρώνονταν μὲ τὸ ἀνάθημα ποὺ ἦταν τετράγωνος ἢ ντυμένος Ἐρμῆς. Ἀπὸ τὸ ίερὸ προέρχονται τέσσερις Ἐρμαῖ, ὁ ντυμένος⁷⁶ Ἐθν. Μουσ. 313 ποὺ ἀνήκει στὸ στρογγυλὸ βάθρο *IG II²* 3105 καὶ οἱ ἐπίσης ντυμένοι Ἐθν. Μουσ. 314, 315, 316. Ὁ Ἐρμῆς 315 ἀρμόζει στὸ βάθρο ἀρ. 452 τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπως διαπίστωσα.

χαιότητα δύο ἐπισκευές. Ἡ μία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς μεγάλες λιθόπλινθους μὲ λοξούς ἀρμούς (τοῦ ἀρχικοῦ τοίχου οἱ ἀρμοὶ εἶναι κάθετοι) καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὴν χρήση σὲ μικρὸ τμῆμα μικρῶν καὶ μεγάλων λίθων, τοποθετημένων ἀτεχνα καὶ πρόχειρα. Καὶ τῶν δύο ἐπισκευῶν δὲν εἶναι δυνατόν, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, νὰ δριστεῖ ὁ χρόνος ποὺ ἔγιναν.

68. W.B. DINSMOOR, *Hesperia* 30, 1961, 186-199. M. M. MILES, *The Temple of Nemesis at Rhamnous*, 163-170.

69. Ἀπὸ τὴν φιλολογικὴν παράδοσην ἔχουμε μία μαρτυρία γιὰ τὴν γιορτὴν τῆς Θεᾶς (*ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, Πρὸς Σπουδίαν* 11: τὸ δὲ τελευταῖον εἰσενεγκούσης τῆς ἐμῆς γυναικὸς εἰς τὰ Νεμέσια τῷ πατρὶ μνᾶν ἀργυρίουν καὶ προαναλωσάσης, οὐδὲ ταύτης ἀξιοῦ συμβαλέσθαι τὸ μέρος. Ἡ ἔορτὴ τῆς Θεᾶς μνημονεύεται σὲ ψήφισμα τοῦ 236/35 π.Χ. (POUILLOUX, ἀρ. 15). Γιὰ τὴν μορφὴν τῆς γιορτῆς ὑπάρχει σύντομη μνεία, ΒΕΚΚΕΡ, *Anecd. Gr. I*, 382, 32: *Νεμέσεια πανήγυρίς τις ἐπὶ τοῖς νεκροῖς ἀγομένη, ἐπεὶ ἡ Νεμέσις ἐπὶ τῶν ἀποθανόντων τέτακται.*

70. Βλ. *ΠΑΕ* 1976, 52, ἀρ. 13· *ΠΑΕ* 1982, 162.

71. *IG II²* 3105. Ἡ ἐπιγραφὴ συμπληρώθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος *AE* 1979, 68-69, ἀρ. 21.

72. Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς τῆς πρόσθιας πλευρᾶς τοῦ βάθρου εἶναι τοῦτοι: *Oἱ ἐφῆβοι οἱ τῆς Αἰγαίδ[ο]ις οἱ ἐπὶ Ἀριστοφάνους ἄρχοντος καὶ ὁ σωφρονιστὴ[ς] τούτων Θαρρίας Θαρριάδον.*

73. Πρόκειται γιὰ τὰ βάθρα Ἐρμῶν πιθανότατα, ἀρ. κατ. Ραμνοῦντος 208, 452, 515, τῶν ὅποιων οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι ἔξαιρετικὰ δυσανάγνωστες.

74. POUILLOUX, *La forteresse*, ἀρ. 2.

75. W.E. MCLEOD, *Hesperia* 28, 1959, 121-126. Ὁ W. REINMUTH, *The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century B.C.*, 58, ἀρ. 14.

76. *ΠΑΕ* 1976, 51, ἀρ. 6· γυναίκα θεωρεῖ τὸν Ἐρμῆ αὐτὸν ἡ ANNE JACQUEMIN, *BCH* 108, 1984, 453.

Στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὑπάρχουν ἀκόμη δύο κεφάλια νέων, τὰ ἀρ. 317 καὶ 318. Τὸ πρῶτο ἄρμόζει ἐντελῶς στὸν τετράγωνο Ἐρμῆ τοῦ Ραμνοῦντος ἀρ. 164. Ὅπαρχουν ἀκόμη στὸ ἵερὸ λείψανα ἀπὸ ἀρκετὲς ἔρμαικὲς στῆλες, ποὺ δείχνουν τὴν ζωηρὴ συμμετοχὴν τῶν ἐφήβων στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. στὶς ἀθλητικὲς ἐκδηλώσεις.

Οἱ δύο θρόνοι ποὺ βρέθηκαν στὸν πρόδομο τοῦ μικροῦ ναοῦ⁷⁷, τὸ ὑπερφυσικὸ ἄγαλμα τῆς λεγομένης Θέμιδος⁷⁸, οἱ ἀναθέσεις τοῦ Κηφισοδώρου⁷⁹ καὶ τῆς Λεωνίκης⁸⁰, κλείνουν τὸν 4ο αἰώνα κατὰ τὸν δόπον οἱ Ραμνούσιοι ἐστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον τους, σύμφωνα μὲ τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς, σὲ προσωπικὲς ἐπιδείξεις. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια σὲ δρισμένες οἰκογένειες τοῦ δήμου, ποὺ ἔχει ἀμεση σχέση μὲ τὴν παρουσία τῶν ἐφήβων, τὴν ἀνάπτυξην τοῦ φρουρίου καὶ τὴν συγκέντρωσην τῶν σ' αὐτό, γίνεται φανερὴ στὰ ταφικὰ μνημεῖα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν Τρικόρυθο στὸ φρούριο. Ἐνῷ τὸν 5ο αἰ. προβάλλεται ὁ δῆμος ὡς σύνολο μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἵερου, τώρα τὰ πολυδάπανα ταφικὰ μνημεῖα βγάζουν ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία τοὺς πλούσιους γαιοκτήμονες, οἱ δόποι, ἐκτὸς πιθανὸν ἀπὸ ἐλάχιστες ἔξαιρέσεις, δὲν προσφέρουν καθόλου στὴν αὔξηση τῶν ἵερῶν⁸¹.

Πληροφορίες γιὰ κατασκευὲς στὸ ἵερὸ τῆς Νεμέσεως δίνει ἡ γνωστὴ ἐπιγραφὴ ποὺ δημοσίευσα πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, ἡ σχετικὴ μὲ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη⁸². Εἶναι τὸ πρῶτο κείμενο ποὺ ἀναφέρει δρισμένα κτίρια ποὺ κατασκευάστηκαν κατὰ τὴν στρατηγία του, ἐπὶ Πειθιδήμου ἄρχοντος, τὸ 265/4 π.Χ. Κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Ἐπιχάρης, μὲ δικά του ἔξοδα, κατασκεύασε στοὰν γιὰ τὴν διαμονὴν στὸ ἵερὸ τῆς Νεμέσεως τῶν στρατιωτῶν του, φυλακτήρια διττά, καὶ στρατήγιον, πιθανῶς μέσα στὸ ἵερό, ὅπως ἐπίσης καὶ στέγας γιὰ τοὺς στρατιώτες τοῦ Αἴγυπτου ναυάρχου Πατρόκλου. Κανένα ἀπὸ τὰ κτίρια ποὺ κατασκεύασε ὁ Ἐπιχάρης δὲν ἔχει ταυτιστεῖ, κυρίως γιατὶ ἦταν εὐτελεῖς κατασκευὲς ποὺ δὲν ἄφησαν ὑπολείμματα. Τὰ φυλακτήρια πιθανὸν νὰ βρίσκονταν

77. *IG II² 4638.*

78. Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀρ. 231: ΣΤΑΗΣ, *AE* 1891, 48, πίν. 4· M. BIEBER, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, 65, fig. 516· Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, *Συλλογὴ Γλυπτῶν*, 164, πίν. 36· JIRI FREL, «Le sculpteur des Danseuses», *The J. Paul Getty Museum Journal* 6-7, 1978-1979, 75-82. Γιὰ τὴν ἔρμην τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βάθρου *IG II² 3109* βλ. WILHELM, *Jahreshefte Wien* 32, 1940, 200-214· POUILLOUX, ἀρ. 39. "Οτι πιθανῶς πρότυπο τῆς λεγομένης Θέμιδος ἦταν τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν S 2370 θεωρεῖ ἡ O. PALAGIA, *Hesperia* 51, 1982, 105 κέ.

79. *IG II² 4923* (POUILLOUX, ἀρ. 43). Ἡ δρθὴ γραφὴ τοῦ δνόματος εἶναι *Κηφισόδωρος*, ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, *AE* 1961, Χρον., 13 ἀρ. 32.

80. *IG II² 3839*· POUILLOUX, ἀρ. 42.

81. Γιὰ τὴν ταφικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Ραμνοῦντος βλ. τὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις μου *ΠΑΕ* 1975-1979, *AE* 1979, 1-45. Τὶς τελευταῖες ἀπόψεις γιὰ τοὺς ταφικοὺς περιβόλους τῆς Ἀττικῆς καὶ τοῦ Ραμνοῦντος κατὰ τὸν 4ο αἰ. βλ. *JHS* 100, 1980, 96-126 καὶ *BSA* 77, 1982, 125-176. Συμπεράσματα γιὰ τὴν οἰκονομικὴν κατάσταση τῶν Ραμνουσίων εἶναι δυνατὸν νὰ ἔξαχθοῦν καὶ ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς συμμετοχῆς τους στὶς λειτουργίες. Βλ. σχετικὰ J.K. DAVIES, *Athenian Propertied Families*, 37 ἀρ. 1100, 140 ἀρ. 3658, 223 ἀρ. 6976, 317 ἀρ. 8588, 412 ἀρ. 11050.

82. B. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *ΑΔ* 22, 1967, 38-52, πίν. 39-40 (πρβ. *Bull. épigr.* 1968, 247)· VANDERPOOL, *ΑΔ* 23, 1968, 295· *Bull. épigr.* 1969, 220· J. HEINEN, *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3 Jahr. v. Chr. (Historia, Einzelsch. 20)* 152 κέ. *Bull. épigr.* 1973, 66· Y. GARLAN, *BCH* 98, 1974, 112-116· *Bull. épigr.* 1974, 232· B. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *AE* 1979, 15.

έξω άπό τὸ ἱερό, σὲ χῶρο ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ, γιὰ τὸ στρατηγεῖο ἔχω ἥδη διατυπώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανὸν εἶναι τὸ ἀνατολικὰ τοῦ ἱεροῦ κτίριο ποὺ ἐρεύνησα⁸³ τὸ 1978. Οἱ στέγες γιὰ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Πατρόκλου ἦταν πρόχειρες καλύβες ἀπὸ κλαδιά, ποὺ καταστράφηκαν δλοκληρωτικά.

Στὸν ἀνατολικὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἕως τὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδώρου, χαμηλὸ καὶ ἐπίπεδο λόφῳ ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξη θεμελιώσεων σὲ μεγάλῃ ἔκτασῃ, ὅπου δὲν παρατηρεῖται χρήση ἐργασμένων λίθων ἢ μαρμάρων⁸⁴. Στὴν περιοχὴ τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ βρίσκεται καὶ τὸ κτίριο ποὺ ὑποθετικὰ χαρακτήρισα ὡς στρατηγεῖο, δὲν ὑπάρχει ὅμως καμία ἔνδειξη ἢ μαρτυρία ποὺ νὰ τὸ ἀποδεικνύει.

Ο Χρεμωνίδειος πόλεμος καὶ ἡ κατάληψη τοῦ Ραμνούντος ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀντιγόνου ἀποτελεῖ ἔνα ἐπεισόδιο χωρὶς ἵχνη στὴν ἴστορία τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐπιγραφές, μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὸ ἱερὸ λειτουργεῖ κανονικά. Σὲ κάποιο ψήφισμα⁸⁵ τοῦ 239-230 π.Χ. ἀναφέρεται ὅτι ἀνατέθηκαν ὅπλα εἰς τὸ *Nemesis*, καὶ στὴν ἴδια ἐποχὴ γίνεται ἡ ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἱέρειας Ἀριστονόης⁸⁶ καὶ ἰδρύονται στῆλες μὲ τιμητικὰ ψηφίσματα. Ἡ Θέμις ἔξακολονθεῖ νὰ δέχεται τὶς τιμές τῆς λατρείας παράλληλα μὲ τὴν Νέμεση. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀριστονόης καὶ ἀπὸ τὸ ψήφισμα τοῦ 236-235 π.Χ. γιὰ τὸν διοικητὴ τοῦ φρουρίου Δικαίαρχο Ἀπολλωνίου Θριάσιο⁸⁷, ὁ ὄποιος ἔδωκεν δὲ καὶ Ἱέρεῖα εἰς τὴν θυσίαν τῶν Νεμεσίων καὶ πρόσφερε ἐξ ἴδιων γιὰ τὶς θυσίες ὅπως ἔχει καλῶς τὰ πρὸς / [τ]ὰς θεὰς Ραμνουσίοις. Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, τὸ 225/4 π.Χ., ὁ τριήραρχος Μένανδρος Τεισάνδρου Εἰτεαῖος⁸⁸ παραγενόμενος εἰς Ραμνούντα / ἔθυσεν τεῖ Νεμέσει χωρὶς νὰ μνημονεύεται ἡ Θέμις.

Τελευταῖα διατυπώθηκε ἡ εὔλογη ὑπόθεση ἀπὸ τὸν H. Thompson⁸⁹ γιὰ πιθανὴ ἐπιδρομὴ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Φιλίππου Ε' στὸν Ραμνούντα, ἡ ὄποια ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ καὶ ἀν ἀκόμη ἔγινε. Εἶναι τόσο μεγάλῃ ἡ σκόπιμη καὶ συστηματικὴ καταστροφὴ ποὺ ἔγινε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, ὥστε ἀν ὁι στρατιῶτες τοῦ Φιλίππου εἶχαν προξενήσει κάποιες βλάβες στὸν ναό, καλύπτονται ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔγιναν μετὰ τὴν φθορὰ καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκατὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 101/100 π.Χ., ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας [-δ]ωρος Ξανθίου Θη[μακ]εὺς ἀφιερώνει⁹⁰ τὸ ἄγνωστο ἀνάθημά του στὸν Δία Σωτῆρα, τὴν Ἀθηνᾶ Σώτηρα, στὴν Θέμιδα καὶ τὴν Νέμεση.

83. *ΠΑΕ* 1979, 4. *ΑΕ* 1979, 12-16.

84. Παρὰ τὴ σποραδικὴ παρουσία μικρῶν λεπίδων ὁψιανοῦ, τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ συγκρότημα φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὰ κλασικὰ ἡ Ἑλληνιστικὰ χρόνια.

85. *IG II²* 1310·POUILLOUX, ἀρ. 16.

86. *IG II²* 3462·WILHELM, ὁ.π. POUILLOUX, ἀρ. 44.

87. POUILLOUX, ἀρ. 15.

88. POUILLOUX, ἀρ. 17.

89. «Athens Faces Adversity», *Hesperia* 50, 1981, 352-354· M. M. MILES, *The Temple of Nemesis at Rhamnous*, 163. Νύξη γιὰ πιθανὲς καταστροφὲς τοῦ Ραμνούντος ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ε' ἔκαμε ὁ POUILLOUX, *La forteresse*, 104.

90. *IG II²* 2869·POUILLOUX, ἀρ. 23. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση *ΑΕ* 1979, 60, εἰκ. 26.

Σοβαρές ἐπιπτώσεις γιὰ τὸ κύρος καὶ τὴ συντήρηση τοῦ ἰεροῦ εἶχε δύο δεκαετίες ἀργότερα ἡ λατρεία στὸν Ραμνούντα ἀνατολικὸν θρησκειῶν. Ἐνα ἀθηναϊκὸ ψήφισμα τοῦ 83/2 π.Χ. ἐπιτρέπει τὴ λατρεία τῆς Ἀγδίστεως στὸν Ραμνούντα⁹¹. Ἡ ἔκδοση τοῦ ψηφίσματος ἔγινε ἔπειτα ἀπὸ ἐνέργειες καὶ παραστάσεις ἀνώτερου λειτουργοῦ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς, τοῦ Ζήνωνος Ζήνωνος Ἀντιοχέως, μετὰ ἀπὸ σφοδρὲς ἀντιδράσεις τῶν ντόπιων στὸ ἔργο του: τὰ δὲ νῦν ἐπιβαρούμενος ὑπὸ τινων εἰργεσθαι παρὰ τὸ καθῆκον. Ἡ βουλὴ ἐπέτρεψε στὸν Ζήνωνα [λιτουργοῦ] γεῖν τοῖς θεοῖς τ[οῖς] ἐν Ῥαμνοῦντ [ι καθάπερ ἀ] / πὸ τῆς ἀρχῆς ὑπὸ [μηδ] ενὸς κωλὺ [ομένωι].

Ἐκτὸς τῆς Ἀγδίστεως θὰ λατρεύονταν καὶ ἄλλοι ἀνατολικοὶ θεοὶ στὸ ἰερό της. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ λειτουργοὶ της εἶναι ξένοι, Ἀντιοχεύς, Καρύστιος, Μίλησία, κανεὶς Ραμνούσιος. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς νέας λατρείας προερχόταν ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ ἰεροῦ τῆς Νεμέσεως, τοῦ μόνου ἀξιόλογου ἰεροῦ τοῦ δήμου.

Ἐπιγραφὴ⁹² χαραγμένη στὸ κεντρικὸ ἀνατολικὸ ἐπιστύλιο τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., μᾶς πληροφορεῖ πῶς ὁ ναὸς ἀφιερώθηκε στὴ νεκρὴ καὶ θεοποιημένη σύζυγο τοῦ Αὐγούστου Λιβία. Δὲν γνωρίζουμε τὸν λόγο τῆς ἀνέξοδης αὐτῆς τιμῆς, τῆς προσεπιγραφῆς, πρὸς τὴν αὐτοκράτειρα. Συνδέεται ὅμως ἀμεσα μὲ τὴν ἀφιέρωση βωμοῦ στὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιο (41-54 μ.Χ.), τοῦ δποίου τὰ συντρίμμια ἀπόκτησαν μορφὴ τὰ τελευταῖα χρόνια⁹³. Μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ συνδέεται κατὰ τὸν Dinsmoor⁹⁴ ἡ ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Πραγματικά, τὰ λείψανα τοῦ μεγάλου ναοῦ δείχνουν ὅτι πολλὰ μέλη τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ, ἡ ζωφόρος τῶν τριγλύφων, τὰ δριζόντια καὶ τὰ καταέτια γεῖσα, ἀνήκουν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς σὲ μεταγενέστερη ἐποχή, στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες.

Ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς καὶ ἀναθήματα μαρτυροῦν πάλι τὴ λειτουργία τοῦ ἰεροῦ κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Ἐπιγραφὴ χαραγμένη στὴν ὄψη τοῦ βάθρου τοῦ μαρμάρινου ἀγάλματος τῆς Ἀφινίας Σεκούνδας⁹⁵ ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀνάθεση ἔγινε ἀρετῆς ἐν [εκα καὶ] / τῆς εἰ[ς τ] ἥν Θεὸν [ε]β[εί]ας, ἔχουμε δηλαδὴ μνεία μόνο τῆς μιᾶς θεότητας τοῦ ἰεροῦ. Πολὺ κοντὰ χρονικὰ βρίσκεται ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ μνημονεύει τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ⁹⁶ (117-138 μ.Χ.) καὶ ἵσως προέρχεται ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματός του ποὺ κομμάτια του, ποὺ βρῆκε ὁ Στάης τὸ 1890, αὐξήθηκαν τελευταῖα. Τὸ ἄγαλμα⁹⁷, πιθανῶς ἀνάθημα τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, ἀφιερώθηκε μετὰ τὸ 129 μ.Χ.

Λατρεία τῆς Νεμέσεως τὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα, μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγρα-

91. POUILLOUX, ἀρ. 24· βλ. ἐπίσης P. ROESCH, *Études bœotiques*, 150-151.

92. ORLANDOS, *BCH* 48, 1924, 310· BRONEER, *AJA* 36, 1932, 397· *IG II²* 3242· POUILLOUX, ἀρ. 46· DINSMOOR, *Hesperia* 30, 1961, 186-194 καὶ 204 σημ. 65.

93. *ΠΑΕ* 1979, 23, εἰκ. 10. Ὁτι ἀντὶ βάθρου ἀγάλματος ἐπρόκειτο γιὰ βωμὸ βλ. *Ergon* 1982, 34 καὶ *ΠΑΕ* 1982, 158-159, εἰκ. 9.

94. *Hesperia* 30, 1961, 194 καὶ 199.

95. *IG II²* 4059. Ἐπανέκδοση βελτιωμένη καὶ ἀναπαράσταση τοῦ βάθρου, *AE* 1979, 62-63.

96. *AE* 1979, 71, ἀρ. 25.

97. *ΠΑΕ* 1976, 54, ἀρ. 19.

φὴ⁹⁸ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου *IG II²* 5070. Ἀλλη ἐπιγραφὴ τοῦ θεάτρου, ἐλλιπής ὅμως, ἡ *IG II²* 5143, μαρτυρεῖ λατρεία τοῦ δήμου: [ἱερείας Νεμέσεως] ἐν Ραμνοῦντι εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρωθεῖ. Θεωρῶ ἀπίθανη τὴ συμπλήρωση [ἱερέως Διονύσου].

Ἡ περιγραφὴ ἀπὸ τὸν Παυσανίᾳ τῶν ὁσῶν εἶδε στὸν Ραμνοῦντα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του, γύρω στὸ 150 μ.Χ., ἐνῶ ἀποτελεῖ τὴ μόνη στὴν οὖσία, πολύτιμη, πηγὴ γιὰ τὴν ταύτιση καὶ τὴν ἔρμηνεία σπουδαίων μνημείων, ὅπως τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς καὶ τῆς βάσης του, δὲν μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸν μικρὸν ναό, τὰ ἀναλήμματα ἢ τὰ ἀναθήματα. Ἡ περιγραφὴ του δὲν ποικίλλεται μὲν λεπτομέρειες ποὺ εἶναι φυσικὸν νὰ συγκρατεῖ καὶ νὰ παραθέτει ὁ αὐτόπτης, ἀπαραίτητες γιὰ νὰ δοθεῖ μία ἐλάχιστη εἰκόνα τοῦ τόπου. Ὁ Wilamowitz ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Παυσανίᾳ στὸν Ραμνοῦντα⁹⁹. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ περιηγητῆ ὁ Ἡρώδης ἀφιέρωσε στὸ ἱερὸν προτομὲς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου¹⁰⁰ (161-180 μ.Χ.), τοῦ Λουκίου Βέρου¹⁰¹ (161-169 μ.Χ.), τοῦ Πολυδευκίωνος¹⁰², καὶ ἄλλη ἀκέφαλη¹⁰³. Μετὰ τὸ 173-174 μ.Χ. ἀφιέρωσε τῇ *Nemesis* ἄγαλμα τοῦ Πολυδευκίωνος¹⁰⁴. Στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου ἀναφέρεται ρητὰ καὶ μόνον ἡ Νέμεσις. Ἡ Θέμις ἥδη ἀπό χρόνια ἔχει παύσει νὰ μνημονεύεται.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδη, καὶ πιθανότατα στὸν Ἡρώδη τὸν ἴδιο, μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἐπίσκεψη τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαιοκρατίας. Εἶναι ἡ μόνη περίοδος, τὸ διάστημα τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἡρώδη, ποὺ τὸ ἱερὸν παρουσιάζεται νὰ ἔχει ζωή, μετὰ τὰ χρόνια τοῦ Κλαυδίου. Βάθρα, ἀγάλματα, προτομὲς ξανακοσμοῦν τὸ ἱερό, φυσικὸν εἶναι νὰ θέλησε ὁ μεγαλόδωρος σοφιστὴς νὰ ἐπισκευάσει τὸν ναὸν μὲ τὸν ὅποιο τὸν συνέδεαν εὐχάριστες ἀναμνήσεις.

Ἡ τελευταία ἐπιγραφὴ¹⁰⁵ ἀπὸ τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως χαράχτηκε στὸν τρίτο κατώτερο σπόνδυλο (ἀπὸ ἀνατολικὰ) τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (3ο αἰ. μ.Χ.), ἐνῶ ὁ ναὸς βρισκόταν σὲ λειτουργία. Σύγχρονή της εἶναι ἡ τελευταία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ μικρὸν ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, κοντὰ στὸ φρούριο¹⁰⁶.

Γιὰ τὸ τέλος τοῦ ἱεροῦ ὑποθέσεις μποροῦμε μόνο νὰ κάνουμε. Ἡ οἰκονομικὴ φθορὰ τοῦ Ραμνοῦντος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς ἐπόμενους, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη οἰκοδομικῆς δραστηριότητας καὶ ἐπιγραφῶν, θὰ προκαλέσει τὴ βαθμιαία ἐγκατάλειψη τοῦ τόπου ἀπὸ τοὺς κατοίκους του. Μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ παλαιὸν κύρος τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς θεᾶς γίνεται δύσμενὴς στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του. Ὁ τάφος μέσα στὸν μικρὸν ναό, ὁ ὅποιος ἀπὸ

98. M. MAASS, *Die Prohedrie des Dionysostheaters in Athen*, 134, πίν. XIX.

99. «Antigonos von Karystos», *Phil. Unters.* 4, 1881, 12-14.

100. *PAE* 1976, 54, ἀρ. 22.

101. *O.p.* 54, ἀρ. 21.

102. Πρόκειται γιὰ ἀδημοσίευτα κομμάτια προτομῆς ἀρ. ἀποθ. Ραμνοῦντος 103.

103. Τὰ κομμάτια προτομῆς ἀγνωστῆς προέλευσης τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 5699 κόλλησαν μὲ τὸ ἀρ. 582 τοῦ Ραμνοῦντος. Πιστεύω διτὶ ἡ προτομὴ αὐτὴ κατασκεύαστηκε ἀπὸ τὸν τεχνίτη τῶν προτομῶν τοῦ Λουκίου Βέρου, τοῦ Μ. Αὐρηλίου καὶ τοῦ Πολυδευκίωνος, ὅπως ἐπίσης καὶ διτὶ σὲ οἰκτρὴ κατάσταση σωζόμενη προτομὴ ἀποθ. Ραμν. ἀρ. 599.

104. *IG II²* 3969. POUILLOUX, ἀρ. 50. Καὶ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ μορφὴ τοῦ βάθρου βελτιώθηκαν τὰ τελευταία χρόνια μὲ τὴν εὑρεση νέων κομματῶν, γιὰ τὰ ὅποια βλ. *PAE* 1983.

105. *IG II²* 4003. POUILLOUX, ἀρ. 45.

106. *PAE* 1981, 126.

τὰ νομίσματα ποὺ περιεῖχε¹⁰⁷ χρονολογεῖται στὰ εὐθὺς μετά τὸ 323 μ.Χ. χρόνια, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Ἱερὸ μέσα στὸ δποῖο γίνονταν πλέον ταφές, δὲν ἀνῆκε στὴν ἔθνικὴ θρησκεία, ἔχει λοιπὸν πάψει νὰ λειτουργεῖ. Οὔτε οἰκισμός, οὔτε νεκροταφεῖο τῶν ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἔχει βρεθεῖ ὡς τώρα στὴν περιοχή. Ἡ ἐρήμωση τοῦ τόπου καὶ τὰ μέτρα δίωξης τῆς ἔθνικῆς θρησκείας ἀκολουθήθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν καὶ διαρπαγή, ἀπὸ μέρους τῶν χριστιανῶν, ὅσων εἶχαν ἀπομείνει στὸ Ἱερό, ἰδιαίτερα τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς βάσης του¹⁰⁸. Ἡ καταστροφὴ τους εἶναι σκόπιμη, ὑπάρχουν τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῆς βαριᾶς καὶ στὸ ἄγαλμα καὶ στὴ βάση. Τὰ ἴδια σημάδια διακρίνουμε καὶ στὰ μέλη τοῦ ναοῦ ὁ δποῖος, ὅμως, χρησίμευσε καὶ ὡς οἰκοδομικὸν ὄλικό. Ἔως τώρα δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ποὺ μεταφέρθηκαν τὰ ἐπιστύλια καὶ τὰ κομμάτια τῆς ζωφόρου ποὺ λείπουν, οἱ λιθόπλινθοι τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, τὰ μέλη τῆς κρηπίδας, τὰ κιονόκρανα. Οἱ χιλιάδες τὰ θραύσματα ἀπὸ μέλη τοῦ ναοῦ ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀποτελοῦν σημαντικὸν μέρος τοῦ μνημείου, χωρὶς ἀμφιβολία ὅμως πολλὰ μέλη καὶ ἐπιγραφὲς φυγαδεύτηκαν ἥδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ¹⁰⁹ καὶ ἡ φυγάδευση καὶ ἡ καταστροφὴ συνεχίστηκε, ὡς τὰ χρόνια μας, ὡς τὸ 1960¹¹⁰.

Μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων δέκα χρόνων (1975-1984) ἡ εἰκόνα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἔγινε σαφέστερη καὶ πολλὲς πλάνες ἐπανορθώθηκαν. Ἀποδείχτηκε ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Ἱεροῦ ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ ὅτι ὁ τόπος συχναζόταν, τουλάχιστον, στὶς ἐπόμενες περιόδους. Ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λατρείας στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ὑπάρχουν μόνον ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ δου αἱ. Στὸ πρῶτο μισό του χρονολογεῖται ὁ πρῶτος ναὸς τῆς θεότητας ποὺ λατρεύοταν ἐκεῖ. Τὸν ναὸν αὐτὸν, διαδέχεται στὶς τελευταῖς δεκαετίες τοῦ αἰώνα ἄλλος, πώρινος, ὁ δποῖος πιθανῶς καταστρέφεται ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν εἰσβολέων κατασκευάζεται νοτίως τοῦ ἐρειπωμένου πώρινου ναοῦ, νέος λίθινος πολυγωνικός. Παραλλήλως ἀρχίζει, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἱ., ἡ ἐξόρυξη τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης τοῦ Ἱεροῦ, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ κρυπτοῦ ὁχετοῦ καὶ τῶν μεγάλων ίσοδομικῶν ἀναλημμάτων μὲ τὰ ὁποῖα δημιουργήθηκε τὸ ἄνδηρο τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως σώζεται σήμερα.

Μετὰ τὰ ἀναλημμάτα κατασκευάστηκε ὁ μεγάλος μαρμάρινος ναὸς καὶ ὁ βωμὸς τοῦ Ἱεροῦ, οἱ δποῖοι, ὅπως μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε, εἶναι καὶ τὰ τελευταῖα κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Τὴν μεταγενέστερη ἱστορία του στὴν ἀρχαιότητα παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ βρέθηκαν σ' αὐτὸν ἡ τὶς ἐπιγραφὲς ποὺ τὰ συνόδευαν.

Ἄθηνα

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

107. *PAE* 1890, 29· *AE* 1891, 45· *AE* 1979, 51.

108. *PÉTRACOS*, *BCH* CV, 1981, 228-229.

109. Ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνούντος στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ *AE* 1934/5, 128· *PAE* 1979, 24· *PAE* 1981, 118· στὴ Βάθεια τῆς Ἐρέτριας *WILHELM*, *AE* 1892, στ. 148, ἀρ. 35.

110. Γιὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλία στὸν Ραμνούντα βλ. *PAE* 1976, 43-50.

SOME NOTES ON THE SO-CALLED GOLDEN SECTION*

(Pls. 56-58)

Since April 1982 opportunities have been given to me to report my new ideas on the so-called golden section at various conferences. For example, I read a paper on the theme, «The Principles of Design in Greek Art» at the XII International Congress of Classical Archaeology held in Athens in September 1983¹. In the paper I tried to make it clear that the approximate value of the so-called golden section should be 1: 0.382 and not 1: 0.618. I also tried to prove that Attic potters took advantage of applying the Doric foot, which is about 32.6 cm. and the Attic foot, which is about 29.5 cm. as basic measurements in making their cups. I was kindly invited to the Parthenon Congress held in Basel in April 1982 to speak about the «Relationship between the 'Older' and the 'Periclean' Parthenon». I tried to reconstruct the height of the external columns of the 'Older' Parthenon which had been destroyed by the Persians in the early stage of its construction². The attempt to reconstruct the height of the columns was based upon my hypothesis that the relationship between the width of the stylobate and the height of the columns should be 1: 0.382 in the 'Older' Parthenon as it was also the case in the temple of Aphaia at Aegina and also in the temple of Zeus at Olympia. In April 1984 when I participated in the International Symposium on the Ancient Greek and Related Pottery held in Amsterdam I tried to prove that the potters Euphrinos and Python were among those who had not joined the potters who had utilized the proportion of 1: 0.382 for their works as if it were their norm³. Euphrinos and Python seemed to have intended to establish their own proportions, though the former could not refrain from doing so for long.

Through discussions during these conferences there were raised several questions which I feel I should answer. The questions were: 1) What is the reason for concluding that it was the proportion of 1: 0.382 and not 1: 0.618 which appealed to the ancient Greek potters⁴. 2) Even if the so-called golden proportion were to be seen in Greek art,

* In 1967 Prof. G.E. Mylonas visited Japan to give lectures on his excavations in Mycenae. At that time I was a student of Japanese archaeology under Prof. J.E. Kidder who was a colleague of Prof. Mylonas when he taught at Washington University. The impact I received from his lectures was so strong as to decide my future life. Since then he has kindly given me steady guidance which has encouraged me to keep on studying classical archaeology.

1. See the *Proceedings of the XII International Congress of Classical Archaeology in Athens* (in print).
2. See the *Congress' Acts of the International Parthenon Congress in Basel* (Basel 1984) 75 ff.
3. See the *Proceedings of the International Symposium on the Ancient Greek and Related Pottery in Amsterdam* (Amsterdam 1984) 154 ff.
4. As we see below, the proportions 1 : 0.382 and 1 : 0.618 are based upon the so-called golden section and consequently are impossible to write down in numbers. However, they are written down here, for convenience' sake, in numbers of approximate values with two to four decimal places.

it must have been impossible for the ancient Greeks of the sixth century B.C. to recognize it, because the so-called golden proportion is made up of an irrational number. For this reason it should be more probable to think that the proportion realized was that of a round and integral number like 8: 3 which is the same as 1: 0.375. 3) The third question is the reliability of the measurements of the Greek temples. After I had become convinced of the existence of the proportion of 1: 0.382 in Attic pottery since the time of Hischylos I looked for other evidence of such proportions in Greek architecture, namely in the temples. In the end I found this proportion between the width of the stylobate and the height of the external columns of certain temples in Greece. Some people expressed their doubts concerning my report, saying that the measurements of the temples I quoted were not always correct. For example the height of the external columns of the temple of Zeus at Olympia could not be reliable enough to be quoted because their value differs among the scholars who studied the problem.

The purpose of this paper is to answer these questions and consequently to make it clearer why the ancient Greeks introduced a special proportion like 1: 0.382 into their pottery and architecture.

1. To begin with, the first point we must bear in mind is the fact that the term 'golden section' is a rather new concept which has been in use only since the last century⁵. It was Fechner who caused a previous generation to believe that the so-called golden section had the power to appeal to people in general, who sensed it as beauty of universal validity⁶. According to research carried out by Fechner more than one-third of the people who were tested by him chose as more desirable the objects which embodied the proportions of the so-called golden section, in this case the proportions of 1: 0.618⁷. Since then it has been customary to look for the value of 1: 0.618 to prove the existence of the so-called golden section, not only in the field of classical archaeology but also in the field of the history of art. Despite the results proposed by Hambidge⁸, Caskey⁹ and Moessel¹⁰ in their studies, the existence of the golden section has never been fully recognized by scholars in these fields, although these hypotheses are often still quoted in the explanation of the concept of the golden section in the encyclopedias of the world.

It is well known that the sides of a pentagram can be divided into each other to

5. In respect of its history see O. HAGENMEIER, *Der Goldene Schnitt* (Munich 1977) 15 ff.

6. Cf. O. HAGENMEIER, *ibid.* 10 ff.

7. The authenticity of his experiments is doubtful. According to the same kind of experiments I used in the years 1981-2, the tested 244 people (155 men and 89 women in Japan) chose the square and rectangles with proportions from 1 : 1 to 1 : 2, including that of 21 : 34 which represents the so-called golden section, without any bias toward any specific proportions.

8. Cf. J. HAMBIDGE, *Dynamic Symmetry: The Greek Vase* (New Haven 1920).

9. Cf. L.D. CASKEY, *Geometry of Greek Vases* (Boston 1922).

10. Cf. E. MOESSEL, *Vom Geheimnis der Form und der Urform des Seins* (Berlin 1938) and also E. MOESSEL, *Die Proportion in Antike und Mittelalter* (Munich 1926).

produce golden sections. As we see in fig. 1, the proportions between the two sides **a** and **b** are in the same relationship as the sides **b** and **c**, which is 0.618: 1 in its approximate value. In contrast to this well known and purely geometrical concept, the rela-

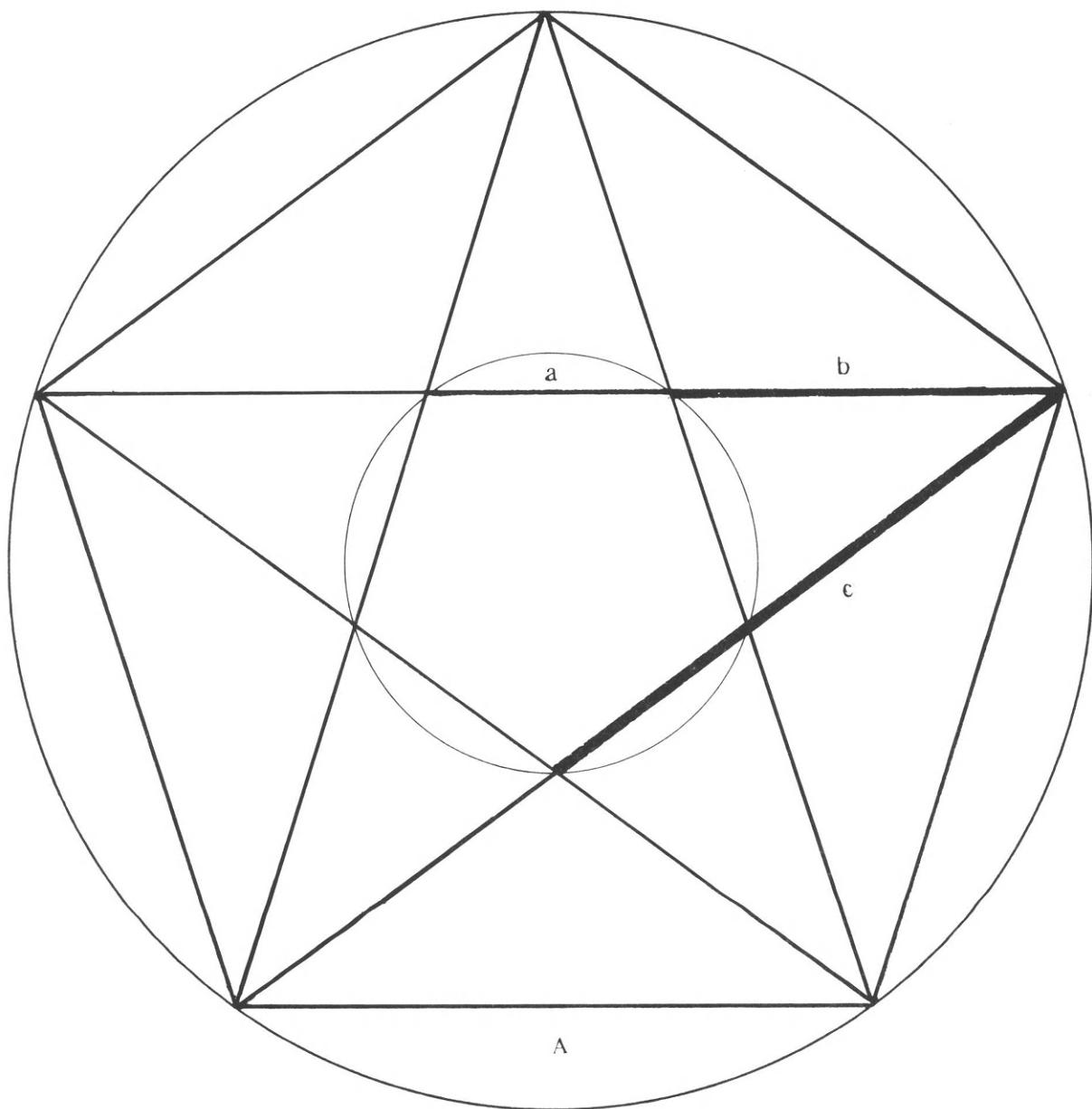

Fig. 1.

tionship between the pentagon in a circle and the other, which is composed of the diagonals of the former, has never attracted any attention at all. To me it is much more important to mention the fact that the proportions between **a**, one of the five sides of

the smaller pentagon, and A, one of the five sides of the larger pentagon, are 0.382: 1 (fig. 1). The proportional relationship between the two circumferences of the pentagons

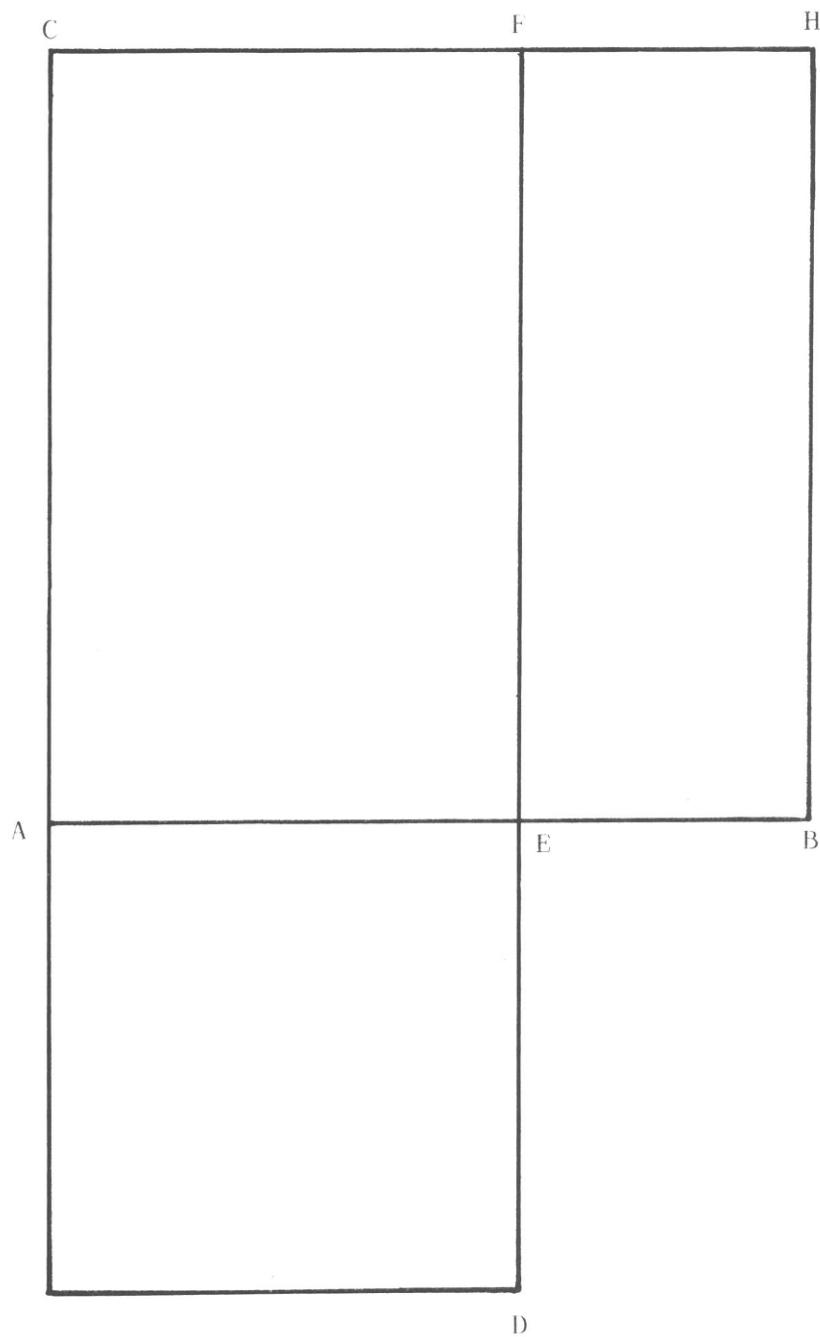

Fig. 2.

is exactly the same as the relationship in so many Attic cups, namely between the circumference of the foot and that of the body of the cup (pls. 56-57). Here we have the

first proof that the ancient Greeks must have been interested in the proportions of 1: 0.382¹¹. The second proof is as important as the first one and is found in Book VI, proposition 30 of Euclid's *Elements*¹²:

To cut a given finite straight line in extreme and mean ratio (fig. 2). Let AB be the given finite straight line; thus it is required to cut AB in extreme and mean ratio. On AB let the square BC be described; and let there be applied to AC the parallelogram CD equal to BC and exceeding by the figure AD similar to BC. Now BC is a square; therefore AD is also a square. And, since BC is equal to CD, let CE be subtracted from each; therefore the remainder BF is equal to the remainder AD. But it is also equiangular with it; therefore in BF, AD the sides about the equal angles are reciprocally proportional; therefore, as FE is to ED, so is AE to EB. But FE is equal to AB, and ED to AE. Therefore, as BA is to AE, so is AE to EB. And AB is greater than AE; therefore AE is also greater than EB. Therefore the straight line AB has been cut in extreme and mean ratio at E, and the greater segment of it is AE.

In the process of the construction of proposition 30 we see three rectangles (fig. 2): The rectangles CD and BF are those which contain within them the proportion of 1: 0.382. On the other hand, the proportion of the rectangle CE is 1: 0.618. It is of great importance to notice that the rectangle CE may be subtracted from the square BC and from the rectangle CD as mutually occupied space. To this end, the rectangle BF and the square AD are compared to each other to prove the proposition. Here we can say clearly that it is only the proportion of 1: 0.382 which materializes as a proportional relationship. The other one, AD, is a square: 0.618 : 0.618 (= 1 : 1). The proportion between the width of the stylobate and the height of the columns in the temple of Aphaia at Aegina is exactly the same as that of the rectangle BF (pl. 58).

2. The proportional relationship between the two pentagons (fig. 1, pls. 56-57) cannot actually be expressed in numbers because it is an irrational number. It is also impossible to believe that the Attic potters already knew about irrational numbers in the last quarter of the sixth century B.C. If they had no knowledge of the proportion of irrational numbers, how could they apply it in their works? For this reason some people suggested to me to interpret the proportion I found as 1 : 0.375 or 8 : 3. In order to cope with this argument, we must first ask if it was at all necessary for the potters to write down the proportions in numbers before making cups. The answer seems to be no. As I mentioned before, Attic potters took advantage of the Doric or the Attic foot in making the standard size of their cups. After the size of the cups was established, the proportional relationship between the size of the body and that of the foot could be figured out in a geometrical construction. This was done, for example, by Euclid in

11. The reason why the ancient Greeks were interested in this proportion will be discussed briefly later.

12. Translation from TH. L. HEATH, *Euclid, The Thirteen Books of the Elements*, vol. 2 (New York 1956) 267 ff.

later times. If the proportion could be obtained through a geometrical process, there would be no need to write it down in numbers.

Second, it would be preferable to reach the answers by application of the principles rather than by mere theory. I therefore reviewed all the data on the cups made by Hischylos, Kachrylion, Brygos and Hieron who are representative cup makers of Attic pottery. The total number of cups I measured came to 44¹³. My purpose was to recalculate the proportion between the diameter of a cup and that of the foot down to three decimal places, to determine whether there was any intention to refine the proportions to the point where a distinction was made between 1 : 0.382 and 1 : 0.375 (or 8 : 3). The result was strikingly clear: the mean value of the proportion was exactly 1 : 0.382! Therefore, from this result we may be allowed to believe that the Attic potters determined the proportion geometrically and applied it directly to their products without adjusting it to an integral number like 8 : 3.

3. It is in the field of architecture that the proportion must have played an important role and where it could be used with the highest accuracy. For example, the height of the external columns is 5.27 m. and the width of the stylobate is 13.80 m. in the temple of Aphaia at Aegina¹⁴. The proportion between the two is 1 : 0.3819. The relationship between the height of the columns and the width of the stylobate is so precisely engineered that the error of the value is, in comparison to that of the so-called golden section, less than 1/10.000. The same proportion can be observed in the temple of Zeus at Olympia; the height of the external columns is 10.53 m. and the width of the stylobate is 27.68 m., so the proportion is 1 : 0.3804, in which the error is less than 2/1.000. The reliability of the measurements of the height of the columns of the temple of Zeus at Olympia was the questionable point. Because of the deteriorated condition of the site, the height of the external columns differs between the scholars who studied the temple. Dinsmoor put it at 10.43 m.¹⁵, Gruben thought it was 10.51 m. or a little higher¹⁶, and Mallwitz set it at 10.53 m. high¹⁷. Since the measurements are the same in the

13. The 44 cups measured by me are as follows: cups made by Hischylos; Cambridge GR.14.1937, Louvre F126, Louvre F127, London E4, München 2582, Würzburg 467, München 2583, München 2584, London E3, London E6, München 2588. Cups made by Kachrylion; London E40, Cambridge GR.49.1864, London E15, Berlin V.I.3251, London E13, München 2620, Louvre G36, Louvre G38. Cups made by Brygos; Cab. Méd. 576, London G152, Würzburg 479, Berlin F2293, London E69, Agora P10.271, Berlin F2296, München 2645, Frankfurt, London E68, London 95.5-13-1, Cab. Méd. 573, Genf. Priv. Cups made by Hieron; München 2644, Brüssel R247, Louvre G157, Würzburg 481, München 2643, Cambridge GR. 12.1927, London E61, München 2656, Wien IV 3698, London E62, Louvre G142, Bochum Inv. S507.

14. The measurements were taken from A. FURTWÄNGLER, *Aegina, das Heiligtum der Aphaia* (München 1906) 52. Dinsmoor measured the width of the stylobate as 13.77 m. and the height of the external columns as 5.272 m., which make a proportion of 1 : 0.3829. See W.B. DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece* (London 1950) 338.

15. See W.B. DINSMOOR, *ibid.* 152 and also 338.

16. See G. GRUBEN, *Die Tempel der Griechen* (München 1976) 56.

17. See A. MALLWITZ, *Olympia und seine Bauten* (München 1972) 233.

width of the stylobate, which is 27.68 m., the proportion would be 1 : 0.3768 for Dinsmoor, 1 : 0.3797 for Gruben and 1 : 0.3804 for Mallwitz.

The reason why I quoted the measurement given by Mallwitz is as follows: Dinsmoor figured out the height of the columns as 10.43 m. on the hypothesis that their height must have been determined in proportional relationship to other parts of the temple. For example, the axial spacing was 16 Doric feet, thus the triglyphs were spaced 8 Greek feet on the centers, the mutules and lion heads 4 feet, and the tiles 2 feet. He assumed the height of the columns was 32 Doric feet, or exactly twice the axial spacing. Gruben was also of the same opinion, but as far as the height of the columns is concerned, he thought it was 10.51 m. or a little higher. According to Mallwitz, after new measurements, the height of the columns of the temple of Zeus at Olympia was estimated to be between 10.50 and 10.60 m., which makes the proportion between the width of the stylobate and the height of the columns from 1 : 0.3793 to 1 : 0.3829. It was from the results of the new measurements that Mallwitz could calculate the height of the columns. In addition, he set up his own hypothesis, assuming that the height of the columns should be proportionally three times that of the architrave and triglyphs taken together, which are 3.51 m. high. If his supposition is correct, then the proportion which we seek would be 1 : 0.3804 and the error would be smaller than 2/1.000. I thought it most useful to quote the height of the columns stated by Mallwitz because he based his hypothesis on the newest measurements. If I am asked to propose the height of the columns of the temple of Zeus, I would put it at 10.57 m., based on the actual measurements and the application of the proportional relationship between the width of the stylobate and the height of the external columns, which I have discussed here.

At this moment it is necessary to mention the possibility of other examples among Greek temples which might contain the same proportion. Actually there are at least two more examples which utilize it. The stylobate of the Olympian Zeus in Athens measured 41.0 m. $\times$ 107.75 m. in the Peisistradian period¹⁸. The proportion between the two is 0.3805 : 1. The other example is the stylobate of the temple of Apollo in Bassai which measured 14.48 m. $\times$ 38.24 m. and the proportion is 0.3787 : 1¹⁹. The errors in these two temples are only 1/1.000 and 3/1.000. The latter temple is the youngest example studied here.

The span of the time in the construction of the four temples we have seen corresponds with that of the Attic cups in which I found so much evidence of the existence of the proportion of the so-called golden section. Consequently there is no other way but to believe that the so-called golden section was already known to the ancient Greeks in the last three decades of the sixth century and it continued to exist until the end of the fifth century B.C.

I hope that I have proved the existence of the proportion of 1 : 0.382 in ancient

18. See G. GRUBEN, *ibid.* 230. Cf. also W.B. DINSMOOR, *ibid.* 280, and the chronological list of Greek temples.

19. See G. GRUBEN, *ibid.* 122. Cf. also W.B. DINSMOOR, *ibid.* 338.

Greek art in the process of answering the three questions. But before I close this short analysis I feel it is indispensable to present another question to which I still have failed to find any definite answer. That is, whether there were any particular reasons behind the fact that the proportion of 1 : 0.382 was introduced to ancient Greek art. In regard to this question the following incidents may help as a key to solve it. First of all, it seems to be of great importance to call attention to the fact that it was the eye cups in which the proportion was first introduced by Hischylos. The decoration of eyes on 'cups is believed to have had a magical power protection from evil spirits²⁰. A pentagon, or more precisely, a pentagram in it is also believed world-wide to have magical power against evil²¹. On the other hand, we know now that the proportional relationship between the circumferences of the body of cup and that of foot was exactly the same as the circumference of the two circles which enclose the pentagon and the pentagram (fig. 1 and pls. 56-57). In this way, the proportion of 1 : 0.382 showed a close relationship to the pentagram, and consequently, it may not too out of place to conclude that the proportion itself was believed by the ancient Greeks to hold the same charm as its symbols. If this were the case, then it becomes possible to interpret the reason why the proportion was introduced to architecture, namely to temples, as follows: the width of the stylobate forms together with the height of columns a space to the entrance of the house of the holy gods, and the width and the length of the stylobate enclose the holy space of the **naos**. The ancient Greeks were pious people and it may be possible to suppose that they hoped to protect their temples from evil spirits with help of the proportion which they then used for this purpose.

The explanation I have presented here is still in the proposal stage and further research for additional evidence will be undertaken.

Osaka

TAKASHI SEKI

20. See E. SIMON, *Griechischen Vasen* (München 1976) 46 ff.

21. Cf. O. HAGENMEIER, *ibid.* 16. The sign of a pentagram as an amulet has a long history in Japan and it is still believed to be so, especially among girls who dive for pearl shells.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΘΕΙΟΥΧΟΥ ΜΕΤΑΛΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΥΠΡΟΥ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΠΟΘΕΜΑΤΩΝ

Εἰσαγωγὴ

‘Απὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους ἡ Κύπρος ἦταν γνωστὴ γιὰ τὰ ὄρυκτὰ καὶ τὰ μεταλλεύματά της. Σὲ πλῆθος ἀρχαίων κειμένων ὑπάρχουν σχετικὲς ἀναφορές, ἀκόμα καὶ περιγραφές, ἀνάμεσα δὲ σ’ αὐτὲς προέχουν ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν στὸν χαλκὸ (1, 2, 3, 4). Ἡ ἐκτεταμένη παραγωγὴ καὶ ἐμπορία τοῦ μετάλλου αὐτοῦ προσέδωσε στὴν νῆσο τὸ ὄνομά της καὶ καθιέρωσε τὴν φήμη τῆς ως χαλκοπαραγωγοῦ χώρας. Ὁ κυπριακὸς χαλκὸς ἔξαγόταν ἀπὸ θειοῦχα κυρίως μεταλλεύματα καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ σιδηροπυρίτες μὲ κυμαινόμενη περιεκτικότητα χαλκοῦ καὶ ἐνίστε ψευδαργύρου.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ χαλκοῦχα μεταλλεύματα τῆς Κύπρου ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ πολὺ παλιά, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδας. Ἡ ἐκμετάλλευσή τους ξεκίνησε περὶ τὸ 2.300 π.Χ. καὶ συνεχίσθηκε, μὲ ἀναπόφευκτες φυσικὰ διακυμάνσεις, ἐπὶ 30 περίπου αἰῶνες, γιὰ νὰ διακοπεῖ τελικὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου. Δὲν εἶναι σαφὲς πότε ἐπῆλθε ἡ διακοπὴ αὐτή, πάντως φαίνεται νὰ τοποθετεῖται μεταξὺ 500 καὶ 600 μ.Χ. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα μας δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ ὅποια-δήποτε μεταλλευτικὴ δραστηριότητα στὴν νῆσο.

Κατὰ τὰ 3.000 καὶ πλέον χρόνια ποὺ λειτούργησαν οἱ ἀρχαῖες ἐκμεταλλεύσεις, ὁ χαλκὸς ἀποτελοῦσε ἔνα ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα προϊόντα τῆς Κύπρου. Στὸ μέταλλο αὐτὸν βασιζόταν κυρίως τὸ ἔξωτερικό τῆς ἐμπόριο. Ἡ συμβολὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἔξέλιξη τῆς νήσου ὑπῆρξε οὖσιάδης (5,6).

Ἡ διακοπὴ τῆς παραγωγῆς κυπριακοῦ χαλκοῦ κατὰ τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα, ἦταν ἀπόρροια τῶν συνθηκῶν ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν λεκάνη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Μουσουλμανικῶν λαῶν στὰ παράλιά της. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ δημιούργησε ἀνασφάλεια στὶς θαλάσσιες συγκοινωνίες, ἐπηρέασε ἔντονα τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς γύρω χῶρες καὶ ἔφερε βαθιὰ ἀλλαγὴ στὸν χαρακτήρα τῆς Μεγαλονήσου. Ἡ Κύπρος μετέπεσε, μὲ ταχὺ ρυθμό, ἀπὸ βιομηχανικὴ σὲ γεωργικὴ χώρα. Καὶ ὅταν τὸ 1191 καταλήφθηκε ἀπὸ τὸν Ριχάρδο τὸν Λεοντόκαρδο, γιὰ νὰ παραδοθεῖ, ἔνα ἔτος ἀργότερα, στοὺς Λουζινιανούς, ἦταν ἀπὸ πολλοῦ, ἥδη, μιὰ φτωχὴ ἀγροτικὴ νῆσος, χωρὶς κανένα ἴδιαίτερο οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον (8).

‘Αλλά, τὰ ἵδια γεγονότα ποὺ ἐπέφεραν τὴν παραπάνω οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ προσέδωσαν στὴν νῆσο μεγάλη στρατιωτικὴ σημασία. Καὶ ἡ σημασία αὐτὴ συνεχίσθηκε ἀμείωτη στὰ μακρὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, δηλαδὴ στὰ χρόνια τῆς Φραγκικῆς (1191 - 1571) καὶ κατόπιν τῆς Τουρκικῆς (1571 - 1878) κυριαρχίας. Σ’ ὅλο αὐτὸν τὸ διάστημα τῆς κατοχῆς τῶν Φράγκων καὶ τῶν Τούρκων δὲν γίνεται πουθενὰ λόγος γιὰ παραγωγὴ χαλκοῦ ἢ ἄλλου μετάλλου.

Ἐτσι, ὅταν τὸ 1878 ἡ Κύπρος μεταβιβάζεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὴν Μεγάλη Βρετα-

νία, είναι μιά χώρα καθυστερημένη, μὲ πρωτόγονη, ἀσταθή ἀγροτική οἰκονομία. Ἡ καταστροφὴ τῶν δασῶν της, στὴν ὁποία, ἐν πολλοῖς, συνέβαλε καὶ ἡ παλαιὰ μεταλλουργικὴ δραστηριότητα, ἐπηρέαζε δυσμενῶς τὶς βροχοπτώσεις καὶ κατὰ συνέπεια τὴ γεωργικὴ παραγωγὴ. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Μεγάλης Βρετανίας γιὰ τὴ νῆσο δὲν ἦταν οἰκονομικὸ ἄλλὰ καθαρὰ στρατιωτικό. Ἡ κατάσταση ὅμως ἐπέβαλλε δπωσδήποτε τὴν ἄμεση λήψη μέτρων γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς οἰκονομίας, πρὸς ἀνακούφιση τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ στὰ πλαίσια μιᾶς τέτοιας προσπάθειας, ἡ σκέψη στράφηκε μεταξὺ ἄλλων στὴν ἐπαναδραστηριοποίηση τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ δρυκτοῦ πλούτου γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν ἄφθονα δεδομένα στὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ πάνω ἀπ’ ὅλα ὑπῆρχαν τόσες ἄμεσες καὶ ἀναμφισβήτητες μαρτυρίες, μὲ τὴν παρουσία τῶν ἀρχαίων σκωριῶν (7, 9, 10).

Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ξανάρχισε, στὴν Κύπρο, ἡ μεταλλευτικὴ δραστηριότητα περὶ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ Πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἡ παραγωγὴ ἔξελίχθηκε ἀλματωδῶς καὶ ἔφθασε σὲ ρυθμοὺς τέτοιους, ποὺ δημιουργήθηκε σήμερα, παρὰ τὴν ἐρευνητικὴ προσπάθεια ποὺ καταβλήθηκε, σοβαρὴ κρίση ἀποθεμάτων. Ἡ ἔξαγωγὴ χαλκούχων μεταλλευμάτων ἔχει τελευταῖα σημαντικὰ συρρικνωθεῖ καὶ ὁ ἀντίκτυπος στὴν οἰκονομία τῆς νῆσου γίνεται ἥδη ἔντονα αἰσθητός.

Σκοπὸς τῆς παρούσας ἐργασίας είναι νὰ βοηθήσει στὴν ἀποκάλυψη τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴ θειοῦχο μεταλλογένεση τῆς Κύπρου καὶ νὰ διερευνήσει τὴ δυνατότητα ἐνισχύσεως τῶν σχεδὸν ἔξαντλημένων σήμερα ἀποθεμάτων. "Ετσι, μετὰ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴν ἴστορία καὶ τὴν οἰκονομικὴ σημασία τῆς σχετικῆς μεταλλευτικῆς δραστηριότητας, περιγράφεται τὸ γενικὸ γεωλογικὸ πλαίσιο καὶ προσδιορίζεται ἡ γεωλογικὴ θέση τῶν θειούχων κοιτασμάτων. Στὴ συνέχεια, μελετᾶται ἰδιαίτερα ἡ μεταλλοφορία ποὺ συνδέεται μὲ τὶς pillow - λάβες καὶ ἀναλύεται ὁ μηχανισμὸς γενέσεώς της. Τέλος, καθορίζονται τὰ κριτήρια ἔρευνας καὶ ἐκφράζονται ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὶς προοπτικές καὶ τὶς μελλοντικὲς δυνατότητες.

Ίστορία καὶ οἰκονομικὴ σημασία

Ἄπ’ ὅσα ἥδη ἀναφέρθηκαν, προκύπτει ὅτι ἡ ίστορία τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν χαλκούχων μεταλλευμάτων τῆς Κύπρου διαλαμβάνει δύο ξεχωριστὲς περιόδους: τὴν ἀρχαία καὶ τὴ νέα. Μεταξύ τους παρεμβάλλεται μιὰ μακρότατη περίοδος διακοπῆς, τῆς τάξεως τῶν 15 αἰώνων. Ἡ πρώτη είναι ἔξαιρετικὰ μεγάλης διάρκειας καὶ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Ἀντίθετα, ἡ δεύτερη είναι σχετικὰ πολὺ βραχεία καὶ καλύπτει τὰ τελευταῖα 100 περίπου χρόνια.

Πληροφορίες γιὰ τὴ μεταλλευτικὴ δραστηριότητα τῆς πρώτης περιόδου ἀντλοῦνται ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα, ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ λείψανα μεταλλευτικῶν ἡ μεταλλουργικῶν ἔργων. Ὁπωσδήποτε ὅμως οἱ πληροφορίες αὐτὲς είναι ἀτελεῖς καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πώς ἔχουμε πλήρη ἀντίληψη τῶν τεχνικῶν, ἐμπορικῶν καὶ ἄλλων προβλημάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Είναι ἐν τούτοις βέβαιο ὅτι κατὰ τὴ μακρότατη διάρκεια τῆς πρώτης περιόδου ὁ χαλκὸς ἀποτελοῦσε τὸ πολυτιμότερο τῶν προϊόντων τῆς Κύπρου καὶ δέσποζε στὴ διαμόρφωση τῶν ἐμπορικῶν καὶ πολιτιστικῶν της σχέσεων (5, 6, 7). Πάντως, ἡ ποσότητα τοῦ μεταλλεύματος ποὺ ἔξορύχθηκε κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους δὲν

μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλη, γιατὶ ἡ κατανάλωση χαλκοῦ στοὺς χρόνους ἐκείνους ἦταν περιορισμένη καὶ τὰ χρησιμοποιούμενα μεταλλεύματα πλούσια. Μιὰ χονδρικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ποσότητα αὐτὴ παρέχει ὁ ὅγκος τῶν σκωριῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς νήσου. Ἀπὸ τὸν ὅγκο αὐτὸν ἐκτιμᾶται πῶς τὰ ἔξορυχθέντα μεταλλεύματα δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνουν συνολικὰ μερικὰ ἐκατομμύρια τόνους, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συνέβη κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία, μέσα σὲ διάστημα μερικῶν μόνο δεκαετιῶν ἡ ἔξορυξ ἔφθασε σὲ ἐντυπωσιακὰ ὑψη.

Ἡ δεύτερη περίοδος ἀρχίζει ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Βρετανικῆς κυριαρχίας. Ὁ ἀρχικὸς στόχος ἦταν ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀρχαίων ἐκμεταλλεύσεων μέσα σὲ μεταλλευτικοὺς χώρους ποὺ περικλείουν σωροὺς σκωριῶν. Ἡ προσπάθεια ἔκεινης ἀπὸ τὴ μεταλλοφόρο περιοχὴ τῆς πόλης τῆς Χρυσοχοῦς στὴ Βορειοδυτικὴ Κύπρο. Ἐκεῖ ἔγινε τὸ 1882 ἡ πρώτη παραχώρηση σὲ ἴδιωτες καὶ ἐντοπίσθηκαν, μετὰ συνοπτικὴ ἔρευνα, οἱ ἀρχαῖες ἐκμεταλλεύσεις. Πρόκειται γιὰ τὸ «Κοίτασμα τῆς Λίμνης» μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ὄποιου δημιουργήθηκαν τὰ διάφορα Μεταλλεῖα. Οἰκονομικὲς δυσχέρειες καὶ ὁ Πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος καθυστέρησαν τὴν ἀξιοποίηση τοῦ κοιτάσματος αὐτοῦ. Τελικά, ἡ ἐκμετάλλευσή του ἀρχισε τὸ 1924, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἀγγλικῆς ἐταιρείας Esperanza Copper and Sulphur Co. Ltd., μὲ παραγωγὴ cement copper. Στὸ προϊὸν αὐτὸν προστέθηκε ἀργότερα ἡ παραγωγὴ συμπυκνωμάτων χαλκοῦ καὶ σιδηροπυρίτη.

Μερικὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ κοιτάσματος τῆς Λίμνης ἀρχισαν ἀνάλογες ἔρευνες σὲ μιὰ δεύτερη περιοχὴ ἀνατολικὰ τῆς πόλης τῆς Χρυσοχοῦς, ὅπου ὑπάρχουν ἐντυπωσιακές συσσωρεύσεις σκωριῶν καὶ λείψανα σημαντικῶν μεταλλευτικῶν ἔργων. Εἶναι ἡ ἀρχαία περιοχὴ τῶν Σόλων, μέσα στὴν ὁποία ἐντοπίσθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1914, ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ μηχανικὸ Godfrey Gunther, ἡ θέση μᾶς ἀπὸ τὶς κυριότερες ἀρχαῖες ἐκμεταλλεύσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἀρχαῖα κείμενα (4, 8). Στὸ κοίτασμα αὐτῷ, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς πολύμορφους χρωματισμούς του λόφο τῆς Φουκάσας, δόθηκε τὸ ὄνομα «Κοίτασμα Σκουριωτίστης» ἀπὸ διάφορη Μονὴ κτισμένη πάνω σὲ μεγάλο σωρὸ ρωμαϊκῶν σκωριῶν. Οἱ συνθῆκες ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ Πρώτου παγκοσμίου πολέμου προκάλεσαν ἀναπόφευκτες καθυστερήσεις στὴν ἀξιοποίησή του. Γιὰ τὴν ἀξιοποίηση αὐτῆς, ἰδρύθηκε ἡ ἀμερικανικὴ ἐταιρεία Cyprus Mines Corporation, ποὺ τελικὰ πέτυχε τὴν ἐκκίνηση τῆς παραγωγῆς τὸ 1924. Μέσα στὸ ἔτος αὐτὸν πραγματοποιήθηκε ἔξαγωγὴ 130.000 τόνων χαλκούχου σιδηροπυρίτη (8). Ἔτσι γεννήθηκε μιὰ ἀξιόλογη παραγωγικὴ μονάδα, ποὺ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Μεταλλεῖα Σκουριωτίστης» παρέμεινε ἐπὶ δεκάδες χρόνια στὸ ἐπίκεντρο τῆς μεταλλευτικῆς δραστηριότητας τῆς Κύπρου.

Μὲ τὴν ἐκκίνηση τῶν Μεταλλείων Σκουριωτίστης καὶ Λίμνης, ἡ Κύπρος ἐπανευρίσκει, μετὰ ἀπὸ διακοπὴ ποὺ ξεπερνᾷ τὰ 1.300 χρόνια, τὴ μεταλλευτικὴ τῆς δραστηριότητα. Ἡ δραστηριότητα ὅμως αὐτὴ τοποθετεῖται τώρα πάνω σὲ νέα βάση, πολὺ διάφορη ἀπ' ἐκείνη τῆς ἀρχαίας περιόδου. Ἐνῶ ἄλλοτε τὸ ἔξορυστό μετάλλευμα ὑποβαλλόταν ἐπὶ τόπου σὲ ὀλοκληρωμένη μεταλλουργικὴ κατεργασία, τῆς ὁποίας προϊὸν ἦταν ὁ μεταλλικὸς χαλκός, τώρα ἐξάγεται ως μετάλλευμα θείου ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ παραγωγὴ θειού δξέος. Ὁ χαλκός, καθὼς καὶ ὁ σίδηρος ποὺ περιέχονται σ' αὐτό, ἀξιοποιοῦνται ως ὑποπροϊόντα. Κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθῆκες, ἡ Κύπρος δὲν εἶναι πλέον ἡ περίφημη χαλκοπαραγωγὸς χώρα τῆς ἀρχαιότητας, ἀλλὰ μιὰ ἀξιόλογη πηγὴ θειού-

χων μεταλλευμάτων, τὰ δόποια χρησιμοποιούνται στὰ βιομηχανικὰ κράτη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης γιὰ παραγωγὴ θειοκοῦ δξέος μὲ ἀνάκτηση τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου ὑπὸ μορφὴ ὑποπροϊόντων. Παράλληλα βεβαίως μὲ τὰ θειοῦχα μεταλλεύματα ποὺ ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ εἶδος, διενεργεῖται ἔξαγωγὴ μικρῶν ποσοτήτων cement copper.

Ἡ ἐπιτυχία τῆς Σκουριωτίσσης ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ ἐντατικὴ ἐρευνητικὴ προσπάθεια πρὸς ἀναζήτηση καὶ ἄλλων κοιτασμάτων. Ἐνεργὸ μέρος στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἔλαβαν τρεῖς κυρίως ἑταῖρεῖς: ἡ ἀμερικανικὴ Cyprus Mines Corporation, ἡ ἀγγλικὴ Esperanza Copper and Sulphur Company Limited καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Hellenic Mining Company Ltd. Ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας αὐτῆς εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς πλέον τῶν 30 μικρῶν καὶ μεγάλων κοιτασμάτων μέσα στὶς γνωστὲς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μεταλλευτικὲς περιοχὲς τῶν Σόλων, τῆς Ταμασοῦ καὶ τῆς Ἀμαθοῦς. Στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ κοιτασμάτα αὐτὰ δίδονται στὸν πίνακα 1.

Ἡ προοδευτικὴ ἀνακάλυψη καὶ θέση σὲ ἐκμετάλλευση ὅλων αὐτῶν τῶν κοιτασμάτων ἔδωσε μεγάλη ὥθηση στὴ μεταλλευτικὴ δραστηριότητα ποὺ σημειώθηκε στὴ Μεγαλόνησο μετὰ τὸν Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Σ' αὐτὸ συνέτεινε καὶ ἡ εἰσαγωγή, καταρχὴν ἀπὸ τὴ Cyprus Mines Corporation καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὶς ἄλλες ἑταῖρεῖς, μεθόδων ἐμπλούτισμοῦ ὅπως ἡ τῆς διαφορικῆς ἐπιπλεύσεως, μὲ τὴν δόποια καθίσταται ἐφικτὴ ἡ ἀξιοποίηση πτωχῶν θειούχων μεταλλευμάτων καὶ ἡ παραγωγὴ ἔχειωριστῶν συμπυκνωμάτων χαλκοῦ καὶ σιδηροπυρίτη. Ἡ ἴδια πάντοτε ἑταῖρεία ἐπεξέτεινε, περὶ τὸ 1950, τὸν ἐμπλούτισμὸ καὶ στὰ πτωχὰ ὅξιδωμένα μεταλλεύματα μὲ ἐφαρμογὴ μεθόδων ἐκχυλίσεως καὶ συστηματικῆς παραγωγῆς cement copper. Ἔτσι διευρύνθηκε τὸ φάσμα τῶν ἀξιοποιήσιμων μεταλλευμάτων καὶ ἀναπτύχθηκε μιὰ ἰσχυρὴ καὶ εὐέλικτη Κυπριακὴ Μεταλλευτικὴ Βιομηχανία ποὺ κατέκτησε ἐπίζηλη θέση στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς ἀγορὲς μὲ τὰ ἔξης προϊόντα: κοινοὶ σιδηροπυρίτες (~ 48% S, < 0.3% Cu), χαλκοῦχοι σιδηροπυρίτες (~ 48% S, > 1% Cu), συμπυκνώματα χαλκοῦ (~ 20% Cu), cement copper (~ 60% Cu).

Στὸν πίνακα 2 δίνονται στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὶς ἔξαγωγὲς τῶν παραπάνω προϊόντων. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ 1950 μέχρι τὸ 1970 ἡ ἔξαγωγὴ χαλκοῦ ὑπὸ μορφὴ διαφόρων χαλκούχων μεταλλευμάτων καὶ συμπυκνωμάτων κυμαίνοταν μεταξὺ 20.000 καὶ 33.000 τόνους ἑτησίως, ἐνῷ ταυτόχρονα ἔξαγονταν περὶ τοὺς 800.000 τόνους σιδηροπυρίτη. Ἡ ἀξία τῶν ἔξαγωγῶν αὐτῶν ἀντιπροσώπευε τὸ 35% ἔως 60% τοῦ συνόλου τοῦ ἔξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς νήσου. Τὸ 1970 ἐμφανίζεται ἀπότομα κάμψη ποὺ λαμβάνει δραματικὲς διαστάσεις μετὰ τὴν Τουρκικὴ εἰσβολὴ τοῦ 1974. Καὶ οἱ ἀριθμοὶ τῶν τελευταίων ἑτῶν δείχνουν πὼς μιὰ σημαντικότατη πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ, μὲ ἀνεκτίμητη ὥς τώρα συμβολὴ στὴν οἰκονομία τῆς Μεγαλονήσου, κινδυνεύει σήμερα νὰ στερέψει. Αὐτὸ δόφείλεται ἐν μέρει στὶς συνθῆκες ποὺ διαμορφώθηκαν μετὰ τὴν κατοχὴ ἐνὸς μεγάλου τμήματος τῆς νήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἰσβολεῖς, ἐν μέρει στὴν κρίση ποὺ μαστίζει ἀπὸ τὸ 1973 τὴ μεταλλευτικὴ βιομηχανία, κυρίως ὅμως στὴ μεγάλη συρρίκνωση τῶν ἀποθεμάτων.

Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀποθεμάτων τῆς θειούχου μεταλλοφορίας ποὺ ἀπαντᾶ μέσα στὶς pillow - λάβες εἶναι γιὰ τὴν Κύπρο ζήτημα ὑψιστης οἰκονομικῆς σημασίας. Ὁμως, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ ἔνας τρόπος ὑπάρχει: εἶναι ἡ διεξαγωγὴ κατάλληλης ἐρευνας. Καὶ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν κριτηρίων μιᾶς τέτοιας ἐρευνας εἶναι ἀπαραίτητη ἡ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΚΟΙΤΑΣΜΑΤΩΝ
ΝΕΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1880-1980)

<i>ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΟΙΤΑΣΜΑ</i>	<i>ΠΟΣΟΤΗΤΑ (κατά προσέγγιση) σὲ χιλ. τόνους</i>	<i>ΜΕΣΗ ΑΝΑΛΥΣΗ</i> (κατά προσέγγιση)		
		<i>S%</i>	<i>Cu%</i>	<i>Zn%</i>
ΣΚΟΥΡΙΩΤΙΣΣΗΣ (ΣΟΛΟΙ)				
Μαυροβούνι	15.000	40	4	1
΄Απλική	2.000	40	2	
Σκουριώτισσα	10.000	40	2.5	
Φοίνικας	15.000	10	1.5	
ΜΙΤΣΕΡΟΥ (ΤΑΜΑΣΟΣ)				
΄Αλεστός	500	10	1	
Μεμί	2.000	30	1	
Κοκκινοπεζούλα	5.000	30	1	
Κοκκινόγια	500	40	3.5	
΄Αγροκηπιά «Α»	500	40	1.5	
΄Αγροκηπιά «Β»	10.000	20	1	
΄Ανατολικό Κλήρου	500	25	1	1.5
Δυτικό Κλήρου	500	22	0.5	0.5
ΚΑΜΠΙΩΝ (ΤΑΜΑΣΟΣ)				
Πυθαρόχωμα	500	30		
Περιστέρια	500	30	2	3
Καπέδες	500	30	1	
Κοκκινόνερο	1.500	30	1	
ΣΙΑΣ (ΤΑΜΑΣΟΣ)				
Μαθιάτης	3.000	40	1	
Σιά «Γ»	1.000	28		
Σιά «Δ» + «Ε»	500	25		
Σιά (βορειοδυτικά)	500	20	1	
ΚΑΛΑΒΑΣΟΥ (ΑΜΑΘΟΥΣ)				
Μουσούλου	2.500	40	2	
Μαυρίδια «Α»	1.000	40		
Μαυρίδια «Β»	1.500			
Μαυρίδια	750	20	1.25	
Μαύρη Συκιά	1.500	30	1	
Πέτρα	500	40	1.5	
Λαντάρια	500	30		
Πλατειές	250	30	1	
ΛΙΜΝΗΣ (ΣΟΛΟΙ)				
Λίμνη	5.000	40	1	
Εδλογημένη	500	40	1	
Κινούσα	500	40	2	2
Θεϊος Κάρολος	500	40	2	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΕΞΑΓΩΓΕΣ 1930-1982 ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ
ΑΠΟ ΘΕΙΟΥΧΑ ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑΤΑ

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΣΥΜΠΥΚΝΩΣΗ		ΧΑΛΚΟΥΧΟΙ		ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΣ ΧΑΛΚΟΣ ΣΕ 1+2+3
	MATA ΧΑΛΚΟΥ (1)	CEMENT COPPER (2)	ΣΙΔΗΡΟ-ΠΥΡΙΤΕΣ (3)	ΣΙΔΗΡΟ-ΠΥΡΙΤΕΣ (4)	
	Met./τόνοι	Met./τόνοι	Met./τόνοι	Met./τόνοι	
1930-1934	?	?	?	-	20.200
1935-1939	454.797	?	?	-	111.453
1940-1944	68.554	354	-	-	12.610
1945-1949	257.600	3.560	77.820	1.480.916	51.595
1950-1954	497.970	9.851	612.227	3.034.772	119.990
1955-1959	574.811	18.211	1.065.635	3.823.881	166.021
1960-1964	478.074	14.386	688.009	3.895.616	130.294
1965-1969	293.847	49.043	769.831	3.777.189	98.937
1970-1974	273.686	33.537	275.223	2.452.055	76.637
1975-1979	152.483	-	19.466	981.821	31.335
1980-1982	812	2.010	-	124.798	1.176

προσεκτική άνάλυση των γεωλογικών και κοιτασματολογικών χαρακτηριστικών της μεταλλοφορίας και ή άποκάλυψη των μηχανισμών γενέσεως και έλεγχου της. Στὰ θέματα αυτά άναφέρονται οι παράγραφοι ποὺ άκολουθοιν.

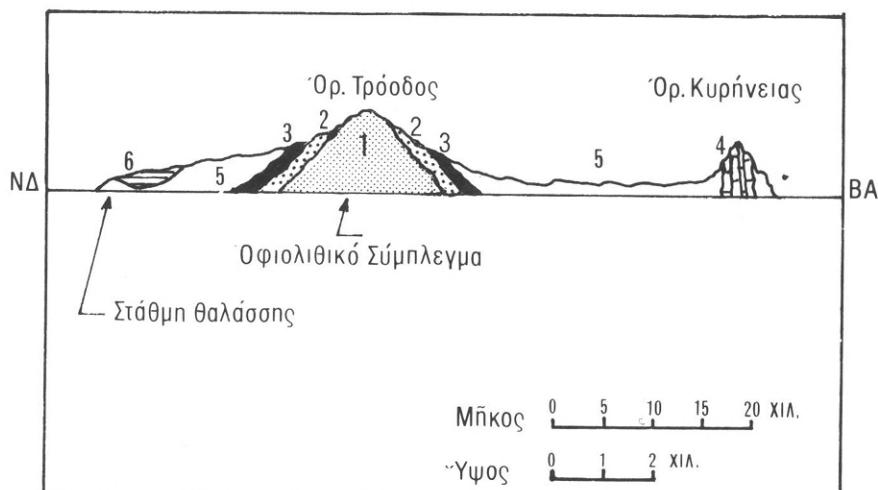
Γενικό Γεωλογικό πλαίσιο

Δύο, κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἡττον παράλληλες, ἐλαφρῶς τοξειδεῖς ὁροσειρὲς ἀποτελοῦν δεσπόζοντα χαρακτηριστικὰ καὶ διαχωρίζουν τὴ νῆσο σὲ τρεῖς εὐδιάκριτες μορφολογικὲς ἐνότητες: Στὸ βόρειο μέρος, μιὰ στενὴ ὁρεινὴ ζώνη, ἡ ὁροσειρὰ Κυρηνείας, ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς παραλίας μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Κορμακίτη καὶ Ἀποστόλου Ἀνδρέα. Νοτιότερα, ἀναδύεται ἡ ὁροσειρὰ τοῦ Τροόδους ποὺ καλύπτει τὸ μισὸ σχεδὸν τῆς νήσου. Καὶ ἀνάμεσα στὶς δύο ὁροσειρὲς ἀναπτύσσεται ἡ πεδιάδα τῆς Μεσσαορίας ποὺ ἀρχίζει στὸν κόλπο τοῦ Μόρφου καὶ καταλήγει στὸν κόλπο Ἀμμοχώστου (εἰκ. 1, 2).

‘Ο δρεινὸς ὅγκος τοῦ Τροόδους ἀποτελεῖται, κατὰ τὸ μέγιστο μέρος του, ἀπὸ πυρι-
γενὴ πετρώματα τῆς οἰκογένειας τῶν περιδοτιῶν καὶ τῶν γάββων, σπανιότερα δὲ
ἀπαντοῦν καὶ δξινότεροι τύποι. Πρόκειται περὶ πλήρους ὁφιολιθικοῦ συμπλέγματος,
τοῦ ὃποίου τὰ μέλη παρουσιάζουν τὴν χαρακτηριστικὴν διάταξην φθίνουσας βασικότητος
ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω σύμφωνα μὲ τὴν σειρὰ τῆς εἰκ. 3, ποὺ δίδει τὴν τυπικὴν σύνθεσην
τῶν ὁφιολιθικῶν συμπλεγμάτων. Στὴν προκείμενη ὅμως περίπτωση, ἡ διάταξη ἐμφανίζει

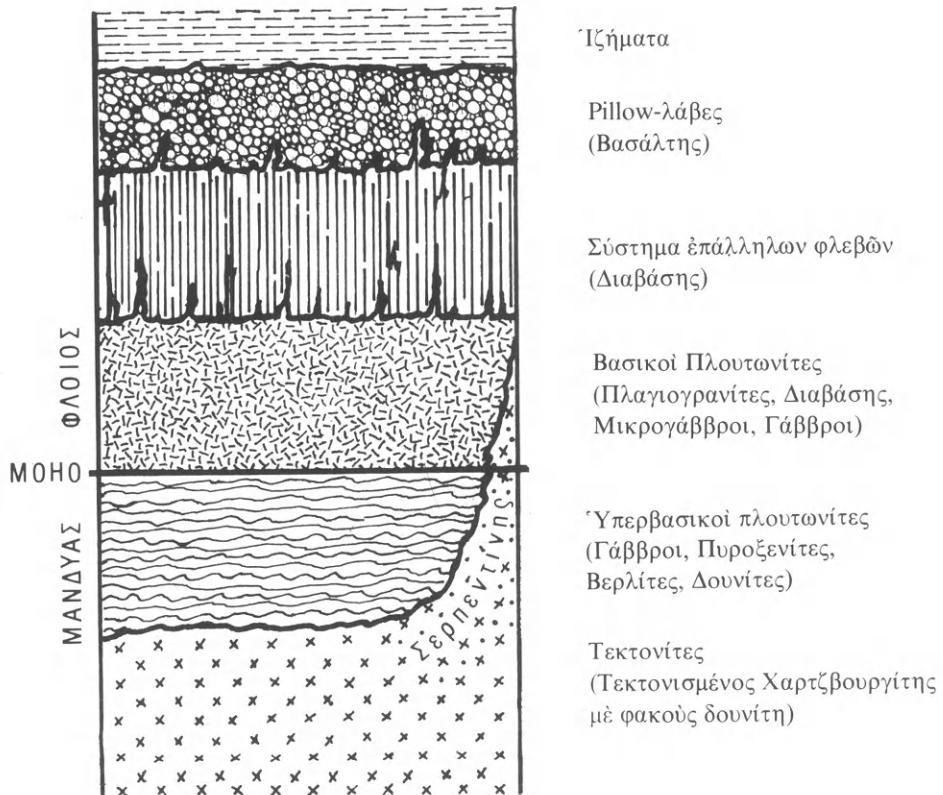
Εἰκ. 1. Συνοπτικός γεωλογικός χάρτης της Κύπρου: 1. Περιδοτίτες-Γάββροι. 2. Διαβάσης. 3. Pillow-λάβες. 4. Μεσοζωϊκά ίζήματα. 5. Τριτογενή και νεώτερα ίζήματα. 6. Τριτογενή και παλαιότερα ίζήματα.

Εἰκ. 2. Συνοπτική γεωλογική τομή της εἰκ. 1.

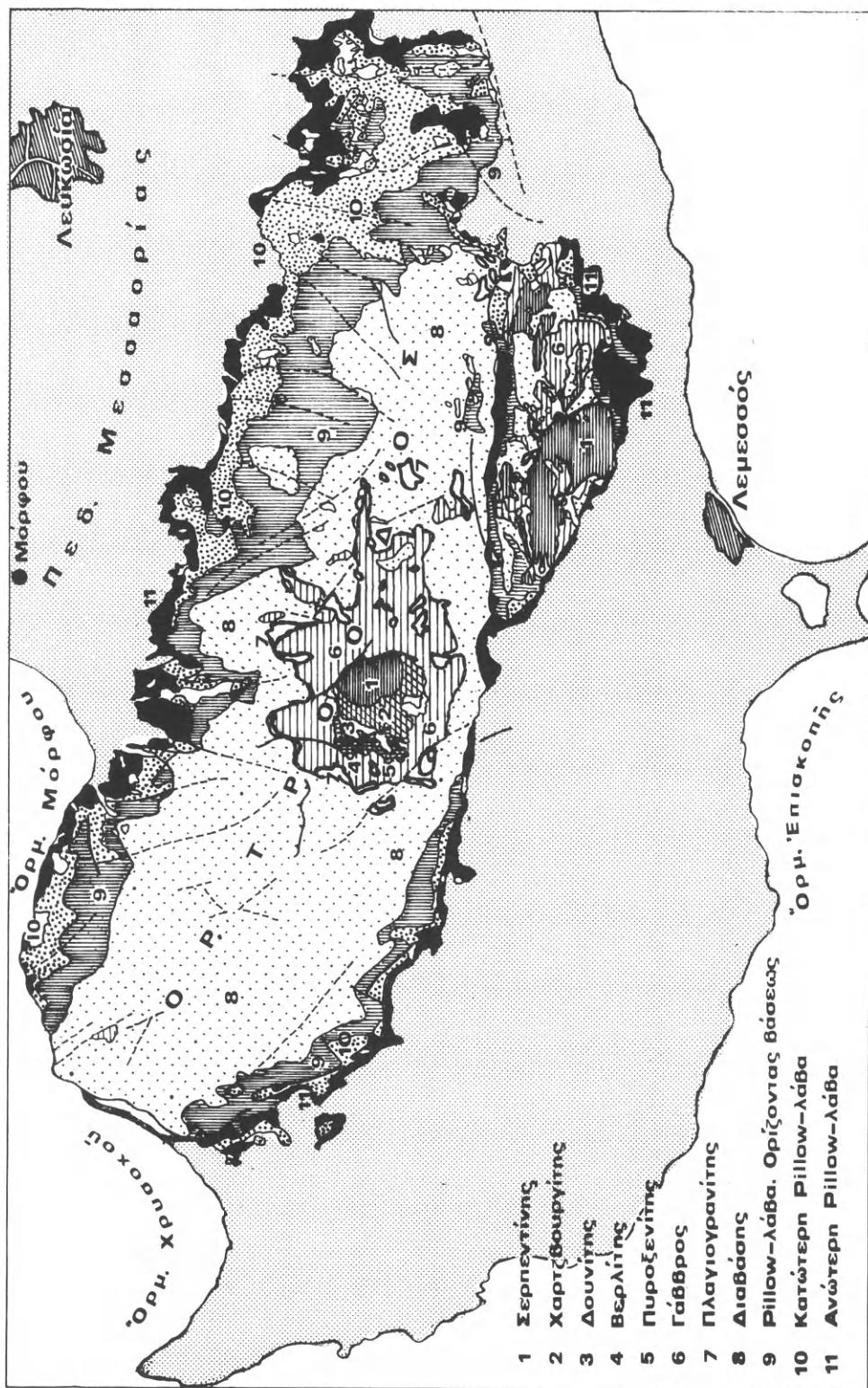
δακτυλοειδή δύψη (εἰκ. 4) λόγω τῆς ἀνυψώσεως ποὺ ὁδήγησε στὸν σχηματισμὸν τῆς ὁροσειρᾶς τοῦ Τροόδους καὶ τῆς διαβρώσεως ποὺ τὴ συνόδευσε κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐξελίξεώς της.

Λεπτομερέστερα, τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ὁροσειρᾶς κατέχεται ἀπὸ ὑπερβασικὰ πετρώματα (σερπεντινίτης, χαρτζβουργίτης, δουνίτης, βερλίτης), τὰ ὅποια περιβάλλονται ἀπὸ γάββρους (δλιβινικός, πυροξενικός γάββρος), στὴν περιφέρειά του δὲ ἀπαντοῦν, κατὰ τόπους, δξινότεροι τύποι (πλαγιογρανίτες). Οἱ πλουτωνίτες αὐτοὶ συνιστοῦν τὸν πυρήνα

Εἰκ. 3. Τυπικὴ σύνθεση δοφιολιθικοῦ συμπλέγματος.

(εἰκ. 4) ἔνδος ἴδιοτυπου διαβασικοῦ σχηματισμοῦ ποὺ ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὡς «Sheeted Diabase Complex» γιατὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπάλληλες πλακοειδεῖς διεισδύσεις διαβάσης. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἐν λόγῳ σχηματισμοῦ ἔχει μορφὴ ἐλλείψεως καὶ εἶναι μεγάλης ἐκτάσεως, τῆς τάξεως τῶν 3.000 km². Γύρω δὲ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση αὐτὴν ἀπαντᾶ μιὰ στενὴ, σχεδὸν συνεχής, στεφάνη ἀπὸ ἀνδεσιτικοὺς ἡφαιστίτες, τὶς pillow - λάβες, μὲ τὶς ὅποιες συμπληρώνεται τὸ πυριγενὲς σύμπλεγμα καὶ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ίζήματα ποὺ τὸ περιβάλλον (εἰκ. 4). Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογα πετρώματα ἀπαντοῦν καὶ σὲ δύο ἄλλες μικρὲς ἐμφανίσεις, στὶς θέσεις Τρούλοι καὶ Ἀκάμας, ἐκτὸς τοῦ Τροόδους (13, 14, 15).

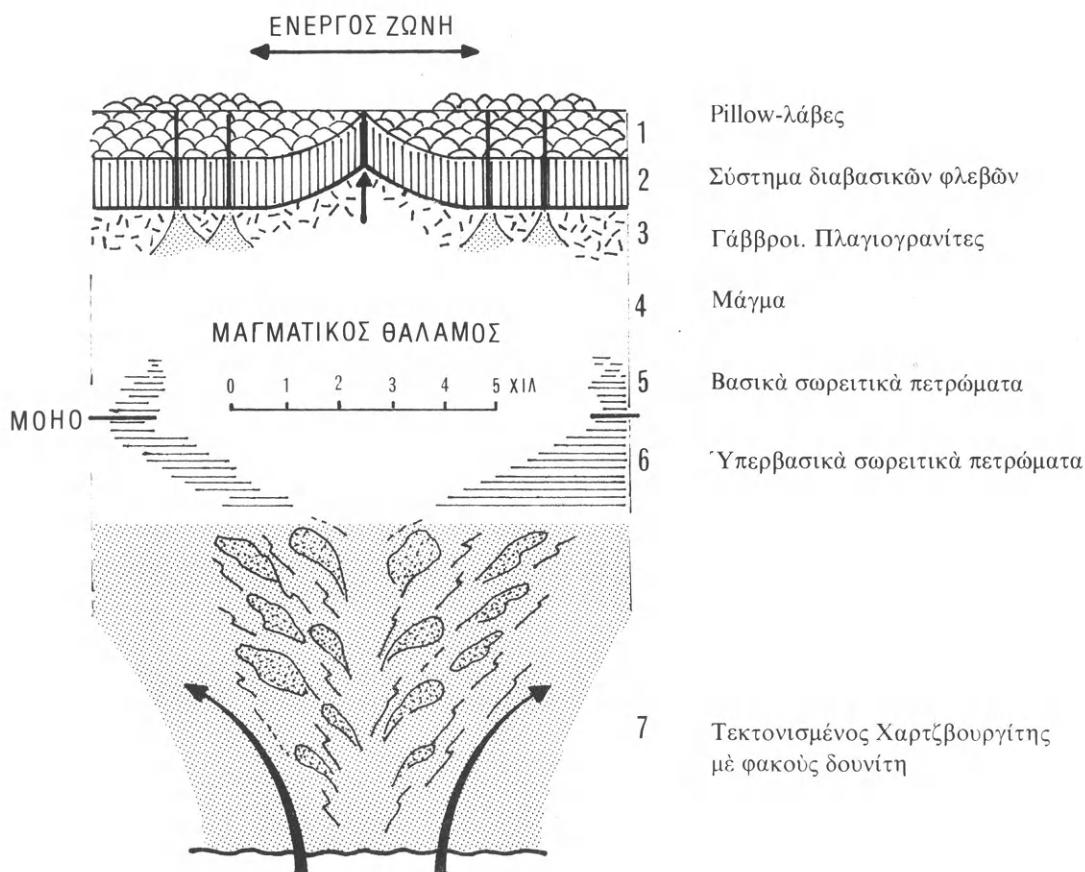
Εικ. 4. Γεωλογικὸς χάρτης τοῦ ὀφιολίθικοῦ συμπλέγματος τοῦ Γροῦδου.

Βορείως και νοτίως τῆς ὁφιολιθικῆς σειρᾶς τοῦ Τροόδους τὰ πυριγενή πετρώματα καλύπτονται ἀπὸ ἀσβεστολιθικὰ ἵζηματα τοῦ ἀνάτερου Κρητιδικοῦ καὶ τοῦ Τριτογενοῦς. Πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, στὴν ἐπαρχία Πάφου, ἀπαντοῦν ἀλλόκτονες, πολύπλοκης λιθολογικῆς συστάσεως σχηματισμοί, μεσοζωικῆς ἡλικίας (*Mamonia formation*). Τέλος, στὸ βόρειο μέρος τῆς νήσου, ἡ ὁροσειρὰ Κυρηνείας ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰ ἐπωθημένων καὶ ἀνορθωμένων συμπαγῶν ἀσβεστολίθων ἀνθρακοπερμίου ἡλικίας, πάνω στοὺς δοποίους ἐπικάθεται ἀσυμφώνως σειρὰ μεσοζωικῶν ἵζημάτων ἀπὸ μάργες, δολομιτικοὺς ἀσβεστολίθους καὶ κρητίδες μὲ συχνὲς ἐνστρωσεις βασαλτῶν (*pillow lava*) καὶ ἄλλων ἐκχύσεων. Καὶ πάνω ἀπὸ τὰ ἵζηματα αὐτὰ συνεχίζονται παχέα στρώματα φλύσχη μειοκαινικῆς ἡλικίας (*Kythrea Flysch*) ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἀμφότερες τὶς πλευρές τῆς ὁροσειρᾶς (16). Βαρυτομετρικὲς καὶ μαγνητικὲς ἐνδείξεις φαίνονται νὰ δείχνουν ὅτι τὸ ὁφιολιθικὸ σύμπλεγμα ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Μεσσαορίας, ὑπὸ μορφὴ ὁρθογώνιας πλάκας μεγάλου πάχους ποὺ κλίνει πρὸς Βορρὰ καὶ διακόπτεται ἀπότομα κάτω ἀπὸ τὴν ὁροσειρὰ Κυρηνείας.

Ἡ μελέτη τῆς γεωλογικῆς δομῆς τῆς Κύπρου καὶ ἰδιαίτερα ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυση τοῦ ὁφιολιθικοῦ τῆς συμπλέγματος προσέλκυσε, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, μεγάλο διεθνὲς ἐνδιαφέρον. Τὸ ἔναυσμα ἔδωσε ἡ συσταθεῖσα τὸ 1955 Γεωλογικὴ Ὑπηρεσία (G.S.D.). Μέσα στὰ πλαίσια κυρίως τῆς Ὑπηρεσίας αὐτῆς, πλῆθος ἐρευνητῶν, διαφόρων ἐθνικοτήτων, ἐργάσθηκε πάνω στὰ γεωλογικὰ προβλήματα τῆς νήσου. Οἱ ἀπόψεις τους διατυπώθηκαν σὲ πολυάριθμες δημοσιεύσεις. Εἶναι δὲ τόσο μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν δημοσιεύσεων αὐτῶν, ὥστε δημιουργεῖται σήμερα κάποια σύγχυση σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν πατρότητα δρισμένων βασικῶν, ἐνίστε, σημείων. Ἀποτέλεσμα πάντως ὀλης αὐτῆς τῆς προσπάθειας ὑπῆρξε ἡ συγκέντρωση πολύτιμων γεωλογικῶν, γεωφυσικῶν καὶ γεωχημικῶν στοιχείων, ποὺ ἐπιτρέπουν σαφέστερη ἀντίληψη τῆς γενικότερης γεωλογικῆς εἰκόνας καὶ διευκρίνιση διαφόρων σοβαρῶν θεμάτων σχετικῶν μὲ τὸ ὁφιολιθικὸ σύμπλεγμα.

Εἶναι σήμερα γενικὰ παραδεκτὸ πὼς τὸ ὁφιολιθικὸ σύμπλεγμα τοῦ Τροόδους ἀποτελεῖ τμῆμα ὠκεάνιου φλοιοῦ ποὺ σχηματίσθηκε ἐπὶ μεσωκεανίου ράχεως (*spreading oceanic ridge*) περὶ τὸ τέλος τοῦ Μεσοζωικοῦ, μέσα στὴν ἐκτεταμένη τότε θάλασσα τῆς Τηθύος, μεταξὺ τῆς Ἀφρικανικῆς ἡπείρου καὶ τῆς Εύρω-Ἀσίας. Ὕπαρχει ἀκόμη διαφωνία ὡς πρὸς τὸ ἐὰν πρόκειται γιὰ αὐτόχθονα ἢ ἐτερόχθονα σχηματισμό. Οἱ πλουτωνίτες τοῦ συμπλέγματος θεωροῦνται ὅτι εἶναι τὰ προϊόντα διαφορισμοῦ βασαλτικοῦ μάγματος ποὺ ἔλαβε χώρα λόγω τῆς κλασματικῆς κρυστάλλωσης, μέσα σὲ ὑποκείμενο τῆς ὠκεανίου ράχεως θάλαμο. Τὸ μάγμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ μερικὴ τήξη βαθύτερων τμημάτων τοῦ μανδύα, ἀπ' ὅπου καὶ προωθεῖται πρὸς τὸν μαγματικὸ θάλαμο. Οἱ φλέβες τοῦ διαβασικοῦ συστήματος ἀντιπροσωπεύουν ἐπεισοδιακὲς ἀνόδους μάγματος μέσα ἀπὸ τὸ κατὰ διαστήματα διανοιγόμενο καὶ πληρούμενο ρῆγμα τῆς ὠκεανίου ράχεως, ἐνῶ οἱ pillow - λάβες εἶναι οἱ ἀντιστοιχοῦσες στὶς ἀνόδους αὐτὲς ἐκχύσεις. Σχηματικὴ παράσταση τοῦ ὀλου μηχανισμοῦ δίδεται στὸ σκαρίφημα τῆς εἰκ. 5.

Τὸ ὁφιολιθικὸ σύμπλεγμα τοῦ Τροόδους ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη ἐνότητα στὴ γεωλογικὴ δομὴ τῆς Κύπρου καὶ ἔχει ἰδιαίτερη οἰκονομικὴ σημασία. Πράγματι, περικλείει τὸ σύνολο σχεδόν τοῦ μεταλλευτικοῦ δυναμικοῦ τῆς Μεγαλονήσου. Ἀξιόλογα κοιτάσματα χρυσοτίλη καὶ χρωμίτη ἀπαντοῦν στὰ βαθύτερα μέλη του, τοὺς ὑπερβασικοὺς πλουτωνί-

Εἰκ. 5. Σκαρίφημα πού δείχνει τὸν μηχανισμὸν σχηματισμοῦ ὡκεανίου φλοιοῦ σὲ σχέση μὲ μεσωκεάνιο ράχη (14).

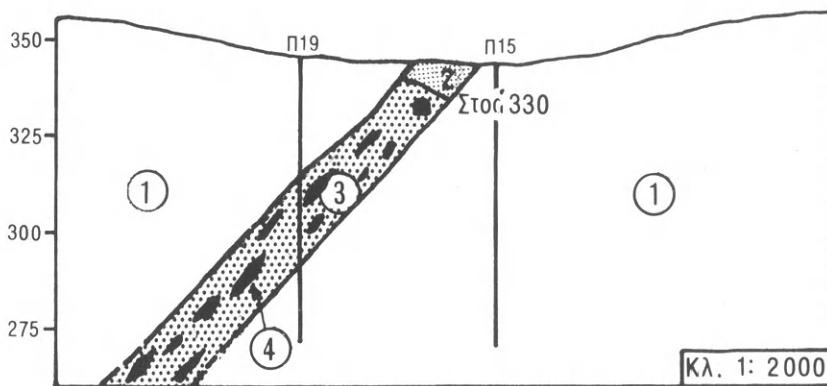
τες. Ὑψηλότερα, μέσα στοὺς γάββρους καὶ τὸν διαβασικὸν σχηματισμὸν κάνει τὴν ἐμφάνισή της μιὰ πτωχή, περιορισμένης βιομηχανικῆς σημασίας, θειοῦχος μεταλλοφορίᾳ Ni, Co, Cu, Fe. Καὶ τέλος, στὸν ἀνώτερο δρίζοντα τοῦ συμπλέγματος, τὶς pillow - λάβες, παρουσιάζεται μεγάλης ἐκτάσεως θειοῦχος μεταλλοφορίᾳ, ποὺ ἐκφράζεται ἀπὸ πλήθος κοιτασμάτων σιδηροπυρίτη μὲ ἀξιόλογες συνήθως περιεκτικότητες σὲ χαλκὸ καὶ, ἐνίοτε, σὲ ψευδάργυρο.

Ἡ θειοῦχος μεταλλοφορία τοῦ ὀφιολιθικοῦ συμπλέγματος

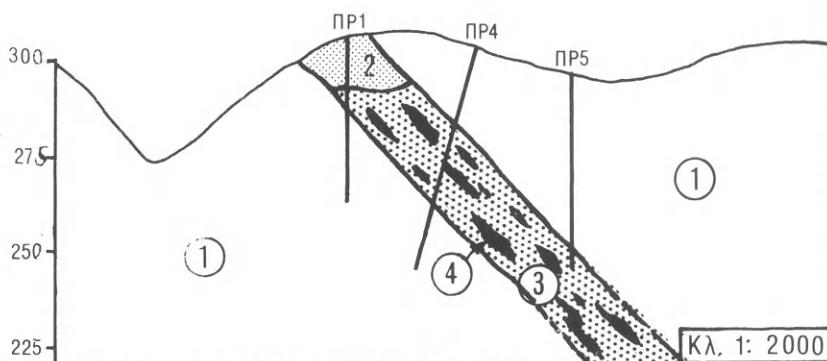
Ἡ θειοῦχος μεταλλοφορία τοῦ ὀφιολιθικοῦ συμπλέγματος ἐντοπίζεται στὰ ἀνώτερα μέλη του καὶ συγκεκριμένα τοὺς μὴ σωρειτικοὺς γάββρους, τὸ σύστημα τῶν διαβασικῶν φλεβῶν καὶ τὶς pillow - λάβες. Ἀνάλογα μὲ τὸν σχηματισμὸν μὲ τὸν διοῖο συνδέονται, τὰ θειοῦχα κοιτάσματα παρουσιάζουν ἴδιους χαρακτῆρες.

Τὰ κοιτάσματα μέσα στοὺς γάββρους ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεταλλοφόρες τεκτονικὲς ζῶνες (shear zones), ποὺ περιέχουν μικρὲς συγκεντρώσεις, φλεβίδια καὶ ἐμποτισμοὺς θει-

ούχων όρυκτῶν νικελίου, κοβαλτίου, χαλκοῦ καὶ σιδήρου. Τυπικὰ παραδείγματα παρέχουν τὰ κοιτάσματα τοῦ Πεύκου (εἰκ. 6) καὶ τῆς Βρύσης τοῦ Μαύρου (εἰκ. 7). Ἡ μεταλλοφορία τοῦ τύπου αὐτοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἐπέσυρε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαίων. Ἐχει δῆμος ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ στοὺς νεωτέρους χρόνους. Ἀν καὶ δι-

Εἰκ. 6. Κάθετη τομὴ τῆς μεταλλοφόρου ζώνης Πεύκου: 1. Σερπεντίνης. 2. Ὁξιδωμένη ἐμφάνιση. 3. Διάσπαρτη μεταλλοφορία (ἐμποτισμοί). 4. Μικρὰ σώματα ἢ φλεβίδια συμπαγοῦς μεταλλεύματος.

Εἰκ. 7. Κάθετη τομὴ τῆς μεταλλοφόρου ζώνης. Βρύση τοῦ Μαύρου: 1. Σερπεντίνης. 2. Ὁξιδωμένη ἐμφάνιση. 3. Διάσπαρτη μεταλλοφορία (ἐμποτισμοί). 4. Μικρὰ σώματα ἢ φλεβίδια συμπαγοῦς μεταλλεύματος.

εξαχθεῖσες ἔρευνες δὲν κατέληξαν σὲ βιομηχανικὸ ἀποτέλεσμα, τὸ θέμα τῆς οἰκονομικῆς σημασίας τῆς θειούχου μεταλλοφορίας τῶν γάββρων δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔληξε.

Ἡ θειούχος μεταλλοφορία τοῦ διαβασικοῦ συστήματος παρουσιάζεται μὲ τρεῖς τύπους κοιτασμάτων. Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πυριγενεῖς φλέβες (dykes) ποὺ συνιστοῦν τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι μεταλλοφόρες καὶ περικλείουν ἐμποτισμοὺς καὶ φλεβίδια θειούχων όρυκτῶν σιδήρου – χαλκοῦ. Τέτοιες φλέβες ἀπαντοῦν στὴν περιοχὴ Κονίτσι, κοντὰ στὴ Μονὴ

τοῦ Κύκκου. Στὴν ἵδια περιοχὴ συναντᾶται ἀνάλογη μεταλλοφορία μέσα σὲ συνήθη ρήγματα. Ἐνας ἄλλος, τέλος, τύπος συνδέεται μὲ ἐμποτισμοὺς θειούχων ὀρυκτῶν σιδήρου καὶ χαλκοῦ μέσα σὲ ζῶνες μεγάλου εύρους, μὲ ἀσθενὴ τεκτονισμό. Τέτοιες ζῶνες ἐντοπίζονται σήμερα ἀπὸ χαρακτηριστικὸ ἐρυθρωπὸ χρωματισμὸ ποὺ ὀφείλεται στὴν ὁξίδωση τοῦ σιδηροπυρίτη καὶ χαλκοπυρίτη. Τυπικὸ παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι τὸ κοίτασμα Ἀσπρογιᾶς. Ἡ θειούχος μεταλλοφορία τοῦ διαβασικοῦ συστήματος δὲν διέφυγε τὴν προσοχὴ τῶν ἀρχαίων. Μικροὶ σωροὶ σκωριῶν καὶ λείψανα μεταλλευτικῶν ἔργων ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητους μάρτυρες ὅτι ἡ μεταλλοφορία αὐτὴ ὑπῆρξε ἀντικείμενο περιορισμένης ἐκμεταλλεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐκτὸτε οὐδεμία δραστηριότητα σημειώθηκε ἐκτὸς σπανίων ἔξαιρέσεων, ὅπως στὴν προαναφερθεῖσα περιοχὴ Ἀσπρογιᾶς. Καὶ ἐδῷ, τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς σημασίας δὲν ἔχει ἀκόμη πλήρως διευκρινισθεῖ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς θειούχου μεταλλοφορίας τῶν γάββρων.

Διάφορη εἶναι ἡ κατάσταση σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν οἰκονομικὴ σημασία τῆς θειούχου μεταλλοφορίας ποὺ συνδέεται μὲ τὶς pillow - λάβες. Ἀπὸ τῇ μεταλλοφορίᾳ αὐτῇ προέρχεται ἡ δλότητα σχεδὸν τῆς παραγωγῆς χαλκοῦ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους (βλ. παραπάνω). Ἐπὶ πολλὲς δὲ δεκαετίες τοῦ 20ου αἰώνα, ἡ ἵδια πάντοτε μεταλλοφορία συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν δοπία ἀντλεῖται δλόκληρη ἡ διενεργούμενη ἔξαγωγὴ θειούχων μεταλλευμάτων χαλκοῦ καὶ σιδήρου. "Ολα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ μεταλλεύματα αὐτὰ κοιτάσματα βρίσκονται μέσα στὶς pillow - λάβες ποὺ ὑπέρκεινται τοῦ διαβασικοῦ συστήματος καὶ συνιστοῦν ἔνα εἶδος καλύμματός του. Βρισκόμαστε ἔτσι πρὸ μεταλλοφόρου σχηματισμοῦ μεγάλης ἐκτάσεως, μὲ σημαντικὴ πυκνότητα μεταλλοφορίας καὶ κατὰ συνέπεια ὑψιστῆς οἰκονομικῆς σημασίας. Πολυάριθμα κοιτάσματα ἔχουν ὡς τώρα ἐντοπισθεῖ μέσα στὸν ἥφαιστειακὸ αὐτὸ σχηματισμό. "Ολα ἀνεξαιρέτως παρουσιάζονται μὲ τὴ μορφὴ σωμάτων ἀνώμαλης γεωμετρίας καὶ ποικίλλουν, σὲ διαστάσεις, ἀπὸ μερικὲς χιλιάδες μέχρι μερικὰ ἑκατομμύρια τόνους.

Σὲ τέτοια κοιτάσματα βασίσθηκε ἡ μέχρι σήμερα μεταλλευτικὴ δραστηριότητα τῆς Κύπρου. Περαιτέρω ἔρευνες γιὰ ἐντοπισμὸ καὶ ἄλλων ἀνάλογων κοιτασμάτων ἀποτελοῦν τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ δραστηριότητα αὐτὴ καὶ στὸ μέλλον. Τοῦτο σημαίνει πὼς πρέπει νὰ καταβληθεῖ προσπάθεια πρὸς ἀποκάλυψη τῶν μηχανισμῶν ποὺ διέπουν τὴ μεταλλογένεση καὶ ἐλέγχουν τὸν ἐντοπισμὸ τῆς μεταλλοφορίας. Καὶ πέραν τούτου θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναζητηθοῦν κριτήρια καθοδηγητικὰ τῆς ἔρευνας. Τὰ προβλήματα αὐτὰ μελετῶνται στὶς ἐπόμενες παραγράφους.

Οἱ pillow - λάβες καὶ τὰ θειούχα κοιτάσματά τους

Μὲ βάση, κυρίως, τὶς παρατηρήσεις ὑπαίθρου οἱ διάφοροι μελετητὲς τοῦ ὀφιολιθικοῦ συμπλέγματος τοῦ Τροόδους διαχωρίζουν τὰ ἔκχυτα πετρώματά του σὲ λάβες τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως (Basal Group), κατώτερες (Lower Pillow Lava) καὶ ἀνώτερες (Upper Pillow Lava) pillow - λάβες (13,15). Ἀπὸ τὴ γενικὴ ὅμως ἐμφάνιση τῶν ἔκχυτων αὐτῶν πετρωμάτων φαίνεται ὅτι βρισκόμαστε πρὸ δύο διακεκριμένων φάσεων ἥφαιστειακῆς δράσεως. Στὴν πρώτη ἀνήκουν οἱ λάβες τῆς ὅμαδας βάσεως (B.G.) καὶ οἱ κατώτερες λάβες (LPL), στὴ δεύτερη οἱ ἀνώτερες λάβες (UPL).

Ο σχηματισμὸς βάσεως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πληθώρα ἐκρηξιγενῶν φλεβῶν βα-

σαλτικοῦ τύπου ποὺ διασχίζουν τὸ ἔκχυτο ὄλικὸ καὶ φθάνουν, κατὰ θέσεις, μέχρι τὴν τέλεια σχεδὸν ἀντικατάστασή του. Φλέβες καὶ ἡφαιστίτες ἔχουν συχνὰ ὑποστεῖ ἀσθενὴ ὑδροθερμικὸ μεταμορφισμὸ (15) ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ φαινόμενα πυριτιώσεως καὶ τὴν παρουσία διαφόρων ὀρυκτῶν, ὅπως σιδηροπυρίτης, χλωρίτης, ἐπίδοτο. Ὁ μεταμορφισμὸς αὐτὸς ἐμφανίζεται συνήθως μὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ ἐνταση στὶς περιοχὲς τῶν μεταλλοφόρων κοιτασμάτων.

Ἡ πυκνότητα τῶν ἐκρηξιγενῶν φλεβῶν τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως βαίνει μειούμενη πρὸς τὰ πάνω. Εἰσερχόμαστε ταχέως σὲ ἔναν δρίζοντα ἀπὸ ὑπερκορεσμένες βασαλτικὲς λάβες μὲ μεταμορφισμὸ ζεολιθικῆς φάσεως ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς κατώτερη pillow - λάβα (LPL). Εὐδιάκριτο στοιχεῖο διαφοροποιήσεως μεταξὺ τοῦ δρίζοντα αὐτοῦ καὶ τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως ἀποτελεῖ κυρίως ἡ πυκνότητα τῶν φλεβικῶν διεισδύσεων. Σ' αὐτὸ προστίθεται, προκειμένου περὶ ἐμφανίσεων, ἡ ἐρυθρωπὴ ἀπόχρωση ποὺ ὀφείλεται στὴν ὁξίδωση τοῦ σιδηροπυρίτη ποὺ περιέχουν τὰ πετρώματα τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως, ἵδιως κοντὰ στοὺς μεταλλοφόρους χώρους.

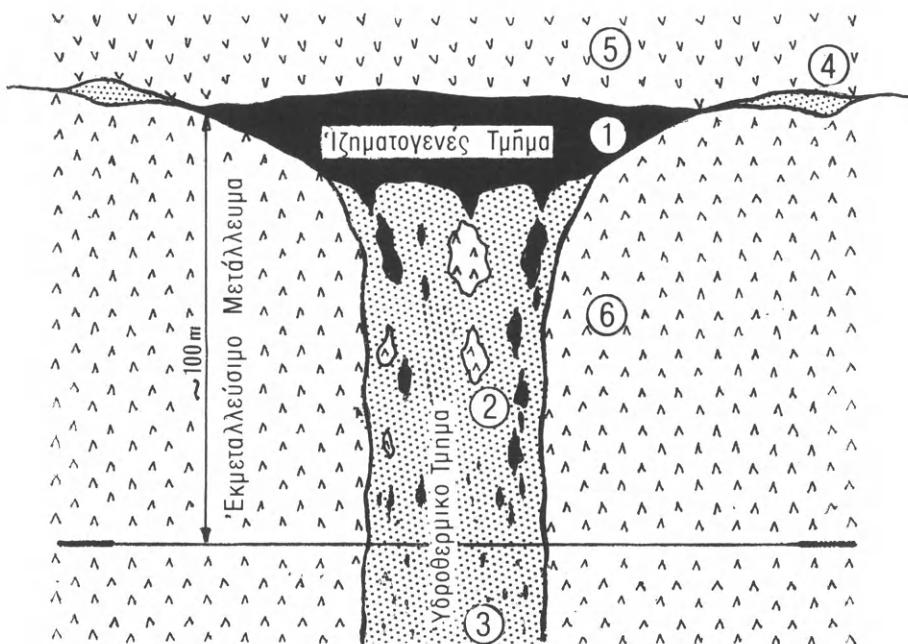
Τέλος, οἱ ἀνώτερες pillow - λάβες (UPL) ἐπικάθονται ἀσύμφωνα στὶς κατώτερες λάβες, συχνὰ δὲ κατευθείαν στὰ πετρώματα τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως. Ἀποτελοῦνται κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος τους, ἀπὸ ὑποκορεσμένους ὀλιβινικοὺς βασάλτες, ἐνῶ στὸ κατώτερο κυριαρχοῦντα βασικότεροι τύποι, οἱ λιμβουργίτες. Ὁπως στὴν περίπτωση τῆς κατώτερης λάβας (LPL), ἔτσι κι ἐδῶ ἔχουμε μεταμορφισμὸ ζεολιθικῆς φάσεως μὲ δευτερεύοντα ὀρυκτὰ ζεολίθους, μονμοριλονίτη, χλωροφαιαίτη, ἀσβεστίτη, κλπ. Εὐδιάκριτα χαρακτηριστικὰ τοῦ δρίζοντα τούτου ἀποτελοῦν: ἡ τέλεια σχεδὸν ἔξαφάνιση τῶν φλεβικῶν διεισδύσεων, ἡ καθαρότερη στακτόχροη ἀπόχρωση, καθὼς καὶ ἡ συνήθης ἄρτια ἀνάπτυξη τῆς ὑφῆς pillow. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης γνώρισμα παρέχει ἡ σποραδικὴ παρουσία λεπτῶν στρωμάτων ἰζηματογενοῦς ὄλικοῦ ἡφαιστειακῆς προελεύσεως.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὑπάρχει σαφῆς διακοπὴ τῆς ἡφαιστειακῆς δράσεως μεταξὺ τῶν ἐκχύσεων τῶν κατώτερων καὶ ἀνώτερων λαβῶν. Ἀπὸ ἀπόψεως μεταλλογενέσεως, εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ μέσα στὸν σχηματισμὸ βάσεως (B.G.) εἶναι ἐκδηλη ἡ παρουσία σχετικῶν ἐκδηλώσεων, παρατηρεῖται χαρακτηριστικὴ ἀπουσία κάθε ἵχνους μεταλλοφορίας μέσα στὶς ἀνώτερες pillow - λάβες. Ἀντίθετα, μέσα στὶς κατώτερες λάβες ἐμφανίζεται ἴσχυρὴ μεταλλογενετικὴ δράση. Ὁλα τὰ βιομηχανικὰ κοιτάσματα θειούχων μεταλλευμάτων πάνω στὰ ὅποια βασίσθηκε ἡ μέχρι σήμερα παραγωγικὴ δραστηριότητα βρίσκονται μέσα στὶς κατώτερες pillow - λάβες (LPL), καὶ φθάνουν μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τους. Στὴν ἐπιφάνεια αὐτὴ ἀπαντοῦν συχνὰ ὁγκώδεις συγκεντρώσεις συμπαγοῦς μεταλλεύματος καλυμμένες ἀπὸ ἐκχύσεις ἀνώτερης pillow - λάβας (UPL). Ὁλα αὐτὰ μαρτυροῦν πώς ἡ μεταλλογενετικὴ δράση ποὺ ὀδήγησε στὴ γένεση τῶν ὑπὸ συζήτηση κοιτασμάτων ἔλαβε χώρα μεταξὺ τῶν δύο φάσεων τῆς ἡφαιστειακῆς δράσεως γιὰ τὴν ὅποια ἔγινε λόγος παραπάνω.

Λεπτομερής ἀνάλυση τῶν κοιτασματολογικῶν χαρακτήρων δείχνει πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολίᾳ, ὅτι πρόκειται γιὰ μεταλλοφορία ποὺ συνδέεται μὲ τὴν κυκλοφορία ὑδροθερμικῶν διαλυμάτων. Ἀναλόγως τῶν ἐπικρατουσῶν συνθηκῶν καὶ κυρίως τῆς θερμοκρασίας ἔνα μέρος τοῦ μεταλλικοῦ φορτίου τοῦ διαλύματος ἀποτίθεται στὶς διόδους κυκλοφορίας μέσα στὶς κατώτερες λάβες (LPL), ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο παραμένει στὸ θερμὸ διάλυμα ποὺ φθάνει στὴν ἐπιφάνεια τῆς λάβας καὶ ἀναβλύζει στὸν βυθὸ τοῦ ὥκεανοῦ. Ἐκεῖ

ύπαρχουν οἱ συνθῆκες κατακρημνίσεως τῶν περιεχόμενων μετάλλων ὑπὸ μορφὴ θειούχων ἐνώσεων καὶ κατὰ συνέπεια σχηματισμοῦ μιᾶς ἵζηματογενοῦς θειούχου μεταλλοφορίας.

Ἐτσι, στὴ γένεση τῶν θειούχων κοιτασμάτων ποὺ ἀπαντοῦν μέσα στὶς λάβες ὑπεισέρχονται τόσο ὑδροθερμικὲς ὅσο καὶ ἵζηματογενεῖς διαδικασίες. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μεγάλη σημασία ἔχει ἡ θερμοκρασία. Γιὰ μαζικὴ κατακρήμνιση τῶν θειούχων ἐνώσεων

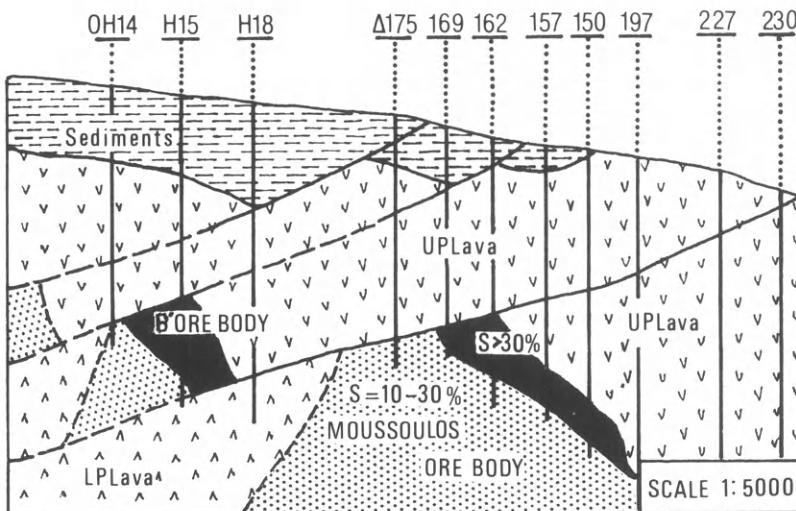

Εἰκ. 8. Τυπικὴ ὄψη θειούχου κοιτάσματος μέσα στὶς pillow-λάβες: 1. Συμπαγὲς μετάλλευμα ($> 40\%$ S). 2. Μὴ συμπαγὲς μετάλλευμα μὲ μικροὺς ὄγκους καθαροῦ μεταλλεύματος (10 - 30% S). 3. Μὴ συμπαγὲς μετάλλευμα ($< 10\%$ S). 4. SiO_2 μὲ ὑδροξείδια σιδήρου. 5. Άνωτερη pillow-λάβα. 6. Κατώτερη pillow-λάβα.

ἀπὸ τὸ ὑδροθερμικὸ διάλυμα ἀπαιτεῖται ψύξη του κάτω ἀπὸ ὁρισμένη θερμοκρασία καὶ τοῦτο πραγματοποιεῖται σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς λάβας, λόγῳ τῆς ὑψηλῆς βαθμώσεως (gradient), ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων, ἐπικρατεῖ στὸ πάνω της μέρος. Ἡ βάθμωση αὐτὴ ἐλέγχει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ποιότητα τῆς μεταλλοφορίας, στὸ τμῆμα τοῦ κοιτάσματος ποὺ βρίσκεται μέσα στὴ λάβα. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ μέρος ποὺ σχηματίζεται στὴν ἐπιφάνεια τῆς λάβας, ὅπου τὸ διάλυμα ἀναβλύζει καὶ ἀναμιγνύεται μὲ τὸ θαλάσσιο ὕδωρ, ἡ κατακρήμνιση πρέπει νὰ εἶναι ραγδαία.

Ἐτσι, στὴν τυπικὴ τοὺς μορφὴ τὰ θειούχα κοιτάσματα ποὺ συνδέονται μὲ τὶς λάβες παρουσιάζουν τὴ σύσταση τῆς εἰκ. 8 (11). Περιλαμβάνουν, κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ βάθους, τρία διαφορετικῆς οἰκονομικῆς σημασίας τμήματα. Τὸ πρῶτο, ἡ κορυφή, συνίσταται ἀπὸ συμπαγὲς καθαρὸ μετάλλευμα. Τὸ ἐνδιάμεσο ἔχει ὄψη λατυποπαγοῦς ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ τεμάχια ἔξαλλοιωμένης λάβας, μὲ συνδετικὴ ὥλη καθαρὸ μετάλλευμα ἢ

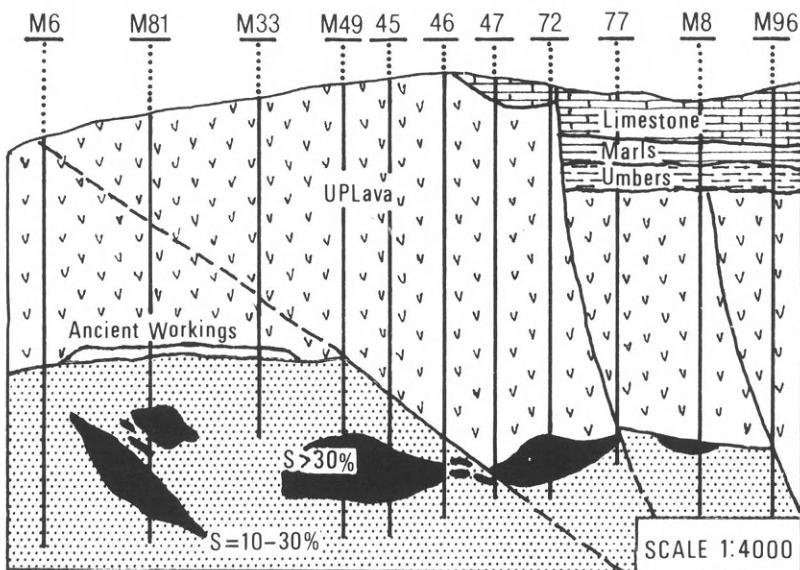
άργιλικό ύλικο πλούσιο σε θειούχα δρυκτά. Στὸ ἀνώτερο ἵδιως μέρος τοῦ τμήματος τούτου ἀπαντοῦν μικροὶ ὅγκοι λάβας καὶ συμπαγοῦς μεταλλεύματος. Ἡ περιεκτικότητα σὲ θεῖο βαίνει φθίνουσα μὲ τὸ βάθος καὶ στὰ 100 μ. περίπου, ὁ μέσος ὄρος συνήθως δὲν ὑπερβαίνει τὸ 10 ἔως 15%. Τέλος, τὸ τρίτο καὶ κατώτερο τμῆμα τοῦ κοιτάσματος εἶναι ἡ σὲ βάθος συνέχεια τοῦ μεταλλοφόρου ρήγματος. Στὸ τμῆμα αὐτὸ τὸ μετάλλευμα ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ἐμποτισμένο μὲ θειούχα δρυκτὰ προπυλίτη. Κάτω ἀπὸ τὶς ἰσχύουσες σήμερα οἰκονομικὲς συνθῆκες τὸ μετάλλευμα αὐτό, ποὺ συνήθως περιέχει κάτω τοῦ 10% S καὶ 0.8% Cu, δὲν θεωρεῖται ἐκμεταλλεύσιμο (11).

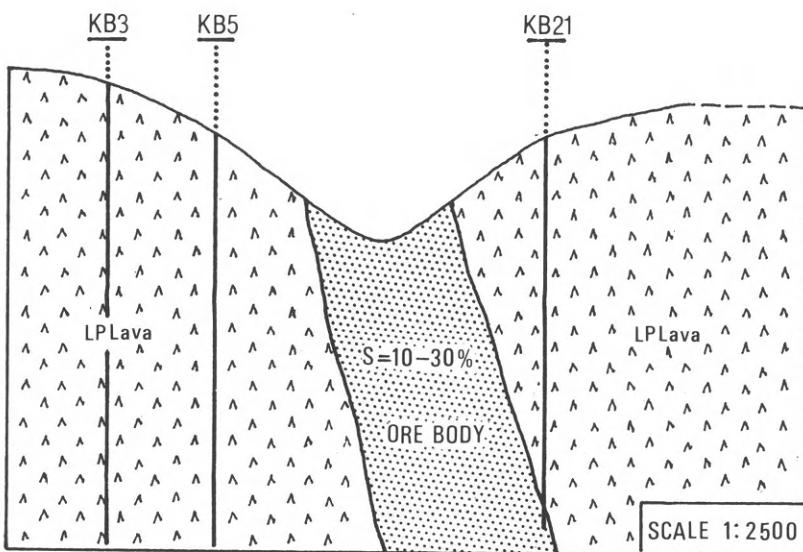
Εἰκ. 9. Κάθετη τομὴ τοῦ κοιτάσματος Moussoulos (Καλαβασός).

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω, τὸ ἐκμεταλλεύσιμο τμῆμα τοῦ κοιτάσματος ἀρχίζει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δρίζοντα τῆς κατώτερης λάβας (LPL) καὶ εἰσχωρεῖ σὲ βάθος περίπου 100 μ. μέσα στὶς λάβες τοῦ δρίζοντα αὐτοῦ. Δὲν πρέπει ὅμως ν' ἀποκλεισθεῖ ἡ παρουσία ἐκμεταλλεύσιμου μεταλλεύματος καὶ μέσα στὶς λάβες τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως (B.G.). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ στὴ σπάνια περίπτωση ποὺ ἡ μεταλλογένεση ἔλαβε χώρα κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἀπονομίας τῆς κατώτερης λάβας ἢ μικροῦ πάχους τῆς (< 100 μ.).

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τώρα τὴ μορφή, τὰ κοιτάσματα μέσα στὶς pillow - λάβες παρουσιάζονται κατὰ κανόνα ὡς ὅμιδες μεταλλοφόρων σωμάτων ποικίλων διαστάσεων καὶ ἀνώμαλης γεωμετρίας. Ἐξάλλου, τὰ γεωμετρικὰ χαρακτηριστικὰ στὸ ἴζηματογενὲς τμῆμα τοῦ κοιτάσματος εἶναι διάφορα ἐκείνων τοῦ ὑδροθερμικοῦ τμήματος. Στὸ πρῶτο ἐπηρεάζονται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ θαλάσσιου βυθοῦ ὅπου τὸ μετάλλευμα συσσωρεύεται. Στὸ δεύτερο, ἄλλοι παράγοντες ὥστε ἡ γεωμετρία τοῦ ρήγματος, ἡ τεκτονική του κατάσταση κλπ. ἔξασκοῦν ἰσχυρὸ ἔλεγχο. Ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ εὔθραυστα πετρώματα ὥστε εἶναι, καταρχήν, οἱ λάβες, οἱ παράγοντες αὐτοὶ μποροῦν νὰ παρουσιάσουν συχνὲς μεταβολὲς ποὺ προκαλοῦν διαφοροποιήσεις στὶς κοιτασματολογικὲς μορφές.

Εἰκ. 10. Διαμήκης τομή τῆς μεταλλοφόρου ζώνης Κοκκινογιῶν (Μιτσερό).

Εἰκ. 11. Έγκάρσια τομή τοῦ μεταλλοφόρου ρήγματος Κοκκινονερίου (Καμπιά).

Στὶς εἰκ. 9, 10 καὶ 11 δίδονται μερικὰ παραδείγματα κοιτασμάτων ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν συνηθέστερων περιπτώσεων. Ἡ εἰκ. 9 ἀναφέρεται στὸ κοίτασμα «Moussoulos» τῆς περιοχῆς Καλαβασοῦ. Πρόκειται γιὰ ἐγκάρσια πρὸς τὸ μεταλλοφόρο ρῆγμα τομὴ στὴν δοπία φαίνεται τὸ εὔρος τοῦ ρήγματος, τὸ ἵζηματογενὲς καὶ ὑδροθερμικὸ τμῆμα τοῦ κοιτάσματος καὶ ἡ θέση τους ὡς πρὸς τοὺς ὄριζοντες τῆς ἀνώτερης καὶ κατώτερης λάβας. Σὲ παρόμοια περίπτωση ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ εἰκ. 10 ποὺ εἶναι διαμήκης τομὴ τοῦ κοιτάσματος «Κοκκινόγια» τῆς περιοχῆς Μιτσεροῦ. Διάφορη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς εἰκ. 11 ποὺ ἀναφέρεται στὸ κοίτασμα «Κοκκινονέρι» τῆς περιοχῆς Καμπιῶν. Ἐδῶ τὸ ἵζηματογενὲς τμῆμα ἔχει διαβρωθεῖ, τὰ δὲ γεωμετρικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ρήγματος προσδίδουν στὸ κοίτασμα φλεβοειδὴ μορφή.

Τέλος, μιὰ ἄλλη περίπτωση ποὺ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ εἶναι ὅταν τὸ ρῆγμα χωρίζεται πρὸς τὴν ἐπιφάνεια σὲ περισσοτέρους κλάδους. Στὴν περίπτωση αὐτῇ, ἡ γεωμετρία τοῦ κοιτάσματος γίνεται πολύπλοκη, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ κατανομὴ τῶν μεταλλοφόρων ἐμφανίσεων (gossans).

Μεταγενετικὲς τεκτονικὲς ἐπιδράσεις ἔχουν, σχεδὸν πάντοτε, ἔντονα ἐπηρεάσει τόσο τὴ γεωμετρία ὅσο καὶ τὴ θέση τῶν κοιτασμάτων. Εἶναι ἐμφανῆς ἡ παρέμβαση τέτοιων ἐπιδράσεων στὴν περίπτωση τοῦ κοιτάσματος «Moussoulos» (εἰκ. 9) τῆς Καλαβασοῦ (17). Σ' αὐτὲς ὁφείλεται ἡ κατάκλιση καὶ ὁ κατακερματισμός του. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴν περίπτωση τοῦ κοιτάσματος «Κοκκινόγια» (εἰκ. 10) τοῦ Μιτσεροῦ, ὅπου ἡ μεταλλοφόρος ζώνη παρουσιάζει κατακερματισμό, μὲ σημαντικὲς ὄριζόντιες καὶ κατακόρυφες μετακινήσεις. Εἶναι φανερὸ πῶς οἱ μεταγενετικὲς αὐτὲς ἐπιπλοκὲς δυσχεραίνουν τὴν ἔρευνα καὶ καθιστοῦν ἀπαραίτητη τὴ λεπτομερὴ τεκτονικὴ ἀνάλυση τῆς μεταλλοφόρου περιοχῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη ὅποιασδήποτε τέτοιας ἔρευνας.

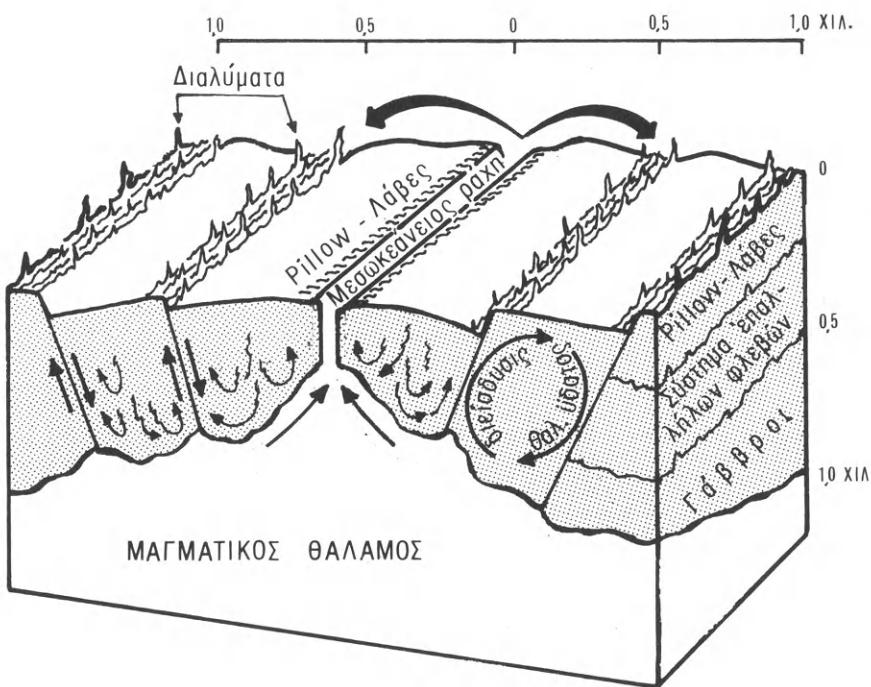
Μηχανισμὸς μεταλλογενέσεως στὶς pillow - λάβες

Τὰ κοιτάσματα θειούχου μεταλλοφορίας τῶν λαβῶν προέκυψαν λοιπὸν ἀπὸ τὴν κυκλοφορία ὑδροθερμικῶν μεταλλοφόρων διαλυμάτων μέσα σὲ τεκτονικὲς κυρίως ζῶνες, ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὸν ὄριζοντα τῆς κατώτερης pillow - λάβας (LPL) πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκχύσεως τῶν ἀνώτερων λαβῶν (UPL). Τίθεται ἡδη θέμα διευκρινίσεως τῶν συνθηκῶν διαρρήξεως τῆς κατώτερης λάβας, τῆς προελεύσεως καὶ κυκλοφορίας τῶν μεταλλοφόρων διαλυμάτων, μὲ ἄλλους λόγους τοῦ μηχανισμοῦ μεταλλογενέσεως.

Τυγχάνει γενικῆς σήμερα παραδοχῆς ὅτι ἡ θειοῦχος μεταλλοφορία ποὺ ἀπαντᾶ μέσα στὶς λάβες τῶν ὀφιολιθικῶν συμπλεγμάτων, ὅπως ἡ μεταλλοφορία στὶς λάβες τοῦ Τροόδους, ἀποτελεῖ ἐπεισόδιο τοῦ μαγματικοῦ φαινομένου στὸ ὅποιο ὁφείλεται ὁ σχηματισμὸς τοῦ συγκεκριμένου συμπλέγματος. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτῇ ἡ γένεση τῶν σχετικῶν κοιτασμάτων πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ μηχανισμὸς ποὺ βρίσκονται σὲ ἀρμονία μὲ ἐκείνους ποὺ διέπουν τὸ γενεσιουργὸ μαγματικὸ φαινόμενο, δηλαδὴ τὴ γένεση τοῦ συμπλέγματος.

Στὴν περίπτωση τῶν ὀφιολίθων μεσωκεανίου ράχεως, στοὺς δροίους φαίνεται νὰ ἀνήκει τὸ ὀφιολιθικὸ σύμπλεγμα τοῦ Τροόδους, τὸ γενεσιουργὸ μαγματικὸ φαινόμενο ἀναπτύσσεται καὶ ἔξελισσεται, ὅπως εἴδαμε, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς εἰκ. 5. Ἡ γένεση τῶν κοιτασμάτων λαμβάνει χώρα στὴν περιοχὴ τῆς ράχεως σύμφωνα μὲ τὶς λεπτομέρειες

τοῦ σκαριφήματος τῆς εἰκ. 12. Κατὰ τὴν πρόοδο τοῦ μαγματικοῦ φαινομένου δημιουργούνται μεταπτώσεις παράλληλες πρὸς τὴν διεύθυνση τῆς ράχεως καὶ ἀναπτύσσονται ὑδροθερμικὰ μεταλλοφόρα διαλύματα, ποὺ κυκλοφοροῦν στὰ ρήγματα αὐτὰ γιὰ νὰ ἀναβλύσσουν τελικὰ στὸν βυθὸν τῆς θάλασσας. Τὰ ἐν λόγῳ διαλύματα προέρχονται ἀπὸ τὴν διείσδυση καὶ ἐνεργοποίηση τοῦ θαλάσσιου ὕδατος μέσα στὰ πετρώματα τῆς ὁροφῆς τοῦ μαγματικοῦ θαλάμου (εἰκ. 12). Κατὰ τὴν ἄνοδό τους ἀποθέτουν, σὲ κατάλληλες θέσεις, τὸ μεταλλικό τους φορτίο, σχηματίζοντας τὰ ὑπὸ συζήτηση θειούχα κοιτάσματα.

Εἰκ. 12. Σκαρίφημα ποὺ δείχνει τὸν μηχανισμὸ μεταλλογενέσεως στὴν περιοχὴ μεσωκεανίου ράχεως.

Τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν ἀπόψεις ποὺ βασίζονται πάνω σὲ πρόσφατες παρατηρήσεις διάφορων ἀποστολῶν ἔξερευνήσεως τοῦ βυθοῦ τῶν ὥκεανῶν. Συγκεκριμένα, τὸ 1978, Ἀμερικανο-γαλλο-μεξικανικὴ ἀποστολή, ἔφοδιασμένη μὲ κατάλληλο ἔξοπλισμὸ καταδύσεως σὲ μεγάλα βάθη, διαπίστωσε κατὰ τὴν ἔξερεύνηση τοῦ βυθοῦ στὴν περιοχὴ τῆς ωκεανίου ράχεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Εἰρηνικοῦ (East Pacific Rise 21° N) τὴν κατακρήμνιση πολυμεταλλικῶν θειούχων ίζημάτων ἀπὸ ἀναβλύζοντα ὑδροθερμικὰ διαλύματα. Τὰ διαλύματα αὐτά, ἔξερχόμενα ἀπὸ ρήγματα τοῦ βυθοῦ σὲ θερμοκρασία περίπου 400°C, ἐγκαταλείπουν τὸ μεταλλικό τους φορτίο ἀναμιγνύόμενα μὲ τὸ θαλάσσιο ὕδωρ, σὲ τρόπο ὥστε ἐπὶ τοῦ βυθοῦ συσσωρεύεται θειούχο ίζημα ποὺ ὀδηγεῖ στὸν σχηματισμὸ πραγματικῶν θειούχων κοιτασμάτων. Πρόκειται περὶ δραματικῆς ἀποκαλύψεως ποὺ φωτίζει πολλὲς πτυχὲς τοῦ προβλήματος τῆς θειούχου μεταλλογενέσεως σὲ σχέση μὲ τὰ διφοιλιθικὰ συμπλέγματα.

Μὲ τὴν παραπάνω ἀνακάλυψη δημιουργήθηκε ἐντονο ἐνδιαφέρον ποὺ ὁδήγησε σὲ ταχύτατη ἐπέκταση τῶν ἔρευνῶν σὲ διάφορες ἄλλες θέσεις τῆς μεσωκεανίου ράχεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Εἰρηνικοῦ. Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν καρποφόρα. Μέσα στὸ 1981 ἐντοπίσθηκε, σὲ βάθος 8250 ft., μεγάλο πολυμεταλλικὸ θειοῦχο κοίτασμα ἐπὶ τῆς ράχεως Galapagos (Galapagos Ridge). Τὸ κοίτασμα αὐτὸ περικλείει πάνω ἀπὸ 25 ἑκατ. τόνους μεταλλεύματος 10% Cu καὶ 10% Fe, μὲ περιεκτικότητες σὲ ἄργυρο, ψευδάργυρο, βανάδιο μέχρι 0.1%. Σχεδὸν ταυτόχρονα ἐντοπίσθηκε ἑνα δεύτερο κοίτασμα ἐπὶ τῆς ράχεως Juan de Fuca, στὰ ἀνοικτὰ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῶν Ἡν. Πολιτεῶν, μὲ περιεκτικότητες 30-54% Zn, 8-22% Fe, 0.24-0.32% Cu καὶ διάφορα ἄλλα μέταλλα.

Ἄπὸ τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἔξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ θειοῦχα κοιτάσματα ποὺ ἀπαντοῦν μέσα στὶς pillow - λάβες τῶν μεσωκεανίων ράχεων βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ ρήγματα παράλληλα πρὸς τὴ διεύθυνση τῆς ράχεως. Ὁ ἔλεγχος τῆς θέσεώς τους μέσα στὰ ρήγματα αὐτὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ διτόποτε βοηθᾶ στὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν κυκλοφορία μεταλλοφόρων διαλυμάτων, ὅπως π.χ. τὸ πορῶδες τῶν πετρωμάτων τοῦ φλοιοῦ, ὁ βαθμὸς τεκτονισμοῦ κατὰ μῆκος τοῦ ρήγματος κλπ. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διεύθυνση τῆς μεσωκεανίου ράχεως συμπίπτει μὲ τὴ διεύθυνση τῶν φλεβῶν τοῦ διαβασικοῦ συστήματος καὶ κατὰ συνέπεια, στὴν περίπτωση παρουσίας ἡ γειτνιάσεως ἐνὸς τέτοιου συστήματος ἡ πιθανὴ διεύθυνση τῶν μεταλλοφόρων ρηγμάτων μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ ἀπὸ κατευθείαν παρατηρήσεις.

Κριτήρια καὶ διαδικασία ἔρευνας

Ἄπὸ τὰ μέχρι τώρα ἐκτεθέντα προβάλλουν τὰ ἔξῆς οὐσιαστικὰ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας στοιχεῖα:

1. Τὸ ὄφιολιθικὸ σύμπλεγμα τοῦ Τροόδους ἀποτελεῖ μέρος ὡκεάνιου φλοιοῦ ποὺ ἀναπύγθηκε στὴ μεσωκεάνιο ράχῃ ἀποκλινουσῶν λιθοσφαιρικῶν πλακῶν.
2. Τὰ ἔκχυτα πετρώματα τοῦ συμπλέγματος ἀνήκουν σὲ δύο τουλάχιστον ἔχωριστες φάσεις ἡφαιστειακῆς δράσεως. Κατὰ τὴν πρώτη ἀποτέθηκαν οἱ λάβες τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως (B.G.) καὶ τοῦ κατώτερου δρίζοντα (LPL), ἐνῶ κατὰ τὴ δεύτερη ἀποτέθηκαν οἱ λάβες τοῦ ἀνώτερου δρίζοντα (UPL). Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν φάσεων παρεμβάλλεται περίοδος ἥρεμίας.
3. Οἱ λάβες τῆς πρώτης φάσεως, ἀνερχόμενες μέσα ἀπὸ τὸ ρῆγμα τῆς μεσωκεανίου ράχεως, ἔκχύθηκαν στὸν ὡκεάνιο πυθμένα σχηματίζοντας μαζὶ μὲ τὸ σύστημα τῶν διαβασικῶν φλεβῶν καὶ τὰ ἀνώτερα πετρώματα τοῦ θαλάμου (γάββροι, πλαγιογρανίτες), τὴν δροφή του (εἰκ. 5). Οἱ λάβες τῆς δεύτερης φάσεως (UPL) ἔκχύθηκαν μεταγενέστερα, ἀπὸ ρήγματα τῆς δροφῆς τοῦ θαλάμου (εἰκ. 5), καλύπτοντας ἐκτεταμένα τμήματα τοῦ βυθοῦ. Τὰ ρήγματα αὐτὰ (feeding fissures) ἀντιπροσωπεύονται σήμερα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες βασαλτικὲς φλέβες (dykes) ποὺ διασχίζουν τὶς λάβες τοῦ κατώτερου δρίζοντα (LPL).
4. Ἡ θειοῦχος μεταλλογένεση τοῦ συστήματος τῶν ἔκχυτων πετρωμάτων ἀποτελεῖ ἐπεισόδιο τῆς ἡφαιστειακῆς δράσεως τῆς πρώτης φάσεως. Τὰ θειοῦχα κοιτάσματα συνδέονται μὲ τὴν κυκλοφορία μεταλλοφόρων διαλυμάτων τὰ διποῖα ἀναπτύσσονται καὶ κυκλοφοροῦν στὴν δροφή τοῦ μαγματικοῦ θαλάμου, σύμφωνα μὲ τὸν μηχανισμὸ τῆς

εἰκ. 12. Ἡ μαζικὴ κατακρήμνιση τοῦ μεταλλικοῦ φορτίου ἐλέγχεται βασικὰ ἀπὸ τὴν θερμοκρασία καὶ πραγματοποιεῖται στὸ ἀνάτερο τμῆμα τοῦ ρήγματος, ἀπ’ ὅπου τὰ διαλύματα ἀναβλύζουν στὸ βάθος τοῦ ωκεανοῦ (εἰκ. 12). Ἐτσι τὸ κοίτασμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἴζηματογενὲς τμῆμα σχηματιζόμενο ἐπὶ τοῦ ωκεάνιου βυθοῦ καὶ ἕνα ὑδροθερμικὸ τμῆμα ποὺ σχηματίζεται μέσα στὸ ρῆγμα (εἰκ. 8). Τὸ ρῆγμα αὐτὸν βρίσκεται μέσα στὶς κατώτερες λάβες (LPL) καὶ ἔχει τὴν διεύθυνση τῆς ωκεανίου ράχεως (εἰκ. 12).

5. Τὸ ἴζηματογενὲς τμῆμα ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγὲς μεταλλευμα. Στὸ ὑδροθερμικὸ τμῆμα ἡ περιεκτικότητα σὲ θεῖο μειώνεται ταχέως μὲ τὸ βάθος. Ἡ μεταλλοφορία συνεχίζεται μέσα στὸ ρῆγμα σὲ μεγάλο βάθος, ὅμως τὸ οἰκονομικῶς ἐκμεταλλεύσιμο μέρος περιορίζεται συνήθως στὰ πρῶτα 100 περίπου μέτρα.

6. Οἱ λάβες τοῦ ἀνάτερου δρίζοντα (UPL) εἶναι μεταγενέστερες τῆς μεταλλογενέσεως. Ἐφόσον ἡ μεταλλοφορία καλύπτεται ἀπὸ τέτοιες λάβες, ἡ προστασία τῆς ἔναντι σοβαρῆς καταστροφῆς ἀπὸ διάβρωση εἶναι ἐξασφαλισμένη. Σὲ περίπτωση ὅμως ποὺ δὲν ὑπάρχει τέτοια κάλυψη, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀρχή, εἴτε διότι τὸ κάλυμμα διαβρώθηκε βραδύτερα, ἡ προσβολὴ εἶναι ἀναπόφευκτη καὶ τίθεται ἀμέσως θέμα προσδιορισμοῦ τοῦ βάθους τῆς διαβρώσεως ἐν ὅψει τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἐκμεταλλεύσιμο ὄψιος τῆς μεταλλοφορίας εἶναι περιορισμένο (19).

Στὰ παραπάνω στοιχεῖα περιλαμβάνονται ὑψιστης σημασίας κριτήρια, καθοριστικὰ τῆς διαδικασίας τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας. Ὁ προσφορότερος τρόπος ἀναζητήσεως καὶ ἀξιολογήσεως τῶν κριτηρίων αὐτῶν εἶναι ἡ ὑπὸ κατάλληλη κλίμακα λεπτομερὴς χαρτογράφηση ὀλων τῶν γεωλογικῶν καὶ πάσης φύσεως ἄλλων πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὴν πρὸς ἔρευνα περιοχή. Πρόκειται περὶ συντάξεως «συνθετικοῦ χάρτου» ὃπου ἀποτυπώνονται μὲ τὴν προσήκουσα ἀκρίβεια: 1) Τὰ ὄρια τῶν διάφορων γεωλογικῶν σχηματισμῶν καὶ ἰδιαίτερα ὁ διαχωρισμὸς τοῦ συστήματος τῶν ἐκχύτων πετρωμάτων στοὺς τρεῖς δρίζοντες: ἀνάτερες λάβες (UPL), κατώτερες λάβες (LPL), σχηματισμὸς βάσεως (B.G.). 2) Ἡ τεκτονικὴ κατάσταση. 3) Οἱ ἐκρηξιγενεῖς διεισδύσεις (dykes) μὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τους. 4) Ἡ ἀκριβὴς θέση καὶ γεωμετρία τῶν μεταλλοφόρων ἐμφανίσεων (gossans) μὲ ποιοτικὴ διαφοροποίηση ἀναλόγως τῆς περιεκτικότητας σὲ Fe_2O_3 καὶ SiO_2 . 5) Οἱ τυχὸν ἐνδείξεις παλαιᾶς μεταλλευτικῆς καὶ μεταλλουργικῆς δραστηριότητας, ὥπως π.χ. λείψανα ἀρχαίων ἔργων καὶ σωροὶ σκωριῶν. 6) Τὰ τυχὸν ἐκτελεσθέντα προγενέστερα νέα μεταλλευτικὰ καὶ ἔρευνητικὰ ἔργα, ὥπως γεωτρήσεις, στοὺς ἡ φρέατα.

Ἐτσι, στὸν συνθετικὸ αὐτὸν χάρτη καταγράφονται ὅλες οἱ γεωλογικές, κοιτασματολογικὲς καὶ ἄλλης φύσεως χρήσιμες πληροφορίες ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὴν ἔρευνα στὴ συγκεκριμένη περιοχή. Κατάλληλη ἀξιολόγηση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὶς πιθανότητες θετικῶν ἀποτελεσμάτων καὶ ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τῆς καλύτερης γιὰ κάθε περίπτωση ἔρευνητικῆς διαδικασίας. Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση αὐτὴ συνιστᾶται ἡ ἔξης πορεία:

Ἐλέγχεται καταρχὴν ἡ γεωλογικὴ θέση τῶν μεταλλοφόρων ἐμφανίσεων. Οἱ ἐμφανίσεις αὐτὲς πρέπει ὄπωσδήποτε νὰ βρίσκονται μέσα στὶς λάβες τοῦ κατώτερου δρίζοντα (LPL) χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ παρουσία καὶ μέσα στὶς λάβες τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως (B.G.). Τὸ τελευταῖο αὐτὸν μπορεῖ νὰ συμβεῖ στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ἔχουν ἀποτεθεῖ κατώτερες λάβες ἢ τὸ πάχος τους εἶναι πολὺ περιορισμένο. Περισσότερα στοιχεῖα ώς

πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῆς θέσεως τοῦ ὁρίζοντα τῆς ἀνώτερης λάβας σὲ σχέση μὲ ἐκείνη τοῦ σχηματισμοῦ βάσεως.

Μετὰ τὸν ἔλεγχο τῆς γεωλογικῆς θέσεως τῶν μεταλλοφόρων ἐμφανίσεων μελετᾶται τὸ βάθος τῆς διαβρώσεως τους. Μιὰ τέτοια μελέτη ἔχει μεγάλη σημασία λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ βιομηχανικῆς σημασίας τμῆμα τοῦ κοιτάσματος εἶναι περιορισμένο καὶ δὲν ἐπεκτείνεται συνήθως πέραν τῶν 100 μέτρων κάτω ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ ἀνώτερης – κατώτερης λάβας. Πληροφορίες γιὰ τὸ βάθος τῆς διαβρώσεως λαμβάνονται ἐν πρώτοις ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ κατάσταση τῶν ἐμφανίσεων. "Οπως ἡδη τονίσαμε, ἡ περιεκτικότητα σὲ θεῖο βαίνει φθίνουσα μὲ τὸ βάθος καὶ ἐπομένως ὑπάρχει ἀμεση σχέση μεταξὺ τοῦ βάθους καὶ τῆς χημικῆς συστάσεως τῆς ἐμφανίσεως. Ἐνδείξεις γιὰ τὸ βάθος τῆς διαβρώσεως μποροῦν ἐπίσης νὰ προκύψουν καὶ κατευθείαν ἀπὸ τὴ θέση τῆς μεταλλοφόρου ἐμφανίσεως ὡς πρὸς τὴν ἐπιφάνεια ἐπαφῆς ἀνώτερης – κατώτερης λάβας. Αὐτὸ φυσικὰ προϋποθέτει παρουσία τῆς ἐπαφῆς αὐτῆς μέσα στὸν μεταλλοφόρο χῶρο.

"Αναζητεῖται, στὴ συνέχεια, ἡ διεύθυνση τῶν ρηγμάτων ἡ τεκτονικῶν ζωνῶν ποὺ περικλείουν τὴ μεταλλοφορία. Ἐνδείξεις γιὰ τὴ διεύθυνση αὐτὴ παρέχει ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν μεταλλοφόρων ἐμφανίσεων. Εὐθύγραμμη διάταξη τους καθορίζει, καταρχὴν, τὴ ζητούμενη διεύθυνση. Τὸ πρόβλημα ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἀπλὸ γιατὶ ὑπεισέρχονται τεκτονικὲς παρεμβάσεις. Ἡ τεκτονικὴ εἰκόνα εἶναι συνήθως πολύπλοκη καὶ περισσότερες τῆς μιᾶς εὐθύγραμμες διατάξεις εἶναι ἐκ πρώτης ὅψεως δυνατές. Ὁ συνθετικὸς ὅμως χάρτης περιλαμβάνει ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ μιὰ ἀσφαλέστερη ἐπιλογὴ, μὲ βάση τὰ τεκτονικὰ καὶ γεωλογικὰ δεδομένα. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ διεύθυνση τῆς μεταλλοφόρου ζώνης εἶναι παράλληλη μὲ ἐκείνη τῶν ἐπάλληλων φλεβῶν τοῦ διαβασικοῦ συστήματος. Ἐπομένως, ἀναζητώντας τὴ διεύθυνση τῶν φλεβῶν αὐτῶν σὲ γειτονικοὺς μὲ τὴν ὑπὸ ἔρευνα περιοχὴ χώρους, ἔχουμε περαιτέρω ἔλεγχο σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ διεύθυνση τοῦ ρήγματος.

Μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν παραπάνω πληροφοριῶν ὑπάρχουν ἡδη ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς λεπτομεροῦς προγράμματος ἔρευνας καὶ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀκολουθητέας διαδικασίας. Οἱ προγραμματιζόμενες ἔρευνες χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες. Ἡ πρώτη διαλαμβάνει τὶς ἔρευνες ποὺ ἀφοροῦν τὶς μεταλλοφόρες ἐμφανίσεις. Πρόκειται καταρχὴν, γιὰ γεωτρήσεις μικροῦ βάθους, κατώτερου τῶν 100 μέτρων, ποὺ ἔχουν ὡς στόχο νὰ διαπιστώσουν τὴν ποσότητα καὶ ποιότητα τοῦ διαφυγόντος τὴ διάβρωση τμῆματος τοῦ κοιτάσματος, στὸ ὄποιο ἀντιστοιχεῖ ἡ συγκεκριμένη ἐμφάνιση. Στὴν περίπτωση παρεμβάσεως μεταπτώσεων εἶναι φυσικὰ δυνατὸ νὰ ἀπαιτοῦνται γεωτρήσεις μεγαλύτερου βάθους.

Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν οἱ ἔρευνες γιὰ ἀναζήτηση νέων κοιτασμάτων ποὺ τυχὸν βρίσκονται μέσα στὴν προέκταση τῶν μεταλλοφόρων ρηγμάτων κάτω ἀπὸ καλύμματα λάβας τοῦ ἀνώτερου ὁρίζοντα. Ἐδῶ ἡ θέση τῶν κοιτασμάτων δὲν εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ ἔρευνα μπορεῖ νὰ διεξαχθεῖ εἴτε κατευθείαν μὲ γεωτρήσεις ἐπὶ γεωμετρικοῦ κανάβου ποὺ καλύπτει τὴν προέκταση τοῦ ρήγματος, εἴτε μὲ τὴν παρεμβολὴ γεωφυσικῶν μετρήσεων (18) πρὸς ἀναζήτηση ἐμμέσων ἐνδείξεων, μὲ βάση τὶς ὄποιες θὰ προσδιορισθεῖ ἡ θέση τῶν γεωτρήσεων. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι διατίθεται ἀποτελεσματικὴ γεωφυσικὴ μέθοδος ὁ συνδυασμὸς γεωφυσικῆς – γεωτρήσεων ὑπερέχει, γιατὶ ὑπάρχει πάντοτε ὁ κίνδυνος τεκτονικῶν παρεμβάσεων μὲ ὁριζόντιες μετακινήσεις τοῦ μεταλλοφόρου

ρήγματος. Ὁ συνδυασμός αὐτὸς ἐπιτρέπει ἔξαλλου ἀσφαλέστερη καὶ ἀνετότερη ἐπέκταση τοῦ πρὸς ἔρευνα χώρου. Βεβαίως οἱ γεωτρήσεις τῶν ἔρευνῶν τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι σαφῶς βαθύτερες ἀπὸ τὶς γεωτρήσεις τῶν ἔρευνῶν τῆς πρώτης κατηγορίας. Τὸ βάθος τους ὑπερβαίνει σαφῶς τὰ 100 μέτρα, καὶ ἔξαρταται τελικὰ ἀπὸ τὸ πάχος τοῦ καλύμματος τῆς λάβας τοῦ κατώτερου δρίζοντα.

Προοπτικὲς καὶ μελλοντικὲς δυνατότητες

Ἡ θειούχος μεταλλοφορία τοῦ συστήματος τῶν ἐκχύτων πετρωμάτων τοῦ ὁφιολιθικοῦ συμπλέγματος τοῦ Τροόδους βρίσκεται, ὅπως εἴδαμε, στὸν κατώτερο δρίζοντα τοῦ συστήματος αὐτοῦ, στὶς καλούμενες lower pillow - λάβες (LPL), μέσα σὲ ρήγματα παράλληλα πρὸς τὸ ρήγμα τῆς μεσωκεανίου ράχεως ἀπὸ τὸ ὄποιο ἐκχύθηκαν οἱ ἐν λόγῳ λάβες. Βιομηχανικὲς συγκεντρώσεις μεταλλεύματος ἀπαντοῦν στὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ μεταλλοφόρου ρήγματος καὶ ἰδίως στὴν ἐπαφὴν ἀνώτερης – κατώτερης λάβας. Ὅπου ἡ διάβρωση ἔχει ἀφαιρέσει τὰ μέρη αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν ἐλπίδες ἐντοπισμοῦ ἀξιόλογων ἀποθεμάτων κάτω ἀπὸ τὶς μεταλλοφόρες ἐμφανίσεις. Ἀντίθετα, οἱ ἐλπίδες εἶναι μεγάλες στὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ διάβρωση εἶναι περιορισμένη κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ βάθους.

Πολὺ μεγαλύτερες ἐλπίδες παρουσιάζονται στὶς μεταλλοφόρες περιοχὲς ὅπου ὁ κατώτερος δρίζοντας λάβας δὲν ἔχει ὑποστεῖ καμία διάβρωση. Εἶναι ἡ περίπτωση ποὺ ὁ δρίζοντας αὐτὸς προστατεύεται ἀπὸ κάλυμμα μεταγενέστερων ἐκχύσεων, δηλαδὴ ἀπὸ λάβες τοῦ ἀνώτερου δρίζοντα (UPL). Μέσα στὰ μεταλλοφόρα ρήγματα ποὺ διευθύνονται κάτω ἀπὸ τὶς λάβες αὐτὲς ὑπάρχουν μεγάλες πιθανότητες ἐντοπισμοῦ νέων ἀξιόλογων κοιτασμάτων. Ἡ ἀπαιτούμενη ὁμος ἔρευνα εἶναι δυσχερῆς καὶ συνεπάγεται σημαντικὲς δαπάνες. Ἐνίσχυσή της μὲ χρησιμοποίηση κατάλληλων γεωφυσικῶν μεθόδων μπορεῖ νὰ αὐξήσει οὐσιαστικὰ τὴν ἀποδοτικότητα καὶ θεωρεῖται ἐπιβεβλημένη.

Ἐξετάζοντας τὶς πολυάριθμες μεταλλοφόρες περιοχὲς ποὺ ἀπαντοῦν μέσα στὶς τεράστιες σὲ ἔκταση ἐμφανίσεις τῆς κατώτερης λάβας (LPL), διαπιστώνουμε ὅτι οἱ παραπάνω περιπτώσεις ἐλπιδοφόρας ἔρευνας δὲν εἶναι ἀσυνήθεις. Σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ὑπάρχουν μεταλλοφόρες ἐμφανίσεις μέσα σὲ ρήγματα ποὺ φαίνονται νὰ συνεχίζονται κάτω ἀπὸ καλύμματα ἀνώτερης λάβας (UPL). Μὲ ἄλλα λόγια ὑπάρχουν χῶροι γιὰ ἔρευνα ποὺ παρουσιάζουν σημαντικὲς πιθανότητες νὰ περικλείουν ἄγνωστα μέχρι σήμερα κοιτάσματα. Τὰ ἀποτελέσματα ποὺ πέτυχε τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Ἑλληνικὴ Μεταλλευτικὴ Ἐταιρεία σὲ μιὰ συγκεντρωμένη προσπάθεια ἀναπτύξεως κατάλληλης γεωφυσικῆς διαδικασίας γιὰ ἐνίσχυση τῆς ἔρευνας τέτοιων χώρων, ἐπιτρέπουν εὐλογη ἀλισιοδοξία.

Πρὸς τοὺς παραπάνω χώρους πρέπει λοιπὸν νὰ στραφεῖ ἡ προσοχὴ γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ δξύτατου σήμερα προβλήματος τῶν ἀποθεμάτων, ποὺ ἀποτελεῖ προϋπόθεση sine qua non γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διασωθεῖ ἡ πανάρχαιη φήμη τῆς Κύπρου ὡς μεταλλευτικῆς χώρας. Δαπανήθηκαν μέχρι σήμερα σημαντικοὶ πόροι καὶ χάθηκε πολύτιμος χρόνος γιὰ νὰ προωθηθοῦν πέραν τοῦ δέοντος ἔρευνες ἐπὶ συγκεκριμένων μεταλλοφόρων ἐμφανίσεων, τῶν ὄποίων οἱ δυνατότητες θὰ ἐπρεπε νὰ ἐκτιμηθοῦν, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐκτίθενται ἐδῶ, πολὺ περιορισμένες. Γιὰ τὴν ταχύτερη καὶ ἀποτελεσματικότερη ἐκτέλεση τῆς ἔρευνας ποὺ τώρα προτείνεται, εἶναι σκόπιμο νὰ διεξαχθεῖ αὐτὴ μέσα στὰ

πλαίσια στενής συνεργασίας Πολιτείας και ἔμπειρων ἴδιωτικῶν φορέων. Μὲ τὴ συνεργασία αὐτὴ θὰ ἀπλοποιηθοῦν χρονοβόρες διαδικασίες, θὰ ἐξασφαλισθεῖ ἐπαρκῆς συντονισμὸς καὶ θὰ ἀποφευχθοῦν δαπανηρὲς σὲ χρόνο καὶ χρῆμα παρεκκλίσεις. Μὲ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ λεχθεῖ πώς παρουσιάζονται εὐοίωνες προοπτικὲς σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἐξαντλημένων ἀποθεμάτων καὶ τὴν ἀναζωγόνηση τῆς μεταλλευτικῆς παραγωγῆς τῆς Μεγαλονήσου.

Αθῆναι

ΛΟΥΚΑΣ ΜΟΥΣΟΥΛΟΣ

B I B L I O G R A P H I A

1. A. GAUDRY, *Géologie de l'Île de Chypre* (Société Géologique de France, 1859).
2. K. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, 'Η ἀρχαία Κύπρος εἰς τὰς ἐλληνικὰς πηγὰς Β' (Λευκωσία 1937) 396 κὲ.
3. PLINIUS, *Historia Mundi*, Lib. VII, LXVII.
4. ΣΤΡΑΒΩΝ, *Γεωγραφικά*, XIV.
5. B. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, 'Ο Πολιτισμὸς τῆς Προϊστορικῆς Κύπρου' (Έκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1976).
6. H. W. CATLING, *Cyprus and the West 1600 - 1050 B. C.* (Sheffield [Ian Sanders Memorial Lecture] 1980).
7. Τοῦ ἕιδου, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (Oxford [Clarendon Press] 1964).
8. D. LAVENDER, *The story of Cyprus Mines Corporation* (The Huntington Library, San Marino California, 1962).
9. O. DAVIES, «The Copper Mines of Cyprus», *BSA* 1928-1929.
10. C. G. CULLIS and A. B. EDGE, *Report on the Cupriferous Deposits of Cyprus* (published by the Crown Agents for the Colonies, 1927).
11. Λ. ΜΟΥΣΟΥΛΟΣ, «Ἐρευναὶ περιοχῆς Ταμασοῦ», Ἀρχεῖα Ἐλληνικῆς Μεταλλευτικῆς Ἐταιρείας, ἔκθεση ἀρ. 8 (1971).
12. L. M. BEAR, «The Mineral Resources and Mining Industry of Cyprus», *Geological Survey Department*, Bulletin no. 1 (Nicosia, 1963).
13. R. A. M. WILSON, «The Geology of the Xeros – Troodos area», *Geological Department of Cyprus*, Memoir 1 (1959).
14. I. G. GRASS, «The Troodos Massif», *Proceedings International Ophiolite Symposium* (Cyprus, 1979).
15. G. CONSTANTINOU, «Metallogenesis Associated with Troodos Ophiolite», *Proceedings International Ophiolite Symposium* (Cyprus, 1979).
16. A. H. F. ROBERTSON and N. H. WOODCOCK, «Tectonic Setting of Troodos Massif, in the East Mediterranean», *Proceedings International Ophiolite Symposium* (Cyprus, 1979).
17. N. G. ADAMIDIS, «The form and environment of formation of the Kalavassos ore deposits», *Proceedings International Ophiolite Symposium* (Cyprus, 1979).
18. Λ. ΜΟΥΣΟΥΛΟΣ - Γ. ΜΑΛΙΩΤΗΣ, «Αἱ γεωφυσικαὶ μέθοδοι I. P. Χρησιμοποίησίς των ὑπὸ τῆς Ἑλλ. Μεταλλευτικῆς Ἐταιρείας εἰς τὴν ἐρευναν θειούχων μεταλλευμάτων ἐν Κύπρῳ», *Μεταλλειολογικὰ Μεταλλουργικά Χρονικά*, 14/73 (Ἀθῆναι, 1973).
19. Λ. ΜΟΥΣΟΥΛΟΣ, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν κοιτασμάτων χαλκούχου σιδηροπυρίτου τῆς νήσου Κύπρου. Κοιτασματολογικαὶ ἐρευναὶ εἰς τὴν μεταλλοφόρον περιοχὴν Καλαβασοῦ», *Annales Géologiques des Pays Helléniques* (Ἀθῆναι, 1957).

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΗΘΙΚΑ (97c). ΠΕΡΙ ΤΥΧΗΣ

“Αν, ώς προσφορὰ στὸν τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ Γεωργίου Ε. Μυλωνᾶ, διάλεξα νὰ παρουσιάσω μετάφραση τοῦ μικροῦ *Περὶ Τύχης* κειμένου τοῦ Πλούταρχου (ἀπὸ τὰ Ἡθικά του), ὅπου ὁ Χαιρωνεὺς ἐκθέτει πόσο ἀτοπο (absurdum) εἶναι νὰ θεωρεῖται ἡ τύχη κύριος συντελεστὴς στὰ θνητῶν πράγματα, τὸ ἔκαμα παρωθούμενος ἀπὸ τὴν σκέψη ὅτι, συχνά, ὅταν ἔνας ἀρχαιολόγος ἐπιτύχει ν’ ἀνακαλύψει σημαντικὰ εὑρήματα στὴν διάσπαρτη ἀπὸ κρυμμένους ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς ἑλληνικὴ γῆ, πολλοὶ σπεύδουν νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ἐπιτυχία του ὡς «τυχική».

‘Ο χαρακτηρισμὸς αὐτὸς γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου ἐνὸς ἀρχαιολόγου, ἐπιστήμονα ποὺ ἔχει ἀναλώσει ὀλόκληρη ζωὴ στὴν μελέτη τῆς Ἰστορίας, τῆς Ἀρχαίας Γραμματείας, τῆς Ἰστορίας τῆς Τέχνης, τῆς Γεωγραφίας, τῆς Γεωλογίας, τῆς Τοπογραφίας, τῆς Πολεοδομικῆς, τῆς Νομισματικῆς, ὥστε νὰ συσσωρεύσει ἔναν τεράστιο ὅγκο γνώσεων ποὺ νὰ μεταχειρίζεται, ποικιλότροπα, στὶς ἔρευνές του, εἶναι καὶ ἀδικος καὶ, κυρίως, μειωτικός.’ Εκτὸς ἀπὸ ἔξαιρετικὲς περιπτώσεις, στὸν ἐνάλιο χῶρο, ἡ τύχη μικρὸ ἔχει ἦ ἐλάχιστο μερίδιο στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀρχαιολόγου τοῦ δοποίου τὸ ἔργο, ἀπὸ τὴν ἵδια του τὴν φύση, εἶναι ἄχαρο, σιωπηλό, συχνὰ πολυχρόνιο καὶ ἀποθαρρυντικὸ καὶ, κατὰ κανόνα – ἀν καὶ σπουδαιότατη γιὰ τοὺς εἰδικοὺς – ἡ ἐπιτυχία του δὲν ἔχει τὸ στοιχεῖο τοῦ θεαματικοῦ ὅσο καὶ ἀν εἶναι ἐπιστημονικὰ πολύτιμη. Εὑρήματα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν ἦ ἀνατρέπουν χρονολογίες, ποὺ καθορίζουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἔκταση καὶ ἔξαπλωση ἐνὸς πολιτισμοῦ, ποὺ τεκμηριώνουν τὶς σχέσεις του μὲ ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ τὶς ἐπιρροές ποὺ ἀσκησε ἢ δέχθηκε, ποὺ ὁριοθετοῦν τὶς περιόδους ἀρχῆς, ἀκμῆς καὶ παρακμῆς του ἀλλὰ δὲν ἀποκαλύπτουν ἀντικείμενα μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, μένουν ἔξω ἀπὸ τὸ κύκλωμα τοῦ μεγάλου κοινοῦ καὶ, παρ’ ὅλη τὴν σημασία τους δὲν προσδίδουν στὸν εὐρέτη τους τὴν ἀνάλογη φήμη καὶ αἴγλη. Καὶ ἀμοιβή του σπουδαία καὶ πολύτιμη δὲν πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἔπαινοι «τῶν πολλῶν» ἀλλὰ ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του ἀπὸ τοὺς ἐπαίσιοτες, ποὺ ξέρουν οἱ ἴδιοι πόσο μικρὸ εἶναι τὸ μερίδιο τῆς τύχης στὴν ἐπιτυχία του καὶ τοῦτο γιὰ τὸν ἐπιστήμονα ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἄκρα ἰκανοποίηση.

1. *Τύχη τὰ θνητῶν πράγματ'*, οὐκ εὐβουλίᾳ¹, ἀλλὰ τότε οὕτε ἡ δικαιοσύνη, οὕτε ἡ εὐθύτητα, οὕτε ἡ σωφροσύνη, οὕτε ἡ κοσμιότητα ἐπηρεάζουν τὰ τῶν θνητῶν πράγματα καὶ τυχαῖο ἦταν καὶ ἀπὸ τύχη ὁ Ἀριστείδης ὑπέμεινε τὴν φτώχεια του ἐνῷ μποροῦσε ν’ ἀποκτήσει πολλὰ χρήματα, καὶ ὁ Σκιπίων, ὅταν κυρίεψε τὴν Καρχηδόνα δὲν πῆρε, οὕτε

1. Στίχος χαμένης τραγωδίας τοῦ Χαιρήμονα (4ος αἰ. π.Χ.).

καν είδε, τίποτε ἀπὸ τὰ λάφυρα, καὶ ἀπὸ τύχη ὁ Φιλοκράτης² προμηθευόταν πόρνες καὶ ψάρια ἐκλεκτὰ μὲ τὸ χρυσάφι ποὺ εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν Φίλιππο, καὶ ὁ Λασθένης καὶ ὁ Εὐθυκράτης ἔχασαν τὴν "Ολυνθο"³ λογαριάζοντας τὴν εὐτυχία τους μὲ τὴν κοιλιά τους καὶ τὶς αἰσχρές ἥδονές; Ἀπὸ τύχη ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ Φιλίππου σεβάστηκε τὶς αἰχμάλωτες γυναῖκες καὶ τιμώρησε ὅσους τὶς ἔβριζαν, ἐνῷ δὲ ἄλλοις Ἀλέξανδρος, ὁ γιὸς τοῦ Πριάμου, ὑποκύπτοντας σὲ κακὸ δαίμονα ἢ σὲ τύχη, πλάγιαζε μὲ τὴν γυναικα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν φιλοξενοῦσε καὶ τὴν ἀπήγαγε σκορπώντας ἔτσι, στὶς δύο ἡπείρους τὸν πόλεμο καὶ ὅλα τὰ κακά; Ἄλλ' ἂν αὐτὰ γίνονται κατὰ τύχη, τί ἐμποδίζει νὰ ποῦμε ὅτι, κατὰ τύχη οἱ γάτες, οἱ τράγοι καὶ οἱ πίθηκοι εἶναι λαίμαργοι καὶ ἀκόλαστοι καὶ ἀρπακτικοί;

2. "Ἄν ύπάρχει σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία, πῶς εἶναι λογικὸ νὰ μὴν ύπαρχει φρόνηση, καί, ἂν ύπάρχει φρόνηση, πῶς μπορεῖ νὰ μὴν ύπαρχει εὐβουλία; Γιατί, ὅπως λένε, ἡ σωφροσύνη εἶναι φρόνηση καὶ ἡ δικαιοσύνη ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς φρονήσεως. Καὶ μάλιστα τὴν εὐβουλία καὶ τὴν φρόνηση, ὅταν ἀποτρέπει τοὺς καλοὺς ἀπὸ τὶς ἥδονές, τὴν ὀνομάζομε ἐγκράτεια καὶ σωφροσύνη, στοὺς κινδύνους καὶ στὶς συμφορές τὴν ὀνομάζομε καρτερία καὶ ἀνδραγαθία, στὶς κοινωνικὲς καὶ δημόσιες σχέσεις τὴν ὀνομάζομε εὐνομία καὶ δικαιοσύνη. Ἐπομένως, ἂν ἀποδώσομε στὴν τύχη τὰ ἔργα τῆς εὐβουλίας, τότε ἀς ἀποδώσομε στὴν τύχη καὶ τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς σωφροσύνης καί, μὰ τὸν Δία, ἀς εἶναι ἔργο τῆς τύχης ἡ κλοπὴ καὶ ἡ λωποδυσία καὶ ἡ ἀκολασία καὶ τότε, ἐγκαταλείποντας τὸ λογικό μας, ἀς παραδοθοῦμε στὴν τύχη καὶ ἀς γίνομε σὰν σκόνη ἡ σκουπίδια ποὺ τὰ στροβιλίζει δυνατὸς ἀέρας ἐδῶ κι ἐκεῖ.

"Ἄν, λοιπόν, δὲν ύπάρχει εὐβουλία, ἐπόμενο εἶναι ὅτι δὲν ύπάρχει οὕτε θέληση γιὰ πράξη, οὕτε σκέψη γιὰ ἀναζήτηση τοῦ τὶ συμφέρει, ἀλλὰ ὁ Σοφοκλῆς φλυάρησε ὅταν εἶπε:

.....ὅ, τι ἐπιδιώκεις

μπορεῖς νὰ τ' ἀποκτήσεις, ἀλλ' ὅ, τι ἀμελεῖς σοῦ ζεφεύγει⁴

καὶ τὸ ἵδιο πάλι, ὅταν κάνει διάκριση τῶν πραγμάτων:

ὅσα εἶναι διδακτὰ τὰ μαθαίνω, ὅσα εὑρετὰ

τ' ἀναζητῶ κι ὅσα εὕχομαι τὰ ζητῶ ἀπ' τοὺς θεοὺς⁵

'Ἄλλὰ τί εἶναι εὑρετὸ ἡ μαθητὸ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀν δλα τὰ κυβερνάει ἡ τύχη; Καὶ ποιό βουλευτήριο μιᾶς πολιτείας δὲν διαλύεται ἡ ποιό συμβούλιο ἐνὸς βασιλιᾶ δὲν καταργεῖται, ἀν δλα ύπακούοντας στὴν τύχη τὴν ὁποία κατηγοροῦμε ὅτι εἶναι τυφλὴ γιατὶ σὰν τυφλοὶ τὴν ἀγκαλιάζομε; Καὶ πῶς μποροῦμε νὰ τὸ ἀποφύγομε ὅταν κόβομε τὴν εὐβουλία σὰν νὰ ἥταν τὰ ἴδια μας τὰ μάτια καὶ παίρνομε μιὰ τυφλὴ γιὰ ὁδηγὸ τῆς ζωῆς μας;

3. 'Ἄλλ' ἀς ποῦμε ὅτι κάποιος μεταξύ μας ἔλεγε ὅτι τὸ νὰ βλέπομε πράγματα εἶναι τύχη καὶ ὅχι ὅραση οὕτε ὅμματα φωσφόρα, ὅπως ὀνομάζει τὰ μάτια ὁ Πλάτων, καὶ τύχη εἶναι ἡ ἀκοὴ καὶ ὅχι ἡ δυνατότητα ν' ἀντιληφθεῖς παλμὸ τοῦ ἀέρα μὲ τὸ αὐτὶ καὶ τὸν ἐγκέφαλο. Τότε ὅμως καλὸ θὰ ἥταν, καθὼς φαίνεται, νὰ μὴν ἐμπιστευόμαστε τὶς αἰσθή-

2. Δωροδοκήθηκε ἀπὸ τὸν Φίλιππο (ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Περὶ Παραπρεσβείας δ'*).

3. Πρόδωσαν τὴν "Ολυνθο" στὸν Φίλιππο (ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Περὶ Παραπρεσβείας ρβ'*).

4. *Oἰδίπονς Τύραννος*, 110.

5. 'Απὸ χαμένη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ (NAUCK, *Trag. Graec. Frag. Soph.* 759).

σεις μας.⁶ Άλλα ἡ φύση μᾶς ἔδωσε τὴν ὄραση, τὴν ἀκοή, τὴν γεύση, τὴν ὅσφρηση καὶ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος καὶ τὴν λειτουργία τους γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὴν εὐβουλία καὶ νοῦς ὥρᾳ καὶ νοῦς ἀκούει, τ' ἄλλα δὲ κωφὰ καὶ τυφλά⁶

καὶ ὅπως, ἀν δὲν ὑπῆρχε ὁ ἡλιος θὰ ζούσαμε – παρ' ὅλα τὰ ἀστρα – μέσα στὴν νύχτα, καθὼς λέει ὁ Ἡράκλειτος, ἔτσι, παρ' ὅλες τὶς αἰσθήσεις του, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ εἶχε στὴν ζωὴ του καμιὰ διαφορὰ ἀπὸ τὰ θηρία ἀν δὲν εἶχε νοῦ καὶ σκέψη. Ἅλλα δὲν εἶναι ἀπὸ τύχη οὕτε αὐτόματα ποὺ ὑπερέχομε καὶ τὰ ἔξουσιάζομε καὶ ὁ Προμηθεύς, δηλαδὴ ἡ σκέψη, εἶναι ἡ αἰτία

ἴππων ὄνων τ' ὀχεῖα καὶ ταύρων γονὰς
δοὺς ἀντίδουλα καὶ πόνου ἐκθέκτορα⁷

κατὰ τὸν Αἰσχύλο. Ἀσφαλῶς ἡ τύχη καὶ ἡ φύση ἐφοδιάζουν καλύτερα, στὴν γέννησή τους τὰ ζῶα. Ἅλλα τὰ ὄπλιζει μὲ κέρατα καὶ δόντια καὶ κεντριά, ἔτσι οἱ σκαντζόχοιροι, λέει ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁρθώνουν πά' στὴν ράχη τους ἀγκάθια σουβλερά, καὶ ἄλλα τὰ ντύνει μὲ φοιλίδες καὶ τρίχες καὶ τοὺς βάζει στὰ πόδια νύχια καὶ σκληρὲς ὅπλές. Μόνο ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὸν Πλάτωνα⁸, γυμνὸς καὶ ἀνοπλος κι ἀνυπόδετος καὶ ἀστρωτος ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὴν φύση

ἄλλα ἔνα δίνοντάς τον ὅλα τ' ἄλλα ἰσοζυγιάζει
τὸν λογισμὸν καὶ τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴν πρόβλεψη
εἶναι τοῦ ἀνθρώπου ἡ δύναμη μικρὴ
μὲ τοῦ νοῦ τον ὅμως τὰ τεχνάσματα
δαμάζει τὰ τέρατα τοῦ πόντου
καὶ τὶς ἐπιβουλὲς τῶν πλασμάτων
ποὺ ζοῦν στὴν γῆ καὶ στὸν ἀέρα

Τ' ἄλογα εἶναι ἐλαφρύτατα καὶ ταχύτατα ἄλλα τρέχουν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ σκυλιὰ εἶναι ἐπιθετικὰ καὶ ἄγρια ἄλλα εἶναι φύλακες τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ψάρι εἶναι γευστικότατο καὶ ὁ χοῖρος παχὺς ἄλλὰ τροφὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ νόστιμο μαγείρεμα. Ὅπαρχει ζῶο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν ἐλέφαντα ἢ φοβερότερο στὴν ὅψη; Ἅλλα κι αὐτὸς ἔγινε παιγνίδι τοῦ ἀνθρώπου καὶ θέαμα σὲ γιορτές, γιατὶ μαθαίνει νὰ χορεύει καὶ νὰ ποδογυρίζει καὶ νὰ προσκυνάει, καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι ἄχρηστα θεάματα ἄλλὰ μᾶς μαθαίνουν ποὺ ὑψώνει τὸν ἄνθρωπο ὁ νοῦς του καὶ ἀπὸ ποιὰ ὄντα τὸν κάνει ἀνώτερο καὶ πᾶς εἶναι κύριος τῶν πάντων καὶ δεσπόζει παντοῦ.

δὲν εἴμαστε ἀνίκητοι πνυγμάχοι οὕτε παλαιιστὲς
οὕτε ταχεῖς στὸ τρέξιμο,

ἄλλα σ' ὅλα αὐτὰ εἴμαστε ἀτυχέστεροι ἀπὸ τὰ ζῶα κι ὅμως μὲ τὴν ἐμπειρία, τὴν μνήμη, τὴν σοφία καὶ τὴν τέχνη ποὺ εἶναι δικές μας καὶ μόνο δικές μας, ὅπως λέει ὁ Ἀναξαγόρας, καὶ τὶς μεταχειρίζομαστε, παίρνομε τὸ μέλι τους, τὰ ἀρμέγομε καί, ἀφοῦ τὰ πιάσομε, τὰ ἄγομε καὶ τὰ φέρομε. Ὡστε ἐδῶ τίποτε δὲν ἀνήκει στὴν τύχη, ἄλλα ὅλα ἀνήκουν στὴν εὐβουλία καὶ τὴν πρόβλεψη.

6. Στίχος τοῦ Ἐπιχάρμου.

7. μᾶς ἔδωσε τ' ἄλογα, τὰ κτήνη, τοὺς ταύρους
γιὰ δούλους μας ποὺ φορτώνονται τοὺς κόπους μας

8. ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ 321γ.

4. Τότε ὅμως τὰ πράγματα θνητῶν εἶναι καὶ τὰ πράγματα τῶν ξυλουργῶν καὶ τῶν χαλκουργῶν καὶ τῶν οἰκοδόμων καὶ τῶν ἀγαλματοποιῶν, στὰ δποῖα δὲν βλέπομε νὰ γίνεται τίποτε τυχαῖα ἢ αὐτόματα. "Οτι συμβάλλει ἐλάχιστα ἡ τύχη καὶ ὅτι οἱ ἴδιες οἱ τέχνες δημιουργοῦν τὰ περισσότερα καὶ τὰ μεγαλύτερα ἔργα τὸ λέει κι ὁ ποιητής:

Ὄλοι ἐσεῖς χειροτεχνίτες, στὸ δρόμο μπῆτε
σεῖς ποὺ προσφέροντάς της σκεύη Ἱερὰ
λατρεύετε τοῦ Δία τὴν κόρη Ἐργάνη
ποὺ ἔχει μάτι' ἀστραφτερὰ

γιατὶ τὴν Ἐργάνη καὶ τὴν Ἀθηνᾶ ἔχουν προστάτιδες οἱ τέχνες καὶ ὅχι τὴν Τύχη. Λένε ὅτι ἔνας μόνο τεχνίτης ποὺ ζωγράφιζε ἄλογο ὅλα τὰ πετύχαινε, καὶ τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα, ἀλλὰ δὲν κατόρθωνε νὰ ζωγραφίσει τὸν ἀλαφρὸ ἀφρὸ στὸν χαλινὸ ἀπάνω καὶ τὴν ὑγρὴ ἀναπνοή, καὶ τὰ ζωγράφιζε καὶ τὰ ἐσβηνε πολλὲς φορὲς καὶ τέλος, θυμωμένος, ἔριξε πάνω στὸν πίνακα τὸ σφουγγάρι του, ὅπως ἦταν, γεμάτο χρώματα, καὶ αὐτὸ χτυπώντας τὴν ἐπιφάνεια ἀποτυπώθηκε παράξενα δημιουργώντας τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο περιστατικὸ τέχνης ποὺ χρωστιέται στὴν τύχη. Παντοῦ μεταχειρίζονται χάρακες καὶ μέτρα καὶ ἀριθμούς, ὥστε πουθενὰ νὰ μὴν βρίσκεται στὰ ἔργα κάτι ἀθέλητο ἢ τυχαῖο. Καὶ μάλιστα οἱ τέχνες λέγεται ὅτι εἶναι μικρὲς ἐκδηλώσεις τοῦ νοῦ, ἢ μάλλον σταγόνες τοῦ νοῦ καὶ τρίμματά του σκορπισμένα μέσα στὶς χρεῖες τῆς ζωῆς ὅπως, μυθολογικά, λέγεται γιὰ τὴν φωτιά, ὅτι ὁ Προμηθεὺς τὴν μοίρασε καὶ τὴν ἔριξε ἐδὼ κι ἐκεῖ. "Ετσι καὶ ὅταν ὁ νοῦς σπάει καὶ κατακερματίζεται σὲ μόρια καὶ θραύσματα μικρά, αὐτὰ τακτοποιοῦνται σὲ τάξεις.

5. Εἶναι, λοιπόν, ἄξιο ἀπορίας πῶς ἐνῶ οἱ τέχνες δὲν ἔχουν ἀνάγκη τῆς τύχης γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸν σκοπό τους, ἢ μεγαλύτερη καὶ τελειότερη ἀπ' ὅλες καὶ τὸ πρώτιστο γιὰ τὸ δποῖο ὁ ἀνθρωπὸς ἀξίζει ἔπαινο καὶ ἀναγνώρισῃ δὲν εἶναι τίποτε. Ἄλλὰ στὸ τέντωμα καὶ τὸ χαλάρωμα τῶν χορδῶν ὑπάρχει κάποια νοημοσύνη ποὺ τὴν ὀνομάζομε μουσική, καὶ γιὰ τὴν ἑτοιμασία φαγητῶν ποὺ τὴν ὀνομάζομε μαγειρικὴ καὶ γιὰ τὸ καθάρισμα τῶν ρούχων ποὺ τὸ λέμε πλύσιμο. Καὶ τὰ παιδιὰ τὰ μαθαίνομε νὰ φοροῦν ὑποδήματα καὶ ροῦχα καὶ νὰ παίρνουν μὲ τὸ δεξὶ τὸ φαγητὸ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ τὸ ψωμὶ ἐπειδὴ οὔτε αὐτὰ γίνονται τυχαῖα, ἀλλὰ χρειάζονται διδαχὴ κι ἐπίβλεψη. Καὶ τὰ μεγαλύτερα καὶ σπουδαιότερα γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν σκέψη οὔτε ἀπὸ τὴν κρίση καὶ τὴν πρόβλεψη; Ἄλλὰ κανεὶς δὲν λάσπωσε χῶμα γιὰ νὰ τὸ παρατήσει τάχα ὅτι ἀπὸ τύχη καὶ μόνο θὰ γίνει τοῦβλο, οὔτε ἀφοῦ ἀποκτήσει μαλλὶ καὶ δέρμα κάθεται καὶ προσεύχεται στὴν τύχη γιὰ νὰ γίνουν ροῦχο καὶ ὑποδήματα. Κι ἀν κανεὶς μαζέψει πολὺ χρυσάφι καὶ ἀσήμι καὶ πλῆθος δούλους καὶ ἀποκτήσει μεγάλο καὶ εὐρύχωρο σπίτι καὶ τὸ στολίσει μὲ πολυτελὴ τραπέζια καὶ κλίνες, νομίζει, ἀν δὲν ἔχει φρόνηση, ὅτι θὰ τοῦ ἔξασφαλίσουν εὐτυχία καὶ ζωὴ χωρὶς λύπη, μακάρια καὶ ἀμετάβλητη;

Κάποιος ρωτοῦσε τὸν Ἰφικράτη, τὸν στρατηγό, γιὰ νὰ τὸν πειράξει τάχα, ποιὸς εἶναι ἀφοῦ δὲν εἶναι ὁπλίτης, οὔτε τοξότης, οὔτε σφενδονιστής, καὶ ἐκεῖνος: εἶμαι ἐκεῖνος ποὺ διατάζει καὶ χρησιμοποιεῖ ὅλους αὐτούς. Ἡ φρόνηση δὲν εἶναι οὔτε χρυσάφι, οὔτε ἀσήμι, οὔτε δόξα, οὔτε πλούτος, οὔτε ὑγεία, οὔτε δύναμη, οὔτε δμορφιά. Τί εἶναι λοιπόν; Εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ χρησιμοποιήσει σωστὰ ὅλα αὐτὰ καὶ χάρη στὸ δποῖο γίνεται τὸ καθένα εὐχάριστο, ἀξιόλογο καὶ ὠφέλιμο. Καὶ χωρὶς αυτὸ εἶναι δύσχρηστα καὶ

ἄκαρπα καὶ βλαβερὰ καὶ εἶναι βάρος καὶ ντροπὴ γιὰ δόποιον τὰ ἔχει. Πολὺ σωστὰ ὁ Προμηθεὺς τοῦ Ἡσιόδου συμβουλεύει τὸν Ἐπιμηθέα:

ποτὲ δῶρα μὴν δεχθεῖς
ἀπ' τὸν Ὀλύμπιο Δία ἀλλὰ νὰ τ' ἀποδιώχνεις⁹

καὶ ἐννοεῖ τὰ τυχερὰ καὶ τὰ ἐξωτερικά, σὰν νὰ τὸν συμβούλευε νὰ μὴν παίζει αὐλὸς ἀν δὲν ξέρει μουσική, οὕτε νὰ διαβάζει ἀν εἶναι ἀγράμματος, οὕτε νὰ καβαλικεύει ἀν δὲν ξέρει ἴππασία, οὕτε νὰ ἔχει δημόσιο ἀξίωμα ἀν εἶναι ἀνόητος, οὕτε νὰ πλουτίσει ἀν εἶναι φιλάργυρος, οὕτε νὰ παντρευτεῖ ἀν εἶναι ὑποπόδιο μιᾶς γυναίκας. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Δημοσθένης, δτι ἡ ἐπιτυχία ποὺ δὲν χρωστιέται στὴν ἀξία γίνεται γιὰ τοὺς ἀνοήτους ἀφορμὴ νὰ κρίνουν σφαλερά¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάξια εὐτυχία γίνεται γιὰ τοὺς ἀλόγιστους ἀφορμὴ νὰ κακοπαθαίνουν.

Ἀθῆνα

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

9. *Ἐργα καὶ Ἡμέραι*, 86-87.

10. *Ὀλυνθιακὸς* I, 23.

ΕΡΜΙΟΥ (ΤΗ ΕΡΜΕΙΟΥ) ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ,
ΔΙΑΣΥΡΜΟΣ ΤΩΝ ΕΞΩ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ (*IRRISIO
GENTILIUM PHILOSOPHORUM*)¹

Νέαι ἀπόψεις περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου

Τὸ ἔργον παρεδόθη διὰ 16 χειρογράφων, ἐκ τῶν ὅποίων τὰ πλεῖστα ἄνευ ἰδιώτερας ἀξίας. Ἐκ τούτων μόνος δὲ Πατμιακὸς κῶδιξ 202 (Ιωάν. Σακελλίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη (Αθῆναι 1890) 113, περγαμηνὸς κῶδιξ) περιλαμβάνει: 43 ἔργα τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης (400;), τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ (+ περὶ τὸ 270), Πρὸς Τατιανόν τινα, Ἐρμείου φιλοσόφου, Διασυρμὸς καὶ Μεθοδίου Πατάρων (+ 312;), Συμπόσιον περὶ ἀγνείας, καὶ διαφόρων ἄλλων Ἐρμηνεῖαι Γραφῶν (ἐν λόγοις δέκα). Ὁ Ad. v. Harnack² ὁρθῶς ἀποφαίνεται, ὅτι πεπλανημένως ὑπὸ τῶν πλείστων γραμματολόγων ἀνάγεται τὸ ἔργον εἰς τὸν β' αἰ. ἢ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰώνος. Ἀρχεται δὲ πρὸς χριστιανοὺς ἀσφαλῶς ἀπευθυνόμενον, ώς ἔξῆς: Παῦλος ὁ μακάριος ἀπόστολος τοῖς τὴν Ἑλλάδα τὴν Λακωνικήν (;) παροικοῦσι Κορινθίοις γράφων, ὡς ἀγαπητοί, ἀπεφήνατο λέγων ἡ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ Θεῷ, οὐκ ἀσκόπως εἰπών δοκεῖ γάρ μοι τὴν ἀρχὴν εἰληφέναι ἀπὸ τῆς τῶν ἀγγέλων ἀποστασίας. δι' ἦν αἰτίαν οὕτε σύμφωνα οὕτε ὁμόλογα³ οἱ φιλόσοφοι πρὸς ἀλλήλους λέγοντες ἐκτίθενται τὰ δόγματα⁴.

Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 βραχέα κεφάλαια. Σκοπὸς τοῦ συντάκτου εἶναι νὰ ἀπο-

I. Τὸ ὄνομα Ἐρμείας ήτο σύνθετο εἰς τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχὴν εἰς τοὺς Ἑλληνας. Μὲ Ε I ἀπαντᾶ ἡ γραφὴ τοῦ ὀνόματος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Γραμματείαν 14άκις. Π.χ. εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Μ. Ἀσίαν, τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ιδίᾳ εἰς τὴν Σάμον, δπως καὶ εἰς τὴν Κύπρον. Μὲ τὴν γραφὴν δὲ «ιδῶν» (I) ἀπαντᾶ 15 φοράς καὶ ιδίᾳ εἰς Θεσσαλίαν, Ὄρωπόν, Αἴγυπτον, Μ. Ἀσίαν, ὡς καὶ εἰς Κύπρον. Τὸ ὄνομα τοῦτο φέρει καὶ ὁ γνωστὸς ἐκκλησιαστικὸς Σωζός ὁ μενοντος. «Ο ΦΩΤΙΟΣ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ του (κωδ. 30) δομιλεῖ περὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἰστορ. «Σ α λ α μ α ν ο υ Ἐρμείας Σωζός ο μένοντος». Πολλὰ χειρόγραφα γράφουν «Ἐρμείου Σωζόμενου Σ α λ α μ ί ν ο υ». «Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἰστ. I, I ἀναφέρει «Ἐρμείας μέντοι Σωζόμενος, δικαιολόγος, ο καὶ Σ α λ α μ ί ν ο υ...». Ο δὲ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ τοῦ Le-unclavius τὸ 1596 ἐν Φραγκφούρτη ἐκδοθέντος *Jus Graeco-Romanum* ἐν σ. 293 σημειώνει: «ό Σωζός ο μενοντος Ἐρμείας γράφει, καὶ ἐν σ. 295 «ό Σωζός ο μενοντος λέγει Ἐρμείας». Διὰ τὸ ὄνομα «Ἐρμείας» δρα PAULY-WISSOWA-KROLL, *RE* 15 (1912) στλ. 729-835 (14άκις) καὶ «Ἐρμείας» στλ. 828/33 (15άκις).

². Geschichte d. altchristl. Lit. bis Eusebius, Teil II, 2, 196.

3. Πβλ. ΣΩΖΟΜ. παρὰ MIGNE, PG 67, 876D (εἰς τὸ ἔξῆς Μ.).

4. H. Diels, *Doxographi Graeci* (Berolini 1958) (Photomech. impressum primae anni 1879) 651. Διὰ τὸ κείμενον τοῦ *Διασυρμοῦ* παραπέμπω εἰς τὴν ἀρίστην μέχρι σήμερον ἔκδοσιν, μὲ τὰ κριτικὰ καὶ σοφά σχόλια τοῦ Diels. Παρατηρητέον ὅτι τὴν ἐν τῷ προοιμίῳ φράσιν «τοῖς τὴν Ἑλλάδα τὴν Λακωνικὴν παροικοῦσι Κορινθίοις» δὲ ΚΛΗΜΗΣ ὁ ΑΛΕΞ. ἐν *Στρωμ.* YI, παρὰ M. 9,397 γράφει: «ὅδος ἀπόστολος... τοῖς Ἐλλαζικοῖς ἐκείνοις γράφων Κορινθίοις». Ο Diels ἀπέδειξεν ἐπίσης ἔχαρτησιν τοῦ *Διασυρμοῦ* ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ψευδο-Ιουστίνου, *Παραίνεσις πρὸς Ἑλληνας* (*Cohortatio ad gentiles*).

δείξη τὰς ἀντιφάσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς διδασκαλίας των περὶ ψυχῆς καὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ σύντομον, ὅσον καὶ περιεκτικόν, ἔργον ἡδύνει τὸν ἀναγνώστην μὲ τὴν εὔθυμον εἰρωνείαν, τὰς κεκαρυκευμένας ἀντιθέσεις, τὸ ἐπιτηδευμένον καὶ σαρκαστικὸν ὑφος, τὸ γλυκύπικρον διαπομπευτικὸν γλωσσικὸν ἰδίωμα, τὰ σκωπτικὰ σχόλια, ἀλλὰ καὶ τὴν σοβαροφάνειαν, μὲ τὴν δόποιαν ὁ συντάκτης ἐπιζητεῖ νὰ καλύψῃ τὴν ἐπιπολαίαν ἀληθοφάνειαν τοῦ ἔργου του. Μὲ μίαν λέξιν τὸ ἔργον θὰ ἡδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ σαρκαστικὴ ἢ χλευαστικὴ σά τυρα κατὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως συλλήβδην. Σκοπὸς βεβαίως τοῦ συντάξαντος τὸ ἔργιδιον ἦτο, ως εἴπομεν, νὰ χλευάσῃ τοὺς ἔθνικοὺς φιλοσόφους, μὴ δυνηθέντας νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν περὶ ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς δημιουργίας τῶν ὄντων ἀρχήν, μὲ στόχον πάντοτε νά διδάξῃ τοὺς μελετητὰς τοῦ ἔργου. Ὅπαινίσσεται ὅτι ὅμιλει ἐνώπιος-ἐνωπίῳ μετὰ τῶν ἀκροατῶν του. Ἄλλα ἡ προσφώνησις ἢ κλητικὴ ὡς ἀγαπητοί, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ σχῆμα ρητορικὸν προσοικειώσεως τοῦ ἀναγνώστου. Τὸ δὲ χωρίον τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τὸ ὅποιον προοιμιαζόμενος ἀναφέρει, συνδυαζόμενον μὲ τὴν προσφώνησιν ὡς ἀγαπητοί, ὑποδηλοῖ σαφῶς ὅτι ἀπευθύνεται εἰς χριστιανούς. Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι τὸ ἔργον κακῶς ἐχαρακτηρίσθη ἢ καὶ συνεσχετίσθη μετὰ τῶν Ἀπολογιῶν τοῦ Β' καὶ Γ' αἰῶνος. Εἶναι τοῦτο καθ' ἡμᾶς, «δοκίμιον» προσβλητικὸν διὰ τοὺς ἔθνικοὺς φιλοσόφους, διδακτικὸν καὶ ἐποικοδομητικὸν πάντως διὰ τοὺς ἀπλοϊκούς χριστιανούς. Ο συγγραφεὺς θέλει νὰ διδάξῃ ἐμμονὴν τῶν πιστῶν εἰς τὰς περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου. Θέλει νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς τυχὸν ἀμφιρρέποντας περὶ τὴν πίστιν καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν θέλησίν των, ὅταν ἀντιχριστιανικαὶ δυνάμεις ἔξωθεν ἐπιζητοῦν νὰ πειθαναγκάσουν τούτους εἰς ἄρνησιν τῆς δρθῆς εὐαγγελικῆς των πίστεως.

Ἐάν τις θελήσῃ νὰ μελετήσῃ λέξιν πρὸς λέξιν, φράσιν πρὸς φράσιν τὸ ὄλον κείμενον, θὰ διαπιστώσῃ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου τελεῖ εἰσέτι ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν διωγμοῦ, καταπιέσεων καὶ προσπαθείας κατακρημνίσεως, εἰς δυνατόν, τῆς χριστιανικῆς πίστεως δι' ἐπιβολῆς τῆς ἔθνικῆς-εἰδωλολατρικῆς θρησκείας καὶ λατρείας καὶ δι' ἐξάρσεως τῆς δόμολογονύμενως μεγαλειώδους Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἷτις τοσοῦτον ἐξύψωσε τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου. «Ολα δὲ αὐτὰ δὲν εἶναι ἢ ἀπήχησις προσφάτου παρελθόντος. Πρόκειται καθ' ἡμᾶς περὶ τῆς οὐχὶ πολὺ μακρινῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰονίαν τοῦ Ἀποστάτου (361/63), τοῦ καὶ ματαίως ἐπιζητήσαντος τῆς ἔθνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας τὴν ἐπαναφορὰν δι' αὐστηροῦ διωγμοῦ τῶν χριστιανῶν. Ἄλλαις λέξεσιν, ως ἔγραφον ἄλλοτε⁵, ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἥθελησε ν' ἀναστήσῃ ἐν ἥδη πτῶμα. Καὶ ὁ τοῦ περὶ οὐδὲ λόγος συντάκτης τοῦ ἔργου, ἀπομακρυνθέντος τοῦ κινδύνου διὰ τοὺς χριστιανούς, ἥθελησε νὰ φρονηματίσῃ τοὺς πιθανοὺς συζητητὰς τῶν ὠραίων φαινομενικῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, νὰ διδάξῃ δὲ τοὺς ἀδαεῖς καὶ ἀπλοϊκούς χριστιανούς, εἰς ὑφος εἰρωνικόν, ὅσον καὶ ἐπαγωγόν, πόσον ἀνόητος καὶ μωρὰ εἶναι ἢ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων διδασκαλία περὶ τῶν ὑψίστων Ἀληθειῶν – Θεοῦ, κόσμου, ἀνθρώπου –, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰς ἀποκεκαλυμμένας ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ

5. Πρβ. Κ. ΜΠΟΝΗ, «Μέγας Ἀθάνασιος, Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης καὶ Μέγας Βασίλειος ἐν θέσει καὶ ἀντιθέσει», *ΠΑΑ* 54 (1979) 286.

’Αληθείας. Δὲν κάμνει δὲ λόγον διὰ τὰ ἀνάμικτα φιλοσοφήματα τῆς ’Αλεξανδρινῆς περιόδου, διότι ταῦτα εἶχον ἀναμείξει καὶ ἄλλα νεοφανῆ στοιχεῖα ἐκ τε τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐκ τῶν ’Ανατολικῶν Θρησκειῶν (Νέος Πλατωνισμός, Πορφύριος, Πρόκλος, ’Αμμώνιος, ’Ιάμβλιχος κ.ἄ.).

Εἰς ἐπίρρωσιν δὲτοῦ ὁ συγγραφεὺς ἀπηυθύνετο πρὸς χριστιανούς, εἶναι καὶ τὸ χωρίον ποὺ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀποστασίαν τῶν ἀγγέλων⁶. Ἐτερον ἐσωτερικὸν τεκμήριον ἐκ τοῦ κειμένου, ὅπερ δίδει λαβὴν εἰς ὑποθέσεις χρονολογικοῦ καθορισμοῦ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἔργου, εἶναι ἡ πράγματι παρασιώπησις τῶν νεοφανῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς ’Αλεξανδρινῆς ἐποχῆς, μάλιστα δὲ τοῦ πολυμεροῦς καὶ πολυδιαστάτου Νεοπλατωνισμοῦ, ὡς διηρμηνεύθη οὗτος ὑπὸ τῶν σπουδαιοτέρων ἐκπροσώπων του, τοῦ ’Αμμώνιου Σακκᾶ, τοῦ Πλωτίνου, τοῦ Πορφύριος, τοῦ Πρόκλου καὶ μάλιστα τοῦ ’Ιαμβλίχου (270-330). ’Ορθῶς καθ’ ἡμᾶς, ὁ Otto Bardenhewer⁷ λέγει δὲτοῦ « αἱ ἡμέραι, τὰς ὁποίας εἶχεν ἐν νῷ ὁ συγγραφεὺς πρέπει νὰ ὑπῆρξαν εἰς μίαν ἐποχήν, καθ’ ἣν φανατικὴ σύγκρουσις ὑπῆρξε καὶ αἱ ὁποῖαι ἡμέραι θὰ ἡδύναντο νὰ ἀναζωπυρήσουν τὰς φλόγας». ’Αλλ’ οὐχὶ ὁρθῶς συμπεραίνει ὡς ἐκ τούτου, δὲτοῦ ἡ ἀρχαιοτέρα τοποθέτησις τοῦ ἔργου εἶναι ἴσχυροτέρα παρ’ ὅσον ἡ μεταγενεστέρα. ’Αλλ’ ὁ σοφὸς πατρολόγος παραθεωρεῖ τὴν ἀναζωπυρηθεῖσαν ἐθνικὴν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔχθροτητα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ’Ιούλιανοῦ τοῦ ’Αποστάτου. ’Εὰν δὲτοῦ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου παρασιωπᾶ τοὺς Νεοπλατωνικούς, τοῦτο πράττει διὰ δύο λόγους. Πρῶτον, ὁ μὲν Πλωτίνος (204-269), ὁ μαθητὴς τοῦ ’Αμμώνιου Σακκᾶ, διεμόρφωσε τὴν Πλατωνικὴν διδασκαλίαν, ἀναμείξας αὐτὴν μετὰ πολλῶν στοιχείων μυστικισμοῦ, τοῦ τόσον προσφιλοῦς εἰς τὸν Μοναχισμόν. Δεύτερον, ὁ Πορφύριος (233-305), ὁ ἐπιφανέστατος μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου, διὰ συγγραφῶν καὶ διαλέξεων ἐν Σικελίᾳ καὶ ἐν Ρώμῃ, κατέστησε τὸν Νέον Πλατωνισμὸν προσιτὸν εἰς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν καίτοι οὗτος ἥσκησεν ἰδιαιτέραν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀν καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα προσεγγίζει τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, περὶ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἐκτὸς τούτου, οὗτος κατήγετο ἐκ Φοινίκης, τῆς γῆς τῶν γονέων τοῦ Σωτῆρος, εἰς τὸν ὁποῖον ἡμεῖς ἀποδίδομεν τὸ ἔργον. ’Ακριβῶς δὲ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν ἥθελεν ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου νὰ προκαλέσῃ ἀνάφλεξιν τῆς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πολεμικῆς, μάλιστα προσώπων ἐγγύτατα πρὸς αὐτὸν χρονικῶς ἴσταμένων, τῶν ὁποίων αἱ φιλοσοφικαὶ θεωρίαι οὔτε λίαν διαδεδομέναι ἥσαν, ἵδια τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἀλλ’ οὔτε καὶ προσιταὶ εἰς τὸ πλήθος τῶν χριστιανῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀπλοϊκῶν. Τὰ αὐτὰ πανομοιοτύπως δύναται νὰ λεχθοῦν καὶ

6. ”Ορα Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δογματικὴ τῆς ’Ορθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας I (Αθῆναι 1959) 443-50. Ἡ «πτῶσις» ἡ «ἀποστασία τῶν ἀγγέλων», μὴ σαφῶς ἀναφερομένη ἐν τῇ Π.Δ., ἥρξατο ἀναπτυσσομένη κυρίως ἀπὸ τοῦ ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, Περὶ Ἀρχῶν I, προοίμ. 6, παρὰ M. 11, 119. ”Ορα καὶ ΤΑΤΙΑΝΟΥ, Λόγ. πρὸς Ἑλλήνας παρὰ M. 6, 820-8, ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ, Πρεσβεία περὶ χριστιανῶν, M. 6, 945-7, ΜΕΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ”Οτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, M. 31, 345 κ.π.ἄ. ὑστερον. Οἱ μεταγενέστεροι ἐκκλησ. συγγραφεῖς ἀνέπτυξαν εὐρύτερον τὴν περὶ πτώσεως τῶν ἀγγέλων διδασκαλίαν. Τὴν πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τῶν ἀγγέλων ἀνευρίσκει τις εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ JOHANN MILCH, παρὰ R.L.f. Antike u. Christentum V ὑπὸ FR. JOS. DÖLGER (Stuttgart 1962) 109-200, ἐν δὲ σ. 256-8 πλήρης βιβλιογραφία.

7. OTTO BARDENHEWER, *Gesch. d. altchristl. Lit.* I (Freiburg i. Br. 1913²) 325-9.

διὰ τὸν ἐκ Συρίας καταγόμενον Νεοπλατωνικὸν Ἰάμβλιχον (270-330). Ἀλλωστε τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια δὲν ἔκαμνον λόγον περὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἀλλὰ περὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων. Ὁ δὲ συντάκτης τοῦ ἔργου ἐνδιεφέρετο ἀσφαλῶς νὰ εὗρῃ ἀπήχησιν τὸ ἔργον του εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν σχολείων, διὰ νὰ προφυλάξῃ τούτους ἐπιζημίας ἐπιδράσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ ἔργον τῆς πολεμικῆς κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ, ἀνέλαβον μετὰ τὸν Σωζόμενον, οἱ ἐκ Γάζης σπουδαῖοι συγγραφεῖς, ὡν δὲ σπουδαιότερος ἦτο ὁ Πρόκοπος Γαζαῖος (475-538)⁸, δὲ Ζαχαρίας ρήτωρ, δὲκτος Γαζης (465-536) Αἰνείας δὲ Γαζαῖος (τέλη τοῦ εἰαί.) καὶ ἄλλοι. Ὁ Harnack⁹ ὅρθως ἀπεφάνθη ὅτι ἡ θέσις τοῦ Bardenhewer περὶ χρονολογήσεως τοῦ ἔργου κατὰ τὸν Β' ἡ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰ., λόγω παραλείψεως τῆς κατὰ τὸν Νέου Πλατωνισμοῦ πολεμικῆς τοῦ Διασυρμοῦ, «εἶναι χωρὶς ἀποδεικτικὴν δύναμιν, ἐπειδὴ καὶ εἰς τὰς μεταγενεστέρας χρονικὰς περιόδους ἡ ἀξία ἡ ἡ ἀπαξία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀναφέρεται εἰς τὰς παλαιὰς Σχολὰς τῶν φιλοσόφων, μὲ ἀποκλεισμὸν ἐπίσης τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ». Ὁ, τι ἐλέχθη προηγουμένως περὶ τῶν ἐγγὺς χρονικῶς ἴσταμένων Νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς τοῦ συντάκτου τοῦ Διασυρμοῦ, τὸ αὐτὸν λεχθήτω καὶ περὶ τοῦ Πρόκοπου (410-485). Ὁρθῶς οὖτος χαρακτηρίζεται ὡς ἡ τελευταία στήλη τοῦ καταρρέοντος Ἐθνισμοῦ.

Ἐν νέον στοιχείον, ὅπερ διέφυγε τοὺς ἐρευνητὰς τοῦ Διασυρμοῦ, εἶναι ὁ τίτλος καὶ ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ὁ συγγραφεὺς διὰ τοῦ ἐπιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἔξω φιλοσόφων. Δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀν δίτιλος προέρχεται ἀπὸ τὸν συντάκτην τοῦ ἔργου ἡ ἀν ἐτέθη ὡς ἐπισήμανσις τοῦ περιεχομένου ὑπὸ μεταγενεστέρου τινὸς ἀντιγραφέως τοῦ κώδικος. Ἡ σπουδαιότης τοῦ ὄρου τῶν ἔξω φιλοσόφων ἔγκειται εἰς τὴν ἐπισήμανσιν ὅτι προτίθεται νὰ ἐλέγξῃ καὶ διασύρῃ τοὺς «ἔξω» ἡ τοὺς «θύρας» φιλοσόφους, οὐχὶ δὲ τοὺς «παρά» ἡ μὲν «ἔξω» ἡ «ἔσω», δηλ. τοὺς εἰς τὸν χριστιανικὸν περίβολον ἀνήκοντας. Πρόθεσίς του εἶναι ἐπομένως νὰ ἐλέγξῃ τοὺς φιλοσοφήσαντας, τοὺς πρὸ Χριστοῦ ἀκμάσαντας καὶ οὐχὶ τοὺς μετὰ Χριστόν, ἔστω καὶ ἀστοχήσαντας ἡ μὴ ἀκριβογοῦντας περὶ τὴν Εὐαγγελικὴν Ἀλήθειαν, οἵοι ἥσαν οἱ αἱρετικοί, οἵτινες ἀλλωστε καταδικάζονται ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας ἡ καὶ ἀναιροῦνται ὑπὸ τῶν ἀνεγνωρισμένων ἀντιρρητικῶν Διδασκάλων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ συντάκτης ἐπομένως τοῦ Διασυρμοῦ ὑπεμφαίνει σαφῶς διὰ τῆς ἐπικεφαλίδος, ὅτι θὰ στραφῇ κατὰ τῶν «θύραθεν» καὶ μὴ χριστιανῶν φιλοσόφων¹⁰.

8. Περὶ τῆς Σχολῆς τῆς Γαζῆς καὶ τῶν Γαζαίων φιλοσόφων, δρα K. SEITZ, *Die Schule von Gaza, eine literargesch. Untersuchung* (Inaug. Diss., Heidelberg 1892) 9-12. Περὶ Ζαχαρίου τοῦ ρήτορος, δρα M. 40,1105-1206. E. W. BROOKS, *Corpus script. christian. orientalium* (1919/21) 83· (1924) 87 κέ. ALTANER-STUIBER, *Patrologie* (Freiburg 1978) 228 (βιβλιογραφία). Ὁ Ζαχαρίας κατήγετο ἐκ Μαϊουμᾶς τῆς Γαζῆς (465-536). Περὶ Προκοπίου δρα ἐπίσης ALTANER-STUIBER, *Patrologie*, 516 (βιβλιογρ.) (ἥκμασε τὸ 475-538). Περὶ τοῦ Αἰνείου Γαζαίου δρα αὐτόθι 516 (ἥκμασε τὰ τέλη τοῦ Εἰαί.). Πρβ. ΔΗΜ. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Treis Γαζαῖοι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ιστορίαν τῆς φιλοσοφίας τῶν Γαζαίων* (Κων/πολις 1893) (Diss. Leipzig).

9. AD. V. HARNACK, *Geschichte d. altchristl. Lit. bis Eusebius* Teil II, 2, 196.

10. Θὰ ἡδυνάμην νὰ παραπέμψω εἰς ἄφθονα κείμενα ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐμφαίνοντα τὴν διάκρισιν καὶ τὸν διαχωρισμὸν τῶν «ἔξω» ἀπὸ τῶν «ἔσω» χριστιανῶν φιλοσόφων. Παραπέμπω ἀπλῶς εἰς τοὺς ἔξης: TATIANON, παρὰ M. 6, 873A. ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., M. 9, 205A. ΕΥΣΕΒ. ΚΑΙΣ., M. 21, 789. Ἡ Ἑλληνικὴ

Χρονολογικαὶ ἀναζητήσεις

Οἱ διάφοροι μέχρι τοῦδε ἐρευνηταὶ διαφορετικὰς ἔξέφρασαν ἀπόψεις ώς πρὸς τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἐκ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου, θὰ ἥτο δυνατὸν νὰ ἀνεύρωμεν ἡ τούλαχιστον νὰ προσεγγίσωμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ συντάκτου τοῦ ἔργου καὶ τοῦ σκοποῦ, εἰς ὃν ἀπέβλεψεν οὐτος. Δυστυχῶς αἱ ἐρευναὶ εἰς οὐδὲν ἰκανοποιητικὸν καὶ πολλῷ ἥττον ἀδιαμφισβήτητον συμπέρασμα κατέληξαν. Ἐκαστος δὲ τῶν ἐρευνητῶν ἥτο ἄμα καὶ φορεὺς τοῦ ἀναποφεύκτου ὑποκειμενικοῦ στοιχείου τῆς ὁμολογιακῆς ἡ ἐκκλησιαστικῆς του τοποθετήσεως, ἥτις παρώθει τοῦτον εἰς μείζονα ἔξαρσιν τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου διὰ τῆς τοποθετήσεως του εἰς τὴν τόσον σεβαστὴν πρωτοχριστιανικὴν ἀρχαιότητα. Ἐκεῖνος, ὅστις διέγραψε τὴν ὅλην ἀκολουθίαν τῆς σχετικῆς ἀναζητήσεως καὶ ἐρεύνης, ὑπῆρξεν ὁ Andreas Freiherrn v. di Pauli¹¹. Ἐκτοτε περιέργως ἔπαυσεν ἡ περαιτέρω ἐνασχόλησις διὰ τὸ πρόβλημα, οὐ μόνον διὰ τὴν χρονολόγησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν συντάκτην τοῦ ἔργου.

Ἄλλὰ πρὶν ἡ ἐκφέρωμεν τὴν ἡμετέραν ἀποψιν, θεωροῦμεν χρήσιμον νὰ ἀναφέρωμεν ὅσα ἦδη ὁ Pauli ἐξέθεσε περὶ τῶν διαφόρων ἀπόψεων τῶν ἐρευνητῶν, ώς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔργου. Πρῶτος ὁ Lambecius¹² συνεταυτίσθη μετὰ τοῦ Tentzel ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἴστορικὸς Σωζόμηνος εἰς τὸν οἶκον τοῦ Λαμπέιου. Τοῦτο δὲ διότι θέσεις τινὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἴστορίας του διμιλοῦν περὶ ἑθνικῶν φιλοσόφων, ὅπως καὶ ὁ Διασυρμός¹³. Τούναντίον ὁ Cave¹⁴ ἐθεώρησεν ἀστήρικτον τὴν γνώμην τοῦ Lambecius. Τὰ ἐπιχειρήματα τούτου ἐστηρίζοντο εἰς τὸ ὅτι ὁ Σωζόμηνος εἶναι τὸν ἀναφέρωμεν φιλόσοφος, ἀλλὰ συνήγορος καὶ δὴ καὶ ἐν Κων/πόλει. Διὰ τοῦτο ἐτοποθέτησε χρονολόγησις τὸ ἔργον εἰς τὴν ἐποχήν, καθ' ἥν ζωηρῶς δὲ ἑθνισμὸς κατεπολέμει τὸν Χριστιανισμόν, ὅστις πρὸς ἄμυνάν του ἡναγκάσθη νὰ ἀναπτύξῃ τὴν Ἀπολογητικήν του Γραμματείαν. Ἐν δὲ τοιοῦτον ἀπολογητικὸν ἔργον εἶναι καὶ ὁ Διασυρμός. Λεχθήτω ὅτι δὲ ἐν λόγῳ ἐπιστήμων σφάλλει διττῶς. Πρῶτον, διότι θεωρεῖ τὸ ἐργάδιον Διασυρμὸς ώς φιλοσοφικόν, ὅπερ δὲν εἶναι. Δεύτερον, διότι πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ἐγράφῃ ὑπὸ «φιλοσόφου!» Ἀλλὰ πᾶς τις καὶ μάλιστα μορφωμένος, ἥμπορεῖ νὰ γράψῃ ἐν τοῦ εἰδους τούτου «σατυρικὸν» ἔργον, ἐπὶ τῇ βάσει ἐγχειριδίου ἴστορίας τῆς Φιλοσοφίας, διὰ δὲ τὴν παλαιοτέραν ἐποχήν, ἐπὶ τῇ βάσει σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐκ τῶν ἐν χρήσει ἐν τοῖς σχολείοις τῆς ἐγκυκλίου παιδείας (Trivium-Quadrivium). Τὴν γνώμην τοῦ Cave ἡσπάσθησαν οἱ πλεῖστοι τῶν μέχρι σήμερον ἐπιστημόνων (P. Lamper, Krüger, Funk, Barden-

φιλοσοφία χαρακτηρίζεται «θρυαλλίς», ἥν ἀνάπτουσιν ἀνθρωποι, ἐνῷ «Φωτὸς ἔλλαμψις» εἶναι ὁ τοῦ Ἰησοῦ θεῖος λόγος, κατὰ τὸν ΓΡΗΤ. NAZ., M. 44, 337B. Ὁρα καὶ ΙΟΥΣΤ., M. 6, 476. ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓ., M. 3, 640A. Εἰδικότερον, διὰ τοὺς ἐπιρρηματικοὺς προσδιορισμοὺς «ἔξω» καὶ «θύραθεν» ὅρα DU CANGE, Gloss. 409. 502. Τὸν ὄρον «Φιλοσοφία» ἀναπτύσσει διεξοδικὸν ἄρθρον τῶν R. EISLER - K. RORETZ, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* II (Berlin 1929) 435-458.

11. *Die Irrisio des Hermias* (Paderborn 1907) (*Forschungen zur christlichen Literatur und Dogmengeschichte*. Siebenter Band. Zweites Heft) 1-53. Ἐκτοτε ἔπαυσεν ἡ περαιτέρω ἐνασχόλησις διὰ τὸ ὅλον πρόβλημα, οὐ μόνον διὰ τὴν χρονολόγησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν συγγραφέα τοῦ Διασυρμοῦ.

12. Bλ. 1. *Comment. de Bibl. Caes. Vindob. lib. VII* (Vindobonae 1781) 54.

13. ΣΩΖΟΜ., ἐκκλησ. ἴστορ. I, 18. 11,5. 111,17. V,1.

14. *Script. eccles. hist. litt. I* (Basel 1741) 81.

hewer; Möhler, Alzog, Nirschl, Schmid, Fessler, Maranus, Otto, Jungman, Ehrhard, W. Gaul, Rauschen, Altaner, Stuiber, Kihm, W. Christ, Pauli). Καὶ ὅμως σπουδαῖοι ἐπιστήμονες συνεπαυτίσθησαν μὲ τὴν γνώμην τοῦ τε Menzel καὶ τοῦ ἀκολουθήσαντος τὴν γνώμην τούτου Lambecius. 'Αλλ' ἔκεινος, ὅστις πρῶτος ἐκ τῶν νεωτέρων ἥγειρε τεκμηριωμένας ἀμφιβολίας κατὰ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀπολογητῶν τοῦ Β' καὶ Γ' αἱ., ὑπῆρξεν ὁ Menzel¹⁵. Οὗτος κατέληξε συμπερασματικῶς εἰς τὸ ὅτι τὸ ἔργιδον πρέπει νὰ ἐγράφῃ οὐχὶ πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος. Τοῦτον ἡκολούθησεν ὁ Diels¹⁶. Τὰς ἀπόψεις τοῦ Diels ὑπεστήριξε διὰ νέων λογικῶν ἐπιχειρημάτων καὶ κριτικῶν παρατηρήσεων ὁ πολυμαθὴς Harnack καὶ εἰς τὰ δύο ἀξιοθαύμαστα ἔργα τοῦ¹⁷, χρονολογήσας τὸ ἔργον εἰς τὴν μετὰ τὸν Μέγαν Κωνσταντίνον ἐποχὴν (Δ' ἢ Ε' αἱ.). "Ἄξιον ἴδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ P. Wendland¹⁸, βασιζόμενος εἰς τινας δμοιότητας τοῦ Διασυρμοῦ μετὰ τοῦ φέροντος τὸν τίτλον Θεόφραστος τοῦ σοφιστοῦ Αἰνείου Γαζαίου (τέλη τοῦ Ε' αἱ.)¹⁹, διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι ὁ 'Ερμείον, τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Προκόπιου Γαζαίου εἰς τὴν ὑπὸ ἄριθμον 129 ἐπιστολήν του. 'Ιδιαιτέρας μνείας ἄξιον εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Seitz εἰς τὴν σελίδα 17 τοῦ ἔργου του, ὅπερ ἐμελετήσαμεν ἐν τῇ Γενναδείῳ Βιβλιοθήκῃ ἐν Ἀθήναις, ἀναφέρει τὰ ἔξης: 'Ο Σωζόμενος εἰναι εἰς ἀπόγονος τοῦ Ερμείου Σωζόμενος εἴναι, τοῦ ἐκ Βηθελίας παρὰ τὴν Γάζαν'²¹. Ἐπίσης ἐν σ. 20 ὁ Seitz γράφει: «Μερικοὶ τίτλοι ἀπολεσθέντων λόγων (δηλ. τοῦ Προκόπιου) εὑρίσκονται ἐν τῷ Λεξικῷ 'Περὶ συντάξεως' παρὰ Bekker, Anecd. gr. I, ἔνθα ὁ συγγραφεὺς ἀποδίδει κατὰ προτίμησιν εἰς τὸν Προκόπιον 'Μονωδίαν Ἀντιοχείας' (σ. 125, 26, 153, 21, 24), 'Εἰς τὸν σώφρονα ἄρχοντα' (σ. 139, 20), 'Ἐπιτάφιον Σαλαμινίου' (σ. 133, 10, 135, 13), 'Εἰς τὸν γάμον τοῦ Μελετίου' (σ. 169, 6 κ.ἄ. Πρβ. Φωτίου, Βιβλιοθ. κῶδ. 160)».

Παρατηρητέον ὅτι σπουδαῖοι ἐρευνηταὶ ἐκ τῶν παλαιοτέρων συγκλίνουν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ Ἐρμίου, ἄνευ προσδιοριστικοῦ ἐπιθέτου, τινὲς δὲ καὶ μετὰ τοῦ ἐπιθέτου «Σωζόμενου» ἢ «Σωζόμενοῦ», τοῦ καὶ «Σαλαμίνου», τοῦ ἐπισημαίνοντος

15. Ed. W. F. MENZEL (Lugdun. Batav. 1840) 5 κέ.

16. DIELS, *Doxographi Graeci* (Berolini 1879) 258-263, 649-656, ἐνθα ἡ μετ' ἐπιμελείας ἔκδοσις τοῦ κειμένου τοῦ Διασυρμοῦ μετὰ φιλολογικο-κριτικῶν παρατηρήσεων καὶ σχολίων.

17. ADOLF V. HARNACK, *etc.* Teil I: *Die Überlieferung und Bestand* (Leipzig 1893). Teil II: *Die Chronologie* (1897- 1904, Leipzig 1897). Ἐκαστον μέρος σύγκειται ἐκ δύο τόμων. Ὁ σοφὸς συγγραφεὺς συμφωνεῖ μὲ τὴν γνώμην τοῦ DIELS ἐν Teil I, 782, II, 2, 196, χρονολογήσας μᾶλιστα τὸν Διασυρμὸν εἰς τὴν μετὰ τὸν Μέγαν Κωνσταντίνον ἐποχὴν (τέλη Δ' ἡ τὸν Ε' αἰῶνα).

18. P. WENDLAND, *Theolog. Lit. Ztg.* (1899) 180.

19. Ὁ σύγχρονος ἦ καὶ κατά τι ἀρχαιότερος τοῦ Προκοπίου, Αἱ νέες αἱ Γαζαῖοι (+μετὰ τὸ 518) θεωρεῖται ὁ συγγραφεὺς ἐνός κατά τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ ἀπευθυνομένου ἔργου, τοῦ κατά τὸν Μεσαίωνα πολὺ ἐκτιμωμένου Διαλόγου, φέροντος τὸν τίτλον: Αἱ νέες αἱ Γαζαίοι Σοφιστοῦ, Θεόφραστος, ἢτοι Περὶ ἀθανασίας ψυχῶν καὶ ἀναστάσεως σωμάτων διάλογος, παρὰ Μ. 85, 865. 872.

20. SEITZ 15. R. HERSCHER, *Epistolographi Gr.* (Paris 1873) 584. MIGNE, PG 87, 2773-2792. Ἐνταῦθα καταχωρίζονται αἱ 163 ἐπιστολαὶ του, αἵτινες θεωροῦνται πλήρεις χάριτος καὶ ἀττικῆς Μούσης. Ὁ Προκόπιος (+ περὶ τὸ 538) θεωρεῖται καὶ ἀδελφὸς Ἰωσᾶς τοῦ Ζαχαρίου τοῦ ρήτορος. Διεσώθησαν τοῦ Προκοπίου Ὑπομνήματα εἰς τὴν Πεντάτευχον, εἰς τὰ τῶν Βασιλεῶν, τῶν Παραλειπομένων καὶ τὸ Ἀσμα τῶν Ἀσμάτων.

21. Στηρίζεται ό Seitz εις τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ CEILLER, *Hist. géner. des aut. eccles.* XIII, 689.

ἀσφαλῶς τὸν τόπον τῆς γεννήσεως (;) ἢ καταγωγῆς τοῦ Ἐρμίου. Στρέφονται δὲ πάντες πέριξ τῶν διακριθέντων συγγραφέων τῆς Σχολῆς τῆς Γάζης, ὅτοι τὸν Αἰνεῖαν Γαζαῖον, τὸν Προκόπιον Γαζαῖον, τὸν Ζαχαρίαν τὸν Σχολαστικὸν καὶ εἴ τινα ἔτερον. Σημειώτεον ἐπίσης ὅτι καὶ ὁ Δ. Ροῦσος²² ἀναφέρει ἐν σ. 52-69 τοῦ ἔργου του μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὸ ἔξης: «Ιωάννου τοῦ Φιλοπόνου Ἀμώνιος ὁ Ἐρμίος» ἄνευ ἔτερας διασαφήσεως²³. Ἐκεῖνος, ὅστις ἐνησχολήθη διεξοδικῶς πρὸς λύσιν τῶν προβλημάτων τοῦ Διασυρμοῦ εἶναι ὁ Pauli, οὗτινος τὸ ἔργον ἐμνημονεύσαμεν προηγουμένως. Οὗτος εἰς τὴν ἐκ 53 σελίδων μελέτην του, τὴν πράγματι ἀξιόλογον, προσεπάθησε νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς προκύπτοντα ἔρωτήματα διὰ τῶν ἀκολούθων κεφαλαίων: α. «Ο ‘Διασυρμὸς’ καὶ ἡ ‘Παραίνεσις πρὸς Ἑλληνας’ (σ. 5) τοῦ Ψευδο-Ιουστίνου» (Cohortatio ad gentiles). β. «Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ‘Διασυρμοῦ’» (σ. 24). γ. «Ο ιουδαϊκὸς μῦθος περὶ πτώσεως τῶν ἀγγέλων καὶ ὁ ‘Διασυρμὸς’» (σ. 32). δ. «Τατιανὸς καὶ Ἑρμίας» (σ. 37). ε. «Λουκιανὸς Σαμοσάτων καὶ Ἑρμίας» (σ. 40). στ. «Ἴχνη τοῦ Ἑρμίου παρὰ Νεμεσίῳ Ἐμέσης, Θεοδωρήτῳ Κύρου καὶ Αἰνείᾳ Γαζαίῳ» (σ. 46). ζ. «Ο ‘Διασυρμὸς’ καὶ ὁ Νέος Πλατωνισμὸς» (σ. 50). η. «Τόπος συντάξεως τοῦ ‘Διασυρμοῦ’» (σ. 51). θ. «Συμπέρασμα» (σ. 53).

‘Ως πρὸς τὸ πρῶτον θέμα ὁ Pauli παρατηρεῖ ὅρθως, ὅτι τὸ σπουδαιότερον βάρος τῆς ὀλης προβληματολογίας τοῦ ἔργου ἔγκειται εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς σχέσεως τοῦ Διασυρμοῦ μετὰ τῆς Παραινέσεως πρὸς Ἑλληνας τοῦ Ψευδο-Ιουστίνου. Μετ’ ἔλεγχον τῶν γνωμῶν τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν, ὁ Pauli κατέληξεν εἰς τὰ ἔξης συμπεράσματα: α. Ὁ Διασυρμὸς εἶναι εἰς τινα σημεῖα ἐκτενέστερος τοῦ ἔργου τοῦ Ψευδο-Ιουστίνου Παραινέσις. β. Πολλοὶ ἐρευνηταὶ δέχονται ἔξαρτησιν τῆς Παραινέσως ἐκ τοῦ Διασυρμοῦ. ’Αλλοι τὸ

22. Δ. ΡΟΥΣΟΥ, *Τρεῖς Γαζαῖοι*, ἥ.α. Τὸ ἔργον ἐμελετήσαμεν ἐν τῇ Γενναδείῳ Βιβλιοθήκῃ, ἔνθα ἀνευρίσκονται σπανίζοντα ἔργα ιστορικά. Πιθανότατα πρόκειται περὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας Ἀμμωνίου, ὅστις ἐν Μ. 89, 13-780 φέρεται συντάξας Ὅπομνήματα εἰς τὴν Π. καὶ Κ. Δ. Ἰσως εἶναι ὁ αὐτός, ὅστις τὸ 457 ἔλαβε θέσιν κατὰ τοῦ Τιμοθέου (Αἰλούρου (BARDENHEWER, ἥ.α. ΙY, 83/6). ’Αλλοι ταυτίζουν τοῦτον μὲ τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου μνημονεύμενον πολέμιον τῶν μονοφυσιτῶν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΣΤ’ αἰ. (βιβλιογρ. παρὰ ALTANER-STUIBER, *Patrologie*, 517). Λίαν διαφωτιστικὰ διὰ τὸ θέμα ἥμῶν εἶναι καὶ τὰ ἔργα τῶν J. STIGLMAYR, «Die ‘Streitschrift des Prokopios von Gaza’ gegen den Neuplatoniker Proklos», *Byz. Zeitschr.* 8 (1899) 263-301. J. DRÄSEKE, «Prokopios von Gaza ‘Widerlegung des Proklos’», *BZ* 6 (1897) 55-91. K. PRÄCHTER, «Zu Chorikios», *BZ* 11 (1902) 1-2. C. KIRSTEN, «*Questiones Choricianaæ*», *Breslauer philosophische Abhandlungen* 72 (1895) 8-15.

23. Διεξοδικόν ἄρθρον περὶ τοῦ Ἰωάννου Φιλοπόνου (490; ±μετὰ τὸ 565) ὑπὸ τοῦ KROLL: PAULY-WISSOWA-KROLL, R. E. d. class. *Altertumswissenschaft* (Stuttgart 116) 1764-1795 (GUDEMAN-KROLL). Τὸ περὶ οὐδὲ λόγος χωρίον: ὁ ἡμέτερος δὲ διδάσκαλος Ἀμμώνιος Ἐρμείου αὐτόθι στλ. 1765, στίχ. 56. Πρβ. καὶ στλ. 1775, στχ. 40: «Σχολικαὶ ἀποσημειώσεις ἐκ τῶν συνουσιῶν Ἀμμωνίου τοῦ Ἐρμείου μετὰ τινῶν ἴδιων ἐπιστάσεων» (*Analytica Priora* XIII 2 (1905) 496 ἔκδ. M. WALLIES). Σχετικὸν συνοπτικὸν ἄρθρον ἐν Θρησκ. καὶ Ηθ. Εγκυλ. τ. 6, 1205-1207 (Π. ΧΡΗΣΤΟΥ) (βιβλιογρ.). ’Ορα καὶ ALTANER-STUIBER, *Patrologie*, 507 (νεωτέρα βιβλιογρ.). Τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Φιλοπόνου ἐλκύουν ἐνδιαφέρον διὰ περισσότερων ἐρευναν, διότι ἐμφανίζουν ποιάν τινα ὑπόνοιαν σχέσεως τοῦ Διασυρμοῦ, ὡς σχολικοῦ ἐγχειριδίου, πρὸς τὰς Σχολικὰς ἀποσημειώσεις ἐκ τῶν συνουσιῶν Ἀμμωνίου Ἐρμείου (Εἰς τὰς δέκα κατηγορίας καὶ Εἰς ἀναλυτικὰ Πρότερα καὶ Ἀναλυτικὰ Ύστερα). Εἰς ἔτεραν μελέτην προτιθέμεθα νὰ ἀσχοληθῶμεν εὐρύτερον περὶ τῆς σχέσεως τῶν ἀνωτέρω ἔργων πρὸς τὸν συγγραφέα τοῦ Διασυρμοῦ. Περὶ τοῦ Ἀμμωνίου, ὅρα BARDENHEWER, ἥ.α. V, 83-86. ALTANER-STUIBER, *Patrologie*, 516-7 (βιβλιογρ.).

ἀντίθετον καὶ ἄλλοι ὅτι ἀμφότεροι ἥντλησαν ἐκ κοινῆς πηγῆς. γ. Ὁ Pauli δέχεται ὅτι ὁ Διασυρμὸς δὲν ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἐν τῇ μνείᾳ τῶν φιλοσόφων. Διὸ καὶ κάμνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὅμιλει ἀπὸ μνήμης. Τούναντίον συμβαίνει μὲ τὸν συγγραφέα τῆς Παραινέσεως, ὅστις ἀκολουθεῖ καθωρισμένον σχέδιον χρονικῆς σειρᾶς ἐν τῇ μνείᾳ τῶν φιλοσόφων καὶ ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν πραγμάτων. δ. Ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητὴς καταλήγει ἐν τέλει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Διασυρμὸς ὑπῆρξε τὸ πρότυπον τῆς Παραινέσεως, ἀφοῦ τὸ κείμενον τούτου εἶναι ἐκτενέστερον εἰς τὰ κοινὰ σημεῖα. ε. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν μνείαν τῶν ὀνομάτων ὁ Διασυρμὸς ἀναφέρει πλείονα ὀνόματα, τὰ ἔξης: Ἀναξαγόρας, Μέλισσος, Παρμενίδης, Ἀναξιμένης, Ἐμπεδοκλῆς, Πρωταγόρας, Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος, Ἀρχέλαος, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Φερεκύδης, Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἡράκλειτος, Ἐπίκουρος, Κλεάνθης, Καρνεάδης, Κλειτόμαχος καὶ Πυθαγόρας (ἐν δλῳ 20). Ἐνῷ ἡ Παραινέσις μνημονεύει μόνον τοὺς περισσότερον γνωστοὺς ἐκ τῶν φιλοσόφων, ἥτοι μόνον τοὺς ἡμίσεις (ἥτοι 10). στ. Ὁ Pauli δὲν δέχεται ἐπίσης ἐξάρτησιν τοῦ Διασυρμοῦ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀ ε τ ί ο ν *Placita* (=Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων). Ἡκμασε περὶ τὸ 100 μ.Χ.), παρὰ τὰς εἰς τινα σημεῖα κοινὰς ἐκφράσεις. Καὶ καταλήγει ὁ Pauli: «Ποία ἡ πηγὴ τοῦ ‘Διασυρμοῦ’ δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ πληροφορηθῶμεν. Πάντως μοὶ φαίνεται», λέγει, «ὅτι οὔτε ὁ Ἐρμίας οὔτε καὶ ἡ ‘Παραινέσις’ ἔχρησιμοποίησαν κοινὴν πηγήν».

Ἡμέτεραι διαπιστώσεις

Ἐλέγξαντες συγκριτικῶς ἀμφότερα τὰ ἔργα, ἥτοι τὸν Διασυρμὸν τοῦ Ἐρμίου μετὰ τῆς Παραινέσεως τοῦ Ψευδο-Ιουστίνου, κατελήξαμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, συντάκτου ἀμφοτέρων τῶν ἔργων. Δὲν εἶναι δυνατὸν εἰς τὸ σύντομον τοῦτο ἄρθρον νὰ παραθέσωμεν ἐκ παραλλήλου τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ κειμένου ἀμφοτέρων τῶν ἔργων, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πράξωμεν τοῦτο κατὰ τὴν δημοσίευσιν ἐκτενοῦς μονογραφίας περὶ τοῦ Ἐρμίου καὶ τοῦ ἔργου του Διασυρμός. Λεχθήτωσαν πάντως ἐκ προοιμίου τὰ ἀκόλουθα: Ἡ μεγαλυτέρα ἔκτασις τοῦ κειμένου τῆς Παραινέσεως ὥφείλετο εἰς τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἥθελε νὰ ἀπευθυνθῇ εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν καὶ μάλιστα τὸ μεμορφωμένον καὶ ἵσως πρὸς τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῶν σχολείων. Ἐνῷ ὁ Διασυρμὸς ἀπηθύνετο, ὡς πιστεύομεν καὶ ὡς ἐκτενέστερον κατωτέρω θὰ διαλάβωμεν, εἰς τὸν μαθητὴν τὰν σχολείων. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν ἀρχῇ ὁ Ἐρμίας παρεμβάλλει τὴν κλητικὴν προσφώνησιν ὥς ἀγαπητοί. Ἄλλαις λέξεισιν, ἥθελεν ὁ Ἐρμίας νὰ προφυλάξῃ τοὺς φοιτητὰς τῶν σχολείων τῆς ἐγκυκλίου παιδείας ἀπὸ δθνείας διδασκαλίας τῶν διαφόρων φιλοσόφων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ὅτι πρόκειται περὶ σχολικοῦ δικιμίου ἀποδεικνύεται ὅχι μόνον ἐκ τῆς ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου προσφωνήσεως, ὡς εἴπομεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν κειμένων τῆς Παραινέσεως μετὰ τῆς *Placita* καὶ τοῦ *Συνταγματίου*, «περὶ ἀγεννήτου Θεοῦ καὶ γεννητοῦ», τοῦ Ἀ ε τ ί ο ν²⁴. Ὁ Ἐρμίας ἄλλοτε γίνεται

24. Τὸ ἔργον τοῦ Ἀ ε τ ί ο ν *Ξυναγωγὴ* περὶ ἀρεσκόντων ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Ἐλλήν. παθημ. θεραπευτ. (Κατὰ αἱρέσεων) II,95, ΙY,31. Κατὰ τὸν DIEHL, *Doxographi Graeci* (Berolini 1879) Prol. 45 εἰς τὸν

συντομώτερος και ἄλλοτε διευρύνει τὸ κείμενόν του διὰ νὰ ἐπισημάνῃ σαφέστερον τὰ λεγόμενα, ώστε ἡ ἀποδεικτική του θέσις νὰ ἀποβῇ ἐναργεστέρα, ἀπηλλαγμένη πάσης ἀμφιβολίας ἐκ παρεξηγήσεως, λόγω ἀσαφείας. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ ἔργον του ἀπηθύνετο πρὸς τὴν σπουδάζουσαν νεότητα, διὰ τοῦτο ἔπρεπε καὶ τὸ κείμενον νὰ διαπλατυνθῇ, ώστε νὰ καταστῇ σαφέστερον καὶ ἐντυπωτικότερον. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον ὅτι οἱ μέχρι τοῦδε ἐρευνηταὶ δὲν ὑπόπτευσαν κāν τὴν προέλευσιν, ἔστω καθ' ὑπόθεσιν, τοῦ δμοίου γένους καὶ εἰδούς τῶν τοιούτων ἔργων ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, προερχομένου μάλιστα ἐκ Σχολῆς, τῆς ὅποιας κύριος σκοπὸς ἦτο ἡ διασφάλισις τῆς εὐαγγελικῆς διδαχῆς περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου, διὰ τῆς ἀναιρέσεως τῶν καινοφανῶν καὶ ἀναποδείκτων καὶ ἀμοιβαίως ἀντικρουομένων θεωριῶν τῶν διαφόρων φιλοσόφων, παρωχημένων πλέον καὶ δθνείων. Καὶ δυστυχῶς τὰς ψευδεῖς ταύτας φιλοσοφικάς, ὅσον καὶ ἀντιφατικάς φιλοσοφικάς θεωρίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἥθελησε νὰ ἀναζωπυρήσῃ καὶ μάλιστα νὰ ἐπιβάλῃ δι' ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως ὁ ἀποτυχῶν αὐτοκράτωρ Ἰούλιανὸς ὁ Ἀπόστατης (361/3). Ἀλλὰ θὰ ἐρωτήσῃ τις ποὺ στηρίζομεν τὴν ἐκτεθεῖσαν γνώμην; Τὴν στηρίζομεν: α. Εἰς τὴν δμοιότητα τῆς ἐκθέσεως καὶ τῆς ἔνιαίς τῶν ἰδεῶν κατευθύνσεως πρὸς ὡρισμένον στόχον πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ προτιθεμένου σκοποῦ. β. Εἰς τὸ ὄνομα Ἐρμίας, ὅπερ φέρεται ἀπὸ τοῦ ἀρχαιοτέρου μέχρι καὶ τοῦ νεωτέρου χειρογράφου τοῦ Διασυρμοῦ. γ. Ἀλλ' ἐπίσης τὴν γνώμην ἡμῶν στηρίζομεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν συγγραφέων τῆς περιφήμου Σχολῆς τῆς Γάζης, ἐξ ἣς πιθανώτατα προήρχετο καὶ ὁ Ἐρμίας ἢ τούλαχιστον ὑπῆρξε φορεὺς τῶν ἴδιων τάσεων τῶν πνευματικῶν ἀνδρῶν τῆς Γάζης, ἐξ ἣς κατήγετο, ως θὰ ἴδωμεν, καὶ ὁ Ἐρμίας. Τὸ πνεῦμα τῆς Σχολῆς τῆς Γάζης ἦτο, ως γνωστόν, ἀμυντικὸν καὶ ἀπολογητικόν, κυρίως κατὰ τῶν ζωηρῶς ἐμφανισθεισῶν τάσεων διὰ τοῦ Νέου Πλατωνικοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Ἐρμίας παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ τοὺς Νέούς Πλατωνικούς, τοῦτο ἔχει καθ' ἡμᾶς τὴν ἔννοιαν ὅτι εὑρίσκετο εἰς ἐποχὴν ἐγγυτέραν τῆς τοῦ Ἰούλιανοῦ ἐπιβουλῆς καὶ ἐπιβολῆς τῶν κοσμοθεωριῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, τῶν τοσοῦτον θαυμαζομένων ὑπὸ τοῦ ἀποστάτου αὐτοκράτορος, ἵκανῶν καταπολεμήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐξ ἄλλου δὲν ἥθελε νὰ ἐμφανίσῃ καὶ τὰς νέας τοῦ Νέου Πλατωνικοῦ θεωρίας, ως τόσον ἐπικινδύνους, ἀφοῦ πολλαὶ τούτων ἐπέδρασαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Μυστικισμοῦ, τοῦ τόσον προσφιλοῦς εἰς τὸν μοναχικὸν βίον. Ο Νέος Πλατωνικός ἐπομένως, ἥδη ἀπὸ τοῦ Ὡρίγενος καὶ τῶν Ἀλεξανδρινῶν συγγραφέων, ἐβοήθησε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀναγνώρισην τῶν Ἅγιων Γραφῶν καὶ τὴν μυστικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Λατρείας καὶ ἔδωκε πολλάκις νέον ἴδεολογικὸν διπλισμὸν

Ἀέτιον ἀνήκουν τὰ σελ. 273-444 ἐκδοθέντα Placita, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Δυσχερές εἶναι νὰ διαχωρίσωμεν τὸν ἐκλεκτικὸν φιλόσοφον Ἀέτιον τοῦ Α' ἢ Β' αἰ., ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου, τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Κλημ. Αλεξ., Στρωμ. I, 3, 17 καὶ ἐν προοιμ. 141. Πάντως ὁ περὶ οὐδὸν λόγος Ἀέτιος πρέπει νὰ διακρίνεται τοῦ ἀρειανόφρονος Ἀντιοχέως, τοῦ καὶ διακόνου (300-367;), εἰς ὃν ἀνήκει τὸ Συνταγμάτιον. Πρβ. PAULY-WISSOWA-KROLL, RE I, 703. ALTANER-STUIBER, Patrologie, 310 (βιβλιογρ.). Ἐκτενέστερον καὶ περὶ τῶν δύο δμωνύμων Ἀετίων, ἐν Θρησκ. καὶ Ἡθ. Εγκυκλ. τ. 1, 474-479 (Ιω. ΚΟΛΙΤΣΑΡΑΣ-Α. Ν. ΖΟΥΜΠΟΣ) (βιβλιογρ.).

καταπολεμήσεως ἐνίων δρθιολογικῶν αἵρεσεων περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος. Πάντως ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ὁ Νέος Πλάτωνις μὲν ἡρχισε νὰ ἐμφανίζῃ καὶ τὰς δυσμενεῖς ἐπιδράσεις του διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν μυστικοπαθῶν αἵρεσεων, μάλιστα διὰ τῆς ἀμφισβητήσεως ἢ καὶ ἀπαρνήσεως τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (δοκητισμός, μονοφυσιτισμός κλπ.).

‘Ορθοτέρα ἔρμηνεία τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου

‘Ο ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τίτλος τοῦ ἔργου ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἐρμίου (ἢ Ἐρμείου) φιλοσόφου Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων». ‘Ο Pauli ἀρνούμενος πᾶσαν συνταύτισιν τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως μὲν οἰονδήποτε ἐκ τοῦ πλήθους τῶν δμωνύμων γνωστῶν συγγραφέων, θέτει τὸ βάρος τῆς ἀποδεικτικῆς του θέσεως εἰς τὸν ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸν τοῦ κυρίου ὀνόματος, ἥτοι τοῦ «Ἐρμείου φιλοσόφου». Πιστεύει ὅτι ὁ τίτλος τοῦ «φιλοσόφου» ἀπεδόθη εἰς τοὺς πρώτους ἀπολογηταὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Διὰ τοῦ τίτλου τούτου οἱ χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ ἥθελον νὰ ἐπισημάνουν ὅτι αὐτοὶ κατεῖχον τὴν «ἀληθινή φιλοσοφίαν», τὴν ἔξι ἀποκαλύψεως τοῦ Χριστοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπροσδιόνυσον, ἀβεβαίαν καὶ ψευδῆ φιλοσοφίαν τῶν ἀρχαίων ἐθνικῶν φιλοσόφων. ‘Αλλὰ παραγνωρίζει ὁ Pauli ὅτι τὸν τίτλον τοῦ «φιλοσόφου» καὶ τῆς «ἀληθοῦς φιλοσοφίας» φέρουσιν ὅχι μόνον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀπολογηταί, ἀλλὰ καὶ πλήθος ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, μάλιστα δὲ οἱ ἀσκηταὶ τῆς ἐρήμου, καθ’ ὅλον τὸν Μεσαίωνα. ‘Ο τίτλος «Ἐρμίου φιλοσόφου», εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὸν συντάκτην τοῦ ἔργου, εἴτε εἶναι προσθήκη ἀντιγραφέως τινὸς τοῦ ἀρχικοῦ χειρογράφου, ἐτέθη ὅπωσδήποτε πρὸς ἐπισήμανσιν τοῦ περιεχομένου καὶ ὅχι πρὸς ἔξαρσιν τῆς ἔξειδικεύσεως τοῦ συγγραφέως. ‘Εκ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης ἥχθημεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὡς ἀνωτέρω ἔξετέθη, ὅτι τὸ ἔργον ἀπηυθύνετο εἰς ὥριμους νέους σπουδαστὰς τῆς ἐγκυκλίου παιδείας πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως ἐλκύσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν νέων καὶ προφυλάξῃ ἀπὸ δθνείας διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἐπιζημίας διὰ τὴν σπουδάζουσαν νεότητα. Προσθέτει δὲ καὶ τὸ προσδιοριστικὸν ἐπίθετον, ἥτοι τὸ τοῦ «φιλοσόφου», πιθανώτατα ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου, πρὸς μεγαλυτέραν ἔμφασιν. ‘Απορρίπτομεν δὲ καὶ τὴν γνώμην τοῦ Pauli ὅτι εἶναι ματαία πᾶσα προσπάθεια συνταυτίσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ ‘Ἐρμίου μὲν οἰονδήποτε διμόνυμόν του. Καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον διατὶ ὁ δόκιμος οὗτος συγγραφεὺς δὲν ἀνέτρεξεν εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ παραδιδομένου ὑπὸ τοῦ Φωτίου προσδιοριστικοῦ τοπωνυμικοῦ ἐπιθέτου, τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν ‘Ἐρμίου, ἥτοι τὸ τοῦ «Σαλαμῖνος» χρονολογικῆς του τοποθετήσεως.

Τὸ προοίμιον καὶ ὁ συσχετισμὸς τοῦ ἔργου πρὸς ὁμοειδῆ ἢ συναφοῦς περιεχομένου ἔργα ἑτέρων συγγραφέων

Πρὶν ἢ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐρευναν τόπουν καὶ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου καὶ τὴν διατύπωσιν τῆς ἡμετέρας πεποιθήσεως περὶ τοῦ συγγραφέως, χρήσιμα, ὅσον καὶ

έπιβεβαιωτικά τῶν ἀπόψεών μας εἶναι τὰ δλίγα σχόλια περὶ τοῦ «π ρ ο ο ι μ ί ο υ» τοῦ ἔργου. Ὁ συγγραφεὺς ἄρχεται παραθέτων τὸ χωρίον τῆς Α' Κορ. 3, 19 ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἔχον οὕτω: *Παῦλος ὁ μακάριος ἀπόστολος τοῖς τὴν Ἑλλάδα τὴν Λακωνικήν (;) παροικοῦσι Κορινθίοις γράφων, ὃ ἀγαπητοί, ἀπεφήνατο, λέγων ἡ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρά τῷ Θεῷ, οὐκ ἀσκόπως εἰπών δοκεῖ γάρ μοι τὴν ἀρχὴν εἰληφέναι ἀπὸ τῆς τῶν ἀγγέλων ἀποστασίας.* Ἡ περὶ «πτώσεως» τῶν ἀγγέλων διδασκαλία, εἰσαχθεῖσα διὰ τοῦ ιουδαϊκοῦ ἀποκρύφου τῆς Π.Δ., τοῦ Ἐ ν ω χ²⁵, ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Σημειωτέον ὅτι παντελῶς διάφορος εἶναι ἡ περὶ «πτώσεως» τῶν πρωτοπλάστων καὶ ἡ περὶ ἀποιλυτρώσεως διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ Εὐαγγελικὴ διδασκαλία, ἀποτελοῦσα τὸ θεμελιώδες δόγμα τῆς χριστιανικῆς καθόλου Ἐκκλησίας. Τὸ νὰ ἐπιζητῆται ἡ ἀναγωγὴ τοῦ χωρίου νὰ συνταυτισθῇ μὲ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν τῶν Ἀπολογητῶν τοῦ Β' καὶ Γ' αἰ. διὰ νὰ χρονολογηθῇ καὶ ὁ Διασυρμός εἰς τὴν ἴδιαν ἐποχήν, εἶναι καθ' ήμᾶς ἐντελῶς ἀπορριπτέον. Τοῦτο δέ, διότι τὸ ἀ π ὁ κ ρ υ φ ο ν βιβλίον τοῦ Ἐνώχ, ἄπαξ μνημονευόμενον ἐν τῇ Κ.Δ. ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ἰούδα κεφ. 14, ἀπορρίπτεται μὲν ὑπὸ τῶν Ἐβραίων, ὑπὸ δὲ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας δὲν χρησιμοποιεῖται, ὡς ἀμφιβόλου προελεύσεως, ἀφοῦ οὔτε ὁ συγγραφεὺς εἶναι γνωστός, οὔτε καὶ ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος τοῦ ψευδωνύμου τούτου, μεστοῦ ἀποκαλύψεων, ἔργου. Τοῦτο ἐγνώσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Bruce τὸ 1773. Διὸ καὶ τασσόμεθα μὲ τὴν γνώμην τοῦ Harnack²⁶, ὅτι δηλαδὴ ὁ χρωματισμὸς τοῦ Διασυρμοῦ διὰ τῆς ἀποκρύψφου ἀφηγήσεως τοῦ Ἐνώχ περὶ «πτώσεως» τῶν ἀγγέλων, δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς πρὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐποχῆς.

Αἱ παρατηρηθεῖσαι δμοιότητες ἰδεῶν μεταξὺ τοῦ Τατιανοῦ καὶ τοῦ Ἐρμείου δὲν ὑποχρεώνουν εἰς ἀποδοχὴν τῆς ἐγγὺς τοῦ Τατιανοῦ ἐποχῆς τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ Ἐρμείου. Τούναντίον, τὸ ὑφος, ἡ ἐκφραστικὴ διατύπωσις, πέραν τῆς δμοιότητος ἐν πολλοῖς τῶν νοημάτων, πείθουν περὶ πολὺ μεταγενεστέρας ἐποχῆς συντάξεως τοῦ Διασυρμοῦ. Ἐκ τούτου καὶ ὁ Diels²⁷ πειστικώτατα ἐκθέτει τὴν ἀποψιν ὅτι τὸ ἔργον πρέπει νὰ συνετάγῃ εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχήν. Καὶ ἡ διαπίστωσις ὅτι ὁ Ἐρμείας εἶχε μετὰ ζήλου ἀναγνώσει καὶ πιθανώτατα ἡρύσθη ἰδέας, νοήματα, ἀκόμη καὶ φραστικὰς διατυπώσεις ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Λούκα τοῦ Σαμοσάτων καὶ ὅτι ἐμιμήθη τοῦτον ἐν πολλοῖς, καὶ πάλιν δὲν ἀποδεικνύεται χρονολογικὴ τοποθέτησις τοῦ Ἐρμείου εἰς ἐποχὴν ἐγγὺς τοῦ Λουκιανοῦ. Τὸ αὐτὸν δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῶν ἐμφανιζομένων δμοιοτήτων ἰδεῶν καὶ ἐκφράσεων μεταξὺ τοῦ Ἐρμείου καὶ τῶν Νεμέσης, Θεοδωρήτου Κύρου καὶ Αἰνείου Γαζαίου. Τὸ μόνον πρόβλημα, ὅπερ δύναται νὰ προβληθῇ ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν τριῶν ἀνωτέρω συγγραφέων μετὰ τοῦ Ἐρμείου εἶναι ποῖος προηγεῖται καὶ ποῖος ἐπεται χρονικῶς, ὁ Ἐρ-

25. KAUTSCH, *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments II* (Tübingen 1900) 217 κέ. FLEMMING-RADENSACHER, *Das Buch Henoch* (Leipzig 1901) 28 κέ. ΠΑΝ. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην* ('Εν Αθήναις 1937) 630-1.

26. HARNACK, ἔ.ἄ. Teil II, 2, 197.

27. DIELS, *Doxographi Graeci* (Berlin 1879) 260.

μείας ἢ οἱ τρεῖς Νεμέσιοις (400;), Θεοδώρητοις (+466;) καὶ Αἰνείας (μετὰ τὸ 518+ ;). Ὡς παρατηρεῖ ὁ Ehrhard²⁸, «ἡ ταυτότης ὅμως αὕτη δὲν εἶναι θετικῶς ἀποδεικτέα καὶ ἡ κατὰ προσέγγισιν συγγένεια δύναται καὶ νὰ ἐξηγηθῇ, ἐὰν δεχθῇ τις ὅτι ὁ Αἰνείας ἔχρησιμοποίησε τὸν Ἐρμείαν».

‘Ως πρὸς τὸν τόπον τῆς συντάξεως καὶ ἐπομένως καὶ τῆς πατρίδος τοῦ συγγραφέως, ἀπαντες οἱ ἐρευνηταὶ δέχονται ὅτι τὸ ἔργον ἔχει Μικρασιατικὴν τὴν προέλευσιν. Σημειώθητο ὅτι ὁ ἐκκλησιαστικὸς ιστορικὸς Εὐσέβιος βιος Καισαρείας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ιστ. τοῦ IV, 18, 5, ἀναφερόμενος εἰς τὸ ψευδεπίγραφον τοῦ Ἰουστίνου (+165) ἔργον Ψάλτης, λέγει ὅτι ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς τοῦ ἔργου «ύπισχνεῖται τήν τε αὐτὸς αὐτοῦ δόξαν ἐν ἑτέρῳ παραθήσεσθαι συγγράμματι», ὅπερ τιτλοφορεῖ «ἄλλο σχολικὸν περὶ τῆς ψυχῆς...ἐν φιλοσόφῳ πεύσεις προτείνας περὶ τοῦ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν προβλήματος, τῶν παρ’ Ἑλλησι φιλοσόφων παρατίθεται τὰς δόξας». Θὰ ἡδύνατό τις ἐπομένως νὰ ὑποθέσῃ ὅτι Διασυρμὸς εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἀναφερόμενον «ἔτερον σύγγραμμα» «σχολικὸν» τοῦ ψευδωνύμου συντάκτου τοῦ ἔργου Ψάλτης. Ἀλλὰ ποῖος δύναται νὰ βεβαιώσῃ ὅτι δὲν ἐνεφανίσθη εἰς ὑστέραν ἐποχὴν διάναλαβὼν νὰ πληρώσῃ τὸ κενὸν τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου, τοῦ κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ συντάκτου τοῦ Ψάλτης προγραμματισθέντος καὶ ως «σχολικὸν» ὑπὸ ἐκείνου χαρακτηρισθέντος;

‘Αλλὰ μεγαλυτέραν βαρύτητα προσλαμβάνει τὸ ἐν παραγράφῳ 17 τοῦ Διασυρμοῦ, ἔνθα δὲ Ἐρμείας λέγει: Τὸν μὲν δὴ κόσμον ὁ Πνθαγόρας μετρεῖ. ἐγὼ δὲ πάλιν ἔνθεος γενόμενος τῆς μὲν οἰκίας καὶ πατρίδος καὶ τῆς γνναϊκὸς καὶ τῶν παιδίων καὶ τούτων οὐκέτι μοι μέλει. εἰς δὲ τὸν αἰθέρα αὐτὸν ἀνέρχομαι καὶ τὸν πῆχυν παρὰ Πνθαγόρον λαβὼν μετρεῖν ἄρχομαι τὸ πῦρ. Διερωτᾶται τις: ἀρά γε ὁ Ἐρμείας δομιλεῖ περὶ τῶν προσωπικῶν του σχέσεων ἔναντι τοῦ οἴκου του, τῆς πατρίδος, τῆς συζύγου καὶ τῶν ἴδιων τέκνων, ἥ μηπως ἡ ἀναφορά του πρέπει νὰ θεωρηθῇ προσλαμβάνουσα γενικώτερον χαρακτήρα, ὑποδηλοῦσα δῆλον ὅτι τὸν ὠριμὸν καὶ ἐχέφρονα οἰκογενειάρχην, ἥ σύγχυσις τῶν φιλοσοφικῶν κοσμοθεωριῶν τῆς εἰδωλολατρικῆς Ἀρχαιότητος ὀδηγεῖ εἰς ἀπάρνησιν τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν, ἀτινα συνιστοῦν τὴν εὐδαιμονίαν παντὸς ἀνθρώπου; Καὶ αἱ δύο ἐκδοχαὶ θὰ ἡδύναντο νὰ εὑρουν οἰκείους ἀποδέκτας. Ἡμεῖς πάντως πιστεύομεν ὀρθοτέραν τὴν ἀποψιν ὅτι ὁ Ἐρμείας δομιλεῖ περὶ τῶν προσωπικῶν του σχέσεων καὶ ὅτι οὗτος καὶ οἰκίαν καὶ πατρίδα ὠρισμένην εἶχε καὶ σύζυγον καὶ τέκνα. Τοῦτο δὲ ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτος δὲν ἦτο ιερατικός τις, πολλῷ ἡττον ἐπίσκοπος ἥ μοναχός, ἀλλὰ λαϊκὸς καὶ μάλιστα, λόγῳ τοῦ ρητορικοῦ ὑφους τοῦ Διασυρμοῦ καὶ τῆς παρηχητικῆς φραστικῆς διατυπώσεως καὶ τῆς ἀποφθεγματικῆς συντομίας τοῦ λόγου, εἰκάζομεν ὅτι ὁ Ἐρμείας πρέπει νὰ ἦτο «σοφιστής», ἦτοι «σχολαστικός» καὶ ως θὰ ἐλέγομεν σήμερον νομικὸς καὶ «συνήγορος» ἐν δικαστηρίοις.

28. ALBERT EHRHARD, *Altchristl. Lit.*, 258.

Ποῖος ὁ Ἐρμείας;

‘Ο Pauli ἐν τέλει τῆς μελέτης του (σ. 53) κατέληξεν εἰς τὴν διαπίστωσιν: «Μία ἔρευνα περὶ τοῦ «Διασυρμοῦ» ἐμφανίζει παντελῶς ἔξαιρετικὰς δυσχερείας καὶ εἶναι ως ἐκ τούτου μία ἄχαρις ἐπίδοσις. Διότι, ως ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, τὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν ἀμεσα στηρίγματα δι’ ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Τὸ δὲ λιγότερον, ὅπερ ως πρὸς τοῦτο δύναται νὰ προσκομισθῇ, εἶναι ὅτι πρέπει μετὰ κόπου νὰ συγκεντρωθῇ καὶ νὰ διαχωρισθῇ ὁρθῶς πᾶν δι’, τι ως ἀπόδειξις προσφέρεται διὰ τελείας ἀκριβείας παραθέσεως πάσης μνείας ἀναζητήσεως τοῦ συγγραφέως». Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ αὐτοῦ λεχθέντων καὶ παρὰ τὴν ἐκφραζόμενην ἀνωτέρω διστακτικότητα ἀνευρέσεως τοῦ συντάκτου τοῦ Διασυρμοῦ, κατέληξεν οὗτος εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: «‘Ο Ἐρμείας δὲν εἶναι συγγραφεὺς χωρὶς εὐφύΐαν, ως θέλουν τινὲς νὰ τὸν τοποθετήσουν. Τούναντίον’ ἡ ἔκθεσίς του εἶναι πλήρης εὐφυῶν καὶ σωφρονιστικῶν εὐφυολογιῶν, εἰς τὰς ὁποίας οὗτος ἐμφανίζεται μιμούμενος ἐπιτυχῶς τὸν Λούκιον (120-200 μ.Χ.);. Μίαν αὐτηρὰν λογικὴν ἀποδεικτικότητα ἔναντίον τῶν θεωριῶν τῶν φιλοσόφων δὲν πρέπει τις νὰ ἀναζητῇ εἰς τὸ ἔργον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε δὲν ἀπετέλει καὶ τὸν σκοπόν του. ‘Ο Ἐρμείας εἰς τὸ ἥθελε μόνον τὰ συστήματα τῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς νὰ σατυρίσῃ. ‘Οτι δὲ τοῦτο ἐπετεύχθη ὑπὸ αὐτοῦ, οὐδεὶς δύναται νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ» (σ. 53). Εἰς τὴν ὁρθὴν συμπερασματικὴν ταύτην κατάληξιν τοῦ Pauli συμφωνοῦμεν ἀπολύτως. Ἐκεῖ ὅμως, ἔνθα διαφωνοῦμεν ριζικῶς εἶναι εἰς τὸ ὅτι οὗτος, ἐνῷ διαπιστώνει δυσχερείας ἀνευρέσεως τοῦ συγγραφέως, ἐν τούτοις ἀναποδείκτως κατέληξεν εἰς μίαν ἀκριβῆ (;) χρονολόγησιν τοῦ Διασυρμοῦ, τοποθετήσας τὴν σύνταξίν του εἰς τὸ 220 μ.Χ. (!). Καὶ διερωθῶμαι. Ἐπὶ τῇ βάσει ποίων κριτηρίων χρονολογεῖ τὸ τοῦ Ψευδο-Ιουστίνου ἔργον Παραίνεσις πρὸς Ἑλληνας (*Cohortatio ad gentiles*) εἰς τὸ ἔτος 220, τὸν αὐτὸν δηλ. χρόνον μὲ τὸν Διασυρμὸν τοῦ Ἐρμείας οὐ; Πόθεν συμπεραίνει ὅτι ἡ ἐπίτιτλος ἐπιγραφὴ ὁδηγεῖ εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἐποχήν; Πόθεν συνάγεται ὅτι ἡ μνεία τῆς «πτώσεως» τῶν ἀγγέλων μεταφέρει ἡμᾶς μόνον εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων χριστιανῶν ἀπολογητῶν; Διατί συμπεραίνει ὅτι ἡ μὴ μνημόνευσις τῶν Νέων Πλατωνικῶν Πορφυρίου, Πρόκλου, Ἰαμβλίχου, Ἱεροκλῆ κ.ἄ. μᾶς περιορίζει εἰς τὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ 180-220 καὶ ὅτι ως terminus a quo πρέπει νὰ ἴσχῃ ὁ Λούκιος, τὰ συγγράμματα τοῦ ὁποίου ὁ Ἐρμείας πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἔχῃ μελετήσει; Διατί ἡ μὴ ἀναφόρα εἰς τὸν Νέον Πλατωνισμὸν δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ εἴχε λόγους ἄλλους, τοὺς ὁποίους ἦδη προηγουμένως ἐπεσημάναμεν;

Καθ’ ἡμᾶς αἱρονται ἀφ’ ἔαυτῶν ὅλα τὰ δυσχερῆ προβλήματα ἀναζητήσεως τοῦ συγγραφέως τοῦ Διασυρμοῦ, ὅταν γίνη δεκτὴ ἡ ἡμετέρα καὶ τινῶν ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἔρευνητῶν διαπίστωσις, ὅτι ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωζόμενος εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ περὶ οὖδε λόγος ἔργου. Τοῦτο δὲ διὰ τοὺς ἔξῆς λόγους: ‘Ο Σωζόμενος εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ Ιουστίνου τοῦ Βιβλίου Ι,1²⁹, λέγει: *Mεμνήσομαι δὲ πραγμάτων, οὓς παρέτεινον, Ιούστινος*.

29. MIGNE, PG 67, 860A, 945, 1093B. Περὶ τοῦ Ιουστίνου τοῦ Ἀποστάτου, ὅφα ἡμετέραν ὁμιλίαν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ (20 Νοεμβρίου 1979), «Μέγας Ἀθανάσιος, Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης καὶ Μέγας Βασίλειος ἐν θέσει καὶ ἀντιθέσει», ἔ.ἄ. JOSEPH BIDEZ, *Julian der Abtrünnige* (München 1940³). Διὰ τὸν ἀμφισβητούμενον δελφικὸν χρησμὸν εἴπατε τῷ βασιλεῖ..., ὅφα ΟΔΥΣΣ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, «Σχόλια εἰς τὸν δελφικὸν φερόμενον χρησμὸν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ιουλιανόν», *Πλάτων* 9 (1957) 133-5. JOHANNES GEFFCKEN, *Kaiser Julianus* (Leipzig 1914). Ιδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος τὰ κεφ. ΙY, 1. Reformen σ. 62-76 καὶ 83-112.

καὶ παρὰ τῶν εἰδότων ἡ θεασαμένων ἀ κή ο α, κατὰ τὴν ἡμετέραν καὶ πρὸ ἡμῶν γενεάν. Καὶ κατωτέρω (στλ. 861Β) : ἔδοξεν...καὶ βαρβάροις συμβάντα ἐπὶ τῇ Θρησκείᾳ ἵστορήσειν....Οὕτε γάρ ἀχάριστοι δόξομεν εἶναι πρὸς αὐτοὺς – δῆλον. τοὺς διδασκάλους τῆς Ἑκκλησίας καὶ τοὺς Ἱερατικοὺς γενικώτερον ἡ καὶ τοὺς μοναχούς, ἀμνηστίᾳ παραδεδωκότας τὴν αὐτῶν ἀρετήν...μετὰ τοῦ καὶ τοῖς προειρημένοις ὅδε φιλοσοφεῖν ύπόδειγμα καταλιπεῖν ἀγωγῆς, ἡ χρώμενοι, μακαριωτάτου καὶ ενδαίμονος μεθέξουσι τέλους. Ἐν δὲ τῷ Βιβλ. ΙΙ,5 (στλ. 945/8), ἐγκωμιάζων τὴν πολιτείαν τῆς Ἑκκλησίας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὥπως τὰ τῶν εἰδόλων τεμένη κατέστρεψε καὶ τοὺς λαοὺς ἐντεῦθεν μᾶλλον χριστιανίζειν ἀνέπειθεν καὶ ἀφοῦ ἀνέφερε λεπτομερῶς τὰ καταστραφέντα τῶν ἔθνικῶν μνημεῖα, λέγει καὶ περὶ τῆς Γάζης τὰ ἀκόλουθα: Ἡνίκα δὴ τὸ ἐπίνειον τῆς Γαζαίων πόλεως, ὁ Μαιουμᾶν προσαγορεύοντιν, εἰς ἄγαν δεισιδαιμονοῦν καὶ τὰ ἀρχαῖα πρὸ τούτου θαυμάζον, εἰς Χριστιανισμὸν ἀθρόον πανδημεῖ μετέβαλε. Καὶ ἐν Βιβλ. ΙΙΙ,17 (στλ. 1093Β) ἐπισημαίνει: Καὶ ἡ Θρησκεία ὄσημέραι ἐπεδίδουν, ζήλῳ τε καὶ ἀρετῇ καὶ παραδόξοις πράξεσιν ἱερέων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν φιλοσοφῶν, ἐθήρα καὶ πρὸς ἑαυτὴν μετῆγε τῆς Ἑλληνικῆς τεθρείας, τοὺς Ἑλληνιστάς. Τὰ ὄσα δὲ ἐν τῷ Βιβλ. Υ περὶ τοῦ Ἰούλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου ἐν λεπτομερείᾳ ἐκθέτει, μάλιστα μὲν ἰδιαίτερον πάθος δι' ὄσα κακὰ κατὰ τῆς Γάζης ἐπραξεῖ, φανερώνουν τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον τοῦ Σωζομένου, ὅπως ἀσχοληθῇ εἰδικώτερον περὶ τὴν φιλοσοφίαν Ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἵνα ἀκριβῶς προφυλάξῃ τοὺς ἀδαεῖς καὶ μάλιστα τοὺς σπουδαστὰς τῆς ἀνωτέρας παιδείας, ἐκ τῶν διθνείων διδαγμάτων καὶ κακοδοξιῶν περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου, τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

Ἐκ τῶν ἄχρι τοῦδε λεχθέντων ἐν εἰναι βέβαιον καὶ μάλιστα ἐκτὸς πάσης ἀμφισβητήσεως. Ὁ Σωζόμενος εν οις ως ιστορικὸς γνωρίζει νὰ χρησιμοποιῇ τὰ πρὸ αὐτοῦ βοηθήματα, ὅπως καὶ τὰς πηγάς, ἀκόμη καὶ τὰς προφορικῆς παραδόσεως εἰδήσεις. Ἐχει μελετήσει τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως καὶ τοὺς χριστιανούς. Ἐχει φυσικὴν καλλιέπειαν καὶ δεξιοτεχνίαν εἰς τὴν ἔκθεσιν. Γνωρίζει νὰ ἰδιοποιῇται τὸ ξένον ὑλικὸν καὶ συγχρόνως νὰ κρύπτεται. Ἐχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀρύεται ἐκ τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῶν πρὸ τῆς ἐποχῆς του συγγραφέων ὅ,τι χρήσιμον καὶ νὰ παρουσιάζῃ τοῦτο ως ἴδικόν του! Ὁ Σωζόμενος εν οις εἶναι τὸ ἄριστον πρότυπον τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του. Οἱ Δ' καὶ Ε' αἰῶνες μ.Χ. εἶναι οἱ αἰῶνες τῆς διαφωτίσεως καὶ τῆς στερεώσεως τῶν δογμάτων, τῆς λατρείας καὶ τῶν ἡθικῶν ἐντολῶν τῆς Εὐαγγελικῆς διδαχῆς. Πολλοὶ συγγραφεῖς δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ αὐτοπροβληθοῦν. Ἰδίᾳ οἱ φορεῖς τῶν ἐπιδράσεων τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος ἔνα σκοπὸν εἶχον, τὴν ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς Πίστεως ἄμυναν καὶ τὴν ἐν δρθιδόξῳ πνεύματι ἀπόδειξιν τῶν Ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου, ως διηρμήνευσαν ταύτας οἱ ἄγιοι Ἀπόστολοι καὶ οἱ Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι τῆς Ἑκκλησίας. Πρὸς ἵσχυροτέραν δὲ ἀπήχησιν καὶ ἐπιβολὴν τῶν ἴδεων τούτων, οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τοῦ Σωζόμενος, ἀνωνυμογραφοῦν ἥ ἐπικολλοῦν πψευδεπίγραφον ὅνομα τῆς σεβαστῆς πρωτοχριστιανικῆς Γραμματείας. Τὸ ψεῦδος δὲ τῆς ἀνωνυμογραφίας καὶ τῆς ψευδωνύμου ἀποδόσεως τοῦ ἔργου εἰς ξένον σημαῖνον πρόσωπον, γνωστὸν εἰς τοὺς πολλούς, ἐδικαιολογεῖτο ἐκ τῆς καλῆς πίστεως (bona fide) τοῦ στόχου, εἰς ὃν ἀπέβλεπον, ἥ τοι εἰς τὴν εὐμενήν ἀποδοχὴν ὑπὸ τῶν ἀναγνωστῶν τῶν διὰ τοῦ ἔργου ἐκφραζομένων μορφωτικῶν καὶ ἐποικοδομητικῶν ἴδεων. Πρὸς τὸν σκοπὸν ἀκριβῶς τοῦτον ἀνέπτυξαν τὴν ψευδεπίγραφον μορφωτικῶν καὶ ἐποικοδομητικῶν ἴδεων.

των πρώτοι οί αίρετικοί. Τούτους ἡκολούθησαν εἰς τὸ εἶδος τῆς ἀνωνυμογραφίας καὶ οἱ χριστιανοί συγγραφεῖς, ἥδη ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος μ.Χ. Ἀπὸ δὲ τῆς δέκατης εἰς ἑκατονταετηρίδος, ἦτοι ἀπὸ τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας καὶ ὅστε τότε, τῇ ἐπιδράσει καὶ τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδεώδους, τῆς ἀπαρνήσεως δῆλον πάσης προβολῆς τῆς ἴδιας προσωπικότητος ἐκ ταπεινοφροσύνης καὶ ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι πᾶν ὅ, τι ἄριστον ἐλέχθη ἀπὸ τὰς μεγάλας μορφὰς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἀνωνυμογραφία προσέλαβε μεγάλας διαστάσεις καθ' ὅλον τὸν Μεσαιώνα, χρησιμοποιούμενη πολλάκις καὶ σήμερον διὰ διαφόρους λόγους, μάλιστα δὲ ἀπὸ μέρους τῶν λογοτεχνῶν, ὅχι βεβαίως ἐκ ταπεινώσεως, ἀλλὰ δι' ἐπιδεικτικῆς ἐμφάσεως διττονομασίας.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω περὶ ἀνωνυμογραφίας πιστεύω ὅτι δύνανται νὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ εἰς τὸν Σωζόμενον. Ὁλόκληρος ἡ Ἐκκλησιαστικὴ του Ἰστορία στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀνωνυμογραφίας. Ἀντιγράφει σχεδὸν ἐν παντὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ συγγραφεῖς, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ οὐδεμίαν πηγήν. Ἡτο καὶ οὗτος φορεὺς τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του. Τοῦ πνεύματος τοῦ πάππου του (;) Ἰλαρίωνος³⁰, ὅπως καὶ τῶν λοιπῶν διδασκάλων ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Γάζης, ἔνθα οὗτος πιθανώτατα τὸ πρῶτον ἐμαθήτευσεν. Ἐκ τούτου καὶ ἀνωνυμογραφεῖ, ἵνα διδάξῃ χωρὶς αὐτοπροβολῆν. Κατόπιν ὅλων αὐτῶν τῶν δεδομένων ἐσχημάτισα τὴν γνώμην, ἵνα μὴ εἴπω τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὁ Σωζόμενος εἶναι καὶ ὁ ὑποκρυπτόμενος συνθέτης καὶ συμπιλητὴς καὶ ἄλλων ἀνωνύμων ἢ ψευδωνύμων φερομένων ἔργων, τῶν ὅποιων τὴν χρονολόγησιν καὶ προέλευσιν δὲν ἀνεῦρον ἄχρι τοῦδε πολλοὶ σοβαροὶ ἐπιστήμονες ἐρευνηταί. Μία εἰς βάθος καὶ εἰς εὑρος ἐπιστημονικὴ ἐρευνα περὶ τὴν ἀνωνυμογραφίαν, μὲ βάσιν τοὺς γνωστοὺς συγγραφεῖς τῆς Σχολῆς τῆς Γάζης καὶ γενικότερον τῆς Φοινικοπαλαιοτελείας περιοχῆς, ἵσως ἀποκαλύψῃ πολλὰ ὑποκρυπτόμενα διὰ τῆς ἀνωνυμογραφίας πρόσωπα.

Ἐξέθεσα ἡδη προηγουμένως ποῦ στηρίζω τὴν γνώμην μου, ὅτι συντάκτης τοῦ Διασυρμοῦ τῶν ἔξω φιλοσόφων πρέπει νὰ εἶναι ὁ Σωζόμενος. Πρὸς περαιτέρω στήριξιν τοῦ Ἰσχυρισμοῦ μου, προσθετέα καὶ τὰ ἀκόλουθα: α. Ὁ Σωζόμενος εἰς πολλὰ χειρόγραφα φέρει τὸ πλῆρες ὄνομα «Ἐρμείας Σωζόμενος, ὁ καὶ Σαλαμίνιος». β. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ οἴκου του ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰλαρίωνος, πάππου του πιθανώτατα, ὅπωσδήποτε πάντως στενοῦ συγγενοῦς του. γ. Ἡ φυγή, λόγω τοῦ διωγμοῦ τοῦ Ἰλαρίωνος τοῦ Ἀποστάτου καὶ ἡ ἐγκατάστασις τοῦ οἴκου του ἐν Σαλαμίνῃ τῆς Κύπρου, ἔξ οὖν καὶ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Σωζόμενον εἶναι ἐπίθετον Σαλαμίνης τῆς Κύπρου. δ. Ἡ βαθυτέρα συκριτικὴ μελέτη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἰστορίας τοῦ Σωζόμενος – γλωσσική, ὑφολογική, φραστική, ἐννοιολογική, ἐπιχειρηματικής τεκμηριώσεως, μεθοδολογικῆς διαρθρώσεως κλπ. –, ὡς καὶ ἡ σκόπιμος ἀνωνυμογραφία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς του Ἰστορίας, μὲ ἔπεισαν ὅτι οὗτος πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ συντάκτης ὅχι μόνον τοῦ Διασυρμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ψευδωνύμων φερομένου ἔργου ἐπ' ὄνόματι τοῦ Ἰλαρίωνος (+165;), τοῦ φιλοσόφου καὶ

30. Περὶ τοῦ Ἰλαρίωνος, ἴδε ΣΤΥΛ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ἄρθρον ἐν Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ. τ. 6, 863-6. Οτι ἡτο πάππος τοῦ Σωζόμενου, ὥρα ΣΩΖΟΜ. Ἐκκλ. Ἰστ. παρὰ Μ. 67, 1076-7, κεφ. III, 14, 21 καὶ ἀλλαχοῦ. Πλειόνα εἰς ἑτέραν μελέτην ἡμῶν.

μάρτυρος *Παραίνεσις* ή *Λόγος πρὸς Ἐλλήνας* (*Cohortatio ad gentiles*). ε. Ὡς σκόπιμος ἀποφυγὴ ἀναφορᾶς εἰς τὸν Νέον Πλατωνισμόν, δι’ οὓς πρότερον ἀνεπτύξαμεν λόγους. στ. Ὡς ἐν ἀρχῇ τοῦ Διασυρμοῦ κλητικὴ προσφώνησις ὡς ἀγαπητοί, μὲ παρώθησε νὰ δεχθῶ ὅτι πρόκειται περὶ σχολικοῦ ἐγχειριδίου καὶ ὅτι ὁ Διασυρμὸς ἀποτελεῖ περίληψιν τοῦ εἰς τὸν Ἰουστῖνον ἀποδιδομένου ἔργου *Παραίνεσις πρὸς Ἐλλήνας*. ζ. Ὡς ταυτότης τοῦ Σωζόμενού ὁ διφείλεται καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Σχολῆς τῆς Γάζης, διπερ ἥτο «ἀ μντικὸν» καὶ «ἀ πολογητικὸν» κατὰ τῶν καινοφανῶν καὶ διθνείων φιλοσοφικῶν θεωριῶν, τὰς ὁποίας ἡθέλησεν ὁ Ἰουλιανὸς Ἀποστάτης νὰ ἐπιβάλῃ διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀρχαίων Ἐλλήνων φιλοσόφων εἰς τὰ σχολεῖα καὶ δι’ ἀποκλεισμοῦ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. η. Ὁ τίτλος τοῦ Διασυρμοῦ «Ἐρμείος οὐ φιλοσόφου», εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ώς πιστεύω, εἴτε εἶναι προσθήκη ἀντιγραφέως τινὸς ἀρχαίου κώδικος, ἐτέθη ἀσφαλῶς πρὸς ἐπισήμανσιν τοῦ «περιεχομένου» καὶ οὐχὶ πρὸς ἔξαρσιν τῆς «εἰδικότητος» τοῦ συγγραφέως, αὐτοχαρακτηριζομένου ως «φιλοσόφου». Καθ’ ἡμᾶς ὁ τίτλος τοῦ «φιλοσόφου» ἐτέθη διὰ νὰ ἐλκύσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν, ἥτοι τῶν σπουδαστῶν, τῶν φοιτώντων εἰς ἀνωτέρας Σχολᾶς τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Εἰς ἐτέραν μελέτην θὰ προσκομίσωμεν πλείονα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα τεκμηριώσεως τῆς ἡμετέρας θέσεως, διὰ παραλλήλου συγκρίσεως τῶν δμοειδῶν ἔργων ἐτέρων συγγραφέων, δι’ ων θὰ κατοχυρωθῆ, ώς ἐλπίζομεν, ἡ γνώμη ὅτι συντάκτης τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος ἔργου Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων πρέπει νὰ εἶναι ό «Ἐρμείος οὐ φιλοσόφου», διὰ τοῦτο οὐδὲν οὐδὲν.

Ἄθηναι

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΜΠΟΝΗΣ

ISTHMIAN NOTES

(Pls. 59-60)

To my friend of many decades it is indeed a pleasure and an honor to be able to offer small indications, or possible indications, of great events in the land beyond the passes guarded by his Mycenaean once upon a golden time.

I. After Chaeroneia the Greek states, except for a haughty Sparta, assembled at Corinth, called by Philip to meet at the end of 338 to form themselves into a League allied with Macedon for war against the Persian. It was now that the Corinthians thought to build, if we may accept Broneer's dating, their great South Stoa which with major remodelling in the Roman period was to serve their need for centuries. In this same penultimate quarter of the fourth century before Christ the Corinthian mint issued a most attractive series of trihemidrachmae with on one side Bellerophon in wide-brimmed hat, mounted on Pegasus, striking with his spear downward at a snarling chimaera on the other side. This was a coinage to please the delegates to the Congress assembled to deliberate upon new political forms and upon the Crusade into the East. And it must have done so, as did the sight, or talk, of construction of the South Stoa to serve their comfort in years to come.¹ At political conventions there is always of course a profit to be made. It may well be that we discovered testimony to one way which the Corinthians devised to turn a profit when in 1969 we found in excavations at the Sanctuary of Poseidon on the Isthmus this coin:

IC 69-70. Pl. 50a (enlarged 4x). 16 mm. 4. 50 g. ✋ Trihemidrachma.

Bellerophon rides Pegasus r. and strikes downward with spear. Beneath, ♀
Rev. Chimaera r. on exergue line. Beneath foreleg, Δ! Circular incuse.

Date: ca. 330 B.C. Jennifer Warren, «The Trihemidrachms of Corinth», *Essays in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson*, 128, Group V, B (pl. 13, 11; Berlin 127; dies similar, but not, I think, the same as dies of IC 69-70).

The remarkable thing about the coin is that it is silver-washed, or silver-plated, bronze. The silver is ill preserved. This Bellerophon/Chimaera combination is found on no other Corinthian bronze, so far as I know². Whether the State is depreciating the

1. BRONEER thought construction of the South Stoa finished by ca. 330 B.C. (*Corinth I, IV, The South Stoa* (1954) 96-97), but it now seems clear that the Stoa can hardly have been completed before the very end of the century, for it overlies buildings destroyed at that date (C.K. WILLIAMS II, *Hesperia* 41(1972) 169 - 171; 42 (1973) 23 - 27; 45(1976) 115 - 116; 48(1979) 125 - 130; 49(1980) 107 - 108, 111 ff.).

2. The types do occur on AE issues of Leucas (4th cent. B.C., *B.M.C., Thessaly*, 176, nos. 32 - 53, pl. xxviii, 6 - 7) as well as on trihemidrachmae of Leucas contemporary with the Corinthian series (WARREN, *loc. cit.*, 135 - 137, 143 - 144).

coinage (the cost of the South Stoa in mind) or an individual has sought private profit at the delegates expense must, I suppose, remain uncertain until a die-link with a pure silver specimen can be found, which would argue official depreciation. It is perhaps not remarkable that the false coin turned up in the God's Sanctuary at the end³.

II. In 1975 I published some twenty-one coins from the Northeast Gate of the Hexamilion's eastern Fortress and argued that they clearly proved the construction of the Hexamilion at a date earlier than the reign of Justinian⁴. Further study of the twenty-one has occasioned correction and refinement.

IC 912 (1975 no. 1). Pl. 59b (enlarged 4x). AE 15. 5 mm. 1. 23 g. ↓ Follis.

[C] ONS [TAN] TI - [NV] SMAXA [VG] Bust r., laureate (and rosettes), draped, cuirassed.

Rev. [GLOR]-IAEXERC-ITVS Two soldiers standing, each holding spear and leaning on shield; between them one standard.

Mint: uncertain. 335-337. Cf. Hill and Kent, *Late Roman Bronze Coinage I*, no. 1024. I now read a sufficient part of the obverse legend rather than nothing as in 1975. The Emperor is Constantine I, not his son of the same name.

Five coins, published as belonging simply to the House of Constantine, were in fact issued four by Constantius II and one by Constans.

IC 923 (1975 no. 5). AE 4. 11. 5 mm. 1. 15 g. ↓

[DNCONSTANTIUS] IVSPFAVG Bust r., draped, pearl-diademed.

Rev. [SPESREI-PVBLICE] Emperor l., holding globe and spear.

Mint: uncertain. 355-361. Cf. *LRBC II*, no. 2053 (Constantinople).

IC 916 (1975 no. 6). Pl. 59c (enlarged 4x). AE 4. 14 mm. 1. 32 g. ✕ Broken.

[DNCONSTANTIVSPFAVG] Bust r., pearl-diademed.

Rev. [SP] ESREI - [PVBLICE] As preceding. In field l., C; in exergue, C [ONS---]

Mint: Constantinople. 355-361. Vienna, Voetter 62880 (C and CONSS) or 62881 (C and [C]ONSTA or [C] ONSIA). I am indebted to G. Dombski for confirming the reading of both mint-marks. *LRBC II*, no. 2055 gives the symbol C to Julian Caesar.

IC 916 with obverse head pearl - diademed shows that it belongs also to Constantius II.

IC 921 (1975 no. 7). AE 3. 15. 5 mm. 2. 13 g. ✕ Broken.

[DNCON] STAN-TIV [SPFAVG] Bust r., draped, pearl-diademed.

Rev. [FELTEMP-RE] PARATIO Soldier l., spearing falling horseman.

Mint: uncertain. 351-361. Cf. *LRBC II*, nos. 1681, 1684 (Thessalonica).

3. Earlier forgeries found in Poseidon's temple on the Isthmus: BRONEER, *Hesperia* 24 (1955) 135 - 136; *Isthmia I*, 1 and 5 with note 14; STROUD, *Hesperia* 43 (1974) 174 - 175. For fourth - century practice at Athens, where the counterfeit is *ιερὸν τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν*, and for much else besides, see STROUD, «An Athenian Law on Silver Coinage», *Hesperia, loc. cit.*, 157 - 188. For Corinthian forgeries of the second half of the fourth century B.C., JOAN FISHER, *Hesperia* 41 (1972) 176 - 178.

4. *Essays in Memory of Basil Laourdas* (Thessaloniki 1975) 159 - 164.

IC 922 (1975 no. 8). AE 3. 11-12 mm. 1.58 g. ↘ Broken.

[D] NCON[STAN-TIVSPFAVG] As preceding.

Rev. [FELTEMP-REPARATIO] As preceding, horseman stretches arm behind him.

Mint: uncertain. 351-361. In 1975 I could see letters of an obverse legend neither on IC 921 nor on IC 922 and classified them both House of Constantine.

IC 908 (1975 no. 9). Pl. 60a (enlarged 4x). AE 4. 13.5 mm. 1. 43 g. ↘

[DNCONSTA-N] SPFAVG Head r., pearl-diademed (one end - rosette).

Rev. VOT [X] X MVLT XXX in wreath.

Mint: uncertain. 347-348. *LRBC* I, no. 1072= *RIC* VIII, 453, no. 77. The attribution is Constans because of the terminal rosette on the pearl diadem, and neither Gratian nor Theodosius I because their obverse type is a draped, pearl - diademed bust, not a head (cf., for example, *LRBC* II, nos. 2156 - 2157 at Constantinople). These indicators in 1975 I failed to observe.

The following coin was unidentified in 1975 (and little wonder!). It was finally recognized to be an issue of Justinian I.

IC 918 (1975 no. 17). Pl. 60b (enlarged 4x). AE 11 mm. 0.75 g. ↑ Nummus.

Bust facing, draped. In field l., cross.

Rev. ↗ To r. (very defaced) and beneath, star (the star to l. is off flan).

Mint: Carthage. 548-565. Bellinger, *DOC* I, 170, no. 310, pl. XLIV. Cf. Dengate, *Hesperia* 50, 1981, 171, no. 151 and note 61.

IC 887. Pl. 60c (enlarged 4x) (Arcadius rather than Honorius) in 1975 claimed to have been among the contents of Grave 1, but was in fact found elsewhere at the Northeast Gate (the correction of error was made by Jeanne Marty). In compensation IC 885, not then recorded for Grave 1, must now be added to the material there found.

IC 885 (Northeast Gate. Grave 1). Pl. 60d (enlarged 4x). AE 4. 10 mm. 1.30 g.

Head r., pearl - diademed – much defaced.

Rev. ↗ in wreath.

In exergue, *NIC*

Mint: Nicomedia. Leo I? 457-474. The monogram can be, I imagine, a clumsy variety of *LRBC* II, 110, no. 2. If the mint - mark is correctly read, the small character between the bottoms of the vertical hastae, which I draw as if it were a *Z* lying on its back, cannot refer to Zeno, for by then the mint, according to Carson and Kent (*LRBC* II, 92), had ceased to coin in bronze. I note that IC 888 (1975 no. 20) with a certain Marcian monogram, also from Grave 1, was apparently struck at Nicomedia.

One more coin of the group published in 1975 has yielded to further study an identification.

IC 889 (1975 no. 21). Pl. 60e (enlarged 4x). Grave 1. AE 4. 11. 5 mm. 0. 87 g. ↘ Clipped.

Bust r., diademed.

Rev. Marcian's monogram: ☒

Mint: uncertain. 450-457. The lines of the monogram here reported are by no means easy to read, but are, I think, certain. For the monogram cf. Dengate, *Hesperia* 50, 1981, 165, no. 61, and fig. 1:2.

Roadway coins and Charon's modest fees in Grave 1 between them continue to demonstrate the construction of the Hexamilion before the reign of Justinian I (527-565), as I argued in 1975. How long before his reign is shown by the East Field Hoard (*Hesperia* 45, 1976, 267-279) lost at the time of Alaric's destructive raid through the Peloponnese or soon thereafter⁵. Alaric continued on to Rome which he sacked in 410 and so shattered the fabric of Empire. Augustine at Hippo turned to concerning himself with the City of God. More practical men began to see to the defenses of the Eastern Empire at three of the crucial marches, Constantinople, Thessalonica, and the Isthmus. And later, when in turn it became Justinian's duty to occupy himself with the defenses of Greece, a workman on the construction of the Blocking - Wall across the roadway at the Northeast Gate and the Bastion to strengthen the northeast corner of the Fortress lost the ^ - stamped nummus (IC 918) which ultimately lodged between two paving - blocks on the roadway about nine meters from the inner face of the Blocking - Wall.

Los Angeles

PAUL A. CLEMENT

5. For the interval between the pillaging of the Sanctuary and the beginning of construction on the Hexamilion see now BIRGITTA LINDROS WOHL, «A Deposit of Lamps from the Roman Bath at Isthmia». *Hesperia* 50 (1981) 112 - 140, with its comprehensive survey of recent relevant literature.

LAUS JULIA CORINTHIENSIS ET DIANA NEMORENSIS?*

(Pl. 61)

Although Corinth was refounded as Laus Julia Corinthiensis in 44 B.C. and populated, in large part, by freedmen brought from Rome, very little that we know at present of the cults of Roman city emphasizes the Latin facets of its religious life immediately after the refoundation¹. An early Roman dedication to Victoria, a temple to Octavia and Temple F dedicated to Venus seem to be the main archaeological evidence for religious imports from Latium². Even the inscription of Venus in Latin on the pediment of Temple F may belie, however, the cult itself, for the cult statue was executed by Hermogenes of Kythera (Paus. II, ii, 8). In most known cases around Corinth public cults appear to be Roman revivals on the spot of the city's pre-Roman sanctuaries. Excavation has attested this in the Aphrodite sanctuary on Akrokorinth, in the Demeter sanctuary on its north slope and in the Asklepios sanctuary at the north edge of the city³. Possibly the archaic Apollo Temple above the forum also falls into this category.

*The following note is offered in honour of Professor Mylonas, who, like Diana, has served long and well in more than one country and to the general advantage of more than any single ethnic group. I am proud to have been one of those persons who has sampled his kindnesses.

1. I thank very warmly Professor James Wiseman for allowing me to publish the truncated marble cone, A-767, that was found loose in fill of the sixth century after Christ in the Corinthian gymnasium excavation on July 8, 1968. See JAMES WISEMAN, «Excavations in Corinth, the Gymnasium Area, 1967 - 1968», *Hesperia* 38 (1969) 69 - 72, plan of fig. 2, pls. 2b,c, 25a.

2. Even if the cult of Victoria, known to exist by the reign of Claudius and attested in Corinth by inscription 427, is in reality a Greek cult of Tyche transplanted to the forum from elsewhere in Corinth, still inscriptional evidence might imply that the city had a Roman cult and priesthood of Victoria Britannica, albeit not from the beginning of the colony. A.B. WEST, *Corinth VIII, ii, Latin Inscriptions 1896 - 1926* (Cambridge, Mass. 1931) 10 - 11, no. 11 and commentary; also, J.H.KENT, *Corinth VIII, iii, The Inscriptions, 1926 - 1950*, 59, no. 128. PAUSANIAS, in II, ii, 8, while describing the forum, mentions that the temple and cult statue of Tyche exist in the forum; he gives no indication as to whether or not Victoria and Victoria Britannica shared the same temple. For variant identifications of Temple F (Tyche or Venus), compare R. SCRANTON, *Corinth I, iii, Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple* (Princeton 1951) 67 - 72 with C.K. WILLIAMS, II, «Corinth, 1974, Forum Southwest», *Hesperia* 44 (1975) 27.

3. Pausanias mentions each of the three sanctuaries. Excavation on these sites has exposed both Greek and Roman remains which indicate cult operation in the sanctuaries in both periods. For Aphrodite, see C.W.BLEGEN, *Corinth III, i, Acrocorinth* (Cambridge, Mass. 1930) 3 - 30. See, also, C.K. WILLIAMS, II, *Corinthiaca: Studies in Honor of Darrell A. Amyx* (University of Missouri Press, 1984) 12 - 24. For Demeter, see R.S. STROUD, «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report I: 1961 - 1962», *Hesperia* 34 (1965) 1 - 24; idem, «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report II: 1964 - 1965», *Hesperia* 37 (1968) 299 - 330; N. BOOKIDIS, «The Sanctuary of Deme-

Unlike the just - mentioned cults, others probably were moved from their original Greek sites to new positions in the redesigned Roman city. I would suggest that all of the temples at the west end of the Roman forum at Corinth are examples of this cult movement. The apsidal temple of Dionysos at the west end of the Central Shops, Temples F, G, J, K, and L and the Fountain of Poseidon all are built over what in the Greek period had been the west end of a racecourse⁴. No trace of a Greek antecedent exists in the area for any one of the Roman temples. Yet, as reported by Pausanias, the temple of Dionysos in the forum has a pre - Roman mythology connected with it. After Pentheus climbed a tree on Mt. Cithaeron to spy upon the women during their Dionysiac rites, he was dismembered, and «as the Corinthians say, the Pythian priestess commanded them by an oracle to discover that tree and to worship it equally with the god. For this reason they have made these images from the tree» (Paus. II, ii, 6 - 7). Something similar may be pointed out for a neighbor of the Dionysion, the Pantheon, which is only just mentioned by Pausanias (II, ii, 8). Excavation has produced along the Lechaion road, in reused position, a statue base dedicated in Greek to «All the Gods», which, apparently, stood in a pre - Roman sanctuary of All the Gods somewhere in the vicinity of the northeast side of Temple Hill; these Gods were not moved to the Pantheon at the west end of the forum before the Roman period⁵.

We also know from literature that some Greek cults were reestablished by the Romans, but edited in their ritual. The clearest example of this, mentioned by Pausanias (II, iii, 7), is the cult of the children of Medea. Because the death of the children was «violent and illegal, the young babies of the Corinthians were destroyed by them until, at the command of the oracle, yearly sacrifices were established in their honor and a figure of Terror was set up. This figure still exists, being the likeness of a woman frightful to look upon; but after Corinth was laid waste by the Romans and the old Corinthians were wiped out, the new settlers broke the custom of offering those sacrifices to the sons of Medea, nor do their children cut their hair for them or wear black clothes».

In consideration of the above material little except the introduction of the imperial cult seems to stand, definitely, as a totally Latin contribution to the religious life of Laus Julia Corinthiensis⁶.

ter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report III: 1968», *Hesperia* 38 (1969) 297 - 310; idem, «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report IV 1969 - 1970», *Hesperia* 41 (1972) 283 - 331; idem, «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report V: 1971 - 1973», *Hesperia* 43 (1974) 267 - 291. For Asklepios, see CARL ROEBUCK, *Corinth XIV, The Asklepieion and Lerna* (Princeton 1951) esp. 152 - 156.

4. C.K. WILLIAMS, II, «Corinth, 1969: Forum Area», *Hesperia* 39 (1970) esp. plan of fig. 10 on p. 32. This shows the Roman temples superimposed upon the racecourses.

5. PAUSANIAS, II, ii, 8; C.K. WILLIAMS, II, «Excavation at Corinth, 1973», *Hesperia* 1974, 26 - 27, entry no. 36, fig. 6.

6. This probably was housed in Temple E, but see S.E. FREEMAN, *Corinth I, ii* (Cambridge 1941) 166 - 230, esp. 333 - 336.

I, however, would like to propose one set of artifacts as possible evidence of Latin importation, although, perhaps not at the august level of State religion.

In the northernmost section of the Roman city of Corinth, in the area of a Roman gymnasium excavated by J. Wiseman between 1965 and 1968, and no more than 150 m. from the Asklepieion, was found a truncated marble shaft, A-767, which had been abandoned beside the remains of an apsidal building. This late Roman building reuses eight curved marble blocks from an earlier structure. The marble blocks might have served as wall orthostates originally except that one of the blocks was built into the wall right end up, exposing its original top surface. That block terminates in a finished half-round, not in a horizontal surface. The seven other blocks are in an upside down position, for, as the excavator observes, they have their rounded top ends buried in the ground. All are claw chiseled on their convex face. The end of only one block that now can be examined has an end, or joint edge, that is not executed with anathyrosis but is a finished face with claw-chiseled work similar to that on the convex face of the block. Of what can be seen on the blocks as they now stand, the concave surface of each is finished smooth; no traces suggest that seating was applied against the concave face of the orthostates. Thus the original design for the blocks appear to have been that of a simple, low wall without roof; one might visualize them in their original position making a low temenos wall with simple, rounded crown. The interior diameter of the enclosure would have been about 3.90 meters in diameter⁷.

The most peculiar and yet the most indicative fragment is, however, a conical marble shaft with its apex cut off horizontally at 1.38 m. from the bottommost preserved point of the shaft (pl. 61a). The top horizontal surface, 0.28 m. in diameter, has at its center a cutting or socket similar to a shallow empolion that might be found in a column drum (pl. 61b). This central depression is round, 0.09 m. in diameter and 0.018 m. deep. The bottom of the shaft is completely broken away and its original form cannot be determined from the remains that are now preserved. The shaft is pick-dressed, which may be meant as an imitation of the rough bark of a tree. Two shallow, boss-like protrusions are visible on one side of the shaft at 0.78 m. down from the horizontal top (pl. 61a). The bosses are 0.13 m. apart, center to center. No traces of pin holes, sockets or other cuttings exist on the preserved shaft. The type of monument that might be visualized in a restoration of this shaft is portrayed on the frescoed wall of a house in Herculaneum as well as in the House of Livia on the Roman Palatine⁸. In both cases a tapered conical shaft is crowned with a disc-like device that divides the shaft from its terminus. A discoid or flaring member added at the horizontal joint of the Corinthian

7. See WISEMAN, *ibid.*, plan on p. 68 (fig. 2), for photographs of orthostates, see pl. 20, b, c.

8. For the fresco from Herculaneum, Naples Museum no. 9413, see M. ROSTOWZEW, «Die hellenistische – römische Architekturlandschaft», *RM* 26 (1911) fig. 21. A.B. COOK illustrates this shrine with a line drawing in *Zeus, a Study in Ancient Religion, II, i* (Cambridge University Press, 1925) fig. 86 on p. 144. For the example in the «House of Livia», see G.E. RIZZO, *Le pitture della «Casa di Livia». Monumenti della pittura antica, III, Roma, fasc. I* (Roma 1936) 57 - 58, figs. 37 - 38, 40; also, footnote c, p. 60.

cone can explain the need for the «empolion» cutting and the horizontal top to the Corinthian shaft. The Herculaneum fresco shows a conical shaft with bosses and horizontal bands decorating it. One might well relate these pictured bumps to the protuberances on the Corinthian shaft. The Palatine shaft has on it the head of a stag, of a boar, of a goat, and ribbons, not bosses. This fresco also shows a grove of trees in the background, a curved wall backing the conical shaft and a natural pool or spring in the foreground. Other examples of this sort of shrine exist in Pompeian wall painting; an enclosing or backing wall is commonly represented with at least one tree closely associated with a shaft. All such shrines appear in rural or suburban settings.

What, however, does the monument signify? One knows of Agyieus pillars of Apollo that are attested for colonies of Corinth, as well as for other cities of northern Greece, through representations on coins. The columns apparently were not limited to celebrate Apollo only. More rarely, they were used for Dionysos and for Zeus⁹. One such column stood close to Corinth, in a sanctuary of Artemis in the agora of Sikyon, Corinth's closest neighbor. Pausanias mentions that «after the hero - shrine of Aratos is an altar to Isthmian Poseidon, and also a Zeus Meilichius and an Artemis named Patroa, both of which are roughly made. The Meilichius is like a pyramid, the Artemis like a pillar» (Paus., II, ix, 6).

Cook indicates that Diana Nemorensis was worshipped in the form of a log or *lignum*. In arguing this he uses Commodianus as his source¹⁰. He goes on to associate the word *lignum* with the shaft backed by a curved wall that is pictured in the fresco in the «House of Livia» and to associate that fresco with the sanctuary of Diana Nemorensis at Nemi. He also uses the three figures that stand on the curved wall behind the *lignum* as part of his argument to associate Diana Nemorensis with the shrine in the painting. The tripartite goddess, Diana – Selene – Hekate, is attested to have been celebrated at Nemi¹¹. Also in the Palatine fresco, as mentioned above, are a sacred grove and a spring, both of which are important elements of the cult at Nemi. The original sanctuary of Diana at Nemi was referred to as set within a sacred grove, with the lake of Nemi as her mirror. The lake was fed by a spring that originally had been the nymph Egeria, transformed, Ovid says, by Diana because of the pitiful wailings of

9. For conical shafts dedicated to Apollo, similar in design to the fragment from the Corinth gymnasium excavation, see A.B.COOK, *ibid.*, 160 - 164, mostly represented on coins. For Zeus and Dionysos columns, see A.B. COOK, *ibid.*, 57 - 100, 164 - 168. These, in general, are more columnar in form than conical. See G. BAUCHHENSS and P. NOELKE, *Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen* (1983).

10. A.B. COOK, *Zeus, a Study in Ancient Religion*, II, i (Cambridge University Press, 1925) 146 - 149. See, also, for COMMODIANUS, *Instructiones*, in A.B. COOK, *Zeus*, I, 281, n. 5. Compare with Virgil's use of *lignum*, *Aeneid*, XII, 767 ff. But for the worship of columns, see *Alex. Protr.* 4, 46. E. Simon sees a Late Helladic ancestry in the columnar form of Artemis, which spread to Asia Minor with the settling there of the Mycenaeans. She cites in support of the theory an unworked wooden image of this sort from the island of Ikaria. E. SIMON, *Die Götter der Griechen* (München 1980) 167.

11. The references are collected by A. ALFÖLDI, «Diana Nemorensis», *AJA* 64 (1960) 140 - 141; see, also, PAIRault, *Mélange* (1969).

that nymph (Ovid, *Metamorph.* XV, 547-551). This spring is, even today, the main source that feeds the lake. It is also interesting to note that this fresco decorates the «House of Livia» on the Palatine, while remembering that Augustus' family came from Vetirae and Augustus' mother came from Aricia specifically, the town associated with the sanctuary of Diana Nemorensis. Also, Augustus' mother was generous in her donation to that sanctuary.

If the sanctuary at Corinth, made up of a tapered shaft and a curved backing wall of round - topped «orthostates», reused as they are, did form the elements of a sanctuary of Diana Nemorensis, one might well ask two questions: If this was a sanctuary of Diana Nemorensis, why was it set up at Corinth, and is it accidental that it should have been set up north of the Theater, in the area close to the Asklepieion?

To answer the first question, one must remember three facts about the cult of Diana; it was closely connected with the slave population of Rome and Latium. First, a priest of Diana Nemorensis at Aricia became so by cutting a branch from a tree of the sacred grove and thereafter by killing in combat the priest who was already serving Diana. The challenge had to be made by a runaway slave. Secondly, when the cult was later established in Rome, its feast day was the 13th of August, and on that day all slaves were free to celebrate at the temple of Diana on the Aventine. Allowing slaves to participate in a religious ceremony was indeed rare in Rome. The temple also was an asylum for runaway slaves; the grove of Diana on the Aventine was a center for the plebs of Rome. Is it not possible then that the Roman freedmen, when settling Corinth, might not still have been fond of Diana Nemorensis and, if not eager, at least felt obligated to set up a shrine to her in Corinth?

The exact original position of the shrine of Corinthian Diana has not been located for this moment, but, since all of the fragments discussed above were found close together in their reused position, one might suspect that the original monument had been set up within a moderate distance of the apsidal building into which the enclosure wall blocks now are built. All are too heavy to have been moved far. Because the fragments were found in an excavation trench that is surrounded by undug fields, hope still exists that the exact site of the original monument can one day be uncovered.

The area in which the truncated cone was found lies at about 550 meters, or at about a third of a mile, from the Roman forum, which, one might say, is quite close to the urban center for any rustic shrine. One must remember, however, that the shrine would have been established at the northern edge of the old city at the time when the new colony had just been established, when the population of Corinth was small and before the city had anywhere nearly reached its full growth. In fact, present indications might suggest that the urban development of Roman Corinth tended to expand from the center of the city eastward, toward the amphitheater and Kranion rather than toward the west and northwest, toward the gymnasium and the Fountain of the Lamps.

A spring plays a part in the mythology of Diana at Nemi, and the myth associated with it is a feature of the original cult, attested at least by Virgil and Ovid; thus it is imaginable that the Early Roman colonists might, if they had their choice, set up a rustic Corinthian shrine to Diana in a locality that had flowing water near it, such as

the Fountain of the Lamps. That the Asklepieion was also close is another fact from which one might derive mythological significance. Diana had asked Asklepios to restore Hippolytos to life after his fatal accident on the Corinthian side of the Isthmos. Through his efforts to revive Hippolytos, Asklepios brought the anger of the Gods upon himself; Diana rescued the revived Hippolytos, carried him to her sanctuary at Nemi; there he lived disguised in old age so that no one might recognize him. This was an important myth within the cult of Diana Nemorensis. Since the Corinthian Asklepieion was a fixed «carry-over» from the Greek city and from the Greek period, the site had been determined long before the Roman colonists ever decided to set up a sanctuary of Diana Nemorensis in Corinth. The position of the Asklepieion might then also have played a part in determining the site for Diana.

All in all, on the strength of the above arguments¹², I would like to propose that a rural or outdoor shrine of Diana Nemorensis was to be found from the early years of the Roman colony somewhere in the area close by the Fountain of Lamps and the gymnasium, if not on the exact spot where now stands the apsidal building excavated by J. Wiseman.

Athens, American School of Classical Studies

CHARLES KAUFMAN WILLIAMS, II

12. There remains, however, the problem of three lead curse tablets that were found in the foundation trench of the reset curved wall under discussion. These are MF - 12994, MF - 68 - 271 and MF - 68 - 272, noted by WISEMAN, *ibid.*, 70, notes 9, 10. Four other tablets were found in the Fountain of the Lamps. Only MF - 65 - 118 from the Fountain of the Lamps, dated possibly as late as the 6th or 7th c.A.C., has thus far been found to have an inscribed surface clear enough to yield the identity of invoked deity or deities. In this last tablet it is Hekate with her nymphs. I thank Dr. D. Jordan for the information that he has kindly supplied to me concerning the gymnasium curse tablets.

GREEK SCULPTURE IN MINIATURE FOR ROMAN PATRONS

(Pls. 62-64)

Small Statues in Marble: Introduction

Many studies concerned with the replication and circulation of copies in the Graeco-Roman world have dealt with the life-sized or larger statues, the cult images for temples and the decorative figures for libraries, theatre facades, fountain houses or ceremonial gateways. Monuments along the main streets of Ephesus show us how varied and imaginative these statues could be, whether as adjuncts to an imperial fountain or as architectural supports in a theatre. But there was a wealth of sculpture, the statues less than a meter in height, which exerted an influence on the architectural, decorative and numismatic art of the Greek imperial world¹.

These small statues had pretty much the same function as sculptures in bronze or even terracotta, save that the former were apt to be melted down in times of stress and the latter might be fragile for transport, tending to be used relatively locally in sepulchral contexts. Finds of small statues in marble show that they were produced in major centres of carving such as Aphrodisias in Caria or the Ionian coast and were shipped northwards to Tomi-Costanza on the Black Sea, eastwards to Nyssa on the Russian-Afghanistan border, southeastwards to Pamphylia and Cyprus, and thence southwards through Syrian Antioch to Neapolis in Samaria, into the area around Gaza, and up the Nile². They were naturally popular as works of art in private homes, as the rooms and courtyards at Pompeii and surroundings on the Bay of Naples have revealed³. They also had a place in the smaller niches of public buildings, such as a Kaisereion or

1. This exploration of a subject which can make several dissertations is dedicated to George E. Mylonas, who has made his own brilliant career a synthesis of the arts in his native Ionia, Greece, and the United States. This is the intellectual highway travelled by many of the small statues and other works of art discussed here, including the sculptures from Hadrian's Villa at Tivoli, made by guilds of artists from western Asia Minor who also worked in Greece, notably at Olympia. Florence Wolsky has helped prepare these pages. Lucilla Burn kindly sent the photograph of the first British Museum fountain, no. 2535, published here courtesy of the Trustees of the British Museum.

2. ELIZABETH BARTMAN has explored the subject of small statues and, hopefully, is preparing a fuller study: *The Archaeological Institute of America, Abstracts*, vol. 8(1983) 4. In a 1982 Ph. D. dissertation at Harvard University, V. JUDSON HARWARD makes it clear that the small statues belong to the Graeco - Roman world of commercial decoration rather than the Hellenic or Hellenistic worlds of sculpture for religious contexts: «Greek Domestic Sculpture and the Origins of Private Art Patronage», *Harvard Studies in Classical Philology* 87(1983) 321 - 322.

3. TH. KRAUS, L. VON MATT, *Pompeii and Herculaneum, The Living Cities of the Dead* (translated by R.E. Wolf, New York 1975) 79, under nos. 92, 93, two monuments discussed here.

Sebasteion, installations seemingly confirmed by recent excavations at Aphrodisias in Caria⁴ or older discoveries from Antioch in Pisidia to Antioch in Syria.

Relations to Greek Imperial Coins

A medium-sized bronze coin of Philadelphiea in Lydia, with bust of the young Se-verus Alexander (222 to 235) on the obverse, gives us Aphrodite as a statue under a baldacchino on the reverse⁵. She holds her tresses with her right hand and a mirror for self-admiration with her left (pl. 62a). Almost the same small statue, with both hands on the tresses rather than one hand on a mirror, was created in a workshop of western Asia Minor in the decades of the coin, the first three decades of the third century A.D.⁶ (pl. 62b). It is not difficult to imagine public officials and private citizens of Philadelphiea ordering big and small versions of this popular Hellenistic Aphrodite for municipal buildings and private installation.

The size of the statue copied in the coin's reverse can never be known, but perceptions are that the city far up the Hermos valley admired Aphrodites of the popular Hellenistic type seen here on all scales, from the life-sized figure for the Nymphaeum or shrine in the Agora to the portable images so easy to circulate around Asia Minor. Finds at thoroughly-excavated sites, such as Salamis on Cyprus, tend to confirm existence of similar statues on different scales in the public and private buildings of such a Graeco-Roman city.

Perhaps the most popular urban or cult figure on Greek imperial coins is the Tyche. The draped, polos-crowned figure holding a rudder and a cornucopiae has been documented in a multitude of appearances from Julio-Claudian cistophoroi to the last big coinages of Valerian and Gallienus. Along with the numismatic reverses, there are a number of small, marble Tychai surviving from all over the Greek imperial world. Dedications on their plinths and provenances make it clear such small statues were shipped to inland cities, Cremna in Pisidia or Bubon in Lycia for example, and dedicated in public areas where the municipalities honored the imperial family with big bronze or marble statues. Sales representatives for carvers from Carian Aphrodisias, Ephesus

4. Kenan T. Erim writes about the imperial public building complex at Aphrodisias: «An unusual cache of sculptured busts and small statuary was discovered between two of these late walls. The numerous statuette fragments pertained to a variety of figures, among which the torso of an old fisherman and that of an Eros require mention». K. T. ERIM, in *Anatolian Studies* 32(1982) 12; similar report on the Sebasteion after about A.D. 350, when rebuilding after an earth tremor brought transformation into a market area: idem, in M.J. MELLINK, *American Journal of Archaeology* 86(1982) 568.

5. Diam: 30 mm. Ex E. J. Waddell, List 2, Washington, D. C., Feb. 1982, no. 40. *Greek Imperial Coins and Medallic Issues in the Museum of Fine Arts, Boston* (1984 edition) no. 197.

6. H. : 0.525 m. Acc. no. 1982.286. *The Museum Year: 1981 - 82*, Museum of Fine Arts, Boston, p. 45. Similar small statues from Smyrna, Cyrene, Antioch in Syria, Narbonne in Gaul and Aphrodisias in Caria are illustrated and discussed in D. M. BRINKERHOFF, *A Collection of Sculpture in Classical and Early Christian Antioch* (New York 1970) pls. 37, 38, 41 - 43, 47 and 62.

and Smyrna, or marble-rich islands like Naxos, must have travelled just as did the designers of coins. When the latter sought images of Tyche, the Artemis Ephesia, the Weary Herakles, Asklepios, Hermes and other popular divinities, small statues were available for copying onto the coin-dies in all the remotest cities from Thrace to Arabia⁷.

A dark, limestone-like marble relief long in the Lansdowne collection in England, was discovered in 1769 by Gavin Hamilton in the Pantanello or garden pavilion area of Hadrian's Villa at Tivoli (pl. 62c). As preserved, there are four niches, each capable of displaying a statue about one foot (0.30m.) in height. The frieze of hunters and animals above and the marine motifs below suggest that this panel and bits of others from a building of the Villa either were fashioned in Asia Minor or were carved by a guild of sculptors from those parts who came to Tibur to decorate Hadrian's buildings. Dokimeion in Phrygia seems to have had imperially-sponsored workshops carving friezes and sarcophagi in the style of this sculptured ensemble⁸. The three mythological marine vignettes between the niches, Odysseus and the Sirens, Dionysos and the pirates, and the Argonauts amid birds, are the types of scenes which could be copied onto the reverses of Greek imperial coins.

The little statues in the niches could have been Aphrodite emerging from the sea, like the small marble figure pictured on coins of Philadelphiea in Lydia and represented by surviving marbles (pls. 62a-b). Heroes like Odysseus or Jason and gods like Dionysos or Herakles also could have stood under the arched canopies. In short, the relief from Hadrian's Villa or its counterpart in a city like Aphrodisias in Caria could have provided a die-designer with inspiration enough for a dozen reverses, when the groups in the little friezes above and below are included.

Small Fountains

The portable, «tabletop» fountains of Graeco-Roman Italy under the early Empire offer settings for miniature statues and figures imitating statues in high relief. These ensembles are related to the most elaborate sundials with supporting and decorative figures in very high relief or animal - leg supports like those found in the marble furniture from all around the Greek and Latin worlds, particularly from the houses of Pompeii and the villas in the Alban hills⁹. Unlike the sundials and the *trapezophoroi*, the

7. See, generally, *Numismatic Studies, Divinities and Mythological Scenes in Greek Imperial Art* (Cambridge, Mass., 1983) pl. 43 (small Ephesian Artemis of the type on coins of Crema in Pisidia in the early 270's), pl. 49 (Weary Herakles, as on coins of Germe in Mysia under Septimius Severus) and pl. 52 (Leto with Apollo and Artemis, as on coins of Crema also under Aurelian and on coins of Tripolis in Lydia under Macrinus, A.D. 217 to 218).

8. H. : 0.532 m., w.: 1.83 m. *The Lansdowne Relief* (Christie's, London 1983) 1 - 8. P. PENSABENE, *Archeologia Classica* 27(1976) 126 - 160, pls. 44 - 57. A. MICHAELIS, *Ancient Marbles in Great Britain* (Cambridge 1882) 459, no. 76. Dokimeian sculptors: A. HALL, M. WAEKENS, in *Anatolian Studies* 32(1982) 150 - 155.

9. Elaborate sundials: SHARON L. GIBBS, *Greek and Roman Sundials* (Yale University Press, New

miniature *nymphaea* have been discovered chiefly in Italy, from Aquilea to Locri. Roman Spain has produced one of the finest examples. These little fountains are different from the Doric fountain-houses of classical Greece or the fountains with theatre facades which were popular from Olympia in the age of Herodes Atticus to Miletus and Side in Asia Minor. The Italic examples are related to the slightly larger, permanently installed garden fountains in the houses around the Bay of Naples. Thus, the portable fountain surmounted by a river-god (alas, much restored) in the Villa Torlonia-Albani, with steps down which the water could trickle, recalls the multi-media fountain in the House of the Great Fountain at Pompeii, dated after A.D. 62 (pl. 63a).

The garden fountain of the same date in the House of Marcus Lucretius at Pompeii provides another permanent parallel to the portable ensembles now in museums from the Vatican to London. A small statue of Silenus, in marble, stood in the central niche, and the water ran out of his wineskin, to splash down five steps into a shallow marble trough or basin. This «pool» in turn led down to a round basin with a fountain playing in its center and statuettes in marble around its rim. Statuettes appropriate to such a setting were surely Dionysiac figures, the reductions of the Venus Genetrix type (like the small statue from the Athenian Agora) holding waterjugs and therefore turned into fountain nymphs, or river-gods, crocodiles and sea monsters; indeed, little versions of all the statues found in the watery parts of the Canopus in the Villa Hadriana at Tivoli.¹⁰

A Cross - Section of Graeco - Roman Portable Fountains and their Statuary

1. Fountain with a (much-restored) river-god reclining on top, a staircase for the water in front: EA, no. 3591, in Rome, Villa Torlonia-Albani. The ensemble from Cobham Hall, Kent, is similar, save that the water filled a basin in front. The river-god was a reduction of the big marble statues from the Campus Martius in Rome: the Nile, the Tiber, the Tigris or the Euphrates flanked by vertical statues of related figures such as Isis and Sarapis or Alexandria or Arabia, etc.: N. Neuerburg, *L'Architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica* (Naples 1965) 76, fig. 141. AJA 59 (1955) 133, pl. 42, fig. 10 (pl. 63a).
2. Fountain with Amorini in the poses of Praxitelean Satyrs or the Apollo Sauroktonos; excavated at the port of Tarragona: A. Garcia y Bellido, *Esculturas romanas de Espana y Portugal* (Madrid 1949) I, 426-427, no. 432; II, pl. 308.
3. Fountain with two Pans, Satyr and Maenad as reliefs on four curving sides; Parian marble,

Haven and London 1976) esp. 274, no. 3054G, pl. 40, with a Farnese Atlas support; also 272, no. 3053G, pl. 39, which is Louvre, no. MA 2880. Elaborate furniture: *Studies in Ancient Egypt, the Aegean and the Sudan, Essays in honor of Dows Dunham* (Boston 1981) 180 - 192, illustrations on pp. 190 - 191.

10. On the relationships between statues, big and small, and their settings, such as the Canopus of Hadrian's Villa, see *Greek Sculpture and Roman Taste, The Purpose and Setting of Graeco-Roman Art in Italy and the Greek Imperial East* (Ann Arbor, Michigan 1977) figs. 9 (the Cobham Hall fountain), 14 (the Canopus reconstructed), 59 - 60 (chapel to Tyche), 71 - 72 (Nymphaeum of Herodes Atticus at Olympia).

- London, British Museum, from Charles Townley in 1786: A.H. Smith, *Catalogue of Sculpture* III (London 1904) 408-409, no. 2535, fig. 66 (pl. 64b).
4. Base of a fountain, a stepped pyramid in the center with shells and a dog's head above, at each corner; Italian marble, London, British Museum, also ex C. Townley: A.H. Smith, *Catalogue*, 409, no. 2536, fig. 67.
  5. Fountain with figural posts and shells over a wall of steps between; the figures include a rustic man (seemingly a fisherman), Pan, Odysseus in a ship passing the Sirens, and the Sirens themselves. Vatican, Galleria Lapidaria: W. Amelung, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums I* (Berlin 1903) 289-290, no. 170, pl. 29. The major mythological subject invites comparison with the scenes flanking the niches of the Lansdowne relief from Hadrian's Villa at Tivoli (pl. 62c).
  6. Fountain with steps and sleeping Nymphs, masks as waterpipes; from the cathedral church at Tivoli. Vatican, Galleria Lapidaria: W. Amelung, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums I*, 207-208, no. 58a. Provenance and subject both invite comparison again with the Villa Hadriana relief (pl. 62c).
  7. Fountain with a stepped «cascade», a reclining Nymph on top of the stairs, a Nymph holding a shell in front of her as a statuette in a niche on the back side, Eros on an upside-down dolphin in front of a trident to the Nymph's left; Greek marble, excavated at Aquileia: V.S.M. Scrinari, *Museo Archeologico di Aquileia, Catalogo delle Sculture Romane* (Rome 1972) 96, no. 283.
  8. Quadrangular fountain with steps, masks of Oceanus above, Erotes on dolphins below; Luna marble, from a site in Rome: M. Cima, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture I*, 3 (Rome 1982) 208-209, no. VIII, 23.
  9. Octagonal fountain with stairs surmounted by waterspout-shells on four sides, Erotes as the Four Seasons with various attributes in the niches between; Luna marble, presumably from Rome or the surroundings: M. Cima, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture I*, 3, 66-67, no. II, 38.
  10. Table-like fountain in the form of an urn or heater with lionhead spouts. These pour into a dish supported by tripod-legs with the conduit rising from foliage at the lower part. From the *Cento camere* (the garden of the so-called Stoa Poikile), 1738 to 1742: P. Gusman, *La Villa Imperiale de Tibur (Villa Hadriana)* (Paris 1904) 264-265, fig. 439.

The portable fountains listed so far are all architectural structures with statuettes or high reliefs arranged on them as their full-sized counterparts would have appeared on monumental fountains. Type II lists portable fountains which depend as much on painting as on architecture and sculpture, which integrate figures and symbols in rustic mountains or rockwork caves. These fountains parallel Pompeian landscapes or later, pastoral mosaics and foreshadow the effect of the Villa d'Este at Tivoli, or the gardens of Florence in the sixteenth century.

11. Fountain with all manner of Dionysiac animals and symbols arranged in the rustic, mountain landscape. These include Pan-pipes, a goat, a Silenus mask, a reclining feline, an eagle in a grotto, and, *inter alia*, a *cista mystica* or sacred basket with a snake issuing forth, as on the Hellenistic silver coins of Pergamon and other major cities in western Asia Minor before Roman imperial times. Rome, Villa Torlonia-Albani: EA, nos. 3674, 3675 (pl. 63b).

12. Panther seated in front of a Dionysiac forest on a mountain, which must be Nysa on the Maeander; in this fountain, the feline is guarding the unseen infant Dionysos; found in Ostia, Vatican Museums: S. Reinach, *Repertoire de la statuaire III* (Paris 1904) 286, no. 1; W. Amelung, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums I*, 334, no. 34, pl. 35.
13. Base of a fountain-ensemble in the form of a rockwork cave guarded by a seated boar of the Uffizi-Vatican type; Luna marble; from the Porta Maggiore, Rome. The group of rough, landscape fountains is dated in the second century A.D.: A. Manodori, in *Museo Nazionale Romano, Le Sculture I*, 3, p. 212, no. VIII, 26.
14. Rockwork cave or grotto from which an elephant emerges; evidently part of a fountain-setting. Rome, Villa Borghese Park, near the entrance of the Zoo: P. Mingazzini, in *EA*, nos. 2809, 2810 (pl. 64a).

Conclusions

Many small marble statues have survived from Antiquity. They form a category of Greek and Roman art different from the bronze statuettes found all over the Mediterranean world. Both the garden courtyards of Pompeii and the portable fountains of Rome show how such small statues were placed, in architectural settings like those surrounding their full-scale counterparts. Subjects, whether Olympians or heroes like Herakles, nymphs, reclining river-gods, minor mythological figures, and animals, were the same as those found in full-scale architectural ensembles, especially those in major cities of western Asia Minor (notably Ephesus) but also in imperial places such as Domitian's «Stadium» (sunken garden) on the Palatine Hill in Rome. Small statues were a godsend to the inland cities of Asia Minor and the frontiers of Thrace. They could be ordered from workshops in Athens or Aphrodisias in Caria and publicized by being placed on the Greek imperial coins of the city in question.

Manufacture, trade, patronage, types, and numerous other aspects of small statues deserve a major study in great detail, with lists of copies. This essay is designed to suggest some of the areas of relationship between these statues and their settings. The Lansdowne relief from Hadrian's Villa at Tivoli seems to provide a subjective and stylistic link between Greek imperial Phrygia and the Roman emperor's personal surroundings at the height of the Empire.

Boston

CORNELIUS C. VERMEULE III

ΤΟ ΗΡΑΙΟ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΚΑΙ Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ «ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΜΗΔΕΙΑΣ»

1. Η Ἡρα στὴν Κόρινθο

‘Απὸ τὰ τρία ἵερά τῆς Ἡρας ποὺ εἶναι γνωστὰ στὴν προρρωμαϊκὴ Κόρινθο σημαντικότερο, ἵσως καὶ ἀρχαιότερο, ἦταν τῆς Περαχώρας, ἰδρυμένο στὸν ἔνατο αἰώνα π.Χ.¹ ‘Απὸ τὰ οἰκοδομικά του λείψανα ποὺ ἀνασκάφηκαν σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀγιδωτὴ θεμελίωση μικροῦ ναοῦ γεωμετρικῶν χρόνων² καὶ ἡ ὁρθογώνια μεγαλύτερη τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ. Τὸ Ἱερὸν κατεῖχε τὴ δυτικὴ «ἄκρα» (τὸ πρὸς δυσμὰς ἀκρωτήριο) τῆς χερσονήσου τῆς Περαχώρας. Ἡ χερσόνησος ποὺ ἀρχικὰ ἀνῆκε στὰ Μέγαρα χώριζε τὸ δυτικὸν λιμάνι τῆς Κορίνθου (τὸ Λέχαιο) ἀπὸ τὸ δυτικὸν τῶν Μεγάρων (τὶς Παγὲς) καὶ γι’ αὐτὸν ὁ Στράβων (8,380) δρίζει τὴ θέση τοῦ Ἱεροῦ «μεταξὺ Λεχαίου καὶ Παγῶν». Στὴ θέση αὐτὴ λογικὸν εἶναι νὰ διφεύλεται τὸ κορινθιακὸν προσωνύμιο τῆς Ἡρας «ἀκραία»³.

Τὸ δεύτερο Ἱερὸν βρισκόταν ἀμέσως στὰ δυτικὰ τοῦ μεγάλου ἀρχαικοῦ ναοῦ μὲ τοὺς σωζόμενους ἑφτὰ μονολιθικοὺς κίονες, δηλ. στὰ δυτικὰ κράσπεδα τῆς ἀρχαικῆς Κορίνθου. Καὶ ἐδῶ ἡ Ἡρα ἔφερε τὸ ἐπίθετο «ἀκραία» ποὺ τὴν παρουσιάζει ἀπλῶς ὡς τὴν ἴδια θεὰ τῆς Περαχώρας, κι ὅχι ὡς θεὰ «τῆς κορυφῆς», δηλ. «τῆς ἀκροπόλεως», ὅπως ἀπὸ ἄγνοια σημειώνει ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς τοῦ στίχου 1379 τῆς Μήδειας τοῦ Εὐριπίδη ἥ ὡς Burggöttin, ὅπως μερικοὶ νεώτεροι τὴν ἀποκαλοῦν. Στὸν εὐρύχωρο περίβολο τοῦ δεύτερου αὐτοῦ Ἱεροῦ βρισκόταν καὶ ὁ τάφος τῶν «παιδιῶν τῆς Μήδειας» (Παυσ. 2,3,6

1. H. PAYNE κ.ἄ., *Perachora I*, 30.

2. Ο.π. 78.

3. ‘Υπῆρχε καὶ στὸ Ἀργος, στὴν ἀνηφοριὰ πρὸς τὴ Λάρισα καὶ ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ἑνα μικρὸν Ἱερὸν τῆς Ἡρας, ἀποκαλούμενης ἀκραίας (ΠΑΥΣ. 2,24,1). Τὴ θεὰ ὁμως τοῦ φημισμένου ἀργείτικου Ἱεροῦ ἥδη ἡ Ἰλιάδα τὴν ἀποκαλεῖ ἀπλῶς Ἡρην ἀργείην, χωρὶς ἄλλο ἐπίθετο (Δ 8, Ε 908). Τὸ Ἱερὸν τῆς βρισκόταν στὴ θέση τῆς προϊστορικῆς Πρόσυμνας, μεταξὺ Ἀργους καὶ Μυκηνῶν καὶ σ’ ἀπόσταση 45 σταδίων ἀπὸ τὸ Ἀργος (ΗΡΟΔ. 1,31) καὶ μόνο 15 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (ΠΑΥΣ. 2,17,1). Οἱ Ἀργεῖοι, ἀφοῦ κατέλαβαν τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Πρόσυμνα, ἀναδιοργάνωσαν τὸ Ἱερὸν τῆς Πρόσυμνας καὶ ἡ θεὰ ἀπὸ τότε φημίστηκε ὡς ἀργείτικη Ἡρα. Τὸ ἄλλο ὄνομαστὸ Ἱερὸν τῆς Ἡρας, ποὺ βρισκόταν στὴ Σάμο κατὰ τὴν παράδοση, καταγόταν ἀπὸ τὸ ἀργείτικο, ἀπ’ ὅπου ἔνα πολὺ ἀρχαιότροπο ξόανο τῆς θεᾶς εἶχε μεταφερθεῖ στὴ Σάμο ἀπὸ ἱέρεια τῆς ἀργείτικης Ἡρας (ΑΘΗΝ. 15,672: ἡ ἀργείτικη Ἡρα ἀντικατέστησε αὐτοῦ παλαιότερη λατρεία μιᾶς γυναικείας θεότητας μὲ ἀνάλογα γνωρίσματα πρὸς τὴν Ἡρα. ‘Ο ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ βρῆκε τὴν παράδοση πῶς τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς σαμιώτικης Ἡρας τὸ εἶχαν φέρει ἀπὸ τὸ Ἀργος οἱ ἀργοναύτες (7,4,4). Οἱ ἴδιοι ὁμως οἱ Σαμιώτες ποὺ εἶχαν ταυτίσει τὴν προϊστορικὴ θεὰ τους μὲ τὴν Ἡρα ἔλεγαν πῶς ἡ θεὰ ἦταν ντόπια καὶ εἶχε γεννηθεῖ στὴ Σάμο). Στὴν Κόρινθο μεταφέρθηκε ἡ ἀργείτικη λατρεία τῆς Ἡρας, ὅταν οἱ Δωριεῖς τοῦ Ἀργους κυριάρχησαν στὴν Κορινθία (λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1000 π.Χ.). Τὸ ἐπίθετο «ἀκραία» δὲν τὸ βρῆκε ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ στὸ μεγάλο Ἡραῖο τοῦ Ἀργους, ἀναφέρει ὁμως ἐκεῖ μιὰ ἡρωΐδα Ἀκραία, «τροφὸ τῆς Ἡρας» (2,17,1).

κέ.) καὶ σὲ στοὲς ἡ ἄλλα κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ φιλοξενοῦνταν τὰ ἔφτα ἀγόρια καὶ ἔφτα κορίτσια τῶν Κορινθίων, ποὺ ἐπὶ ἑνὸς ἦταν ἐπιφορτισμένα μὲ τὸ ἔργο τοῦ ἔξιλασμοῦ τῶν θεϊκῶν «παιδιῶν».

Τὸ τρίτο Ἱερὸ ήταν ἑνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λαϊκοὺς χώρους λατρείας ποὺ συνάντησε δι Παυσανίας ἀνεβαίνοντας στὸν Ἀκροκόρινθο (στὴ βόρεια πλαγιὰ τοῦ λόφου, ὅχι πολὺ ψηλά). Ἡ Ἡρα εἶχε αὐτοῦ τὸ προσωνύμιο «βουναία», ὡς λατρευόμενη στὸ λόφο, ἃν καὶ ἡ παράδοση ποὺ ἄκουσε δι Παυσανίας παρουσίαζε τὸ Ἱερὸ ὡς ἴδρυμένο ἀπὸ τὸν Βοῦνο, γιὸ τοῦ Ἐρμῆ (2,4,7). Ἡ ἀρχαιότητα τῆς λατρείας δὲν ἀποκλείεται, γιατὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ καὶ φτωχὰ Ἱερὰ τῆς ἀνηφοριᾶς πρὸς τὸν Ἀκροκόρινθο εἰναι πολὺ παλιά, μὲ λατρεία ποὺ δὲν εἶχε διακοπεῖ στὴν ἑκατονταετία τῆς ἐρήμωσης τῆς Κορίνθου (146 - 44 π.Χ.), ἀσκούμενη ἀπὸ περίοικους ξωμάχους ἡ ἀπὸ κατοίκους γειτονικῶν πολιχνῶν, οἱ δοποῖοι καλλιεργοῦσαν καὶ τὰ κτήματα τῶν ξεσπιτωμένων ἡ ἔξανδραποδισμένων Κορινθίων.

Σὲ καθένα ἀπὸ τὰ Ἡραῖα αὐτὰ ἡ λατρεία εἶχε ἰδιαίτερα γνωρίσματα καὶ ἰδιαίτερο τελετουργικό, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἡ συνύπαρξη καὶ τῶν τριῶν. Πληροφορίες ὅμως ὑπάρχουν μόνο γιὰ κείνη ποὺ ἀσκοῦνταν στὸ δεύτερο Ἱερὸ (μὲ τὸν τάφο τῶν «παιδιῶν τῆς Μήδειας»), οἵ δοποῖες εἰναι ἀρκετὲς γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ εἴδους τῆς. Προέρχονται ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς κι ὅχι ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ δοπία ἀποκάλυψε τὴν ρωμαϊκὴ Κόρινθο, τὴν ἀνοικοδομημένη στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια καὶ εἰναι δύσκολο νὰ διαφωτίσει ἀμφιλεγόμενες ἀπόψεις τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς τῆς αὐτονομίας.

2. Τὰ «παιδιὰ τῆς Μήδειας»

Τόσο ἀπὸ τὸν Παυσανία ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς λεξικογράφους καὶ ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς σχολιαστὲς τοῦ Εὐρυπίδη φαίνεται πὼς ἡ λατρεία τῶν λεγόμενων παιδιῶν τῆς Μήδειας ἀσκοῦνταν μέσα στὸ Ἡραῖο, ἀλλὰ ήταν ἀσχετη καὶ πρὸς τὴν Ἡρα καὶ πρὸς τὴ Μήδεια. Ἰλαστήριες προσφορὲς καὶ ἐναγισμοὶ γίνονταν μόνο γιὰ τὰ δυὸ «παιδιά», ἀπὸ τὰ δοποῖα ἔξαρτωνταν ἡ ὑγεία καὶ τὸ ἀπρόσκοπτο μεγάλωμα ὅλων τῶν παιδιῶν τῶν Κορινθίων, ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν. Ἡταν δυὸ δαιμονικὲς ὑπάρξεις αὐστηρές, ποὺ τὰ ὄνοματά τους Μέρμερος καὶ Φέρης (Φοβερὸς καὶ Δυνατὸς) ἐνέπνεαν φόβο στοὺς ἀνθρώπους. Τὸ ταφικό τους μνημεῖο μὲ τὸ ἐπίστημά του ποὺ ηταν εἰκὼν γυναικὸς ἐς τὸ φοβερώτερον πεποιημένη διατηροῦνταν ὡς τὸν καιρὸ τοῦ Παυσανία κοντὰ στὸ ὠδεῖο (2,3,7). Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὅχι μόνο δι Μόμμιος τὸ εἶχε ἀφήσει ἀθιχτὸ στὰ 146 π.Χ., ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἐπὶ τριακόσια χρόνια (ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία) ἔξακολουθοῦσαν οἱ περίοικοι νὰ φοβοῦνται τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα, καθὼς καὶ τὴ δύσμορφη Ἐρινῦν, τὴ στημένη στὸν τάφο τους⁴. Ἡ γυναικεία αὐτὴ μορφὴ ποὺ ηταν θεὰ τοῦ κάτω κόσμου

4. Ἡταν κι αὐτὸ ἑνας ἀπὸ τὰ λαϊκὰ προρρωμαϊκὰ Ἱερά, τὰ δοποῖα, μαζὶ μὲ τὰ φτωχὰ τῆς βόρειας πλαγιᾶς τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἐπέζησαν τῆς καταστροφῆς τοῦ 146 π.Χ. Στὴν ἴδια περιοχή, βορειότερα τοῦ ταφικοῦ μνημείου τῶν δυὸ «παιδιῶν» καὶ κοντὰ στὸ Ἱερὸ τῆς χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς καὶ στὸ θέατρο, δι ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ λέει πὼς εἶδε ξόανο ἀρχαιότατο τοῦ Ἡρακλῆ, ἔργο τοῦ Δαιδάλου, δὲν ἔξηγει ὅμως πῶς βρέθηκε στὴ

πρέπει νὰ τιμῶνταν στὴν προδωρικὴ Κόρινθο στὴν περιοχὴ τοῦ κατόπιν Ἡραίου, μαζὶ μὲ τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα. Ἀπὸ πολλὲς ἐλληνικὲς πόλεις εἶναι γνωστὸ πῶς οἱ γυναῖκες σὲ δικά τους, κατεξοχὴν γυναικεῖα ἱερά, λάτρευαν αὐστηρὲς χθόνιες ὑπάρξεις, ὅπως τὶς Ἐρινύες, ὡς θεότητες τοῦ τοκετοῦ. Ἡ ἀντίληψη πῶς οἱ θεότητες αὐτὲς ἦταν ἄγριες καὶ δυσεξιλέωτες ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη θνητιμότητα τῶν ἐπιτόκων γυναικῶν καὶ τῶν νεογέννητων παιδιῶν, ἀποδιδόμενη στὴν ὁργὴ τους. Ἡ ὁργὴ ἀμβλυνόταν μὲ τὴ λατρεία καὶ τότε οἱ θεὲς γίνονταν «Ἐύμενίδες». Στὸ Ἀργος τὶς ἔλεγαν Εὔμενίδες, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐνεπίγραφες στῆλες, σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀναθέτριας, ὑπάρχει καὶ παράσταση τριῶν Εὔμενίδων μὲ φίδια στὰ προτεινόμενα χέρια (ΑΔ 1968, 117 κέ.). Παλαιότερα στὸ Ἀργος τὶς ἀποκαλοῦσαν (πάλι εὐφημιστικὰ) «Ἐπιτελίδες» (ὡς διατεθειμένες νὰ «ἐπιτελέσουν» τὶς εὐχὲς τῶν ἀναθετριῶν, BCH 1958, 516 κέ.). Εὔμενίδες τὶς ἔλεγαν καὶ στὴν Αἴγειρα τῆς Ἀχαΐας, ὅπου τὶς ἀπεικόνιζαν ἐπίσης φοβερὲς (Παυσ. 7,25,7). Στὴ Σικυώνα οἱ ἐπίτοκες γυναῖκες θυσίαζαν γιὰ τὶς Εὔμενίδες ἔγκυες προβατίνες πιστεύοντας πῶς ὁ θάνατος τῶν ἔγκυων ζώων μποροῦσε νὰ ἐκτονώσει τὴν ὁργὴ τους, ὥστε νὰ μὴν ξεσπάσει στὶς ἔγκυες γυναῖκες (Παυσ. 2,11,4). Στὴ Θήβᾳ τὶς ἔλεγαν Φαρμακίδες (Παυσ. 9,11,3), ὅπως καὶ τὶς φοβερὲς γυναῖκες ποὺ ἤξεραν τὴ χρήση τῶν ὀλέθριων μαγικῶν φίλτρων, σὰν τὴ Μήδεια.

Στὴν προδωρικὴ Κόρινθο μιὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὶς Ἐρινύες ποὺ θεωροῦνταν τὸν καιρὸ τοῦ Παυσανία φύλακας τοῦ τάφου τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα εἶχε κοινὸ ἱερὸ μὲ τὰ δυὸ θεϊκὰ παιδιά. Οἱ γυναῖκες ζητοῦσαν ἀπ’ αὐτὴν αἴσιο τοκετὸ καὶ ἀπὸ τὰ παιδιὰ προστασία τῶν νεογέννητων. “Οταν ἡ Κόρινθος ἐκδωρίστηκε, φυσικὸ ἦταν νὰ γίνει στὴν ἴδια θέση τὸ Ἡραῖο. Ἡ Ἡρα εὔκολα ταυτιζόταν μὲ τὴ θεὰ τοῦ τοκετοῦ, γιατὶ σὲ πολλὰ μέρη τιμῶνταν ὡς Εἰλείθυια⁵. ”Ετσι συνεχίστηκε καὶ στὴ δωρικὴ Κόρινθο ἡ λατρεία μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο στὸ ἱερό.

Εἶναι γνωστὸ πῶς ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια τὸ Ἡραῖο τῆς Κορίνθου ἦταν τὸ ἐπισημότερο ἱερὸ τῶν γυναικῶν. Ὁ Ἡρόδοτος τὸ μνημονεύει ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς ἀδικοπραγίας τοῦ τυράννου Περιάνδρου, ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ συνήθιζε εἰς βάρος τῶν ὑπηκόων του: κάλεσε τὶς Κορίνθιες γυναῖκες νὰ συγκεντρωθοῦν στὸ Ἡραῖο φορώντας τὰ καλύτερα ἐνδύματά τους. Μόλις οἱ γυναῖκες συγκεντρώθηκαν, οἱ δορυφόροι τοῦ τυράννου τὶς ὑποχρέωσαν νὰ παραδώσουν τὰ φορέματά τους γιὰ νὰ καοῦν χάριν τῆς νεκρῆς Μέλισσας, συζύγου τοῦ τυράννου, γιατὶ κατὰ τὸ θάνατό της δὲν εἶχαν καεῖ ἀρκετὰ ἐνδύματα (5,92).

σύγχρονή του πόλη τόσο ἀρχαῖο σέβασμα (2,4,5). Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκε στὰ «εὐτελῆ» εἰκαστικὰ ἔργα ποὺ οἱ καταχτητὲς τοῦ 146 π.Χ. τὰ εἶχαν περιφρονήσει καὶ τὰ εἶχαν ἀφήσει στὰ φτωχὰ ἱερὰ τῆς καταστρεμμένης πόλης.

5. Ὁ ΟΜΗΡΟΣ ζέρει τὴν Εἰλείθυια ὡς κόρη τῆς Ἡρας (Ιλ. Π 187, Τ 103), σὲ πολλὰ μέρη ὅμως τὴν ταύτιζαν μὲ τὴν ἴδια τὴ θεά, δηλ. οἱ τοπικὲς λατρεῖες τῆς Εἰλείθυιας θεωροῦνταν λατρεῖες τῆς Ἡρας: στὸ δῆμο τῆς Κεφαλῆς, κοντά στὴν Κερατέα τῆς Ἀττικῆς, ὑπῆρχε τέμενος Ἡρας Εἰλείθυιας (SOLDERS, *Aussenstädtischen Kulte Attikas*, 7). Καὶ γιὰ τὸ Ἀργος, ὅπου οἱ κατεξοχὴν θεότητες τοῦ τοκετοῦ ἦταν Εὔμενίδες ἢ Ἐπιτελίδες, ὑπάρχει ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡσύχιου: *Εἰλείθυια, ἡ Ἡρα ἐν Ἀργει*. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει πῶς μιὰ σημαντικὴ ἴδιότητα τῆς μεγάλης θεᾶς, παραγκωνισμένη στὸ ἴδιο τὸ Ἀργος, πῆρε ἔξαιρετικὴ θέση στὴν κορινθιακὴ τῆς λατρεία.

Είναι άκομα γνωστὸ εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἡρα πὼς πρὶν ὑψωθεῖ σὲ ὀλύμπια θεὰ εἶχε ὅλα τὰ γνωρίσματα τῶν χθόνιων γυναικείων θεοτήτων (τῶν Ἐρινύων), ὅπως πρὸ πολλοῦ εἶχε γράψει ὁ S. Wide (*Archiv f. Religionswissenschaft*, 10 (1907) 257 κέ.).

Πρέπει νὰ ύπηρχε παλιὰ παράδοση ποὺ ἔξηγοῦσε τὴ φύση τῶν δυὸ δαιμονικῶν ύπάρξεων καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴν Ἐρινῦν ἢ τὶς Ἐρινύες. Ἡ παράδοση παραμερίστηκε στὸ τέλος τοῦ 8ου ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα, δπότε ὑποτίθεται πὼς ἔζησε ὁ Κορίνθιος ποιητὴς Εὔμηλος, ὁ ὄποιος παρουσίαζε τὸν Ἰάσονα καὶ τὴ Μήδεια ὡς βασιλεῖς τῆς Κορίνθου καὶ τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα ὡς παιδιά τους⁶. Ὁ ποιητὴς δὲν σκέφτηκε πὼς ὁ Ἰάσονας καὶ ἡ Μήδεια δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ δώσουν στὰ παιδιά τους ὀνόματα ποὺ προκαλοῦν τὸ φόβο σ' ὄσους τὰ ἀκοῦν. Ἀρκέστηκε στὴν ἰδέα πὼς ἀν παρουσίαζε τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα ὡς παιδιά τῆς Μήδειας, εὔκολα θὰ ἔξηγοῦσε τὴν ὀργὴ τους κατὰ τῶν Κορινθίων. Κατὰ τὸ μύθο ποὺ ὁ ἴδιος ἀφηγοῦνταν, τὰ δυὸ παιδιὰ εἶχαν πάει στὴν καινούργια σύζυγο τοῦ Ἰάσονα Γλαύκη, τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ Κρέοντα, τὰ ὀλεθροφόρα γαμήλια δῶρα τῆς μητέρας τους καὶ οἱ Κορίνθιοι, ὅταν τὰ δῶρα προκάλεσαν τὸ θάνατο τῆς Γλαύκης καὶ τοῦ Κρέοντα, τὰ σκότωσαν μὲ λιθοβολισμό. Ἡ θανάτωση τῶν ἀνήλικων παιδιῶν, τὰ ὄποια ἀγνοοῦσαν τὴν καταστρεπτικὴ ἰδιότητα τῶν δώρων, ἦταν ἀδικη, καὶ ἐπομένως ἡ ἔχθρότητά τους πρὸς τοὺς φονεῖς Κορίνθιους δικαιολογημένη⁷.

6. Ὁ Βακχιάδης αὐτὸς ποιητὴς ἔζησε σὲ ἐποχὴ ραγδαίας ἀνάπτυξης τῆς ἐκδωρισμένης Κορίνθου. Στὸ ἔργο του ὁμως πρόβαλε τὸ μεγαλεῖο τῆς προδωρικῆς Κορίνθου ταυτίζοντάς την μὲ τὴν δμητρικὴ Ἐφύρα, ὅπου εἶχε βασιλέψει ὁ Σίσυφος, ὁ γιὸς τοῦ Αἰόλου (δχι τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἥρωα ἐγγονοῦ τοῦ Δευκαλίωνα καὶ τῆς Πύρρας ποὺ τὸν τιμοῦσαν ὡς γενάρχη οἱ Αἰολεῖς). Τὶς βασικὲς παραδόσεις γιὰ τὸν Σίσυφο τὶς εἶχε βρεῖ στοὺς αἰολικῆς καταγωγῆς ἐποικους τῆς Κορινθίας, τὶς ἐπεξεργάστηκε ὄμως, ὥστε νὰ γίνουν ἄξιες τῆς Κορίνθου τῶν Βακχιαδῶν, ἡ ὄποια βρέθηκε ἔτσι μὲ πλούσιο μυθικὸ παρελθόν: γιὸς τοῦ Σισύφου ἦταν ὁ Γλαῦκος καὶ ἐγγονὸς ὁ Βελλεροφόντης, ὁ δαμαστὴς τοῦ φτερωτοῦ Πηγάσου ποὺ ἔγινε τὸ ἔμβλημα τῆς μεταγενέστερης Κορίνθου. Στοὺς ἴδιους ἐποικους βρῆκε καὶ τὸ μύθο τοῦ Ἰάσονα καὶ τῆς Μήδειας, τῶν ὄποιων τὴ δραστηριότητα ἐπεξέτεινε στὴν Κόρινθο. Ἡ ποίηση τοῦ Εύμηλου κολάκεψε τοὺς αἰολικῆς καταγωγῆς Κορίνθιους, ίκανοποίησε ὄμως καὶ τὸ σύνολο τῶν κατοίκων, γιατὶ γιὰ πρώτη φορά δημιουργοῦνταν ἔνα μυθικὸ παρελθόν γιὰ τὴν πόλη τους. Ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια οἱ ιωνικῆς καὶ δωρικῆς καταγωγῆς ἐποικοὶ ἄρχισαν νὰ μὴν ἔχεινται ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς (ποὺ ἀποτελοῦσαν παλαιότερα τὴν πλειονότητα τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ, ΘΟΥΚ. 4,42) καὶ ὅλοι νὰ γίνονται «Κορίνθιοι».

7. Ἡ ἀποψη αὐτὴ γιὰ τὸ θάνατο τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας εἶναι ἡ ἀρχαιότερη καὶ ἡ μόνη ποὺ παρουσιάζει ὡς αὐθεντικὴ ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (2,3,7). Οἱ Κορίνθιοι ἐπρεπε νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι ἔνοχοι γιὰ τὸ θάνατο αὐτὸ, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται τὸ βαρὺ τίμημα ποὺ κλήθηκαν μὲ χρησμὸ νὰ πληρώσουν: κατὰ τὴ σχετικὴ παράδοση, λίγο μετὰ τὸ λιθοβολισμὸ τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα ἄρχισαν νὰ πεθαίνουν τὰ νεογέννητα παιδιά τῶν Κορινθίων. Τὸ κακὸ σταμάτησε μόνον ὅταν ὅλοι οἱ κάτοικοι συμφώνησαν στὴν αὐστηρὴ τήρηση μιᾶς σειρᾶς ἱλαστήριων ὑποχρεώσεων: νὰ τιμήσουν τοὺς ἀδικοσκοτωμένους νέους μὲ ταφικὸ μνημεῖο καὶ μὲ ἐπίστημα σ' αὐτὸ τὴ γλυπτικὴ εἰκόνα μιᾶς ἄγριας ὑπαρξῆς τοῦ κάτω κόσμου (μιᾶς Ἐρινύος ἡ γυναικὸς ἐξ τὸ φοβερώτερον πεποιημένης, ΠΑΥΣ. 2,3,7): νὰ καθιερώσουν γιὰ τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα ἐτήσια γιορτὴ καὶ θυσία κοντὰ στὸν τάφο τους, δηλ. στὸ χῶρο τοῦ Ἡραίου· νὰ ἐκλέγουν κάθε χρόνο ἑφτὰ ἀγόρια καὶ ἑφτὰ κορίτσια τῶν ἐπισημότερων οἰκογενειῶν, τὰ ὄποια ἐπὶ ἔνα ἔτος νὰ ὑπηρετοῦν τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα ἰλασκόμενα μετὰ θυσιῶν τὴν ἐκείνων μῆνιν. Ἡ ἐτήσια θητεία τῶν ἀγοριῶν καὶ τῶν κοριτσιῶν ἔξακολουθοῦντε νὰ τηρεῖται τὸν 3ο π.Χ. αἱ., ὅπως λέει ὁ Ἀλεξανδρινὸς γραμματικὸς ΠΑΡΜΕΝΙΣΚΟΣ (Σχόλ. στὴ Μήδ. τοῦ Εὐριπ. 273). Τὰ ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια, δταν ἄρχισε ἡ θητεία τους, ἔκοβαν τὰ μαλλιά τους καὶ τὰ ἀφιέρωναν στὸν τάφο τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα. Ταυτόχρονα φοροῦσαν μαῦρο ἔνδυμα ποὺ δὲν τὸ

3. Ἡ φύση τῶν δαιμονικῶν παιδιῶν

“Οσα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν κορινθιακὴν λατρεία τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ τοὺς κατατάξουν στὴν κατηγορία τῶν θεῶν ἢ τῶν δαιμόνων ἐκείνων ποὺ ἔλεγχαν τὴν ζωὴν τῶν βρεφῶν καὶ τῶν μικρῶν παιδιῶν. Οἱ πολυώνυμες θεότητες τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἥταν ὅλες αὐστηρὲς καὶ εὐερέθιστες καὶ ἀπαιτοῦσαν σκληρὲς δοκιμασίες τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν γονέων ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ταμένων σ’ αὐτές μικρῶν παιδιῶν. Ἡ θεὰ Ὀρθία ἢ Ὀρθωσία π.χ. τῆς Σπάρτης εἶχε τὸ ἱερό της (ὅπως καὶ ὁ Μέρμερος καὶ ὁ Φέρης) κοντὰ σὲ ἱερὸ τῆς Εἰλείθυιας. Ἐλεγαν πῶς ἥταν μιὰ θεὰ ποὺ ὀρθοῖ τοὺς γεννωμένους (Σχόλ. Πινδ. Ὁλυμπ. 3,30), ἀλλὰ εἶχε τὴν ἀξίωσην νὰ βραχεῖ ὁ βωμός της μὲ αἷμα κατὰ τὴν διαμαστίγωση τῶν παιδιῶν (Πλούτ. Παλαιὰ τῶν Λακ. ἐπιτηδεύματα, 39). Ἡ θεὰ τῆς Βραυρώνας στὴν Ἀττικὴν ἥταν ἐπίσης προστάτρια τῶν μικρῶν παιδιῶν (κουροτρόφος), ἀπαιτοῦσε ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Μέρμερος καὶ ὁ Φέρης τῆς Κορίνθου, μακρὰ θητεία ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν (τὴν λεγόμενη ἐκεῖ ἀρκτεία). Στὴν Ἀττικὴν τὰ μικρὰ παιδιὰ (πάντα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν) ὑπηρετοῦσαν τὴν θεὰ στὸ φημισμένο ἱερὸ τῆς Βραυρώνας γιὰ ὅσο χρονικὸ διάστημα τὰ εἶχαν τάξει οἱ μητέρες τους. Στὴν Κόρινθο τὸ ἀπρόσκοπτο μεγάλωμα τῶν παιδιῶν ἔξαγοραζόταν μὲ τὴν θητείαν ἐφτὰ ἀγοριῶν καὶ ἐφτὰ κοριτσιῶν. Τὰ δεκατέσσερα αὐτὰ παιδιὰ ἔμεναν ἐπὶ ἓνα ἔτος σὲ στοές ἢ προσκτίσματα τοῦ Ἡραίου ὑπηρετῶντας ὅχι τὴν Ἡρα, ἀλλὰ τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα. Στὰ κελιά τους ἔμπαιναν, ἀφοῦ πρῶτα ἔκοβαν τὰ μαλλιά τους καὶ ἀφοῦ φοροῦσαν πένθιμο μαῦρο ράσο. Ἡ αὐστηρότητα τῆς λατρείας ἀπαιτοῦσε διαρκεῖς ἐναγισμούς. Παραμέληση τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς γονεῖς ἢ ἀπὸ τὰ παιδιὰ προκαλοῦσε ξα-

ἀποχωρίζονταν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς θητείας τους. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ σημειώνει πῶς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του οἱ Κορίνθιοι ποὺ δὲν ἥταν ἀπόγονοι τῶν παλιῶν κατοίκων, ἀλλὰ Ρωμαῖοι καὶ ἄλλοι ἐπήλυδες, ἔξακολουθοῦσαν νὰ βλέπουν ως παλιὸ σέβασμα τὸν τάφο μὲ τὴν Ἐρινῦν, ως δεῖμα, σταμάτησαν ὅμως τὶς πένθιμες θυσίες γιὰ τὰ θαμμένα ἐκεῖ «παιδιά», καθὼς καὶ τὴν ἐτήσια θητεία μαυροφορεμένων καὶ κουρεμένων ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν (2,3,7). Σχετικά μὲ τὸ φόνο τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας, οἱ σχολιαστὲς τοῦ Εὑριπίδη τὸν ἀποδίδουν στοὺς ἴδιους τοὺς Κορίνθιους, ὅπως ὁ Παυσανίας. Ὁ ΠΑΡΜΕΝΙΣΚΟΣ εἶχε γράψει πῶς μετὰ τὸ θάνατο τῆς Γλαύκης οἱ Κορίνθιοι τὰ καταδίωξαν καὶ τὰ πρόλαβαν μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Ἡρας, ὅπου εἶχαν καταφύγει. Τὰ σκότωσαν πάνω στὸ βωμὸ τῆς θεᾶς (Σχόλ. στὴ Μήδ. 273). Ἄλλοι γραμματικοὶ ἔλεγαν πῶς ἡ Μήδεια, μετὰ τὸ θάνατο τῆς Γλαύκης καὶ τοῦ Κρέοντα, φοβήθηκε τοὺς συγγενεῖς τους καὶ ἔφυγε, φρόντισε ὅμως προηγούμενως νὰ φέρει τὰ ἀνήλικα παιδιά της στὸ βωμὸ τῆς Ἡρας, μὲ τὴν ἐλπίδα πῶς ὁ Ἰάσονας θὰ τὰ ἔσωξε. Στὸ βωμὸ ὅμως τὰ σκότωσαν οἱ οἰκεῖοι τοῦ βασιλιᾶ, οἱ ὄποιοι διέδωσαν πῶς τὰ εἶχαν σκοτώσει ἡ Μήδεια (Σχόλ. στὴ Μήδ. 273). Γιὰ τὸν Εὑριπίδην οἱ σχολιαστὲς ἀναφέρουν πῶς εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀπέδωσε τὸ φόνο τῶν παιδιῶν στὴ Μήδεια. Ὁ ΠΑΡΜΕΝΙΣΚΟΣ καὶ ἄλλοι, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτόν, ἔγραψαν πῶς οἱ Κορίνθιοι ἤθελαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν εἰς βάρος τους κατηγορία καὶ μπόρεσαν νὰ πείσουν, μὲ ἀμοιβὴν πέντε ταλάντων, τὸν Εὑριπίδην νὰ παρουσιάσει ως φονέα τὴν Μήδεια (Σχόλ. στὴ Μήδ. 10). Ὁ ΑΙΛΙΑΝΟΣ (Ποικ. Ἰστ. 5,21) λέει τὰ ἴδια καὶ συμπεραίνει πῶς ἐπεκράτησε τοῦ ἀληθοῦς τὸ ψεῦδος διὰ τὴν τοῦ ποιητοῦ ἀρετήν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, ποὺ ἤξερε τὴν ἀληθινὴν παράδοση, ἐπιδίωξε συγκλονιστικότερο αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸ πέτυχε περιγράφοντας τὴν ψυχικὴν δοκιμασία τῆς μητέρας Μήδειας πρὶν ἀπὸ τὸ φόνο (στίχ. 1040: τί προσγελάτε τὸν πανύστατον γέλων; καὶ 1069 κέ.: δότ' ὃ τέκνα ἀσπάσθαι μητρὶ δεξιάν χέρα· ὡς φιλτάτη χείρ, φίλτατον δέ μοι στόμα καὶ σχῆμα καὶ πρόσωπον εὐγενές τέκνων, εὐδαιμονιῶτον, ἀλλ' ἐκεῖ). Ἡ Μήδεια δὲν ἤθελε νὰ ἐκθέσει τὰ παιδιὰ στὴν ἐκδικητικὴ μανία τῶν συγγενῶν τῆς Γλαύκης (στίχ. 1236 κέ.).

φνική ἐκδήλωση τῆς δαιμονικῆς ὀργῆς (ἐπιδημία καὶ θανάτους βρεφῶν), δόποτε οἱ προσφορὲς καὶ οἱ ἔξιλασμοὶ ἐντείνονταν, συχνὰ μετὰ ἀπὸ σχετικὸ χρησμό. Ὑπῆρχε καὶ ἑτήσια γιορτὴ στὸ Ἡραῖο μὲ προσφορὲς ὅλων τῶν γονέων πρὸς τὸν Μέρμερο καὶ τὸν Φέρητα. Κατὰ τὴ γιορτὴν αὐτὴ ἐφτὰ καινούργια ἀγόρια καὶ ἄλλα τόσα κορίτσια ἔπαιρναν τὴ θέση τῶν παλιῶν⁸.

Ο M.P. Nilsson (*Gr. Feste*, 1906, 57 κέ.) ἀπέτυχε στὴν ἐρμηνεία τῆς λατρείας τῶν «παιδιῶν τῆς Μήδειας», γιατὶ προσπάθησε, κατὰ τὴ συνήθεια καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα, νὰ ἐφαρμόσει καὶ ἐδῶ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀγροτικῶν τελετῶν στὴ διαμόρφωση τῶν θρησκευτικῶν γιορτῶν τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἐτσι εἶδε καὶ τὸ θάνατο τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα ὡς σύμβολο τοῦ ἑτήσιου θανάτου τῆς βλάστησης. Κατὰ τὴν ἄποψή του, στὸ ἱερὸ τῆς «θεᾶς τῆς βλάστησης» Ἡρας δυὸς ἡμιχόρια ἀπὸ ἐφτὰ παιδιὰ τῶν Κορινθίων θρηνοῦσαν τοὺς ἀδικοσκοτωμένους δαίμονες τῆς βλάστησης Μέρμερο καὶ Φέρητα, ὅπως οἱ γυναῖκες τῶν Ἡλείων θρηνοῦσαν τὸ νεαρὸ θεὸ τῆς βλάστησης Ἀχιλλέα στὸ ἐκεῖ κενοτάφιο του (Παυσ. 6,23,3). Στὴ γιορτὴ τῶν κορινθιακῶν Ἡραίων προηγοῦνταν προσφορὰ πρὸς τὰ «παιδιὰ τῆς Μήδειας» ποὺ εἶχε τὴ θέση πρόθυσης. Ἀκολουθοῦσε ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο (λ. αἰ̄ξ) θυσία ἐνὸς κατσικιοῦ γιὰ τὴν Ἡρα (ὅ.π. 58).

4. Καταγωγὴ καὶ ιστορία τῆς λατρείας

Πῶς ἡ λατρεία τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα δὲν ἦταν ἀγροτικὴ τελετὴ γιὰ τὴ βλάστηση, ἀλλὰ προσπάθεια ἀποτροπῆς μὲ ἐναγισμοὺς τῶν κινδύνων τῆς εὑθραυστῆς βρεφικῆς καὶ παιδικῆς ἡλικίας, φαίνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ δλες τὶς φιλολογικὲς πηγές⁹. Οἱ

8. Λατρεία δυὸς νεαρῶν δαιμονικῶν ὑπάρχεων ὑπῆρχε καὶ σ' ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις, συχνὰ μαζὶ μὲ τὴ θεὰ τοῦ τοκετοῦ Εἰλείθυια ἡ κοντὰ σ' αὐτὴ. Στὴ Μεσσήνη αὐτοὶ οἱ νεαροὶ δαίμονες ἀποκαλοῦνταν εὐφημιστικὰ «Καλοὶ» καὶ πολλὲς γυναῖκες ἔκαναν κοινὰ ἀναθήματα στοὺς Καλοὺς καὶ στὴν Εἰλείθυια (IG VI, 1445). Ο ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (4,31,9) δύνομάζει τὸ ἱερὸ τους «θάλαμο τῶν Κουρῆτων» καὶ τὸ ἀναφέρει μαζὶ μὲ τὸ γειτονικὸ ναὸ τῆς Εἰλείθυιας. Καὶ σ' ἄλλες πόλεις ἔδιναν τὸ ὄνομα τῶν Κουρῆτων στὶς θεότητες αὐτές, γιατὶ οἱ Κουρῆτες ἀνήκαν στὶς καλόβουλες ὑπάρχεις ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν προστασία τοῦ βρέφους Δία. Ἡ ἀρχικὴ φύση τους συχνὰ λησμονοῦνταν, ὅταν ἡ λατρεία τους εἶχε παρακμάσει. Στὴν Ἀμφισσα π.χ. ὁ Παυσανίας βρῆκε λατρεία δυὸς θεϊκῶν παιδιῶν, τὰ δποῖα ἀποκαλοῦνταν Ἀνακτες πᾶδες. Ἀπὸ τοὺς Ἀμφισσεῖς ἄλλοι τοὺς ταύτιζαν μὲ τοὺς Κουρῆτες, ἄλλοι μὲ τοὺς Διόσκουρους καὶ μερικοὶ μὲ τοὺς Καβείρους (10,38,7).

9. Ο ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ρητὰ σημειώνει πῶς οἱ Κορίνθιοι εἶχαν ζητήσει χρησμὸ ὅχι γιὰ ἀκαρπία τῆς γῆς ἢ γιὰ ἀνομβρία, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἀθρόους θανάτους τῶν νηπίων καὶ ἔμαθαν πῶς οἱ θάνατοι δφείλονταν στὴν ὀργὴ τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας (2,3,7). Ἡ ὀργὴ θὰ κατευναζόταν μὲ σειρὰ ἐναγισμῶν. «Ἄν οἱ ἐναγισμοὶ παραμελοῦνταν, τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ ἦταν καταστροφὴ τῆς σοδειᾶς ἢ πείνα (δπως, ἀν ἐπρόκειτο γιὰ ἐξευμενισμὸ δαιμόνων τῆς βλάστησης), ἀλλὰ θάνατοι βρεφῶν καὶ ἐπιδημίες. Ἐπομένως οἱ ἐναγισμοὶ ἦταν, δπως σημειώνει ὁ ΑΙΛΙΑΝΟΣ (Ποικ. Ἰστ. 5,21) οἵονεὶ δασμὸς τῶν Κορινθίων πρὸς τὰ παιδιὰ τῆς Μήδειας. «Ἄν ὑποτεθεῖ πῶς τὰ ἐφτὰ ἀγόρια καὶ τὰ ἐφτὰ κορίτσια τῶν Κορινθίων ἐπιφορτίζονταν καὶ μὲ μυστικὲς ἱεροπραξίες κατὰ τὴν ἐνιαυστια θητεία τους, φαίνεται πῶς κι αὐτὲς λογαριάζονταν ως μειλίγματα τῶν δυὸς δαιμονικῶν παιδιῶν: ὥπόσα δρῶσιν ἐπὶ τοῖς τῆς Μήδειας παισίν...θρήνω εἴκασται τελεστικῷ καὶ ἐνθέω τοὺς μὲν γάρ μειλίσσονται.. (ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, Ἡρωικὸς 53,4, ἔκδ. Lannoy, 1977). Καὶ ἡ δλη γιορτὴ τῶν Ἡραίων, ἡ δποία χαραχτηρίζεται

δυνάμεις ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔξευμενισθοῦν ἥταν χθόνιες, τιμώμενες μαζὶ μὲ μιὰ θεὰ τοῦ κάτω κόσμου (Ἐρινῦν) σὲ τάφο τῶν δυτικῶν κρασπέδων τῆς παλαιότερης Κορίνθου. Ἐνα μέρος τοῦ χώρου αὐτοῦ ἐρευνήθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ὁδείου, ἡ δποία ἀποκάλυψε δυὸ τάφους ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων¹⁰. Ἀπ' αὐτοὺς προκύπτει πὼς παλαιότερα μποροῦσαν στὴν περιοχὴ τοῦ χθόνιου Ἱεροῦ νὰ γίνονται καὶ συνηθισμένες ταφές, οἵ δποῖες ὅμως σταμάτησαν ἀφότου δημιουργήθηκε τὸ Ἡραῖο. Εἶναι γνωστὸ πὼς τὰ Ἱερὰ τῆς Εἰλείθυιας, ποὺ συνήθως ἴδρυονταν στὰ κράσπεδα τῶν πόλεων ἢ κοντὰ σὲ πύλες, κατ' ἀνάγκην γειτόνευαν μὲ νεκροταφεῖα ἢ μὲ Ἱερὰ χθόνιων θεῶν. Στὴν Ἐρμιόνη π.χ. ὁ Παυσανίας βρῆκε στὰ δυτικά τῆς κράσπεδα (κοντὰ σὲ πύλη, ἔξω ἀπὸ τὴν δποία ὑπῆρχε νεκροταφεῖο), συγκεντρωμένα ὅλα τὰ Ἱερὰ τῶν θεῶν τοῦ κάτω κόσμου (τοῦ Κλυμένου, τῆς θεᾶς Χθονίας, τοῦ Πλούτωνα, ἔνα χάσμα καθόδου στὸν Ἀδη καὶ «περίβολο τῆς Ἀχερούσιας») καὶ τελευταῖο, πλησιέστερα στὴν πύλη, τὸ Ἱερὸ τῆς Εἰλείθυιας, ὃπου κάθε μέρα οἱ γυναῖκες τῶν Ἐρμιονέων μεγάλως τὴν θεὸν ἴλασκοντο (2,35,9 κέ).

Στὸ λόφο τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ, ὁ δποῖος χρονολογικὰ ἀνήκει στὰ μέσα τοῦ δου π.Χ. αἱ., ἔχει βεβαιωθεῖ λατρεία πολὺ παλαιότερη. Τὸ ἀρχαιότερο λατρευτικὸ κτίσμα, τοῦ δποίου βρέθηκε ἡ θεμελίωση, ἥταν μικρὸς σηκός ποὺ χρονολογήθηκε γύρω στὰ 700 π.Χ.¹¹ Γιὰ τὰ προϊστορικὰ χρόνια δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις λατρείας, εἶναι ὅμως βέβαιο πὼς ὁ λόφος κατοικοῦνταν. Ἀκμαία ἐγκατάσταση στὸ χῶρο καὶ στὴν ἄμεση περιοχὴ ὑπῆρχε στὰ νεολιθικὰ καὶ στὰ πρωτελλαδικὰ χρόνια, ἡ δποία ὅμως στὰ μεσοελλαδικὰ καὶ στὰ μυκηναϊκὰ παρήκμασε¹². Ἡ ἀραιώσῃ τοῦ πληθυσμοῦ στὰ μυκηναϊκὰ καὶ ὑπομυκηναϊκὰ χρόνια ἐπέτρεψε τὴν ἐγκατάσταση Αἰολέων μεταναστῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ Ἰώνων ἀπὸ τὴν Αἰγαία. Τὸν ἐκπατρισμὸ τῶν Ἰώνων εἶχαν προκαλέσει οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς Λακωνίας ποὺ εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς δικές τους πατρίδες μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Δωριέων. Αὐτό, κατὰ τὴν παράδοση, ἔγινε ὅταν στοὺς Ἀχαιοὺς βασίλευε ὁ ἐγγονός τοῦ Ἀγαμέμνονα Τισαμενός¹³.

Στὸν ἐνδέκατο καὶ στὸ δέκατο π.Χ. αἱώνα στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου ὑπερεῖχε τὸ αἰολικὸ στοιχεῖο. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει μιὰ ἱστορικὴ ἀνάμνηση, ζωντανὴ ὡς τὸν 50

πένθιμος ἔορτὴ (Σχόλ. στὴ Μήδ. 1379) ἀποσκοποῦσε στὸν ἔξευμενισμὸ τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας καὶ στὴν ἐνθάρρυνση τῶν παρευρισκόμενων μητέρων. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ κατσίκι ποὺ ἀποτελοῦσε κατὰ τὰ Ἡραῖα τὴ μόνη θυσία γιὰ τὴν Ἡρα ὑπῆρχαν παραδόσεις ὄψιμων χρόνων, ποὺ τὸ συνέδεσαν κι αὐτὸ μὲ τὸ φόνο τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας: δσοι, ἀκολουθώντας τὸν Εὑριπίδη, θεωροῦσαν τὴ Μήδεια φονέα τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα, ἐλεγαν πὼς αὐτὴ εἶχε κρύψει ἡ ἴδια τὸ φονικὸ μαχαίρι στὸ χῶρο τοῦ φόνου (στὸ Ἡραῖο). Ἀργότερα οἱ Κορίνθιοι, ἐκπληρώνοντας χρησμό, ἔφεραν στὸ Ἡραῖο ἔνα μαῦρο κατσίκι γιὰ νὰ τὸ θυσιάσουν στὴν Ἡρα, βρέθηκαν ὅμως σ' ἀμηχανία, γιατὶ δὲν εἶχαν μαχαίρι. Τὸ κατσίκι τότε, σκαλίζοντας μὲ τὰ πόδια, ἀποκάλυψε τὸ μαχαίρι ποὺ εἶχε κρύψει ἡ Μήδεια καὶ μ' αὐτὸ τὸ ἔσφαξαν (ΜΑΡΚΕΛΛΟΥ, Εἰσαγωγὴ στοὺς παροιμογράφους).

10. OSC. BRONEER, *Corinth X*, 11,1· τρίτο τάφο, τοῦ τέλους τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀναφέρει ὁ ἔδιος σὲ ἀπόσταση ἑκατὸ μέτρων δυτικὰ τῆς κρήνης Γλαύκης.

11. H. ROBINSON, *Neue Forsch. in gr. Heiligtümer* (1976) 250.

12. S. WEINBERG, *Corinth VII*, 1 (1943) 84 κέ., T.J. DUNBAIN, *JHS* 1948, 59 κέ.

13. ΠΑΥΣ. 7,1,7. Οἱ Ἰωνες τῆς Αἰγαίας εἶχαν ἀντισταθεῖ στοὺς εἰσβολεῖς Ἀχαιοὺς καὶ εἶχαν νικηθεῖ, ΗΡΟΔ. 1,145, ΣΤΡΑΒ. 8,383.

π.Χ. αἱ., σχετικὴ μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας τῶν Δωριέων τοῦ Ἀργους πρὸς τὴν Κόρινθο. Τὴ διέσωσε ὁ Θουκυδίδης (4,42): οἱ Δωριεῖς εἶχαν πρῶτα κυριέψει τὸν Σολύγιο λόφο (στὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Κορίνθου, μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ κατόπιν ἀνατολικοῦ λιμανιοῦ τῆς, δηλ. τῶν Κεγχρεῶν) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τοῖς ἐν τῇ πόλει Κορινθίοις ἐπολέμουν, οὕστιν Αἰολεῦσι. Αἰολικὴ ὄμως παρέμεινε ἡ Κόρινθος καὶ μετὰ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς τοῦ Ἀργους, γιατὶ στὴν ἀρχὴν ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς μπόρεσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτὴ (τὸν ἴδιο καιρὸ εἶχαν ἐπεκταθεῖ σ' δόλοκληρη τὴν Ἀργολίδα καὶ πρὸς βορρὰν ὡς τὰ Μέγαρα). Ὁ ἐκδωρισμὸς τῆς Κορίνθου πιστεύεται πὼς ἄρχισε πραγματικὰ νὰ συντελεῖται γύρω στὰ 900 π.Χ.¹⁴ Ἄλλὰ καὶ μετὰ τὸν ἐκδωρισμὸ τοὺς οἱ Κορίνθιοι εἶχαν δικό τους τρόπο ζωῆς ποὺ τοὺς ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Δωριεῖς¹⁵. Ὁταν ἡ ἐκδωρισμένη Κόρινθος ἔφτασε στὴ μεγαλύτερή της ἀκμή, τὸν καιρὸ τῶν Βακχιαδῶν ἡγεμόνων (ἀπογόνων τῶν Δωριέων βασιλέων της), εἶναι γνωστὸ πὼς προτιμοῦσε καὶ τότε τὸ κλέος τῶν αἰολικῶν μύθων (τοῦ Ἰάσονα καὶ τῆς Μήδειας, τοῦ Σισύφου, τοῦ Γλαύκου καὶ τοῦ Βελλεροφόντη) κι ὅχι τῶν δωρικῶν (ὅπως τοῦ νικητῆ τῶν Αἰολέων καὶ πρώτου Δωριέα βασιλιᾶ Ἀλήτη ἢ Ἀλάτα καὶ τῶν διαδόχων του ποὺ ἦταν, κατὰ τὴν παράδοση, τρεῖς μέχρι τοῦ πατέρα τοῦ Βάκχι Πρύμνιδος ἢ Προύμνιδος, ἀπὸ τοὺς ὅποιους ἄλλοι εἶχαν ἀναπτύξει πολεμικὴ καὶ ἄλλοι ὀργανωτικὴ δραστηριότητα, χωρὶς ὄμως νὰ τραγουδηθοῦν ἀπὸ τοὺς ποιητές). Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ποίηση τοῦ Εὐμήλου, ζωντανεύοντας τοὺς αἰολικοὺς μύθους, εὑρισκε ἀνταπόκριση στὸν αἰολικῆς καταγωγῆς πληθυσμὸ τῆς Κορίνθου, ὁ ὅποιος στὰ πρώτα ἀρχαϊκὰ χρόνια δὲν εἶχε ἀκόμα ξεχάσει τὴν ταυτότητά του.

Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα φαίνεται πὼς ἀποφασιστικὸ βῆμα σημειώθηκε μὲ τὴν ποίηση τοῦ Εὐμήλου. Ὡς τότε ἦταν δυὸ ἄτεγκτοι ἢ σκληροὶ δαίμονες τοῦ κάτω κόσμου, μὲ λατρεία ποὺ ἐσφιγγε τὴν καρδιὰ τῶν εὐλαβῶν Κορινθίων. Ἀφότου ὁ Μέρμερος καὶ ὁ Φέρης ἐμφανίστηκαν ὡς ἀδικοσκοτωμένοι γιοὶ τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους τῆς Κορίνθου, ἔγιναν ὑπάρξεις κάπως συμπαθεῖς καὶ ἔτσι σημειώθηκε τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς μιὰ ἡμερότερη λατρεία.

Δεύτερο βῆμα ἦταν ἡ ἵδρυση τεμένους τῆς ἀργείτικης Ἡρας μὲ ναὸ καὶ εὐρύχωρο περίβολο στὴν περιοχὴ τοῦ παλιοῦ χθόνιου ἱεροῦ, τὸ δποῖο, ὡς ἀρχαιότερο, στεροῦνταν κτισμάτων. Ἡ νέα λατρεία ἦταν πολὺ ἡμερότερη, γρήγορα ὄμως παραμορφώθηκε ἀπὸ τὴ χθόνια τοῦ Μέρμερου καὶ τοῦ Φέρητα, ἡ δποία τελικὰ κυριάρχησε δίνοντας στὰ τοπικὰ Ἡραῖα τὸ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστὲς χαραχτήρα «πένθιμης γιορτῆς»¹⁶. Οἱ Ἀργεῖοι ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα καὶ ἔκαναν τὰ ἀναθήματά τους στὸ Ἡραῖο τῆς Περαχώρας¹⁷ πρέπει νὰ εὗρισκαν οἰκειότερη τὴν ἐκεῖ λατρεία τῆς Ἡρας.

14. DUNBABIN, ὥ.π. 62.

15. DUNBABIN, ὥ.π. 59.

16. Λείπουν ἐδῶ οἱ πάνδημες πομπὲς τοῦ ἀργείτικου Ἡραίου, ὁ μυστικὸς ἱερὸς γάμος τῆς Ἡρας γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς παντοειδοῦς εὐφορίας, ἡ θυσία τῶν «Ἐκατόμβαιων» ποὺ μερικὲς φορὲς χρησιμοποιοῦνταν ὡς ὄνομα τῆς ὀλης γιορτῆς, τὰ μυστικὰ σύμβολα, ὅπως τὸ ρόδι καὶ ὁ κοῦκος τοῦ ἀργείτικου Ἡραίου, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὅποιων προβλεπόταν μύηση στὸ ἱερό.

17. H. PAYNE κ.ἄ., *Perachora I* (1940) 22.

Τὸ ὅτι ἥδη ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια τὸ Ἡραῖο τῆς πόλης Κορίνθου θεωροῦνταν γυναικεῖο ἱερὸ¹⁸ σημαίνει χωρὶς ἀμφιβολία πῶς οἱ γυναῖκες εἶχαν αὐτοῦ τὴν εὐκαιρία νὰ ἔξευμενίζουν θεότητες τοῦ τοκετοῦ καὶ κουροτρόφους. Ὁ ἔξευμενισμὸς τῶν θεοτήτων αὐτῶν (ύπεύθυνων γιὰ τοὺς θανάτους τῶν ἐπιτόκων γυναικῶν καὶ τῶν βρεφῶν) ἦταν τὸ πρῶτο καὶ δυσκολότερο ἔργο ποὺ ἐπωμίζονταν οἱ εὐλαβεῖς γυναῖκες σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Τὰ σχετικὰ ἱερὰ ἦταν λαϊκὰ καὶ λειτουργοῦσαν συνήθως στὴ σκιὰ τῆς ἐπίσημης θρησκείας, εἶχαν ὅμως παντοῦ τὴν πρώτη θέση στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν. Τὸ κορινθιακὸ τῶν «παιδιῶν τῆς Μήδειας» ποὺ διατηρήθηκε ὡς τὸ τέλος τῆς ἑλληνικῆς αὐτονομίας (ὡς τὰ 146 π.Χ.) ἦταν ἀπὸ τὰ μακροβιότερα. Μόνο μετὰ τὸ ξεκλήρισμα τοῦ παλιοῦ πληθυσμοῦ οἱ Ρωμαῖοι ἐποικοὶ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ξενοφερμένων κατοίκων τῆς *Colonia Laus Julia Corinthus* τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Παυσανίας (2,3,8), ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν συγκινοῦνται ἀπὸ τὴν λατρεία καὶ νὰ τὴν ἀφήσουν νὰ σβήσει.

Aθήνα

Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

18. ΗΡΟΔ. 5,92 (βλ. παραπ.).

TWO HANDS? A GREEK INSCRIPTION FROM TOMIS (Pl. 65)

In 1864 the British Museum received as a gift from W. Price a group of six sculptures and inscriptions that had been discovered not long before during construction of a railway at Constanța in Romania, the site of the ancient Greek city of Tomis¹. The tradition of Greek sea-faring in these northern waters goes back to the Argonauts and beyond, and the story of 'The Greeks Overseas' is still unfinished. It is therefore perhaps particularly appropriate to offer this note on Greeks in the Euxine to a scholar whose distinguished career has spanned the larger ocean beyond the Pillars of Herakles.

The inscription under discussion (pl. 65) has been published and discussed many times², but it has a curious feature of orthography that appears to have escaped notice – or at least comment – in previous publications: the mixture in a single inscription of curvilinear and rectilinear letter-forms. This is typified by the use of both lunate and quadrate forms of *epsilon* and *sigma*, and the two styles may be compared with the 'monumental' and 'square' alphabets distinguished by Welles at Gerasa³, except that the lozenge-shaped or 'angular' *omicron* not represented among the Gerasan alphabets, is common at Tomis both in this inscription and elsewhere⁴.

At the time the inscription was cut (second century A.D.)⁵ Tomis was the metropolis of a federation (*κοινὸν*) of Greek cities⁶ on the west coast of the Black Sea. The cities

1. In a letter to the Director of the British Museum (A. Pannizi) Mr. Price stated that three of the stones had been found in the foundations of what were 'supposed to be the ruins of the old Genoese fortifications', one among 'the debris of the fortifications where they ran along the slope of the ravine down to the sea' and the other two on the beach (British Museum Archives CE 4/78, *Original Letters and Papers*, January-March 1864, p. 2232). None was therefore in its original position in 1864, and the plan provided by Price showing the findsspots is of no significance for the ancient topography of Tomis.

2. See especially C.T. NEWTON, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum* II (1883) no. 175, and *IGRR* I, no. 630 (unreliable text, following KOUMANOUDIS in *Pandora* 1868) with the references there cited; L. ROBERT, *Les gladiateurs dans l'orient grec* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques. Vol. 278, 1940) 103, no. 42 (unreliable text, following *IGRR*, but with invaluable comments on the meaning and significance, *passim*); I. STOIAN, *Tomitana* (1962) 100 ff., no. 1, pl. 20.

3. C.B. WELLES ap. C.H. KRAELING, (ed.), *Gerasa, City of the Decapolis* (1938) 358 ff., The Inscriptions.

4. I. STOIAN, *op. cit.* (*supra*, n. 2) 108 ff., pls. XXV-XXXII.

5. L. ROBERT, *op. cit.* (*supra*, n. 2) 265.

6. For a list of the five (later six) cities that comprised the federation, and for a summary of the conflicting views of various scholars on the date of its foundation, see D.M. PIPPIDI, *I Greci nel Basso Danubio* (1971) 180.

had been founded centuries before, and had flourished through trade with the Danube area⁷ and Northern Russia⁸. After this area came under Roman control, the Pontarch, the chief magistrate of the federation, became also the priest of the Imperial cult, and as such had authority to give, at his own expense, gladiatorial and hunting displays (*munera gladiatoria et venatoria*). These brutal and typically Roman spectacles were introduced into Greek lands as part of the Imperial cult and were indeed used as instruments of a deliberate policy of Romanisation⁹.

In this honorary inscription the Pontarch, Aurelius Priscius Annianus is praised for, among other virtues, never having missed an opportunity for entertaining his fellow citizens in this degrading fashion. His wife, Julia Apolausta, served as chief priestess and is associated with him in the honours.

The following text lacks conventional punctuation in order to record the word-dividers on the stone:

·Αγαθῆ· τύχη
κατὰ τὰ δόξαντα τῆς κρατίστη
βουλῆ· καὶ τῷ λαμπροτάτῳ δήμῳ τῆς λαμ-
προτάτης · μητροπόλεως · καὶ
·α· τοῦ Εὐωνύμου Πόντου · Τόμεως τὸν
ποντάρχην · Αὐρ(ήλιον) · Πρείσκιον
·Αννιανὸν
ἀρξαντα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς μητρ[ο]-
πόλεως τὴν ·α· ἀρχὴν ἀγνῶς καὶ ἀρχιερασά-
μενον τὴν δι' ὅπλων καὶ κυνηγεσίων ἐνδόξως
φιλοτειμίαν μὴ διαλιπόντα ἀλλὰ καὶ βουλευ-
τὴν καὶ τῶν πρωτευόντων Φλαβίας Νεασπό-
λεως καὶ τὴν ἀρχιέρειαν σύμβιον αὐτοῦ
·Ιουλίαν ·Απολαύστην
πάσης τειμῆς χάριν

In the lay-out of the text the most striking features are the variations in letter-heights, especially between the upper and lower halves of the inscription, and the irregular spacing of the lines, which causes some to slope down to the left, others to the right.

7. *RE Suppl. IX* s.v. *Tomis*, 1419.

8. M. ROSTOVTEFF, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (1957) 154.

9. L. ROBERT, *op. cit.* (*supra*, n. 2) 240, 243. Cf. S.R.F. PRICE, *Ritual and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (1984) 89.

The differences may be tabulated as follows (interliteral spacing refers to the distance between the top of one line and the base of the line above; measurements in cm.):

LINE	GENERAL RANGE OF LETTER-HEIGHTS	EXCEPTIONAL LETTERS	INTERLITERAL SPACING	
			LEFT	RIGHT
1	4.3 – 4.4	–	—	—
2	4.3 – 4.4	sigma 4.2	2.8	2.8
3	4.1 – 4.3	–	3.0	3.0
4	4.2 – 4.4	–	3.0	3.0
5	4.1 – 4.3	numeral A 5.2 last omicron 4.6	3.1	2.9
6	4.2 – 4.4	–	3.1	3.0
7	4.8 – 5.1	–	2.2	2.1
8	3.2	–	1.7	1.7
9	3.6 – 3.7	numeral A 4.3	1.8	1.7
10	3.3 – 3.5	–	1.9	1.3
11	3.2 – 3.5	phi 3.9	1.8	1.6
12	3.3	–	1.7	1.8
13	3.2 – 3.3	–	2.0	1.6
14	3.8 – 4.0	–	0.8	0.9
15	3.6	–	3.0	3.6

All the letters in the first seven lines are taller than those in the rest of the text, the tallest letters being reserved for the Pontarch's cognomen in line 7. The letters of lines 1, 2, 4 and 6 are slightly taller than those of lines 3 and 5 (not counting the numeral and one slightly anomalous omicron in line 5). In the lower half of the inscription, the tallest letters are reserved for the name of the Pontarch's wife in line 14. The letters of the honorific formula in line 15 are towards the top of the range of the remaining lines, although line 9 has the tallest letters (even without counting the numeral).

Apart from the tendency for the lines to slope down to left or right, the variations in interliteral spacing are largely cancelled out by variations in letter-heights. This is particularly the case in the first seven lines, where the interlinear spacing (i.e. between the bases of the letters of succeeding lines) is fairly constant at about 7.2 cm. The reduced interliteral spacing above line 7 is the consequence of the use of larger letters for the Pontarch's cognomen. There is a similar reduction in the interliteral spacing over his wife's name in line 14. In general the spacing is less regular in the lower half than the upper half, but the working method is clear: apart from the last line with the honorific formula, the vertical space was divided on an interlinear basis with a larger standard distance in the upper half. No allowance was made in the lay-out for the use of taller letters in the names, and other variations in the interliteral spacing are caused by a failure to keep the base-lines parallel, especially in the lower half. The names and formulas in lines 1, 7, 14 and 15 do not occupy the full width of the stone, but only the first is centred with any degree of accuracy.

Within the two halves of the main text the differences in letter-heights are not great in absolute terms, but in the upper half the slightly taller lines are in general those in which the ‘monumental’ alphabet is used (1, 2, 4, 7 and part of 6). Thus the lunate form is used for *sigma* in lines 2, 4 and 6, and for *epsilon* in line 4, *omicron* in lines 2, 4, 7 (and the second half of 6), and *theta* in line 1. Elsewhere (including the left half of line 6) quadrate forms are used for *epsilon* and *sigma*, angular forms for *omicron* and *omega*¹⁰. The monumental forms occur exclusively among the lines with taller letters in the upper half of the inscription, and with one exception (the very end of line 2) ligatures are confined to the lines with quadrate and angular lettering.

This marked stylistic difference suggests that there may have been two hands at work¹¹; one with a penchant for monumental lettering, the other using a rectilinear style and taking full advantage of the opportunities to use ligatures that the rectilinear style allows. On the assumption that the monumental characters require a higher degree of skill than those composed exclusively of straight lines, it may then be conjectured that the master mason, or letter-cutter, confined his efforts to some of the lines in the upper part of the inscription (i.e. lines 1, 2, 4, 7 and the right-hand part of 6, where the Pontarch’s name appears), while delegating to his assistant or apprentice lines 3, 5, the beginning of 6, and the remaining lines of smaller letters below. This second man not only used a less demanding style of lettering but was less accurate in laying out the base lines.

Not that this hypothetical second mason was entirely restricted to the use of straight strokes: *beta* and *phi* occur only in lines assigned to him but do not take angular forms, while a circular *omicron* occurs once, inside a *pi* at the end of line 12. The case of *rho* is more complicated: in lines 8 and 9, near the beginning of line 6 and in the middle of line 13 the loop is entirely separate from the upright stroke; elsewhere the loop is joined to the upright a little way below the top, except in some of the lines assigned to the ‘monumental’ hand (i.e. 2, 4, and in the abbreviated *praenomen* in line 6) where it seems to run directly into the serif. If there were a discernible pattern here, it would seem to be that the first mason normally joins the loop to the top of the upright stroke, while the second mason either joins the loop lower down or leaves it separate – except that he rather than the first mason seems to have cut the *rho* in the *nomen* on line 6. To complicate matters further, the horizontal bars of one *alpha* in line 2 and another in line 3 do not meet the oblique strokes (although in other *alphas* in these lines and elsewhere they do). A similarly ‘floating’ horizontal bar occurs in two out of the three instances of *eta* in line 3, as well as in lines 1, 2 and 4. In lines 1 and 2, moreover, the floating horizontals even have serifs. Since the possibility of the inscription being cut by three, four or even more masons working in irregular turns is beyond belief, it

10. The terms ‘quadrate’ and ‘angular’ follow the usage of M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca* (1967) 377 ff.

11. On the general criteria for identifying different masons’ hands, see STEPHEN V. TRACEY, *The Lettering of an Athenian Mason*, *Hesperia Suppl.* XV (1975) and the references there cited; especially CARL A.P. RUCK, *IGII² 2323. The List of Victors in Comedies at the Dionysia* (1967).

would be possible to argue that the inscription was cut by one man using a rectilinear style where he needed to increase the number of letters per line but keeping a more monumental style for a few lines in the upper part of the inscription, including the second half of line 6, where the Pontarch's name begins. But in that case, why did he not also use his monumental style for the name of the Pontarch's wife? At this point there was certainly no shortage of space for expansion, either of width or height.

On balance, the possibility that one man could demonstrate such an extraordinary variation of letter-forms and general competence in carving and lay-out in a single inscription seems less likely than that this is in fact a case of alternate work by two hands.

British Museum, London

B.F. COOK

Acknowledgements: I am grateful to the Trustees of the British Museum for permission to publish the photograph; to Miss Janet Wallace, British Museum Archivist, for facilitating my research into the acquisition of the object; and to Mrs. M.Y. Vian for patiently typing my manuscript.

ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ

(Πίν. 66-69)

Γύρω στις εικοσι κρητικές εἰκόνες ἔξαιρετικῆς τέχνης, μοιρασμένες σὲ μουσεῖα, συλλογές, ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια τῆς Ἐλλάδος καὶ τοῦ ἔξωτερικοῦ, φέρουν τὴν ὑπογραφὴν *ΧΕΙΡ ΑΓΓΕΛΟΥ*, χωρὶς ἐπώνυμο ἢ χρονολογία. "Αν καὶ οἱ εἰκόνες του ἔχουν τὰ τεχνοτροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πρώιμης κρητικῆς σχολῆς, διαίνιγματικὸς αὐτὸς καλλιτέχνης εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκει στὴν γενιά τῶν συντηρητικῶν ἀγιογράφων τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ. μὲ βάση μία εἰκόνα στὸν "Αγιο Γεώργιο τοῦ Καΐρου, ποὺ φέρει τὴν ὑπογραφὴν *Χεὶρ κυρ Ἀγγέλου Κρητὸς* καὶ τὴν χρονολογίαν αχδ' (= 1604), καὶ ἀναφέρεται στὴν βιβλιογραφία τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ., χωρὶς νὰ τὴν ἔχει δεῖ κανεὶς ἀπὸ τότε¹.

Τελευταῖα διατυπώθηκε ἀπὸ τὴν κ. Μαρία Βασιλάκη-Μαυρακάκη ἡ πολὺ πιθανὴ ἀποψη, ὅτι ἡ ὑπογραφὴ καὶ ἡ χρονολογία τῆς εἰκόνας τοῦ Καΐρου προστέθηκαν ἀπὸ τὸν γνωστὸ κρητικὸ ζωγράφο τοῦ 18ου αἰ. Ἰωάννη Κορνάρο, ποὺ κατὰ σύστημα πλαστογραφοῦσε ὑπογραφές, κυρίως σὲ εἰκόνες τοῦ Σινᾶ, ὅπου ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια. Ἡ κ. Βασιλάκη προχώρησε ἀκόμη περισσότερο, ταυτίζοντας τὸν "Αγγελο μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγὲς καστρινὸ ζωγράφο "Αγγελο Ἀκοτάντο, ποὺ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸ 1457². Τὴν ταύτιση αὐτὴν εἶχε ἄλλωστε ἥδη προτείνει, χωρὶς δῆμος νὰ τὴν τεκμηριώσει, ὁ π. Mario Cattapan³.

Σκοπὸς τῆς μικρῆς αὐτῆς προσφορᾶς στὸν τιμητικὸ τόμο τοῦ καθηγητῆ Γεωργίου Μυλωνᾶ δὲν εἶναι νὰ προσφέρει νέα ἐπιχειρήματα ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἀποδόσεως στὸν "Αγγελο Ἀκοτάντο τῶν εἰκόνων ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφὴν *ΧΕΙΡ ΑΓΓΕΛΟΥ*"⁴, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ παρουσιάσει δύο ἀνέκδοτες εἰκόνες, ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφὴν αὐτὴν καὶ ἀνήκουν σὲ Ἑλληνικὲς συλλογές.

Ἡ πρώτη εἰκόνα παριστάνει τὸν ἄγιο Γεώργιο ἔφιππο, ἐνῷ ἀκοντίζει στὸ στόμα τρικέφαλο δράκοντα⁵ (πίν. 66α, 69γ). Τὸ καμαρωτὸ γκρίζο ἄλογο μὲ τὴν κατακόκκινη ἵπ-

1. A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχεδίασμα ιστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν* ('Αθῆναι 1957) 169-171. M. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου* ('Αθῆναι 1977) 116 (ἐφεξῆς M. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Πάτμος*). M. ΒΑΣΙΛΑΚΗ-ΜΑΥΡΑΚΑΚΗ, «Ο ζωγράφος "Αγγελος" Ακοτάντος: Τὸ ἔργο καὶ ἡ διαθήκη του (1436)», *Θησαυρίσματα* 18, 1981, 290-298. N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες κρητικῆς σχολῆς. 15ος-16ος αἰώνας. Κατάλογος ἐκθέσεως* ('Αθήνα 1983) 9-14, 17-26 (ἐφεξῆς N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*).

2. M. ΒΑΣΙΛΑΚΗ-ΜΑΥΡΑΚΑΚΗ, ἔ.ἄ. Γιὰ τὸν "Αγγελο Ἀκοτάντο βλ. M. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Ἡ διαθήκη τοῦ Αγγέλου Ακοτάντου (1436), ἀγνώστου κρητικοῦ ζωγράφου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 1960-61, 139-150.

3. M. CATTAPAN, «I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopulo della Canea», *Θησαυρίσματα* 14, 1977, 199-200.

4. Τὴν σχετικὴν ἔρευνα θὰ προαγάγει ἡ ἐνδεχόμενη ἐπισήμανση τῆς εἰκόνας τοῦ Καΐρου ἢ νέων εἰκόνων, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Ἀγγέλου θὰ φέρουν καὶ χρονολογία, καθὼς καὶ ἡ ἔξέταση τῶν εἰκόνων του μὲ ἀρχαιομετρικὲς μεθόδους.

5. Ἡ εἰκόνα συντηρήθηκε τὸ 1975 ἀπὸ τὴν κυρία Εὐδοξία Καράγιαννη, ποὺ μοῦ τὴν ὑπέδειξε. Τὴν

ποσκευή – τῆς ὁποίας ὁ χρυσός φυτικὸς διάκοσμος εἶναι μισοσβησμένος – εἰκονίζεται πλάγια, σηκωμένο στὰ πίσω πόδια, γύρω ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι τυλιγμένη ἡ οὐρὰ τοῦ δράκου. Ὁ σγουρομάλλης ἄγιος φορᾷ σταρόχρωμο θώρακα μὲ ἄφθονες χρυσοκοντυλιές, στακτογάλαζο χιτώνα καὶ δρομίδες σὲ τόνο κόκκινο κρασιοῦ. Στὸ ἀριστερό του χέρι κρατᾶ ἀσπίδα, ἐνῷ μανδύας κόκκινος κιννάβαρι ἀνεμίζει στὴν πλάτη του. Τὸ θηρίο ἔχει πράσινο σῶμα καὶ φτερὰ κόκκινο κιννάβαρι. Χαμηλὰ καστανωπὰ βουνὰ πλαισιώνουν τὴν σκηνήν, ἐνῷ στὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνίᾳ προβάλλει μέσα σὲ τεταρτοκύκλιο ἡ Χεὶρ Θεοῦ, ποὺ εὐλογεῖ τὸν ἄγιο. Πάνω στὸν χρυσὸν κάμπο διακρίνεται ἡ μισοσβησμένη ἐπιγραφὴ *O ΑΓ(ιος) ΓΕΩΡΓΙΟΣ*. Καλύτερα διατηρεῖται, κάτω ἀριστερά, ἡ ὑπογραφὴ *ΧΕΙΡ ΑΓΓΕΛΟΥ* (πίν. 66β). Τριπλὸς ἐγχάρακτος κύκλος σχηματίζει τὸν φωτοστέφανο. Δύο κόκκινες ταινίες, ζωγραφισμένες πάνω στὸ αὐτόξυνο πλαίσιο, δρίζουν τὴν παράσταση ἐπάνω καὶ κάτω.

Τὸ πλάσιμο γίνεται μὲ λεπτὲς πινελιές, ποὺ διαγράφουν τοὺς ὅγκους μαλακά, χωρὶς ἀπότομες φωτοσκιάσεις. Τὸ προσχέδιο εἶναι χαραγμένο πάνω στὴν προετοιμασία.

Ο τύπος τοῦ ἐφίππου ἀγίου Γεωργίου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγγέλου, εἶναι πιθανότατα ἐμπνευσμένος ἀπὸ ἐνετικὰ πρότυπα τοῦ Trecento – ὅπως ἡ παράσταση ἐνὸς πολυπτύχου τοῦ Paolo Veneziano στὸν "Ἄγιο Ἰάκωβο τῆς Βολωνίας" – καὶ γνώρισε ἀρκετὴ διάδοση στὴν κρητικὴ ζωγραφική. Πολὺ μεγάλη ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγγέλου μὲ δύο εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 15ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ., στὸ Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτο τῆς Βενετίας⁷ καὶ στὸν ναὸν τὰς Ἀγίων τῆς Πάτμου⁸. Σὲ κερκυραϊκὴ εἰκόνα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔνας μικρὸς σκλάβος ποὺ ἐλευθέρωσε ὁ ἄγιος κάθεται στὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου⁹, ἐνῷ σὲ εἰκόνα τοῦ Μουσείου Χανίων, τοῦ 17ου αἰ., τόξο καὶ φαρέτρα προβάλλουν πίσω ἀπὸ τὴν σέλα¹⁰ καὶ σὲ ἄλλη εἰκόνα τοῦ 17ου αἰ., τῆς Συλλογῆς Τσακύρογλου, λείπει ἡ Χεὶρ Θεοῦ¹¹. Συνοπτικὴ εἶναι ἡ ἐκτέλεση σὲ ξυλογραφία μηναίου τοῦ Božidar Vuković, τοῦ 1538¹². Σὲ ἄλλα παραδείγματα παρατηροῦνται μεγαλύτερες διαφορές: τὴν σύνθεση πλουτίζουν πύργος μὲ θεατὲς καὶ ἡ βασιλοπούλα ποὺ ἔσωσε ὁ ἄγιος¹³, ἢ τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου θυμίζει ἔργα τοῦ Δαμασκηνοῦ

εὐχαριστῶ γι' αὐτὸ θερμά. Οἱ διαστάσεις τῆς εἰκόνας εἶναι $40.8 \times 37.5 \times 2.5$ ἑκ. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ ἀρθρου αὐτοῦ, ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη μὲ δωρεὰ τοῦ Ἰδρύματος Λεβέντη τοῦ Λονδίνου.

6. R. PALLUCCHINI, *La pittura veneziana del Trecento* (Venezia-Roma 1964) 41-42, εἰκ. 126.
7. M. CHATZIDAKIS, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut* (Venise 1962) 119, ἀριθ. 100, πίν. 58. M. CHATZIDAKIS, ἐν K. WEITZMANN κ.ἄ., *Les icônes* (Paris 1982) 312, 328. M. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ-ΑΘ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, *'Οδηγὸς τοῦ Μουσείου τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου* (Βενετία 1976) 41, ἀριθ. 88, πίν. ΚΔ'.
8. M. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Πάτμος*, 75-76, ἀριθ. 23, πίν. 92.
9. Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας* (ὑπὸ ἔκδοσιν).
10. *Εἰκόνες τοῦ Νομοῦ Χανίων* ('Αθῆνα 1975) 63, 93-94, ἀριθ. 32.
11. A. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Συλλογὴ Γεωργίου Τσακύρογλου. Εἰκόνες* ('Αθῆνα 1980) 40, 56, ἀριθ. 43.
12. D. MEDAKOVIĆ, *Grafika srpskih štampanih knjiga XV-XVII veka* (Beograd 1958) 140, πίν. LI.I.
13. "Οπως σὲ εἰκόνα τοῦ Ζαχαρία Τζακαροπούλου, τοῦ 1635, στὸν Ἀγιο Γεώργιο τὸν Ἀφέντι τῆς Σίφουν: Θ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Θησαυροὶ τῆς Σίφουν. Εἰκόνες τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν ('Αθῆναι 1979) 31-32, πίν. 17-18, εἰκ. 14.

καὶ εἶναι γυρισμένο πρὸς τὸν θεατή¹⁴, ἢ τὸ τοπίο ἀντικαθίσταται μὲν μονόχρωμο δάπεδο¹⁵. Σὲ πολλὲς παραστάσεις – ὅπως στὶς εἰκόνες τῆς Βενετίας καὶ τῆς Κέρκυρας – ἀνοίγεται κάτω ἀριστερὰ ἡ φωλιὰ τοῦ Θηρίου. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου ὁ δράκοντας ἔχει ἔνα κεφάλι, καὶ ὅχι τρία, ὥπως στὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγγέλου.

Στὴν δεύτερη εἰκόνα, ποὺ εἶναι ἐπίσης σκαφιδωτή, ὁ ἄγιος Νικόλαος, ὅρθιος, μετωπικός, κρατεῖ λιθοκόσμητο κλειστὸ εὐαγγέλιο καὶ εὐλογεῖ (πίν. 67-68). Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ματίσθηκαν τὴν δεύτερη πενηνταετία τοῦ 16ου αἰ. δύο σανίδες, ὅπου ζωγραφίσθηκαν ὀκτὼ σκηνὲς ἀπὸ τὸ συναξάρι του· μερικὲς ἐπεκτείνονται στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχικῆς εἰκόνας¹⁶. Ὁ ἄγιος παριστάνεται στὸν συνηθισμένο τύπο: ἀναφαλαντίας, μὲν κοντὸ στρογγυλὸ γκρίζο γένι¹⁷. Φορᾶ ὑπόλευκο στιχάριο, φελόνιο κόκκινο κρασιοῦ καὶ ὑπόλευκο ώμοφόριο μὲ χρυσοὺς σταυρούς, στολισμένους μὲ πολύτιμους λίθους. Τὸ ἐπιτραχήλιο, τὸ ἐπιγονάτιο καὶ τὰ ἐπιμάνικα εἶναι σταρόχρωμα μὲ χρυσὲς ἀνταύγειες. Στὸ κέντρο τοῦ ἐπιγονατίου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Ἐμμανουὴλ μονόχρωμος, μέσα σὲ μετάλλιο· τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια γεμίζουν ἐλισσόμενοι βλαστοί. Τὸ δάπεδο εἶναι πράσινο σκοῦρο, δὲ κάμπος χρυσός. Ὁ φωτοστέφανος σχηματίζεται κι ἐδῶ μὲ διπλὸ χαρακτὸ κύκλο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἀγίου εἶναι ζωγραφισμένη μὲ κόκκινο ἡ μεγαλογράμματη ἐπιγραφὴ *O ΑΓ(ιος) ΝΙΚΟΛΑΟC* καὶ κάτω δεξιά, μὲ μαῦρα κεφαλαῖα, ἡ ὑπογραφὴ *ΧΕΙΡ ΑΓΓΕΛΟΥ* (πίν. 66γ).

Τὰ γυμνὰ μέρη πλάθονται μὲ λιγοστά, ἀρκετὰ ἐλεύθερα φῶτα, ποὺ στὸ μέτωπο εἶναι ἐναλλὰξ ἔντονα καὶ ἀμυδρά. Ἡ πτυχολογία, μὲ πλατιές εὐθύγραμμες ἢ ἐλαφρὰ καμπύλες πτυχές, ποὺ σχηματίζουν συχνὰ διχάλες καὶ ἀπολήγουν σὲ ἄγκιστρα, ἀκολουθεῖ ὅψιμα παλαιολόγεια πρότυπα, ὥπως τὰ βλέπομε στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ.

Καὶ στὶς δύο εἰκόνες ποὺ ἔξετάσαμε ἡ μεγαλογράμματη ὑπογραφή, μὲ τὸ πρῶτο γάμμα χαμηλότερο, εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ἄλλων εἰκόνων ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφὴ *ΧΕΙΡ ΑΓΓΕΛΟΥ*¹⁸. Χαρακτηριστικοὶ ἐπίσης τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ εἶναι οἱ ἀπλοὶ φωτοστέφανοι, χωρὶς στικτὸ φυτικὸ ἢ γεωμετρικὸ διάκοσμο¹⁹.

Καὶ οἱ δύο εἰκόνες ἔνισχύουν τὴν ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς μελετώντας τὰ ἡδη γνωστὰ ἔργα τοῦ Ἀγγέλου. “Οπως καὶ οἱ περισσότεροι κρητικοὶ ἀγιογράφοι, ἀκολουθοῦσε συνήθως κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα τῆς δεύτερης πενηνταετίας τοῦ 14ου καὶ τῆς πρώτης τοῦ 15ου αἰ., ἐνσωμάτωνε ὅμως πολλὲς φορὲς στὰ ἔργα του δυτικὰ

14. Βλ. π.χ. δύο εἰκόνες μὲ τὶς ὑπογραφὲς τοῦ Γεωργίου Κορτεζᾶ καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Λαμπάρδου: M. VAN RIJN, *Icons and East Christian Works of Art* (Amsterdam 1980) 95-96, 177-178.

15. Ὁπως στὴν ἀνέκδοτη εἰκόνα ἀριθ. T. 1571 τοῦ Βυζαντίνου Μουσείου, τοῦ 17ου αἰ.

16. Ἡ ἀρχικὴ εἰκόνα εἶχε διαστάσεις 103.5 × 44 × 2 ἑκ. Σήμερα τὸ πλάτος τῆς εἶναι 84.5 ἑκ.

17. Βλ. σχετικὰ K. WEITZMANN, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, I (Princeton 1976) 84, 102.

18. Βλ. λ.χ. M. ΒΑΣΙΛΑΚΗ-ΜΑΥΡΑΚΑΚΗ, ἔ.ἀ., πίν. ΙΓ'.

19. Ὁ ἐμπίεστος διάκοσμος τῶν φωτοστεφάνων στὸ Τρίμορφο τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου (Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*, 19-22, ἀριθ. 5) εἶναι πιθανότατα μεταγενέστερος.

στοιχεῖα, ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα καὶ τὶς προτιμήσεις τῶν πελατῶν του. Εἰκόνες ὅπως ὁ ἄγιος Νικόλαος ποὺ ἔξετάσαμε, ἡ Παναγία Καρδιώτισσα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου ἢ ὁ Χριστὸς «Ἄμπελος» στὶς κρητικὲς μονὲς Ὁδηγητρίας καὶ Βαλσαμονέρου καὶ στὶς Μάλλες Ἱεραπέτρας²⁰ δὲν ἀπομακρύνονται καθόλου ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ εἰκονογραφία. Ἀλλοῦ εἰσάγονται διακριτικὰ στὴν σύνθεση δευτερεύοντα δυτικὰ στοιχεῖα: μία πέρδικα ποὺ θυμίζει Pisanello στὸν Πρόδρομο τῆς Συλλογῆς Χατζηδάκη²¹, ὁ μαρμάρινος θρόνος στὸν Χριστὸ Παντοκράτορα τοῦ Μουσείου Ζακύνθου²², τὸ στέμμα τῆς ἀγίας Αἰκατερίνης σὲ εἰκόνα τῆς Πάτμου²³ ἢ οἱ πανοπλίες, τὰ ψευδοαραβικὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιρραμμάτων καὶ οἱ δράκοντες ποὺ ποδοπατοῦν ὁ ἄγιος Φανούριος τῆς Μεγάλης Παναγίας στὴν Πάτμο καὶ ὁ ἄγιος Θεόδωρος τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου²⁴.

Ο δρακοντοκτόνος ἄγιος Γεώργιος ποὺ παρουσιάζομε, εἶναι ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀγγέλου μὲ τὶς ἐντονότερες ἴταλικὲς ἐπιδράσεις, ἀν καὶ ἡ σύνθεση αὐτή, δημιούργημα τῶν κρητικῶν ζωγράφων τοῦ 15ου αἰ. καὶ ἵσως τοῦ ἴδιου τοῦ ζωγράφου μαζ, δὲν ἀπομακρύνεται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία. Τὸ ἄλογο καὶ ἡ ἱπποσκευή του, ὁ διάκοσμος τοῦ θώρακα, ὁ δράκοντας, μιμοῦνται δυτικὰ πρότυπα, τὸ τοπίο ὅμως καὶ ἡ Χεὶρ Θεοῦ στὸ τμῆμα οὐρανοῦ ἐπάνω δεξιὰ μένουν πιστὰ στὸ βυζαντινὸ θεματολόγιο. Ο Ἀγγελος, ἀν κρίνομε ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἔργα ποὺ φέρουν τὴν ύπογραφή του, δὲν ζωγράφισε ἔργα ἀμιγῶς δυτικῆς τεχνοτροπίας, ὥπως π.χ. ὁ Ἀνδρέας Παβίας στὴν Σταύρωση τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης²⁵ καὶ τὴν Pietà τοῦ Rossano²⁶ ἢ ὥπως ὁ Ἀνδρέας Ρίτζος στὴν λανθάνουσα εἰκόνα μὲ σκηνὲς τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως μέσα στὰ γράμματα JHS²⁷.

Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰκόνων τοῦ Ἀγγέλου. Ο τρόπος μὲ τὸν ὅποιο πλάθονται τὰ γυμνὰ μέρη στὸν ἄγιο Νικόλαο, φωτίζοντας τὶς προεξέχουσες ἐπιφάνειες μὲ λίγες ἐντονες παράλληλες ψιμυθίες – τρόπος ποὺ συναντᾶται λ.χ. καὶ στὸν Πρόδρομο τῆς Συλλογῆς Χατζηδάκη (πίν. 69α) ἢ τὸ Τρίμορφο τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου²⁸ – ἔχει παλαιολόγειες καταβολές, ὥπως ἄλλωστε καὶ ἡ διάλυση, σὲ ἄλλες εἰκόνες, τῶν φωτισμένων ἐπιφανειῶν σὲ πυκνὰ ἀκτινωτὰ φῶτα, διαδοχικὰ πα-

20. N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*, 17, 18-19, 24-26, ἀριθ. 1, 3, 10. Δῆμος Ἡρακλείου, Ἡμερολόγιο 1985, σ. 122-123, ἀριθμ. 9-10 (M. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ).

21. N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*, 18, ἀριθ. 2. Ἡ πέρδικα ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλη εἰκόνα ἑλληνικῆς συλλογῆς μὲ τὸ ἴδιο θέμα, ποὺ χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 15ο αἰ.

22. N.B. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς (ἐν Ἀθήναις 1962) 96, πίν. 38β, 39β. M. CHATZIDAKIS, *Les icônes* (σημ. 7), 314, 360.

23. M. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Πάτμος*, 116, ἀριθ. 68, πίν. 49.

24. N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*, 22, 24, ἀριθ. 6, 8.

25. E.ā. 31-32, ἀριθ. 20.

26. M. CHATZIDAKIS, «La peinture des ‘madonneri’ ou ‘vénétocrétoise’ et sa destination», *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi* (Firenze 1977) II, 688, εἰκ. 53.

27. M. CHATZIDAKIS, «Les débuts de l’école crétoise et la question de l’école dite italogrecque», *Mνημόνων Σοφίας Ἀντωνιάδη* (Βενετία 1974) 176-177, πίν. H'.

28. N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*, 18-22, ἀριθ. 2, 5.

χιὰ καὶ λεπτά· ἡ τεχνικὴ αὐτή, ποὺ χαρακτηρίζει μεταξὺ ἄλλων τὸν Παντοκράτορα τῆς Ζακύνθου²⁹, τὸν ἄγιο Φανούριο καὶ τὴν ἀγία Αἰκατερίνη τῆς Πάτμου³⁰, καὶ τὸν Χριστὸν Ἀμπελο τοῦ Βαλσαμονέρου (πίν. 69β), ἐμφανίζεται στὸν Παντοκράτορα τοῦ Ermitage, τοῦ 1363, καὶ σὲ πολλὲς εἰκόνες τῆς ἴδιας περιόδου³¹. Ὁψιμα παλαιολόγεια πρότυπα ἀκολουθεῖ καὶ ἡ «κοπτικὴ» πτυχολογία, μὲ παχιὲς δύσκαμπτες πτυχὲς ποὺ ἀπολήγουν συχνὰ σὲ διχάλα καὶ μὲ πλατιὲς φωτεινὲς κηλίδες μὲ μεταλλικὴ ἀνταύγεια, στὶς παρυφὲς τῶν δοπιών ἔξεχουν παράλληλα φῶτα σὰν χτένια. Ἡ πτυχολογία αὐτή, γνωστὴ ἀπὸ τὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ, ἀπαντᾶ στὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Ἀγγέλου, ὅπως τὰ Εἰσόδια τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου, οἱ Πρόδρομοι τῆς Συλλογῆς Χατζηδάκη καὶ τὸν Μουσείου τῆς Malines³² ἢ ὁ ἄγιος Νικόλαος ποὺ μᾶς ἀπησχόλησε. Στὸν ἄγιο Γεώργιο τουναντίον, ὁ ζωγράφος μιμεῖται ὅχι μόνο τὴν εἰκονογραφία ἀλλὰ καὶ τὴν τεχνοτροπία τοῦ Trecento καὶ τοῦ Quattrocento, μὲ τὶς μαλακὲς γοτθίζουσες πτυχὲς στὸ ἀναπετάριν τοῦ ἄγιου καὶ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν ζώων μὲ πολὺ λεπτὲς πινελιές, χωρὶς ψιμυθιές στὶς φωτισμένες ἐπιφάνειες καὶ μὲ ἀπαλὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ φῶς στὴν σκιά.

Οἱ δύο καινούργιες εἰκόνες τοῦ Ἀγγέλου ἐνισχύουν τὴν ἀποψῃ ὅτι πρόκειται γιὰ ἔναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους ζωγράφους τῆς κρητικῆς σχολῆς. Εἰδικὰ ἡ εἰκόνα τοῦ ἄγίου Γεωργίου εἶναι ἵσως τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ παράδειγμα τοῦ τύπου στὸν δόποιο ἀνήκει.

Νοέμβριος 1984

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

29. Βλ. σημ. 22.

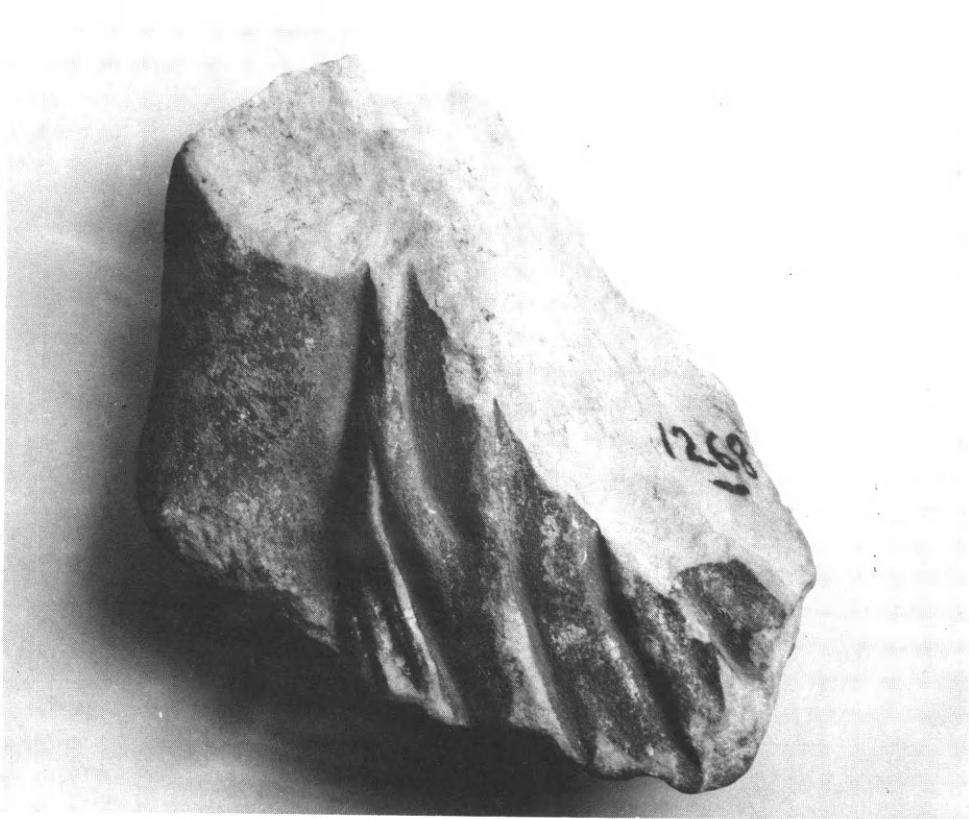
30. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Πάτμος*, 116-119, ἀριθ. 68, 69, πίν. 27, 49, 127.

31. A. BANK, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums* (Leningrad 1977) 325-326, πίν. 281-284. Πρβ. λ.χ. τὸν ἀρχαγγελο Μιχαὴλ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Παλαιολόγειος εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', Α', 1959, 80-86, πίν. 31-32) καὶ τὸν Χριστὸν Παντοκράτορα τῆς Μυτιλήνης (*H βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκή*, Ἀθῆναι 1964, 213, ἀριθ. 200).

32. N. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες*, 18-19, ἀριθ. 2, 3. J. LAFONTAINE-DOSOGNE, «Une icône d'Angélos au Musée de Malines et l'iconographie du St. Jean-Baptiste ailé», *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 48, 1976, 121-143, εἰκ. 1.

ΕΝΑ ΘΡΑΥΣΜΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΖΩΦΟΡΟ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ*

Ἐνῶ συχνὰ διαπιστώνεται ὅτι θραύσματα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνος συμπληρώνουν μορφὲς ποὺ βρίσκονται εἴτε στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως εἴτε στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, πολὺ σπανιότερη εἶναι ἡ περίπτωση νὰ ἀποδίδονται κάποια θραύσματα σὲ μορφὲς τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου δλότελα χαμένες καὶ γνωστὲς μόνον ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ J. Carrey. Ἀκόμη σπανιότερη ὅμως εἶναι ἡ περίπτωση ὅταν κάποια θραύ-

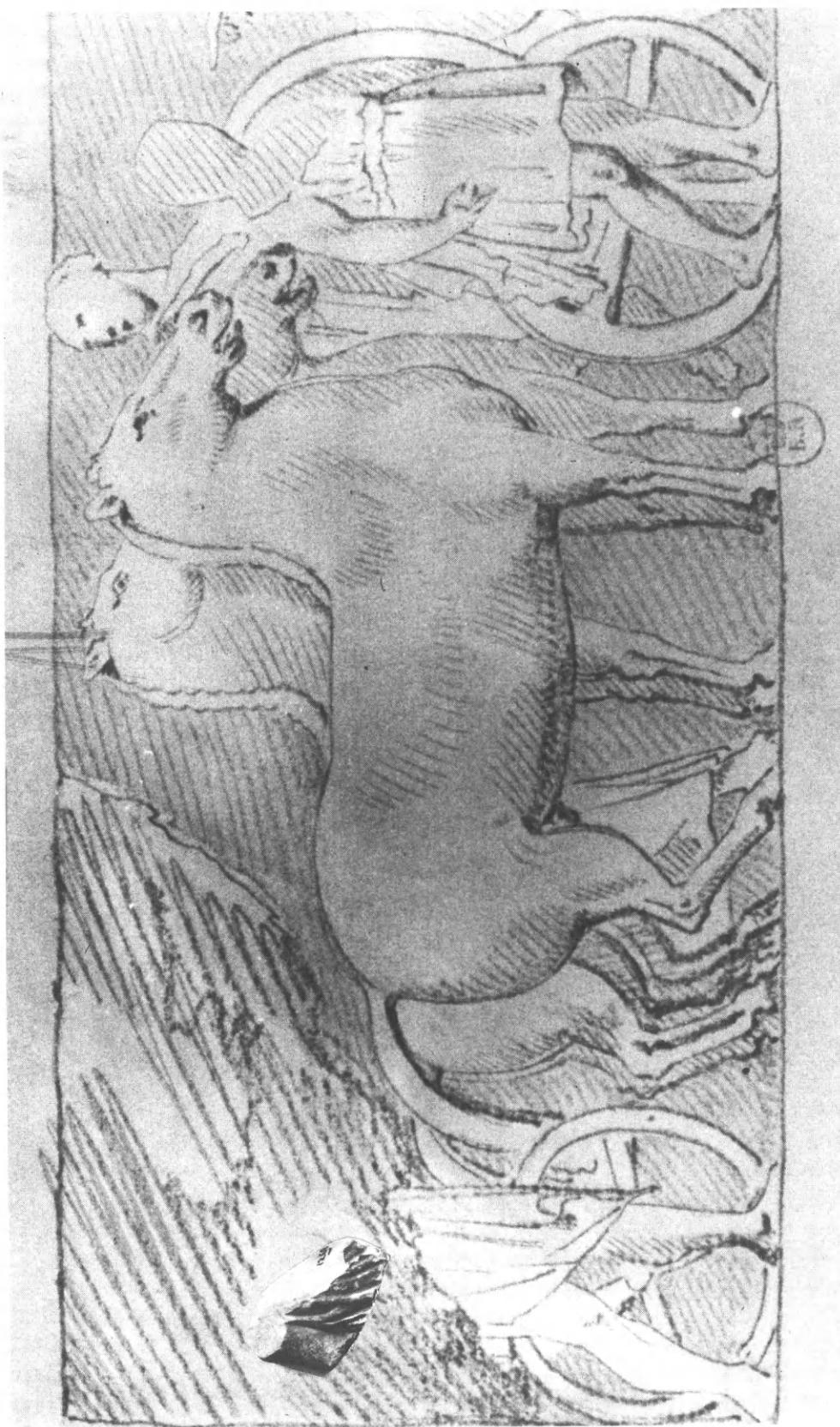

Εἰκ. 1. Θραύσμα ἀρ. εύρ. Μ. Ἀκρ. 1268.

σματα ἀποδίδονται σὲ μορφὲς ποὺ οὔτε κὰν ἀπεικονίζονται στὰ σχέδια τοῦ Carrey, δηλαδὴ σὲ μορφὲς ἢ τμήματα μορφῶν ποὺ δὲν ἔταν πιὰ ἐπάνω στὸ κτίριο ὅταν ὁ Carrey σχεδίαζε τὸν γλυπτό του διάκοσμο.

Μιὰ τέτοια περίπτωση εἶναι τοῦ θραύσματος ἀρ. εύρ. Ἀκρ. 1268 (διαστ.: ὕψ. 0.19, πλ. 0.15, πάχ. 0.03-0.05, εἰκ. 1). "Οτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνος τὸ δεί-

* Ἡ φωτογραφία εἶναι τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν (DAI 83/1296) πρὸς τὸ ὅποιο ἐκφράζω τὶς θερμές μου εὐχαριστίες.

Εἰκ. 2. 'Ο ρέφηβος 59 τῆς νότιας ζωφόρου.

χνουν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολίᾳ: τὸ θέμα – πῆχυς καὶ πτυχὲς χιτῶνος ἐνὸς ἐφήβου ἐστραμμένου πρὸς τὰ δεξιά –, ἡ δουλειά, οἱ ἀναλογίες, ἡ ἀναγλυφικὴ ἔξαρση, τὸ εἶδος ἀκόμη τοῦ μαρμάρου καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ χρυσαφένια ὁξίδωση.

Ἡ μόνη θέση στὴν δοπία τὸ θραῦσμα τοῦτο μπορεῖ νὰ ἀνήκει εἶναι ἡ μορφὴ 59 τῆς πλάκας XXIV τῆς νότιας πλευρᾶς¹. Τῆς πλάκας αὐτῆς ἔχει σωθεῖ τὸ κεντρικὸ τμῆμα ποὺ βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ περιλαμβάνει τὰ ἄλογα ἐνὸς ἄρματος ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὰ δεξιά, μὲ ἐλάχιστα ὑπολείμματα τῶν μορφῶν 59 καὶ 60. Ἡ μορφὴ 59 ἦταν, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey, ἑνας ὄρθιος πίσω ἀπὸ τὸ ἄρμα ἐφηβος, ποὺ φοροῦσε χιτωνίσκο². Ὁ Carrey δίνει μόνο τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐφήβου 59 διότι τὸ ἐπάνω ἦταν κιόλας στὰ χρόνια του χαμένο. Ἡ ἰσχυρὴ ὁμοιότης τοῦ κάτω μέρους στὸ σχέδιο τοῦ Carrey³ μὲ τὸ ἀντίστοιχο κάτω μέρος τοῦ ἐφήβου ἀρ. 62 (ποὺ ἐπίσης στέκει πίσω ἀπὸ ἑνα ἄρμα ἐστραμμένο πρὸς τὰ δεξιά, καὶ φορᾷ ζωστὸ χιτωνίσκο καὶ στὸ ἀριστερὸ κρατᾶ ἀσπίδα) τῆς γειτονικῆς πρὸς τὰ δεξιὰ πλάκας ἀρ. XXV⁴, δικαιολογεῖ τὴν πεποίθηση ὅτι καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τῆς μορφῆς 59 ἦταν ὅμοιο μὲ τὸ ἐπάνω τῆς 62. Τὸ θραῦσμα ἀρ. 1268 ποὺ δημοσιεύουμε⁵ μοιάζει τόσο πολὺ καὶ στὶς λεπτομέρειές του μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τῆς μορφῆς 62 (στὸ πλάσιμο τοῦ χαλαρωμένου βραχίονος καὶ στὶς ἥρεμες, διχαλωτὲς-σπαστὲς πτυχές), ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἀνήκει στὸν ἐφηβο 59 τῆς νότιας ζωφόρου (εἰκ. 2), ἀπὸ ὅπου ἀποσπάστηκε ἄγνωστο πότε, πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Carrey. Ἀπὸ τὰ παραπάνω νομίζω ἀκόμη ὅτι καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς πλάκας XXIV στὸν καλλιτέχνη τῆς πλάκας XXV εἶναι βέβαιη.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

1. FR. BROMMER, *Der Parthenonfries* (Mainz 1977) πίν. 143.

2. D. THIMME - TH. BOWIE, *The Carrey Drawings of the Parthenon Sculptures* (Bloomington, London 1971) πίν. 20.

3. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Carrey ὁ ἐφηβος 59 ἦταν λιγότερο ἀπὸ τὸν 62 πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένος, σχεδὸν μετωπικός.

4. FR. BROMMER, ὁ.π. πίν. 144.

5. Σχετικὰ μὲ τὸ κομμάτι 1268 βλ. F. BROMMER, *JDI* 75, 1960, 48, εἰκ. 18.

HASTY HONORS

The title of this note refers to ancient honors. The honor I would like to pay to G.E. Mylonas is by no means hasty. It has been due and deeply felt for fifty years.

The haste with which Asiatics were erecting portrait statues in honor of Caesar in 48/47 B.C. has been emphasized by Raubitschek¹ and it would seem that little is left to be said about this flurry of activity in the sculptural ateliers around the Aegean at that time. Still it may be worth pointing out just how great the haste seems to have been. Raubitschek observes (p. 73) that, of the monuments honoring Caesar at the time, thirteen «are either dated or may belong also for other reasons ... to the weeks and months (emphasis mine) immediately following Pharsalus». In one case the time allowable for the preparation and erection of the statue was very brief indeed. In the *Civil War* (3,10,6) Caesar reports in connection with his arrival in Asia after Pharsalus that *Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies [in tecto] inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse ostendebatur*. And although Raubitschek comments (p. 65) that «it is possible that the statue was erected in recognition of Caesar's military activity in the province of Asia during 74 B.C.», it seems to me more natural to suppose that it was erected in honor of and after the victory at Pharsalus. This would mean that the people of Tralles would have had only the time between early August 48, when the victory was won, and mid-September, when Caesar arrived in Asia (the time to which *per eos dies* must refer), to commission, complete and erect the statue in question. Presumably it was because of the very brevity of this time that Raubitschek thought it might be preferable to consider ascribing it to an earlier period.

The question is whether one can justify assigning the Tralles statue to the autumn of 48 and explain how it was possible to accomplish its preparation in a little over a month. A closely contemporary case can be found in the honors paid to Q. Caecilius Metellus Pius Scipio, proconsul of Syria in 49. As Caesar scornfully remarks (*B.C.* 3,31,1), Scipio had, after suffering several reverses around mount Amanus, styled himself *imperator*, and in that same winter moved with his troops to Pergamum and the richest cities. This move would have been made sometime in the autumn, perhaps by October. Then by early December Scipio received an urgent summons from Pompey, announcing Caesar's crossing of the Adriatic (*B.C.* 3,33,1), and in a few days he departed for Macedonia (*id.* 3,33,2). Precise dates cannot be deduced, but it would not appear that Scipio maintained winter headquarters at Pergamum for more than two or three months.

What Scipio's relations with the Pergamenes were during those months one can only guess, but, although there is no reason to suppose as Drumann-Groebe did (II,38) that the neighborhood of Pergamum suffered any more than other places (Caesar's *locuplet-*

1. «Epigraphical Notes on Julius Caesar», *JRS* 44, 1954, 65 - 75. Cf. also L. ROBERT, «Inscriptions honorant César», *Hellenica* 10, 1955, 257 - 260.

tissimae urbes) from being host to Scipio and his troops, it is quite credible that the city may have been less than overjoyed at his presence. Nevertheless the city did honor him with an inscribed base which is preserved. The stone bearing this inscription, no. 411 in *Inscr. Perg.* is described as a covering slab for a base, and it flatters him by according him the title of *αὐτοκράτωρ* as well as *σωτῆρ* and *εὐεργέτης*. It is worth noticing that *Inscr. Perg.* no. 412 is also an inscribed base honoring Scipio's daughter, Pompey's wife, referring to her as daughter of the *αὐτοκράτωρ*, and so its production must fall within the same time limits as 411.

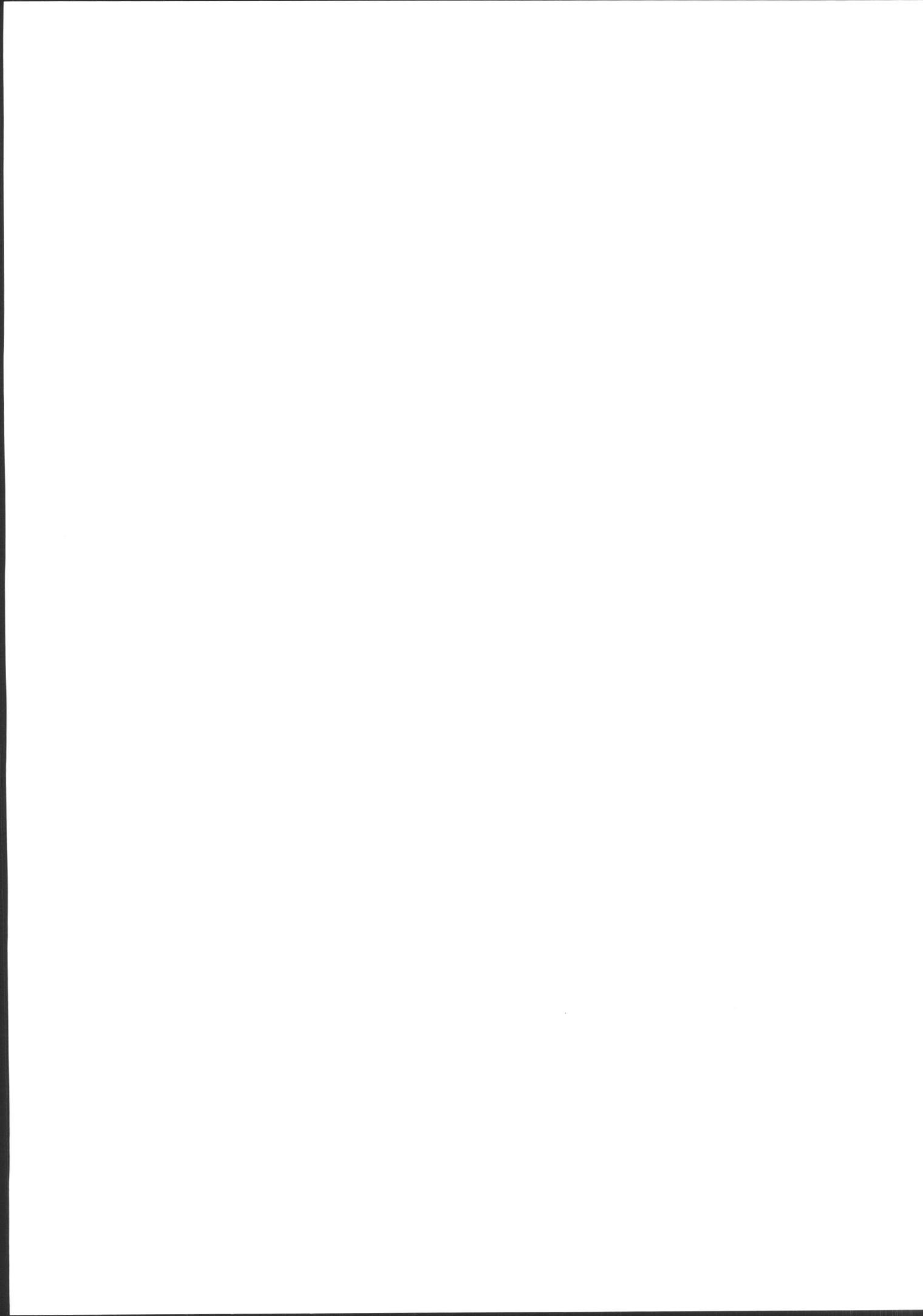
One must wonder how the Asiatics got the likenesses on which to base portrait statues of their Roman honorees in such a short time when the possibility of their having need of them could not have been foreseen very long in advance. Gisela Richter, in her *Portraits of the Greeks* (London 1965) has told us much about how copies of portrait sculpture were made in antiquity, but there is still no generally applicable answer to the question of how sculptors dealt with the problem to say nothing of how they would meet the sudden demands that apparently faced them after Pharsalus. That haste was called for is evident from the number of reused stones employed for the inscriptions honoring Caesar immediately following Pharsalus (Raubitschek's B-N). Of these thirteen stones four (B,C,H,I) show clear signs of previous use. Most of them are apparently designated as *basis* with a view to their shape and size in addition to their texts, but Raubitschek remarks (p. 72, n. 20) that «Little can be said, at this moment, about the evidence which the pedestals themselves provide for the kind of statues they once supported». One might add that the evidence for the stones' having supported statues at all is clear for only the base from Demetrias in Thessaly (I), and the width of that from Megara (L) seems hardly appropriate for a statue base.

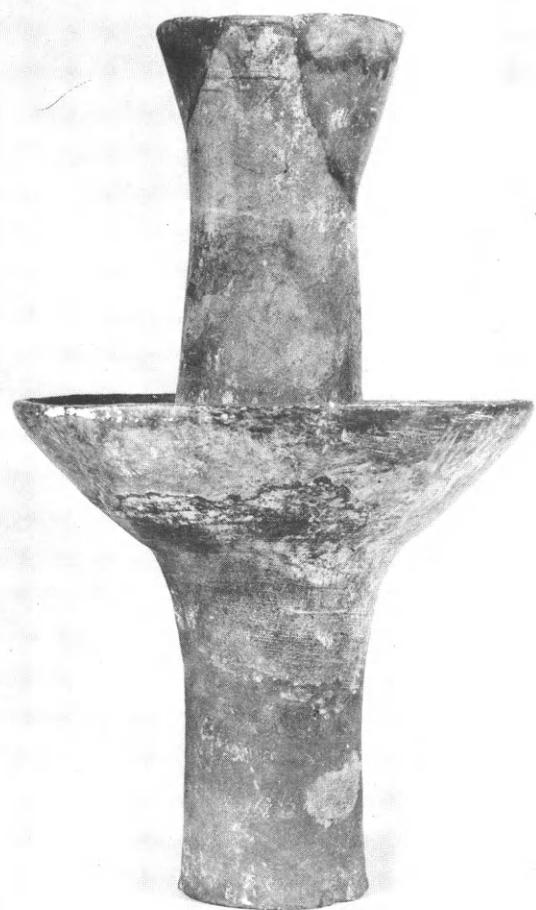
Here I would like to call attention again to the Pergamene inscriptions in honor of Scipio and his daughter. These stones are also referred to as bases, and their shape and size make that designation appropriate, but from the description and sketches of the stones it is quite clear that they never bore statues. One must suppose that the hurried departure of the honorees did not allow time for the completion of the projected monuments and the circumstances made it inadvisable to complete them. The inscriptions, on the other hand, could be quickly readied and set in a prominent place during the winter of 49/48 so as to be seen by Scipio.

It seems to me reasonable to ask whether something similar may not have happened in the case of projects to honor Caesar. There was clearly a flurry of activity on the part of states falling in line to put on record their very favorable sentiments toward him. Caesar did come to Asia and the erected bases would have been visible proof to him of the intention to honor him. But Caesar did not linger in those parts at the time, and on his return in 47 (*veni, vidi, vici*) he would have had little time to check on the completion of these little projects to court his favor. He never returned, and it would not be surprising if the urgency of erecting statues came to seem so much less pressing that they were forgotten.

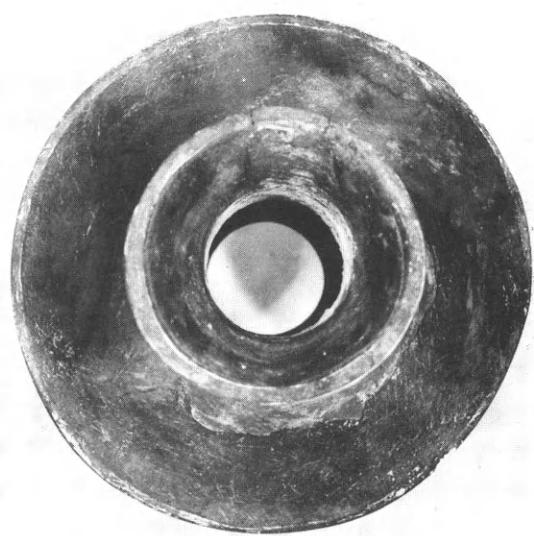

ΠΙΝΑΚΕΣ

a

b

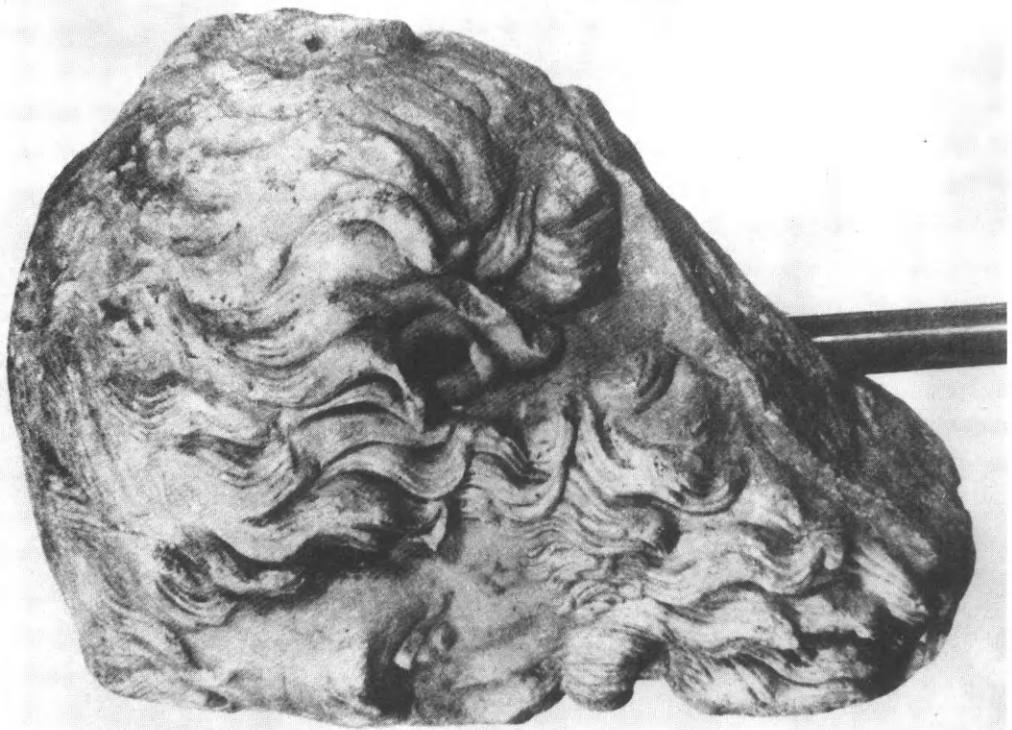

d

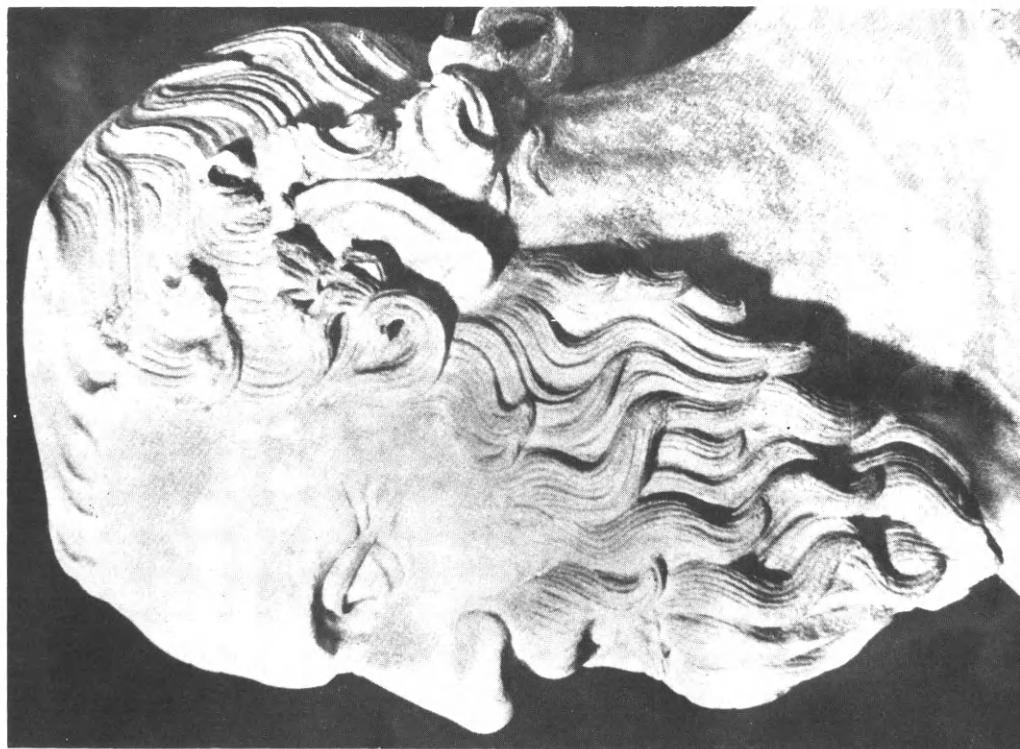

c

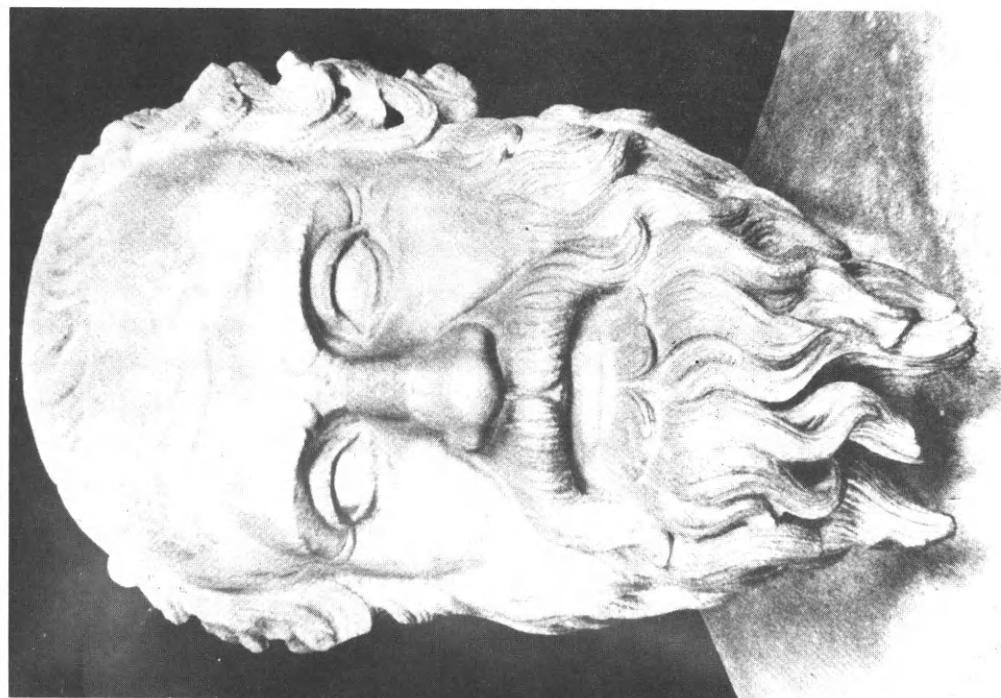
a-b. Clay torch from Tiryns (Athens Nat. Museum, no. 1523). c. Pyla-Kokkinokremos no. 86A.
d. Pyla-Kokkinokremos no. 55.

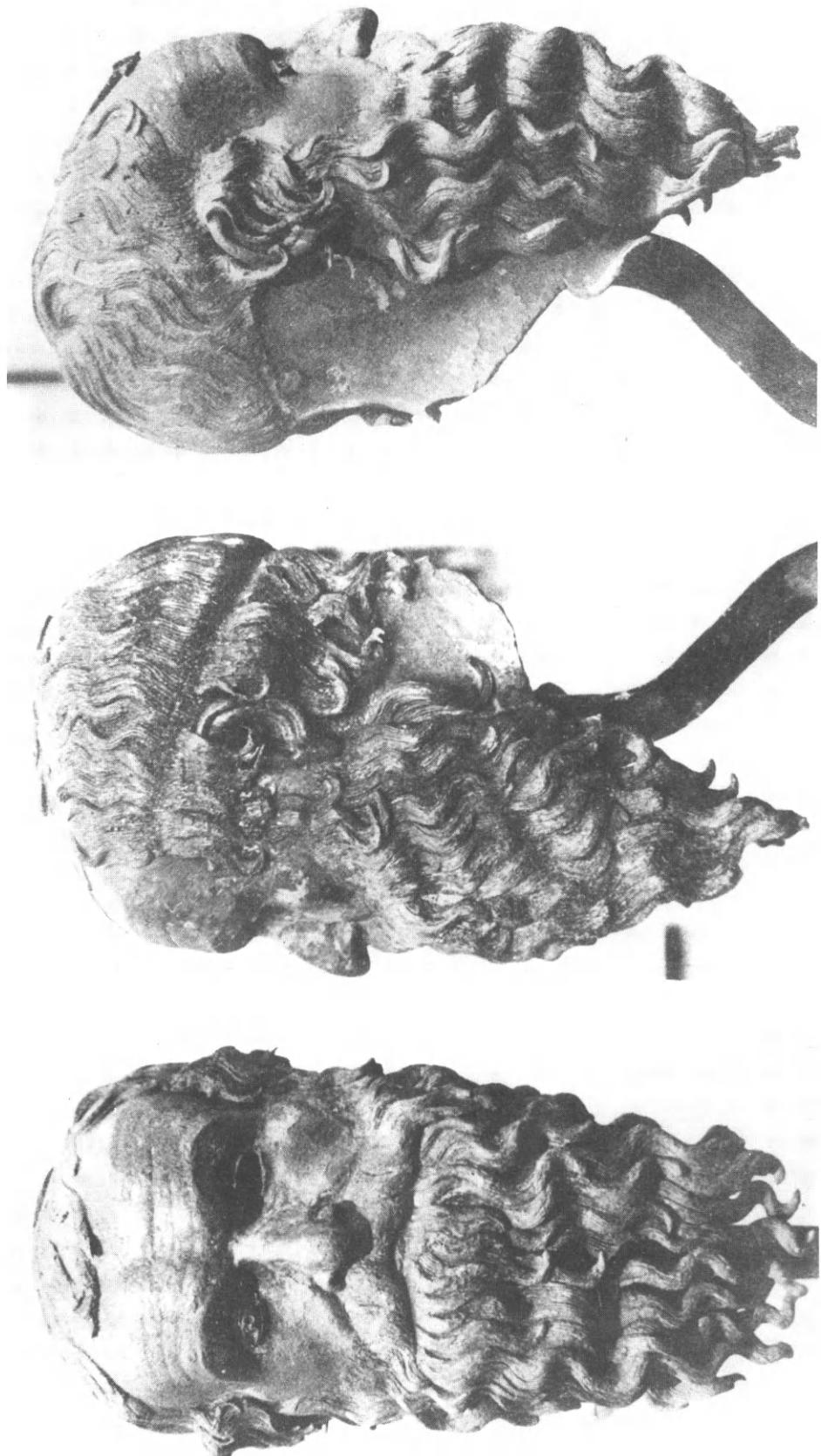

Κεφάλαι αγγνώστου σε ιδιωτική συλλογή της Ελβετίας.

Κεφάλι αγνώστου στή συλλογή της Villa Albani.

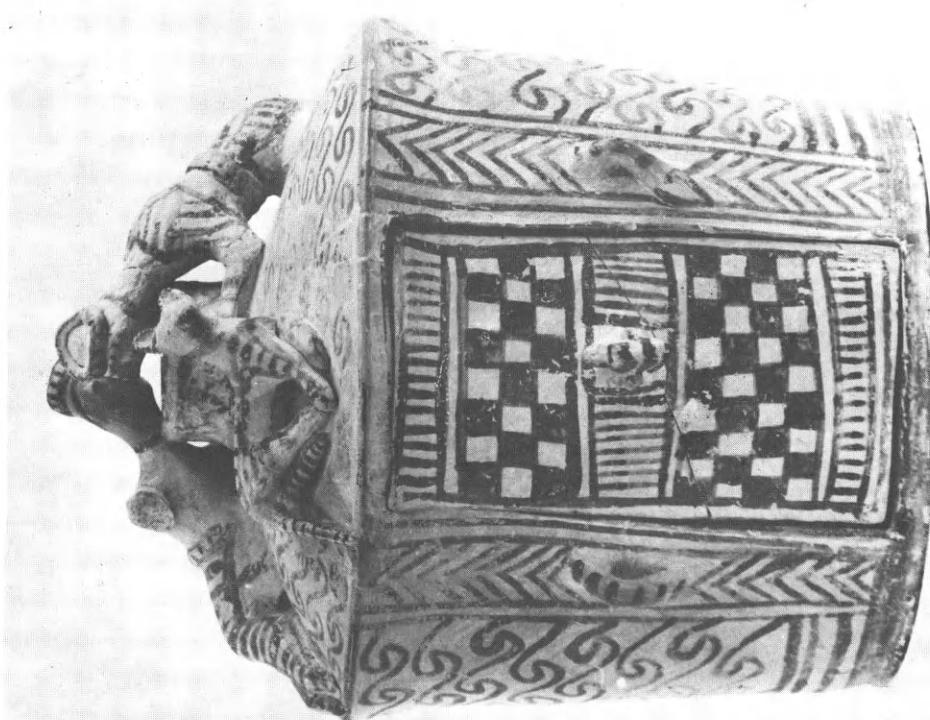

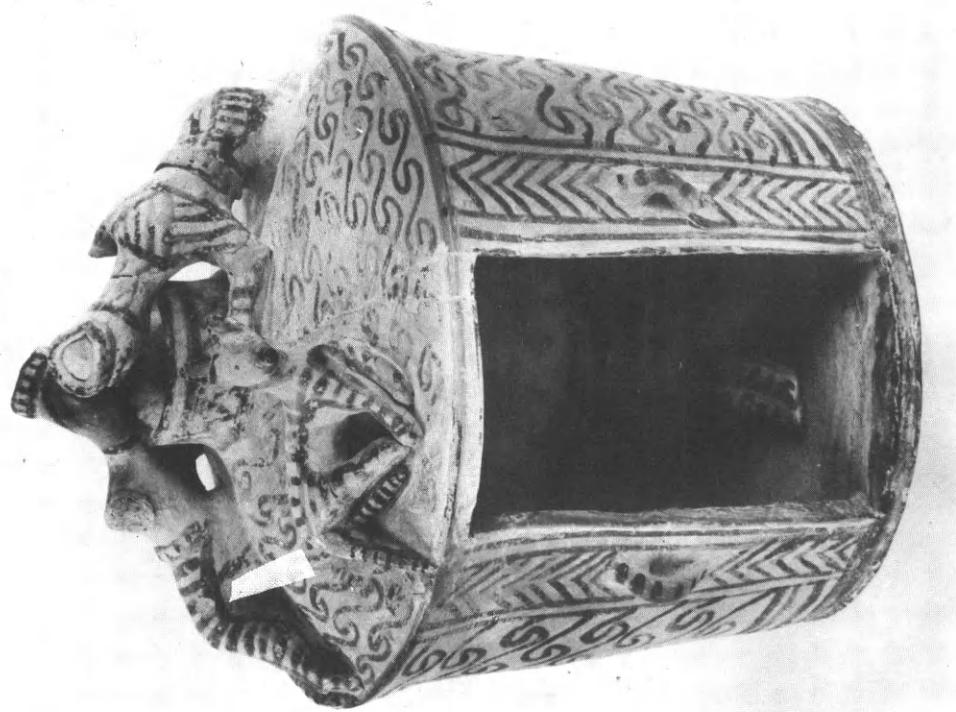
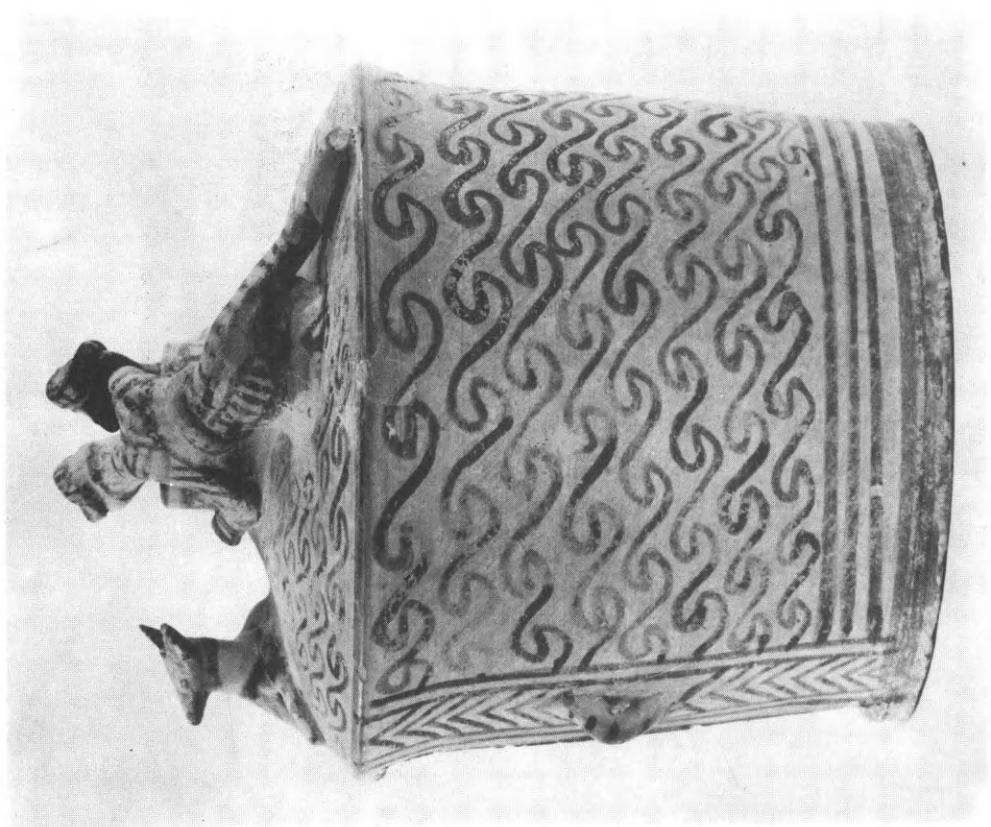

Χάλκινο ουρανοκεφόλινο μαγνώστου ἀπό τη θάλασσα παραπό τὸ Πορτίκεο Μουσεῖο Ρήγου N. Ιταλίας.

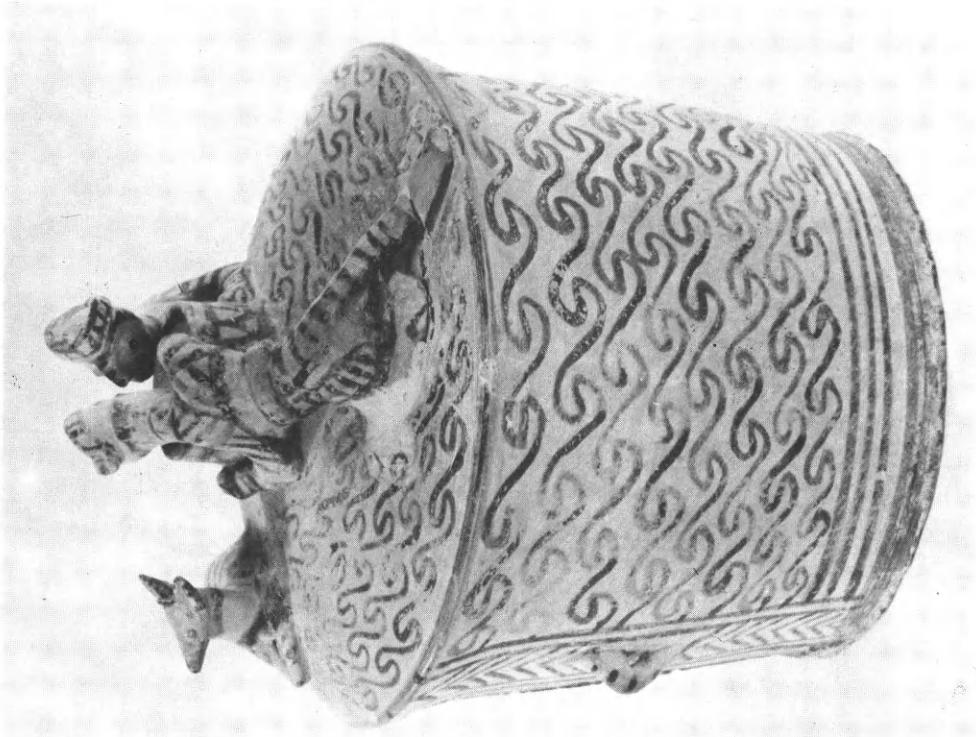
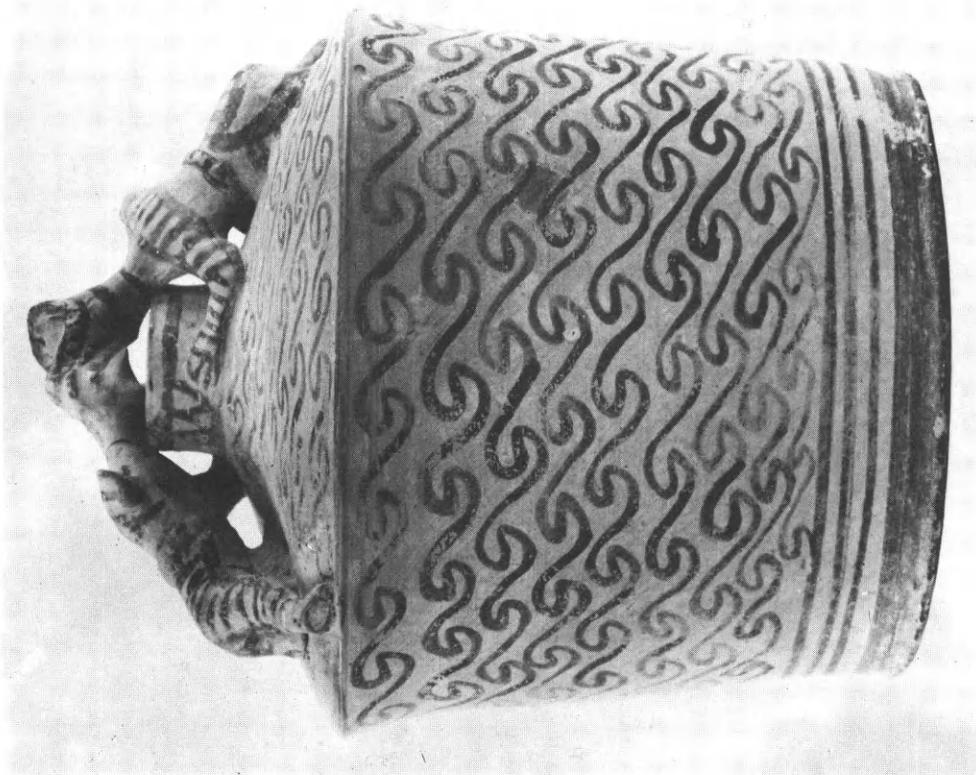

Τὸ πήλινο δμοίωμα τῆς Συλλογῆς Γιαναλάκη ἀπὸ τῆς Ἀρχάνες. Πρόσθια δύψη: α. Μὲ κλεισμένη τὴ θύρα.
β. Χωρὶς τὴ θύρα.

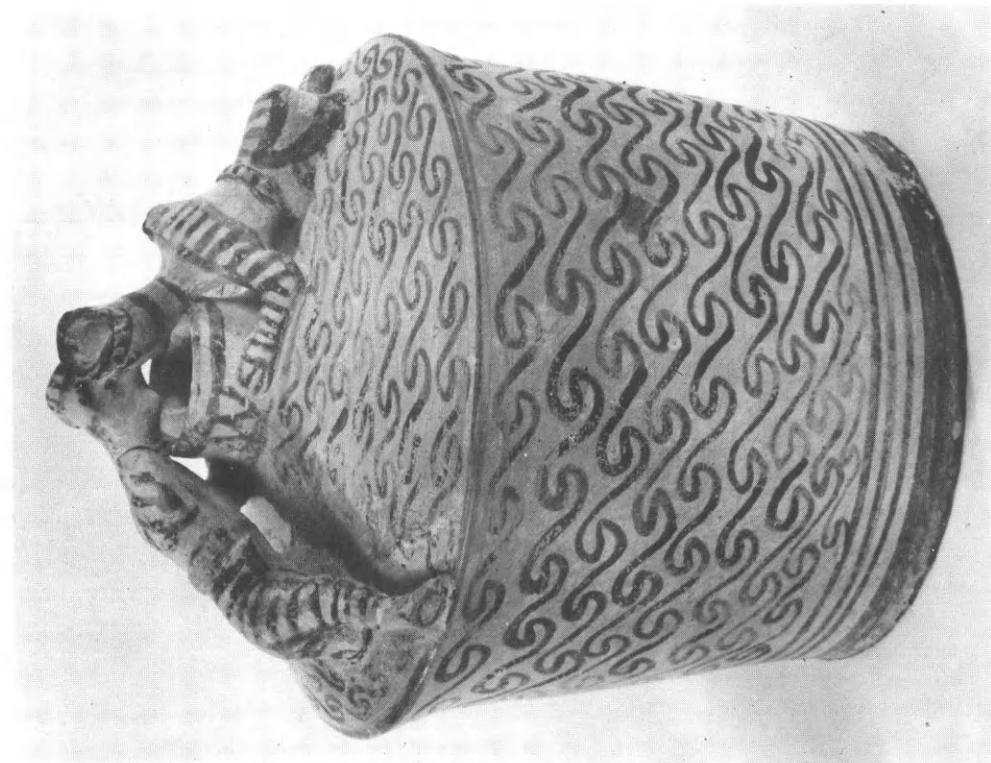

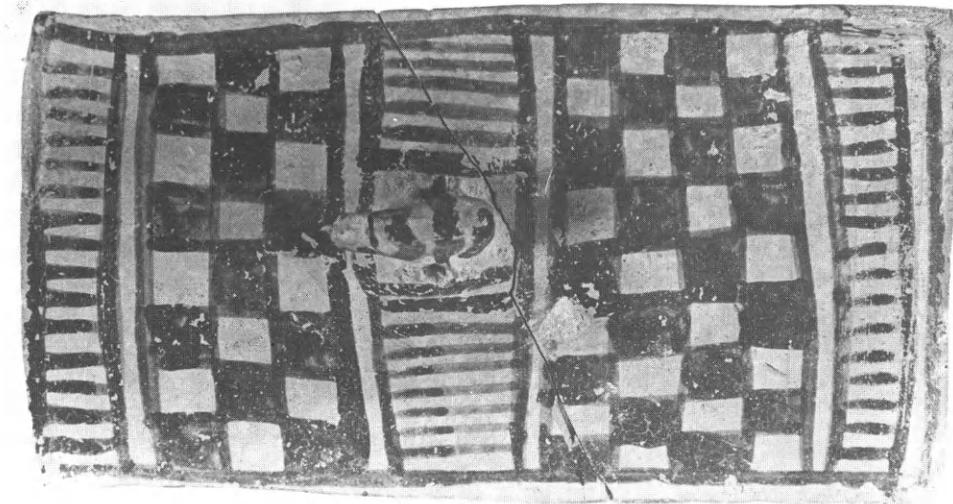
Το πήλινο δόχυ της Σινναρίας Γιαννάκη μπότις 'Αργανές' α. Πρόσθια όψη λι πόδος τα πάνω. β. Πλάγια δεξιά όψη.

Τὸ πήλινο δμοίωμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ὡπὸ τῆς Ἀρχάνες, α. Πλάγια δεξιὰ ὅψη πρὸς τὰ πάνω.
β. Οπίσθια ὅψη.

Τὸ πήλινο δμοίωμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, α. Ὁπίσθια ὄψη πρὸς τὰ πάνω. β. Πλαγια ἀριστερὴ ὄψη.

Τὸ πήλινο ὄμοιόματα τῆς Συλλογῆς Γιανδάκη ἀπὸ τῆς Ἀργάνεζ. α. Πλάγια ἀριστερὴ ὅψη πρὸς τὰ πάνω.
β. Η θύρα.

Τὸ πήλινο ὁμοίωμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες. α. Ὁψη τῆς στέγης καὶ τῶν μορφῶν ἀπὸ πάνω. β. Λεπτομέρεια τοῦ πρόσθιου ἀριστεροῦ τμήματος τῆς στέγης.

β

γ

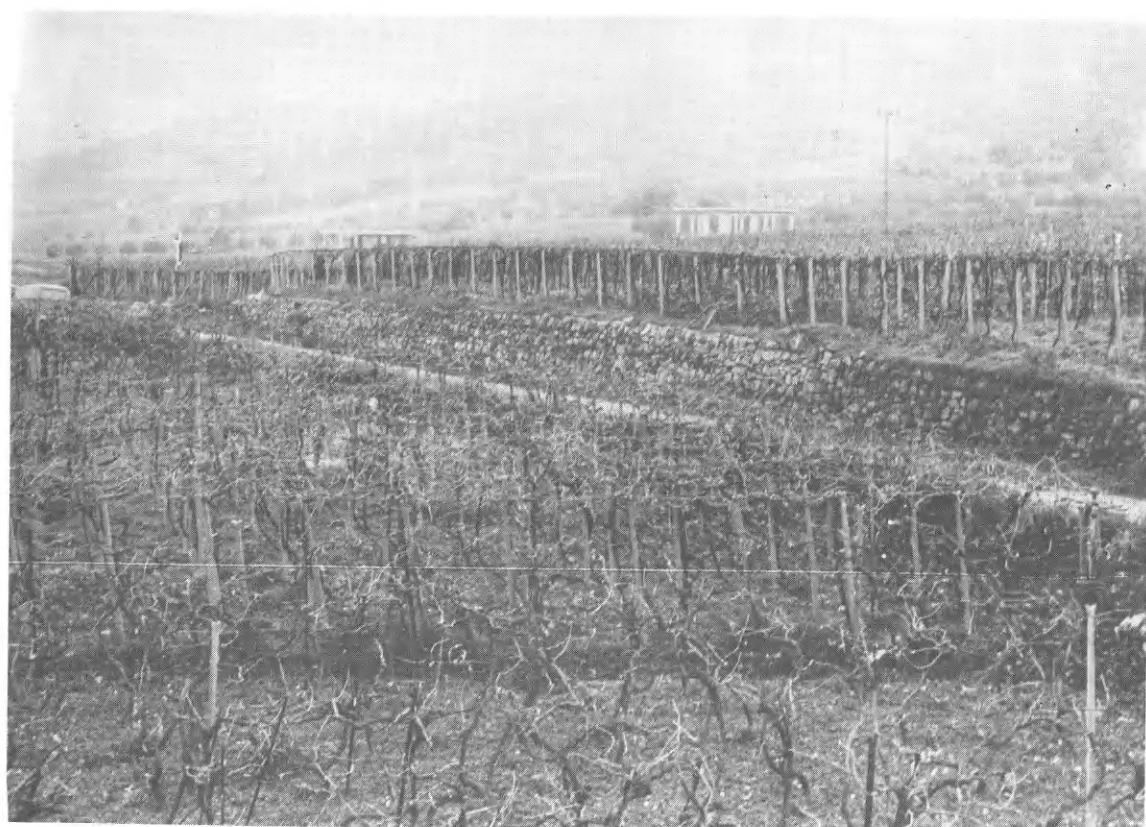

α

Τὸ πῆλινο ὄμοιώμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες. Λεπτομέρειες: α. Τοῦ σκυλιοῦ πάνω στὴ στέγη. β. Τοῦ πρόσθιου δεξιοῦ τυμπάνου τῆς στέγης. γ. Τοῦ διπίσθιου ἀριστεροῦ τυμπάνου τῆς στέγης.

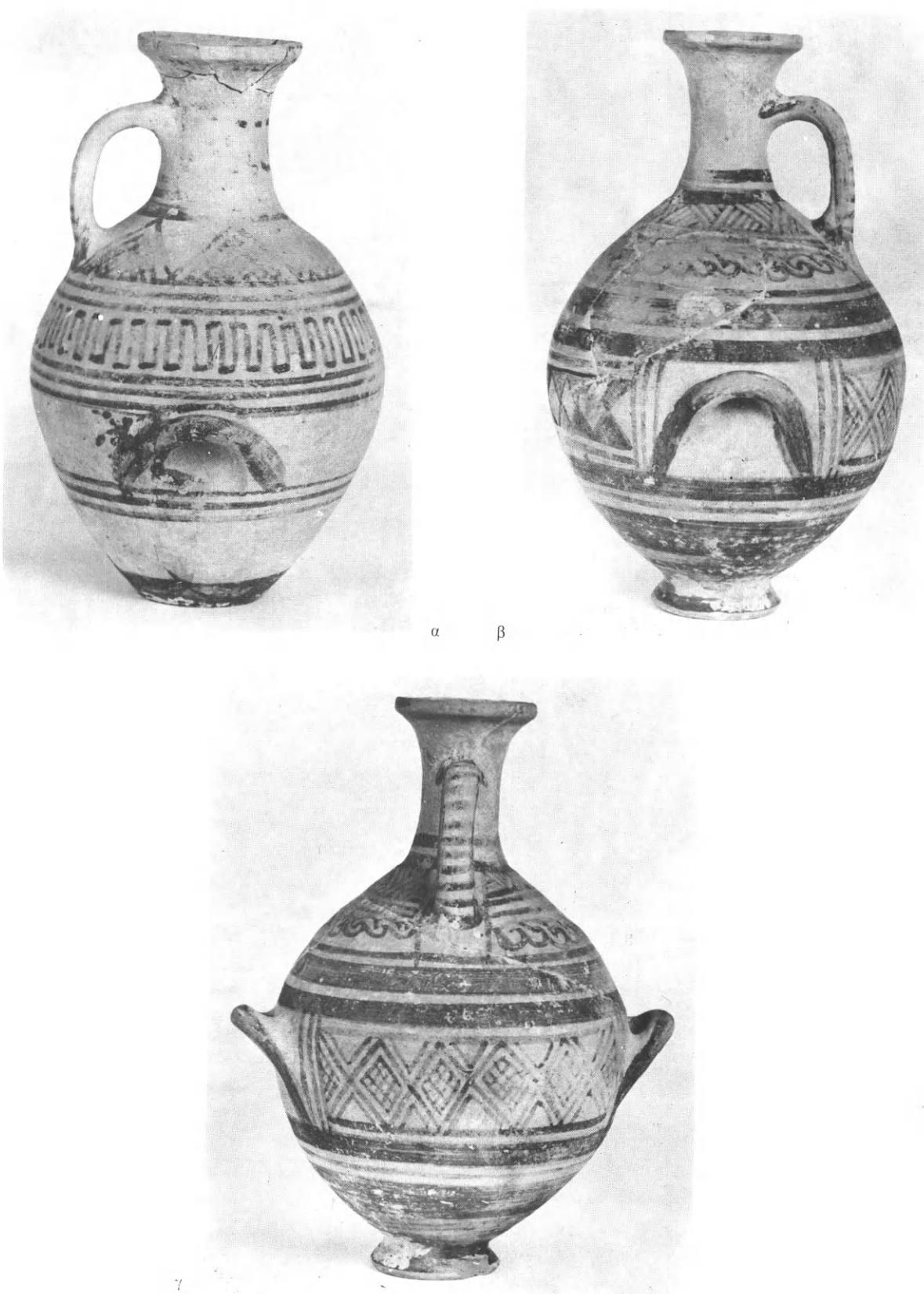
Τὸ πήλινο ὁμοίωμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἀπὸ τις Ἀρχάνες. α. Λεπτομέρεια τοῦ ὄπισθιου δεξιοῦ τμήματος τῆς στέγης. β. Ἡ βάση.

α. Οι Φυθιές Αρχανῶν ἀπὸ ΝΔ. β. Ἡ κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη στὶς Φυθιές Αρχανῶν ἀπὸ ΝΔ.

Τοῦχος στὴν κρεβατίνα τῆς Ἀννας Λυδάκη στὶς Φυθιές Ἀρχανῶν: α. Ἀπὸ ΒΑ. β. Ἀπὸ ΝΔ.

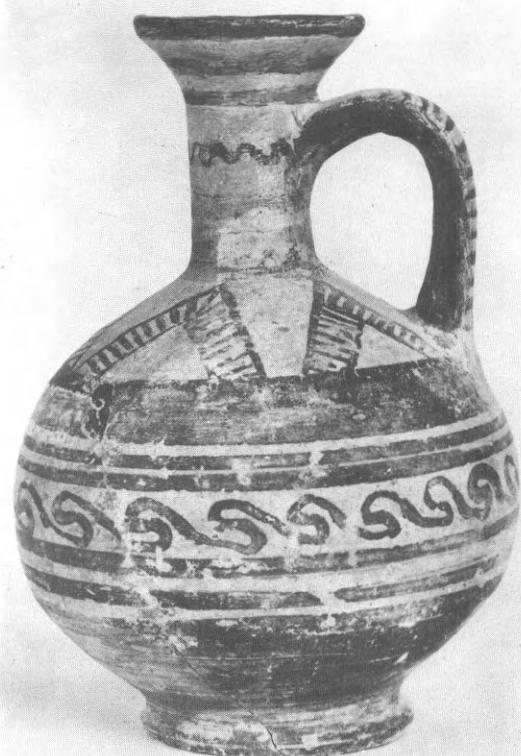
Συλλογή Γιαμαλάκη. Τὰ ἀγγεῖα: α. 377. β-γ. 378.

α

β

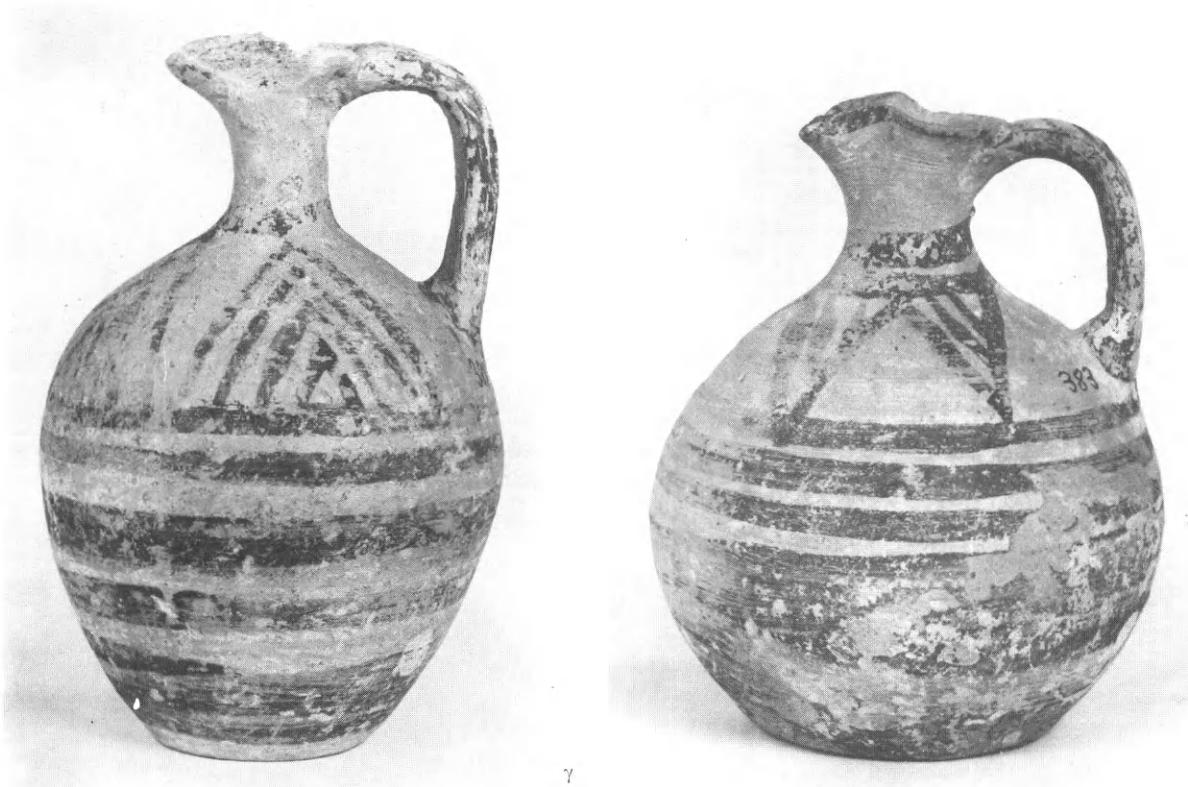

γ

Συλλογή Γιαμαλάκη. Τὰ ἀγγεῖα: α. 388. β. 380. γ. 385.

α

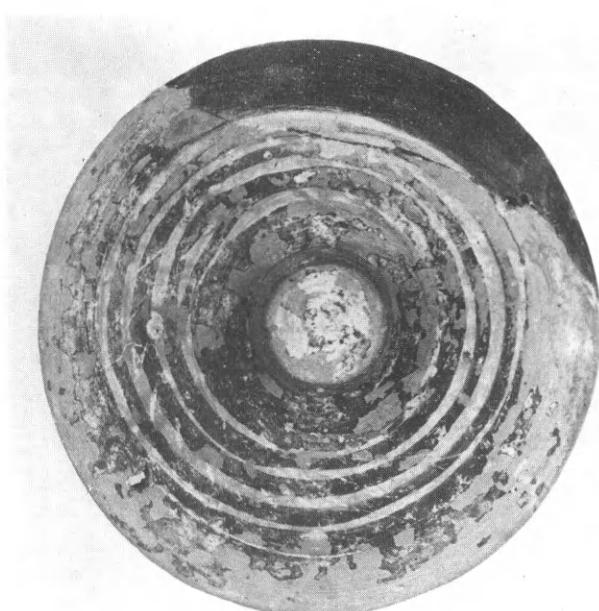
β

γ

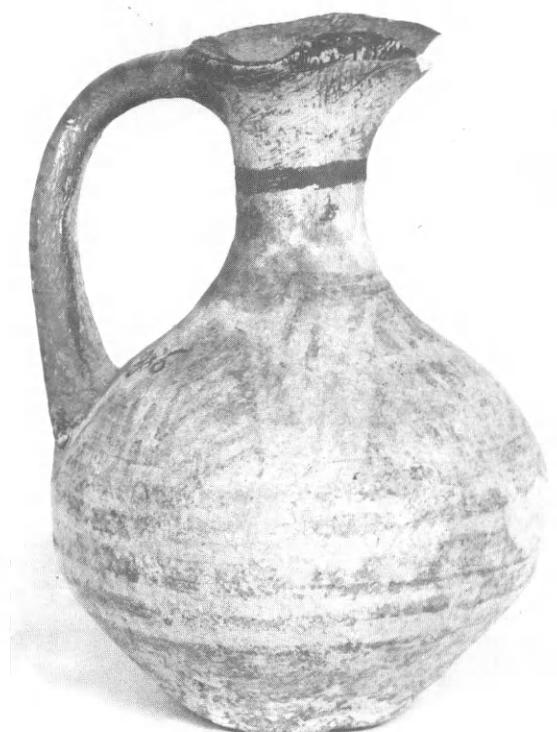
Συλλογή Γιαμαλάκη. Τα ἄγγεῖα: α. 389. β. 381. γ. 383.

α

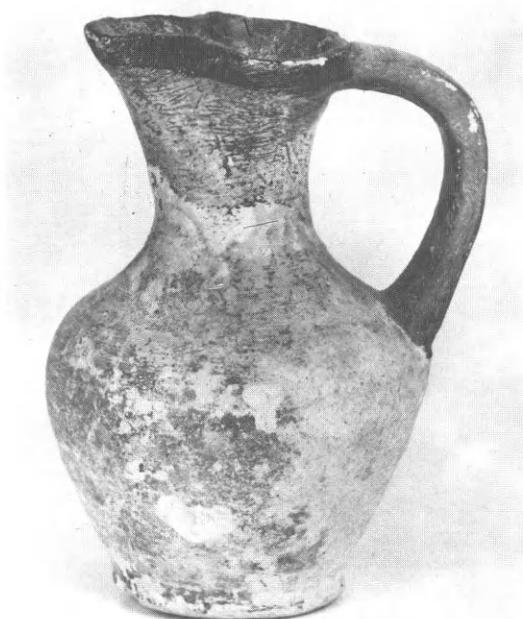

β

γ

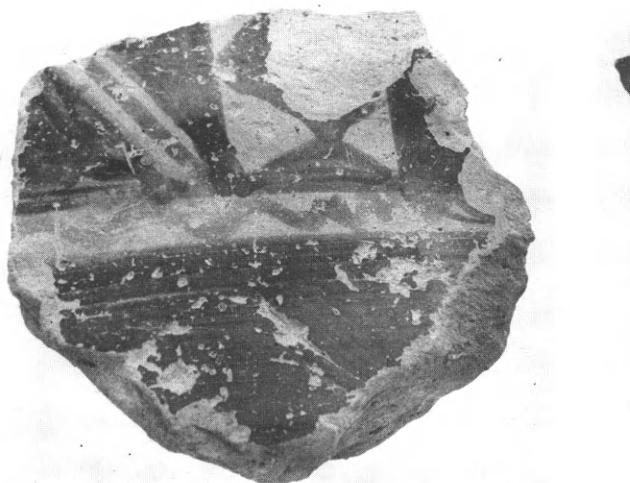
Συλλογή Γιαμαλάκη. Τὰ ἀγγεῖα: α. 390. β. 660. γ. 386.

*α**β**γ δ*

Συλλογή Γιαμαλάκη. Τὰ ἀγγεῖα: α. 387. β. 382. γ. 379. δ. 384.

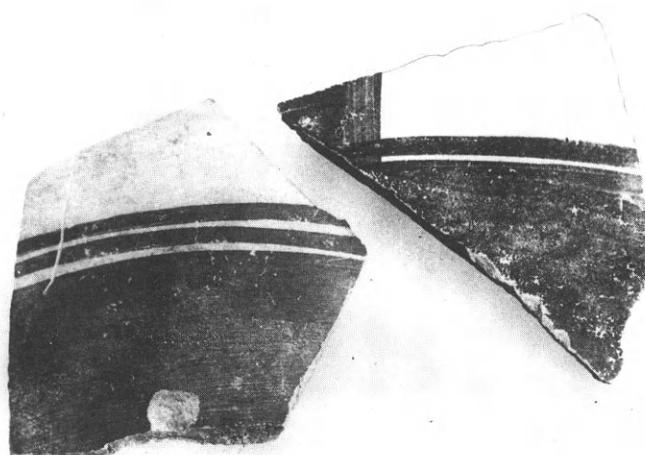
Πρώιμος κεραμεική ἐκ Χαλκίδος: α - β. Κάλαθος ύπ' ἀριθ. 1. γ - ε. Θραύσματα κρατῆρος ύπ' ἀριθ. 2.

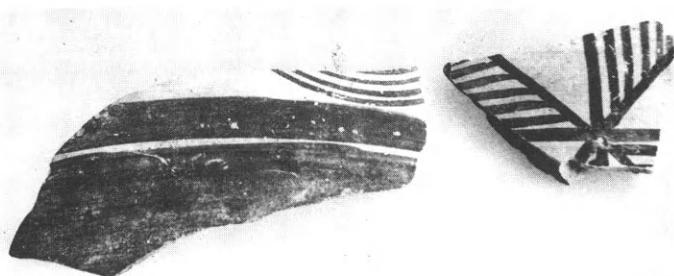
α

β

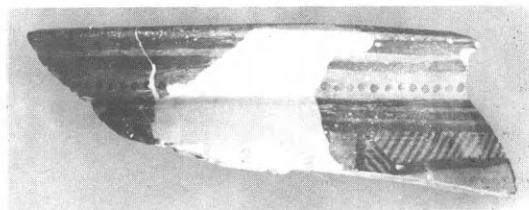
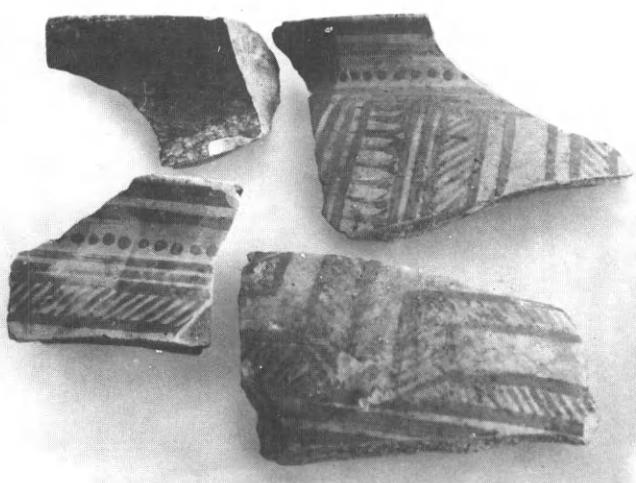

γ

δ

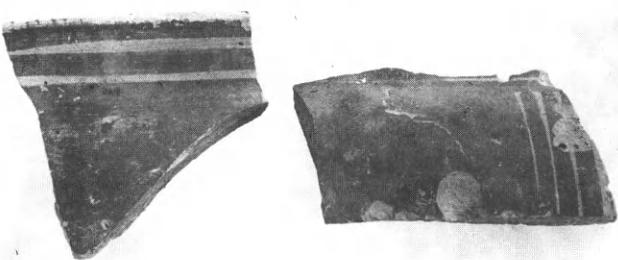
Πρώιμος κεραμεική ἐκ Χαλκίδος.

β

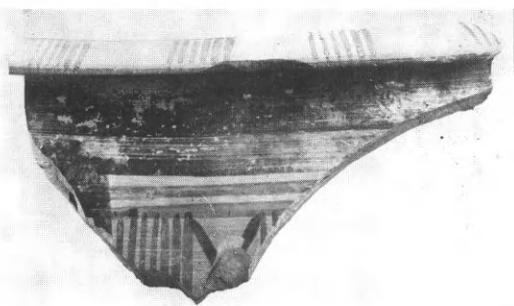
γ

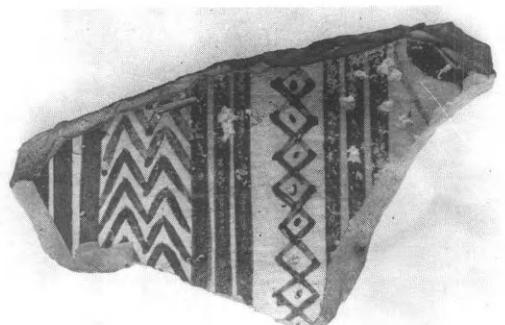
δ

ε

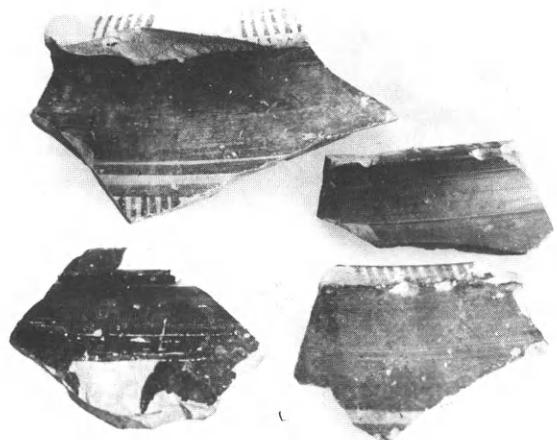

η

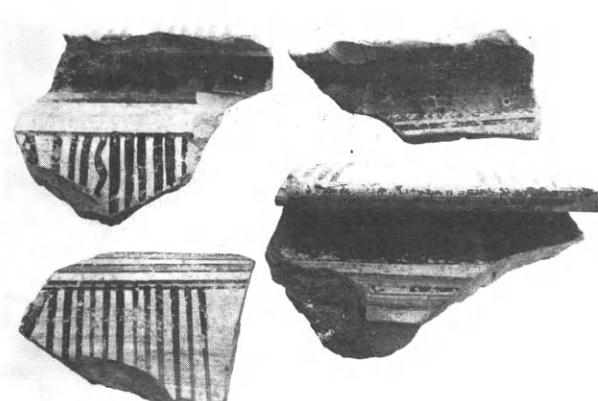

ζ

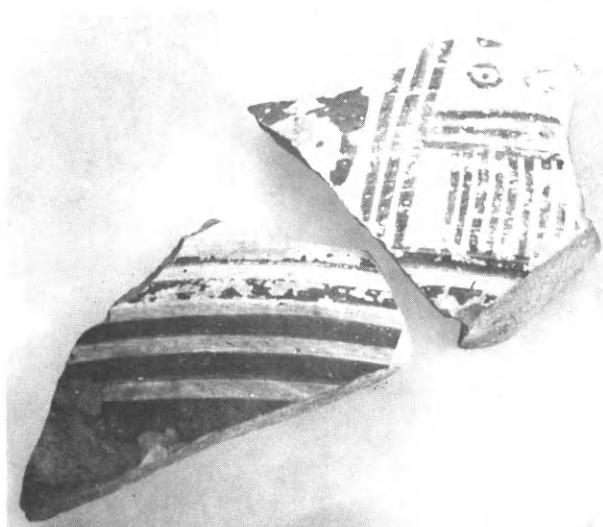
Πρώιμος κεραμεική ἐκ Χαλκίδος.

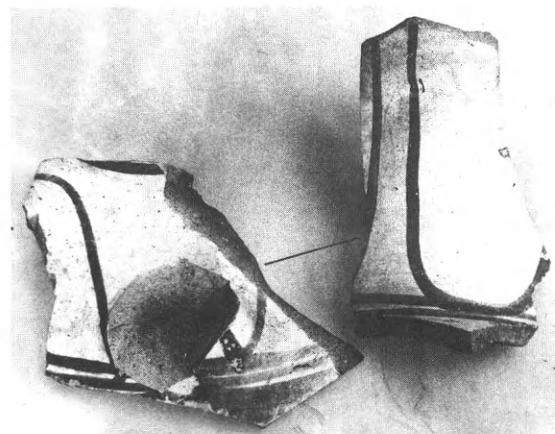
α

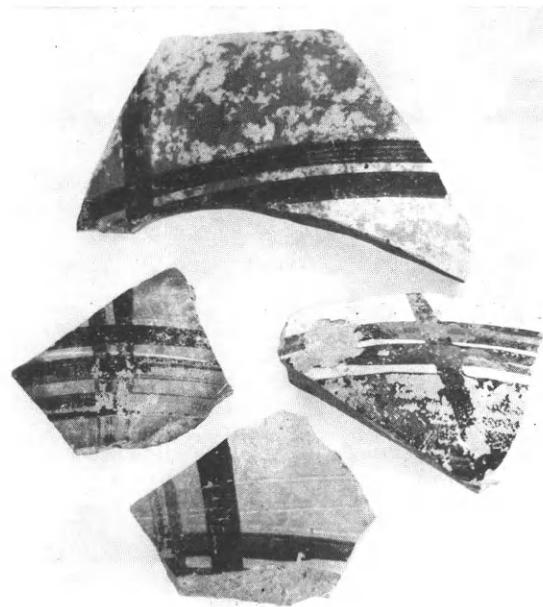
β

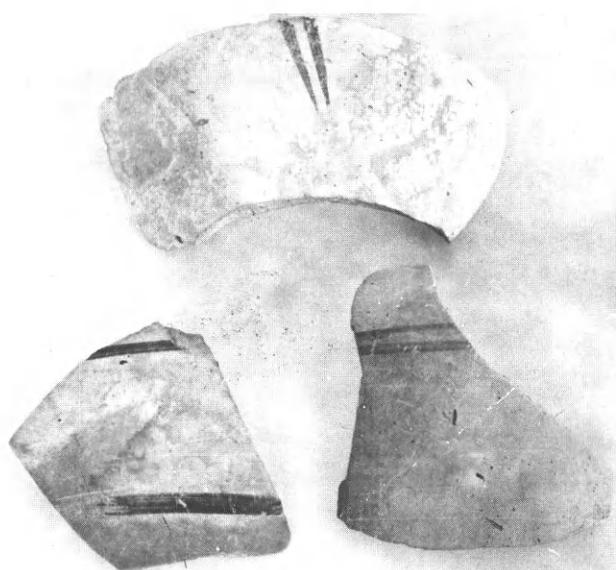
γ

δ

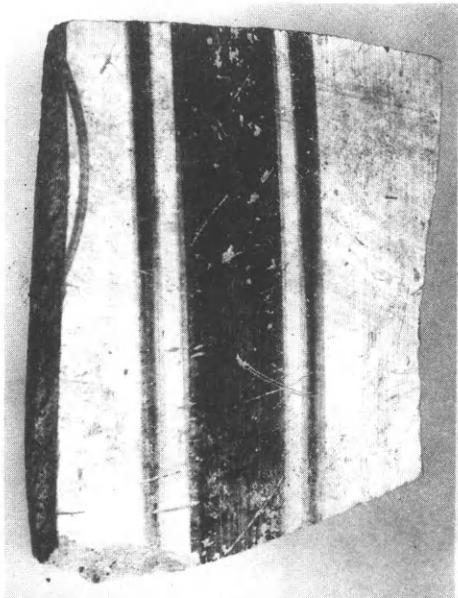

ε

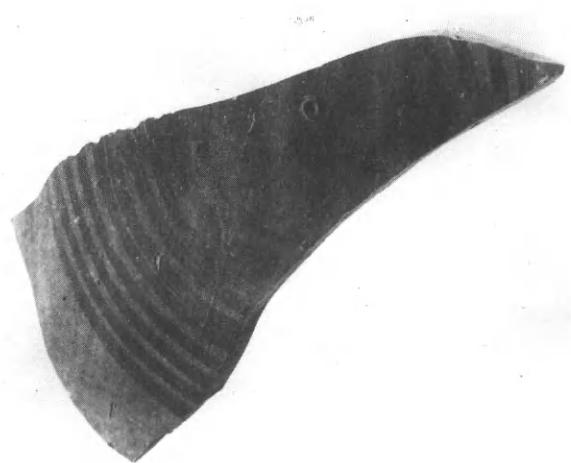

στ

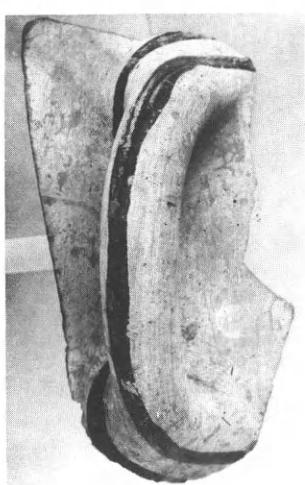
Πρώτος κεραμεική ἐκ Χαλκίδος.

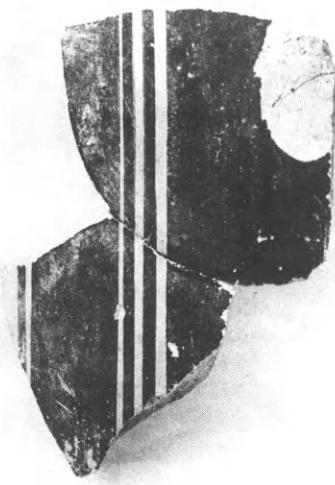
ατ

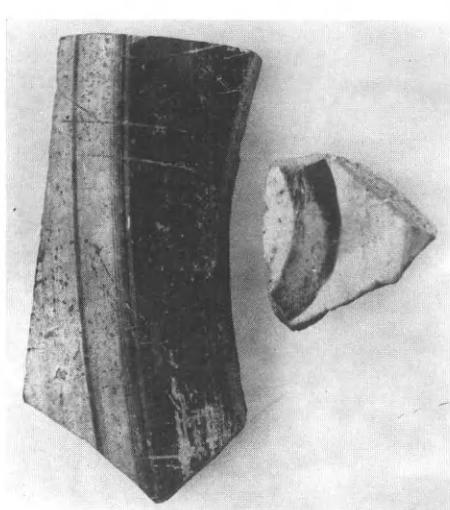
δ

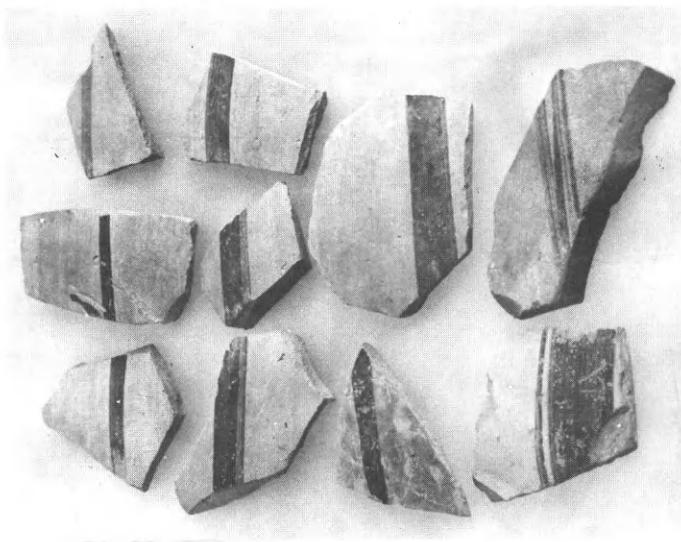
γ

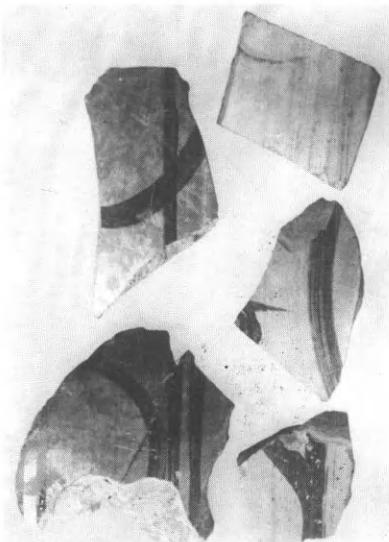
δ

ε

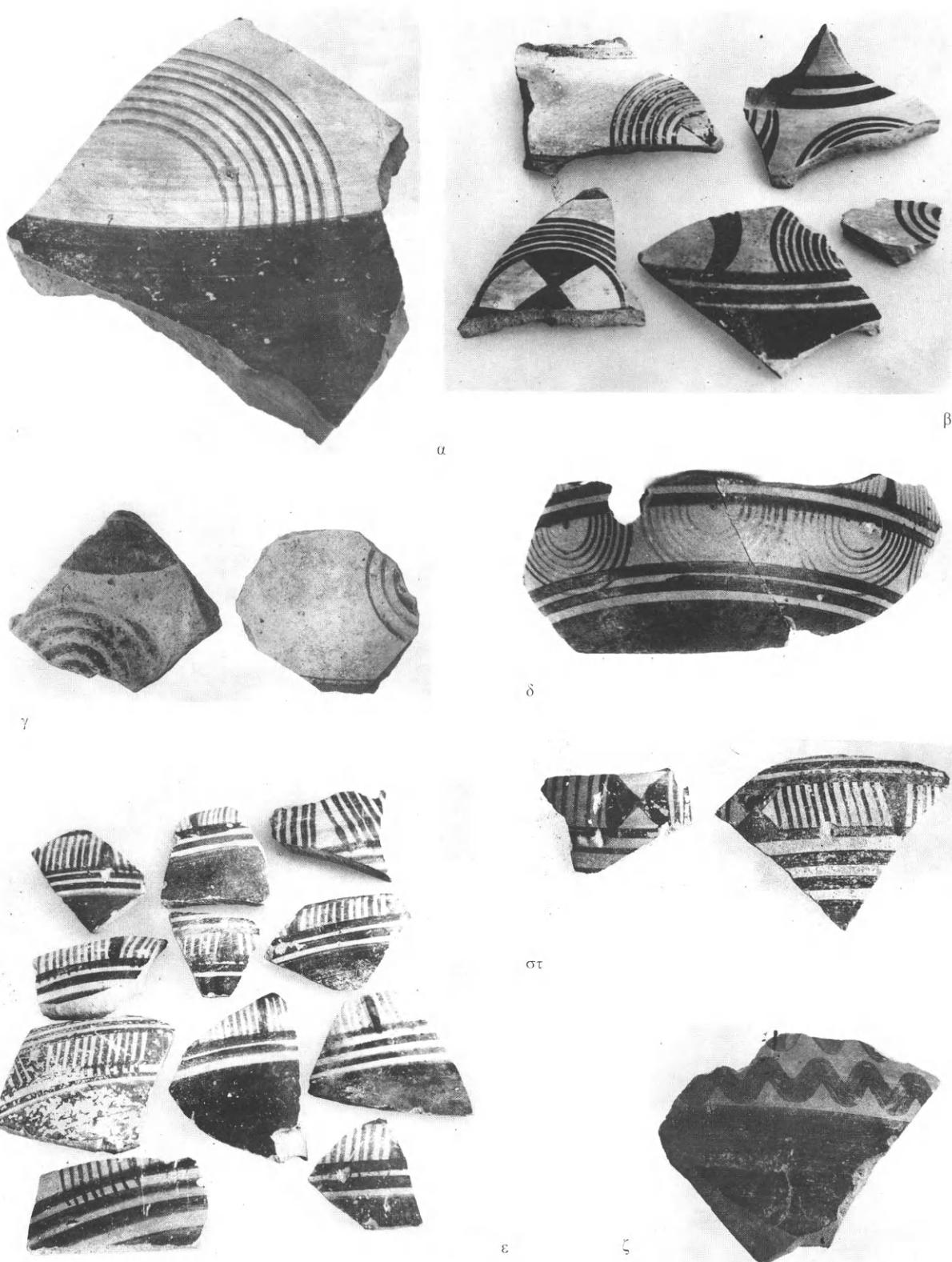

α

β

Πρώιμος κεραμικής εκ Χαλκίδος.

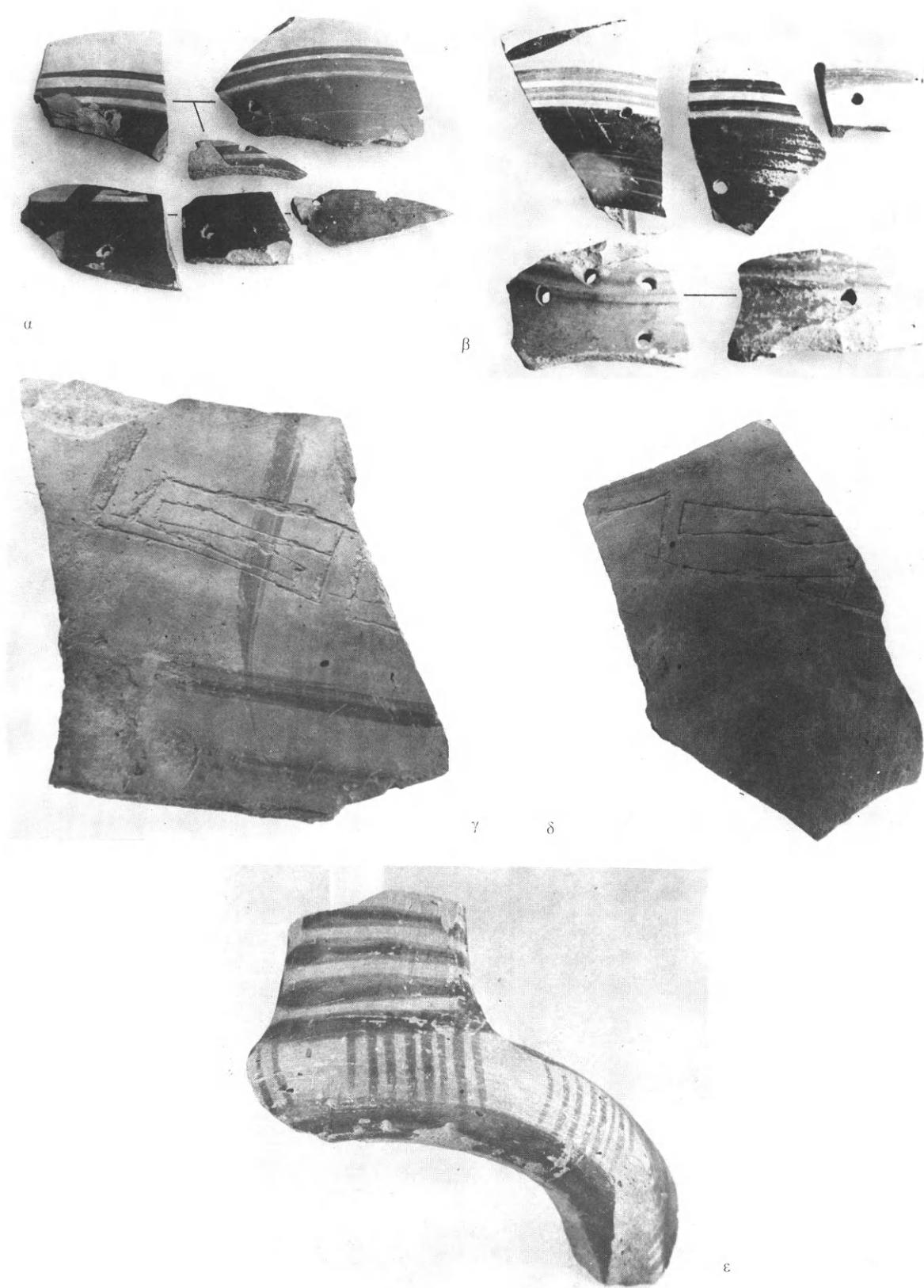
Πρώιμος κεραμεική ἐκ Χαλκίδος.

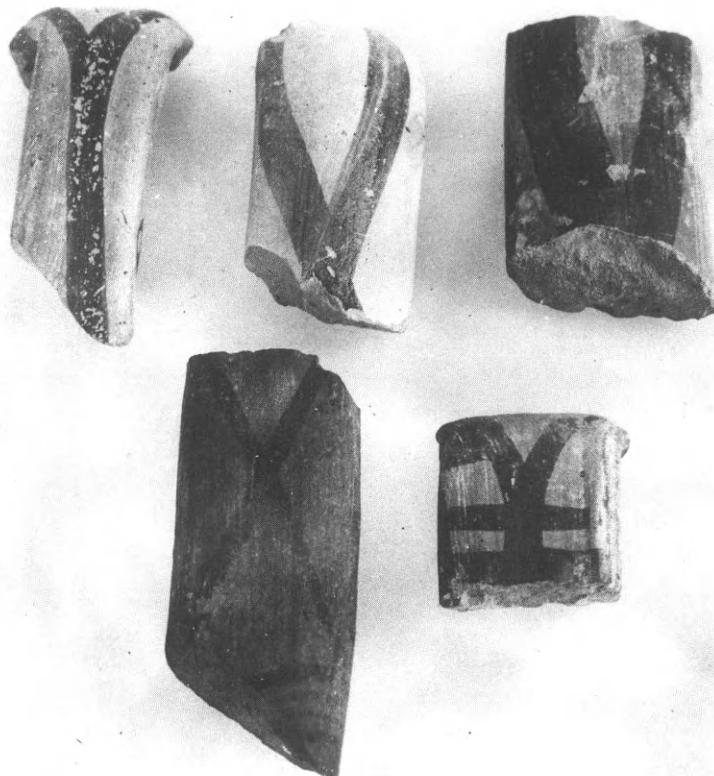
στ

Πρώιμος κεραμεικής ἐκ Χαλκίδος.

ζ

Πρώιμος κεραμεική ἐκ Χαλκίδος.

α

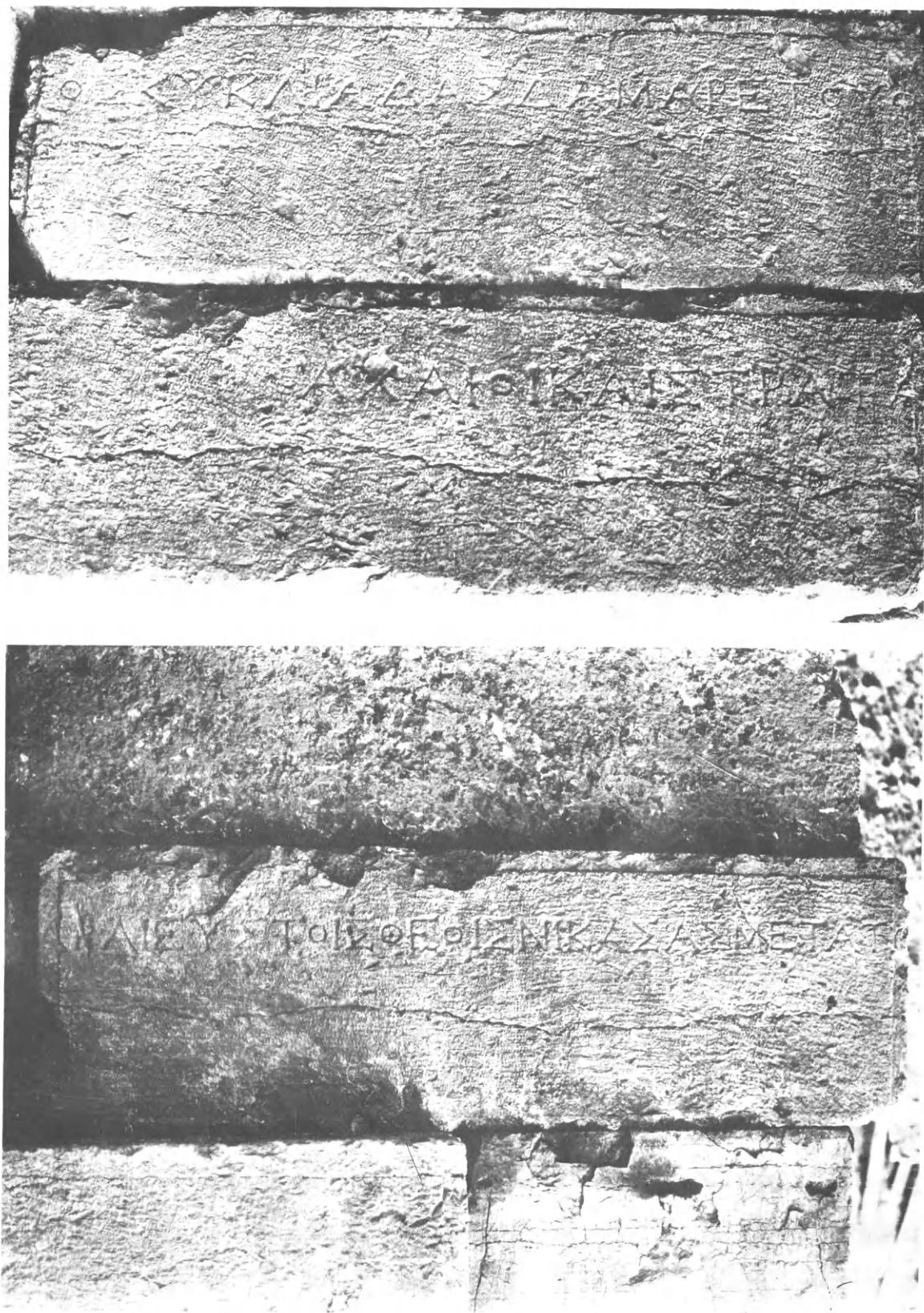

β

γ

Πρώιμος κεραμεικής ἐκ Χαλκίδος.

α-β. Αῖγιο, δόδος Ἐλίκης 8. Οἱ λιθόπλινθοι μὲ τὴν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Κυκλιάδα.

α-β. Αίγιο, όδος Έλικης 8. Τοῦχος του 2ου αλ. π.Χ. μὲ τὶς ἐνεπίγραφες λιθοπλίνθους.

α-β. Αίγιο, όδός Ἐλίκης 8. Τοῖχος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. μὲ τὶς ἐνεπίγραφες λιθοπλίνθους.

α. Ἀποψη τοῦ ὑστερου ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, διπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή. β. Ἡ ἐνεπίγραφη στήλη τοῦ Ἀπόλλωνος Προστατηρίου. γ. Μαρμάρινο κεφάλι κοριτσιοῦ.

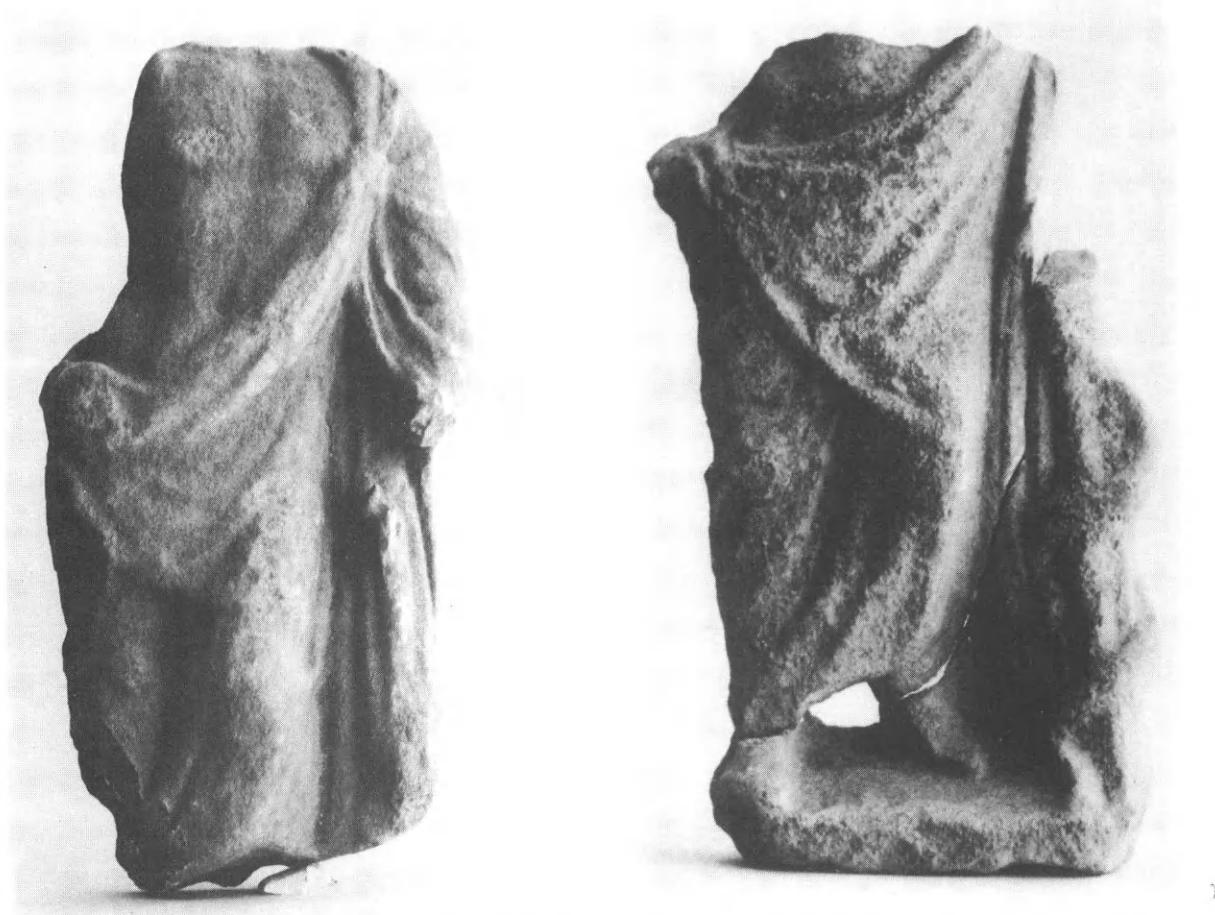
Τέσσερις όψεις παρθύρινου ἀγάλματος κορυτσοῦ.

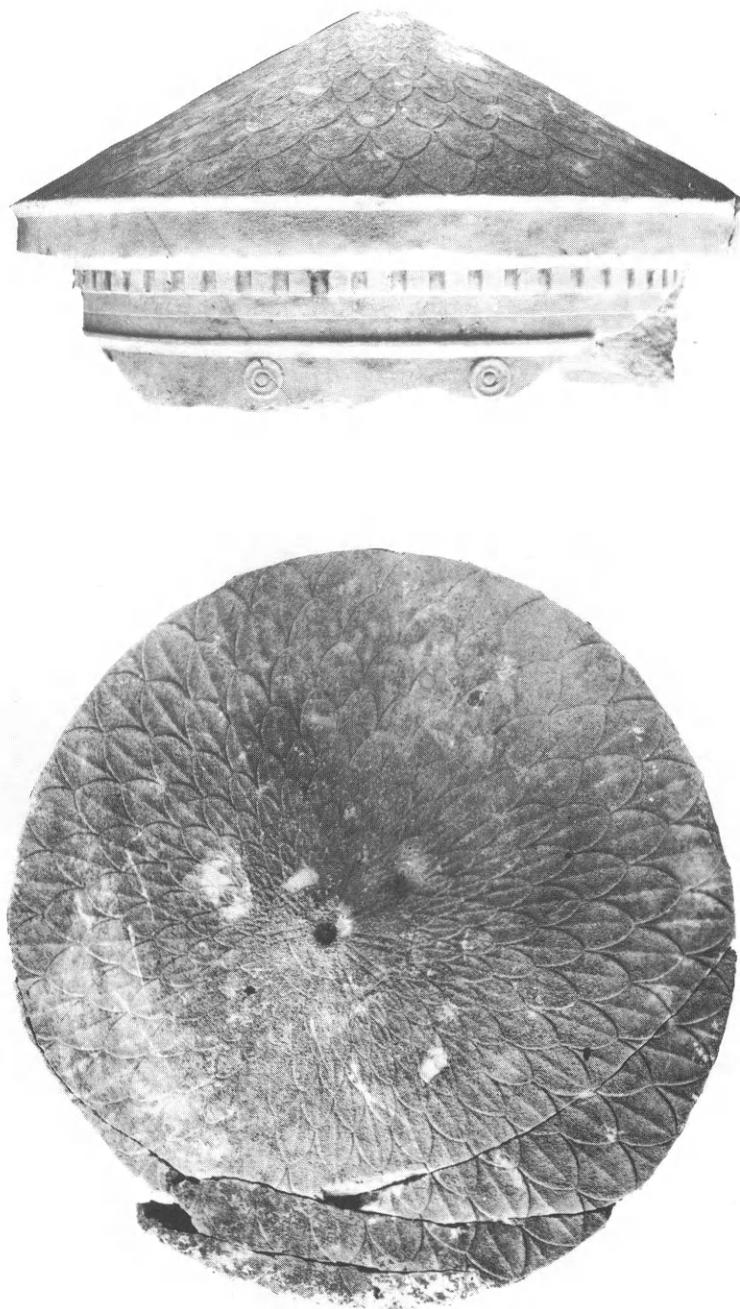
a. Μαριάρινο ἀγαλμάτιο δικλάζοντος κοριτσιού (1269). β. Μαριάρινο ἀγαλμάτιο δικλάζοντος ἀγοριού (625).

Tpetz ouies poplupivo d'ayalutovo, Aotkamto.

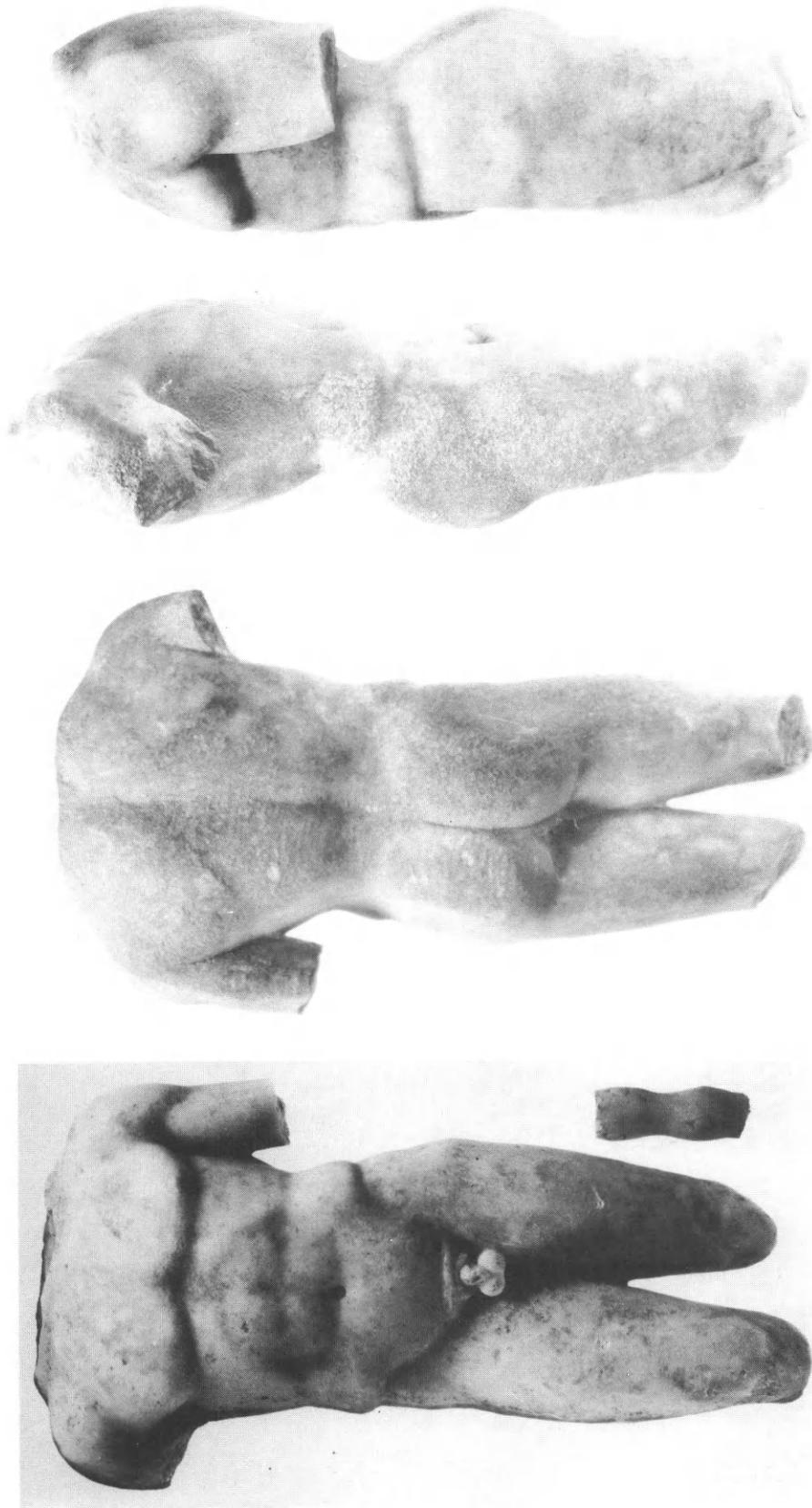

α. Τὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ *in situ* σὲ ἀποθέτη μὲ ἄλλα γλυπτά. β. Ἀκρωτηριασμένο ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ (602). γ. Κάτω μισὸ μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀσκληπιοῦ (556).

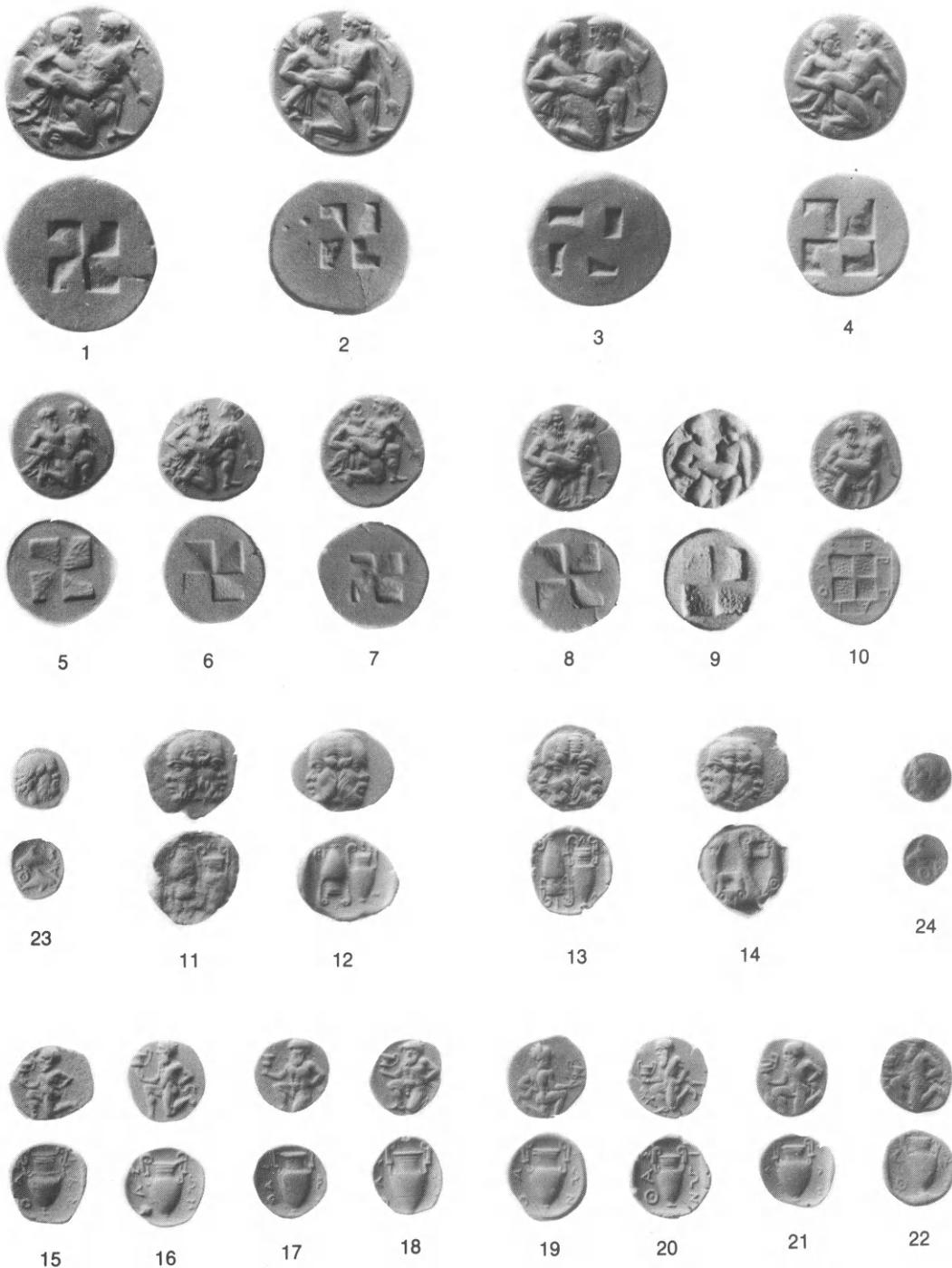
Δύο ὅψεις μαρμάρινου ὅμοιώματος θόλου (ἀρ. εύρ. 1187).

Κορμός Ἡρακλῆ.

Αναθηματικό ἀνάγλυφο Ἡρακλῆ.

Monnaies thasiennes de la fin du Ve siècle. 1-4: statères, avec A (n° 1, Paris), un dauphin (n° 2-3, coll. Lenain – Marseille), un Φ (n° 4, Athènes). 5-10: trités, au silène de profil (n° 5-7, coll. N – coll. N – Paris, avec un Θ) et au silène de trois-quarts (n° 8-10, trésor de Skrevatno – Copenhague, avec une feuille de lierre – coll. N, signée Bergaios). 11-14: hectés (Athènes, coll. Empedocles – Bruxelles, coll. L. de Hirsch, 913 – Athènes coll. Empedocles – Athènes coll. Empedocles). 15-22: hémihectés au silène de profil à g. (n° 15, coll. N – Athènes, coll. Empedocles), au silène de trois-quarts à g. (n° 17-18, Athènes – coll. N), au silène à dr., de trois-quarts dos (n° 19, coll. de Marcilly), au silène de profil à g., avec un criquet (n° 20, Athènes, coll. Empedocles), un grain de blé (n° 21, Athènes), une grappe de raisin (n° 22, coll. N). 23: *tartémorion* (coll. N). 24: *ogdoémorion* (coll. N).

Têtes du silène et de la ménade sur les statères, les quarts et les huitièmes. A-B: statères x 3 (coll. Lenain – Athènes). C-D: *tartémorion* x 2,5 (coll. N). E-F: *ogdoémorion* x 2 (coll. N – Sofia).

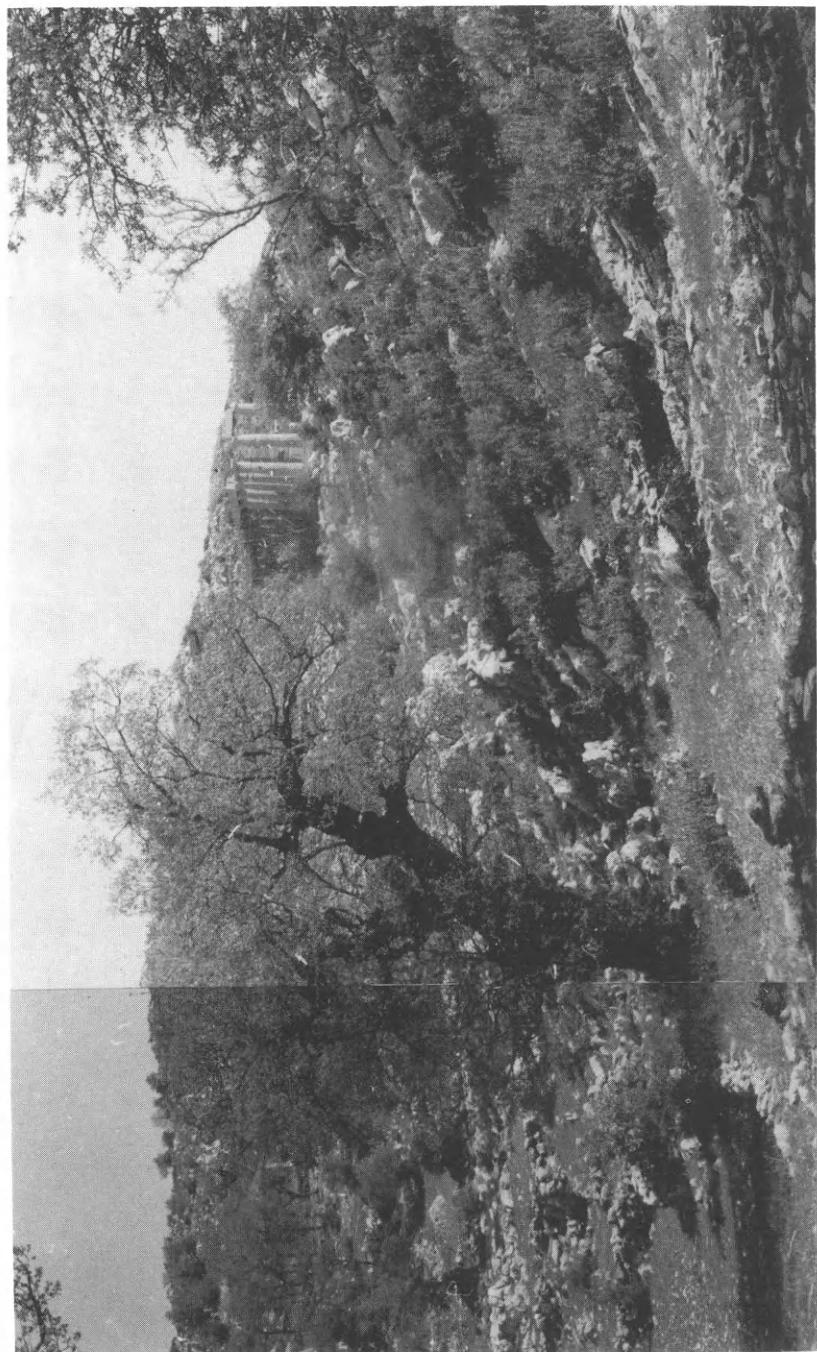

a. Corinthian Neck-Amphora. Copenhagen, NM. 13531 (by courtesy National Museum). b. Corinthian Krater. Malibu, J. Paul Getty Museum 76.80.92 (by courtesy Getty Museum).

α. Ναός Ἀπόλλωνος Βασσῶν. "Αποψη ἀπὸ Βορρὰ (1978-79).

β. Ἀνατολικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ. Ἡ πάνω ἔδρα τῶν ἐπιστυλίων (ἀριστερὰ) καὶ τῶν ἀντιθημάτων τους.

Νοτιοδυτική αποψη του ναού, δηλ. μπο την κατεύθυνση της προσέλευσης των θρησκευτών.

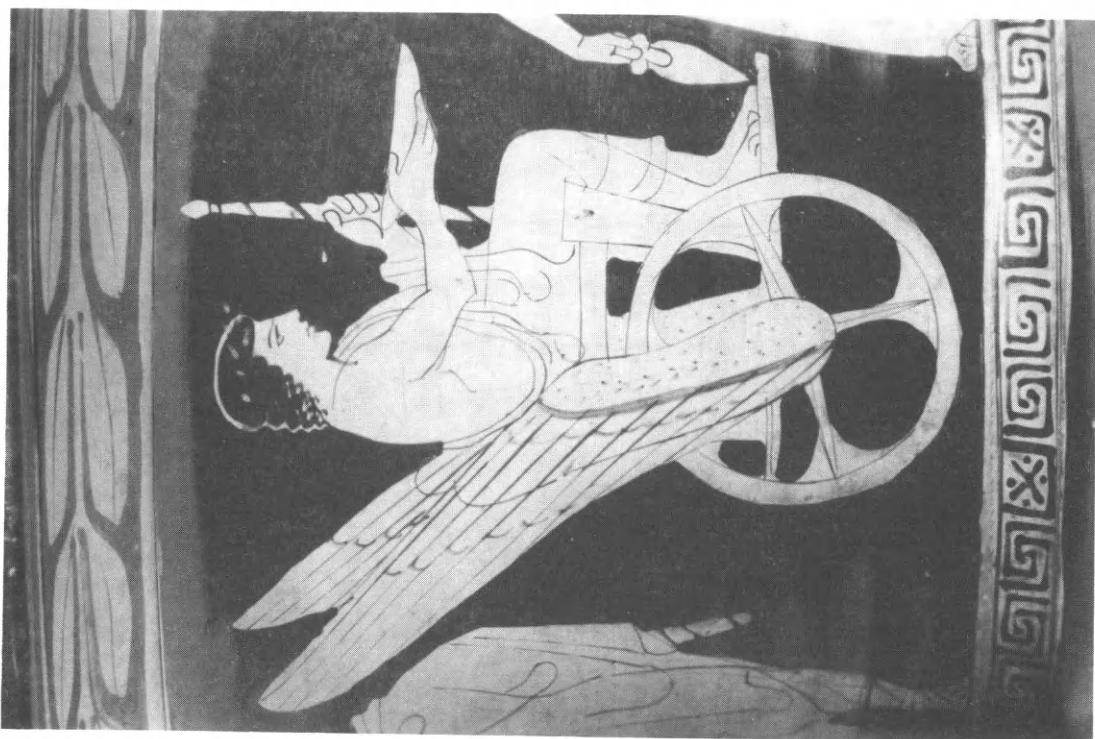
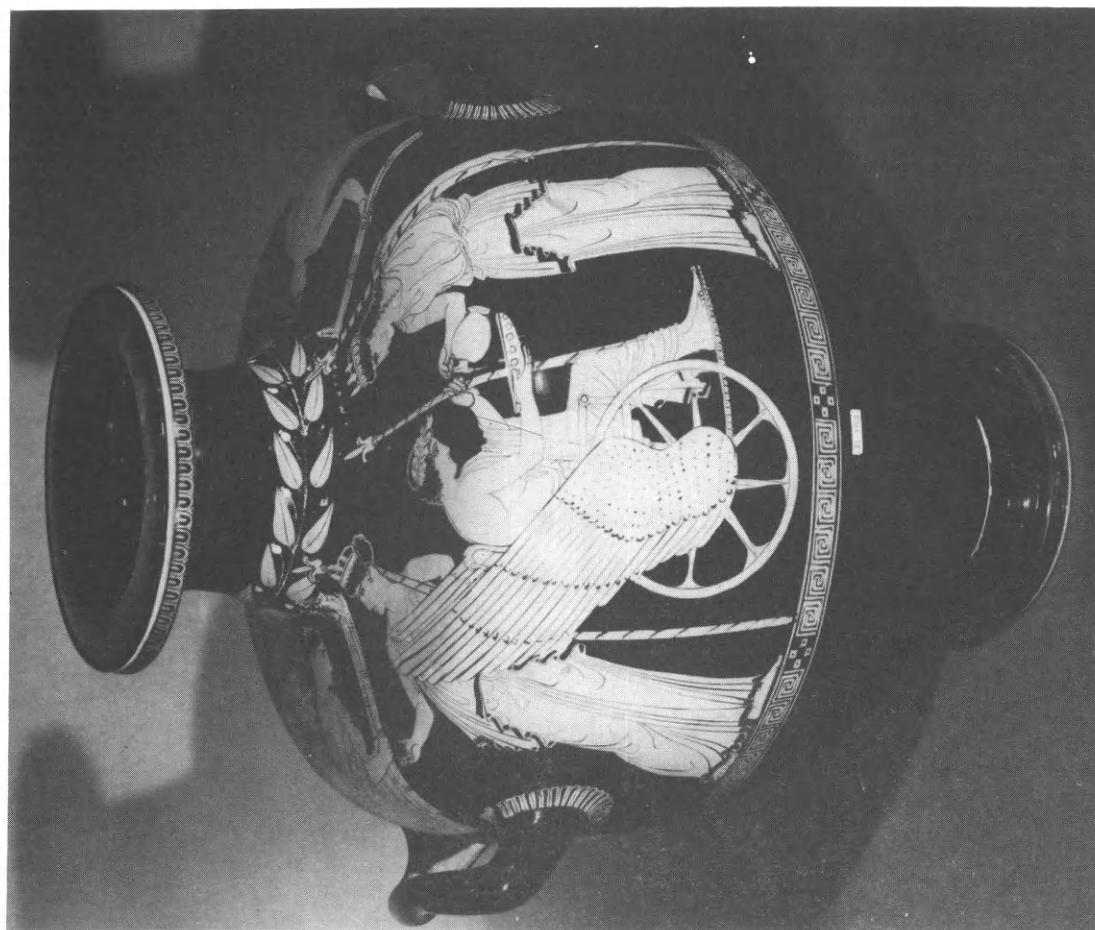

α. Ὁ στυλοβάτης τοῦ κορινθιακοῦ κίονα, ἀποψη ἀπὸ Νότο (φωτ. 28.7.1976).

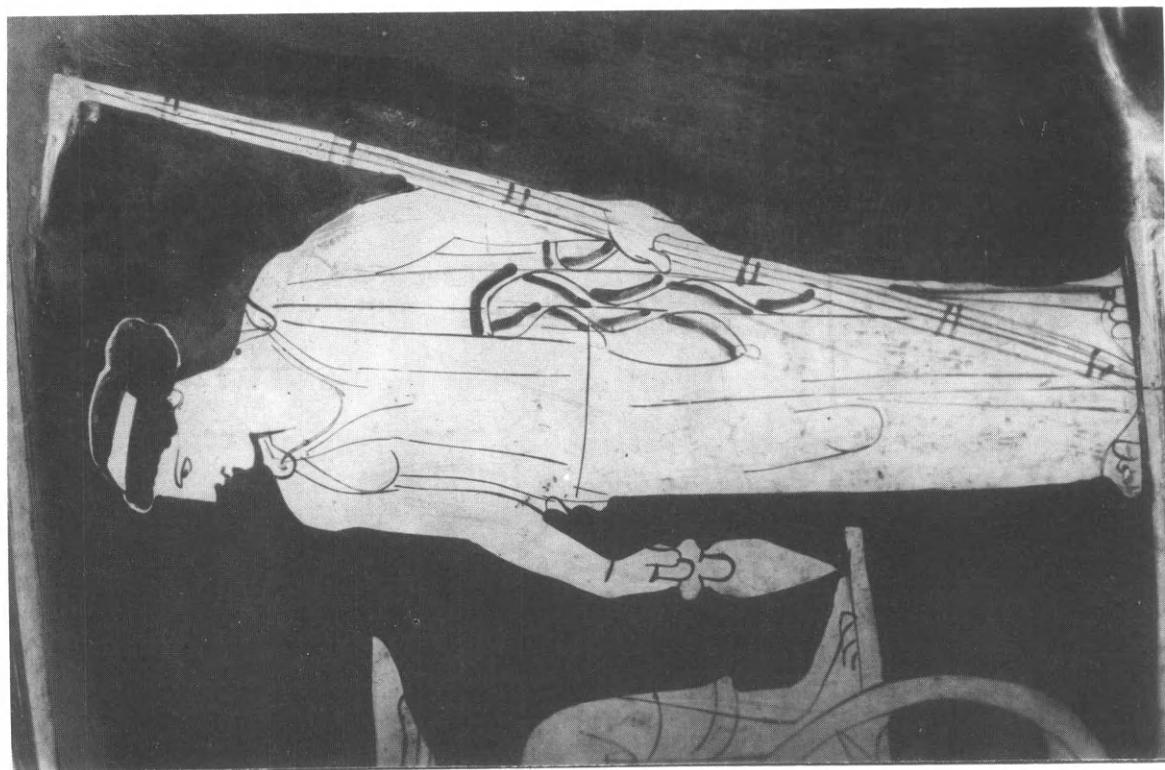
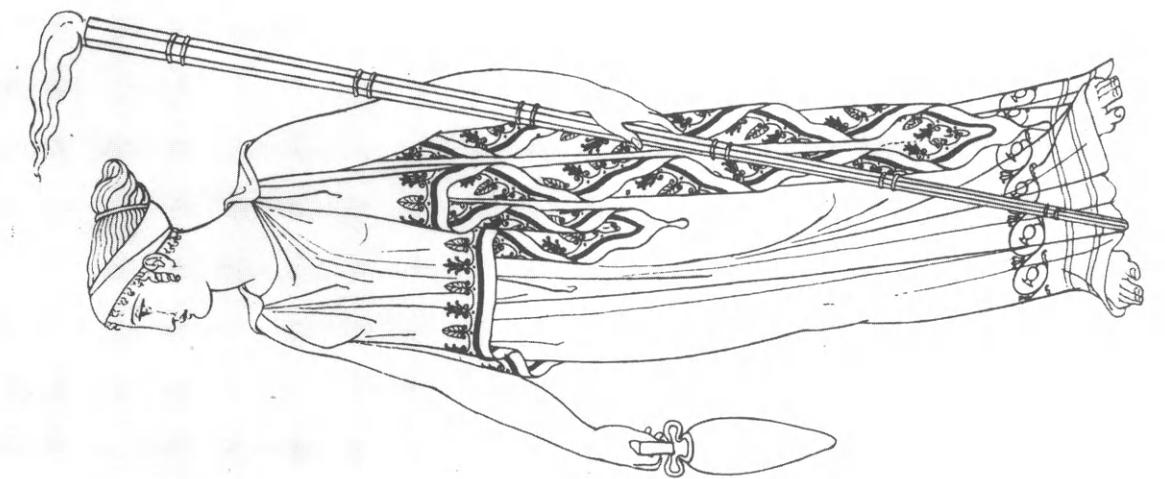
β. Ἡ βάση τοῦ δυτικοῦ λοξοῦ ἡμικίονα (φωτ. 28.7.1976).

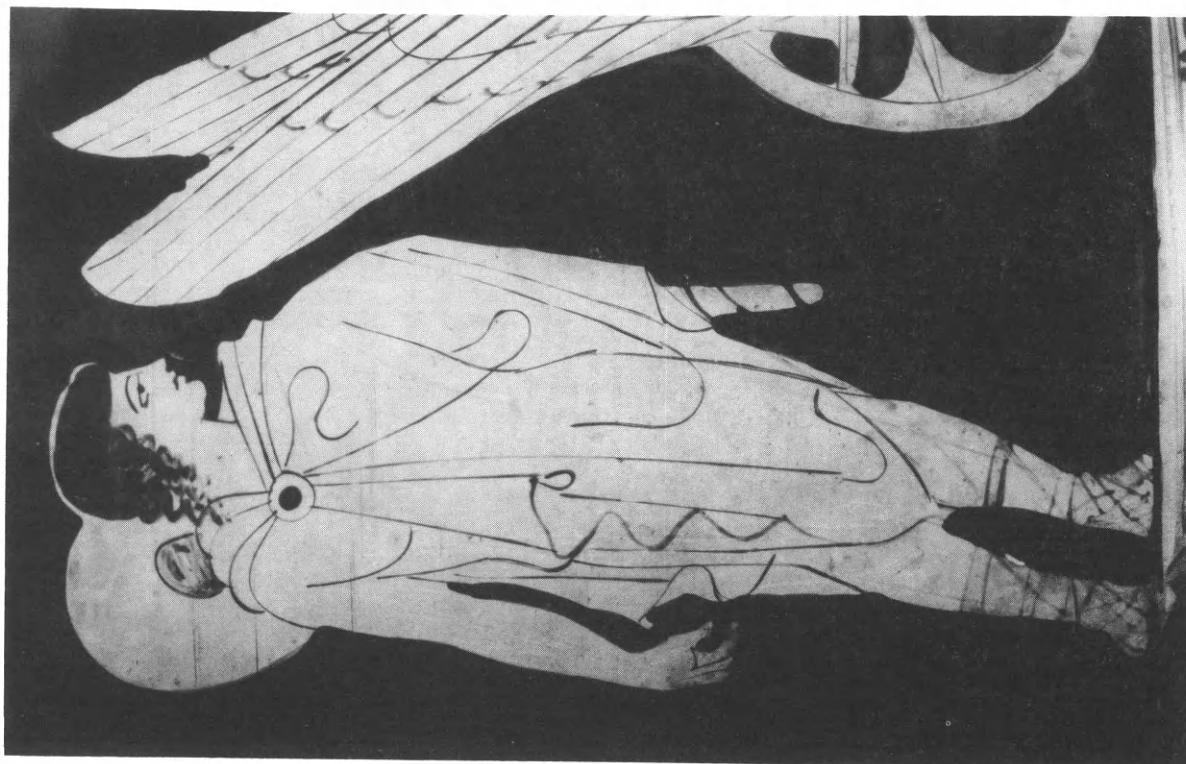
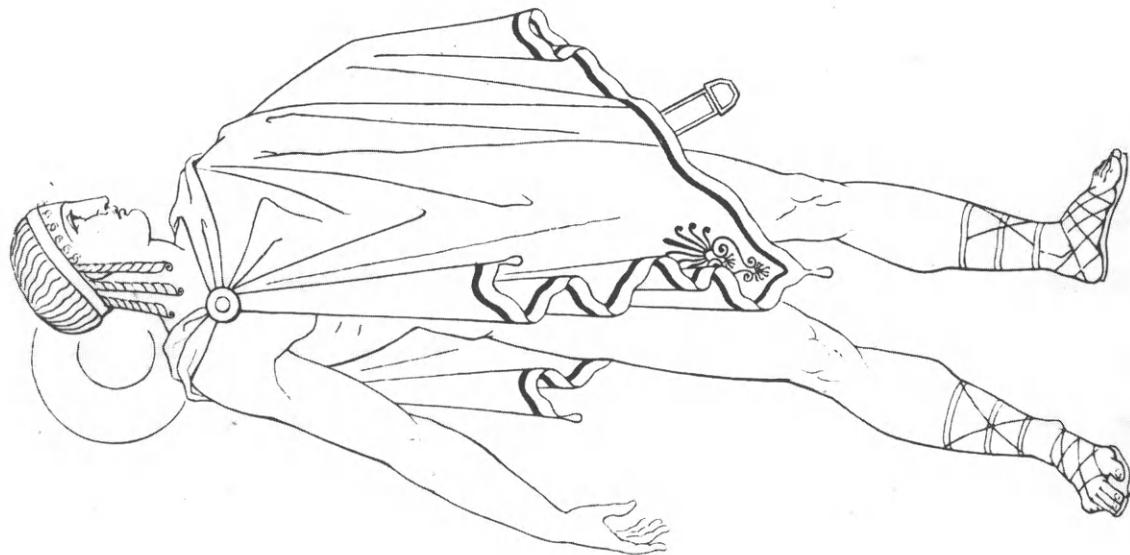
a. Obverse of The Apostle, 450-420 B.C. The Marlay Painter, St. Louis Art Museum 2.1929. b. Reverse of a.

a. Triptolemos, from 46 a. b. Obverse of The Painter of London E 183 with Triptolemos, Demeter and Hekate named and Persephone and Plouton. (Permission is granted by the Trustees of the British Museum).

a. Demeter, from 46a. b. Engraving of «Priestess of Ceres carrying a torch» (Thomas Hope, *Costume of the Ancients*, London 1812, pl. 101).

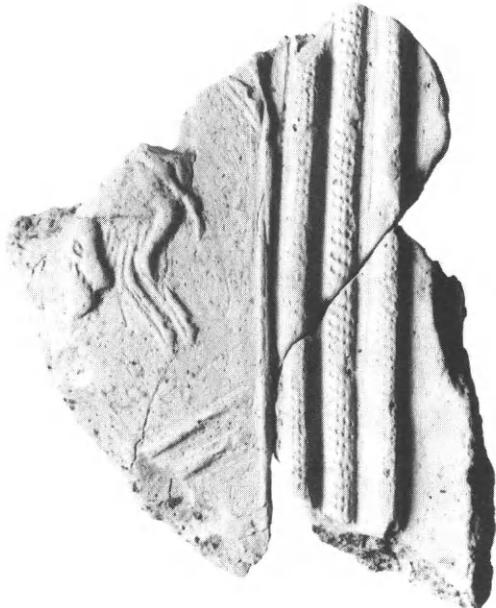
a. Hermes, from 46a. b. Engraving of «Grecian warrior in his travelling dress with his petasus or hat thrown back on his shoulder» (Thomas Hope, *Costume of the Ancients*, London 1812, pl. 80).

Perirrhanteria fragments: a. From Nemea (detail). b. From Phlius. c. From Nemea.

b

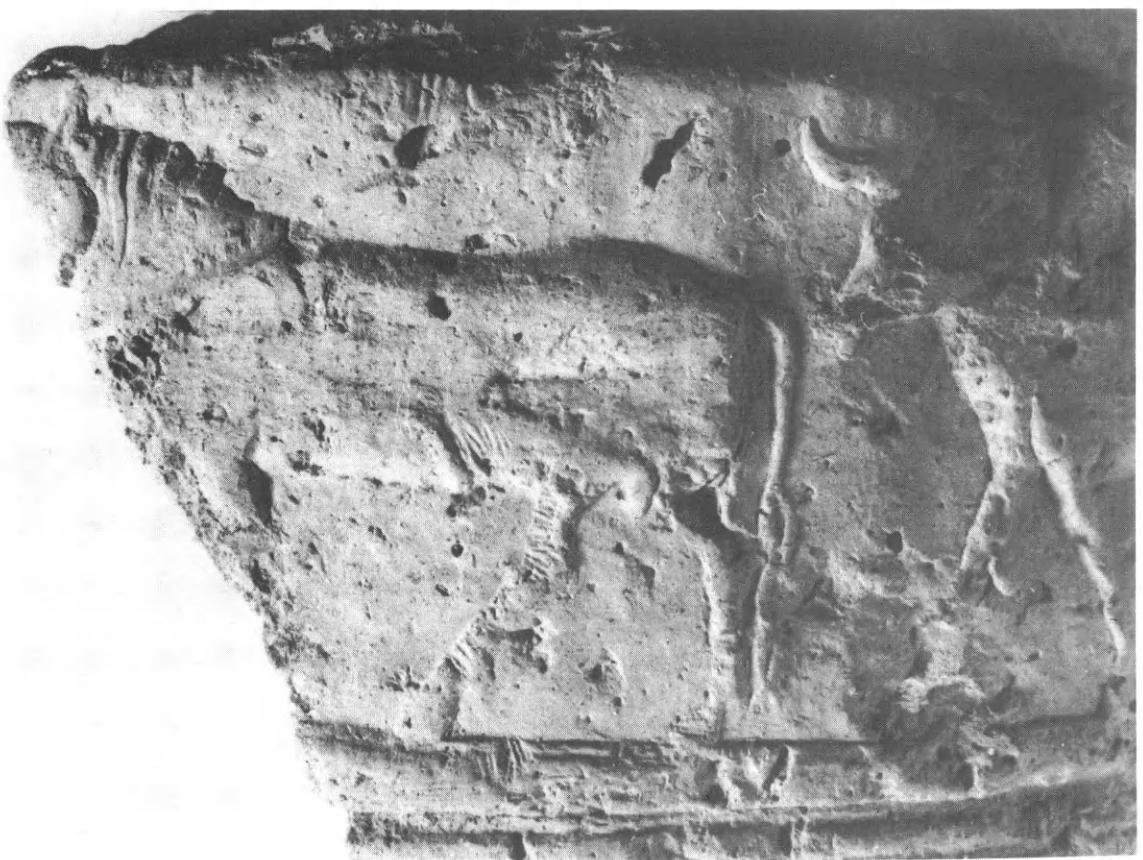

c

a

Pithoi fragments: a - b. From Nemea (detail). c. From Phlius.

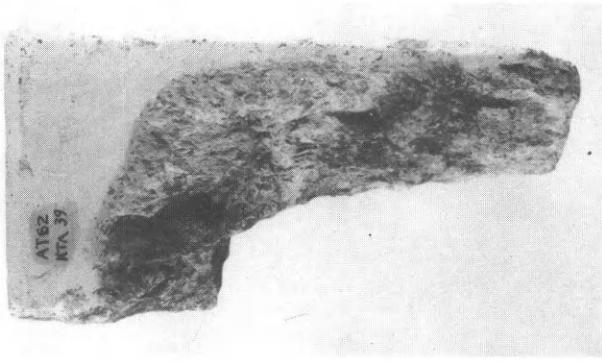

a. Pithos fragment from Kleonai. b. Detail.

b

a

a

c - - - d

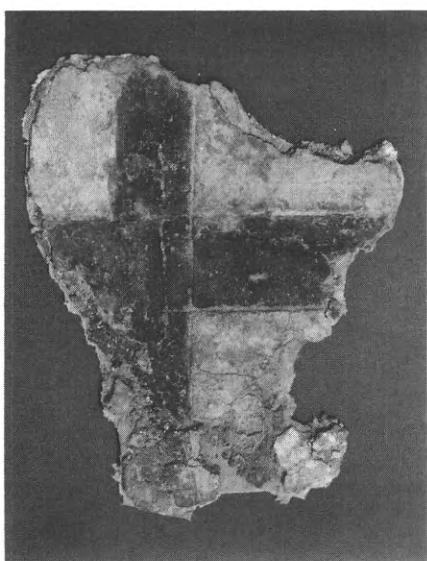
Revetment fragment from Kleonai: a. Profile. b. Detail. c - d. Relief vessel fragments from Phlius.

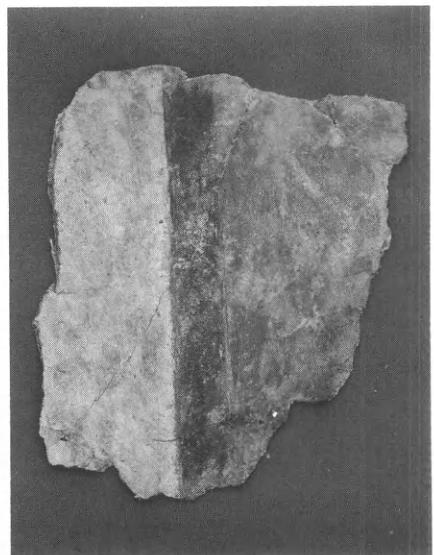
α

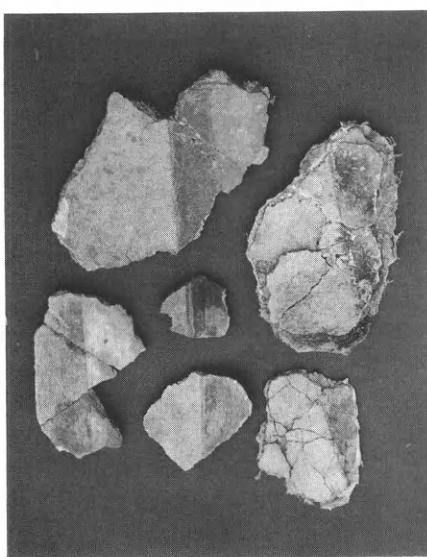
β

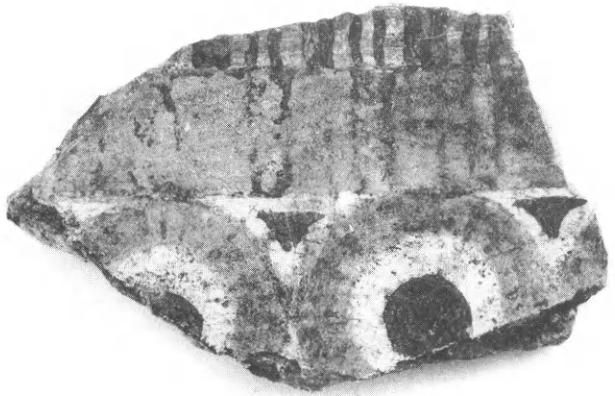
γ

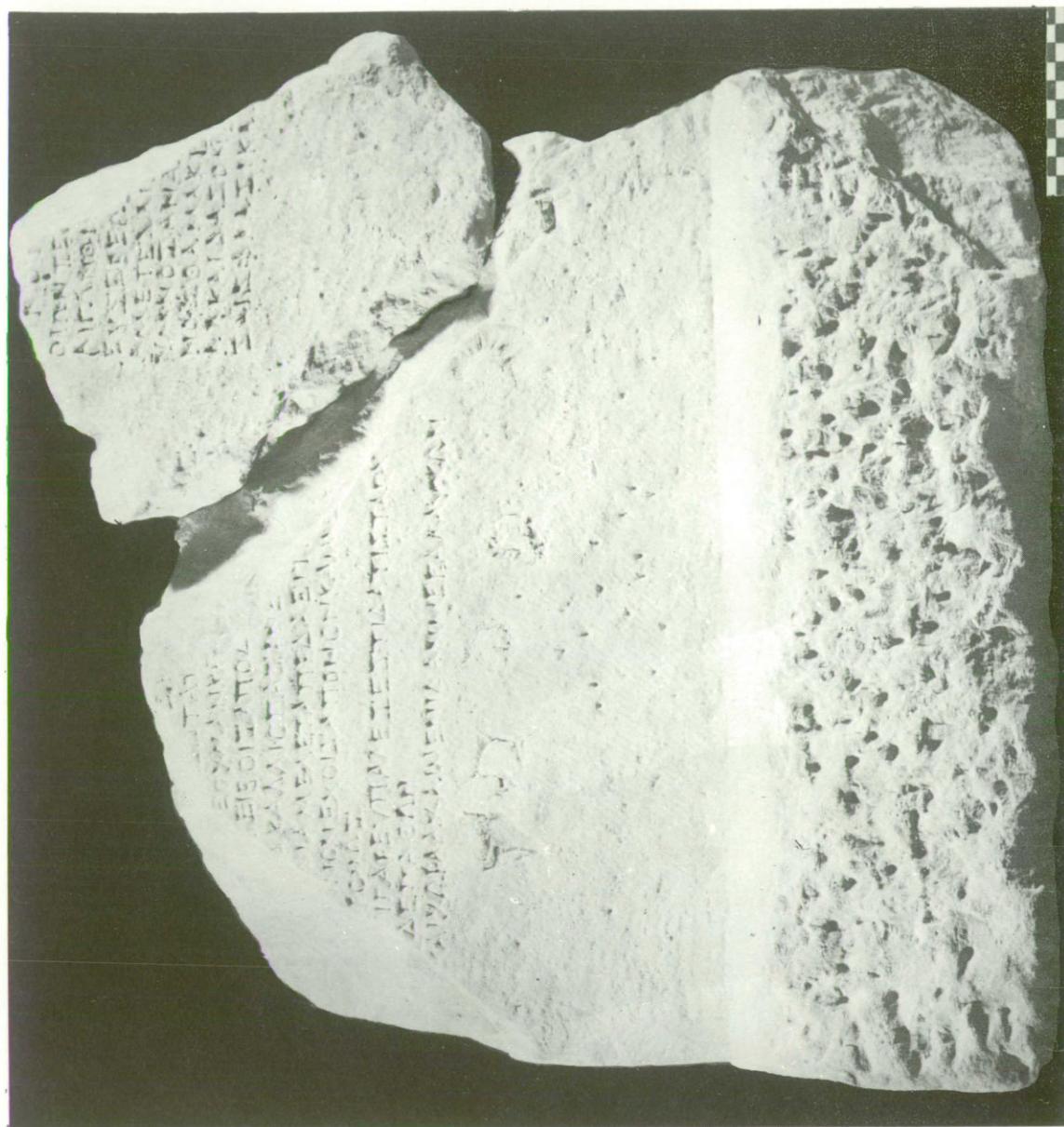
δ

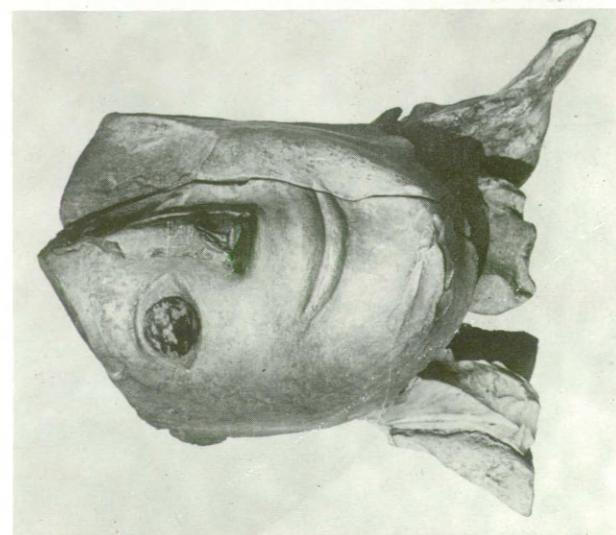
ετ

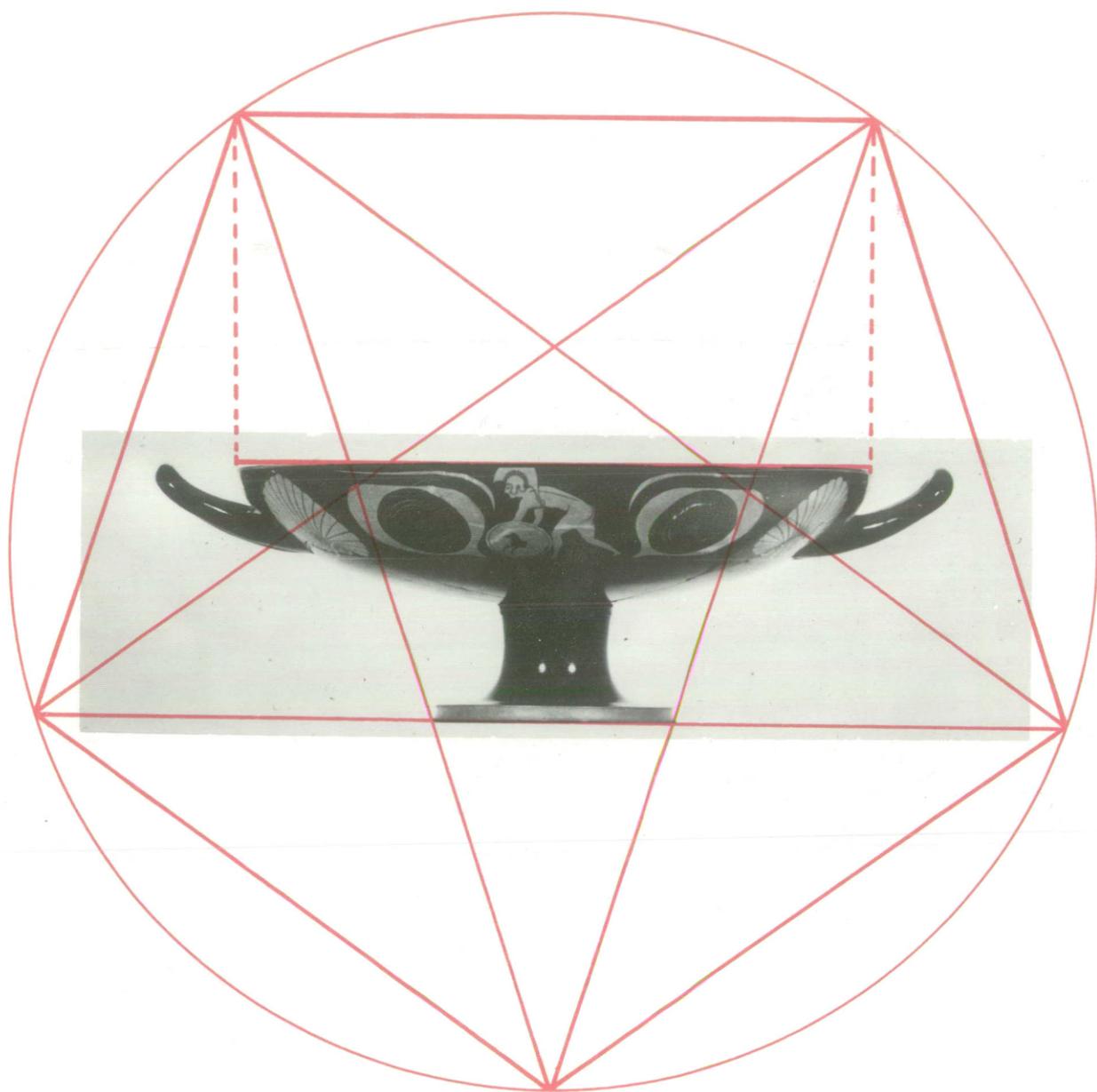
α - β. Ἀποσπάσματα τοιχογραφίας και δαπέδου ἀπό τὴν Οἰκία τοῦ Ἀρχιερέα. γ - ε. Τμήματα τῆς διακοσμημένης ἐπιφάνειας τοῦ δαπέδου. στ. Περιθωριακή ζώνη μὲ διακόσμηση ροδάκων και ὄδοντωτῶν ταινιῶν.

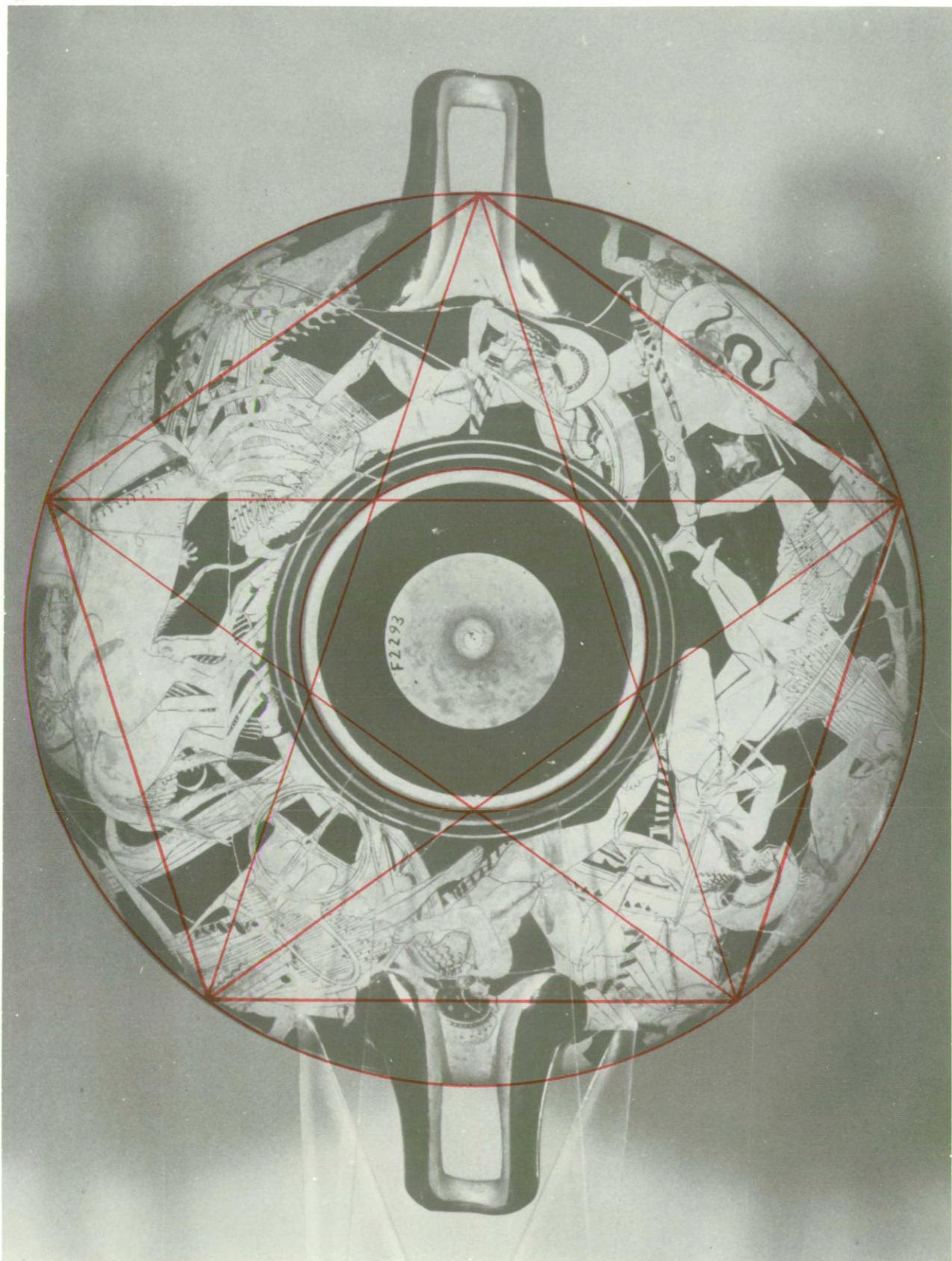
β. Μέρος ψηφινού στην Νέμεση.

α. Πήλινη αρχαϊκή κεφαλή.

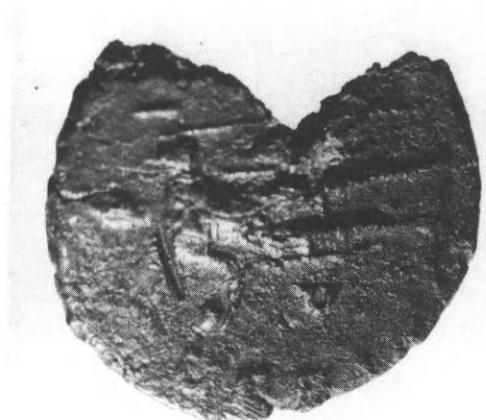
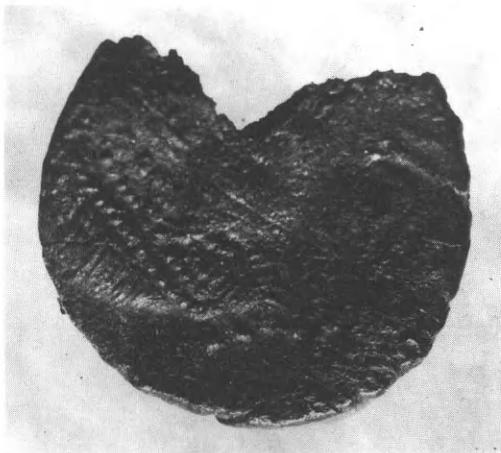
Würzburg 467.

Berlin F2293.

The Aphaia Temple.

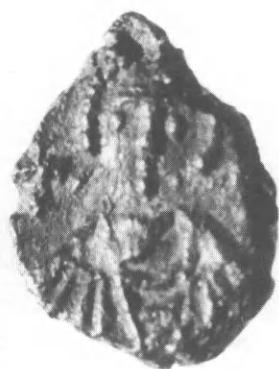
c. IC 916

b. IC 912

a. IC 69-70

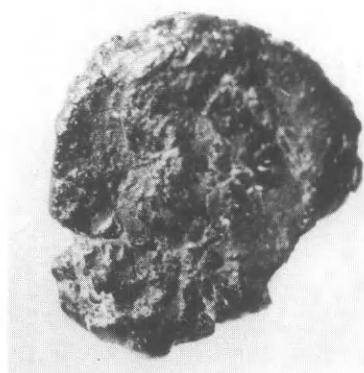
a. IC 908

b. IC 918

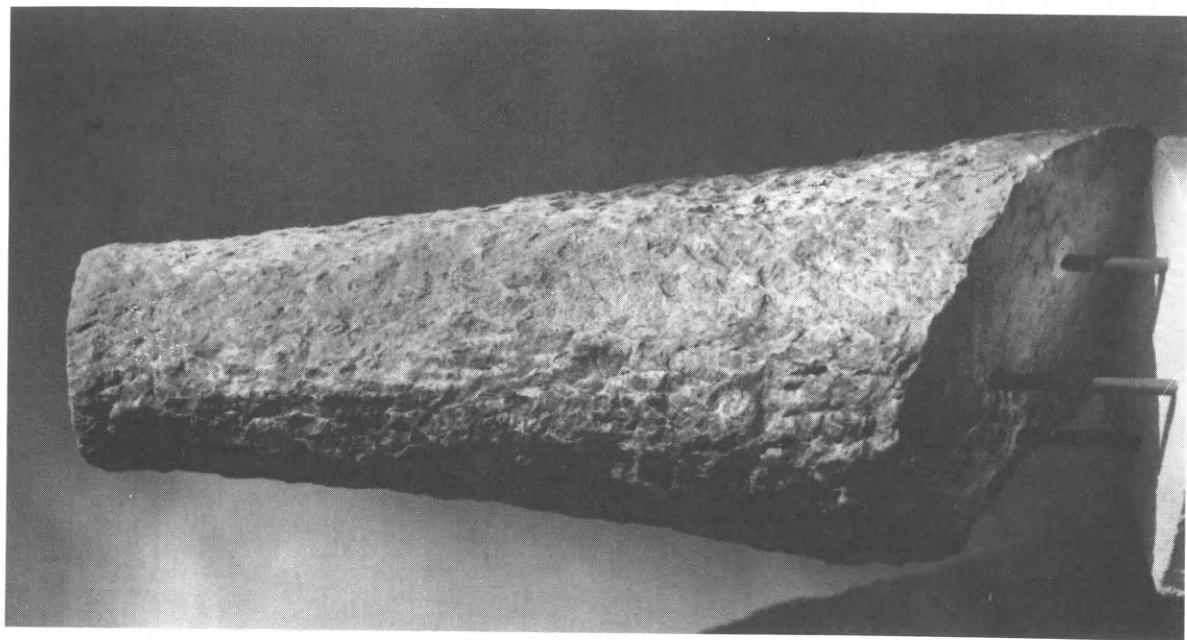
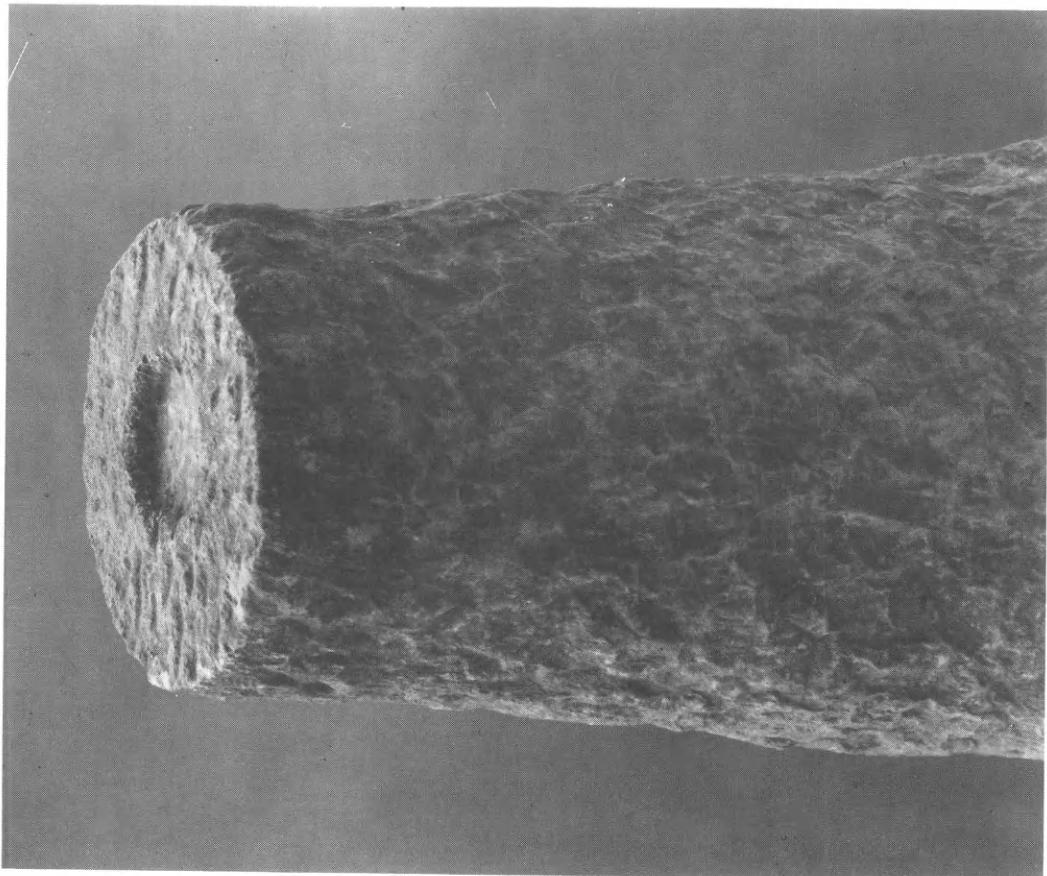
c. IC 887

d. IC 885

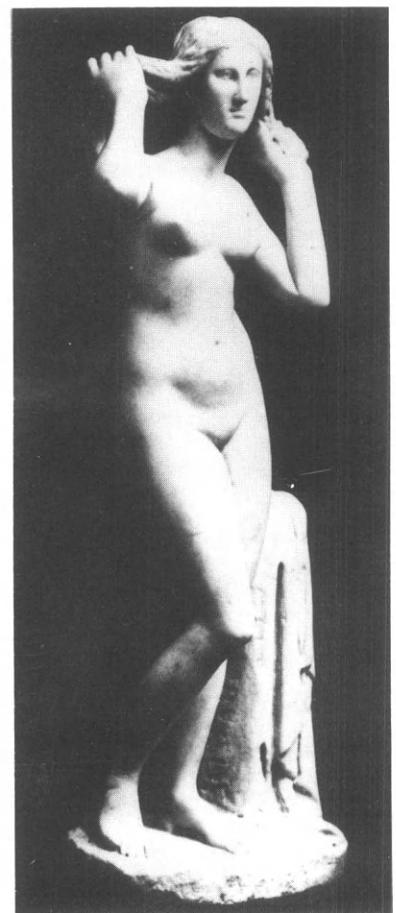
e. IC 889

a - b. Conical marble shaft from Corinth.

a

b

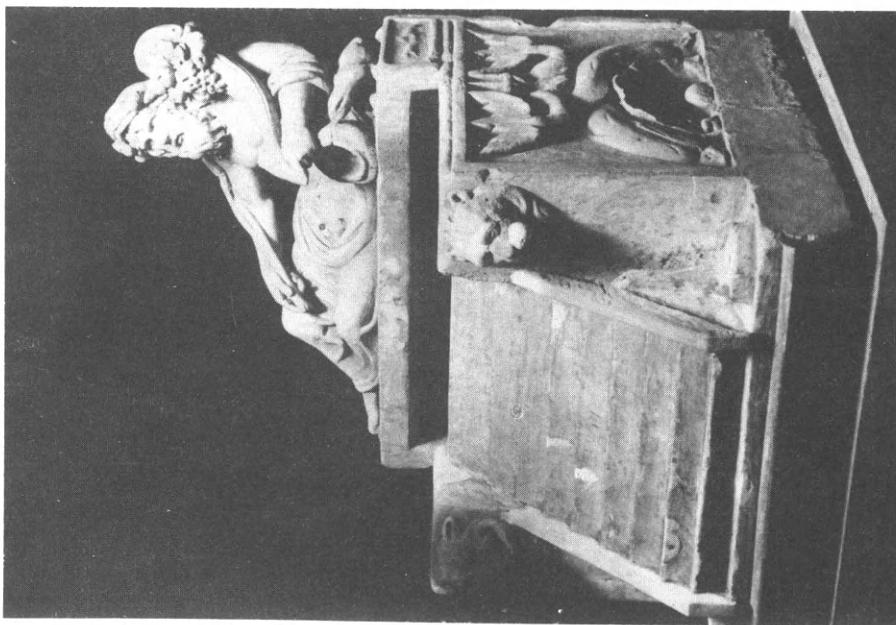
c

- a. Aphrodite in a Shrine. Bronze Coin of Philadelphus in Lydia, Severus Alexander (A. D. 222 to 235).
Boston, Museum of Fine Arts.
- b. Aphrodite Holding her Tresses. Marble Statuette. Boston, Museum of Fine Arts.
- c. Relief with Mythological Scenes. Dark Marble. Lansdowne Collection, from Hadrian's Villa at Tivoli.

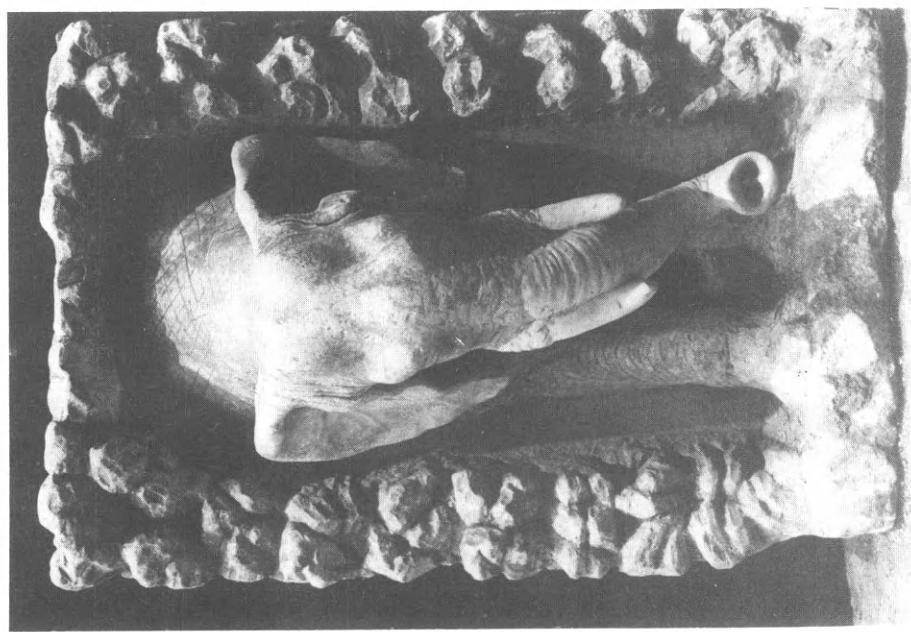

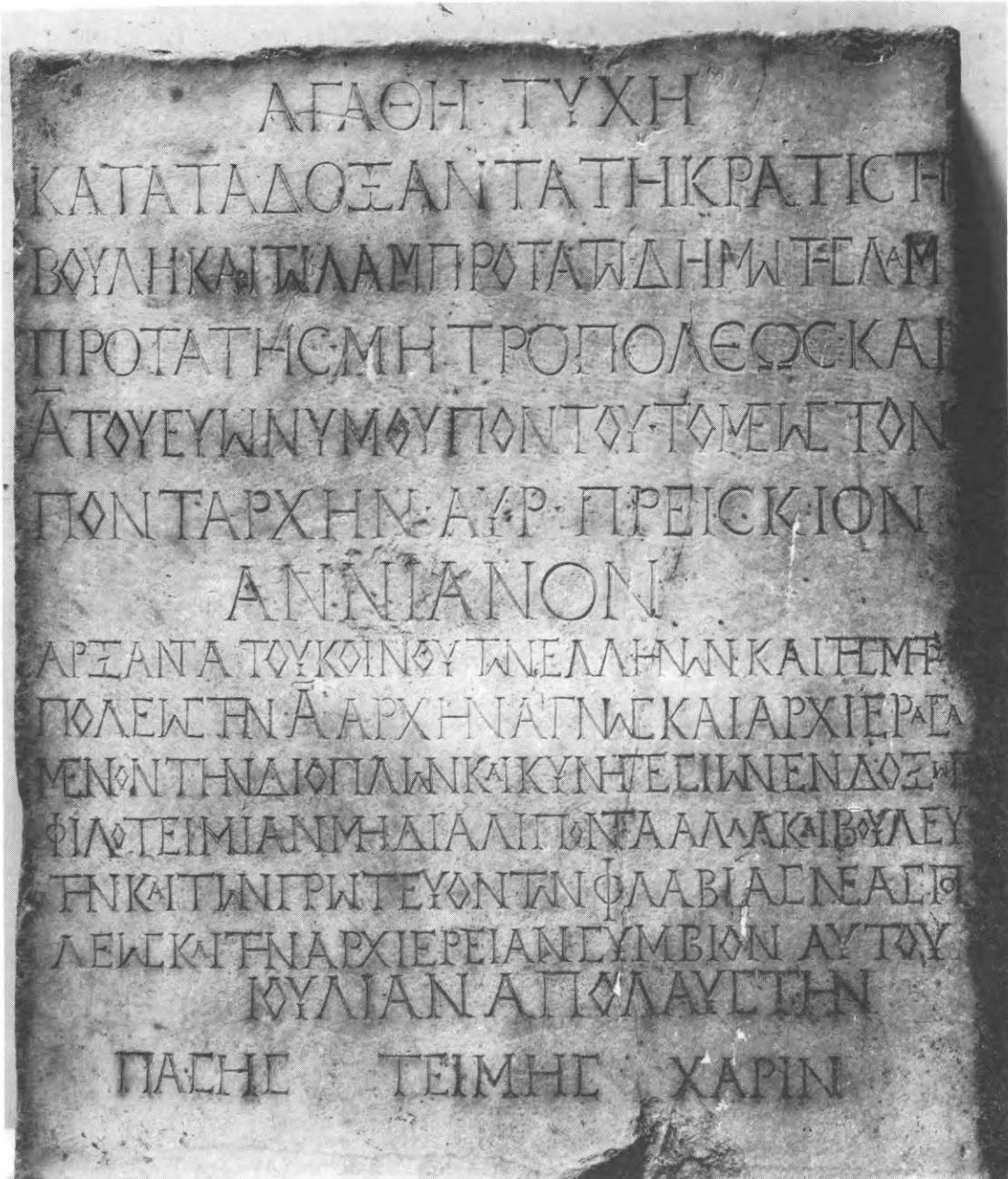
a. Fountain with River-god on top. Rome, Villa Torlonia-Albani.
b. Fountain in the Form of a Dionysiac Mountain. Rome, Villa Torlonia-Albani.

a. Elephant Emerging from a Rockwork Grotto. Rome, Villa Borghese Park.
b. Pan Carrying his own Herm. Stepped Fountain. London, British Museum.

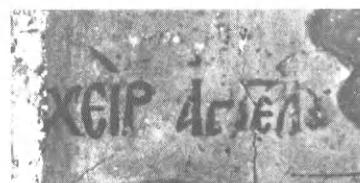

A Greek Inscription from Tomis.

α

γ

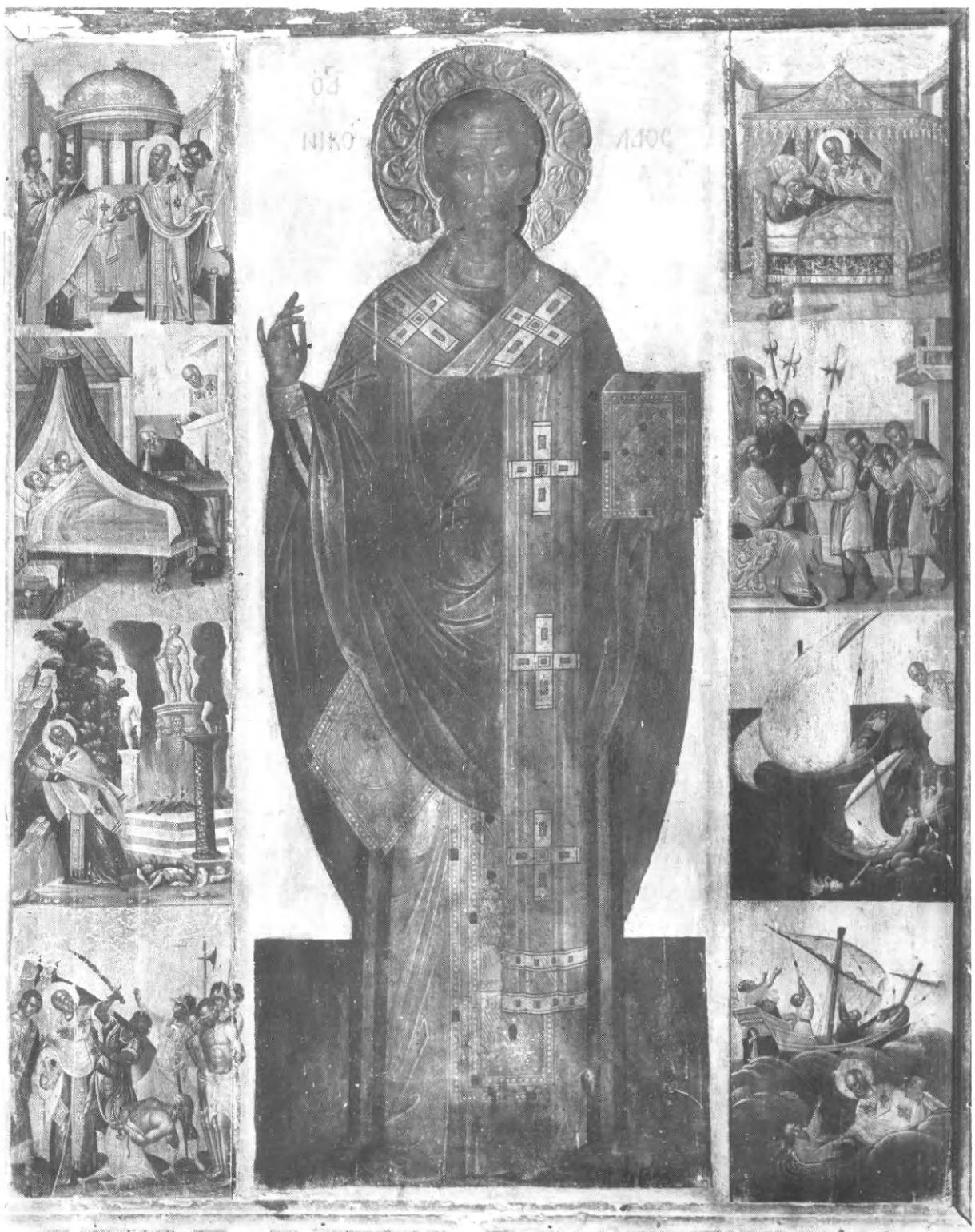

β

α-γ. Ἀγγέλου: α. Ἅγιος Γεώργιος. β. Ἅγιος Γεώργιος. γ. Ὑπογραφή. Αγιος Νικόλαος. Ὑπογραφή.

Αγγέλου: Ἅγιος Νικόλαος. Λεπτομέρεια του πίν. 68.

'Αγγέλου: "Άγιος Νικόλαος."

ΤΑ
ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ
ΕΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ
ΔΙΑ ΤΑ 60 ΕΤΗ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΟΜΟΣ Β'
ΕΤΥΠΩΘΗΣΑΝ ΕΙΣ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΝ ΤΟΥ 1987
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
«*K. ΜΙΧΑΛΑΣ*» A.E.